

İstanbul Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

TÜRKİYAT MECMUASI

JOURNAL OF TURKOLOGY

Cilt Volume 32 **Sayı** Number 1 **Yıl** Year 2022

Dizinler / Indexing and Abstracting

SCOPUS

TÜBİTAK-ULAKBİM TR Dizin

EBSCO (Academic Search Complete)

MLA International Bibliography

SOBIAD

ASOS Index

Kurucu / Founder

Ord. Prof. Mehmed Fuad KÖPRÜLÜ

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mustafa BALCI

İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Research Institute of Turkology, Istanbul, Turkey

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Dr. Harun KORKMAZ

İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Istanbul, Turkey

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Balabanağa Mahallesi, Kimyager Derviş Paşa Sokak, No. 06, 34080, Vezneciler,
Fatih, İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00 / 16108

E-mail: turkology@istanbul.edu.tr

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuturkiyat>

<http://iupress.istanbul.edu.tr/tr/journal/iuturkiyat/home>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt, Fatih,
İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.

Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkiye Türkçesi, İngilizce ile Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tataristan, Özbekistan ve Türkmenistan Türkçesidir.
The publication languages of the journal are Turkish, English, Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Uzbek and Turkmen.

Haziran ve Aralık aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
This is a scholarly, international, peer-reviewed, open-access journal published biannually in June and December.

Yayın Türü / Publication Type: Yaygın Süreli / Periodical

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Mustafa BALCI - İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – mustafabalci@istanbul.edu.tr

Baş Editör Yardımcısı / Co-Editor in Chief

Prof. Dr. İbrahim GÜLTEKİN - İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

- ibrahim.gultekin@istanbul.edu.tr

Dr. Harun KORKMAZ, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

- harun.korkmaz@istanbul.edu.tr

Alan Editörü / Section Editor

Dr. Öğr. Üyesi M. Sait TÜRKHAN, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

- saitmehmet@gmail.com

Yazı Kurulu Üyeleri / Editorial Management Members

Prof. Dr. Mustafa BALCI, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

- mustafabalci@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. İbrahim GÜLTEKİN, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

- ibrahim.gultekin@istanbul.edu.tr

Dr. Harun KORKMAZ, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

- harun.korkmaz@istanbul.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

Elizabeth Mary EARL - İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye - elizabeth.earl@istanbul.edu.tr

Alan James NEWSON - İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye - alan.newson@istanbul.edu.tr

Kerimcan KIRAÇ - İstanbul, Türkiye - kerimcankirac@gmail.com

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA - Kazan Federal Üniversitesi, Tatar Filolojisi Bölümü, Kazan, Tataristan - alyusupova@yandex.ru

Prof. Dr. Abdülkadir EMEKSİZ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

- abdulkadiremeksiz@gmail.com

Prof. Dr. Ali Merthan DÜNDAR - Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları

Bölümü, Ankara, Türkiye - merthandundar@gmail.com

Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

- alisukrucoruk@gmail.com

Prof. Dr. Arif BİLGİN - Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye - abilgin@sakarya.edu.tr

Prof. Dr. Funda KARA - Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

- fundakara@atauni.edu.tr

Prof. Dr. Gábor J ÁGOSTON - Georgetown Üniversitesi, Tarih Bölümü, Washington DC, ABD - gucomm@georgetown.edu

Prof. Dr. Hayati DEVELİ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye

- develi@istanbul.edu.tr

- Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI - Adam Mickiewicz Üniversitesi, Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Poznań, Polonya
- henryk.jankowski@amu.edu.pl
- Prof. Dr. İsmail TÜRKÖĞLU - Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
İstanbul, Türkiye - ismail.turkoglu@msgsu.edu.tr
- Prof. Dr. Mehmet NARLI - Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Balıkesir, Türkiye
- mnarli@balikesir.edu.tr
- Prof. Dr. Misawa NOBUO - Toyo Üniversitesi, Sosyo-Kültürel Çalışmalar Bölümü, Tokyo, Japonya
- Prof. Dr. Musa DUMAN - Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul, Türkiye - mduman@fsm.edu.tr
- Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH - Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri, Türkiye
- mustafaargunsah@gmail.com
- Prof. Dr. Mustafa BALCI - İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- mustafabalcı@istanbul.edu.tr
- Prof. Dr. Mustafa UĞURLU - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Muğla, Türkiye - muugurlu@mu.edu.tr
- Prof. Dr. Mutsumi SUGAHARA - Tokyo Yabancı Araştırmalar Üniversitesi, Uluslararası Çalışmalar Enstitüsü,
Tokyo, Japonya - mutsumisug@hotmail.com
- Prof. Dr. Mücahit KAÇAR - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
- mukac80@gmail.com
- Prof. Dr. Rahman ADEMİ - Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ankara, Türkiye - ademirahman@yahoo.com
- Prof. Dr. Viktor GUZEV G. - St. Petersburg Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesi, Türk Filolojisi Bölümü, St. Petersburg, Rusya
- v.guzev@spbu.ru
- Doç. Dr. Ahmet Naim ÇIÇEKLER - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye
- acicekler@gmail.com
- Doç. Dr. Bağdagül MUSSA - Ürdün Üniversitesi, Asya Dilleri Bölümü, Amman, Ürdün - bagdagulmussa@gmail.com
- Doç. Dr. Bahtiyar ASLAN - Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Balıkesir, Türkiye - bahtiyar.aslan@hotmail.com
- Doç. Dr. Elena OGANOVA - Moskova Devlet Üniversitesi, Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü, Moskova, Rusya
- ova8@yandex.ru
- Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
- kursat.yildirim@istanbul.edu.tr
- Doç. Dr. Mehmet UZMAN - Ulusal Chengchi Üniversitesi, Yabancı Diller ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Kültürü
Bölümü, Taipei, Tayvan - memetuzman@gmail.com
- Dr. Ali Şamil HÜSEYİNOĞLU - Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, Bakü, Azerbaycan
- alishamil@yahoo.com
- Dr. Öğretim Üyesi Şaban BIYIKLI - Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul Türkiye
- sabanbiyikli@gmail.com
- Dr. Öğretim Üyesi Feryal KORKMAZ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul, Türkiye - fkorkmaz@istanbul.edu.tr
- Dr. Öğr. Üyesi İsa SÜLÇEVİSİ - Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Şarkiyat Bölümü, Priştine, Kosova
- isasulcevci@gmail.com

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. A. Azmi BİLGİN - Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
- aazmibilgin@gmail.com

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU - Ankara Üniversitesi, Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye
- abdullahgundogdu@yahoo.com

Prof. Dr. Alaattin KARACA - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul, Türkiye - vankaraca@hotmail.com

Prof. Dr. Fikret TURAN - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
- fikret.turan@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Hatice TÖREN - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
- htoren@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Hayati DEVELİ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye
- develi@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. İsmail COŞKUN - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye
- ismail.coskun@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Kemal YAVUZ - Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul, Türkiye - kyavuz@fsm.edu.tr

Prof. Dr. Mahmut AK - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye - mak@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
İstanbul, Türkiye - olmez.mehmet@gmail.com

Prof. Dr. Şamil ÖÇAL - Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Ankara, Türkiye - samil.ocal@asbu.edu.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makalesi / Research Article

Yeniden Doğuş Siyaseti ve Türkçü Kültürel İnşanın Kaynakları <i>The Rebirth Politics and the Sources of Turkist Cultural Construction</i> Alaattin OĞUZ	1
Orıs Tilinen Qazaq Tiline Awdarma Barısında Jiberilgen Qatelerdi Sintaksistik Turğıdan Taldaw <i>Analysis of Syntactic Errors in Translation From Russian to Kazakh Language</i> Bagdagul MUSSA	19
Eski Osmanlı Topraklarında Mülkiyet Davaları: Selanik 1917-1922 <i>Land Registration in Former Ottoman Lands: Salonica and its Environs 1917-1922</i> Can Eyüp ÇEKİÇ	33
Yemenî Payitaht'a Bağlamak: Yemen Vilayeti Telgraf Şebekesi ve Bağlantı Hatları <i>Connecting Yemen to Capital: Telegraph Network of Yemen Province and Connection Lines</i> Diren ÇAKILCI	61
Efsaneyle Gerçeklik Arasında Seylan Adası ve Anonim Hatıralardan Aile Şeceresine Türk Soylu Sri Lankalılar Meselesi <i>The Ceylon between the Myth and Reality and Issue of Turkic-Origin Sri-Lankans from Anonymous Reminiscences to Family Genealogy</i> Ekrem SALTİK	93
Türk Musikisi Kaynaklarında "Bülbül" İsmiyle Anılan Peşrevler <i>Peşrevs Called "Bülbül" in Turkish Music Sources</i> Eray CÖMERT	117
Cambridge Üniversitesini Padişaha Nasıl Anlatmalı? 1835 Tarihli Seyyâhnâme'de Avrupa Üniversite ve Eğitim Sistemine Dair Kelime, İfade ve Tanımlama Yapıları <i>How to Explain the University of Cambridge to the Sultan? Words, Expressions, and Definition Structures on the European University and Education System Observed in the Book of Traveler "Seyyâhnâme" Dated 1835</i> Fikret TURAN	151
Yeni Bir Yunus Emre ve h. 870/m.1465 Tarihli Veba Salgını <i>A New Yunus Emre and Plague Epidemic dated 1465 (AH. 870)</i> Hayati DEVELİ	179
19. Yüzyılda Macarlara Türkçe Öğretmek Amacıyla Yazılmış Türkçe Dil Bilgisi: El Kitabı – Kendi Kendine Öğrenme <i>Török Nyelvtan: Kézikönyvül És Magántanulásra</i> Hümeyra YILDIRIM İMRENYİ, Celile Eren ÖKTEN	191
Kâtib Çelebi'den Seyyid Es'ad Efendiye 17. Yüzyılda İklim-i Rüm Şehirleri <i>The Cities of İklim-i Rüm in the 17th Century According to Kâtib Celebi and Seyyid Es'ad Efendi</i> İlhami DANIŞ	217
Gelibolulu Mustafa Âlî' de Aitlik ve Kimlik Kavramları: Türk, Türkmen ve Rûmî <i>The Terms of Belonging and Identity in Gelibolulu Mustafa Âlî: Turk, Turkoman and Rûmî</i> Kadir PURDE	275

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makalesi / Research Article

- Teoriden Edebî Metne Mustafa Miyasoğlu'nun Gelenek Algısı
Literary Text to Theory From Mustafa Miyasoğlu's Perception of Tradition
Murat Yusuf ÖNEM, Selim SOMUNCU 315
- Orhan Pamuk'un Roman Kuramı Üzerine
On Orhan Pamuk's Novel Theory
Osman Fırat BAŞ, Olga ŻYMINKOWSKA 337
- Tanzimât Döneminde Osmanlı Hariciyesinde Ataşelik Memuriyetinin Teşekkülü
The Founding of the Attaché Office in the Ottoman Empire's Ministry of Foreign Affairs During the Tanzimat
Özhan KAPICI 355
- Mütareke Döneminde Prens Sabahattin Yanlısı Bir Siyasi Oluşum: Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası
A Pro-Prince Sabahaddin Political Formation During the Armistice Period: The Ottoman Peace and Welfare Party
Ramazan Erhan GÜLLÜ 381
- The Lost Circassia and the Found Circassians: Caucasian Migration to the Ottoman Empire
Kayıp Çerkesya ve Bulunan Çerkesler: Osmanlı İmparatorluğu'na Kafkas Göçü
Veronika TSİBENKO 405

Kitap İncelemesi / Book Review

- Sezer Özyaşamış Şakar'ın "Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü" adlı eserinin değerlendirilmesi
Review of "Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü" by Sezer Özyaşamış Şakar
Halil İbrahim IŞIK 433
- Ferdi Güzel'in "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eski Kelimeler" adlı eserinin değerlendirilmesi
Review of "Archaic Words in Turkish Dialects" by Ferdi Güzel
Nermin YILDIRIM 437
- Uğur Uzunkaya'nın "Budizm'in Mahâyâna Ekolüne İlişkin Eski Uygurca Belgeler (Metin - Aktarma - Açıklamalar - Sözlük - Dizin)" adlı eserinin değerlendirilmesi
Review of "Budizm'in Mahâyâna Ekolüne İlişkin Eski Uygurca Belgeler (Metin - Aktarma - Açıklamalar - Sözlük - Dizin)" by Uğur Uzunkaya
Sema BAL 445

Yeniden Doğuş Siyaseti ve Türkçü Kültürel İnşanın Kaynakları

The Rebirth Politics and the Sources of Turkist Cultural Construction

Alaattin OĞUZ¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Alaattin Oğuz (Arş. Gör. Dr.),
Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Sosyoloji Bölümü, Denizli, Türkiye
E-posta: aoguz@pau.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6908-2820

Başvuru/Submitted: 10.04.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
25.05.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
28.05.2022

Kabul/Accepted: 29.05.2022

Atıf/Citation: Oğuz, Alaattin. "Yeniden Doğuş Siyaseti ve Türkçü Kültürel İnşanın Kaynakları" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 1 (2022): 1-17.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1101311>

öz

Milliyetçilik bir sembol, bir toplumsal ilişkiler meselesi ve bilinç kategorileri olarak çok yönlüdür. Milli toplulukları hayal edildikleri (inşa edildikleri) düzlemler üzerinden tanımlamak, onların gerçekçi olmadığı veya hayal ürünü oldukları anlamına gelmez. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı Batı ülkelerinin modern/milli formasyonuna yetişmeye çalışan ve bu uğurda kendi ideolojik ve bürokratik organizasyonlarını tamamlamaya çalışan doğu Avrupa milliyetçi girişimlerine sahne olmuştur. Bu yetişme çabası kamudaki tartışmalarda motivasyonunu kendi değerini keşfetmeyi ve özüne dönmeyi içeren bir kültürelci inşada buluyordu. Milli kimliği diğer kimliklerden ayıran en belirgin özellik, bir politika veya toplum biçimi olarak her üyesine onurlu bir statü garantisi etmesidir. Milliyetçiliğin son iki yüzyılda tüm dünyaya yayılmasını ve aynı zamanda farklı ekonomik çıkarlar karşısında gücünü korumasını sağlayan da bu niteliğidir. Bu, öze/kendine dönüş ve özünü keşfetme girişimleriyle aynı istek ve motivasyon Türkçü ideolojik inşada da önemli ölçüde hissedilmiştir. Bu itibarla on dokuzuncu yüzyılda Batılı fikirlerle tanışan Osmanlı bürokrat ve aydınlarından yeni Cumhuriyet kadrolarına kadar (kültürelde siyasala) geçen süreçte yeni Türk Müslüman kimliğinin Batılı/medeni ülkeler karşısında özgül varlığının savunusu için yüksek bir motivasyon taşıdığı görülür. Bu uğurda Türkiye örneğinde karşımıza çıkan Türkoloji çalışmaları toplumlar için yalnızca milli bir tarihin çerçevesini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda, yabancı bilimsel kaynaklar yoluyla milli-kültürel mücadeleye meşruiyet kazandırmaya da yaramıştır.

Anahtar kelimeler: Kültürel Milliyetçilik, Oryantalizm, Türkçülük, Milli Onur, Türkoloji

ABSTRACT

Nationalism is multifaceted as a symbol, both as a matter of social relations and as a category of consciousness. Defining national communities in terms by which they have been imagined or constructed does not mean that they are unrealistic or imaginary. The second half of the nineteenth century saw the rise of eastern European nationalist initiatives that sought to catch up with the nation building of advanced Western countries and construct their own ideological and bureaucratic organizations accordingly. These efforts

were motivated by public debates over culturalism that emphasized discovering the worth of one's own culture and returning to the roots/essence. The key feature that distinguishes national identity from other identities is its guarantee of an honorable status to every citizen politically and socially. This quality of nationalism has facilitated its global spread over the last two centuries and allowed it to maintain its strength in the face of different economic interests. This same desire and motivation to pursue the discovery of one's cultural essence has played a significant role in Turkish ideological construction. Consequently, intellectuals have been strongly motivated to defend the existence of a new and unique Turkish–Muslim identity against the Western/civilized world. Thus, Turkology studies, particularly as applied to Turkey, have not only provided a framework for the national history of societies but have also legitimized the national-cultural struggle through foreign scholarship.

Keywords: Cultural Nationalism, Orientalism, Turkism, National Honor, Turkology

EXTENDED ABSTRACT

Nationalism is multifaceted as a symbol, both as a matter of social relations and as a category of consciousness. Defining national communities in the terms by which they have been imagined or constructed does not mean that they are unrealistic or imaginary. The second half of the nineteenth century saw the rise of eastern European nationalist initiatives that sought to catch up with the nation building of advanced Western countries and construct their own ideological and bureaucratic organizations. These efforts were motivated by public debates over culturalism that emphasized discovering the worth of one's own culture and returning to the roots/essence. The key feature that distinguishes national identity from other identities is its guarantee of an honorable status to every citizen politically and socially. This quality of nationalism has facilitated its global spread over the last two centuries and allowed it to maintain its strength in the face of different economic interests. This same desire and motivation to pursue the discovery of one's cultural essence has played a significant role in Turkish ideological construction. Consequently, intellectuals have been strongly motivated to defend the existence of a new and unique Turkish–Muslim identity against the Western/civilized world. Thus, Turkology studies, particularly as applied to Turkey, have not only provided a framework for the national history of societies but have also legitimized the national-cultural struggle through foreign scholarship.

Nationalism was not clearly perceived as an ideology by intellectuals in the Ottoman Empire. Instead, Progress, Westernization, Ottomanism, and Islamism already contained elements of nationalistic feeling and character. For example, policies of modernization/Westernization aimed to create a new type of society, shape it through scientific/positivist and logical values, and cast aside traditional social institutions that were thought stagnant and backward. Meanwhile, Ottomanism sought to maintain the cohesion of Ottoman society through the common element of Ottoman citizenship. Conversely, Islamism aimed to unite all Muslims against the Western threat. Ottomanism and Islamism demanded that Turks have a fundamental role in organizing both Ottoman and Islamic societies. In general terms, the nineteenth century was one of modern national identity construction. The cultural implications

of these efforts in Turkey were initially highly influenced by orientalist studies in Europe, with intellectual influences from Russia and Hungary being the most significant. Thus, political and scientific studies by Hungarian Turkologists and Turanists, and Russian Turks were influential in constructing Turkish national politics and culture in the nineteenth-century Ottoman cultural world. These movements were closely connected with the Committee of Union and Progress and were particularly concerned with the idea of liberating Turks outside Turkey, especially in Russia. For their part, the Hungarians sought a common political goal with the Turan tribes of South Asia. Turkey was a natural ally in this respect. Toward the twentieth century, through the contributions of these two groups, Turkish national identity was able to leave the imperial paradigm and form the foundation for a modern political entity.

In the late nineteenth century, a type of writing that defended and propagandized nationalism in scholarship began to develop among many Ottoman intellectuals. In this nationalist environment, which frequently referred to a great past, a Turkish understanding emerged among intellectuals and the public. This school of thought did not see Turkish history as only Ottoman but showed that it extended back to pre-Islamic periods. As stated in the introduction, this attitude was a manifestation of efforts also underway in other societies to define themselves psychologically and to assert their existence/honor in the face of civilized Western countries. This effort became embodied in Turkism. In this intellectual context, Ottoman scholars rediscovered the richness of their language and history and the beauty of their literature and sought to learn more about cognate cultures outside the empire. Between the end of the nineteenth century and the beginning of the twentieth, Turks gained a perception of their race, culture, and language as honorable and respected. Hitherto ignored sections of Turkish history were also brought to light. Thenceforth, Turks living in the empire began to understand their language, literature, history, and culture as constituting an Ottoman and Turkish heritage. Turkish-speaking Muslims outside the Ottoman Empire were considered relatives, and the idea of Turkish unity began to be expressed intellectually and culturally. Anatolia began to gain importance as a homeland for the Turks.

The influence of Turkism on Ottoman society, in terms of cultural nationalism as a source of honor, also followed this line of defense. As touched on above, the idea of Turkism was not initially framed within the context of an administrative and political system such as Ottomanism or Islamism. During the Westernization process that started with the Tanzimat Reform, however, many non-Muslim communities within the empire became interested in their own origins and gradually became aware of their own national consciousness. The same desire to pursue the discovery of one's cultural essence has played a significant role in Turkish ideological construction. As a result, Turkism emerged as a semi-political and semi-academic movement among Turkish intellectuals and started to gain many supporters. The idea of the nation, which appeared in Europe in the nineteenth century and gave rise to nationalist movements, could not be ignored by Turkish intellectuals and statesmen living in Europe or following European

publications. This concept caught the attention of certain Ottoman intellectuals who were trying to establish a new foundation for the state beyond traditional Islamic structures and who wanted to consolidate the ties between all ethnic and religious groups within the empire.

The transition from the millet system to Turkish nationalism in the final decades of the Ottoman Empire rapidly strengthened Turkish national identity as an alternative in the political arena. This alternative was reinforced by the increase in the Muslim population, which was intensified by wars and migrations in the nineteenth century, and the formation of an emotional bond between the ruling elites and this native Turkish Muslim element. Consequently, there has been a strong motivation to defend the existence of a new and unique Turkish Muslim identity. This identity has been defended against Western/civilized countries. Cultural nationalist activities can thus be seen as moral innovations that seek to that create both a new collective identity and specific courses of action at moments when society is polarized between the traditionalist and modern camps. With their insistent emphasis on education and culture, cultural intellectuals have endeavored to create a competitive and dominant community for the subjects of identity in the modern world. In Hutchinson's words, in this new national ideology in which the accepted meanings of tradition and modernity are transformed, the structure achieved by the civilized Western world becomes privatized/localized through a universal urge to progress that can be found in all peoples. Thus, Turkology studies, particularly as applied to Turkey, have not only provided a framework of the national history for societies but have also legitimized the national-cultural struggle through foreign scholarship.

Giriş

Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (1986) kitabında, 1800'den bu yana moderniteyi doğuran ekonomik, askeri-idari ve kültürel milliyetçi devrim dalgalarının milliyetçiliği açıklamak ve anlamak için vazgeçilmez olduğunu ileri sürmekteydi. Modernist perspektife göre, modernizmi nasıl tanımlarsak tanımlayalım, milletler modernizmin ortaya çıkmasından önce var olamazlar. Bu iddiaya göre 1700'lerden önce milliyetçi bir ideolojiden bahsedilemez. Anderson ve Gellner gibi temel modernist kuramcılara göre ortaçağlar boyunca küçük bir elit okur yazar grubu, okur-yazar olmayan geniş üretici sınıflara hükmediyordu ve aralarında millet bağına ima edecek bir ortaklık duygusundan bahsetmek imkansızdır. Ki zaten seçkinlerin ne böyle bir amacı vardı ne de mevcut teknik araçlar böylesi bir ortaklığa imkân veriyordu. Ancak sanayileşme çağından itibaren gelişen ekonomik ve sınıfsal hareketlilikler, uzmanlaşmış bir okur yazar kitleye duyulan ihtiyacı artırmış ve okur yazarlık üzerinden oluşan ortaklık da milli bir ideolojinin önünü açmıştı.¹

Oysa diğer taraftan Smith'e göre modernistlerin yanılığısı, modern politik formasyonda geçmişle ilgili mitolojilerden devşirilen milli semboller ve anılar alanını ciddiye almamaları olmuştur.² Toplumsal ve sembolik süreçlerle ve kültürel kaynakların analizi yoluyla tarihsel temellerin izini sürmek ve kimliğin tanımını sabitlemek ancak bu kültürel metodolojiyle mümkün olacaktır. Milliyetçilik genellikle devlet yönelimli bir siyasi proje olarak düşünülür. Nihai hedefi milli bir birliklilik kurmak olan milliyetçi mücadelede bilimsel ve kültürel faaliyetler, analiz ve değerlendirmelerde sadece bir arka plan bilgisi olarak kendine yer bulmuştur uzun yirminci yüzyıl boyunca. Milliyetçi literatürün 1980'lere kadar politik elitlere ve siyasal mücadelelere odaklanması da bu gerçeğin bir yansımasıdır. Benedict Anderson, Ernest Gellner, Anthony Smith, Walker Connor, akabinde Rogers Brubaker ve sonraki kuşakların çalışmaları tarihsel olduğu kadar toplumsal, kültürel süreçleri ve aktif özneyi dikkate alan yaklaşımları ortaya koymuşlardır.

Smith, milliyetçiliğin Batı Avrupalı emsallerinden görece daha geç ortaya çıktığı devletlerde, diğer etnik grupları da kapsayan çekirdek bir millet etrafında milli bilinç oluşturma eğilimi olduğunu öne sürer. Smith, tüm toplumların takip etmesi gerektiği düşünülen araçsalcı ve işlevselci bir milli-modernleşme konusunda son derece şüphelidir. Doğudaki örnekler, milletin inşa sürecinde özneyi motive etmek için Batı Avrupa'daki benzerlerinden çok daha fazla ideolojik müdahaleyi gerektirmiştir. Üstelik Türkiye aynı zamanda siyasi kurumları ve milli kültürel sermayeyi dönüştüren -Smith'in ifadesiyle- yatay (lateral) bir süreci de izler. Yatay modda, kurumsal milliyetçilik söylemi homojenleşmeyi tahkim etmek için her zaman milletin sembolik unsurlarını ön planda tutmaya çalışır.³ İdeolojik müdahale Batı Avrupa'nın ileri pozisyonuna yetişme kaygısı taşıdığı için modernizmin yıkıcılığına karşı kültürün yeniden

1 Bkz. Benedict Anderson, *Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, (London: Verso, 2016); Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1983)

2 Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, (Oxford: Blackwell Publishing, 1986), 211.

3 Anthony Smith, *National Identity*, (London: Penguin Books, 1991), 101-102.

üretimini/muhafazasını ve yerli bir duruşu içerir. Bu tutucu bir davranıştan çok öznenin mevcut politik konfigürasyona karşı kendi içine bir projeksiyon tutmasıdır.

Bu bağlamda milliyetçiliğin kültürel ve siyasi aşamalarını birbirinden ayırmak kolay değildir, çünkü her ikisi de on sekizinci yüzyıldan beri egemenliğin nihai olarak halk topluluklarının hakkı olduğu ve dünyanın her bir parçasının milli grupların mülkü olduğu fikrini bünyesinde taşır. Bir milletin mensupları en nihayetinde özerkliklerine ancak kendilerine özgü kültürel nitelikleriyle tanımlanan milli ideolojiye uygun siyasal bir yönetimle bütünleşerek kavuşabilirler. Fakat kültürel milliyetçilik milli ideolojinin devlet yönelimli olarak çizdiği hattın aksine, en azından bir dayanışma örüntüsü olarak tarihe, dile, kültüre, yani kısacası duygusal öğelere dayalı bir topluluğun çerçevesini oluşturmayı önemsemektedir. Herder’de ifadesini bulan bu organik anlatıya göre, doğa gibi insanlık da her şeye bir kendine özgünlük kazandıran yaratıcı bir güçle temayüz etmektedir. Modern milletler bu yaratıcı gücün, bu ruhun en birincil ifade biçimidir ve aileler gibi dayanışma örüntülerine sahiptirler. Milletler bu ruhun ilkel ifadeleridir; aileler gibi, onlar da doğal dayanışmalardır. Herder, milletleri ortak köken, tarih, gelenekler, toprak ve özellikle dil bağıyla birleştirilen geniş aileler olarak tanımlamaktaydı. Ona göre dil, kolektif karakterin yansımaları ve ortak kültürel mirasın ve milli özgünlüğün nesiller arası aktarımının aracıydı.⁴ Kültürel milliyetçilikte bu nedenle -her ne kadar içiçelikten bahsetsek de- kültürelden siyasala doğru bir geçiş vardır. Siyasal aşama tanımı gereği teritoryal ve vatandaşlık temeline dayalı bir formasyonun temini için çalışmaktadır. Bu manada vatandaş temelli sivil (civic) tipolojiye daha yakındır. Öte taraftan kültürel aşamada romantik özellikler ve milli özgünlüğün bir gurur vesilesi olarak ispat çabası ön plandadır. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başında milli kimliği inşa etmeye çalışan entelektüel ve bürokratlar, milli yaşamın tüm ayırt edici yönlerini yeniden canlandırmaya çalışırlar, çünkü faaliyetlerinin arkasında yatan şey, milleti tam bir kişilik olarak yeniden yaratma girişimidir.⁵ Bu tutum her ne kadar ileri Batılı ülkeleri taklit ederken milletin geçmiş unsurlarına yapılan bir başvuru anlamında gelenekçi bir tutum olarak görünse de, Hutchinson’a göre bu, milletin başarı, bozulma ve yenilenme döngüsü yoluyla diğer kültürlerle de etkileşim içinde bir modernleşme imkanı sunar. Kültürelci çabalar tarihe, kültüre, özsel değerlere referans veriyor olabilirler ama bu tabloyu geleneksel ve modern değerlerin sıra dışı bir bütünleşmesi olarak takdir etmeliyiz.⁶ Örneğin, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Osmanlı aydınlarının Türk kültürel milliyetçiliği ve 1910’larda İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından uygulanan resmi siyasal milliyetçiliği, Türk milliyetçiliğinin hem modern-gelenek bütünleşmeciliğinin hem de ideolojinin aşağı doğru yayılımına örnek teşkil etmekteydi.

4 Johan Gottfried Herder, *Another Philosophy of History and Selected Political Writings*, (Cambridge: Hackett Publishing, 2004), 128.

5 John Hutchinson, “Moral Innovators and the Politics of Regeneration: The Distinctive Role of Cultural Nationalists in Nation-Building”, *International Journal of Comparative Sociology*, XXXIII, 1-2 (1992), 104-105.

6 Hutchinson, “Moral Innovators and the Politics of Regeneration: The Distinctive Role of Cultural Nationalists in Nation-Building”, 107.

Hutchinson'ın öne sürdüğü gibi, ulus-öncesi kategorinin belirlenmesi “kültürelinden siyasala” kuralını takip eder ve kültürel milliyetçilik, üç gelişim aşamasını takip eden sürecin sonrasında siyasi bir varlık haline gelecektir. İlk aşamada, aydınlar ilgili topluma ayırt edici bir tanım ve sosyal mevcudiyet kazandırmaya çalışırlar. İkinci aşama, gazeteler, dernekler, okullar ve kurumlar üzerinden kültürel üretimin büyük ölçüde milletin yüceltilmesi ile neticelendiği noktaya ulaşan bir kristalleşmedir. Son olarak, milletin biricikliği noktasına erişildiğinde siyasi ideallerin ve hedeflerin ilanına tanıklık ederiz. Bu nokta çok kritiktir çünkü millet siyasi arenaya eriştikçe ancak öz değerlerini dış tehditlere karşı koruyabilir.⁷ Bu noktada kültürel milliyetçilerin yaptığı, ulus-öncesi kategorileri (Smith'in deyimiyle ‘etnik kategori’) formel ve tanımlı bir topluluğa dönüştürmektir. Smith'in belirttiği gibi, kategoriler aynı zamanda dışarıdan bakıldığında homojen insan gruplarından oluşur ve yabancılar da bu topluluklar için -homojenlik kanaati nedeniyle- spesifik tanımlamalara sahiptir. Bununla birlikte, ilgili etnik kategoriler, kolektif varlıklarını ayırt edici bir şekilde deklare etmek için yeterli öz bilince sahip olmayabilirler. Smith bu noktada, hâkim İslami kimlik ve yerel akrabalık bağları nedeniyle Türklük bilincinin olmadığı on dokuzuncu yüzyıl öncesi Türk entitesinin konumunu örnek olarak verir.⁸ Smith'e göre bu dönemlerde modern bir etnisiteden ya da milletten değil, etnik bir kategoriden bahsedilebilir.

Türk Kültürelciliği ve Kaynaklar

Kültürel milliyetçi aşama, Osmanlı'nın son döneminde Batı Avrupa'nın merkezileşme ve uluslaşma sürecinin hem bir taklidi hem de alternatifi olması ile özgün bir ilerleme şeması çizmiştir. Batı Avrupa dışından modern milliyetçi projeye eklenmek isteyen milletler için bu, öncüllerin taklidinin yanı sıra kendi benliğinin savunusu anlamına da gelmekteydi.⁹ Osmanlı aydınlarının modern bir özne oluşturma çabaları, dönemin Batılı fikirlerine sağlam bir yerli temel oluşturma ihtiyacından doğmuştur. Genç Osmanlılardan başlayarak, Osmanlı aydınları mutlak monarşiye ve merkezi idareye karşı ulusal egemenliği savundular. Yeni

7 John Hutchinson, “Cultural Nationalism and Moral Regeneration”, Editör John Hutchinson & Anthony Smith, *Nationalism*, (Oxford: Oxford University Press, 1994), 122-124.

8 Smith, *National Identity*, 21.

9 Milli benliğin ileri Batılı ülkelere karşı kültürel savunusu I. Dünya Savaşı'ndan sonra şiddetlenmiştir. Sluga'ya göre milletlerin kendi kaderini tayin hakkı I. Dünya Savaşı sonrasında bilinçdışı ve irrasyonel-olan gibi yeni bilimsel alanlarca sorgulanarak demokrasi için popüler bir felsefi temel oluşturmuştur. Milletlerin kendi kaderini tayin hakkı, hızla yaygınlaşan psikoloji söylemlerince desteklenmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan önceki on yıllarda, yeni ve eski dünyanın Avrupa toplumlarında psikolojinin dili ve kavramları, belirli ırklar ve milletlerin öznel doğasını tanımlamak için eleştirel bir entelektüel kaynak sağlamıştı. Irkların, milletlerin ve sınıfların farklı şekilde evrimleşmiş bir psikolojiye sahip olduklarını kabul eden psikologlar, bu grupların ayırt edici özelliklerini, iradelerini psikolojik ve politik kendi kaderini tayin etme kapasitelerinde konumlandırarak birtakım öncüller ileri sürdüler. Politik öznellik ve demokrasi hakkındaki tartışmalar ve psikolojinin de on dokuzuncu yüzyıl sonu Avrupa'sında teşvik ettiği irksal ve kültürel eşitsizlik teorileri, I. Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında milletlerin kendi kaderini tayin hakkına sahip olmasına dönük tartışmaları yoğunlaştırmıştı. Bkz. Glenda Sluga, “What is National Self-Determination? Nationality and Psychology during the Apogee of Nationalism”, *Nations and Nationalism*, 11 (1), 2005.

dönemde Osmanlı klasik çağının anlayışı olan yönetici sınıfa sadakatın yerini milli bir ahlak sistemine olan bağlılık almıştır. Bu, Avrupa’da yükselen milliyetçilik dalgasının eski düzen yerine ikame ettiği halk egemenliği fikrinin doğrudan bir sonucuydu.

Avrupa’da modern ve merkezi devletin gelişimi ve buna karşılık gelen sistem nihayetinde halk egemenliği fikri de dahil olmak üzere süreçle uyumlu ideolojiler üretirken, aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda geriye gidişe karşı politik önlemler alınmaya başlamış, dolaylı olarak da Batılı fikirlerle tanışıklık artmıştır. Osmanlılar, özellikle on dokuzuncu yüzyıldaki batılılaşma çabaları sayesinde yavaş yavaş vatan ve millet fikri konusunda belli bir bilince ulaşmışlardı. Bu dönem daha çok başlangıçta temel bir gereksinime karşılık gelen kültürel yoğunluklu kendini tanıma çabalarına sahne olmuştur. Örneğin, seçkin bir dil, mağrur bir tarih ve güçlü bir kültür, milli cesamet iddiasının bazı temel başlıklarıdır. Kültürel milliyetçilik dönemi, Türk dil, kültür ve medeniyetinin yeganeliğini savunarak Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk on yıllarına kadar canlılığını koruyan bir üretim sürecine sahne olmuştur. Türkler bu politikayı sürdürürken milli yeterliliklerini ve bu konuda Avrupa ülkeleri gibi başarılı olabileceklerini kanıtlamaya çalışmışlardır.¹⁰ Fransız civic/liberal modele göre millet kendi kaderini tayin hakkının demokratik bir ifadesiyken, Alman örneği otoriterliği ve kültürel özgüllüğü çağırmaktaydı ve geri kalan ülkeler de uluslaşmaya yetişebilmek için Alman modeline başvuruyorlardı. Dolayısıyla siyasi tercihlerde psikolojik faktörlerin ve tanınma siyasetinin önemli bir belirleyici etkisi olmuştur.

Türklerin on dokuzuncu yüzyıldaki modern ideolojik kültür üretimi de ilk olarak entelektüeller ve siyasi elitler arasında milli bir dil, edebiyat, tarih ve eğitim faaliyetlerine dönük kapsamlı kimlik inşa çabası olarak tebarüz etmiştir. Bu ideolojik bir faaliyetti ve Türk kimliğinin bürokratik, organizasyonel yönlerindeki inşa kadar gündelik hayatı da kapsayacak bir milli kültür imkanının önünü açmıştı.¹¹ Milli kültürel üretim 1908 devrimine kadar siyasal faaliyetlere bir hazırlık evresi olmak bir tarafa, entelektüel elitleri de yeni bir politik formasyona hazırlamak anlamında kritik bir eşige işaret ediyordu. Bu anlamda Türk kimliğinin siyasal ideolojinin temel belirleyicisi olması ile, kültürel hazırlık aşamasını birbirini dışlayan değil, tamamlayan öğeler olarak görmek daha anlamlıdır. Zira Osmanlıcılık, İslamcılık veya Batıcılık gibi alternatif ideolojiler denemeye tabi tutulmuş, Türk milli ideolojisi de bir eliminasyon aşamasının sonunda siyasal bir alternatif olarak karşımıza çıkmıştır. Osmanlı devleti her şeyden önce çok etnikli bir imparatorluktu ve klasik formasyonu da -Tanzimat döneminin anlatısıyla- millet sistemine dayanıyordu. Türk milli kimliğinin egemen etnik kültür olarak entelektüel arenada baskın hale gelmeye başlaması, eski düzenin terkini ve aynı anda politik ideolojinin kurumsallaşmasını da ima etmekteydi.

10 David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism: 1876-1908*, (London: Frank Cass Company, 1977), 10.

11 Milli kültürün kalıcı olması için gündelik hayatta ve bürokratik organizasyonlarda işlerlik bulması zaruridir. Modern milliyetçiliğin uzun erimli ve kararlı olmasının alameti farikası da bu yaygın örgütlenme ve ideolojik nüfuz gücünde saklıdır. Bkz. Sinisa Malesevic, *Grounded Nationalisms: A Sociological Analysis*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2019).

Milliyetçilik, Osmanlı aydınları için çok net algılanan bir ideoloji değildi. İlerleme, Batılılaşma, Osmanlılık ve İslamcılık da zaten hali hazırda bir tür milliyetçi duygu ve karaktere sahipti. Sözgelimi modernleşme/Batılılaşma siyasetleri ve yönelimleri yeni bir toplum tipi yaratmayı, onu bilimsel/pozitivist ve mantıksal değerlerle şekillendirmeyi, geri olduğu düşünülen durağan geleneksel sosyal kurumları bir kenara atmaya amaçlamaktaydı. Osmanlılık ise Osmanlı toplumunu Osmanlı vatandaşlığı başlığı altında bir arada tutmayı amaçlamıştı. İslamcılık ise Batı tehlikesine karşı tüm Müslümanları birleştirmeyi amaçlamıştı. Osmanlılık ve İslamcılık için Türkler hem Osmanlı hem de İslam toplumlarının örgütlenmesinde temel bir role sahip olmalıydı. Milliyetçi ideoloji ise siyasal düzlemde 1900'lerin ilk yıllarında Jön Türklerin yurt dışı merkezlerindeki tartışmalarda ve Mısır'da 1903-1907 tarihleri arasında yayınlanan *Türk* dergisinin yayınlarında kendine yer bulmaya başlayacaktı.¹² Ki Yusuf Akçura'nın meşhur *Üç Tarz-ı Siyaset* makalesi de bu dergide, 1904 yılında yayımlanmıştır.

Genel bir bakışla, on dokuzuncu yüzyıl modern milli kimlik inşasının yüzyılı olmuştur. Türkiye'de bu inşa çabasının kültürel izdüşümleri ilk olarak Avrupa'daki oryantalist Türkoloji çalışmalarından yoğun bir şekilde etkilenmiştir, ki bu yaygın entelektüel etki, yukarıda zikredilen Rusya ve Macaristan ilişkiselliğinin muharrik gücü konumundaydı. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı kültür dünyasında Türk milli siyaset ve kültürünün inşasında Macar Türkolog ve Turancıları ile Rusya Türklerinin siyasi ve bilimsel çalışmaları etkili olmuştur. Bu akımların İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakın ilişkileri vardı. Çıkışı itibariyle de Türkiye dışındaki, özellikle de Rusya'daki Türklerin kurtuluşu fikrine dayanıyordu. Macarlar ise Güney Asya'daki Turan kabileleri ile ortak bir siyasi hedefe ulaşma amacıyla idiler. Türkiye bu açıdan doğal bir müttefikti. Yirminci yüzyıla doğru bu iki öbeğin katkıları ile Türk milli kimliğinin imparatorluk paradigmasından çıkıp modern politik formasyonun kurucu öznesi olarak ele alınması mümkün oldu.¹³

Diğer taraftan Avrupa'nın Fransa ve İngiltere gibi emperyal güçleri, üstünlüklerini dil, tarih, etnoloji ve din gibi alanlarda yaptıkları çalışmalarla eşgüdümlü olarak devam ettiriyorlardı. Bu ülkelere Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya da dahildi. Bilginin elde edilmesi ve taksonomisi bazen tutarlı bir bilimsel bilgiyi sağlarken, bazen de egemenlik ve manipülasyonun bir aracı olarak işlev görüyordu. Avrupa'nın konumunu belirleyen bir diğer önemli unsur ise Fransız Devrimi ve onun getirdiği yeni siyasi düzendi. Bu yeni düzen, eski imparatorlukların egemenliğini sarsmakta ve yükselen ulus devletlere yol açmaktaydı. Batılı güçler, dünyanın geri kalanını kontrol ederken bilimsel ve bazen de manipüle edilmiş bilgileri toplamaya çalıştılar. Bütün bu çalışmalar, gerçeklere dayalı bir tarih inşa etmeye çalışan Aydınlanma mantığına dayanıyordu. Bu bakımdan Napolyon'un Mısır seferi kritikti. Napolyon beraberinde bazı bilim insanlarını Mısır'a götürmüştü ve bu sefer sırasında yapılan araştırmalar, modern bir oryantalist literatürün ortaya çıkmasına neden olmuştu.¹⁴ Bu sefer ve sonuçları Paris'i on

12 Şükrü Hanioğlu, "Türkçülük", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 552-553.

13 Serge Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, (Cambridge: Harvard University Press, 1960), 107-111.

14 Suavi Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993), 83.

dokuzuncu yüzyıl boyunca oryantalist araştırmaların merkezi haline getirdi. Diğer taraftan, bu çalışmalarla doğu milletleri milliyetçi iddialarına kültürel bir dayanak bulabildiler, çünkü oryantalist bilim insanlarınca yapılmış bu çalışmaların amacı ırkların dillerini ve tarihlerini araştırarak ilişki düzeylerini ortaya çıkarmaktı. Bilimsel bilgiyle kurulan bu faydacı ilişki, bu bilgiye erişen yerel “antropolojik” özneler için de geçerliydi, çünkü doğu kültürlerine dönük çalışmalar hız kazandıkça eski toplumsal yapılara, dil ve kültürlere ışık tutacak metinler de çevrilmeye başlanmıştır. Daha sonraki süreçte bu bilimsel veriler, ortadoğu hakkında geleceğin sosyolojik ve antropolojik geleneklerinin ideolojik temelini oluşturmaktan başka, doğu dünyasının kategorizasyonu ve tanımlanması işlevini de görmüştür.

Aynı süreçte Osmanlı Devleti'nin modernleşme ve Batılılaşma girişimleri bilimsel ve ideolojik olarak Türk aydınlarını halihazırda etkilemişti. Batı'nın Türk diline, Türk edebiyatına ve ethosuna ilgisi Osmanlı kamuoyu için devrim niteliğindediydi. Batılı edebiyat türlerinin etkisi ve Türk dilinin arındırılması, Türk diline yeni imkanlar açmıştır. İlginç bir şekilde özellikle siyasal milliyetçilik, Batı'nın Türk-Osmanlı toplumuna en zayıf etkide bulunan akımlarından biriydi, ki bunda Türklerin egemen unsur olmasının belirleyiciliği aşıkardır. Bununla birlikte, milliyetçilik en önemli Batı ideolojisiydi ve Osmanlı azınlıkları şimdiden milliyetçiliği benimsemişti. Türkler milliyetçiliğe çok geç, belirli ideolojik eliminasyon süreçlerinden sonra ulaştılar. Milliyetçilikten ziyade Osmanlı siyasi gruplarında en yaygın olarak kabul edilen Batı düşüncesi pozitivizmdi. Türkolojiyi ilgilendiren kısmıyla Batı'nın Türklere olan bu ilgisinin ve bu yönde yapılan çalışmaların hem Osmanlı'daki aydınlar hem de Rusya Türkleri arasında Türkçülük, Turancılık ideolojisi ve bir milli kültürün inşası açısından önemli hareketlenmelere yol açtığı görülür. Bu oryantalist çalışmalar aracılığıyla Doğu ile ilişkilerin şekillenmesinde Fransa ve İngiltere iki büyük merkezi güç olmasına rağmen, Doğu Avrupa stratejik olarak Asya dünyasına yakın olduğu için Türkoloji çalışmaları ilk olarak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun merkezinde ortaya çıkmıştır.¹⁵ Arminius Vambery, Hammer ve Paul Wittek sadece Türkoloji üzerine çalışmakla kalmayıp bu eserleri Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve sosyal durumuyla ilişkilendiren en büyük şahsiyetlerdi. Türk dili ve dolayısıyla eski Hun İmparatorluğu ile dilsel akrabalık nedeniyle; Macarlar kendi etnilerini, kültürlerini ve dillerini incelerken Türkoloji çalışmalarına büyük önem vermişlerdir. Türkoloji, Macaristan'daki tek ulusal bilimdi. Dolayısıyla bu çalışmalar içerik bakımından oldukça zengindir ve güçlü bir geleneğe sahiptir.¹⁶ Bu durum, Batılı güçlerin Doğu Avrupa bilim merkezleri aracılığıyla Asya kültürleriyle yeni ilişkiler geliştirdiği şeklinde yorumlanabilir.

Özel olarak bakıldığında İngiltere, Türkoloji çalışmalarına özel bir vurgu yapmamakta, daha çok Doğu dünyasını bir bütün olarak ele almaktayken, Almanya Türkoloji çalışmalarını Doğu'ya olan ilgisi nedeniyle önemli görmüş, Türkoloji çalışmalarının da varisi olmuş, alana gecikmeli katılımına rağmen Türkoloji araştırmalarında hâkim konuma gelmiş ve Avrupa'nın

15 Eleazar Birnbaum, “Turkish Manuscripts: Cataloguing Since 1960 and Manuscripts Still Uncatalogued, Part 4”, *Journal of the American Oriental Society*, (Apr. - Jun. 1984), Vol. 104, No. 2, s. 303.

16 Gyula Nemeth, *Atilla ve Hunlar*, (Çev. Şerif Baştav), (Ankara: A.Ü.D.T.C.F Yayınları, 1982), 8.

en etkili bilim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Almanya’da çeşitli Asya dilleri üzerinde çalışan Julius Klaproth Türkolojinin kurucusu sayılıyordu. Klaproth’tan sonra Almanlar Uygur Türkleri (Turfan Çevresi) bölgesine seferler yapmışlar ve 1902-1914 yılları arasında el yazmaları başta olmak üzere birçok malzeme bulmuşlardır. Bütün yazmalar Alman bilim insanları tarafından tercüme edilerek yayımlanmıştır. Öte yandan Rus Türkologları, Türkoloji çalışmalarının öncü ülkesi Fransa’nın faaliyetlerinin bir uzantısı olarak on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar alana katkıda bulunmuştur. Almanya bölgeye girdiğinde Rus kökenli araştırmacılar Alman bilim merkezleriyle doğrudan temas kurmuşlardı çünkü Rusya coğrafi konumu gereği Rus araştırmacıları, Türk boyları hakkında malzeme toplamada özel avantajlara sahiptilerdi. Sonuç olarak, pek çok sözlük, gramer ve değerli kitap ortaya çıktı. En tanınmış Rus Türkolog Wilhelm Radloff, Türklerin medeniyetleri ve dili hakkında birçok kitap kaleme almış ve o zamanlar çok önemli bir çalışma olan Rusça-Almanca-Türkçe bir sözlük hazırlamıştı.¹⁷ Bütün eserlerini Rusça ve Almanca yazmıştır. Rus oryantalistlerin çalışmalarında dikkate değer olan nokta, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar eserlerini çoğunlukla Fransızca yazmalarıydı. Ancak Alman oryantalistler oryantalist araştırmalarına hâkim olunca daha çok Almanca ve Rusça yazmaya başladıkları görülür. Bu durum, Türkoloji çalışmalarının siyasi çekişmeler dikkate alınmadan düşünülmeceğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu duruma en yerinde örneklerden biri de Macar bilim insanlarının faaliyetleridir. Macarların yarı-bilimsel Türkoloji ve siyasi Turancılık faaliyetleri, özellikle Vambéry’nin (1831-1913) çalışmaları Türk milliyetçi ideolojisinin ortaya çıkışını etkileyen bir diğer önemli gelişmedir. *Tasvir-i Efkar* gazetesinde yazıları da olan meşhur Macar Türkolog Vambéry, Paris’teki Jön Türklerle temasta bulunmuş ve Jön Türkler tarafından yayımlanan *Hürriyet* (Londra) ve *Meşveret* (Paris) gibi dergilere makaleler göndermiştir. Türkoloji çalışmaları ilk olarak 1864 yılında Vambéry’nin çabalarıyla Macaristan’da ortaya çıkmıştır. Daha sonra Macar Türkolojisi, önemli çalışmalar yapan Jozsef Thury (1861-1941) ve Gyula Nemeth’in (1890-1977) çalışmalarıyla daha da gelişmiştir. Macarların Türkoloji çalışmalarına verdikleri önem, Macar milliyetçiliğinin Pan-Turanizm’le ilişkilinmesinin bilimsel bir imkanı olarak görülmesinden ileri geliyordu. Türkoloji alanında önemli bir rol oynayan Macar dilindeki yayınlar arasında *Turan* dergisi de Macarların Turancı edebiyata verdiği önemi göstermesi bakımından dikkate değerdir. On dokuzuncu yüzyıl, doğu Avrupa’da ulusal kimliğin formüle edilmeye çalışıldığı bir dönemdi. Macarlar için dünyadaki konumları ve uzak geçmişleri 1849 bağımsızlık savaşından sonra özellikle önem arz ediyordu. Macaristan’da Türkoloji araştırmalarının doğuşuna esin kaynağı olan milli tarih ve dile yönelik araştırmalardı. Bu yönelime kaynaklık eden etmen de uzak geçmişte Asya’daki bağlarına olan ilgi ve tabi ki Türklerle olan yakın dönemdeki politik ilişkilerdi.

17 Liaisan Şahin, “Russian Turkology: From Past to Present”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 8, Sayı 15, (2010) 598-599.

Bu nedenle Türkoloji diğer oryantalist çalışmalar arasında öne çıkan bir disiplin oldu.¹⁸ Milli bilince bir diğer katkının Rusya Türklerinden geldiğini ifade etmiştik. Rus imparatorluğunun Akdeniz'e doğru yayılma ve Panslavizm çabaları sonucunda birçoğ Türk ve Müslüman topluluk Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmış ve bunların arasındaki bazı entelektüellerin Pan-Türkist görüşleri de İstanbul'da kendine yer bulmuştur. Bu her şeyden önce kültürel bir bilinci aydınlar arasında tahkim eden bir akımdı.¹⁹

Kültürel Etkinin Oluşumu

Türkoloji disiplini içerisinde Türk tarihi ve dili üzerine yazılanlar, Osmanlı aydınları arasında doğrudan yansıma buldu. Beklendiği üzere Türklere karşı tek boyutlu bir yayın faaliyeti değildi bunlar. Bazı eserler olumsuz iddialara sahipken, bazıları olumluydu. Bu nedenle Osmanlı aydınları bu çalışmalara seçici bir tavırla yönelmişler ve Türklere karşı olumlayıcı çalışmaları ön plana çıkarmışlardır. Doğaldır ki modern dönemde milletler, tarihin objektif doğrularının ya da üstü örtülü sırlarının ortaya çıkarılmasından çok, seçici inşalarla yaratılmışlardır. Bu yarı profesyonel bir uğraş olduğundan milliyetçi fikirlerin ve bilincin formüle edilmesi ve yayılmasında hem entelektüeller hem de bürokratların oldukça iradi olduklarını görürüz. Avrupa'da millet fikri ve milliyetçi hareketlerle tanıştıklarında Osmanlı aydınları için de durum böyleydi. Osmanlı aydınları bir millet oluşturma misyonunu üstlendiklerinde tarih ve dil konusundaki ciddi uğraşların yanında teknik bir gereklilik olarak inşaya da yönelmek durumundaydılar. On dokuzuncu yüzyılda içeriği İslam, formatı da Osmanlı üst başlıkları belirlemekteydi. İçerik ve form olarak temellenmiş bir Türk milleti fikri ise çok daha sonraki tarihlerde, Batılı millet anlayışının entelektüel kamuoyuna eklemlediği yirminci yüzyıl başlarında siyaset sahnesine çıkacaktı. Türk milliyetçiliği fikri, bugüne kadar çeşitli tonlarda İslam milleti fikrinden doğmuştur ve mevcut Türk milliyetçiliğinin temel bileşenlerinden biri olan vatan sevgisi, yine bir Osmanlı milleti kurma çabalarının bir uzantısıdır aslında. Oryantalist yayınlar bu geçişte yön tayin edici olmuştur.

Başta Fransa, Avusturya-Macaristan, İngiltere, Almanya olmak üzere Batılı güçler Hindistan'a hakim olma ve Asya'yı paylaşma hedefinde oldukları için Türk dünyasına ve Türklüğe büyük ilgi göstermişlerdir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı, ırklar hakkında sözde bilimsel yayınların revaçta olduğu bir dönemdi. Sözelimi 1853'te yayımlanan, Arthur de Gobineau'nun meşhur *Essays on the Inequality of Races* (Irkların Eşitsizliği Üzerine Denemeler) adlı kitabı, medeniyetin ancak beyaz-brakisefali Aryan topluluklarına özgü olduğunu iddia etmekteydi ve Türkler "barbarlar" olarak küümseniyordu. Buna mukabil Türklerin de aslında medeniyet kurucu bir ırka mensup olduğunu kanıtlama çabaları, Mustafa Celeleddin ve Ali Suavi gibi Türkçüler için bu dönemde büyük bir motivasyon kaynağı haline geldi. Mustafa Celeleddin,

18 Ibolya Gerelyes, "The Development of Hungarian Turcology in the Long Nineteenth Century", Editör Robert Born & Sarah Lemmen, *Orientalism in Osmittteleuropa*, Vol. 19, Postcolonial Studies, Verlag, Bielefeld (2014), 87.

19 Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism: 1876-1908*, 10.

Les Turcs Anciens et Modernes (1870) (Eski ve Yeni Türkler) adlı kitabında Türkleri Aryan ırkıyla ilişkili göstermiştir. Ali Suavi ise Londra’da çıkardığı *Muhbir* ve Paris’te çıkardığı *Ulum* gazetelerinde Türklerin sadece askeri bir topluluk olmadığını, tam tersine dünya uygarlığına hizmet ettiğini, hatta tarihteki bazı ileri toplulukların da Türk kökenli olduğunu ileri sürmüştür.²⁰ Ali Suavi Türk dilinin sadeleştirilmesi fikrinin ilk savunucularından iken, aynı çizgide çalışan bir diğer önemli isim de meşhur *Kamus-i Türki* sözlüğünü hazırlayan Şemseddin Sami’dir. Dilde sadeleşme fikrinin uyanışı, Ahmed Vefik Paşa ve Mustafa Celaleddin Paşa gibi aydınlar tarafından daha da güçlendirilmişti. Ahmed Vefik Paşa Anadolu Türkleri ile Orta Asya Türkleri arasında ilinti kuran ilk yazarlardandı ve bu amaçla eski Çağatayca metinlerin çevirisini yaptı. Bunun yanında yine Ahmed Vefik Paşa’nın *Lehçe-i Osmani*’si (1876) ve Radloff ve Thomsen’in çalışmalarını takip eden Necip Asım’ın filoloji alanındaki çalışmaları bu meyanda dikkate değer faaliyetler arasındadır.²¹

Bazı Batılı Türkologlar da eserlerinde Türk tarihinin zenginliğine ve Türklerin Osmanlı’dan önce bir medeniyet kurduklarına dikkat çekmiştir. Türk milliyetçiliğinin bir ideoloji olarak belirginleşmesinde katkısı olan Türkoloji çalışmalarından Ziya Gökalp’in aktardıklarını şu şekilde sıralayabiliriz: Joseph de Guignes’in *Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mongoles, et autres Tartares occidentaux* (Paris, 1756-1781), Arthur Lumley Davids’in *A Grammar of the Turkish Language* (Londra, 1832) ve Leon Cahun’un *Introduction a l’Histoire de l’Asie* (Paris, 1896).²² Bu eserlere ek olarak yukarıda zikrettiğimiz Mustafa Celaleddin Paşa’nın *Les Turcs Anciens et Modernes* adlı eserine de atıfta bulunmak gerekir. Mustafa Celaleddin Paşa’nın Turo-Aryanizm formülasyonu, Türklerin ve Avrupalıların mensup olduğu büyük kuşatıcı ırk ailesinin adıdır. Yusuf Akçura’ya göre Celaleddin Paşa “ilmi usullere riayet etmese de”, ortaya koyduğu çabalar Türklerin medeniyete katkılarının ilk kez Avrupa kaynakları kullanılarak ifade edilmesi anlamında kıymeti haizdir.²³ Ayrıca Budapeşte Turan Cemiyetinden Macar Türkologlar, özellikle Vambery ve Rus Türkolog Radloff mutlaka dikkate alınmalıdır. Charles W. Hostler ise Osmanlı Türkiye’sinde Türkçü bir bakış açısının belirginleşmesinde en önemli rolü oynayan kişinin Léon Cahun olduğunu belirtmiştir. Alıntı yapılan bu eserlerden Leon Cahun’un (Paris, 1896) eseri özellikle, Türkçülüğün popülerleşmesi ve siyasallaşması konusunda alışılmışın dışında bir etkiye yol açmıştır.²⁴ Léon Cahun, 1896’da yayımlanan kitabında, Türk ve Moğol kabilelerinin Çin ve İran medeniyetlerini sınırladığını açıklamıştır. Ayrıca Cahun, Moğolların asil bir ırk olduğunu ve Türk boyunun Moğollarla aynı ırk olduğunu savunmaktaydı. Ancak Arapların din aracılığıyla Türklerin geleneğini yıkarak onların zayıf kalmasına neden olduğunu vurgulamış; bu nedenle, bir dünya imparatorluğu kurma hayalinin

20 Ali Suavi, “Türk”, *Ulum Gazetesi*, (Cild-i Evvel, 1286/1869), 16.

21 Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism: 1876-1908*, 121.

22 Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, (London: Luzac, 1950), 105.

23 Akçuraoğlu Yusuf, “Türkçülük”, *Türk Yılı*, (İstanbul: Yeni Matbaa, 1928), 309.

24 Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, (Ankara: İmge, 1995), 123-24.

gerçekleştirilemediğini ifade etmiştir.²⁵ Cahun'un bu görüşleri Türk aydın ve bürokratları arasında tartışma zemini bulmuş ve özellikle Ziya Gökalp'i oldukça etkilemiştir. Gökalp, Cahun'un bu çalışmasının Türkçülüğün desteklenmesinde önemli bir rol ifa ettiğini belirtmiştir.²⁶

Türklerin kökenleri ile ilgili sıraladığımız bu kültürel faaliyetler, dönemin modernleşme çabalarıyla paralel olarak ilerlemiştir. Osmanlı imparatorluğunun eğitimli sınıfları arasında Avrupa kültür ve düşünce hayatına ilgi ile beraber Türk aydınları kendilerini Batı felsefesi, antik Yunan ve Batı edebiyatı ve tiyatrosu üzerinden ifade etmeye başladılar. Bu yöndeki çalışmalar -yukarıda vurguladığımız gibi-sadece bir taklidin değil, her şeyden önce Avrupa ile eşdeğer bir konuma vurgu yapma ve Türklerin de tarihin en eski devlet kurucu halkları arasında olduğunu ispat çabasıydı. Neticede yirminci yüzyılın başına geldiğimizde her ne kadar politik etkinliği henüz zayıf olsa da, birçok Osmanlı aydını arasında Türkçülüğe dayalı bir kimliğin savunusunu ve propagandasını yapan bir yazı türü gelişmeye başlamıştır. Yüce bir geçmişe dönük başvuru içeren bu kültürel milliyetçilik ortamında Türk tarihini sadece Osmanlı tarihinden ibaret görmeyen, onun İslam öncesi dönemlere kadar uzandığını gösteren bir Türkçü anlayış neşet etmiştir. Giriş kısmında ifade ettiğimiz gibi bu tutum medeni Batılı ülkeler karşısında geri kalan toplumların kendini ifade etme ve özgül varlığını ispat etme çabasının bir tezahürüydü ve bu çabaecessümünü Türkçü bir formasyonda gösteriyordu. Bu çalışmalardan etkilenen Osmanlı aydınları, dil, tarih ve edebiyatlarının köken ve zenginliğini yeniden keşfederek, imparatorluk dışında yaşayan diğer Türk topluluklarını da tanıma arzusu taşıdılar. On dokuzuncu yüzyıl sonu ile yirminci yüzyıl başları arasında Türk algısı ırk, kültür ve dil anlamında aydınlar arasında kimliğin asıl tanımlayıcısı olan ve savunulması gereken bir entiteye dönüşmüş ve Türk tarihinden kesitler gün ışığına çıkarılmıştır. Bu andan itibaren imparatorlukta yaşayan Türkler, dillerinin, edebiyatlarının, tarihlerinin ve kültürlerinin hem Osmanlı hem de Türk mirasına birlikte sahip olduğu görülmeye başlandı. Osmanlı İmparatorluğu dışında Türkçe konuşan Müslümanlar akraba kabul edilmeye ve Türk birliği fikri entelektüel ve kültürel anlamda dile getirilmeye başlandı. Anadolu, Türkler için bir vatan olarak önem kazanmaya başladı. Türk milliyetçiliğinin temeli olan Türk dili ve kültürünün rolü ve bunların yeniden canlandırılarak geliştirilmesi ihtiyacı hep bu aralıkta güçlü bir refleks olarak kendini gösterdi ve bağımsız bir Türk dili kavramının ve Türk dilinde reformun gerekliliği tartışıldı.²⁷

Değerlendirme ve Sonuç

Verdery'nin belirttiği gibi, insan toplumlarının sınıflandırılması sadece soyut bir çaba değildir; bu kategoriler aynı zamanda meşru bir yetkilendirmenin de yolunu açarlar. Dolayısıyla toplumsal kategori dediğimiz şey, "insanların arasında", kendi içinde gerçeklik ve geçerlilik

25 Charles Warren Hostler, *The Turks of Central Asia*, (London: Praeger Publisher, 1993), 111.

26 Hostler, *The Turks of Central Asia*, 112.

27 Jacob Landau, *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*, (London: Hurst & Company, 1995), 29-31.

kazanır.²⁸ Bu geçerlilik noktasına ulaşmak için, sosyal kategorilerin toplum üzerinde bütünleşik ve kapsayıcı bir etki yaratması gerekir. Modern dünyada milli kimlik, bu kategorizasyon biçimlerinin tipik bir örneğidir. Milliyetçilik bir sembol, bir toplumsal ilişkiler meselesi ve bilinç kategorileri olarak çok yönlüdür. Milli toplulukları hayal edildikleri (inşa edildikleri) düzlemler üzerinden tanımlamak, onların gerçekçi olmadığı veya hayal ürünü oldukları anlamına gelmez. Milli kimlikler üretilebilir veya icat edilebilirler, ancak aynı nedenden dolayı bu kimlikler, insanların diğer sembolik yapılarıyla kıyaslandıklarında, daha yüksek oranda bir yanlış bilinç ürünü olarak görülmemelidirler. Anderson, “topluluklar, sahtelikleriyle/gerçeklikleriyle değil, hayal edilmiş tarzlarıyla ayırt edilmelidir.” derken de bu gerçekliği kastediyordu.²⁹

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı Batı ülkelerinin modern/milli formasyonuna yetişmeye çalışan ve bu uğurda kendi ideolojik ve bürokratik organizasyonlarını tamamlamaya çalışan doğu Avrupa milliyetçi girişimlerine sahne olmuştur. Bu yetişme çabası politik motivasyondaki ifadesini (giriş kısmında Hutchinson’den alıntuladığımız) kendine dönme, özünü keşfetme üzerinden bir kültürelci inşada bulmaktaydı. Greenfeld’e göre, doğudaki bazı milli inşa deneyimlerinde milletin benzersizliği/yeganeliği, eşitliğin yerini almıştır ve böylece demokrasi kavramı da milliyetçiliğin kaçınılmaz bir sonucu olarak görülmemiştir.³⁰ Milli kimliği diğer kimliklerden ayıran en belirgin özellik, bir politika veya toplum biçimi olarak her üyesine “onurlu-prestijli” bir statü garanti etmesidir. Milliyetçiliğin son iki yüzyılda tüm dünyaya yayılmasını ve aynı zamanda farklı ekonomik çıkarlar karşısında gücünü korumasını sağlayan da bu niteliğidir.³¹

Türkçülüğün bir “onur-prestij” kaynağı olarak kültürel milliyetçilik sahasında Osmanlı toplumuna etkisi de bu savunma hattını takip etmiştir. Yukarıda temas ettiğimiz gibi başlangıçta Türkçülük fikri Osmanlılık veya İslamcılık gibi idari ve siyasi bir sistem dahilinde, çerçeveli ve tanımlı bir entite değildi. Mamafih Tanzimat reformu ile başlayan Batılılaşma sürecinde imparatorluk bünyesindeki birçok gayrimüslim unsur kendi kökenleriyle ilgilenmeye ve giderek bağımsız milli bilinçlerinin farkına varmaya başlamışlardı. Bu, öze/kendine dönüş ve özünü keşfetme girişimleriyle aynı istek ve motivasyon Türkçü ideolojik inşada da önemli ölçüde hissedilmiştir. Sonuç olarak Türk aydınları arasında Türkçülük yarı siyasi yarı akademik bir akım olarak ortaya çıkmış ve çok sayıda taraftar kazanmaya başlamıştır. On dokuzuncu yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan ve milliyetçi hareketlerin doğuşunu sağlayan millet fikriyatı, Avrupa’da yaşayan ya da Avrupa’nın yayınlarını takip eden Türk aydınları ve devlet adamları tarafından göz ardı edilmedi. Bu düşünce, devletin geleneksel İslami yapısının ötesinde yeni bir biçim kurmaya çalışan ve bu nedenle imparatorluk içindeki tüm etnik ve dini gruplar arasındaki bağları pekiştirmek isteyen bazı Osmanlı aydınlarının dikkatini çekmişti.

28 Katherine Verdery, “Whither ‘Nation’ and ‘Nationalism’?”, Gopal Balakrishnan (der.), *Mapping the Nation*, (London: Verso, 1996), 226.

29 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, (London: Verso, 2016), 6.

30 Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, (Cambridge: Harvard University Press, 1992), 10.

31 Liah Greenfeld, “Transcending the Nation’s Worth”, *Daedalus*, (Summer, Vol. 122, No. 3, 1993), 49-50.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde millet sisteminden Türk milliyetçiliğine geçiş, Türk milli kimliğinin siyasi arenada güçlü bir alternatif olmasını hızlandırmıştı. Bu alternatifin ayırt edici özelliği, on dokuzuncu yüzyılda savaş ve göçlerle yoğunlaşan Müslüman nüfusun artması ve yönetici elitlerle bu yerli Türk Müslüman unsur arasında duygusal bir bağın oluşmasıydı. Bu itibarla on dokuzuncu yüzyılda Batılı fikirlerle tanışan Osmanlı bürokrat ve aydınlarından yeni Cumhuriyet kadrolarına kadar (kültürelinden siyasala) geçen süreçte yeni Türk Müslüman kimliğinin Batılı/medeni ülkeler karşısında özgül varlığının ifadesi için yüksek bir motivasyon taşıdıkları görülür. Bu nedenle, kültürel milliyetçi faaliyetler, toplumun gelenekçi ve modern kamplar arasında kutuplaştığı momentlerde, yeni bir kolektif kimlik ve eylem için spesifik yönler inşa eden ahlaki yenilik çabaları olarak görülebilir. Kültürel aşamanın aydınları/entelektüelleri, eğitime ve kültüre yaptıkları ısrarlı vurguyla, kimliğin öznelere, modern dünyada rekabet edebilen egemen bir topluluk yaratma hedefinde olmuşlardır. Hutchinson'ın deyimiyle gelenek ve modernin verili anlamlarının dönüştürüldüğü bu yeni millet ideolojisinde, Batı dünyasının ulaştığı formasyon, tüm halklarda bulunabilecek evrensel bir ilerleme dürtüsü ile özelleştirilmiş/yerlileştirilmiş olur.³² Bu uğurda Türkiye örneğinde karşımıza çıkan kültürel faaliyetler ve Türkoloji çalışmaları yalnızca milli bir tarihin çerçevesini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda, yabancı bilimsel kaynaklar yoluyla milli-kültürel mücadeleye meşruiyet kazandırma açısından işlevsel bir rol oynamıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso, 2016.
- Aydın, Suavi. *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993.
- Birbaum, Eleazar. "Turkish Manuscripts: Cataloguing Since 1960 and Manuscripts Still Uncatalogued, Part 4", *Journal of the American Oriental Society*, Apr. - Jun. 1984, Vol. 104, No. 2, 303-314.
- Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 1983.
- Gerelyes, Ibolya. "The Development of Hungarian Turcology in the Long Nineteenth Century" in Born, R. & Lemmen, S. (Der.) *Orientalism in Ostmitteleuropa*, Vol. 19, Postcolonial Studies, Verlag, Bielefeld, 2014.
- Greenfeld, Liah. *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge: Harvard University Press, 1992.

32 Hutchinson, "Moral Innovators and the Politics of Regeneration: The Distinctive Role of Cultural Nationalists in Nation-Building", 108.

- Greenfeld, Liah. “Transcending the Nation’s Worth”, *Daedalus*, Summer, Vol. 122, No. 3, 1993.
- Hanioglu, Şükrü. “Türkçülük”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, 551-554.
- Heyd, Uriel. *Foundations of Turkish Nationalism*, London: Luzac, 1950.
- Hostler, Charles Warren. *The Turks of Central Asia*, London: Praeger Publisher, 1993.
- Hutchinson, John. “Cultural Nationalism and Moral Regeneration”, John Hutchinson & Anthony Smith (Der.), *Nationalism*, Oxford: Oxford University Press, 1994.
- Hutchinson, John. “Moral Innovators and the Politics of Regeneration: The Distinctive Role of Cultural Nationalists in Nation-Building”, *International Journal of Comparative Sociology*, XXXIII, 1-2, 1992.
- Kushner, David. *The Rise of Turkish Nationalism: 1876-1908*, London: Frank Cass Company, 1977.
- Landau, Jacob. *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*, London: Hurst & Company, 1995.
- Malesevic, Sinisa. *Grounded Nationalisms: A Sociological Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Nemeth, Gyula. *Attila ve Hunlar*. (Çev. Şerif Baştav), Ankara: A.Ü.D.T.C.F Yayınları, 1982.
- Oba, Ali Engin. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ankara: İmge, 1995.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Türkçülüğün Tarihi*, Ankara: Kömen Yayınları, 1977.
- Sertkaya, Osman Fikri. “Eski Türkçe Araştırmacıları olarak Wilhelm Radloff”, *Türk Dili*, Cilt: LVI, Sayı: 444, 1988.
- Smith, Anthony. *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell Publishing, 1986.
- Smith, Anthony. *National Identity*, London: Penguin Books, 1991.
- Suavi, Ali. “Türk”, *Ulum Gazetesi*, (Cild-i Evvel, 1286/1869).
- Şahin, Liaisa. “Russian Turkology: From Past to Present”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 8, Sayı 15, 2010.
- Verdery, Katherine. “Whither ‘Nation’ and ‘Nationalism’?”, Gopal Balakrishnan (der.), *Mapping the Nation*, London: Verso, 1996
- Yusuf, Akçuraoglu. “Türkçülük”, *Türk Yılı*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1928.
- Zenkovsky, Serge. *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge: Harvard University Press, 1960.

Oris Tilinen Qazaq Tiline Awdarma Barısında Jiberilgen Qatelerdi Sintaksistik Turğıdan Taldaw*

Analysis of Syntactic Errors in Translation From Russian to Kazakh Language

Bagdagul MUSSA¹

*2014-jılı 24-26 säwirde "Mädeniyetter toğısındağı til, ädebiyet jäne awdarma mäseleleri" attı VI-Halıqaralıq konferentsiyasınıń materiyaldarında (2-tom, 289-298 better) basılğan bayandamanıń öñdelip, tolıqtırılğan nusqası.

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Bagdagul Mussa (Dr. Öğr. Üyesi),
University of Jordan, Faculty of Foreign
Languages, Department of Asian Languages
Turkish Section, Amman, Jordan
E-posta bagdagulmussa@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5413-0095

Başvuru/Submitted: 18.09.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
27.03.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
02.04.2022

Kabul/Accepted: 02.04.2022

Atıf/Citation: Mussa, Bagdagul. "Oris Tilinen Qazaq Tiline Awdarma Barısında Jiberilgen Qatelerdi Sintaksistik Turğıdan Taldaw" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 1 (2022): 19-32.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.997370>

ANDATPA

Burin oris tilinde jürgiziletin is-qağzardıń ana tilinde jürgizile bastawı, elimizde jäne şet elderde öndiriletin önimderdiń oramasında oris jäne basqa tildermen qosa qazaq tiliniń de ornı aluwı; jarnamaldıń qazaq tilindegi balamalarınıń berilüwi, ärine, quwanarlıq jayt. Alayda kez-kelgen qujat, önim sırtındağı jazuwlar men jarnamalar eń äweli oris tilinde jariyalanıp, sonan soñ qazaq tiline awdarılattın bolğandıqtan, qazaq tiliniń bedeline nuqsan keltiretindey şyıkilikter men olqılıqtardıń kezdesetinini joqqa şıǵaruwǵa bolmas. Oris tilinen qazaq tiline awdarma barısında jiberiletin qanday da qatege bolmasın bey-jay qarawǵa bolmaydı. Öytkeni, mäsele – memlekettik tildir abiroyı. Awdarma barısında basılıw nemese ärip terüwge baylanıstı jiberiletin fonetikalıq jäne leksikalıq qatelerdiń ornın toltıruw äbden mümkin bolsa da tipti osınday qarapayım qatelerge jol berilmewi kerek. Al onıń qasında tildir eñ negizgi qurılımdıq bölgi bolıp tabılattın sintaksiske baylanıstı qatelerdi müldem boldırmaw kerek. Öytkeni, tildir sintaksistik qurılımda jiberilgen kez-kelgen qate tildir бүkil bitim-bolmısına jäne tabiǵatına kerı äser etpek. Sintaksistik qateler öz kezeginde söylemniń durıs tüsinilmewine keyde tipti qate tüsinilüwine äkelip soǵattın bolğandıqtan aytılmaq bolǵan oydıń durıs jetkizilmewiniń bastı sebebi bolıp tabıladı.

Bul maqalada qujattarda kezdesetin, önim oramalarındağı jazuwlar men jarnamaldıń qazaqşa nusqasındağı sintaksistik qatelerge nazar awdarılıp, olar misaldar arqılı taldanbaq jäne şeşim joldarı körsetilmek. Maqalaǵa önim oramalarındağı jäne keybir qujattardağı misaldar negiz bolıp alındı.

Anahtar kelimeler: Qazaq Tili, Awdarma, Sintaksistik Qateler, Jarnama Mätinderi, Oramadağı Jazuwlar

ABSTRACT

In recent years, the Kazakh language, along with Russian and other languages, has become more widely used in the execution of documents and inscriptions on product labels of industrial goods produced both in Kazakhstan and abroad, as well as in modern advertising texts. As documents, advertisements, and package labels are initially published in Russian and then translated into Kazakh language, it appears relevant to us to analyze the syntactic difficulties and errors that occur during the translation process of this language material: this

will contribute to both more accurate and clear transmission of information or thoughts and strengthening the authority of the state language of Kazakhstan.

After becoming acquainted with the various approaches to the classification of errors in the translation process, we focused our research on the syntactic errors that occur during the translation from Russian into the Kazakh language. First, we refer to the syntactic problems of translation as lexical compatibility and the syntactic type of the language, which is a very important scientific aspect in our opinion.

It is undeniable that it is important to avoid any errors in the information transmission during translation activities, but it is of particular scientific interest to use to identify and describe syntactic errors because the syntax is the basic structural part of the language, and even the most insignificant at first glance, error in the syntactic plan during translation can adversely affect the entire structure and accuracy of information transmission.

We attempted to analyze specific examples, summarize the main syntactic problems of translation, and outline solutions in our article. This research draws on examples of syntactic errors from industrial product documents, advertisements, and product labels.

Keywords: Kazakh Language, Translation, Syntactic Errors, Advertising Texts, Product Labels

EXTENDED ABSTRACT

We must admit that translation in general is extremely difficult. We know that if a text is translated by 10 different people, no two translations can be the same. We could have 10 different translations of the same text. Sometimes translating means creating something new. Therefore, translation is not only difficult but also a task that requires great responsibility.

However, the structural features of the target language should be considered during translation. Every language has its own phonetic, morphological, and syntactic structure.

Although mistakes such as typing, typographer or translator error, translator negligence, or irresponsibility are forgiven, the errors that contradict the language syntactic structure should not be underestimated. This is because errors in a language's phonetic and even morphological structure, unlike syntactic errors, do not affect the entire structure of the language.

As mentioned in the abstract, syntactic errors in documents, product packaging, and advertisements are significant, despite being less common than the letter, affix, or suffix errors. The vast majority of the examples in the article are taken from the packaging of food products such as tea, flour, cheese, chocolate, porridge, juice, coffee, and the packaging of various products such as soap, medicines, medicinal herbs, advertisements, and official documents such as quality management system documents. The materials gathered have been classified according to the syntactic system. Such syntactic errors can be divided into two main groups depending on the word groups and sentences.

Improper use of case affixes, as well as incorrect use of possessive and adjective groups, are considered syntactic errors in word groups.

Incorrect use of passive sentences, word disorder of the sentences, "calque" in sentences, and incomprehensible sentences are examples of syntactic errors related to the sentence structures.

The following conditions should be taken into account to avoid such incorrect uses, shortcomings, or mistakes:

- 1) The government's task of translating documents and advertising texts into the Kazakh language should be treated with the utmost seriousness and without negligence.
- 2) When translating from Russian, the translators are unfamiliar with the Kazakh language. Therefore, the translator must not only be fluent in Russian but also fluent in Kazakh.
- 3) Anyone who is fluent in two languages may not be a translator; professional translators who have the knowledge and specialized in the field of translation should be trained.
- 4) First, the translator must be responsible, and should respect and love his or her mother tongue.
- 5) There should be a competent body established to check the translations and translators' work.

As the examples in this paper show, it can be deduced that errors in word combinations are more common than in sentences. In conclusion, although syntactic errors in translation do not affect the Kazakh language as the influence of Russian and Western languages, which led to the destruction of the syntactic system of modern Gagauz or Karaim languages, we believe that not only syntactic errors but also spelling errors should be avoided.

Some of the product packages used in the examples include Uzbek and Kazakh translations. Unfortunately, the translation into the Uzbek language is much clearer than the translation into the Kazakh. This is due not only to the lack of an official organization of Kazakh translators but also to our indifference and irresponsibility toward our native language, a sign that we do not recognize and appreciate the dignity of our native language. No one else will raise the banner of our language unless we use it correctly and raise and support its status.

Kirispe

Awdarma isiniñ öte qıyın ekenin moyındamawğa bolmaydı. Bir mätindi on awdarmaşı awdaratın bolsa, onınıñ awdarmasınıñ birin-biri ayna qatesiz qaytalawı mümkin emes. Mätin bir bola tura bir-birinen özgeşe on türli awdarmağa qol jetkizüwimiz äbden iqtimal. Awdarma keyde jaña şıǵarma jazuwmen bara-bar. Sondıqtan awdarma isi – tek qıyın ǵana emes jäne sonımen qatar jawapkerşiligi mol is.

Degenmen awdarma barısında awdarılıp otırǵan tildiñ qurılıstıq erekşelikteriniñ eskerilgeni jön. Sebebi, kez-kelgen tildiñ fonetikalıq, morfologiyalıq jäne sintaksistik qurılısı, erekşeligi bar ekeni belgili. Awdarmanı bilay qoyǵanda, töl tilimizde jazılǵan jazuwlarda qatelikterge jol beriletinin eskersek, mına tömendegi mısaldarda orın alǵan fonetikalıq jäne morfologiyalıq qatelerge tüsinistikpen qarawǵa boladı:

Assamnan sättilik dämi (sätilik); “Assam” şäyin satıp alsanız (alsañız), siz “Assamnan sättilik dämi” aktsiyasına **qatınasız** (**qatınsız**); jüldeniñ sureti kupon **bettiñiñ** (**betiniñ**) sol jaǵındaǵı astıñǵı (**astıñǵı**) burışta; **sonǵı** (**soñǵı**) merzimi, äserşen (**äserinen**), demewş (**demewşi**) melşer (**mölşer**), tez eritin (**eriytin**), t.b. Osı mısaldardıñ işinen **qatısuw** etistiginiñ ornına **qatınasuw** etistigi qoldanılmaqsı bolǵan, biraq ol da durıs qoldanılmaǵan.

Basılıp qatesi, mätindi terüwşi nemese awdaruwşınıñ jibergen qatesi, nemquraylılıq, jawapkerşilikti sezibewşilik siyaqtı sebepterge baylanıstı orın alatin ayaq alıp jürgisiz munday qatelerge keşirimmen qarawǵa bolǵanımen, tildiñ sintaksistik qurılısına qayşı keletin qatelerge äste jol berüwge bolmaydı. Öytkeni, tildiñ fonetikalıq, tipti morfologiyalıq qurılısındaǵı qateler sintaksistik qateler tärizdi tildiñ bükil bitim-bolmısına äser ete qoymaydı.

Al sintaksis – Särsen Amanjolvotıñ pikiri boyınşa – durıs söyley, durıs jaza bilüwdiñ şartı (2008: 5) bolsa, Mäwlen Balaqayevtiñ tujırım dawı boyınşa, adam oyın jetkizüwdiñ grammatikalıq täsili (1992: 4). Sintaksistiñ zerttew ayasına kiretin söylem bolsa, Ahmet Baytursinov aytqanday, tüsinikti boluw üşin sözderdiñ bir-birimen qalay bolsa solay emes, maǵımalı äri belgili qaǵıdalarǵa say baylanısuwın qajet etedi (1992: 263). Bir tildiñ sintaksistik qurılısınıñ, grammatikalıq bolmısınıñ qanşalıqtı mañızdı ekenin türlik ǵalımi Nihad Sami Banarlıniñ (2007: 6) mına sözderinen de körüwge boladı: “*Bir tildiñ ultıq bolmısın saqtap qaluwinıñ eñ mañızdı şartı – sol tildiñ grammatikalıq qaǵıdaları men sintaksistik qurılısı*”.

Al osı aytlıǵandardıñ barlıǵı bizdiñ söylew mädeniyetimizdi, til mädeniyetimizdi qalıptastıradı. S. Ajayev jäne basqaları (2018: 196) toqtalıp ötkendey, söylew mädeniyeti – oyımızdı anıq ta äserli jetkize otırıp basqalarınıñ bizdi durıs tüsinüwin qamtamasız etüw degen söz. Sondıqtan awdarmağa nemquraylı qarawǵa bolmaydı.

Materiyaldar men ädister

Maqalaǵa negiz bolıp alınǵan mısaldardıñ basım köpşiligi şäy, un, irimşik, şokolad, botqa, şırın, kofe sekildi tamaq önimderiniñ oramalarındaǵı jazuwlardan, sabın, däri-därmek, emdik qasiyeti bar şöp tärizdi äri türli önimderdiñ oramalarınan, jarnamalardan jäne SMJ (sapa

menedjmenti jüyesi) siyaqti qujattardan jıynaqtaldı. Jıynalğan materialdar sintaksistik jüye boyınşa toptastırıldı.

Negizgi bölüm

Joğarıda söz etilgende, qujattar, önim oramalarındağı jazuwlar men jarnamalarda kezdesetin sintaksistik qateler ärip nemese jalğaw qateleri sekildi jiyi uşıramağanimen, aytarlıqtay köp dewge boladı. Munday sintaksistik qatelerdi söz tirkesi jäne söylem jüyesine baylanıstı eki ülken topqa bölüp qarastıruwğa boladı.

I. Söz tirkesterinde jiberilgen sintaksistik qateler

1. Meñgerile baylanısqa söz tirkesteriniñ durıs qoldanılawı

Meñgerilüwdiñ – septik jalğawlı tolıqtawıstar; keyde septik jalğawlı pısıqtawıstar men etistik nemese täweldik jalğawlı söz arasındağı söz tirkesi baylanısı ekeni (Amanjolov, 2008: 41-43); al qabısuwdıñ – jalğawsız anıqtawıstar nemese pısıqtawıstardıñ anıqtaluwı nemese pısıqtaluwı sözdermen baylanısı (Amanjolov, 2008: 43-44; Ahanov, 1996: 198; Aşırova, 2012: 49-52) ekeni belgili. Al tömende meñgerile baylanısqa söz tirkesteriniñ qabısa baylanısqa söz tirkesteriniñ ornına qoldanılganı jayında söz qozğalmaq.

a) Kömektes septiğı arqılı meñgerile baylanısqa söz tirkesteri qabısa baylanısqa söz tirkesteriniñ ornına qate qoldanılgan:

Qate qoldanılawı	Durıs qoldanılawı
<i>Qızıl lenta-men oramadağı "Assam" şäyi ... ("Assam" şäyi)</i>	<i>Qızıl jolağı bar oramadağı "Assam" şäyi nemese Qızıl jolaq-tı oramadağı "Assam" şäyi</i>
<i>Ündi alqabınıñ "Çampiyon ASSAM STS" şäyiniñ turaqtı iyisi-men "Beta Tea" sizge sergek tañdawlı däm sıylaydı. ("Assam" şäyi)</i>	<i>"Beta Tea" sizge ündi alqabınıñ "Çampiyon Assam STS" şäyiniñ jupar iyis-ti dämın sıylaydı.</i>

ә) Kömektes septiginiñ jalğawı **boyınşa** şılawınıñ ornına qate qoldanılgan. Munday söz tirkesterin şarttı bağıniñqı sabaqtas söylemniñ bağıniñqı sıñarımın de almastıruwğa boladı:

Qate qoldanılawı	Durıs qoldanılawı
<i>Öz suraqtarıñız-ben, talap-tilekteriñiz-ben mına telefon arqılı baylanısıñız. ("Tsesna uni")</i>	<i>Suraqtarıñız, talap-tilekteriñiz boyınşa mına telefonmen baylanısıñız. nemese Suraqtarıñız, talap-tilekteriñiz boyınşa mına telefonğa habarlasıñız. nemese Eger suraqtarıñız, talap-tilekteriñiz bolsa, mına telefon arqılı baylanısıñız/ habarlasıñız.</i>

б) Kömektes septiginiñ jalğawı orıs tilindegi "testirovano dermatologiyey", "vneseno ucebnoy çast'yu" siyaqti Ündi-Evropa tilderine täñ jaqsız söylemder (İspolatov, 1970: 46-50) siyaqti jasala otırıp, qate qoldanılgan. Munday söylemderdi jaqtı söylemge aynaldıruwğa nemese **tarapınan** şılawı arqılı quruwğa boladı.

Qate qoldanılıwı	Duris qoldanılıwı
<i>Dermatologtar-men testilengen (sabin jarnaması)</i>	<i>Dermatologtardıñ tekserüwinen/ testinen ötken</i> nemese <i>Dermatologtar teksergen/ testilegen</i> nemese <i>Dermatologtar tarapınan tekserilgen/ testilengen</i>
<i>Oquw bölimi-men üzireldi jäne engizildi.</i> (SMJ qujati) (sapa menedjmenti jüyesi)	<i>Oquw bölimi üzireldi/üzirlegen jäne engizdi/ engizgen.</i> nemese <i>Oquw bölimi tarapınan üzireldi/ üzirelgen jäne engizildi/ engizilgen..</i>

б) Tabıs septigi arqılı menşerile baylanısqañ söz tirkesterinde tabıs septigi jalǵawınıñ tüsirilip qoldanılıwı:

Qate qoldanılıwı	Duris qoldanılıwı
<i>Şıǵıs qujattarØ tirkew jurnalı (SMJ qujati) (sapa menedjmenti jüyesi)</i>	<i>Şıǵıs qujattar-t-n tirkew jurnalı</i>

2. Matasa baylanısqañ söz tirkesteriniñ durıs qoldanılmawı

Matasuwdıñ – ilik jalǵawlı söz ben täweldik jalǵawlı sözdiñ baylanısı ekeni; täweldik jalǵawlı sözdiñ arqaşan ilik jalǵawlı sözdi; kerisinşe ilik jalǵawlı sözdiñ täweldik jalǵawlı sözdi kerek etetini (Ahanov, 1996: 197-198, Sayrambayev, 1981: 128-137) belgili. Tömende täweldik jalǵawlı sıñarı bolǵanımen ilik jalǵawlı sıñarı joq matasa baylanısqañ söz tirkesterine orın berilmek.

а) Matasa baylanısqañ söz tirkesteriniñ basınqı sıñarındaǵı 3-jaq täweldik jalǵawınıñ orınsız qoldanılıwı:

Qate qoldanılıwı	Duris qoldanılıwı
<i>Jülde aluwǵa siz telefondar-t-men baylanısıñız: 53-09-21, 92-21-21</i> (“Assam” şäyi)	<i>Jülde aluw üşin mına telefondarØmen baylanısıñız/ telefondarǵa habarlasıñız:</i> 53-09-21, 92-21-21 nemese <i>Jülde aluw üşin mına 53-09-21, 92-21-21 telefondar-t-men baylanısıñız/ telefondar-t-na habarlasıñız.</i>
<i>Önimniñ 100g quramında maylılıǵ-t – 22,0 g, belog-t – 19,5g.</i> (“Suluguni” irimşigi)	<i>100g önimniñ quramında 22,0g mayØ, 19,5g belokØ bar.</i> (Maylılıq grammen ölşenbeydi, maylılıǵı joǵarı nemese tömen dewge boladı.)
<i>Önim-i qoldanuwǵa dayar.</i> (“Suluguni” irimşigi)	<i>ÖnimØ qoldanuwǵa dayar.</i>

ә) Matasa baylanısqañ söz tirkesteriniñ baǵınıñqı sıñarındaǵı ilik septigi jalǵawınıñ tüsirilip qoldanılıwı:

*Mektep*Ø awlası degen söz tirkesiniñ sıjarlarınıñ arasına *ülken* sın esimi kelgen kezde *mektep-tiñ ülken* awlası bolıp özgeretini tärizdi, qazaq tilinde jasırın turğan ilik septiginiñ jalğawı bağınuñqı jäne basıñqı sıjarlardıñ arasına bir basqa söz kelgende qaytadan öz ornın aladı.

Qate qoldanıluwı	Duris qoldanıluwı
<i>Kupondardı qabıldaw</i> Ø <i>soñğı merzim-i</i> (“Assam” şäyi)	<i>Kupondardı qabıldaw-dıñ soñğı merzim-i</i>

Tek qana *kupondardı qabıldaw*Ø *merzim-i* bolsa, onda bağınuñqı sıjarda ilik septigi jalğawı qoldanılsa da boladı. Biraq bağınuñqı men basıñqı sıjarlardıñ arasına *soñğı* degen sın esim kirgende ilik septigi jalğawınıñ qoldanıluwı tiyis.

6) Matasa baylanısqañ söz tirkesteriniñ sıjarlarınıñ arasına qabısa baylanısqañ söz tirkesteriniñ orınsız kirüwi:

Qate qoldanıluwı	Duris qoldanıluwı
<i>“Kiriyeşki” irimşiktiiñ dämi bar tuzdalğan kepken nan-i</i> (“Kiriyeşki”)	<i>İrimşik dämi bar tuzdalıp keptirilgen “Kiriyeşki” nan-i</i>

Qabısa baylanısqañ söz tirkesi matasa baylanısqañ söz tirkesteriniñ sıjarlarınıñ arasında emes, onıñ aldında qoldanılganı jön. Sebebi *irimşiktiiñ dämi bar tuzdalıp keptirilgen* degen kürdeli anıqtawıñ - tek *nan* söziniñ ğana anıqtawıñı emes, *“Kiriyeşki” nani* degen matasa baylanısqañ söz tirkesiniñ anıqtawıñı bolıp tabıladı.

3. Qabısa baylanısqañ söz tirkesteriniñ durıs qoldanıluwı:

a) Qabısa baylanısqañ söz tirkesteriniñ bağınuñqı sıjarlarınıñ orındarınıñ awıstırılıp qoldanıluwı:

Qazaq tilinde esimşeden jasalğan anıqtawıñ pen sın esimnen jasalğan anıqtawıñ qatar kelgende, esimşeden jasalğan anıqtawıñ sın esimnen jasalğan anıqtawıñtan burın turadı (Amanjolov, 2008: 43-44).

Qate qoldanıluwı	Duris qoldanıluwı
<i>Qutırlaq</i> türli-tüsti glazur'men qaptalğan süt şokoladınan jasalğan draje (M&M's şokoladı)	Türli-tüsti glazur'men qaptalğan, süt qosılğan şokoladı <i>qutırlaq</i> draje
<i>Qurğaq</i> mayı alınbağan süt (M&M's şokoladı)	Mayı alınbağan <i>qurğaq</i> süt

Berilgen mısalda *qutırlaq* sözi *drajeniiñ* emes, *glazur'diiñ*; al *qurğaq* anıqtawıñı *sütiiñ* emes, *maydiiñ* sının bildirip tur. Olay bolsa qabısa baylanısqañ söz tirkesteriniñ bağınuñqı sıjarlarınıñ orındarınıñ awıstırılıp qoldanıluwı söylemniñ qate tüsinilüwine jol aşadı.

ә) Qabısa baylanısqan söz tirkesteriniñ bağınuıqı jäne basıuıqı sıjarlarınıñ orındarınıñ awıstırılıp qoldanıluwı:

Qabısa baylanısqan söz tirkesteriniñ bağınuıqı jäne basıuıqı sıjarlarınıñ orındarı awıstırılğan jaǵdayda söz tirkesi emes, söylem bolatını, basqaşa aytqanda, atributivtik söz tirkesteriniñ predikativtik söz tikresine¹ aynalatını belgili.

Qate qoldanıluwı	Duris qoldanıluwı
<i>Jügeri botqası allergeni tömen</i> (“Malışka” botqası)	Allergeni tömen <i>jügeri botqası</i>
<i>Ananas balsırını</i> balalar taǵamına arnalǵan (“Fruktoviy sad” şırını)	Balalarǵa arnalǵan <i>ananas balsırını</i>
<i>Beyne baǵdarlama</i> tek üy işinde körüwge arnalǵan (jarnama)	Tek üy işinde körüwge arnalǵan <i>beyne baǵdarlama</i>

б) Jatis septigi jalǵawı men menşiktik bildiretin -ǵı jurnaǵınıñ birigüwi arqılı jasalǵan *-daǵı* qosımşasınıñ durıs qoldanıluwı nätijesinde qabısa baylanısqan söz tirkesteriniñ qurılısınıñ buzılıwı:

Qate qoldanıluwı	Duris qoldanıluwı
<i>100% granula-daǵı şınayı iritmeli kofe</i> (“Nescafe Classic” kofesi)	Tez eriytin 100% tabiǵı <i>tüyirØ</i> kofe

Negizinde aǵılşın tilinen (100% pure soluble coffee **in granules**) orıs tiline (100% natural’nyı rastvorimıy kofe **v granulah**) dep awdarılǵan bul mısıl qazaq tiliniñ qurılıstıq erekşeliklerine müldem kereǵar. “*qutıdaǵı kofe*”, “*şındaǵı kofe*” dewge bolǵanımen, “*granuladaǵı kofe*”niñ bolmaytını ayqın.

в) San esim arqılı jasalǵan qabısa baylanısqan söz tirkesterinde köptik jalǵawınıñ orınsız qoldanıluwı²:

San esimmen tirkesken esim sözderdiñ köptik jalǵawın almawı – tek qazaq tiline ğana emes, barlıq türki tilderine ortaқ qasiyet (Ergin, 2019: 250)³.

Qate qoldanıluwı	Duris qoldanıluwı
<i>SMK jüyesiniñ 8 printsip-teri</i> (SMJ qujatu) (sapa menedjmenti jüyesi)	<i>SMK jüyesiniñ 8 printsipØi</i>
Osı 20 şarşı- lar -ǵa “avtomobil” sözi jasılırǵan (“Ädil oyın” lotereyası)	Osı 20 şarşıØǵa “avtomobil” sözi jasılırǵan
1000 tölemdik karta- lar («Ассам» шәһи)	1000 tölemdik kartaØ

1 Atributivtik söz tirkesteri men predikativtik söz tirkesteri jayında qarawıñızǵa boladı: O. C. Ахманова, Словосочетание, Сб. «Вопросы грамматического строя», Москва, 1955, ss. 454-455

2 San esim arqılı jasalǵan qabısa baylanısqan söz tirkesterinde köptik jalǵawınıñ orınsız qoldanıluwı мәselesine türki tilderi turǵısanın burın da toqtalǵan bolatınbız: Fatma ÖZKAN, Baǵdagül MUSA, «Yabancı Dillerin Türkçenin Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi», *bilig*, Yaz / 2004, sayı 30: 108

3 Qarañız: Banguoǵlu, 2011: 322-323; 354; Demir-Yilmaz, 2006: 48

II. Söylem jüyesine qatıstı sintaksistik qateler

1. Jaqsız söylemderdiñ durıs qoldanılmawı:

Orıs tilindegi *Vam holodno?* (Arhipova, 2015: 8) *Poholadalo* siyaqtı jaqsız söylemderdiñ türki tilderinde jaqtı söylemnen beriletinin esten şığarmağan jön.

Qate qoldanıluwı	Durıs qoldanıluwı
Sağan suwıq pa? («Ambrobene» дәрісі)	Toñdıñ ba?

2. Söylemdegi söylem müşeleriniñ orın tärtibiniñ buzılıwı:

Türki tilderinde söylem müşeleriniñ orın tärtibiniñ *bastawış – turlawsız müşeler – bayandawış* türinde ekeni belgili⁴. Töwendegi keybir mısaldarda bul tärtip saqtalмай, Ündi-Evropa tilderindegidey *bastawış – bayandawış – turlawsız müşeler* retine qaray ornalasqan nemese turlawsız müşelerdiñ orındarı awısqan.

Qate qoldanıluwı	Durıs qoldanıluwı
<i>Aktsiyada oynaladı:</i> - 500 teñgelik 1000 tölemdik kartalar - 50000 teñgelik kartalar - 500000 teñgelik kartalar (“Assam” şäyi)	<i>Aktsiyada mına töwendegidey jüldeler oynaladı:</i> - 500 teñgelik 1000 tölemdik karta - 50000 teñgelik karta - 500000 teñgelik karta nemese <i>Aktsiyada:</i> - 500 teñgelik 1000 tölemdik karta - 50000 teñgelik kartalar - 500000 teñgelik kartalar <u>oynaladı.</u>
<i>QR territoriyasındağı ekslyuzivti diştrib'yutor bolıp “Gamma-Video” tabıladı.</i>	<i>“Gamma-Video” QR territoriyasındağı ekslyuzivti diştrib'yutor bolıp tabıladı.</i>
<i>Ündi alqabınıñ “Çampion ASSAM STS” şäyiniñ turaqtı jupar iyisimen “Beta Tea” sizge sergek tañdawlı däm sıylaydı. (“Assam” şäyi)</i>	<i>“Beta Tea” sizge ündi alqabınıñ “Çampion Assam STS” şäyiniñ jupar iyisiti dämın sıylaydı.</i>
<i>10 g qurğaq untaqta 9,5 g-nan kem emes laktuloza bar. (“Dyufalak” дәрісі)</i>	<i>10 g qurğaq untaqtağı laktuloza 9,5 g-nan kem emes.</i>
<i>Saqtaw kerek temperaturada 18±3°C. (“Kunjut” kazınağı)</i>	<i>18±3° C temperaturada saqtaw kerek.</i>
<i>salmağı 30 g 14% ilğaldılıqta (“Tüymedaq güli” şöbi)</i>	<i>Salmağı – 14% ilğaldılıqta 30 g nemese 14% ilğaldılıqta salmağı – 30 g</i>

4 Söylemdegi söylem müşeleriniñ orın tärtribi jāne jalpı türki tilderindegi sözderdiñ orın tärtribi turalı qarañız: H. A. Баскаков, Структура простого предложения в тюркских языках, Фрунзе, 1956: 91; М. Балақаев, Т. Сайрамбаев, Қазіргі қазақ тілі, Алматы, 1997: 201, 207; Л. А. Покровская, Принципы исследования синтаксических изменений в тюркских языках, Проблемы современной тюркологии, Ленинград, 1980, стр.141-147; Т. Р. Қордабаев, Тарихи синтаксис мәселелері, Алматы, 1964, 168-6.; SOPER, J. J. (1996), *Loan Syntax In Turkic And Iranian*, Bloomington, Indiana, p.21-37; EDWİN, Arnold, A (1877), *Simple Transliteration Grammar*, London, p. 58; NEMETH, J. (1962), *Turkish Grammar*, Mouton, S’-Gravenhages, p. 100

Joğarıdağı mısaldardıñ birinşisinde *mına tömendegidey jüldeler* degen jıynaqtawşısı müşe qoldanılsa, bayandawıstıñ aldımın berilip, jüldelerdiñ attarınıñ qos nükte arqılı bölüne otırıp bayandawıstan keyin ornalastırılıwına boladı. Al eger jıynaqtawşısı nemese ayqındawış müşe qoldanıлмаған jağdayda bayandawıstıñ söylemniñ ayağında orın alğanı jön.

Al ekinşi söylemde bastawıstıñ söylemniñ ayaq jağına qaray alınıp, söylemniñ tabiği retı buzılğan.

Üşinşi söylemde *emes* jäne *bar* ekewi birden qoldanıлған, *emes* qoldanıлғаннан keyin *bar* bayandawıstıñ qoldanıluwı artıqtıq etedi.

Al törtinşi jäne besinşi söylemderdegi söylem müşeleriniñ orıssa balamasına säykes qoldanıluwı – qazaq tiliniñ sintaksistik qurılısına jat.

3. “Kal’ka” söylemder

Mardanov “kal’ka” sözi, frantsuz tilindegi “calque” sözinen tuwındap, “kopiya na bumage” degen mağınanı bildiredi dese (1986); entsiklopediyada “*kál’ka (kal’kirovaniye) — zaimstvovaniye inoyaziçnih slov, virajeniy, fraz, bukvál’num perevodom sootvetstvuyuşey yazıkovoy edinitsi*” (ЛЭС, 1990) deliniп lingvistikalıq turğıdan anıqtama berilgen. Munday söylemderdiñ qatarına qazaq tiline oris tiliniñ tildik erekşeliklerin saqtay otırıp ayna-qatesiz awdarılğan söylemderdi jatqızuwğa boladı. Joğarıda osığan deyin toqtalıp ötken “*dermatologtarmen testilengen*”, “*oquw bölimimen äzirlendi jäne engizildi*”, “*Sağan suwıq pa?*” mısaldarına qosa tömendegi “*Aqşamı qaydan aluw?*” degen jarnama awdarması – qazaq tiliniñ tabiğatına tipti kereğar:

Qate qoldanıluwı	Duris qoldanıluwı
<i>Aqşamı qaydan aluw?</i> (jarnama taqtası)	<i>Aqşamı qaydan aluwğa boladı?</i> (Gde vzyat’ den’gi?)

4. Tüsiniksiz söylemder

Al mına tömendegi söylemderdi, eger oris tilindegi nusqası bolmasa, tüsinüw eşqanday da mümkün emes.

Qate qoldanıluwı	Duris qoldanıluwı
<i>Ündi alqabınıñ “Çampion Assam STS” şäyiniñ turaqtı jupar iyisimen “Beta Tea» sizge sergek tañdawlı däm sıylaydı.</i> (“Assam” şäyi)	<i>“Beta Tea” sizge ündi alqabınıñ “Çampion Assam STS” şäyiniñ jupar iyisti dämin sıylaydı.</i> (“Beta Tea” darit vam bodryaşiy izskanniy vkus so stoykim aromatom çaya “Çampion Assam STS” izvestnoy indiyskoy dolini)
<i>Rahatıñızğa işiñiz!</i> (“Assam” şäyi)	<i>İşiñiz de rahatqa böleniñiz!</i> Rahattanıp işiñiz! (Peyte i naslajdaytes’!)
<i>Sırtqı jarağa şomıldıradı, vannağa saladı jäne klizma jasaydı.</i> (“Tüymedaq güli” şöbi)	<i>Şayuw, şomıluw jäne klizma üşin qoldanıladı.</i> (Narujno: dlya poloskaniy, vann, primoček, klizm)

<p><i>Jasalğan jäne oralğan küniØ (jaramdı deyin) oramanıñ sırtqı betinen qarayıñ. (“Fan” çipsi)</i></p>	<p><i>Öndirilgen jäne oralğan küni-ñ (yağni jaramdıñ merzimin) (bilüw üşin) oramanıñ sırtqı betine qarayıñ.</i> nemese <i>Öndirilgen jäne oralğan küni, yağni jaramdıñ merzimi – oramanıñ sırtqı betinde.</i> (Datu izgotovleniya i upokovivaniya (goden do) smotri na litsevoy storone upokovki)</p>
<p><i>20°C-dan aspaytın jäne awanıñ salıstırmalı ulğaldılığı 75%-tan aspaytın kezde saqtaladı.</i></p>	<p><i>20°C-den aspaytın temperaturada jäne 75%-ten aspaytın salıstırmalı ulğaldılıqta saqtaw kerek.</i> (Hranit’ pri temperature ne vişe 20°C i otnositel’noy vıajnosti ne bolee 75%)</p>

Joğarıdağı ekinşi mısalda berilgen **Rahatıñızğa işiñiz!** jarnaması üşin Nurbayeva jäne Bugenova (2019: 139) tarapınan **Rahattanıp işiñiz!** degen variyant usınılğan. Bul variyanttı da qabılday otırıp **İşiñiz de rahatqa bölениñiz!** dep awdarğandı jön kördik.

Problema şeşimi

Temirğali Esembekov aytqanday, munday keleñsiz jağdaylarğa, olqılıqtarğa jol berilmes üşin nemese munday qatelerdiñ aldın aluw üşin resmi uyım qajet. Temirğali Esembekov “Ana tili” gazetine bergен suhbatında:

“... awdarmaşılardıñ köbi özderindegi sözdik qordan göri sözdiktegi dayın turğan sözdi paydalana saladı. Sodan barıp, standarttı awdaruw payda boladı. Aytalıq, Almatıdağı habarlama-jarnamaların qazaqşa-orısşasın körip, qıñjılıp qalasız. Zañ jüzinen qarağanda awdarmaşı sözdiktegi bar nährseni awdarıp berdi. Biraq ol qazaqşa emes. Negizi, mätindi tüsinip alıp, qazaqşağa awdaruw qajet. Gagarin köşesi men Qurmanğazı köşesiniñ qıyılısında “Qazaqstan it ösirüwşileriniñ assotsiyatsiyası” bar. Al äli küнге deyin Qazaqstan awdarmaşılardıñ qawımdastığı joq. Bir jerlerde qurılğanımen ol jumıs jasamaydı. Onı eşkim bilmeydi. Mısalı, qazir respublikanıñ tükpіr-tükpіrinde köp til biletin awdarmaşılardıñ jumıs istep jatır yağni awdarmaşılardı dayın. Biraq solardı esepke alıp, uyımdastırıp, bağıttap otırğan eşbir uyım joq. Buğan qadamdar jasalğanımen, öz deñgeyinde emes” dey kele osı özekti мәseleге toqtaladı. Temirğali Esembekov 2012 jılı bergен suhbatında da qazaq tili men awdarmağa qatıstı мәselelerdi qozğay otırıp, awdarma turalı zañ kerektigine nazar awdaradı.

Temirğali Esembekovtıñ osı usınıstarına qosa tömendegi jağdaylar da eskerilse jön bolar edi:

- 1) Qujat jäne jarnama mätinderiniñ qazaq tilindegi awdarması boluw kerek degen memleketlik tapsırmağa nemquraylılıq tanıtıpay asa jawapkersilikpen qaraw kerek.
- 2) Orıs tilinen awdarma barısında awdarmaşılardıñ memleketlik tildi jaqsı bilmeytindikterin bayqawğa boladı. Sondıqtan awdarmaşı tek orıs tilin öte joğarı дәреjede meñgerip qoymay, memleketlik tildi de jetik bilüwi qajet.
- 3) Eki tildi jaqsı biletin kez-kelgen adam awdarmaşı bola almawı mümkün, bul üşin arnayı awdarma isi salasında bilim alğan kәsibi awdarmaşılardı jetildirilüwi kerek.

- 4) Awdarmaşı eñ aldımın jawapkerşilikti sezine alatın til janaşırı boluw kerek.
- 5) Awdarmalardı tekserip otıratın quzırlı organ kerek.

Qorıtındı

Joğarıdağı mısaldardan da körıp otırğanımızday, söylem jüyesine qarağanda söz tirkesterine baylanıstı qateler jiyirek kezdesedi dep tujırım dawğa boladı. Qorıtındılay kele awdarma barısında jiberilgen sintaksistik qateler qazaq tiline qazirgi gagauz (Menz, 2003: 23-44) nemese qarayım tilderiniñ sintaksistik jüyesiniñ buzılıwına äkelip soqqan oris jäne batıs tilderiniñ ıqpalı siyaqtı äser etpegenimen, tilimizdiñ qadir-qasiyetine nuqsan keltiretin bolğandıqtan, qay jerde bolmasın sintaksistik qateler tügili tipti ärip qatesine jol berilmewi kerek degen oydamız.

Mısaldar alınğan key önım qoraptarı men oramalarında oris tilindegi mälimetterdiñ keyde qazaq tilimen qosa özbekşe balamasın da kezdestirüwge boladı. Ökinşisi – özbekşe balamasınıñ qazaqşa awdarmağa qarağanda äldeqayda tüsiniktilew boluwı. Bul – qazaq tilindegi awdarmanıñ tek qana awdarmaşılardıñ resmi uyımınıñ bolmawına baylanıstı emes, ana tilimizge degen salğırt közqarasımız ben jawapkerşiliksizdigimizdiñ дәleli, ana tilimizdiñ qadir-qasterin bilmewimizdiñ, baғalay almawımızdıñ ayğağı. Öz tilimizdi özimiz tüzelтип, tilimizdiñ eñsesin özimiz kötermesek, basqa eşkim tilimizdiñ tuwın kötermek emes.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Paydalanıǵan Ädebiyetter

- Azhayev S. A., I. A. Ishigov, B. T. Tastemirova. "The Culture of Speech in The Medical Educational System". *Bulletin of National Academy of Sciences of The Republic of Kazakhstan*. Volume 1, Number 371 (2018): 195 – 199 (in Rus.)
- Banarlı, Nihad Sami. *Türkçenin Sırları*, 24.Baskı, İstanbul, Kubbealti, 2007.
- Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*, 9. Baskı, Ankara, TDK yayınları, 2011.
- Demir, Nurettin - Emine Yılmaz. *Türk Dili-El Kitabı*, 3. baskı, Ankara, Grafiker yayınları, 2006.
- Edwin, Arnold. *Simple Transliterated Grammar*, London, 1877.

- Encyclopedic of Linguistic Dictionary* (1990). (Лингвистический энциклопедический словарь (ЛЭС)) [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BB%D0%B8%D0%B%D0%B3%D0%B2%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0\)#:~:text=%D0%9A%D0%B0%CC%81%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20\(%D0%BE%D1%82%20%D1%84%D1%80.,%3A%20%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%2C%20%D0%B2%D1%8B%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D0%B8%20%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%B7%D1%8B](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BB%D0%B8%D0%B%D0%B3%D0%B2%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0)#:~:text=%D0%9A%D0%B0%CC%81%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20(%D0%BE%D1%82%20%D1%84%D1%80.,%3A%20%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%2C%20%D0%B2%D1%8B%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D0%B8%20%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%B7%D1%8B) (Erişim: 30.08.2020)
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. 1.baskı, İstanbul, Boğaziçi yayınları, 2019.
- Ispolatov A.M. “Односоставные конструкции и методика работы над ними с иностранными учащимися”, *Русский язык за рубежом*. Выпуск №4 (16) (1970). (“Odnosostavnye konstruksii i metodika raboti nad nimi s inostrannimi uçaşimisy”) <http://www.russianedu.ru/magazine/archive/rub/2/3.html> (Erişim: 30.08.2020)
- Menz, Astrid. “Slavic Language Influence on Gagauz” (Slav Dillerinin Gagauzcaya Etkisi). *bilig*, Kış 24, (2003): 23-44
- Nemeth J. *Turkish Grammar*, Mouton, , S'-Gravenhages, 1962).
- Nurbayeva A.M., L.A. Bugenova. “The Official Language In The Advertising Sector Of The Republic Of Kazakhstan”, *Vestnik KazHTU im. Abay*, серия «Филологический науки», №2 (68), (2019) (in Rus.)
- Özkan, Fatma – Bağdagül Musa. “Yabancı Dillerin Türkçenin Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi” *bilig*, Yaz, sayı 30, (2004): 95-139
- Soper J. J. *Loan Syntax İn Turkic And Iranian*, Bloomington, İndiana, 1996.
- Аманжолов, Сәрсен. *Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы* / Павлодар: Павлодар мемлекеттік уніті–Қазақ тіл білімінің антологиясы, 2008 (Amanjolov, Särsen. Qazaq ädebi tili sintaksisiniñ qısqaşa kursı)
- Архипова Л.В. (Составитель). *Безличное Предложение / Методическая разработка для преподавателей русского языка как иностранного и студентов – иностранцев подготовительного факультета, Изучающих русский язык*, Издательство ФГБОУ ВПО «ТГТУ» Тамбов, 2015 УДК 811.161.1(076) ББКШ13(Рус)-2-96 Б39, 2015 (Arhipova L.V. Bezličnoye Predlojenie/ Metodičeskaya razrabotka dlya prepodavateley russkogo yazıka kak inostrannogo i studentov – inostrantsev podgotovitel'nogo fakul'teta, izučayuşih russkij yazık) <https://docplayer.ru/28264583-Bezlichnoe-predlozhenie.html> (Erişim: 30.08.2020)
- Аханов, Кәкен. *Грамматика теориясының негіздері*, Алматы, Санат, 1996. (Ahanov, Käken. Grammatika teoriyasınıñ negizderi)
- Ахманова О. С. “Словосочетание”, Сб. *Вопросы грамматического строя*, АН, Москва, 1955. (Ahmanova O.S. Slovosocetaniye/ Voprosi grammatičeskogo stroya)
- Аширова А., «Меңгеріле байланысқан есімді сөз тіркесінің түрлері», *Қазуу Хабаршысы*, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, 2012, 49-5266. Ashirova Anar Tishibaevna (2012). Types Of Phrases By Management Connection. [QazUU Habarshisi], Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, №1 (135), (2012): 49-5266. (in Kaz.) (Aşirova A., “Meңgerile baylanısқан esimdi söz tirkesteriniñ türleri”)
- Байтұрсынов, Ахмет. *Тіл тағылымы*, Алматы, Ана тілі, 1992. (Baytursinova, Ahmet. Til tağılımı)
- Балақаев М. - Т. Сайрамбаев. *Қазіргі қазақ тілі*, 3-басылуы, Алматы, 1997. Balaqayev M.-T. Sayrambayev. Qazirgi qazaq tili)

- Балақаев, Мәулен. *Қазіргі қазақ тілі: сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі*, Алматы, 1992. (Balaqayev, Mawlen. Qazirgi qazaq tili: söz tirkesi men jay söylem sintaksisi)
- Баскаков Н. А. “Структура простого предложения в тюркских языках” // *Труды института языка и литературы АН Кирг. ССР*. Вып. VI. -Фрунзе, 23, (1956). Баскаков Н.А. Предложение и словосочетание в тюркских языках (Baskakov N. A. “Struktura prostogo predlojeniya v tyurkskih yazıkah // Trudi instituta yazıka i literaturı. Baskakov N.A. Predlojeniyе i slovosocetaniye v tyurkskih yazıkah)
- Есембеков, Темірғали. «Аударма туралы заң қажет», «қамшы.кз» ақпараттық порталы, 20 Мамыр 2012 (Esembekov, Temirgali. “Awdarma turalı zañ qajet”) <https://qamshy.kz/article/38-temirghali-esembekov-audarma-turaly-zanh-qadget> (Erişim: 30.03.2014)
- Есембеков, Темірғали. «Аударма ісінің ахуалы қалай?», «Ана тілі» газеті, 7 Қаңтар 2010 (Erişim: 30.03.2014) (Esembekov, Temirgali. “Awdarma isiniñ ahuwalı qalay?”)
- Қордабаев Т. Р. *Тарихи синтаксис мәселелері*, Алматы, Ғылым, 1964. (Qordabayev T.R. Tarihî sintaksis mäseleleri)
- Марданов Ш.К. “Русские “кальки” в узбекском литературном языке” *Тюркологические исследования*. Илим, Frunze, (1986). (in Rus.) (Mardanov Ş.K. “Russkie “kal’ki” v uzbekskom literaturnom yazıke”)
- Покровская Л. А. “Принципы исследования синтаксических изменений в тюркских языках” *Проблемы современной тюркологии*. Ленинград, (1980). (Pokrovskaya L.A. “Printsipi issledovaniya sintaksicęskih izmeneniy v tyurkskih yazıkah)
- Сайрамбаев Т. *Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері*, Алматы, Мектеп, 1981 (Sayrambayev T. Qazirgi qazaq tilindegi күрделі söz tirkesteri)

Eski Osmanlı Topraklarında Mülkiyet Davaları: Selanik 1917-1922

Land Registration in Former Ottoman Lands: Salonica and its Environs 1917-1922

Can Eyüp ÇEKİÇ¹

öz

Bu çalışma Balkan Savaşları sonucunda bölgenin Yunan Devleti hakimiyetine giren Selanik ve çevresinde yaşanan mülkiyet sorunlarını inceliyor. Makale genel olarak 1917'de Venizelos Hükümeti'nin hem topraksız köylülere toprak verip hem de Osmanlı'dan kalan toprakların millileştirilmesi amacıyla uygulamaya koyduğu toprak reformunun sonuçlarını irdeliyor. Yunan Hükümeti bu kararla Osmanlı vatandaşlarının mülklerinin müsadere edildiğini açıklarken, geri kalan arazilerin ise beşte birinin kamulaştırıldığını ilan ederken, karşısına Osmanlı döneminde mülk sahibi olmuş İngiliz vatandaşlarının şikayetleri çıkıyor. Söz konusu İngiliz vatandaşları, Birinci Dünya Savaşı sonrasında bölgedeki en önemli güç olan İngiltere'nin İstanbul'dan Malta'ya uzanan egemenliğine güveniyor ve davalarını savunması için İngiliz temsilciliklerine başvuruyor. Büyük ölçüde sözü geçen dava kayıtlarına dayanan bu çalışma ilk olarak, savaş sonrasında İngiltere'nin Yunanistan üzerindeki nüfuzu, İngiliz temsilciliklerinin çalışma biçimi, Osmanlı'dan sonra uzun bir süredir bölgede hâkim toprak rejimi olan çiftliklerin statüsü, bölgedeki Levanten yatırımları ve Selanik'teki arsa rantı gibi birbirinden farklı görünen konuların Osmanlı'dan ulus-devlete geçiş açısından belirli bir örüntünün parçaları olduğunu iddia ediyor. İkinci olarak ise savaş sonrasında İngiltere'nin bölgede en az askeri varlığı kadar ekonomik çıkarlarını da nasıl koruduğuna dikkati çekiyor.

Anahtar kelimeler: Selanik, Levanten, Osmanlı, Yunanistan, Çiftlik

ABSTRACT

Due to the pressure of migration and to solve the question of landless farmers, the Venizelos administration passed a Land Reform in 1917. It also offered the government a chance to secure its rights on the former Ottoman lands in Thessaly. According to the new law, one-fifth of the çiftliks shall be national property. The law further provides that the Greek Government is authorized to expropriate çiftliks at their pre-WWI value. While the lands of the Ottoman subjects absent from Greece were sequestered, British subjects applied British authorities to support their cases. Depending on British documents, this study first claims diverse issues such as the influence of Britain in Greece following WWI, the operations of the British legations in the region, the post-Ottoman statue of old çiftliks, the Levantine presence in the region, and land values in

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Can Eyüp Çekiç (Dr. Öğr. Üyesi),
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Nevşehir, Türkiye
E-posta: caneyupcekic@nevsehir.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6253-9464

Başvuru/Submitted: 16.09.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
27.03.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
27.03.2022

Kabul/Accepted: 29.03.2022

Atıf/Citation: Çekic, Can Eyüp. "Eski Osmanlı Topraklarında Mülkiyet Davaları: Selanik 1917-1922" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 1 (2022): 33-60.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.996378>

postwar Salonica constituting a single pattern that represents the transition from the empire to nation-states. Second, the study aims to expose how Britain, besides its military presence, tried to protect its economic interests in the region.

Keywords: Salonica, Levantine, Ottoman, Greece, Farm

EXTENDED ABSTRACT

Land disputes in the former Ottoman lands engaged public attention in Greece for a long time after the country legalized the expropriation of farms that belonged to Ottoman citizens by the Land Reform of 1917. Thessaly and Macedonia were occupied by Greece in the Balkan Wars of 1912–13. In 1920, more lands were expected to join Greece because of the war against Turkish nationalists in Western Asia Minor and Thrace. Ottoman citizens were helpless. The lands they left behind were at the disposal of the Greek State. Nevertheless, foreign passport holders among these owners of the former Ottoman lands could fight a legal struggle and reclaim their lands. By investigating the petitions submitted by British passport holders to the British authorities following the Greek Land Reform of 1917 regarding the former Ottoman lands, this study aims to explore the transition of the land regime from the empire to nation-states.

Ownership in the former Ottoman lands had always been a matter of question since Greece won independence in 1829. The first Land Reform, which provided former Ottoman lands distributed among the Greek peasants for a low price, was implemented as early as 1871. In 1881, due to the Berlin Conference after the Russo-Ottoman War of 1877–78, Epirus and a part of Thessaly were left to Greece. As Greek borders expanded, the ownership of the former Ottoman lands became even more challenging.

The greater part of Macedonia, Salonica, and its hinterland remained under the Ottoman flag until the Balkan Wars of 1912–13. Farms in Western Thrace and Macedonia benefited from emerging trade relations with Europe. Most of these farms became very profitable businesses. However, the Ottoman sovereignty in the region was under serious threat at the fin de siècle. Fearing the loss of their property after Greece's profitable victory, the Ottoman citizens started selling their farms. New landowners, who seized these lands cheaply, made a fortune by reselling these properties.

The population of Greece had doubled after capturing Macedonia after the Balkan Wars of 1912–13. In 1915, the Greek public was divided among the supporters of Constantine I, who supported the German cause, and Venizelos, who believed the Entente to be victorious. Venizelos won public sympathy by promising to solve the land disputes. In 1917, the Venizelos government installed a new Land Law expropriating the excess part of thousand-acre plots for use by the landless. Another aim of the law was to guarantee the rights of Greece in the region as the heirs of the Ottoman Empire.

According to the law, one-fifth of every farm belonged to the state. The Greek State has every right to expropriate any land by paying the asking price before WWI. This price was to be determined by a commission consisting of Greek officers. The Ottoman citizens suffered

most as the law snatched their property rights. The legal struggle was about to begin for those born on the Ottoman soil who later earned foreign licenses. The British citizens started to build their cases against the expropriation of their farms. The first office they would appeal to were the British missions in the region. Britain won the war, so it had every right to design former Ottoman lands.

This study exposes the legal struggle of Muslim but not Ottoman citizen landowners and the Levantine bourgeoisie who benefited from licenses given by the Ottoman authorities, against the Greek Government. Suffering from the nationalist policies of the Venizelos government, these former landowners applied to the British authorities as a last resort, being aware of the impact of the British government on Greece. As the Ottoman presence in the region came to a head, the properties of these former landowners were to be defended by the British authorities against a nationalist government.

Giriş

22 Nisan 1920 sabahı Fatma Melek Yeğen Hanım, sefir ile görüşmek üzere Cenevre'deki İngiliz Konsolosluğu'na girdi. Konsolosa Fransızca yazılmış, Selanik'teki çiftliğinin Yunan Hükümeti tarafından müsadere edildiğini anlatan bir not vererek, Yunanlıları ikna etmek için İngiliz Hükümeti'nin yardımını istediğini söyledi. Dedeleri, Tanzimat döneminin ünlü sadrazamı Arnavut asıllı Giritli Mustafa Naili Paşa'nın Selanik'te geniş arazileri vardı.¹ Bu toprakların bir parçası olarak Selanik yakınlarındaki Langaza'da bulunan çiftlik kendisine ve ablası Şefika Hanım'a miras kalmıştı. Yunan Hükümeti'nin el koyma nedeni, arazinin Osmanlı vatandaşlarına ait olmasıydı. Ancak Fatma Melek, Osmanlı vatandaşı olmadığını söylüyordu. 1914'ten beri resmi olarak İngiliz himayesinde bulunan Mısır'ın bir vatandaşıydı. Hatta yanında, İngilizlerin dağıttığı tescil belgesini taşıyordu. Ablası Şefika Hanım ise savaşın başlamasıyla Arnavutluk'u himayesi altına alan İtalya'nın vatandaşıydı. İngiliz Hükümeti kendilerine yardım etmeliydi. Kendisinin ve ablasının davasını yürütmesi için, Selanik'te avukatlık yapan Vodinalı (bugünkü Edessa) Hasan Mehmed Ali Bey ile anlaşmıştı. Soruşturma için her şey hazır.²

Eski Osmanlı toprakları üzerinde mülkiyet tartışmaları, özellikle 1917 Toprak Kanunu ile Osmanlı vatandaşlarına ait toprakları müsadere etmeyi yasalaştıran Yunanistan'da uzun bir süre gündemi meşgul etti. Teselya ve Makedonya, 1912-13 Balkan Savaşları'nda Yunanistan tarafından ilhak edilmişti. 1920'de ise Batı Anadolu'da ve Trakya'da Türk milliyetçilerine karşı verilen savaş sayesinde bu topraklara yenilerinin eklenmesi bekleniyordu. Osmanlı vatandaşları için pek umut yoktu. Geride bıraktıkları topraklar artık Yunan Devleti'nin tasarrufuna bırakılmıştı. Ancak, vaktiyle Osmanlı idaresi tarafından ailelerine tımar ya da berat ile verilen ya da satın alma yoluyla tapu sahibi olan, arazilerin yabancı pasaport taşıyan sahipleri hukuk mücadelesi başlatabilir, haklarını arayabilirdi.

Britanya arşivlerinde, eski Osmanlı topraklarında mülkiyet hakları hakkındaki belgelere dayanan bu çalışma, İngiliz, Mısırlı-İngiliz, Maltalı-İngiliz arazi sahiplerinin söz konusu davalarını incelemeyi amaçlıyor. Hukuki süreçleri izleyerek devam eden incelemenin öncelikli amacı, yüzyıllarca Osmanlı Devleti tarafından tayin edilen arazi sahipliği ve kullanımına dair kanunlarda Osmanlı idaresi sonrası meydana gelen değişimi ve bu değişimi izleyen kafa karışıklığını ortaya koymak. İkinci amaç ise toprağın yeni kimliğinin nasıl ve hangi söylemlere dayanarak tayin edildiğini ve imparatorluk ile milliyetçilik arasında toprak sahipliği açısından nasıl farklılıklar bulunduğunu anlamak. Çalışmanın bir diğer amacı ise, toprak sahiplerinin karmaşık ve üst üste geçmiş kimliklerini ve toprakla aralarındaki ilişkiyi hukuk yoluyla nasıl ifade ettiklerini ya da edemediklerini göstermek. Son olarak bu arşiv taramasının hedefi, İngiltere'nin bölgede nasıl ve hangi mekanizmaları kullanarak kendisine siyasi ve ekonomik bir nüfuz alanı inşa ettiğini anlatmak.

Belgeler yoluyla, Birinci Dünya Savaşı'nın mutlak galibi İngiltere'nin, yalnızca Ortadoğu

1 BOA, MVL, 538/26.

2 FO, 286/741, Cenevre Konsolosluğu'ndan Theo Russell'a, 22 Nisan 1920.

ve Türkiye’de değil, Balkanlarda da temsilcileri aracılığıyla oluşturduğu etkileyici ağlar sayesinde nasıl mutlak bir siyasi egemenlik kurduğu adım adım izlenebiliyor. Bu kısıtlı araştırmaya özel olarak, İngiliz yönetiminin, o dönemde iktidarın sürekli el değiştirdiği siyasi iktidarsızlık alanı haline gelen Yunanistan’ın tarım politikalarını dahi ne şekilde inceleme altına aldığı açıkça görülmektedir. Tüm bu diplomatik örgütün işlemlerini kolaylaştıran ise bölgede İngiliz vatandaşlarının varlığı. İkinci Dünya Savaşı sonunda Orta Doğu’da, Doğu Akdeniz’de, Levant’ta, kısacası eski Osmanlı topraklarında karşımıza Osmanlı Devleti’nde imtiyaz sahibi olmak için Osmanlı vatandaşlığından ayrılmayı seçmiş ya da İngiliz Hükümeti tarafından cömertçe dağıtılan tescil belgelerine sahip olan çok sayıda İngiliz vatandaşı çıkmaktadır. Bu vatandaşlık bağı, bölgedeki İngiliz misyonlarının, vatandaştan aldığı şikâyet ve istekler yoluyla eski Osmanlı toprakları üzerinde adeta yeni ve mutantan bir istihbarat ağı ve iktidar kurma gayretine yardımcı olmaktadır. Eski Osmanlı topraklarındaki yeni düzenin, İngiliz makamları tarafından küresel ekonomik düzen ve bölgesel üretimdeki gelişmenin sağlanması amacıyla yakından takip edilmesini sağlayan savaş sonrası örgütlenme ve pratiklerini ortaya koymak, bu çalışmanın bir başka hedefidir.

Müslüman Toprak Sahipleri

Üzerinde kurulduğu toprakların mülkiyeti sorunu, Yunanistan’ın 1829’da Osmanlı’dan bağımsız hale gelmesinden itibaren daima bir tartışma konusu oldu. Osmanlılar tarafından terkedilen toprakların, ufak bir meblağ karşılığı köylüye dağıtılmasını öngören ilk toprak kanunu 1871’de çıkarıldı. 1881’de Berlin Konferansı’nın bir sonucu olarak Teselya’nın bir kısmı ve Yanya’nın da bulunduğu Epir, Yunanistan’a bırakıldı. Topraklar genişlerken toprak hukuku da giderek daha tartışmalı bir alan haline geldi.

Osmanlı İmparatorluğu’nda toprak sistemi geleneksel olarak, bir bölgenin gelirinin maaş olarak vazife karşılığı Osmanlı memuruna bırakılması esasına bağlı olarak tımar uygulamalarına dayanır. Ancak, Osmanlı memurunun aldığı tımar üzerindeki mülkiyet hakkı sınırlıdır. İşlemekte oldukları arazi üzerinde yaşamakta olan köylüler, o arazinin, evin, bağın, bahçenin, ormanın sahibidir ve bunları evladına miras bırakır. Ne var ki, Osmanlı’dan Yunanistan’a kalan topraklar, 1871 kanunu ile artık toprak mülkiyetini tamamen toprak sahibinin tasarrufuna bırakan Roma hukukuna göre tasnif edilmeye başlandı.³ Toprağın tüm tasarrufunu eline geçiren toprak sahibi ve toprağından kovulma tehlikesi ile karşı karşıya kalan köylü arasındaki çatışma böyle filizlendi. Köylülerin toprakla herhangi bir mülkiyet ilişkisi neredeyse kalmamış, araziler onların tasarrufu dışında el değiştirmeye başlamıştı. Yunan İsyânında elde edilen toprakların isyanda canla başla savaşan Yunanlılara verileceğine dair söz ve kurucu kral Otto’nun (h. 1832-1862) bütün köylüye toprak sağlama politikaları boşa çıkmıştı.

3 Kaiti Aroni-Tsichli, “The Agrarian Question: The Agrarian Movement and Issues of Land Ownership in Greece, 1821-1923,” *Martor* 19 (2014), s. 50.

Makedonya'nın büyük kısmı, Selanik ve çevresi 1912-13 Balkan Savaşlarına kadar Osmanlı yönetiminde kalmaya devam etti. Bölgenin toprak rejimi büyük oranda 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı'da yaşanan ekonomik kriz nedeniyle arazilerin iltizam haline gelmesi sonucunda belirlenmiş, irili ufaklı çiftlikler bu dönemde oluşmaya başlamıştı.⁴ Anadolu'da bu yeni toprak rejimi reyanın borçlanması ve toprağından olması gibi sorunlara yol açarken, Rumeli ve Makedonya'daki çiftlikler Avrupa ile olan ticari ilişkileri nedeniyle hem sahiplerine kazanç sağlıyor hem de üzerinde çalışanların koşullarının giderek iyileşmesini sağlıyordu.⁵ Buradaki çiftliklerin birçoğı oldukça kârlı ticari işletmeler haline gelmişlerdi. Ancak, Osmanlı Devleti'nin bölgede elinde kalan topraklardaki egemenliğı 20. yüzyıl başında ciddi tehdit altındaydı. Bu nedenle, daha Osmanlı'nın elinden çıkmadan önce bölgede, Osmanlı vatandaşlarının olası bir Yunan zaferinde mallarının müsadere edileceğı korkusuyla, söz konusu çiftlikler el değiştirmeye başlamıştı. Yeni toprak sahipleri ucuza ele geçirdikleri arazileri büyük karlarla satmaya başladılar.⁶

1912-13 Balkan Savaşları sonunda gelen Yunan galibiyeti ile bölgeyi tamamen ele geçiren Yunanistan'ın nüfusu ikiye katlanmıştı. 1915'te, sürmekte olan Dünya Savaşı'nda hangi ittifaka dahil olunacağı konusunda anlaşmazlık nedeniyle Yunanistan Alman taraftarı Kral Konstantin (h. 18 Mart 1913-11 Haziran 1917 ~ 19 Aralık 1920-27 Eylül 1922) ile İtilaf Devletleri'nin savaştan galip çıkacağına inanan Eleftherios Venizelos (1864-1936) arasında ikiye bölünmüştü. Venizelos, hükümet merkezini Selanik'e taşıırken halkın sempatisini kazanmak için, toprak sahiplerini de zarara uğratmadan arazi meselesine bir çözüm getireceğine söz verdi.

Toprak sahipliğinin hukuken tekrar düzenlenmesi için Venizelos hükümeti 1917'de, tüm ülkeye hâkim hale geldikten sonra, yeni bir toprak kanunu çıkardı. Yasanın bir amacı, topraksız köylüleri, kamu arazilerini ve büyük toprak sahiplerinin arazilerinin 1000 dönümü aşan kısmını paylaşarak toprak sahibi yapmaktı. Diğer bir amaç ise, bu araziler üzerinde Yunanistan Devleti'nin, Osmanlı'nın mirasçısı olarak haklarını garanti altına almaktı.⁷

Kanuna göre, çiftlik arazilerinin beşte biri kamu arazisi sayılacaktı. Çiftliklerin gelirinin beşte biri, giderler dikkate alınmaksızın ve kimseye ayrıcalık tanınmaksızın, devlete ödenecekti. Ayrıca, Yunan Hükümeti dilediğı araziye, savaştan önceki bedeli üzerinden istimlak etme hakkını ele geçiriyordu. İstimlak bedeli ise tamamı Yunan memurlarından oluşan bir komisyon tarafından belirlenecekti. Komisyonlar hakkında yolsuzluk iddiaları daha ilk günden başlamıştı. İngiliz makamları, bölgede kamuoyunun kanunu tereddütle karşıladığına tanık olmuştu. Sokaktaki

4 Tımar sisteminin yerini iltizam sisteminin alması hakkında bkz. Fariba Zarinebaf, "Soldiers into Tax-Farmers and Reaya into Sharecroppers: The Ottoman Morea in the Early Ottoman Period," *Hesperia Supplements* 34 (2005), s. 28-32.

5 Halil İnalcık, "The Ottoman Decline and its Effects on the Reaya," *II ème Congrès International des Études du Sud-Est Européen, Athènes, 7-13 Mai 1970* (Athens, 1970), s. 19.

6 Aroni-Tsichli, "The Agrarian Question," s. 51.

7 Angelis Dimakis, "The Agrarian Cooperatives and the Policy of the Greek Governments: From the Enactment of the Law of 1914 Until the Establishment of the Compulsory Cooperatives," *Rural History 2013: International Conference of the European Rural History Organization, 19-22 August 2013, University of Bern*, s. 3.

iddia, müsadere edilecek olan toprakların genelde Venizelos'a karşı olanların mülkü olacağı ve buradan elde edilecek gelirin Venizelos yandaşlarının cebine gireceği şeklindeydi. Özellikle Makedonya, kanuna tepkiliydi.⁸ Kanundan en çok zarar görenler ise Osmanlı vatandaşlarıydı.

Osmanlı vatandaşlarının toprakları müsadere ediliyordu. Osmanlı vatandaşları ile Osmanlı vatandaşı olmayanların ortak mülkiyetine sahip oldukları çiftliklerde ise eğer Osmanlı vatandaşlarına ait pay diğerlerinden fazla ise yine müsadere yöntemi geçerli olacaktı. Söz konusu çiftliklerde Osmanlı vatandaşı olmayanlara ait kısım komisyon tarafından belirlenecek bedel karşılığı istimlak edilebilecekti. Ancak Osmanlı topraklarında doğmuş ve yetişmiş, ancak yabancı pasaport taşıyan kimseler için mücadele yeni başlıyordu. Bunlardan İngiliz vatandaşı olanlar mülkiyetlerini korumak amacıyla kendi davalarını oluşturmaya başladılar. Yardımını talep edecekleri ilk makam, İngiliz misyonlarıydı. İngiltere, Dünya Savaşı'nı kazanmıştı. Bölgede en büyük söz hakkı onundu.

Bu nedenle, Fatma Melek Hanım, konsolosluğa girerken topraklarını korumak için elindeki en büyük kozun Mısır vatandaşlığı dolayısıyla İngiliz koruması altında olmak olduğunun farkındaydı. Hakkını, İngiltere'den daha iyi savunacak bir güç bulamazdı. Osmanlı başkenti, İngiltere, Fransa ve İtalya orduları tarafından resmen işgal altına alınmalı sadece bir ay olmuştu. Sadrazam torunu olmanın bir anlamı kalmamıştı. Arnavut asıllı idi. Ancak orası da itilaf devletleri arasında en geçimsizi olan İtalya tarafından işgal altındaydı. Eşinin Mısırlı olması sonunda işe yaramıştı. Çünkü Mısır, resmi olarak İngiltere'nin himayesindeydi.⁹

Fatma Melek Hanım'ın ziyaret ettiği Cenevre'de bulunan İngiliz Konsolosluğu'nda 1920 Nisan başından beri, yeni atanan elçi Hugh Stanford London beklenmekteydi.¹⁰ Fatma Melek Hanım'ın Fransızca yazılmış olan mektubu teslim alındı ve durumu özetleyen bir bilgi eklenerek Bern Büyükelçiliği'ne gönderildi. Bern'de bulunan büyükelçi Theo Russell iletilen mektubu derhal Atina'ya gönderdi. Artık konuyla, 1917'de Selanik'te kurulan geçici Venizelos Hükümeti'ne elçi olarak gönderilen ve aynı yıl Almanya taraftarı Kral Konstantin ülkeyi terk edince, Atina'ya elçi olarak tayin edilen Üçüncü Earl Granville ilgilenecekti.¹¹

Granville, mektubu okuduğunda söz konusu çiftliğin adını başka bir yazışmadan hatırladı. Balafıza ismine buna benzer bir dilekçede karşılaşmıştı. Dosyalara bakarken 19 Kasım'da, Selanik Konsolosluğu'na yazdığı mektubu buldu. İstanbul'dan gelen bir talep üzerine, bir çiftliğin mülkiyetini yerel Yunan makamlarından soruşturmalarını istiyordu. Söz konusu mülk,

8 Basil C. Gounaris, "Doing Business in Macedonia: Greek Problems in British Perspective (1912-1921)," *European Review of History: Revue Européenne d'Histoire* 5, Sayı: 2 (1998), s. 177.

9 Bu noktada, 1830'da Fransız kuvvetlerine teslim olan ve ailesi ile İskenderiye'ye sürgüne gönderilen Cezayir'deki son Osmanlı valisi Hüseyin Dey'in kızı Amina Hanım'ın seneler sonra ailesinin mülküne sahip olmak için gerekli Fransız vatandaşlığı talebiyle mahkemeye başvurma serüveni, yönetimi el değiştiren ülkelerde yaşanan mülkiyet sorunlarına dair dikkat çekici bir başka örnektir. Bkz. Nouredine Amara, "Les Nationalités de Amina Hanım. Une Pétition d'Hérédité à la France (1896-1830)," *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée* 137 (2015), s. 49-72.

10 *The London Gazette*, 7 Mayıs 1920, Sayı 31891, s. 5242.

11 *The London Gazette*, 9 Ocak 1917, Sayı 29896, s. 376; *The Edinburgh Gazette*, 14 Eylül 1917, Sayı 13141, s. 1941.

Fatma Melek Hanım'ın bahsettiği çiftlikti. Granville, Cenevre'de ortaya çıkan Fatma Melek Hanım'ın mektubunu, işgal altında bulunan İstanbul'daki Britanya Yüksek Komiserliği'ne gönderdi. Çünkü aslında her şey aylar önce Hüsnü Yeğen Bey'in, eşi Fatma Melek Hanım'ın Selanik'teki mülkünün akıbetini sormak için İstanbul'daki Britanya Yüksek Komiserliği'ne bir mektup yazmasıyla başlamıştı.¹²

Yüksek Komiserlik, Mondros Antlaşması sonrası kurulduğu İstanbul'da sadece Kara Deniz'deki donanmanın durumu, bölgedeki İngiliz istihbarat ağının yönetilmesi, Bolşeviklere karşı savaşan Beyaz Ordu'nun komutanı General Denikin'e yapılacak yardımlar, antlaşma şartlarının uygulanması, Osmanlı başkentinin ve boğazların güvenliği, sağlık ve karantina uygulamalarının düzenlenmesi dışında daha birçok farklı sorumluluğun altındaydı. Ne var ki, tüm bu iş yüküne ek olarak, Britanya'nın bölgedeki çıkarlarının gerektirdiği üzere, kurulu hukuk düzenine paralel bir kurum ve sıklıkla yetkilerini aşan bir diplomatik temsilci olarak, Türk yönetimine paralel bir idare sistemi oluşturmaktaydı.¹³

İtilaf Devletleri orduları, Mondros Mütarekesi'nin ardından 12 Kasım 1918'de Osmanlı başkentine yerleşmeye başladılar ve 16 Mart 1920'de şehrin idaresine resmen el koyduklarını açıkladılar. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na girerken imtiyaz anlaşmalarını tek taraflı olarak yürürlükten kaldırdığını açıklamıştı. Yani Britanya vatandaşları artık Türk hukuk ve kovuşturma sisteminin yetkisi dışında değildi. Savaştan sonra ise henüz bir barış antlaşması imzalanmadığından söz konusu kimseler hala Osmanlı hukukuna tabi idi ve Britanya'nın İstanbul'da kuracağı herhangi bir dava hukuk dışı kabul edilebilirdi. Tüm bu yasal boşluğu çözmek üzere, İstanbul'un resmen işgal edildiği ilan edilse dahi, Osmanlı ve İngiltere hala resmi olarak savaş durumundaydı.¹⁴ İngiliz Yüksek Komiseri John de Robeck, sürekli olarak Londra'ya, İstanbul'daki hukuki boşluktan şikâyet ediyordu.¹⁵

Hüsnü Yeğen Bey'in mektubu, konunun yerel makamlara sorulması amacıyla Atina'ya, Granville'e gönderildi. Mektupta, Fatma Melek Hanım ve ablası Şefika Hanım'a ait, Selanik yakınındaki Balaftza'da bulunan çiftliğin güncel durumu soruluyordu. İngiltere makamlarından çiftliğin durumunun araştırılması ve Fatma Melek Hanım'a Yunan Devleti tarafından tanınmayan mülkiyet hakkını eline alabilmesi için yardım edilmesi isteniyordu. Granville, dilekçeyi, yerel Yunan makamlarından sorulmak üzere, 18 Eylül 1919'da Selanik Konsolosluğu'na gönderdi. Konsolosluktan yanıt ancak 5 Ocak 1920 günü gelecekti.

Selanik Valiliği, konuyu araştırmıştı ve 28 Kasım'da gönderdiği yanıt ile şikâyetçinin durumunun incelendiğini ve Fatma Melek Hanım'ın çiftlik üzerinde herhangi bir hakkı bulunmadığını bildiriyordu. Öncelikle, 1917 Toprak Kanunu'na göre Balaftza'da bulunan

12 FO, 286/741, Granville'den Selanik Konsolosluğu'na, 10 Mayıs 1920.

13 Daniel-Joseph MacArthur-Seal, "Resurrecting Legal Extraterritoriality in Occupied Istanbul, 1918-1923," *Middle Eastern Studies* 54, Sayı: 5 (2018), s. 776.

14 İngiltere'nin işgal döneminde, İstanbul'da içine düştüğü hukuki yetki sorunu için ayrıca bkz. Nur Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul, 1918-1923* (İstanbul: İletişim, 1993), s. 106-107.

15 Ali Karakaya, *İşgal Altında İstanbul* (İstanbul: İnkılap, 2016), s. 182.

söz konusu çiftliğin sahiplerinin Yunan, Osmanlı ya da herhangi bir başka milliyetten olsun, kimliğine bakılmaksızın, araziyi işleyen çiftçi arasında pay edilmek üzere istimlak edilebileceği yazılmıştı. Yani Fatma Melek Hanım'ın Osmanlı vatandaşı olmadığını, Mısırlı olduğunu ve dolayısıyla İngiliz korunmasından yararlanması gerektiğini kanıtlaması bir şey değiştirmeyecekti. Bölgede, yüzyıllardır feodal bir derebeyi ya da sipahinin topraklarını işlemek karşılığı, hasattan pay alan çiftçi, artık toprak sahibi haline gelmişti. Söz konusu arazi 26 dönüm üzerinde çiftçilik yapan 210 ailenin oluşturduğu bir zirai kooperatif tarafından işletilmekteydi. 20 Kasım 1918'de alınan karar doğrultusunda istimlak edilmişti. Kooperatif, Balafıza Çiftliği için yıllık 30000 Frank ödeyecek. Kira sözleşmesinin istimlak bedelinin karşılanmasına yetecek süre kadardı. Söz konusu topraklar, belirtilen zirai kooperatifi oluşturan çiftçilere verildikten sonra istimlak bedelleri derhal mülkün eski sahiplerine ödenecekti. Birinci Dünya Savaşı'nda Yunanistan'da kurulmaya başlanan kooperatifler, hem arz ile talep arasındaki aracılığı devreden çıkardığı hem de tefeci sistemi yerine denetlenebilir kredi kurumlarını beraberinde getirmesi nedeniyle devlet politikasının bir parçası haline gelmişti. Yunanistan'a yeni katılan topraklarda da çiftçiler kooperatif kurarak birlik oluşturmaya teşvik ediliyordu.¹⁶

İkinci olarak, Yunan yetkililer, tapu kayıtlarını araştırırken, Fatma Melek Hanım'a rastlayamamışlardı. Çiftliğin 8/15'i Kemal Bey'e, geri kalan kısmı ise Şefika ve Züleyha Hanımlara aitti. Bu kişiler, Osmanlı vatandaşıydı ve eğer bir arazinin çoğunluk hakkı Osmanlı vatandaşlarına aitse, mülkün müsadere yolu açılıyordu. Fatma Melek, davasını kanıtlaya dahi mülkünü tekrar alamazdı. Ancak, ortaklığına dair herhangi bir kanıt bulursa, kendi payı oranında istimlak bedeli alabilirdi. O da Osmanlı vatandaşı olmadığı içindi.¹⁷

Validen bu yanıtı alan Selanik Konsolosluğu, 5 Ocak 1920'de Atina'ya meselenin İngiltere'nin meselesi yapılmamasını ve Yunan vali ile bir tartışmaya girilmemesini tavsiye etti. Mesele Büyükelçi Granville'e yanlış aktarılmış olabilirdi. Daha ileri gitmeden önce, bu hanımın gerçekten bu çiftlik üzerinde hakkı olup olmadığına ortaya çıkarılması gerekiyordu. Hanımefendinin, Selanik'te davasını takip edecek, Vilayet Arşivi'ne girip ilgili Osmanlıca belgelerin transkriptini alacak uygun bir vekile ihtiyacı vardı. Konsolosluk, şimdiki dek Britanya vatandaşlarının, mülklerinin 1/5'inin istimlak edilmesini öngören toprak reformu konusunda Yunan Hükümeti'nin haklarını sorgulamadıklarını iletliyordu. Ancak, Fatma Melek Hanım'ın davası, kanunun bu maddesi ile ilgili değildi. Söz konusu çiftlik ile ilgili uygulama, Yunanistan dışında bulunan Osmanlı vatandaşlarının tüm taşınmazlarının müsadere edilmesini öngören bir başka maddeye dayanıyordu. Yani burada mesele istimlak değil müsadere idi. Fatma Melek Hanım, Balafıza'daki çiftliğin tek sahibi değildi. Ortakları, Osmanlı vatandaşı idi. Kanuna göre Osmanlı vatandaşları ve Osmanlı vatandaşı olmayanların ortak mülkiyetine sahip oldukları çiftlikler, çoğunluk payın Osmanlı vatandaşlarına ait olması durumunda müsadere edilebilirdi. Bununla birlikte Yunanistan, Osmanlı vatandaşı olmayan ortaklara arazi bedeli

16 Angelis Dimakis, "The Agrarian Cooperatives," s. 5-6.

17 FO, 286/741, İstanbul Britanya Yüksek Komiserliği'nden Rıza Yeğen Efendi'ye, 27 Şubat 1920.

ödemekle yükümlüydü. Bu durumda, hanımefendi mülkte ortaklığı bulunduğunu ve milliyetini başarıyla ispat edebilirse, İngiliz makamları, Yunan Hükümeti'nden Fatma Melek Hanım'ın hesabına düşen bedelin ödenmesini talep edebilirdi.¹⁸

Büyükelçi Granville, bu yanıtı derhal İstanbul'a iletmışti. Britanya Yüksek Komiserliği'nin, Yeniköy'de ikamet eden Hüsnü Yeğen Efendi'ye cevap vermesi aylar sürmüştü. Belki de Fatma Melek Hanım, bu gelmeyen yanıt üzerine daha fazla sabretmeyip Cenevre Konsolosluğu'na gitmişti. 27 Şubat 1920'de Hüsnü Yeğen Efendi'ye yüksek komiserlikten gelen mektupta Selanik'teki yerel Yunan makamlarının verdiği yanıt iletiliyordu. Yunan makamları ile söz konusu çiftlik hakkında soruşturulmanın ilerlemesi için Britanya Yüksek Komiseri John de Robeck, Fatma Melek Hanım'ın mülkiyet haklarını belgelendirmesini talep ediyordu. Tabi tüm bu ilgi Fatma Melek Hanım'ın kendisine Mısırlı gibi muamele edilmesi isteği dikkate alındığı için gösterilmekteydi. Hanım, Selanik'te kendisine, Tapu Tahrir Dairesi'nin arşivine girebilecek ve ilgili kayıtların kopyalarını tedarik edebilecek bir temsilci tutmalıydı. De Robeck, Hüsnü Yeğen Efendi'ye gönderdiği bu yanıtın bir nüshasını da Selanik Konsolosluğu'na iletmek üzere Granville'e göndermişti.¹⁹ Fatma Melek Hanım'ın gelişmelerden haberdar olmadığını düşünen Granville, 10 Mayıs 1920 tarihli yazışma ile Bern Büyükelçiliği'ne hanımın konu ile ilgili İngiliz makamları tarafından Yunan makamları ile o tarihe kadar yapılan görüşmelerden haberdar edilmesini istedi.²⁰ Davalının iddiasını savunmak için yapması gerekenler kendine bildirilmişti. Üzerine düşeni yaptığında, İngiliz makamları Fatma Melek Hanım'ı savunacaklardı.

Fatma Melek Hanım'ın davası, 1917 Toprak Kanunu hazırlanırken, Yunan hükümetinin öngöremediği birçok sorunlu alandan birini temsil ediyor. Bölgede ikamet etmeyen, Yunan vatandaşlığına geçmemiş, dahası Osmanlı vatandaşı da olmayan Müslüman çiftlik sahiplerinin statüsü, toprak edindirilmeye çalışan köylünün ve kooperatiflerin lehine daraltılıyor. Osmanlı'nın kendine özgü vatandaşlık sistemi ve yabancı ülkelerin sıklıkla aslen Osmanlı vatandaşlarına koruma ya da patent belgeleri vermekteki eli açıklığı, bu sorunu tetikleyen etkenlerden en önemlileriydi. Dahası, Yunan Hükümeti'nin, özellikle Doğu Makedonya ve Teselya'da Osmanlı idaresinden sonra da yaşamaya devam eden Müslüman toplumun statüsüne dair siyasetini belirlemesi için Fatma Melek Hanım'ın da çözümü Cenevre'deki İngiliz Konsolosluğu'na gidip hakkını aramakta gördüğü 1920 Bahar'ının beklenmesi gerekecekti.

Henüz 1915'te Venizelos'un istifasıyla Kral Konstantin tarafından hükümeti kurma görevi verilince Makedonya Müslümanlarının onayını almak isteyen Dimitrios Gounaris, onlara birçok imtiyaz vaat etmişti. Bu nedenle, bölgedeki Müslüman varlığı bir süredir Yunanistan'da yaşanan siyasi mücadelenin bir parçası haline gelmişti. 1920'ye gelindiğinde, Avrupa gözündeki meşruiyetini liberal açılımlar ile güçlendiren Venizelos, bölgedeki Müslümanlar lehine bir kanunun

18 FO, 286/741, W. A. Smart'dan Granville'e, 5 Ocak 1920.

19 FO, 286/741, de Robeck'ten Granville'e, 27 Şubat 1920.

20 FO, 286/741, Granville'den İstanbul Britanya Yüksek Komiserliği'ne, 10 Mayıs 1920.

hazırlanmasını destekliyordu.²¹ Bu kanunu hazırlayan komisyonun bir üyesi de, Mayıs 1919'da işgal edilen İzmir'e Yunan Yüksek Komiseri olarak atanan, Yunanlılar tarafından Türklere sempati duyduğu gerekçesiyle merkezi hükümete şikâyet edilen Aristeidis Stergiadis idi.²²

Yeni imtiyaz kanununa göre, Müslüman vatandaşların mülkleri, Yunan vatandaşlığına geçmeleri halinde kendilerine iade edilecekti. El konulan, camiler, medreseler, maarif vakıfları, kent merkezinde bulunan mülkler geri verilecekti. Balkan Savaşı'nda Bulgar işgali nedeniyle toprağından koparılan Müslüman köylü geri dönecek, toprakları kendilerine iade edilecekti. Atina Büyükelçiliğı, Lord Curzon'a büyük bir memnuniyetle, Yunanistan'da egemen olan Venizelos, Stergiadis gibi liberaller sayesinde, Müslümanların hakları olan adalete kavuşacağını müjdelemişti.²³ Yunan vatandaşlığına geçme şansı bulunmayan Müslüman mülk sahiplerinin talepleri ise, en azından İngiliz makamları açısından, bundan böyle yalnızca bu kimselerin İngiliz vatandaşları ile kurdukları oldukça dolaylı çıkar ilişkileri bağlamında gündeme gelebilecekti.

Bu İngiliz vatandaşlarından biri de Midilli'de yaşayan Henriette Falanga idi. İstanbul'daki babasından her ay aldığı 250 Drahma'yı alması için ilginç bir çözüm bulunmuştu. Savaş nedeniyle Osmanlı bankalarından, Balkan Savaşları'nda Yunanistan hakimiyetine giren Midilli'ye para gönderilmesi imkansızdı. Bu nedenle, Henriette'in babası parayı İstanbul'da Baha Bey adlı bir Türk'e veriyor, Baha Bey'in Midilli'deki kardeşi Mustafa Bey ise Baha Bey'in Midilli'deki Mistigna köyündeki zeytinliğinin geliri üzerinden Henriette'e ödemeyi gerçekleştiriyordu. Ancak, yeni çıkan toprak reformu, Baha Bey, Osmanlı vatandaşı olduğundan, bu arazinin müsadere edilmesini öngörüyordu. Baha Bey, Henriette'e bu zeytinlik kendisini bırakılmadığı takdirde aylık ödemelerin artık kendisi tarafından gerçekleştirilmesinin mümkün olamayacağını iletmişti. Midilli'de bulunan İngiliz Konsolosu, Atina'daki Büyükelçi Granville'e, bu ilişkiyi şaşkınlıkla aktarırken, İstanbul ile Midilli arsında para transferi için başka yol olup olmadığını soruyordu.²⁴ Savaş sırasında sıkça tanık olduğu bu türden ilişkilere alışkın olan Granville, İstanbul'daki İngiliz vatandaşlarının ve hatta Anadolu'daki İngiliz savaş esirlerinin mektup ve paralarının iletilmesine aracılık eden Hollanda makamlarına başvurabileceğini söyledi. Hollanda elçileri bunu kabul ederlerdi, ancak Türklerin bu transfere izin verip vermeyeceğı belirsizdi.²⁵ Osmanlı vatandaşı olan Baha Bey'in zeytinliğini geri almasında İngiltere'nin yardım etmesi mümkün değildi.

Levanten Toprak Sahipleri

Yunanistan topraklarına yeni dahil olan çiftliklerin ne Müslüman ne de Yunan vatandaşı olan sahipleri de vardı. Müslümanların yaşadığı mülkiyet sorunları İngiliz ve İngiliz-Levanten toprak

21 Balkan Savaşları sonrası, bölgedeki Müslüman azınlık ve bölgenin yeni sahibi olan devletler arasındaki ilişki için bkz. Ioannis Glavinas, "The Perception of the Muslim Minority in Greece in Greek and Bulgarian policy and Strategy, 1912-1923," *Études Balkaniques* 4 (2005), s. 157-172.

22 Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922* (London: Allen Lane, 1973), s. 97.

23 FO, 286/741, Atin Büyükelçiliğı Sekreteri R. S. Hudson'dan Curzon'a, 26 Şubat 1920.

24 FO, 286/670, Edwin Cecil Hole'dan Granville'e, 20 Kasım 1917.

25 FO, 286/670, Granville'den Edwin Cecil Hole'a, 8 Aralık 1917.

sahiplerinin de gözünü korkutmuştu. 1917 Toprak Reformu'na karşı hak kaybına uğradıkları gerekçesiyle, Yunan Hükümeti ile pazarlık etmesi için vatandaşı buldukları İngiltere'den yardım isteyeceklerdi. Uzun mücadeleler sonunda Osmanlı Devleti'nden aldıkları imtiyazların olduğu gibi korunması gerekiyordu.

Osmanlı İmparatorluğu, Venedikli, Fransız ve Leh tüccarlara tanıdığı imtiyazları 1580'de İngilizlere de bahsettikten sonra, Doğu Akdeniz'de İngiliz ticaretini korumak ve tüccarların kendi aralarındaki rekabeti düzenlemek amacıyla Levant Company kuruldu.²⁶ Kısa sürede İstanbul, İzmir ve Halep'te örgütlenen şirket, İzmir'deki İngiliz tüccarlarının rekabeti kötü etkileyeceği endişesi gerekçesiyle, Selanik'teki şubelerini açmak için 1715'e kadar bekleyecekti. Akdeniz limanlarının güvenliği, Napolyon Savaşları (1803-1815) sırasında zaafa uğrarken, bölgedeki Levant Company şubelerinde yoğunluk artıyor, fiyatı hızla artan malları tedarik edebilen şirket üyelerinin karı görülmedik biçimde artıyordu.²⁷

Şirketin Selanik şubesinin önde gelen üyelerinden Bartholomew Edward Abbott, Osmanlı pazarına çeşitli dokuma, seramik, gümüş takımlar, porselen, kıyafet ve lüks ürünler sağlıyordu. Abbott akrabalık ilişkileri, yerel Yahudi ve Osmanlı Rum tüccarlar ile kurduğu ilişkiler, Avrupalı tacirler ve Selanik'te bulunan Avrupalı diplomatik temsilciler, masonlar, Levant Company çalışanları ve bağımsız İngiliz tüccarlar ile kurduğu ilişkiler sayesinde kısa sürede, bölgenin en güçlü aile şirketini kurmayı başardı. En büyük oğlu George Frederic Abbott ise, babasının ölümünden sonra İngiltere'ye Türk tütününü ve sağlık için üretilen sülükleri ihraç etmeye başlamıştı. Abbott ailesinin altın çağı ise George Abbott'un büyük oğlu John Abbott'un Olympos Dağı eteklerindeki ormanlık arazinin kullanımı için berat elde etmesiyle yaşanmıştı. Bu ormanlardan toplanan kereste, İngiliz limanlarına ulaştıkça, Abbott ailesi giderek daha zengin oluyordu. John, Selanik kentine yukarıdan bakan Hortiatis Tepesi eteklerinde bölgedeki en büyük villayı neo-klasik tarzda yaptırmış, kenti 1859 Temmuz'undaki ziyareti sırasında Sultan Abdülmecid'i bu villaya davet etmişti. Teklifi geri çeviren Sultan, yine de bu mülkü vergiden muaf tutma lütfunda bulunmuştu.

Abbott ailesinin zenginleşmesinin en büyük nedeni rüşvet verdiği Osmanlı memurları aracılığıyla devletin tekel ilan ettiği alanlarda, sülük üretimi gibi, yaptığı girişimlerdi. İkinci olarak, sıcak para ihtiyacı bulunan bölgede yatırım yapmak isteyen Avrupalılara ve Levantenlere borç para verip, tefecilik yapmasıydı. Osmanlı Bankası'nın 1863'te kurulmasından önce bölgedeki en karlı iş, tefecilikti. John Abbott, bölgede yatırım yapmak isteyen herkesi tanıyıp ve tüm yatırımları kontrol ederdi. Yalnızca elinde tuttuğu sülük üretimi tekeli nedeniyle değil, bölgedeki en acımasız tefeci olduğu için de kendisine "sülüklerin kralı" denilirdi. Ancak

26 Osmanlı İmparatorluğu'nun sağladığı imtiyazların kısa bir tarihi için bkz, Alexander H. de Groot, "The Historical Development of the Capitulatory Regime in the Ottoman Middle East from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries," *Oriente Moderno, Nuova Serie* 22 (83), Sayı: 3, "The Ottoman Capitulations: Text and Context" (2003), s. 575-604.

27 Despina Vlami, "Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartholomew Edward Abbott, the "Father of the Levant Company," Thessaloniki (Eighteenth-Nineteenth Centuries)," *The Historical Review / La Revue Historique* VI (2009), s. 140-141.

aile o kadar büyüktü ki miras davaları, mal varlığının sürekli bölünmesine yol açmıştı. On dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde araziler ve Abbottlar'ın ünlü villası artık çoğunlukla Doğu Akdeniz'i hızla ele geçiren büyük sermayenin ve bankaların eline geçmişti bile.²⁸ Kalan arazinin kaderi, Venizelos Hükümeti'nin hazırladığı Toprak Yasası'nın elindeydi. Babadan kala kala yine Selanik kuzeyindeki Langaza yakınlarındaki Kavalar, Stanova, ve Osian adlı çiftlikler kalmıştı. Bu çiftlikleri yeni yasaya karşı savunmak John Abbott'un torunlarına kalmıştı. Ne var ki bu mirasçılar, birer İngiliz vatandaşı olarak nereye müracaat etmeleri gerektiğini biliyorlardı.

1917 Selanik yangınında büyük zarar gören, tramvay hattı üzerindeki Amiral Coundouriotis Caddesi'nde yaşayan Robert Abbott, 23 Aralık 1919'da Selanik'te bulunan İngiliz Konsolosu W. A. Smart'a gönderdiği mektupta bir senedir ortada mülklerin Osmanlı sultanlarının iyi niyetiyle dağıtıldığı ve aslında şu anki sahiplerine ait olmadığı savıyla Yunan Hükümeti'nin arazilerinin beşte birine el koyacağı yönünde dedikodular döndüğünü anlatıyordu. Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'ndaki yardımı nedeniyle minnet göstermek amacıyla Britanya vatandaşlarına Osmanlı topraklarında mülk edinme hakkı tanığını söylüyor, söz konusu mülklere sahip oldukları günden itibaren Türkler tarafından herhangi bir tacize maruz kalmadıklarını belirtiyordu. Dahası, bölgenin Yunanistan'a ait olduğunu ilan eden Atina Antlaşması'na göre, Yunan Devleti'nin bölgedeki mülklerin bütünlüğünü garanti altına aldığını, buna rağmen iki hafta önce yerel makamların kendisinden mülkünün beşte birinin muhasebesini istediğini ifade ediyordu. Robert Abbott, Smart'dan meseleyi Atina'daki büyükelçiye iletmesini ve kendisine yerel makamlara nasıl yanıt vereceği konusunda bilgi verilmesini arz ediyordu.²⁹

Ertesi gün Atina'ya gönderdiği mektupta Smart, Yunan makamlarının Türk hakimiyeti sırasında tüm toprakların sultana ait olduğu ve özel mülkiyetin bulunmadığı iddiasına karşı çıkıyordu. Smart'a göre Osmanlı egemenliği altında özel mülkiyet kabul görmüştü.³⁰ Atina Antlaşması'na göre Yunanistan, ele geçirdiği Osmanlı topraklarındaki mülkiyet haklarına saygı göstermeyi taahhüt etmişti. Smart bu gerekçelere dayanarak, Büyükelçi Granville'den en azından Makedonya'da bulunan Britanya vatandaşlarının uzun süre önce kazanılmış mülkiyet haklarına saygı göstermeleri hususunda Yunan makamlarını uyarmasını rica ediyordu. Öte yandan, bölgede bulunan mülk sahiplerince kurulan birlikler, yeni yasayı protesto etmeyi planlıyorlardı. Tımarın orijinal sahibi kim olursa olsun, birçok kişi mülklerini para karşılığı almıştı. Kendi paralarıyla aldıkları mülklere el konulması akıldışıydı.³¹

Bu yazışmadan bir süre sonra, Selanik'te Kraliçe Olga Caddesi 88 numarada yaşayan Olympia A. Abbott da, 1 Mart 1920'de, aynı anda Fatma Melek Hanım'ın davasını da soruşturan kentteki İngiliz Konsolosu W. A. Smart'a gönderdiği mektupla hakkını İngiliz makamları

28 Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950* (New York: Random House, 2004), s. 148-149.

29 FO 286/713, Robert Abbott'dan W. A. Smart'a, 23 Aralık 1919.

30 Langaza Kazası sınırları içerisinde birçok çiftliğin Robert'in babası Alfred Abbott'a ait olduğuna dair Osmanlı Arşivleri'nde bulunan belgelerden bazıları için bkz. TFR.1.SL. 160/15986, 10 Ekim 1907; TFR.1.ŞKT. 136/13525, 19 Aralık 1907; DH.MKT. 2745/67, 20 Şubat 1909; MV. 163/23, 28 Mart 1912.

31 FO 286/713, W. A. Smart'dan Granville'e, 24 Aralık 1919.

aracılığıyla aramayı seçmişti. Olympia, Fatma Melek'ten farklı olarak bölgeyi iyi biliyor, sahip olduğu çiftlikleri gün aşırı dolaşüyor ve bu topraklarda halen tarım yapıyordu. Bu nedenle, 1917 Toprak Reformu'nun ayrıntılarına oldukça hakimdi. Toprak reformu onun günlük yaşamını doğrudan ilgilendirmekteydi. Mektubuna, yasanın kendi çıkarlarına aykırı maddelerini açıklamakla başladı. Buna göre, arazisinin beşte biri mülk sahibine hiçbir bedel ödenmeden kamulaştırılmak isteniyordu. İkincisi, çiftliklerin yasanın yürürlüğe konulduğu 1917 yılından itibaren cirosunun beşte biri, giderler bu toplamdan düşülmeksizin ve bu sürede ödenen ağır vergilere rağmen, toprak sahiplerine zor koşullarda topraklarını işlemesi için hiç yardım etmemiş olan Yunan Hükümeti'ne ödenecekti.

Mektubun sonraki bölümünde Olympia, çiftliğin bulunduğu Makedonya'nın bu bölgesinin Yunanistan tarafından 1912'de işgal edildiği ve dolayısıyla o zamandan önce bölgede hangi devletin hakimiyeti var ise o devletin kanunlarına göre idare edilmesini savunmaktadır. Burada nihayet, Olympia davasının içerisine Osmanlı ve Yunan toprak kanunları tartışmaları dahil olmaktadır. İlk olarak, Olympia'ya göre, Osmanlı kanunları, tüm çiftliklerin mülkiyetini ve tasarrufunu sahiplerine bırakmaktaydı. Buna göre sahibi, çiftliğin idaresinde serbest olup, onu satabilir ya da kiralayabilirdi. Osmanlı Hükümeti, ancak toprak sahibi, bir mirasçısı olmaksızın öldüğünde çiftliğini hazineye devrederdi. Dahası, 1917 Toprak Reformu'nun, Yunan Anayasası'nın mülkiyetin dokunulmazlığını öngören 17. Maddesine de karşıydı.

Reformun, Yunan Hükümeti'ne verdiği bir başka yetki ise sadece Yunan üyelerinden oluşacak bir komisyonun belirlediği savaş öncesi bedelleri ödeyerek arazilere el koyma hakkıydı. Sadece acil kamusal gereklilikler durumunda ve düzenli mahkemeler tarafından nakit olarak ve vadeye yaymaksızın peşin ödenecek bir bedel karşılığında özel mülklerin kamulaştırılmasına cevaz veren anayasanın 17. Maddesine aykırı olan bir başka yenilik de buydu. Olympia, Osmanlı idaresinden alınan Makedonya'da Osmanlı vatandaşlarından müsadere edilen binlerce dönüm ekilebilir boş arazi varken, acil gereklilik olduğunu ileri sürerek, burada ikamet eden toprak sahiplerinin özel mülklerinin kamulaştırılmasının oldukça saçma olduğunu yazdı. Bu durum, bölgedeki özel mülkiyete saygı gösterileceğini öne süren, Makedonya'yı Yunanistan'a bırakan 1913 Atina Antlaşması'na da aykırıydı. Daha eskiye gidilecek olursa, Osmanlı Devleti'nin, Kırım Savaşı sonrasında, İngiltere'nin Rusya'ya karşı verdiği destek karşılığında, İngiliz vatandaşlarının, Osmanlı topraklarında çiftlik sahibi olabileceklerini öngören antlaşmanın da ihlali anlamına geliyordu. Olympia Abbott, mektubu, Makedonya'daki tüm çiftlik sahipleri adına imzalarken oldukça güçlü bir davası olduğundan emindi.³²

Selanik'teki İngiliz Konsolosu W. A. Smart'dan, Olympia Abbott'un mektubunu alan Büyükelçi Granville konuyla bizzat ilgilenecekti, zira Olympia'nın dedesi John Abbott'un ünlü sarayı harabeye dönmüş olsa dahi, Selanik'teki İngiliz Konsolosluğu'nun penceresinden, Sultan Abdülmecid'in yıkanması umuduyla yaptırılan hamam hala açık seçik görülüyordu. Derhal, Paris Barış Görüşmelerinde kurulan "Savaşın Başlamasında Sorumluluğu Bulunanlara

32 FO, 286/741, Olympia A. Abbott'dan W. A. Smart'a, 1 Mart 1920.

Verilecek Cezaların Uygulanması” adlı komisyonda insanlığa karşı suç işledikleri gerekçesiyle Osmanlı askeri ve idari yöneticilerinin Uluslararası Ceza Mahkemesi’nde yargılanması için rapor hazırlayan, Yunanistan Dışişleri Bakanı Nikolaos Politis’e bir mektup yazdı.³³ Mektubun bir nüshasını İngiliz Dışişleri Bakanlığı’na, bir nüshasını da Fatma Melek Hanım’ın Cenevre Konsolosluğu ziyaretini henüz iki ay önce kendisine bildiren Bern Büyükelçisi Russell’a gönderecekti.

Granville, mektubun amacının toprak kanununun Makedonya ve Yunanistan’a yeni katılan başka bölgelerde toprak sahibi olan Britanya vatandaşlarının durumuna dikkat çekmek olduğunu bildiriyordu. Mecliste kabul edilen bu reform, Türk hakimiyeti sırasında belirli arazilere sahip olan vatandaşların, bu mülklerine sahip olmaya devam etmek istedikleri takdirde arazinin beşte birini devlete bırakmaları gerektiğini öne sürüyordu. Birçok vatandaşı, bu yasadan muaf olmak arzusuyla Granville’e başvurmuştu. Granville, meseleyi İngiliz Hükümeti’ne aks ettirmiş ve gelen yanıt üzerine bu durumdaki vatandaşlarına yeni toprak kanununa, itiraz hakları sabit olmak üzere, uymalarını öğütlemişti. Bu durumdaki Britanya vatandaşlarından bir olan Bayan Abbott, kendisi ve kendi durumunda olan toprak sahipleri adına, geniş arazilerin kamulaştırılıp bölünmemesini ve köylülere dağıtılmamasını, bunun yerine yirmi yıl boyunca yine kendilerine bırakılmasını talep ediyordu. Bayan Abbott, arazinin mülkiyetine ortak olduğu kız kardeşi ile birlikte, arazinin geliştirilmesi ve dolayısıyla verimin ve üretimin artması için büyük miktarda yatırım yapacaklarını bildirmişti. Doğal olarak, eğer arazi kısa bir süre içerisinde zaten bölünecekse, bu yatırımı yapmayacaklardı. Granville, Politis’e işte bu noktayı işaret ediyordu. Yasaya göre, zaten oldukça fazla sayıda topraksız köylünün bulunduğu bölgede, geniş arazilerin bölünmesi için Yunan Hükümeti’nin elinden bir şey gelmediğinin farkındaydı. Ancak, Bayan Abbott’un önerisini de yabana atmamak gerekirdi. Yoğun tarım üretimi yapılan bir toprak ve sonucunda artan üretim, devletin de yararına yarıydı. Dolayısıyla, yasaya bu tür çitliklerin en azından yirmi sene söz konusu reformun kapsamı dışında olduğunu ifade eden küçük bir ekleme yapılabilirdi.³⁴ Mektubun bir nüshasını alan Dışişleri Bakanlığı, Granville’e hemen desteklerinin arkasında olduğunu belirten bir not yazdı. Granville’in mektubunu, eski Osmanlı topraklarının diğer yeni sahipleri, Romanya, Bulgaristan ve Sırbistan’daki İngiliz elçiliklerine de dağıtmışlardı. İngiltere, savaş sonrasında eski Osmanlı topraklarında bulunan büyük çiftliklerin bölünmesini savunuyordu. Ne var ki, İngiliz makamları, Balkan ülkelerindeki Bayan Abbott gibi Britanya vatandaşı olan çiftlik sahiplerinin durumunu hesaba katmamıştı.³⁵ Nikolaos Politis’in Fransızca kaleme aldığı yanıtı, sorun yaşanan tek ülkenin, toprak reformu yapan Yunanistan olmadığını ortaya koymaktaydı.

Politis, öncelikle, çiftliklerin beşte birini devlete bırakan yasanın ilgili maddesinin hem

33 Politis’in, görüşmelerdeki rolü için bkz. William Schabas, “Nikolaos Politis and the Earliest Negotiation to Establish an International Criminal Court,” *On the International Community: Legal, Political, Diplomatic Issues, Liber Amicorum Stelios Perrakis*, (ed.) Jacque ve diğerleri (Athens: I. Sideris, 2017), s. 167-177.

34 FO, 286/741, Granville’den Politis’e, 13 Temmuz 1920.

35 FO, 286/741, Eric Phipps’den İngiliz Dışişleri Bakanlığı Müşaviri Granville’e, 24 Ağustos 1920.

Yunan vatandaşları hem de yabancılar için geçerli olduğunu ve burada bir değişiklik yapılması durumunda tüm muhatapları kapsaması gerektiğini bildirdi. Öte yandan, bu yasa ilk kez karşılaşılan bir tedbir değildi. Hem Sırbistan hem Romanya Hükümetleri, çiftliklerin üçte birini devlet mülkiyetine bırakan bir yasayı uygulamaya koymuştu. Politis, Bayan Abbott'un çiftliklerin yasada öngörülen kadarının kamulaştırılmadan, en azından birkaç sene için kendilerine bırakılması talebini ise Ziraat Bakanı'na danışmış ve Granville'in ricasını geri çevirmekten esef duyulacak olsa da kuralın sadece İngiliz vatandaşları için esnetilmesinin uygun olmayacağı yanıtını almıştı. Ancak, bakanın kendine söylediğine göre, Makedonya'daki çiftlikler ancak artan kırsal nüfusun ihtiyaç ortaya çıkarması durumunda yasa uygulanacaktı. İhtiyaç duyulan arazinin miktarı ise çok yakında belli olacak ve özel çiftliklerde üretim kesintiye uğramayacaktı.³⁶ Olympia Abbott, Büyükelçi Granville sayesinde bir süre daha rahat nefes alabilirdi. Makedonya'daki eski Osmanlı topraklarında sahip oldukları arazileri korumaya çalışan İngiliz vatandaşlarının sayısı artarken bölgedeki diğer yeni kurulan Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı olan diğer ülkelerdeki durum da soruşturulmaya başlamıştı. İlk rapor Sofya'dan geldi.

Sofya'daki Britanya Yüksek Komiseri Sir Herbert Dering, savaş sonrasında mağlup olan devletler arasında olmasına rağmen Bulgaristan'ın bu yenilgiden neredeyse hiç zarar görmemesini sağlamış ve Leva'nın değerinin de düşük olması nedeniyle süratle İngiliz şirketlerinin ülke pazarına girmesini teşvik etmişti.³⁷ Bölgedeki diğer üst düzey İngiliz temsilci, örneğin İstanbul'daki yüksek komiser General Harrington, askeri gelişmeler, Bolşevik İhtilali'nin sonuçları, Rusya ve Anadolu kaynaklı göç hareketi, lojistik ve salgın hastalıklar ile mücadele ederken, Dering tüm mesaisini, İngiltere'nin bölgedeki ekonomik çıkarlarını savunmaya ve Almanya'nın bıraktığı boşluğu doldurmaya ayırıyordu. Onun raporu, İngiltere'nin bölgedeki toprak mülkiyeti karşısında alacağı tavır açısından önemliydi.

Bulgar makamları, Dering'e, Avrupa'da bulunan eski Osmanlı topraklarının Bulgaristan'da bulunan kısmı kayıtsız şartsız Bulgar Devleti'ne ait sayılmıştı. Bu toprakların idaresi, Finans ve Tarım Bakanlıkları bünyesinde kurulan özel birimler tarafından sağlanıyordu. Dering, artık Osmanlı Devleti'ne ait toprakların sultanın mülkü (mîri) olmasının Bulgaristan açısından bir değer taşımadığını fark etmişti. Yunanistan'ın eski Osmanlı topraklarının meşru mirasçısı olduğunu resmileştirmek için toprakların bir kısmını kamulaştırması gibi bir gelişme Bulgaristan'da beklenemezdi. Zira, tüm bu eski Osmanlı toprakları, Bulgar Devleti'nin malı olarak değerlendiriliyordu.

36 FO, 286/741, Politis'ten Granville'e, 27 Ağustos 1920.

37 Miklos Lojko, "The Age of Illusion? The Department of Overseas Trade Between the Two World Wars: Three Case Studies," *In The Foreign Office, Commerce and British Foreign Policy in the Twentieth Century*, (eds.) John Fisher, Effie G. H. Pedaliu, Richard Smith (London: Palgrave Macmillan, 2016), s. 124. Lojko, çalışmasında Herbert Dering'in Sofya'dan sonraki görev yeri olan, burada bulunduğu süre içerisinde Romen petrolerinin İngiliz şirketleri tarafından işletilmesi için çaba göstereceği Bükreş'ten de bahsediyor.

Dering, Yunanistan'ın neden Bulgaristan gibi kolaya kaçıp tüm bu toprakların mülkiyetinin artık Yunan Devleti'ne ait olduğunu ilan etmediğini anlama çalışıyordu. Ona göre Yunanlılar, yüzyıllardır tasarruf edilen çiftliklerin hem Osmanlı hem de Roma Hukuku'na göre teorik olarak devlete, ancak pratikte kiracıya ait mülkiyetini tanımış ve böylece kamulaştırma için bir yasal dayanak oluşturmaya çalışmışlardı. Devletin artık neredeyse mülk (emphyteutic) haline gelmiş bu toprakları dilediği gibi kullanabilmesi mümkün değildi. Topraklar miras kalabiliyor ve satılabiliyordu.

Ne var ki, Bulgaristan'daki durum farklıydı. Burada, devlet arazileri on seneyi geçmeyecek biçimde kiraya veriliyordu. Sözleşme süresi, en fazla kırk seneye kadar uzatılıyordu. Kiracının toprağın tapusu üzerinde devretme ya da miras bırakma gibi bir hakkı yoktu. Bu nedenle, Yunanistan gibi mülkün bir parçasını kamulaştırma gibi bir adım atmasına yer yoktu. Ancak, Bulgaristan'ın tümü devlet mülkiyetinde bulunan ya da Osmanlı Devleti'nden kalan arazilerden oluşmuyordu. Bulgaristan'da da özel mülkiyete tabi oldukça geniş çiftlikler bulunmaktaydı. Bulgaristan'da iktidarda bulunan sosyalist eğilimli Köylü Partisi, 1919'dan itibaren, topraksız köylülere dağıtılmak üzere belli bir büyüklükten fazla toprağı olan çiftlik sahiplerinin topraklarının yasanın öngördüğünden çok olan kısmının kamulaştırılmasına karar vermişti.³⁸ Ancak, bu çiftliklerin kamu arazileri ile bir ilgisi yoktu. Devlet arazisindeki kiracıları ilgilendiren bir gelişme değildi.³⁹ Sırada, Dışişleri Bakanı Curzon'un 20 Ağustos'ta rapor istediği Belgrad Büyükelçisi Alban Young vardı. 1913'ten itibaren Makedonya'nın büyük kısmı Sırbistan egemenliğine girmişti ve Osmanlı'dan kalan çiftliklerin mülkiyeti sorununun merkezindeydi.

Büyükelçi Young, Politis'in ileri sürdüğü üzere Sırbistan'da herhangi bir kamulaştırma olmadığını, ileri sürüyordu. Belgrad'daki Yunan maslahatgüzara bu bilgiyi Politis'e kimin verdiğini sormuştu ve Sırbistan'da kamulaştırmanın söz konusu olmadığını iletilmiş bilgisi dışında bu konuda Atina'ya başka bir bilgi gönderilmediği yanıtını almıştı. Alban Young, Yunan Dışişleri Bakanı'nın gerçekleri çarpıttığından emindi.⁴⁰ Ancak, Young'un farkında olmadığı, Londra'ya bildirmekten kaçındığı ya da bildirmeye gerek duyulmayacak kadar aşikâr olan gelişmeye göre, Sırbistan Hükümeti, ülkede Osmanlı vatandaşlarına ait malları müsadere etmişti. Britanya'nın İstanbul'daki yüksek komiseri John de Robeck, Osmanlı vatandaşlarının şikayetlerine muhatap oluyordu. Hatta, 2. Abdülhamid ve 2. Meşrutiyet döneminin her ikisinde de veziriazamlık görevinde bulunan meşhur Kâmil Paşa'nın oğlu Şevket Bey, kendisine ve halen İstanbul Valisi olan kardeşi Abdullah Bey'e babalarından miras kalan Makedonya'daki çiftliklere Sırbistan Hükümeti tarafından el konulduğunu söyleyerek yardım istiyordu. Bu toprakların büyük kısmını Sırbistan, bir kısmını da Yunanistan müsadere etmişti. Robeck, her iki ülkenin İstanbul'daki temsilcilerine konuyu iletmış, onlara aileyi rahatlatmak için

38 John D. Bell, *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899-1923* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1977), s. 164-181.

39 FO, 286/741, Sir Herbert Dering'ten Lord Curzon'a, 2 Eylül 1920.

40 FO, 286/741, Alban Young'dan Lord Curzon'a, 4 Eylül 1920.

yapılabilecek herhangi bir yardımın mümkün olup olmadığını sormuştu.⁴¹ Ne de olsa Şevket ve Abdullah Beyler de Fatma Melek Hanım ve ablası gibi sadrazam torunlarıydı. Osmanlı Devleti'nin kaderi ile ilgili son karar henüz verilmemişken, burada kendine sadık, aristokrat bir kesimin varlığından emin olmak İngiltere'nin gelecekte işine yarayabilirdi.

Olympia Abbott ile yine Kraliçe Olga Caddesi 180 numarada ikamet eden komşuları, yine Levanten olan Bizzo ailesi de tıpatıp benzer bir dava için İngiliz makamlarının kapısını çalmıştı. Selanik'teki konsolos W. A. Smart'a, 21 Ocak 1920'de yani Bayan Olympia'dan da önce, gönderdikleri mektupta Selanik Körfezi'nin karşı yakasında bulunan Katerini'ye bağlı Kitros ve Ayannides çiftliklerinin sahipleri olarak Yunan Hükümeti'nin çıkardığı yasalardan olumsuz etkileneceklerini bildiriyorlardı. Bizzo ailesine göre, çiftliklerinin bulunduğu Makedonya Eyaleti, 1912'de işgal edilmişti. Yunanistan, kendisinden önceki idarenin yükümlülük ve yasalarına saygı göstermek zorundaydı. Bizzo ailesi bu yasalara göre mülk sahibi olmuştu. Ailenin iddiasına göre Türk Arazi Kanunu bütün çiftlikleri özel mülk olarak tanımıştı. Buna göre, çiftlik sahibi, mülkünü çıkarlarına uygun biçimde ve canı istediği şekilde tasarruf edebilir, satabilir ya da kiralayabilirdi. Uzak akrabaların dahi küçük bir vergi karşılığı mirastan faydalanma hakkı bulunuyordu. Türk Hükümeti sadece mirasçı yoksa devreye giriyor, çiftliği hazineye devrediyordu.

Ayrıca yeni toprak yasası, toprakların dokunulmaz olduğunu kabul eden Yunan Anayasası'na aykırıydı, dolayısıyla eskiden Osmanlı eyaleti olan Teselya'daki çiftlikler için uygulanamazdı. Anayasanın ilgili maddesine göre kamulaştırma ancak acil kamu çıkarı söz konusu olduğunda olağan bir mahkeme tarafından kararlaştırılacak bir bedel üzerinden, peşin ödenmeliydi. Ancak toprak yasası, anayasanın bu hükmüne aykırı olarak müsadere bedelinin Yunan memurlardan oluşan bir komisyon tarafından savaş öncesi değerine göre ödeneceğini ilan ediyordu. Bizzo ailesine göre, Yunan Hükümetinin bu tutumu, Makedonya'daki mülkiyet haklarına saygı göstereceğini kabul ettiği Atina Antlaşması'na aykırıydı. Dahası bu yeni yasa ayrıca, Kırım Savaşı sonrasında, Ruslara karşı İngiliz Hükümeti'nin verdiği desteğe bir teşekkür olarak Britanya vatandaşlarının Osmanlı topraklarında çiftlik sahibi olma hakkını veren sözleşme maddesine de aykırıydı.⁴² Britanya, büyük fedakarlıklar karşılığı kendi vatandaşlarına verilen bu haktan vazgeçmemeliydi.

W. A. Smart, Bizzo ailesine, meselenin İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bildirildiğini ilettikten bir süre sonra Selanik'teki görevinden ayrıldı. Yunanistan maliye görevlisi aileye, 13 Haziran 1920 tarihine kadar Kitros ve Ayannides çiftliklerinin net gelirine dair detaylı bir rapor sunmaları gerektiğini bildirdi. Aile, 20 Haziran'da Selanik Konsolosluğu'na gönderdikleri mektupta, Yunan memurlarının her an kapıyı çalabileceğini belirterek, nasıl bir yol izlemeleri gerektiğini sordular.⁴³ Memurlar geldiğinde, yeni yasaya göre çiftliklerin beşte biri için belirlenen bedeli ödeyecekler ve kamulaştırmayı gerçekleştireceklerdi.

41 FO, 286/741, John M. De Robeck'ten İstanbul'daki Sırbistan Delegasyonu'na, 27 Eylül 1920.

42 FO, 286/741, Anna Bizzo varislerinden W. A. Smart'a, 21 Ocak 1920.

43 FO, 286/741, Anna Bizzo varislerinden George E. A. C. Monck-Mason'a, 20 Haziran 1920.

KENT MERKEZİNDE EMLAK RANTI

Osmanlı idaresi sonrasında Makedonya’da ve özellikle Selanik ve çevresinde yaşanan mülkiyet sorunları sadece yeni toprak yasası ve Yunan Hükümeti ile eski çiftlik sahipleri arasında görülen dava ve soruşturmalardan ibaret değildi. Kentsel dönüşüm, savaş ve savaş sonrası bölgenin karşılaştığı göç nedeniyle hızla artan arsa ve emlak fiyatlarının da katkısıyla oldukça hızlanmış, buna bağlı olarak da tapu sorunları hızla artmıştı. Balkan Savaşları ile Müslüman Osmanlı vatandaşları bölgeyi terk etmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında ittifak halinde olan Bulgaristan ve Osmanlı Devleti, Trakya’daki Rum nüfusun bir kısmını Yunanistan’a göç etmeye zorlamıştı. Müslüman Türk nüfus yerini Rum Ortodoks nüfusa bırakmıştı.⁴⁴ Şehirde kalan diğer azınlıklar da giderek artan Yunan milliyetçiliği ve özel olarak Yahudi karşıtlığı nedeniyle zor günler yaşayacaktı.⁴⁵

Aslında savaş sonrasında göç sorunu sadece Selanik’te yaşanmıyordu. Bolşeviklerden kaçan Ruslar ve Anadolu’da yeni organize olmaya başlayan Türk birliklerinden kaçan Rumlar, işgal altında bulunan İstanbul’u 93 Harbi ve Balkan Savaşlarında tanık olduğundan daha büyük bir göç sorunu ile karşı karşıya bırakmıştı. Şehirde bulunan işgal kuvvetleri mesailerinin çoğunu, göçmenlerin ulaşımı, işesi, barınması, beraberinde getirdikleri bulaşıcı hastalıklarla mücadele gibi sorunlarla başa çıkmak için harcıyordu. Ancak bu göç dalgasının Selanik’te yaşanan ile arasında bir fark vardı. Buradaki göçmenler kısa süre içerisinde kentten ayrılacaklardı. Selanik ise büyük olasılıkla kalıcı bir göçmen nüfus ile baş başaydı.

Yunanistan’a gelen göçmenlerin en önemli toplanma noktası Selanik’ti ve göçmenler buradan Makedonya’daki çiftliklere dağılıyordu. Ancak gelenlerin önemli bir kısmı, kentte yaşamaya başladı. 1928’e gelindiğinde kent nüfusunun üçte birini göçmenler oluşturuyordu.⁴⁶ Selanik tarihi kentinin çevresinde emlak değerleri hızla arttı. Buralarda Osmanlı döneminde mülk edinmiş arsa sahipleri için, öncelikle mülk sahibi olduklarını ispat etmek ve mülklerini korumak, sonra da buradan mümkün olduğunca çok kar etmek için yeni bir mücadele başladı. Komşuları hızla zenginleşirken onlar da bu rant yarışına dahil oldular. Selanik doğup büyüdükları kent olmaktan çok uzaktı. Önce Balkan Savaşları’nda nüfusun hatırı sayılır bir kısmını oluşturan Müslümanlar kentten ayrılmış, 1917’de ise kentin üçte ikisini yok eden büyük bir yangın felaketine tanık olmuşlardı. Şimdi ise Anadolu’dan, Karadeniz’den, Trakya’dan gelen göçmenler kentin demografik yapısını büyük ölçüde değiştirmişti. Selanik artık bir Yunan şehriydi. 1917 yangını, Yunan yetkililere şehrin geleneksel karakterini değiştirmek ve kenti genç Yunan Devleti ve toplumunun karakterini yansıtacak modern planları yürürlüğe sokmak

44 Mazower, *Salonica*, 333-338.

45 Rena Molho, “Popular Antisemitism and State Policy in Salonika during the City’s Annexation to Greece,” *Jewish Social Studies*, Vol. 50, No. 3/4, Summer, 1988 – Autumn, 1993, s. 262.

46 Mazower, *Salonica*, 339.

için bir fırsat vermişti.⁴⁷ Bütün bu gelişmelerden karlı çıkmanın en önemli yolu ise mülk sahibi olduğunu belgelendirmek ve hızla yoğunlaşan emlak savaşlarında yer almaktı.

Malta asıllı İngiliz vatandaşı olan Joseph Cauchi yaklaşan fırsatı önceden görmüş ve kent merkezinin biraz dışında bulunan Aya Paraskevi Caddesinde, 1912’de kent henüz Osmanlı idaresinde iken 51,111 pound peşin para ödeyerek arsa sahibi olmuştu.⁴⁸ Cauchi kentin bu yönde gelişeceğini öngörmüş, büyük bir caddede bulunan ve çeşitli yapılara komşuluk eden arsaya birçok bina inşa etmeye niyetlenmişti. Hatta, arsayı inşaata uygun hale getirmek, zemini eşitlemek için oldukça yüklü miktarda masraf etmişti. Ancak Ağustos 1917’deki büyük yangından birkaç gün sonra mal sahibinin iznini alma gereği duymayan Yunan yetkililer tüm arsaya el koymuş ve burada yangından zarar görenler için yaklaşık seksen tane ev inşa etmişti. Joseph Cauchi derhal vali ile görüştü ve arsasına el konulmasının hukuka aykırı olduğunu belirtti. Vali onu teskin ederek, arsanın hakkı olan bedel belirlendiğinde istimlak bedelinin ödeneceğine dair garanti verdi. Ancak aylar geçip hiçbir gelişme olmayınca Cauchi, Aralık 1917’de Selanik Adliyesi’ne gidip arsanın kendi kendisine geri verilmesi talebiyle dava açtı. Dava açtıktan hemen sonra vefat etti.

Aynı zamanda genç bir avukat olan, Joseph Cauchi’nin büyük oğlu Felix babasının vefatından hemen sonra annesi ve üç kardeşinin miras hakkını korumak için dönemin Selanik elçisine başvurdu. Elçi 18 Nisan 1918’de yazdığı dilekçeyle Yunan makamlarından izahat istedi. Gelen yanıtta, yangının neden olduğu olağanüstü durumlar nedeniyle arsanın Yunan makamları tarafından kullanılmak durumunda kalındığı, bedelinin tamamen ödeneceği belirtiliyordu. Zaten, söz konusu arsanın oldukça küçük olduğu ve Cauchi ailesiyle anlaşmak için sadece bir takım formalitenin tamamlanması beklenmekteydi.⁴⁹ Elçi Avalon Shipley, Aya Paraskevi’deki arsa ile ilgili bu yanıtı memnuniyetle derhal Felix Cauchi’ye ulaştırdı.⁵⁰ Ancak, Yunan makamlarının İngiliz Elçiliği aracılığıyla Levanten Cauchi ailesine gönderdiği mesajlar sürecin aslına yansıtıyordu. Aynı anda yürüyen dava süreci, aile için o kadar kolay geçmeyecekti.

Asliye Hukuk Mahkemesi, 1918 yılında verdiği 307 numaralı kararında Yunanistan Devleti’ni haksız buldu ve Cauchi’nin söz konusu taşınmazın sahibi olduğunu, arsanın Yunan makamları tarafından işgal edilmesine dair kanıt getirmesi şartıyla kabul etti. Bu kanıt getirme şartı, süreci uzatmak isteyen karşı tarafın yani Yunan Devleti’nin avukatının mahkeme sürecini uzatma niyetiyle ısrar etmesi sonucu karara şart olarak konulmuştu.

Cauchi bu kadar bu kadar bariz bir el koymanın neden mesele olduğunu anlamamıştı. Yunan

47 Alexandra Yerolympou, “A New City for a New State: City Planning and the Formation of National Identity in the Balkans (1820s-1920s),” *Planning Perspectives* 8, Sayı: 3 (1993), s. 242; Nora Lafi, “The Municipality of Salonica between Old Regime, the Ottoman Reforms and the Transition from Empire to Nation State,” Dimitris Keridis, John Brady Kiesling (ed.), *Thessaloniki: A City in Transition (1912-2012)*, s. 93.

48 Değerin bugün daha kolay anlaşılması için örneğin kentin Osmanlı idaresinde bulunduğu son senenin verilerini dikkate alırsak, İngiliz Sterlini değer endeksine göre söz konusu miktar 2020 yılı itibariyle 6 milyon pound civarındadır. Bkz. <https://www.in2013dollars.com/uk/inflation/1912?amount=50000> (Son görülme tarihi: 27 Ekim 2020).

49 FO 286/713, Selanik Valiliği Genel Sekreteri A. A. Pallis’ten Selanik Elçisi A. Shipley’e, 22 Nisan 1918.

50 FO 286/713, A. Shipley’den Felix Cauchi’ye, 24 Nisan 1918.

makamlarının bu sırada Joseph Cauchi'nin kapsamlı inşaat projesini hayata geçirmek üzere satın aldığı arsayı verimsiz ve ekilmemiş tarla olarak gösterip burayı istimlak etmek için Kral Alexander'ın fermanını beklediklerini bu sırada öğrenecekti. Ferman imzalanırsa dava süreci biter ve arsa devlet tarafından istimlak edilir, iş işten geçmiş olurdu.⁵¹

Mahkeme sürecinin Yunan makamları tarafından kasıtlı olarak uzatıldığını fark ettiğinde durumu izah etmek ve yardım talep etmek için ülkede Cihan Harbi sonrası oldukça etkili bir durumda bulunan İngiliz temsilcilere başvurmaktan başka çare görünmüyordu. Felix, Selanik'teki temsilci ile süregelen dilekçe trafiğine son verip doğrudan Atina'da bulunan kardeşi Henry aracılığıyla Büyükelçi Granville'e başvurdu. 16 Mayıs 1919'da, karşı kıyıda Yunan ordularının İzmir limanına çıkışından bir gün sonra, sunulan başvuru dosyasında tapu kayıtlarının tercümesi, mülke el konulması sonrası Yunan makamlarına verilen itiraz dilekçelerinin kopyası ve Asliye Hukuk Mahkemesi'nin verdiği 307 numaralı kararın kopyası bulunuyordu.⁵² Granville, incelenmesi ve izahat verilmesi için dosyayı tekrar Selanik'e gönderdi.

Ateşkes imzalandığı günden beri yöneticileri sürekli değişen İngiltere'nin Selanik temsilciliğinde, vefat eden Avalon Shipley'in vekaleten yerini alan W. L. C. Knight dosyayı inceleyerek Atina'ya derhal şimdye kadar yaşanan gelişmelerin iç yüzüne dair detaylı bir açıklama kaleme aldı. Knight'a göre, ailenin söz konusu arsanın sahibi olduğuna dair en ufak bir şüphe yoktu. Ancak, ailenin dilekçesinde Yunan makamlarının yaptığı işlemin "kanunsuz el koyma" olarak adlandırılması yanlıştı. Yangın gerekçesiyle alınan karar makul görülebilirdi. Yabancılar da Yunan vatandaşları ile arsanın tabi ki bedeli karşılığı olağanüstü durumlarda devletin tasarrufuna geçme durumunda eşit yasal statüye tabi idi. Knight'a göre bu eşit statü, arsanın satın alındığı Osmanlı döneminde, Osmanlı kanunlarında da aynı şekilde tanımlanmıştı. Ne var ki, bedelin karşılanması meselesinde yerel yetkililerin davranışları, mirasçıların sözcüsü durumundaki Felix Cauchi'yi Yunan Hükümeti aleyhinde dava açmak zorunda bırakmıştı. Dava süreci, devlet memurlarının tavırları nedeniyle uzarken, Cauchi ailesine istimlak karşılığında dönüm başına 25 Drahmi ya da toplam 800 Drahmi bedel ödeneceği iletilmişti. Knight'a göre bu miktar kesinlikle gülünçtü. Evet arsa şehrin en gözde ve pahalı muhitinde değildi. Ancak kentin hemen dışında, üzerinde binalar inşa etmek için satın alınmıştı. Bütün bu bölge ismini birkaç kilometre ötede bulunan Kara Hüseyin çiftliğinden alıyordu. Hükümetin arsaya biçtiği değer Kara Hüseyin bölgesinin tümü için aynıydı. Ne var ki, Cauchi ailesinin sahip olduğu arsa kentin banliyösünde, kent duvarlarının hemen dışında, çiftlik ile alakası olmayan bir yerdeydi. Knight, arsanın hükümet tarafından çiftlik arazisi olarak değerlendirilmesinin gerekçesini seziyordu. Çiftlik arazisi olduğu takdirde, toprak reformu gereği hükümetin arsayı kamu yararına bölme hakkı bulunuyordu. Ancak elçiye göre, toprak reformu her ne kadar hayırlı bir gelişme olsa da, değerli bir inşaat alanını, kendisinden oldukça uzak ve alakasız bir çiftlik ile sadece aynı ismi taşıdığı gerekçesiyle eşit görmek haksızlıktı. Felix Cauchi'nin

51 FO 286/713, Joseph Cauchi varislerinden Granville'e, 12 Mayıs 1919.

52 FO 286/713, Henry Cauchi'den Granville'e, 16 Mayıs 1919.

hukuki danışmanına göre bu sorunları çözmesi beklenen bir fermanın, kısa bir sürede saraydan çıkması beklenmekteydi. Yunan hükümeti ile adil bir anlaşmaya varılmasa dahi, bu ferman Cauchi ailesinin mülkiyet hakkını korumasını sağlayacaktı. Sonuç olarak, Yunan makamlarının süreci olabildiğince uzatmak istedikleri açıktı. Pallis'in yukarıda belirtilen mektubunda gecikme nedeni olarak gösterilen bürokratik formaliteler, Yunan yetkililer lehine uzatılmış, söz konusu arsaya devlet tarafından el konulmuş, inşaat bitmişti.⁵³

Wright'ın meseleyi Yunan makamlarına iletmesi sonucunda Yunan Valisi bizzat 7 Haziran tarihinde Wright'a yazdığı mektubunda söz konusu mülkün gerçek değerini belirlemek için bir bilirkişi oluşturulduğunu iletir ve belirlenecek değer in Cauchi ailesinin çıkarlarına yüzde yüz uygun olacağına garantisini verir. Ancak mektuptan birkaç gün sonra Felix Cauchi, ne yerel makamlara ne de bilirkişiden çıkacak rapora güvenmediğini, söz konusu komisyonda bulunan üyelerin daha önce mahkemede arsanın Kara Hüseyin çiftliğine bağlı olduğunu iddia eden kişiler olduğunu ve değeri dekar başına 30 Drahmi olarak belirlediklerini haber veriyordu. Felix Cauchi, Wright'dan, Atina'daki elçiliğe rica edip daha yüksek makamlara ulaşılmasının sağlanmasını, arsanın tarla olmadığını ve dahası Kara Hüseyin çiftliği ile ilgisi olmadığını kabul edilmesini ve arşın başına 5 Drahmi verilmesini istiyordu. Aradaki fark oldukça büyüktü.⁵⁴ Wright, Felix Cauchi'nin memnuniyetsizliğini Atina Büyükelçiliği'ne iletirken valinin kendisine garanti verdiğini, bilirkişi komisyonunun raporu belli olana kadar herhangi bir işlem yapılmamasını tavsiye ediyordu.⁵⁵

İngiltere'nin Selanik Konsolosluğu'na yaz ortasında asaleten W. A. Smart atandı. Göreve geldiğinde masasında bulduğu, eski Osmanlı tapu sahibi İngiltere vatandaşlarının Yunan makamları ile yaşadıkları sorunlara ait şikâyet dosyaları arasında Cauchi ailesinin de bulunuyordu. Smart her dosya için yerel makamlardan izahat istedi. Bunların arasında Cauchi ailesine miras kalan, ancak Yunan Hükümeti tarafından el konulan, ailenin değerli olduğunu iddia ettiği arsa da vardı. Selanik Valisi, W. A. Smart'a yazdığı yanıtla Cauchi davası soruşturmasının Maliye Bakanlığı Adalet Komisyonu'na havale edildiğini, konuyla ilgili kararın bu komisyon tarafından tatmin edici bir biçimde alınacağını, süreci yakından takip edeceğine dair kendisine güvenilmesini beklediğini ilettili.⁵⁶

W. A. Smart, konsolosluk görevini vekaleten yürüten Knight'dan görevi devraldığı anda masasının üstünde çok sayıda dosya birikmişti. Henüz yeni atandığı görevde mesaisinin önemli bir bölümünü İngiliz vatandaşlarının mülkiyet sorunları ile ilgili Yunan makamları ile süregiden yazışmalara ayıracaktı. Sıra göreve atanmadan evvel, 25 Haziran'da Atina Büyükelçiliği'nden gelen mektubu yanıtlamaya geldiğinde Cauchi davası ile ilgili çalışması başlamış oldu. Selanik Valisi'nin, soruşturmanın havale edildiğini belirten yazısına yanıt verirken, İngiliz vatandaşlarının söz konusu şikâyetlerini çözmesini beklediği Yunan yetkililerin

53 FO 286/713, W. L. C. Knight'dan Granville'e, 20 Mayıs 1919.

54 FO 286/713, Felix Cauchi'den Knight'a, 11 Haziran 1919.

55 FO 286/713, W. L. C. Knight'dan Atina Büyükelçilik Maslahatgüzarı C. Russell'a, 17 Haziran 1919.

56 FO 286/713, Selanik Valisi Adossides'ten W. A. Smart'a, 5 Ağustos 1919.

vakit kazanmak için beklenmedik yollara başvurduğuna emindi. Yazdığı yanıtta, daha önce verilen cevaplarda herhangi bir komisyondan bahsedilmediğini; bu durumda bu davanın yerel makamların takdirinden merkezi hükümetin kontrolüne geçtiğinin anlaşıldığını ve bu merkezi komisyonun da şimdiye dek bir işlem yapmadığını anlaşıldığını ilereyerek durumun bir oyalama taktiği olduğunu fark ettiğini ima ediyordu. Eğer durum böyleyse, bundan Atina Büyükelçiliği'ni haberdar edeceğini bildiriyordu. Mektubun sonunda ise daha sert bir dille, bugüne kadar verilen garantilerin karşılığında çıkarlarını koruyacağına inandığı yerel makamlar tarafından yüz üstü bırakılan bir Britanya vatandaşının haklı ve basit bir isteğine böyle bir oyalama taktiğiyle karşılık verilmesi karşısında şaşkın olduğunu belirtirken, bu türden şikayetlerin Cauchi davasından ibaret olmadığını da ekliyordu.⁵⁷ Smart, 13 Ağustos'ta yazışmanın kopyasını Atina'ya iletirken, Selanik Valisi'nin Cauchi ailesinin şikayetini çözme konusunda isteksiz ya da beceriksiz olduğunu belirtiyor, Atina'ya, durumdan oldukça mağdur olan ailenin oldukça makul isteklerinin karşılanması için merkezi hükümete baskı yapılmasını öneriyordu.⁵⁸

Bunun üzerine Atina Büyükelçiliği Yunan Dışişleri'ne konuyla ilgili bir mektup gönderdi. Mektupta bir İngiliz vatandaşı olan Felix Cauchi'ye ait Selanik şehir duvarlarının hemen dışında Aya Paraskevi Caddesi'nde bulunan arsasına yerel makamlar tarafından büyük Selanik yangını ardından kent merkezinden taşınan mağdurların kalıcı olarak yerleşmesi için binalar inşa edildiği hatırlatılıyordu. Sonraki süreçte Cauchi ailesi ve İngiltere'nin Selanik Konsolosluğu'nca yapılan birçok girişime rağmen söz konusu istimlak işlemine dair Selanik Valiliği Genel Sekreteri A. A. Pallis'in Selanik Elçisi A. Shipley'e 22 Nisan 1918'de gönderdiği mektupta verdiği söze paralel olarak aileye bir ödeme yapılmadığı belirtiliyordu. 5 Ağustos'ta Selanik Valisi Adossides'ten W. A. Smart'a gönderilen mektuptan anlaşıldığı üzere mesele şimdi de Maliye Bakanlığı Adalet Komisyonu'na havale edilmişti. Bu meselenin daha fazla sürüncemede bırakılmaması için Dışişleri Bakanlığı'ndan ilgili komisyona baskı yapılması isteniyordu.⁵⁹

İngiliz makamlarının şiddetli baskısı üzerine yeni atanan Selanik Valisi Gardikas, dava ile ilgili son durumu anlatan bir mektup kaleme aldı. Buna göre kamuda görev yapan iki mühendis, arsa hakkında bir rapor düzenlemek üzere görevlendirilmişti. Bu mühendisler davayı bütün boyutlarıyla ele almış, dahası mahkemede tanıklığına başvurulacak olanların ifadelerini kayda geçirmişti. Ancak çok kapsamlı bir rapor hazırlamalarına rağmen, arazinin değeri ile ilgili bir yorum yapmayı reddetmişlerdi. Daha sonra kanuna uygun olarak tüm taraflar Asliye Hukuk Mahkemesi'nce davaya atanan hâkim huzurunda ifade vermişti. Mahkeme en sonunda davanın incelenmesi için Maliye Bakanlığı Adalet Komisyonu'na başvurmuştu. Gardikas mektubun sonunda süreçle ilgili doğruları anlattığını iddia ediyor, davayı sürüncemede bırakmaya çalışmadığına, aksine mirasçılardan davasının hukuka uygun biçimde görülmesi için çabaladığına dair söz veriyordu.⁶⁰ Smart, valinin mektubunu Atina'daki Büyükelçi Granville'e iletirken,

57 FO 286/713, W. A. Smart'dan Adossides'e, 9 Ağustos 1919.

58 FO 286/713, W. A. Smart'dan Atina Maslahatgüzarına, 13 Ağustos 1919.

59 FO 286/713, Atina Büyükelçiliği'nden Yunanistan Dışişleri Bakanlığı'na, 23 Ağustos 1919.

60 FO 286/713, Gardikas'tan W. A. Smart'a, 15 Eylül 1919.

mektuptaki bir ayrıntıya dikkat çekti. Mühendislerin arazinin değerine dair, ki meselenin özü zaten buydu, bir yorum yapmaması kuşku uyandırıcıydı. Smart bu durumu yerel makamların oyalama ve yıldırma yoluyla zaman içerisinde araziye oldukça değersiz gösterecek şekilde bir sonuç elde etmeye çalışması olarak değerlendiriyor, Granville'den meseleyi Maliye Bakanlığı'na sormasını rica ediyordu.⁶¹

Bu sırada, arazinin değerini belirlemek için belki de en önemli belgeler nihayet Felix Cauchi tarafından bulununca dava ilk defa ailenin lehine dönmüş oldu. Aya Paraskevi'deki arazinin babası tarafından satın alındığı 1912'den başlayarak, araziye devlet tarafından el konulduğu 1918'e kadar devlete ödenen tüm emlak vergisi makbuzlarını Atina'da dava ile ilgilenen kardeşi Henry'e gönderirken ona bu belgelere gözü gibi bakmasını tembihledi. Arazinin kimden satın alındığı sorulursa, buranın arazi-i mîrî olduğunu, ekilebilir arazi olmadığını ve bir zamanlar Türk Devletine aitken daha sonra özel şahıslara satıldığını iletmesini istedi.⁶²

22 Ekim'de W. A. Smart, Atina'ya hareket edecekti. Gitmeden önce, onu davanın tüm ayrıntıları hakkında bilgilendirmek isteyen Felix uzun bir mektup yazacaktı. Tek dileği, büyükelçiliği davanın bir an önce çözüme kavuşturulması için Yunan makamları karşısında daha ısrarlı olmaya ikna etmesiydi. Mektuba göre, arazi yaklaşık olarak 34.000 metrekareydi. Ancak bunun yaklaşık 7.000 metrekarelik kısmına, yani beşte birine, arazinin tarım arazisi, agrotikon olarak değerlendirilmesi nedeniyle Yunan Hükümeti tarafından el konulmuştu. Arazinin tarım arazisi olarak değerlendirilmesi yanlıştı. Felix'e göre bunun kanıtı arazinin tapu kayıtlarında her inşaat alanı gibi ayak kare, pous olarak değerlendirilmekteydi. Tarım arazisi olsa idi tapu kaydında dönüm, stremma olarak kaydedilmesi gerekirdi.

Felix Cauchi mektubun devamında bölgedeki diğer arsaların değeri ile ilgili, 30 Haziran 1919'da W. L. C. Knight'a ve daha sonra Selanik Konsolosluğuna gönderdiği mektuplarda ileri sürdüğü gibi, bilgi veriyordu. Buna göre şehre kendi arazilerinden de uzak bir arsa ayak karesi 5 Drahmi'ye satılmıştı. Bölgede Soğukpınar adıyla bilinen yer ise, şarap üreten bir şirket tarafından 1 Ağustos 1918'de ayak karesi 11 Drahmi'ye satılmıştı. Cauchi arsasından bir kilometre daha şehre uzak olan bir arsa, savaştan önce, 1914 senesinde Sefarad banker Jacob Modiano tarafından ayak karesi 3 Drahmi'ye satılmıştı. Cauchi arsası şehre hem bunlardan daha yakın hem de büyük bir caddenin üzerinde bulunuyordu. Dolayısıyla daha değerli olmalıydı. Oysa ki, devlet avukatının aileye gizlice önerdiği fiyat olan ayak kareye 3 (metrekareye 4.5) Drahmi teklifi bile sonradan 2 Drahmi'ye düşürülmüştü. Felix Cauchi, yerel makamlar yerine konsolos tarafından oluşturulacak bir komisyonun arsa bedelini belirlemede ısrarcıydı. Aile bu komisyon tarafından belirlenecek olan rakam piyasanın altında, ailenin hesaplarına göre en az ayak kareye 5 Drahmi, olsa dahi kabul edecekti.⁶³

W. A. Smart, Felix Cauchi'yi derdini anlatması için Atina Elçiliği'ne bizzat 7 Kasım 1919'da yazdığı bir notla gönderdi. Atina'ya giden Felix Cauchi, Iliou Palace Oteli'ne yerleşti. 20

61 FO 286/713, W. A. Smart'tan Granville'e, 22 Eylül 1919.

62 FO 286/713, Felix'ten Henry'e, 19 Ekim 1919.

63 FO 286/713, Felix Cauchi'den W. A. Smart'a, 20 Ekim 1919.

Kasım'a kadar burada kalacak, Yunan Devleti'nin teklifini bekleyecek, devlet arazi için makul bir fiyat teklif etmezse geri dönecekti. 12 Kasım sabahı Elçilik Sekreteri R. S. Hudson'u aradı. R. S. Hudson meseleyi bizzat Felix'ten dinledi, mektubunu ve kartvizitini aldı. Yunanistan Dışişleri ile görüşmeleri hızlandıracaktı.

14 Kasım 1919'da Yunanistan Dışişleri Bakanlığı, Cauchi davasının anlaşma ile çözülmesi için nihai emrin yerel makamlara iletildiğini bildiriyordu.⁶⁴ Hudson, bu mektubun üzerine "ısrarlı yüz yüze görüşmeler bu sonucu getirdi" diye not yazacaktı. 18 Kasım sabahı saat 11.30'da Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Dış Politikalar Direktörü Papas elçiliği arayarak Selanik'ten Cauchi dosyasını istediklerini, dosya gelene kadar elçiliğin sabırlı olmasını rica ediyordu. İngiliz vatandaşı olan Cauchi ailesinin üyeleri, kendilerine miras kalan, Selanik'in yeni popüler bölgelerinden birinde bulunan arazilerinin kamulaştırılmasıyla mağdur olmuştu. Ancak, en azından savaş sonrasında Yunanistan'da oldukça etkin bir durumda bulunan İngiltere temsilciliklerinin sayesinde kendilerine yapılan haksızlığa karşı koyabilmişlerdi.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı sırasında Yunanistan'da Venizelos yönetimi ekonomisi büyük oranda tarıma ve tarım ticaretine dayanan ülkesindeki derin sınıfsal farklılıklara son vermek amacıyla 1917'de Toprak Reformu taslağını kabul etti. Bu taslağa göre Osmanlı'dan kalan çiftlik arazilerinin beşte biri kamulaştırılacak ve öncelikle burada yaşayan köylüye dağıtılacaktı. Ancak Birinci Dünya Savaşı, Yunanistan için 1918'de bitmedi. 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal eden Yunan ordusu Batı Anadolu'da, merkez olarak Ankara'yı seçen Türk milliyetçilerine karşı kapsamlı bir askeri harekate girişti. İşgal, Türklerin yönetimi altında bulunan Rum nüfusun güvenlik kaygısıyla kitleler halinde Yunanistan topraklarına göç etmesine neden oldu. 1919'da başlayan bu geniş kapsamlı nüfus hareketliliği nedeniyle Osmanlı'dan kalan çiftliklerin yoğunlukla bulunduğu Makedonya ve özellikle Selanik bölgesi Anadolu'dan ve Doğu Rumeli'den gelen Rumların akınına uğradı. Toprak reformu amacından sapmıştı. Çiftliklerin kamulaştırılan kısımları sınıf çatışmasını engellemek için değil, göçmenlerin iskani için kullanılacaktı. Yunanistan'da Birinci Dünya Savaşı sonrasında tek egemen güç sırasıyla Venizelos Hükümeti ve Kral Konstantin değildi. İngiltere savaş sonrasında Malta'dan İstanbul'a kadar büyük bir alanı kontrol ediyor, kuracağı yeni dünya düzenine hizmet edecek yönetimlerle iş birliği yapıyordu. Selanik ve İstanbul'un açık şehir haline getirilmesi tartışmaları yaygındı. İngiltere'nin amacı küresel ticaret hacmini arttırmaktı. Türkiye'de ya da Yunanistan'da bu hedefe aykırı herhangi bir uygulama kabul edilemezdi. Bu nedenle savaşı kaybeden ülkelerde artan milliyetçilik hareketleri ve Bolşevik İhtilali'nin bölgeye yayılması tehlikesi karşısında bu büyük bölgede mümkün oldukça yaygın bir ticari ve diplomatik temsilciler ağı ve istihbarat merkezleri kurdu. Birinci Dünya Savaşı bittiğinde, İngiltere'nin Yunanistan'da Atina ve Selanik başta olmak üzere Kefalonya, Sakız, Korfu, Midilli, Patras, Sisam, Santorini, Syra,

64 FO 286/713, Yunanistan Dışişleri Bakanlığında Britanya Atina Büyükelçiliğine, 14 Kasım 1919.

Volo, Yanya ve Zakintos'ta temsilcilikleri bulunuyordu. İngiltere'nin Yunanistan üzerindeki bu kapsamlı etkisi Yunanistan'ın resmen tasarrufu altında bulunan topraklarda toprak rejimini değiştirme niyeti ortaya çıkınca daha da belirgin hale geldi. Bölgede Osmanlı döneminde mülk sahibi olmuş Müslüman ya da Levanten asıllı birçok İngiliz vatandaşı vardı. Bunlar, Doğu Akdeniz'de 18. yüzyıldan beri süregelen İngiliz ticari varlığının temsilcileri, Balkanlardaki tarım reformunun öncüleri, 19. yüzyılda gittikçe zenginleşen Selanik gibi kentlerin sakinleriydi. Bölgedeki İngiliz temsilcilikleri bunların çıkarlarını korumak için ısrarlı biçimde Yunan yetkililer ile pazarlığa girişiyor, yerel makamların İngiltere ile çalışmakta isteksiz olduğundan şüphelendikleri durumlarda bu yetkilileri hükümete şikâyet etmekten çekinmiyorlardı. İngiltere'nin vatandaşlarını korumadaki ısrarı bölgede bulunan diğer ülke vatandaşlarını imrendiriyordu. Yunanistan Hükümeti'ne karşı bölgedeki İngiliz ekonomik varlığını savunma biçimi İngiliz diplomatların Lozan görüşmelerinde Türklere karşı imtiyaz haklarını korumadaki ısrarlı tavırlarının da öncüsüydü.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: TÜBİTAK-2219

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: TÜBİTAK-2219

Kaynaklar/References

Arşiv Kaynakları

İngiltere Dışışleri Bakanlığı Arşivi (FO)

FO, 286/741.

FO, 286/670.

FO 286/713.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, MVL, 538/26.

TFR.1.SL. 160/15986.

TFR.1.ŞKT. 136/13525.

DH.MKT. 2745/67.

MV. 163/23.

Gazete

The Edinburgh Gazette

The London Gazette

Kitap ve Makaleler

- Dölen, Emre. *Türkiye Üniversite Tarihi 1 - Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009.
- Amara, Noureddine. “Les Nationalités de Amina Hanım. Une Pétition d’Hérédite à la France (1896-1830),” *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée* 137 (2015): 49-72.
- Aroni-Tsichli, Kaiti. “The Agrarian Question: The Agrarian Movement and Issues of Land Ownership in Greece, 1821-1923,” *Martor* 19 (2014): 43-62.
- Bell, John D. *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899-1923*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1977.
- Criss, Nur Bilge. *İşgal Altında İstanbul, 1918-1923*. İstanbul: İletişim, 1993.
- de Groot, Alexander H. “The Historical Development of the Capitulatory Regime in the Ottoman Middle East from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries.” *Oriente Moderno, Nuova Serie* 22 (83), no. 3, *The Ottoman Capitulations: Text and Context* (2003): 575-604.
- Dimakis, Angelis. “The Agrarian Cooperatives and the Policy of the Greek Governments: From the Enactment of the Law of 1914 Until the Establishment of the Compulsory Cooperatives.” *Rural History 2013: International Conference of the European Rural History Organization*, 19-22 August 2013, University of Bern: 3.
- Glavinias, Ioannis. “The Perception of the Muslim Minority in Greece in Greek and Bulgarian policy and Strategy, 1912-1923.” *Études Balkaniques* 4 (2005): 157-172.
- Gounaris, Basil C. “Doing Business in Macedonia: Greek Problems in British Perspective (1912-1921).” *European Review of History: Revue Européenne d’Histoire* 5, No: 2 (1998): 169-180.
- İnalçık, Halil. “The Ottoman Decline and its Effects on the Reaya.” II ème Congrès International des Études du Sud-Est Européen, Athènes, 7-13 Mai 1970: 19.
- Karakaya, Ali. *İşgal Altında İstanbul*. İstanbul: İnkılap, 2016.
- MacArthur-Seal, Daniel-Joseph. “Resurrecting Legal Extraterritoriality in Occupied Istanbul, 1918-1923.” *Middle Eastern Studies* 54, No: 5 (2018): 769-787.
- Mazower, Mark. *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*. New York: Random House, 2004.
- Molho, Rena. “Popular Antisemitism and State Policy in Salonika during the City’s Annexation to Greece.” *Jewish Social Studies* 50, No. ¾ (1993): 253-264.
- Lafi, Nora. “The Municipality of Salonica between Old Regime, the Ottoman Reforms and the Transition from Empire to Nation State.” *Thessaloniki: A City in Transition (1912-2012)*. (ed.) Dimitris Keridis, John Brady Kiesling. London: Routledge, 2020: 81-94.
- Lojko, Miklos. “The Age of Illusion? The Department of Overseas Trade Between the Two World Wars: Three Case Studies.” *The Foreign Office, Commerce and British Foreign Policy in the Twentieth Century*. (ed.) John Fisher, Effie G. H. Pedaliu, Richard Smith. London: Palgrave Macmillan, 2016: 115-140.

- Schabas, William: "Nikolaos Politis and the Earliest Negotiation to Establish an International Criminal Court." (ed.) Jacque v.dğr., *On the International Community: Legal, Political, Diplomatic Issues*, Liber Amicorum Stelios Perrakis, Athens: I. Sideris 2017: 167-177.
- Smith, Michael Llewellyn. *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*. London: Allen Lane 1973.
- Vlami, Despina. "Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartholomew Edward Abbott, the "Father of the Levant Company" Thessaloniki (Eighteenth-Nineteenth Centuries)." *The Historical Review / La Revue Historique VI, Institute for Neohellenic Research* (2009): 129-164.
- Alexandra Yerolympos. "A New City for a New State: City Planning and the Formation of National Identity in the Balkans (1820s-1920s)." *Planning Perspectives* 8, Sayı: 3 (1993): 233-257.
- Zarinebaf, Fariba. "Soldiers into Tax-Farmers and Reaya into Sharecroppers: The Ottoman Morea in the Early Ottoman Period." *Hesperia Supplements* 34, A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece (2005): 9-48.

Yemen'i Payitaht'a Bağlamak: Yemen Vilayeti Telgraf Şebekesi ve Bağlantı Hatları

Connecting Yemen to Capital: Telegraph Network of Yemen Province and Connection Lines

Diren ÇAKILCI¹

ÖZ

Yemen Vilayeti dâhilinde telgraf hatları inşa edilmesi hakkında 1870'li yılların başlarına ait kayıtlar mevcut ise de 19. yüzyılın sonlarına kadar Yemen Vilayeti merkezlerinin birbiriyle ve vilayet şebekesinin başkentle doğrudan irtibatı mümkün kılınamamıştır. Yemen Vilayeti'ne telgraf hatlarının uzatılması için 1872'de planlanan ilk güzergâh Şam-Medine-Cidde-Kunfuda-Hudaydah yolunu takip bir kara hattı olarak planlanmış ama hayata geçirilememiştir. Cıvarda bulunan Aden, Sevakin, Musavva, Perim Adası gibi yerlerdeki uluslararası telgrafhaneler vasıtasıyla Payitaht ile hızlı haberleşme ağı kurulmaya çalışılmıştır. Bunun için Kızıldeniz'de bulunan Eastern Telgraf Şirketi denizaltı kabloları büyük önem arz etmiştir. Yemen'in Osmanlı şebekesine uzaklığı, arazinin doğal engelleri, bölgedeki daimi isyanlar ve devlet bütçesindeki sıkıntılar uzun yıllar vilayet hatlarının tam anlamıyla devlet ve ahali menfaatine uygun olarak inşasına engel olmuştur. 19. yüzyılın sonunda yabancıların bölgedeki faaliyetlerinin artması ve isyanların şiddetlenmesi telgrafa duyulan ihtiyacı daha da artırmıştır. Çalışmada, Yemen Vilayeti telgraf hatlarının kurulması, Osmanlı Devleti'nin bu yöndeki çaba ve çözüm arayışlarıyla Kızıldeniz sahillerindeki haberleşme trafiğine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Bu sayede bölgenin askeri, siyasi ve ekonomik tarih anlatımına katkı sağlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Yemen, Payitaht, Telgraf, Haberleşme, Osmanlı Devleti, Kızıldeniz

ABSTRACT

Despite the fact that there are records which are dated to beginning of the 1870s about the construction of telegraph lines within the province of Yemen, it was not possible until the end of the 19th century to establish a connection between the centers of the province with one another, and also directly between provincial network and the capital. The first telegraph line expansion to the province was proposed in 1872 as a parallel landline road from Damascus to Medina, Jeddah, Kunfuda, and Hudaydah, but it was never completed. Efforts were made to establish a fast communication network to reach Payitaht [Capital] through international telegraph offices around such as Aden, Suakin, Musavva, Perim Island. Submarine cables of the Eastern Telegraph Company located in the Red Sea were of major importance for this issue. The distance from Yemen

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Diren Çakılci (Arş. Gör. Dr.),

Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya, Türkiye

E-posta: direncakilci@akdeniz.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8340-2536

Başvuru/Submitted: 26.11.2021

Revizyon talebi/Revision requested:

12.05.2022

Son revizyon/Last revision received:

17.05.2022

Kabul/Accepted: 18.05.2022

Atf/Citation: Çakılci, Diren. "Yemen'i Payitaht'a

Bağlamak: Yemen Vilayeti Telgraf Şebekesi ve

Bağlantı Hatları" *Türkiyat Mecmuası-Journal of*

Turkology 32, 1 (2022): 61-92.

<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1014892>

to the Ottoman network, the natural obstacles of the geography, the permanent revolts in the region and the distresses in the state budget have prevented for many years the construction of the provincial lines. At the end of the 19th century, the demand for telegraph increased even more as a result of the activities of the foreigners in the region and the deepening rebellions. The development of Yemen Province telegraph lines, Ottoman State's attempts and solutions in this direction, as well as the communication traffic that existed along the Red Sea beaches, are all explored in this paper. This study purports to make a contribution is made for the narration of regions' military, political, and economic history.

Keywords: Yemen, Payitaht, Telegraph, Communication, Ottoman State, The Red Sea

EXTENDED ABSTRACT

The Ottoman State established the Yemen Province as a result of the military victories of Ahmet Muhtar Pasha. Among the first public works activities of Ahmet Muhtar Pasha, who was appointed as the governor in 1871, were the steps toward the use of telegraph technology, the prevailing communication system of the age. The installation of telegraph lines, which required extensive periods of construction, was, however, delayed in the Yemen region due to investment expenses, procurement, and preparation phases. Postal ferries enabled connection between Yemen and Istanbul during this time.

In 1857, when the use of telegraph was very new in the Ottoman lands, the British, who started to use the technology in question between the continents, sought to establish a communication between India and Britain by telegraph. The work of Lionel Gisborne, who obtained authorization from the Ottoman State, resulted in the establishment of a connection between Suez and Aden in 1859. Submarine telegraph cables, which were later extended from Aden to Muscat and from there to Karachi, connected the British colonies to London.

At the first stage, it was thought that centers in Yemen would also be connected to Aden through submarine cables, but these projects were not approved due to political, strategic, and economic reasons. The Ministry of Post and Telegraph made a new plan to connect Yemen to Istanbul. A new route and project emerged after the negotiations, during which the most suitable project for the benefit of the state was designed. The lines being installed in Yemen are primarily intended to enable quick connection with Payitaht [Capital]. As a result, according to Minister of Post and Telegraph Feyzi Bey's proposal, connecting the Ottoman Telegraph Network to the southern end in Syria via the Hejaz Province centers with the land lines to be established from Yemen to the north was the most appropriate solution. Accordingly, the aim was to connect to the Syrian lines extended from Damascus to Muzeireeb location. Subsequently, a line was planned to be built from Muzeireeb to Tabuk and Medina along the route used by pilgrims, from Medina to Yenbu on the Red Sea coast, and from there to Jeddah-Kunfuda-Hudaydah, and finally from Hudaydah to Sana, following the coastline. However, the realization of this project, which meant building new telegraph lines in a very large area, would not be possible due to financial and regional conditions. Thanks to this project, some short lines were built in Yemen.

After the first local lines were built in Yemen, attempts were made to connect the region to the Ottoman network. Initially, a connection was sought through the British telegraph office

in Aden, but the British never gave permission for this. The Ottoman administration, which went into different searches due to the negative attitude of the British, built the Suakin-Jeddah cable in 1882. Although the State intended to use this cable to connect Yemen and the Hejaz region to the Ottoman network, the failure to connect the Hejaz and Yemen did not have the anticipated results. For this reason, there was no other choice but to connect to the Yemeni network via submarine telegraph cables belonging to the Eastern Telegraph Company (ETC) in the Red Sea. Company director John Pender made an offer in this regard, but the Ottoman State, which could see the imperial ambitions underlying the offer, did not give consent. Finally, in 1890, the Ottoman State achieved its goal of establishing a connection between the ETC office on Perim Island and the Yemen lines. An uninterrupted telegraph connection was created between Istanbul and Sana in the summer of 1890, albeit with the help of ETC wires.

The Ottoman State, which developed the internal telegraph network in Yemen simultaneously, used telegraph technology to strengthen its dominance in Yemen. During the reign of Sultan Abdulhamid II, the efforts to build telegraph lines and break the domination of foreign companies were carried out to effectively establish the central authority there. Telegraph technology, which could not bring about great transformations in fields such as trade and socio-cultural life in the Yemen Province, as seen in other geographies, had a great impact on the solution of military and administrative issues and the effective operation of bureaucracy. Despite the numerous alternative initiatives developed, the Ottoman State, which was unable to connect the Anatolian and Yemeni networks due to impediments posed by tribes and the British behind the curtain, faced the greatest difficulty in Yemen communication due to its reliance on foreign firms.

Giriş

19. yüzyılın en önemli icatlarından olan telgrafi 1855 yılında kullanmaya başlayan Osmanlı Devleti, başta Rumeli olmak üzere, Anadolu ve Arap vilayetlerinde de bu teknolojinin kullanımına büyük önem vermiştir. Osmanlı Devleti'nin, merkeze uzaklığıyla meşhur vilayeti Yemen'de ise telgrafın kullanımı yarımadadaki diğer vilayetlere göre çok geçtir. Bunun sebebi Osmanlı Devleti'nin Yemen'deki hakimiyet boşluğudur. Bilhassa İngiltere'nin bölgede fiili olarak varlık göstermesi akabinde Yemen'de hakimiyet sahasını yayma çabalarını hızlandıran Osmanlı Devleti, Ahmet Muhtar Paşa'nın askerî zaferleri neticesinde Yemen Vilayeti'ni idari bir birim olarak tesis etmişti. 1871'de vali olarak tayin edilen Ahmet Muhtar Paşa'nın Yemen'deki ilk bayındırlık faaliyetleri arasında çağın haberleşme sistemi olan telgraf teknolojisinin kullanımına yönelik adımlar da yer almıştı. Ancak yatırım maliyetleri, satın alma ve hazırlık safhalarıyla birlikte inşaatları uzun sürelere muhtaç olan telgraf hatlarının henüz hizmete girmediği yıllar boyunca, Yemen ile Payitaht arasındaki haberleşme posta vapurları vasıtasıyla temin edilmeye çalışılmıştı. Nitekim daha önce Hicaz bölgesiyle olan muhaberat Mısır Hidivliği'ne ait posta vapurlarıyla sağlanırken, 1871 itibariyle Yemen limanlarına da uğrayan Avusturya posta vapurlarının kullanılmasına karar verilmişti.¹

Yemen Vilayeti'nde inşa edilen telgraf hatlarını, bölgenin coğrafi, siyasi ve idari özelliklerini gözetenek ayrıntılı bir şekilde ele almayı amaçladığımız bu çalışmada, Yemen'in Payitaht ile doğrudan iletişim kuramaması sebebiyle yaşanan problemler ve devletin bu meseleyi çözmeye gayreti incelenmiştir. Kıtalararası telgraf hattı bağlantıları ve bilhassa yabancı telgraf şirketlerinin bu husustaki egemenliğinin Osmanlı Devleti'nin haberleşme politikalarına yaptığı etki ele alınmış, devletin telgraf haberleşmesinde söz sahibi olabilmek adına gerçekleştirdiği girişimler gün yüzüne çıkartılmıştır. Bu anlamda literatürde Yemen'de telgraf haberleşmesini konu edinen öncü, fakat muhtasar mahiyetteki çalışmaları zenginleştirme gayesi güdülmüştür.² Telgraf haberleşmesinin 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde yarattığı siyasi, idari, askeri ve sosyo-ekonomik etkiler ortadayken, bu teknolojiyle geç tanışan Yemen bölgesindeki tesirleri ülke genelinden farklılık arz etmiştir. Bu çerçevede telgraf meselesinin Yemen coğrafyasındaki tarihi sürecinin ele alınması hem Osmanlı Devleti hem de bölge için önemi haizdir. Yemen söz konusu olduğunda, sadece vilayetteki dâhili şebeke değil, vilayet ile Payitaht arasındaki bağlantı, Osmanlı şebekesi ile yabancı şirketler idaresindeki uluslararası şebekenin ilişkisi ayrı ayrı ele alınmalı, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde rağbet gören telsiz telgraf teknolojisine dair bölgedeki girişimler incelenmelidir. Bu çerçevede çalışmamız Yemen Vilayeti hatlarını yerel, ülkesel ve uluslararası şebekedeki konumuyla bütüncül bir surette ilk kez ele almış, dâhili şebekede önemli ve bilindik merkezlerle yetinilmeyerek vilayetin tamamını kapsayan bir değerlendirme yapılmıştır. Ortaya konan ayrıntı ve sonuçların, Yemen Vilayeti'ne dair yapılacak siyasi, idari ve bilhassa askeri tarih çalışmalarına katkı sunması beklenmektedir.

1 Yemen'de telgraf hatları kullanıldığı dönemde, bölgeyle haberleşmede alternatif olarak posta vapurlarının kullanımı devam etmişti.

2 Bkz. Cevat Ekici, "Yemen'de Telgraf Hatları ve Merkezlerinin İnşası", *Osmanlı Döneminde Yemen Milletlerarası Kongre Tebliğleri* içinde, (İstanbul: IRCICA Yayınları, 2011), 63-71.

1. Bölgede Telgraf Kullanımı

Yemen topraklarında telgraf hatlarının inşası bu kadar gecikmişken, aslında Yemen’i çevreleyen Kızıldeniz ve Aden Körfezi sularıyla özellikle Aden merkezinin telgraf hatlarına ev sahipliği yapması daha eskidir. Telgrafın Osmanlı topraklarında henüz yeni yeni kullanıldığı 1857 yılında³, söz konusu teknolojiyi artık kıtalar arasında kullanmaya başlayan İngilizler, Hindistan ile Britanya arasında telgrafla irtibat kurma arayışına girmişlerdi.⁴ Bu heves doğrultusunda Kızıldeniz boyunca Süveyş’ten Aden’e kadar bir denizaltı telgraf kablosu inşası için Osmanlı Devleti’nden imtiyaz alan Lionel Gisborne’un çalışmaları sonucunda 1859 yılında Süveyş ve Aden arasında bir bağlantı sağlanmıştı. Akabinde Aden’den Maskat’a ve oradan Karaçi’ye uzatılan kablolar İngiliz sömürgelerini Londra’ya bağlamıştı. 1870’te ise aynı yol John Pender tarafından kullanılarak, Süveyş-Aden-Bombay (Hindistan) arasında bir hat inşa edilmişti.⁵ 1839 yılı itibarıyla bir İngiliz üssü olan⁶ ve kilometrelerce uzunluktaki mesafelere çekilen denizaltı telgraf kablolarının önemli bir kara bağlantı merkezi haline dönüşen Aden, Osmanlı Devleti’nin hakimiyet sınırına yakınlığı sebebiyle ilerleyen yıllarda telgraf haberleşmesi noktasında Yemen Vilayeti için de büyük önem arz edecektir.

Yemen Vilayeti için ilk telgraf hattı tasavvurundan takribi on yıl önce, 1859’da, Üsküdar’dan başlayarak Anadolu içleri ve Arap vilayetlerine uzatılmaya başlanan telgraf hatları Haziran 1861’de Bağdat’a ulaşmıştı.⁷ Bağdat’a devam eden hat Ankara, Yozgat, Sivas, Diyarbakır, Mardin, Musul ve Kerkük gibi merkezlerden geçmekteydi. Bu ana hat üzerinden güneye uzatılan kollar 1860’lı yıllarda sahil boyunca takiple Halep, Lazkiye, Trablus, Beyrut, Yafa, Gazze ve Kudüs’e doğru indirilmeye devam etmiş, Halep’ten çekilen ikinci bir kol ise iç kesimlerden Şam’a bağlanmıştı.⁸ Mısır yönetimi tarafından tesis edilen birçok hat ise bölgede önemli bir

- 3 Osmanlı Devleti’nin telgraf teknolojisini kullanmaya başlaması ve telgraf hatlarının Osmanlı coğrafyasında yayılmasına ilişkin detaylı bilgi için bkz. Mustafa Kaçar, “Osmanlı Telgraf İşletmesi (1854-1871)”, *Çağın Yakalayan Osmanlı* içinde, (İstanbul: IRCICA Yayınları, 1995), 45-120; Roderic H. Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, çev. Mehmet Moralı, (İstanbul: Alkım Yayınları, 2004), 193-232; Diren Çakılcı, *Rumeli Telgraf Hatları (1854-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- 4 İngilizlerin Britanya ve Hindistan arasında telgraf hattı tesisi ve haberleşmeyi hızlandırma çabaları için bkz. J. M. Adams, “Development of the Anglo-Indian Telegraph”, *Engineering Science and Education Journal*, 6/4 (August 1997), 140-148; Uğur Akbulut, “İngilizlerin Hindistan’la Olan Haberleşmeyi Hızlandırma Çabaları”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 13/25-26 (2014), 99-124; Diren Çakılcı, “Osmanlı Devleti’nde Denizaltı Telgraf Hatları ve Eastern Telegraph Company”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1-5 Ekim 2018, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. 3, (Ankara 2022), 289-309.
- 5 Ken Beauchamp, *History of Telegraphy* (London: Published by The Institution of Engineering and Technology, 2008), 144-145; Deep Kanta L. Choudhury, *Telegraphic Imperialism: Crisis and Panic in the Indian Empire, c. 1830-1920* (Palgrave Macmillan Publication, 2010), 85-86.
- 6 Mustafa L. Bilge, “Aden”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.1, 368.
- 7 Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, 200.
- 8 Eugene Rogan, “Instant Communication: The Impact of the Telegraph in Ottoman Syria”, *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation* içinde, (Stuttgart: 1998), 115-116.

konuma sahip olan Mısır şebekesini teşkil ediyordu.⁹ Gerek Mısır merkezleri gerekse daha güneydeki merkezlerle direkt irtibat kurma düşüncesine sahip olan Osmanlı Devleti, Mısır hatlarının kuzeydeki son merkezi olan El-Ariş ile Osmanlı şebekesinin güney ucu olan Gazze arasında bir bağlantı hattı inşa ederek telgraf erişimini daha geniş bir sahaya yaymak istemiştir. Bu çerçevede yapılan hazırlıklar ve inşa süreciyle 1864 yılında tamamlanan El-Ariş bağlantısı Mısır şebekesiyle Osmanlı şebekesini birbirine bağladı.¹⁰ Söz konusu gelişmelerden altı-yedi yıl sonra Yemen'de başlayacak telgraf yatırımlarına kadar Osmanlı şebekesi daha güneye ilerleyemedi. Bu duraklama Yemen hatları için ileride zuhur edecek bağlantı güçlüklerinin temelini oluşturacaktı.

2. Yemen'de İlk Telgraf Hattı Projeleri

1871 yılında Ahmet Muhtar Paşa'nın askerî zaferleri neticesinde Yemen'de yeniden tesis edilen Osmanlı hakimiyetinin etkin ve seri bir haberleşme sistemine sahip olması amacıyla telgraf teknolojisinin kullanımı gündeme gelmişti. Bu hususta arşiv evrakı arasında tespit edilen en erken tarih Eylül 1871'dir. Uluslararası transit telgraf hatlarının merkezi olan Aden ile Yemen'in liman şehri Hudaydah arasında bir telgraf hattı inşa edilmesi Eylül 1871'de kararlaştırılmıştı. Projelendirilerek masraf hesapları dahi yapılan bu hat su sıkıntısı nedeniyle meskûn olmayan ve bedevi kabilelerin bulunduğu bir güzergâhtan geçeceği için inşasında zorluklar yaşanacağı düşüncesiyle Yemen idaresinin teklifi üzerine iptal edilmişti. Söz konusu teklifte iç kesimlerden ziyade, Hudaydah'dan sahil boyunca takiple Moha'ya kadar bir kara hattı inşa edilmesi ve Moha-Aden bağlantısının ise denizaltından geçirilecek kablo vasıtasıyla sağlanması yer almıştı. Bu yeni öneride Hudaydah Limanı'ndan Yemen'in merkezi San'a'ya da bir hat uzatılması yer almıştı. Ancak toplamda 100 saatlik¹¹ bir kara hattıyla 150 millik bir deniz bağlantısını içeren bu teklifin inşa masrafının pek fazla olması hayata geçirilmesine engel olmuştur.¹² Zira büyük masraflarla inşa edilecek bu projenin tek neticesinin Yemen ile Payitaht arasındaki haberleşmeyi hızlandırmak olacağı düşünülmüş ve bu nedenle o dönem için gereksiz görülmüştü. Çünkü yukarıda da belirtildiği üzere, 1871 yılında Yemen postaları Avusturya vapurlarıyla taşınmaya başlansa da 30-40 günde Yemen'e ulaşan mektupların daha hızlı ulaşması için geçici çözümler üretilmişti. Payitaht'tan Süveyş'e Posta-i Hidivî vapurları, oradan Aden ve Hindistan'a

9 Bilhassa Hidiv İsmail Paşa döneminde Mısır merkezleri arasında 5,000 mil uzunluğunda hatlar inşa edilmiş, 1871 yılına gelindiğinde Mısır'ın önemli şehir ve kasabalarının tamamında telgrafhaneler açılmıştı. Juan R. I. Cole. *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's 'Urabi Movement* (Cairo: The American University in Cairo Press, 1999), 112.

10 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade, Mısır (İ.MTZ.(05)), 19/764 (H. 7 Safer 1280); Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM.), 310/47 (H. 4 Rebiülevvel 1281).

11 Bir saatlik mesafe takribi 4 km olduğundan toplamda 400 kilometrelik bir hat.

12 San'a-Hudaydah-Moha kara hattı ve Moha-Aden denizaltı kablosunun satın alınacak eşya ve inşaat masrafları toplamı 1.950.000 frank olarak hesaplanmıştı. Halbuki inşa izni verilen ilk projenin toplam maliyeti 241.190 frank eşya ve direk masrafla aylık 22.000 kuruş memur maaşından ibaretti. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade, Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), 44/1813, Belge 2 (H. 15 Cemaziyelahir 1289).

doğru seferler düzenleyen İngiliz vapurları veya Umman-ı Osmanî Acentesi vasıtası kullanılarak istenilen hıza erişilmişti.¹³

Masrafların karşılanamaması ve posta vapurlarının temin ettiği hızın ilk etapta yeterli görülmesi, Yemen vilayetindeki ilk telgraf girişimini akim bırakmıştı. Ancak 1872 yılı ortasında Yemen Vilayeti Defterdarlığı'ndan gelen bir yazıda telgraf hattı hazırlıklarının Yemen'de yeniden sürdürüldüğünü ve Hudaydah'da direkler dahi hazırlanarak Payitaht'tan gönderilecek memur ve eşyaların beklenildiğini bildiriyordu. Söz konusu talep üzerine yeniden Osmanlı bürokrasisinin gündemi haline gelen Yemen telgraf hattı, bahsedilen projelerin masraflı olması, denizaltı kablo bağlantılarının daimi tamir ihtiyacı, Aden merkezinin kullanılmasından ötürü İngilizlere ödenecek ücretler ve idarî zorluklar sebebiyle yeni arayışları başlatmıştı. Bu çerçevede Posta ve Telgraf Nezareti'ne havale edilen konu, farklı seçeneklerin değerlendirildiği ve devlet menfaatine en uygun projenin tasarlandığı görüşmelerden sonra yeni bir güzergâh ve projeye Sadaret'e sunulmuştu. Posta ve Telgraf Nazırı Feyzi Bey'in teklifine göre, Yemen'de inşa edilecek hatların temel gayesi Payitaht ile hızlı haberleşme temini olduğundan Yemen'den kuzeye doğru inşa edilecek kara hatlarıyla Hicaz Vilayeti merkezleri üzerinden Osmanlı Telgraf Şebekesi'nin Suriye'de bulunan güney ucuna bağlanması "*mülken ve maslahaten*" en uygun olanıydı. Buna göre Şam'dan Muzeyrib mevkiine kadar uzatılmış olan Suriye hatlarına bağlanmak üzere Muzeyrib'ten hac kabilelerinin kullandığı güzergâh boyunca Tebük ve Medine'ye, Medine'den Kızıldeniz sahilindeki Yenbu'ya ve oradan sahil boyunu takiplice Cidde¹⁴-Kunfudah-Hudaydah ve Hudaydah'dan da San'a'ya kadar bir hat inşa edilecekti.¹⁵

Söz konusu proje için Avrupa'dan satın alınacak eşyaların bedeli ve inşaat masraflarının¹⁶, hattın büyüklüğü sebebiyle kabul edilebilir olması yanında en önemli sorun güvenlikti. Bu hususta dikkate değer bir öneri Suriye Valisi'nden gelmişti. Buna göre hattın güvenliği, bahse konu güzergâhta yaşayan aşiretlerden seçilecek maaşlı memurlar tarafından sağlanmalı, böylece telgraf telleri aşiretlerin tehdidinden de kurtarılmalıydı. Merkezden memurlar tayin etmektense bu uygulamanın daha makul masraflarla sonuçlanacağı da düşünülmüştü.¹⁷ Bu düşüncenin

- 13 Söz konusu vapurlar Aden'e ulaştırdıkları mektupları orada bulunan ve Osmanlı memuru olduğu anlaşılan Hasan Ali Bey'e ulaştırıyor, Hasan Ali Bey ise mektupları kara yoluyla San'a'ya naklediyordu. Aynı yol San'a'dan Payitaht'a gönderilen resmî yazılar için de geçerliydi.
- 14 Projeye göre Cidde'den çekilecek bir kol iç kesimde yer alan Mekke'ye uzatılacaktı. Böylece kutsal merkezler de doğrudan Payitaht ile haberleşebilecekti.
- 15 BOA., İ.MMS., 44/1813, Belge 2 (H. 15 Cemaziyelahir 1289).
- 16 Muzeyrib'ten San'a'ya kadar çekilecek hat için 400,000 kg'dan fazla tel ve lazım olan sair eşyalar yanında 30 adet Siemens telgraf makinesi alınması planlanmıştı. Tüm eşyaların nakliye ve satın alma bedelleri 8.232.934 kuruş olarak tahmin edilmişti. Meblağın büyük olmasına rağmen, alınan kararlarda özellikle, hac güzergâhına inşa edilecek bu hattın Anadolu ve Rumelili hacılar tarafından akrabalarıyla iletişim maksadıyla sıkça kullanılacağından gelirlerinin yüksek olacağı belirtilerek yapılan harcamanın kısa zamanda telafi edileceği vurgulanmıştı. BOA., İ.MMS., 44/1813, Belge 5.
- 17 Güvenliğin temini için bahse konu aşiretlerden 125 çavuş ve 10 başçavuş tayini öngörülürken, hat üzerinde açılacak telgrafhane ve pusula merkezlerinde görevlendirilecek müfettiş, müdür, muhabere memuru ve diğerleri için toplamda aylık 120.500 kuruş maaş ödenmesi planlanmıştı. İlerleyen yıllarda bölge halkının telgraf teknolojisini öğrenmesiyle yerel memurlar tayiniyle bu masraf kaleminin de azalacağı hesaplanmıştı. BOA., İ.MMS., 44/1813, Belge 6.

temelinde maaş ödemelerinin azaltılması değil, telgraf hattının aşiretlerin saldırısından âzâde kılınması yatıyordu. Zira hatlar için birinci tehdit, sair bölgelerde olduğu gibi aşiretlerin saldırılarıyla idi. Güvenlik sorumluluğu aşiret üyelerine devredildiğinde tabiatıyla aşiretin sair mensupları da kontrol altına alınmış olacaktı.

Muzyrib-San'a projesi, onaylanmadan önce Encümen-i Hâs-ı Vükelâ'da tartışılmış ve kabul görmüştü. Encümen üyelerinin projenin devlet, bilhassa Yemen ve Hicaz vilayetleri açısından ne denli önemli olduğuna vurgu yaptıkları kararda, Yemen Vilayeti'nin sair bölgelerle eşdeğer tutularak burada yapılacak tanzimat ve ıslahat çalışmalarında önemli hususlardan birisi mahallî idarecilerle merkez arasında tesis edilecek hızlı ve kolay haberleşme ağı olarak belirtilmişti. Yemen'in telgraf hatlarına olan ihtiyacı konusunda da Osmanlı idarecilerinin bakış açısını öğrenmemize vesile olan bu kararda, yapılacak ıslahatlardan sonra malî ve idarî sistemi elden geçirilecek olan bölgede ticaretin gelişeceği, bu nedenle mekanik vasıtalara olan ihtiyacın artacağı belirtilmişti. Bu durumda Payitaht ile olan haberleşmesi gecikmeli yapılabilecek olan Yemen'in telgrafla devlet merkezine bağlanmasının önemli olduğu vurgulanmıştı. Projenin tamamlanmasıyla aynı menfaatlerin Hicaz Vilayeti'ni de alakadar edeceği fikrinde olan encümen üyeleri, kutsal merkezlerin haberleşme ağının yabancı şirketler vasıtasıyla sağlanmasının devletin şanına yakışmayacağı vurgusuyla, yeni projenin bölgedeki Osmanlı Devleti hakimiyetini daha da güçlendireceği görüşünü benimsemişti. Bu çerçevede, Yemen ve Hicaz haberleşmesinin yabancı şirketler tekelinden kurtarılarak doğrudan doğruya saltanat-ı seniyye hatlarıyla sağlanmasının en önemli icraat olacağına dikkat çekilmişti.¹⁸ Bu olumlu düşünceler çerçevesinde hattın inşa çalışmalarının başlatılması için 17 Eylül 1872'de onay çıkmış, Mekke-i Mükerrerme Emiri'ne, Medine Muhafızı'na, 5. Ordu Müşiri'ne, Halep, Suriye ve Yemen valilerine emirler verilmiş, projenin yürütülmesi için de Maliye ile Posta ve Telgraf Nezaretleri görevlendirilmiştir.¹⁹

Kâğıt üzerinde oldukça makul ve uygulanabilir görülen bu projenin hayata geçirilmesi çok zordu. Nitekim karar üzerinden altı ay geçmesine rağmen Yemen'de görev yapacak memurlar henüz atanmamıştı. Bunun sebebi, Osmanlı maliyesinin yaşadığı güçlükten başka bir şey değildi. Bu durum vilayetin telgraf memuru ve eşyalarının gönderilmesi husundaki ısrarı karşısında konunun halen Maliye Nezareti'nde tartışılıyor olduğunun bildirilmesinden anlaşılmaktadır.²⁰ Projenin inşa edilmesi kararından geri adım atılmadığı halde, Maliye Nezareti'nin bütçe imkânları çerçevesinde projenin kısım kısım inşa edilmesi yolunu seçtiği ve bütününün uzun sürede tamamlanmasının planlandığı görülmektedir. Çünkü, ithal edilmek zorunda olunan teknik malzemelerin ve kilometrelerce devam edecek kapsamlı hat için gereken inşaat, nakliye, işçi masraflarının tek seferde karşılanması büyük bir yüküttü.

18 BOA., İ.MMS., 44/1813, Belge 1 (H. 13 Receb 1289).

19 BOA., İ.MMS., 44/1813, Belge 8 (H. 14 Receb 1289).

20 BOA., A.MKT.MHM., 450/2 (H. 16 Muharrem 1290); BOA., A.MKT.MHM., 452/50 (H. 18 Safer 1290).

1873'te Ahmed Eyyüb Paşa'nın Yemen Valisi tayin edilmesi üzerine Yemen'e hareket edecek valinin maiyetine telgraf memurlarının da dâhil edilmesiyle ilk önemli girişim yapılmıştı.²¹ Valinin göreve başlamasıyla birlikte proje kararından takriben bir yıl sonra inşaat için gerekli bazı eşyanın hala Yemen'e gönderilmemiş olması, hatların inşasını daha da geciktirirken Ahmet Eyyüb Paşa'nın bu husustaki talepleri Yemen hatlarının inşasını mümkün kılmıştı.²²

1874 yılı sonlarında, inşası tamamlanan Yemen hatlarının Aden üzerinden Payitaht ile irtibat kurması için çaba gösteren Bâb-ı Âli, bahse konu büyük projenin tamamlanması konusunda daha fazla gayret göstermeyeceğini açığa vurmuş, Yemen merkeziyle önemli birkaç mevkinin kendi arasında ve başkentle irtibatıyla yetindiğini göstermişti. Aden telgraf ofisinin kullanılması için Londra Sefiri Musurus Paşa aracılığıyla başlatılan girişimde, Eastern Telegraph Company (ETC) Direktörü James Anderson ile yazışmalar yapılmış ve Bâb-ı Âli'nin ilk hedefinin en kısa sürede Yemen ile Payitaht arasında direkt bir bağlantı kurmak olduğu belirtilmişti. Bu amacın elde edilmesi akabinde Aden'e doğru hatlar inşa etmenin de Osmanlı Devleti'nin niyetleri arasında bulunduğunu belirten Musurus Paşa, şimdilik Aden'de bir Osmanlı memuru bulundurulmasını, Aden'e gelen ve giden telgrafnamelerin bu memur vasıtasıyla Yemen'e ve Yemen'den Aden'e ulaştırılmasını istemişti.²³ Yemen-Payitaht haberleşmesinde büyük kâr elde edecek olan şirket direktörü J. Anderson teklifi memnuniyetle karşılamış ve kabul etmişti.²⁴

1875 yılı itibarıyla Yemen ile Payitaht arasındaki telgraf teatisinin Aden ofisi üzerinden gerçekleştirilmeye başlanmasıyla Bâb-ı Âli'nin ikinci hedefi olan Aden'e kadar bir hat çekilmesi işine ağırlık verildiği görülmektedir. Ancak gerek Aden kuzeyindeki Osmanlı-İngiliz sınır anlaşmazlıkları gerekse İngilizlerin bölgedeki aşiretleri himaye ederek Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtması bu sahada inşa faaliyetleri yürütülmesini güçleştirmişti. Öyle ki Yemen Valiliği'nden gönderilen raporda Taiz-Aden arasında inşa edilmeye çalışılan telgraf hattının İngilizler tarafından kışkırtılan ve bilhassa Laheç bölgesinde bulunan aşiretlerin saldırısına maruz kaldığı belirtiliyordu. Özellikle daha önce yakalanıp hapsedilse de İngilizler yardımıyla salıverilen Katabah Kazası'nın Dalia Nahiyesi şeyhi olan Emir Ali Makbul'un adamlarıyla birlikte civarda baskınlar yaptığı, devlet bina ve mallarını tahrip ettiği aktarılıyor, bu saldırıların önlenmesi için bölgeye askerî birlikler sevk edilmesi gerekliliği de başkente bildiriliyordu. Bunun üzerine girişim başlatan Hariciye Nazırı Zarifi Paşa, Musurus Paşa vasıtasıyla Lord

21 BOA., A.MKT.MHM., 455/99 (H. 7 Rebiülahir 1290).

22 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR.TO.), 551/6 (M. 11 Eylül 1873).

23 Aden'de bir Osmanlı telgraf memuru bulundurulması hususunda şirketten önce İstanbul İngiliz Sefareti'ne müracaat edilse de, Aden'de yabancı devlet vatandaşlarının ikametine İngiltere dışındaki devletlerin karar veremeyeceği şeklinde cevap alınmış ve Aden telgraf ofisinin Eastern Telegraph Company'ye ait olduğu, memur bulundurmak için şirkete müracaat edilmesi gerektiği belirtilmişti. BOA., HR.TO., 249/39 (R. 11 Teşrin-i evvel 1874). Yemen'de ikamet edecek Osmanlı memurunun Aden ETC ofisinde görev yapmayacağı ve sadece ofise gelen ve ofisten gönderilecek telgrafnameleri alıp vermek üzere Aden'de ikamet edeceği belirtilmişti. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Hariciye Nezareti, Londra Sefareti (HR.SFR.(3.)), 220/41 (M. 24 Aralık 1874); BOA., HR.SFR.(3.)), 219/81 (M. 17 Aralık 1874).

24 BOA., HR.SFR.(3.)), 219/81. (M. 17 Aralık 1874)

Derby nezdinde girişim başlatılmasını ve özellikle Laheç aşiretleriyle Emir Ali Makbul'un İngilizlerce zabt u rabt altına alınmasını talep etmişti.²⁵

Bâb-ı Âli, 1875'te ikinci kez İngiltere'nin İstanbul Sefiri Henry Elliot²⁶ nezdinde Yemen hatlarının Aden'e bağlanması için girişim başlatmış, ancak bundan da netice alınamamıştı. Bunun üzerine 1878'te aynı teklif yenilenmişti. Yapılan bu son teklifte sefaret tarafından Hariciye Nezareti'ne verilen red cevabında, Lord Derby'nin Aden'in kuzeyinde bulunan dokuz aşiretin Osmanlı Devleti'nin değil asker, sivil memurlarını dahi bölgeye sokturmayacağı ve böyle bir girişimde 1873'te yaşanan çatışmaların yeniden alevleneceği kaygısını taşıdığı bildirilmişti. Osmanlı Devleti'ne Taiz-Aden bağlantısından vazgeçmesi telkin edilirken, masraflarını karşılaması şartıyla, Moha ile Aden arasına bir denizaltı bağlantısı için İngiltere'nin yardım edebileceği de teklif edilmişti.²⁷ Alınan bu cevapla Osmanlı Devleti Yemen hatlarını kara yoluyla Aden'e bağlama ısrarından vazgeçerek bir kez daha böyle bir teklifi gündeme getirmemiştir. Tüm girişimlere rağmen bölgedeki sorunların bitmemesi ve on yıllarca sürede Taiz-Aden arasına telgraf hattı döşenememesi, tamamıyla İngiltere ve ETC'nin bu husustaki isteksizliğinden kaynaklanmıştı. Öyle ki Yemen ile Bâb-ı Âli'nin hızlı ve kolay iletişim kurması İngiltere'nin Aden ve çevresindeki menfaatine bir tehdit olarak görülmüştür. ETC ise deniz altında kablolarını kullanmak zorunda olan Osmanlı Devleti'nden elde ettiği geliri kaybetmek istememiştir.

1875 yılına kadar San'a'dan Hudaydah'a ve Hudaydah'dan Zebid ve oradan güneydeki Taiz'e kadar uzatılmış olan Yemen hatlarının, Taiz-Aden bağlantısının mümkün olmamasıyla, Hudaydah'dan kuzeye doğru inşasına devam edilmişti. Vilayet dâhilindeki önemli bölge ve şehirlerin vilayet merkezi olan San'a ile hızlı ve kolay haberleşmesinin temin edilmeye çalışıldığı bu inşa faaliyetlerinde ilk projelendirilen Muzeyrib-San'a güzergâhından farklı merkezlere hatlar uzatıldığı görülmektedir. Bu husus söz konusu büyük projenin kısa sürede rafa kaldırıldığını göstermekle birlikte, Yemen dâhili hatlarının geliştirilmeye çalışıldığını ortaya koymaktadır. Dâhili hatların inşaat işleri ve bunların muhasebesi ilk etapta San'a Telgraf Müdürü uhdesine verilse de iki işin tek elden yürütülmesinin istenilen hız ve faydayı sağlayamayacak olması nedeniyle, Yemen'in uzaklık ve önemi de göz önüne alınarak buraya bir telgraf müfettişi tayin edilmişti.²⁸ 1875 yılı sonunda göreve başlayan müstakil müfettiş marifetiyle telgraf hattı inşaatları hızlanmış, özellikle yeni vali Mustafa Asım Paşa'nın Asir bölgesinde bulunan ve askerî önemi haiz merkezlere telgraf hattı çekilmesi yönündeki talepleri doğrultusunda Haziran 1876'da Hudaydah'dan kuzeydeki Luhayyah'a bir hat uzatılmıştı. Hudaydah-Luhayyah arasındaki Zeydiye'de ve Hudaydah-San'a arasındaki Menaha'da da birer merkez açılmıştı.²⁹ Bir yıl

25 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Hariciye Nezareti, Siyasi (HR.SYS.), 90/5 (H. 27 Ramazan 1291).

26 Sir Henry Elliot'un İstanbul'da sefir olarak görev yaptığı dönem için bkz. Mithat Aydın, "Sir Henry G. Elliot'ın İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı", *OTAM*, 18 (2005), 21-49.

27 BOA., HR.TO., 253/19 (M. 23 Mart 1878).

28 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade, Dahiliye (İ.DH.), 712/49798 (H. 6 Zilkade 1292); BOA., A.MKT.MHM., 479/24 (H. 29 Şevval 1292).

29 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade, Şura-yı Devlet (İ.ŞD.), 31/1514 (H. 23 Cemaziyevvel 1293).

sonra ise Asir hatlarının inşaatı tamamlanarak Luhayyah'daki telgraf teli Ebuariş'e, oradan Mihail'e uzatılmıştı. Mihail'den iç kesimlere çekilen hat Asir Sancağı merkezi olan Ebha'ya kadar inşa edilmişti. Ters istikamette, sahile doğru çekilen diğer bir kol ise önemli bir liman kasabası olan Kurfudah'a uzatılmıştı. Hatlar henüz ikmal edilmemişken, buralarda açılacak merkezlere Mayıs 1877'de memurlar tayin edilmiş, böylece göreve başlayacak memurların inşaatların hızlıca tamamlanmasına katkı sağlaması planlanmıştı.³⁰

İnşası tamamlanan Yemen Vilayet şebekesinin büyüülmesine yönelik uzun yıllar herhangi bir girişim yapılmamış, 1883'e kadar açılmış olan dâhili merkezler ve özellikle San'a'nın Payitaht ile direkt irtibatı kurulamamıştı. Arşiv evrakı, döneme ait telgraf hattı haritaları³¹ ve Yemen Salnameleri'nden³² teyit edildiği üzere 1885'lerde Yemen'de, Yemen Vilayeti Posta ve Telgraf Müdüğü'ne bağlı olarak telgrafhane bulunan, bu sayede vilayet merkeziyle hızlı ve kolay haberleşme imkânı bulunan merkezler şunlardı: Hudaydah, San'a, Zebid, Taiz, Luhayyah, Zeydiye, Menaha, Ebha, Mihail, Kurfudah.

1872'de projelendirilen Muzecrib-San'a telgraf hattının Yemen Vilayeti dâhilindeki kısmı, bazı farklılıklarla beraber, 1883'e kadar adım adım tamamlansa da söz konusu projenin ikinci ayağı olan Hicaz hatlarında hiçbir gelişme yaşanmamıştı.³³ Sultan Abdülaziz döneminde onaylanan bu projenin hayata geçirilmesi şüphesiz Osmanlı maliyesinin yaşadığı iflas ve zorluklardan etkilenmişti. Yemen ve Hicaz'da telgraf hatları inşa etmek ve Kızıldeniz bölgesinde haberleşme tekeline yabancıardan kurtarmak gayesiyle Sultan II. Abdülhamid döneminde bu hatların tesisi için yoğun çaba sarf edildiği görülmektedir.³⁴ Yukarıda bahsedildiği üzere, Yemen'de, Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçtiği 1876 yılına kadar oldukça sınırlı sayıda telgraf hattı inşa çalışmaları yapılmışken, özellikle Doksanüç Harbi ertesinde Yemen şebekesinin, bilhassa askerî merkezlerde, geniş bir sahaya yayıldığı, Yemen hatları akabinde de Hicaz bölgesi merkezlerine önem verildiği görülmektedir. Nitekim Yemen hatlarının tamamlanması aşamasında telgrafın sağladığı kolaylık ve faydaların Hicaz'a da sunulması gayesiyle Mekke-i Mükerrreme Emiri'nden talepler olmuş, Hicaz merkezlerinin Yemen'e veyahut Kızıldeniz'in karşı sahilindeki Sevakin'e bağlanması istenmişti.³⁵

30 BOA., İ.Ş.D., 34/1696 (H. 5 Cemaziyelevvel 1294).

31 Asya-i Osmani Telgraf Haritası (1881). Cumhuriyet Arşivi (BOA.), Haritalar (HRT.h.), 364. Asya-i Osmani Telgraf Haritası (1889). BOA., HRT.h., 366.

32 *Yemen Sâlnâmesi*, Birinci Def'a (Muharrir Hamid Vehbi – Baskı yeri yok.) Hicri 1298, 92; *Yemen Sâlnâmesi*, İkinci Def'a (Muharrir Hamid Vehbi – Baskı yeri yok.) Hicri 1299, 89.

33 Bkz. Asya-i Osmani Telgraf Haritası (1881). BOA., HRT.h., 364.

34 Mostafa Minawi, "Telegraphs and Territoriality in Ottoman Africa and Arabia during the Age of High Imperialism", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 18/6, 581.

35 Cumhuriyet Arşivi (BOA.), Şura-yı Devlet (Ş.D.), 2254/15 (H. 5 Şevval 1296); BOA., Ş.D., 2253/19 (H. 6 Rebiülevvel 1296). Hicaz Salnameleri'nde de görüldüğü üzere 1884 yılında Cidde ve Mekke telgrafla bağlanarak buralarda birer telgrafhane açılmış, 1882'de alınan kararlarla da Cidde'nin denizaltı kablo suyla Sevakin'e bağlanması için çaba sarf edilmişti. *Hicâz Vilâyeti Sâlnâmesi*, Birinci Def'a, Hicâz Vilâyet Matbaası, 1301 (1884), 88; *Hicâz Vilâyeti Sâlnâmesi*, İkinci Def'a, Hicâz Vilâyet Matbaası, 1303 (1886), 65. Medine-i Münevvere'ye telgraf hattının uzatılması ise 1901 yılına kadar gecikmişti. Telgraf hattının Medine'ye bağlanması nedeniyle Medine'de yapılan dua merasimi fotoğrafı için bkz. Cumhuriyet Arşivi (BOA.), Fotoğraflar (FTG.f), 1294.

3. Payitaht ile Kesintisiz Bağlantı Arayışları ve Çözümler

1881 yılına kadar Yemen'de tesis edilen telgrafhanelerin en önemli sorunu Payitaht ile kesintisiz bağlantı kuramamaktı. Yemen hatlarının Aden'de bulunan ETC ofisine bağlanması ise yerel aşiretler ve bilhassa İngiltere'nin tavrı sebebiyle mümkün olmamıştı. Yemen hatlarının Hicaz Vilayeti merkezlerinden geçirilecek kara hattıyla Osmanlı şebekesine dâhil edilmesi fikri de Asir Sancağı'nda bulunan aşiretlerin Ebuarış-Mihail arasındaki bağlantıyı daimi olarak kesintiye uğratmaları sebebiyle gerçekleşmemişti.³⁶ Söz konusu durum vilayetle başkent yazışmalarının gecikmeli olarak teatisini zorunlu kılarken, özellikle malî ve askerî konuların seri bir şekilde yürütülmesinde aksaklıkları beraberinde getirmişti. Vilayetin önemli şehirlerinin tamamında telgrafhane bulunmaması o merkezlerle irtibatı daha da güçleştiriyor, bilhassa hazinenin acil ve önemli işlemleri yürütülemediğinden maddî kayıplar gündeme geliyordu. 1881'de Payitaht-San'a arasındaki telgraf trafiği şu şekilde cereyan etmekteydi; Payitaht'tan Osmanlı şebekesiyle Mısır hatlarına gönderilen bir telgrafname Süveyş'te ETC kablosuna naklediliyor ve denizaltı hattıyla Aden'e ulaşıyordu. Seri bir şekilde Aden'e gelen telgrafname direkt bağlantı olmaması sebebiyle hususî görevlilere veriliyor, 10-12 gün gibi bir gecikmeyle vilayet merkezine ulaştırılıyordu.³⁷ Yemen ile Payitaht arasındaki teatinin Aden üzerinden yapılması sadece zaman problemini değil, telgrafların içeriğinin İngilizlerce öğrenilmesi, bunun yanında farklı surette havale edilme riskini de beraberinde getiriyordu.³⁸ Aden'de bulunan telgraf memurları doğrudan İngiliz hükümeti memuru olmayıp ETC'ye bağlı olsalar da firmanın İngiliz emperyalizminin yaygınlaşması ve güçlenmesi gayesiyle devlet yardımlarıyla kurulduğu gerçeği göz önüne alındığında, bu ihtimalin gerçekleşmesi şaşırtıcı bir sonuç değildi.³⁹ Bu riskler, Osmanlı Devleti'ni Yemen ile doğrudan irtibat kurma konusunda çözümler bulmaya zorluyordu.

3.1. Cidde-Sevakin Denizaltı Kablosu

Yemen'in Payitaht ile kesintisiz iletişimi için Şura-yı Devlet Tanzimat ve Nafia Dairelerinde uzun görüşmeler yapılsa da Aden alternatifinin ortadan kalkması yeni yollar arayışını gerekli kılmıştı. Bu konuda bir karara varmak maksadıyla Posta ve Telgraf Nazırı ile doğrudan müzakere eden Sadrazam Said Paşa, Kızıldeniz'deki ETC kablosunun uygun bir mevkiinden Hudaydah'a bağlantı yapılması fikrinin araştırılmasını istemişti. Telgraf Nazırı ise cevabında zorlu ve maliyetli olacağı gerekçesiyle söz konusu fikirden vazgeçilerek farklı alternatiflerin

36 Asya-i Osmani Telgraf Haritası (1881). BOA., HRT.h., 364. Asya-i Osmani Telgraf Haritası (1889). BOA., HRT.h., 366.

37 BOA., ŞD., 288/9 (H. 20 Rebiülevvel 1298).

38 Örneğin, isyanlar ve Yemen ahalisinin kışkırtılmasında rolü olduğu bilinen İngiliz görevliler hakkında tedbir alınmasıyla ilgili vilayet ve Payitaht arasındaki telgraf teatisinde sıkıntılar yaşanmıştı. Yahya Yeşilyurt, *Yemen'de Osmanlı-İngiliz Mücadelesi (1871-1914)* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011), 159.

39 Eastern Telegraph Company hakkında detaylı bilgi için bkz. "The Evolution of Cable & Wireless, Part 2 by Bill Glover". Erişim 20.10.2021. <http://atlantic-cable.com/CableCos/CandW/Eastern/index.htm>

düşünülmesini istemişti.⁴⁰ Buna göre ETC kablosundan Cidde'ye bir bağlantı yapılması, Hudaydah'dan karşı sahildeki Musavva'ya bir kablo çekilerek Mısır şebekesine ulaşılması veya Cidde-Sevakin arasına bir kablo çekilerek Hicaz'ın Mısır şebekesine bağlanması, akabinde de Hicaz-Yemen kara hatlarının birleştirilmesiyle hem Hicaz hem de Yemen merkezlerinin direkt bağlantısının kurulması daha uygun olacaktı.⁴¹ Said Paşa bu önerilere karşın Hudaydah'a kablo uzatılması fikrinde ısrar ederek bu husustaki sorularını yenilese de Telgraf Nazırı'nın menfi açıklamalarından tatmin olmuş, teknik olarak en uygun alternatifin belirlenmesi ve müzakere edilmesi emrini vermişti. Posta ve Telgraf Nezareti meclisinde yapılan değerlendirmeler sonucunda Cidde-Sevakin arasına hükümet tarafından bir kablo bağlanması fikri uygun bulunmuştu. Bu kablo için yapılan ihaleye Siemens, Eastern Telegraph ve Henle fabrikaları katılsa da Siemens'in İstanbul temsilcisi Boyacıyan Agop'un sunduğu şartların makul görülmesiyle Siemens firmasıyla anlaşmaya gidilmişti.⁴² İhalenin Siemens'e verilmesi, Osmanlı sularında deniz altı kablolarıyla tam bir hakimiyet kuran ETC tekelinin kırılması hususunda II. Abdülhamid'in hassaten yürüttüğü bir politika olarak okunması da mümkündür.⁴³

Cidde-Sevakin projesi Meclis-i Vükela'da görüşülerek hattın Siemens'e yaptırılması onaylanmıştı.⁴⁴ Ancak hattın bu haliyle sadece Hicaz bölgesine hitap edeceği, bu nedenle Cidde-Kunfudah arasına toplam masrafı 600.000 kuruluş olacak olan kara hattının da yapılarak Yemen hatlarının kısa sürede Cidde'ye bağlanması karara eklenmişti. Nisan 1882'de alınan bu karar doğrultusunda, idaresindeki telgraf hatlarının transit olarak kullanılacak olmasından ötürü Mısır Hıdivliği'ne de haber verilmişti.⁴⁵

Hızla başlayan çalışmalar Eylül 1882'de tamamlanmış ve Cidde-Sevakin kablosu kullanıma açılmıştı. Ancak hattın inşası devam ederken İngilizlerin Mısır'ı işgal ederek bölgede hakimiyet tesis etmesi söz konusu kabloyu henüz açılmadan kullanılamaz hale getirmişti. Zira Gazze'den El-Ariş'e uzanan Osmanlı hatları El-Ariş'ten Kantara isimli merkeze aktarılıyor ve oradan Süveyş merkezine ulaşıyordu. Temmuz ayında İngilizler Kantara mevkiini işgal ederek buradaki hatları telgraf trafiğine kapatmıştı.⁴⁶ Bu surette, ne kara hatlarıyla Sevakin'e ne de ETC kablolarına nakledilemeyen Osmanlı telgrafları adresine ulaştırılamıyor ve tabiatıyla Osmanlı Devleti'nin Yemen Vilayeti'yle telgraf irtibatı kopmuş oluyordu. Bu hususta diplomatik girişimler başlatan Bâb-ı Âli, Londra Sefiri Musurus Paşa vasıtasıyla Lord Granville nezdinde girişim başlatarak

40 Kablodan Hudaydah'a bir bağlantı yapmak için çift yönlü olmak üzere 90 millik bir kablo gerekecek, ETC'den onay alınması ve talep edilmesi halinde bağlantı ücreti verilecekti. Ayrıca 90 millik bir kablo ETC'nin Aden-Süveyş kablosu mesafesine ekleneceğinden gönderilecek her bir telgrafın ücreti daha pahalı olacaktı.

41 Söz konusu alternatifler harita üzerinde de gösterilmişti. Bkz. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız, Resmi Maruzat (Y.A.RES.), 15/26, Belge 3 (H. 13 Cemaziyevvel 1299).

42 BOA., Y.A.RES., 15/26, Belge 5 (H. 29 Muharrem 1299).

43 Nitekim bu konuda hem Ege Denizi hem de Karadeniz'de Alman telgraf şirketleriyle işbirliklerine gidilmişti. Bkz. Çakılcı, "Osmanlı Devleti'nde Denizaltı Telgraf Hatları ve Eastern Telegraph Company", 301-302.

44 Behice Tezçakar Özdemir, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Siemens Tarihi* (İstanbul: 2016), 70.

45 BOA., Y.A.RES., 15/26, Belge 2 (H. 13 Cemaziyevvel 1299).

46 Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali, Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 107.

telgraf hatlarının açılmasını talep etmişti. Osmanlı Devleti'ne verilen cevapta Mısır'daki hareketin devam etmesi sebebiyle Mısır güçlerinin sair devletlerle irtibatının kesilmesinin zorunlu olduğu gerekçe gösterilerek telgraf hatlarının açılmasının mümkün olmadığı ve ne zaman açılacağına da belirsiz olduğu bildirilmişti.⁴⁷ Lord Granville, Osmanlı Devleti'nin Yemen'e göndereceği telgrafları Port Said merkezine ulaştırması halinde, bölgedeki İngiliz yetkililerin söz konusu telgrafları bir vasıtayla Süveyş'e aktarabileceğini, bu suretle İngiltere'nin Yemen'le irtibata yardım etmiş olacağını belirtmişti.⁴⁸ Bu yardım ETC'nin Akdeniz ve Kızıldeniz şebekesi dikkate alınarak incelendiğinde, İngilizlerin Osmanlı şebekesinin kullanımını azaltarak ETC kablolarının önemini artırma maksadını taşıdığını düşündürmektedir. Nitekim Payitaht'tan Girit'e ve oradan İskenderiye'ye kadar bağlanan ETC kabloları İskenderiye'yi de Port Said'e bağlıyordu. Londra'nın yardımı kabul edildiği takdirde Hicaz ve Yemen'e gönderilecek telgraflar için Osmanlı kara hatları kullanılmayacak ve ETC'nin denizaltı kablolarına mecbur kalınacaktı. Bu suretle şirketin büyük kâr elde etmesi söz konusuydu. Musurus Paşa en azından Yemen ve Hicaz'dan gelen telgraflar için Mısır şebekesinin kullanımına izin verilmesini talep etse de bu hususta Londra'nın kararının kesin olduğu belirtilmiş ve talep reddedilmişti.⁴⁹

Eylül 1882'de açılan Cidde-Sevakin hattı İngiliz işgali nedeniyle bir süre kullanılmadı.⁵⁰ Ancak Cidde'den Kunfudah'a kadar planlanan ve Yemen şebekesine bağlantı amacı taşıyan proje de bir türlü hayata geçirilememişti. Asir bölgesinde bulunan aşiretler yeni hatlara engel olurken, Kunfudah-Mihail-Ebha arasında bulunan hattı da zaman zaman tahrip ediyor ve özellikle Kunfudah bağlantısı etkisiz bırakılarak Asir Sancağı merkezinin sahille olan irtibatı kesiliyordu.⁵¹ Sonuç olarak Cidde-Sevakin hattı Hicaz yanında bilhassa Yemen şebekesinin merkeze bağlanması amacıyla inşa edilmiş olsa da bu maksad hasıl olamamıştı.⁵²

47 Telgraf hatlarının tatil edilmesiyle en fazla zararı Osmanlı Devleti görmüştü. İngilizlerin buradaki gayesi Urabi Paşa'nın İskenderiye ve Kahire ile irtibatının kesilmesi yanında Payitaht ile olan doğrudan iletişimini de koparmaktı. Kızıltoprak. *Mısır'da İngiliz İşgali, Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, 107.

48 BOA., HR.SYS., 946/8 (M. 19 Eylül 1882).

49 BOA., HR.SYS., 946/8.

50 1883 yılında Mısır şebekesi İngiliz kontrolünde işletmeye açılrsa da Kasım 1883'te Hicaz Vali ve Kumandanı Osman Nuri Paşa'nın şikayetinden anlaşıldığı üzere, Sudan tellerindeki sorunlar nedeniyle telgraflar gecikmeli olarak gönderiliyordu. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız, Perakende, Umumi Maruzat (Y.PRK. UM.), 6/31 (H. 27 Muharrem 1301). Bu tarihlerde Sudan topraklarında İngilizler ile Mehdi Hareketi taraftarları arasında yaşanan çatışmalar da haberleşme güvenliğine tesir etmiş olmalıdır. Detaylı bilgi için bkz. Abdullah Özdağ, "Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898)", *OTAM*, 42 (2017), 119-160.

51 Aşiretlerin saldırıları nedeniyle on yıl sonra (1891) dahi bağlantılar gerçekleştirilememişti. San'a'dan Asir Sancağı merkezi olan Ebha'ya gönderilen telgraflar, San'a'dan Luhayyah'a kadar hat üzerinden gelerek Luhayyah'dan Kunfudah'a kadar olan bölge kayıklarla sahil boyundan dolaştırılıp naklediliyor, Kunfudah'dan Ebha'ya yollanıyordu. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye, Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1903/125 (R. 5 Kanun-ı evvel 1307).

52 Cidde-Sevakin kablosunun tamamlanmasıyla Yemen hatlarının da şebekeye dâhil edildiği yanlış literatürde yaygındır. Örneğin bkz. Yakup Bektaş, "The Sultan's Messenger: Culturel Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880", *Technology and Culture*, 41/4 (October 2000), 694. Ekici ise bildirisinin bir kısmında Cidde-Sevakin hattının açılmasıyla Yemen-Payitaht bağlantısının kurulduğunu belirtse de çalışmanın sonuç bölümünde bu hatayı düzeltmiştir. Ekici, "Yemen'de Telgraf Hatları ve Merkezlerinin İnşası", 66, 71.

1885 yılında Sevakin merkezinde yaşanan transfer sorunları nedeniyle Hicaz Valisi Osman Nuri Paşa şikayetini Bâb-ı Âli'ye bildirirken alternatif hatlar için de öneriler sunmuştu. Ayrıntılı bir raporla⁵³ Hicaz Vilayeti'nin kalkındırılması için yapılması gerekenleri Temmuz 1885'de de başkente ileten Osman Nuri Paşa, Sevakin'deki Türkçe muhabere memurlarının ehliyetsiz olması nedeniyle gönderilen şifreli telgrafların çözülemeyecek şekilde karıştırılmasına sebep olduğunu belirtiyordu. Valiye göre, telgraflar şifresiz gönderildiğinde ise Hicaz ve Yemen'e dair önemli meseleler İngiliz memurlar tarafından okunmakta ve bazen kasıtlı olarak geciktirilmekteydi. İşte tüm bu sorunların çözümü için Cidde-Sevakin kablosunun denizaltından çıkartılarak Yenbu'ya doğru uzatılması, bağlanacak ek kablunun Akabe'ye çekilmesi oradanda Osmanlı şebekesine uzatılacak kara hattıyla Hicaz hatlarının yabancılar elinden kurtarılması teklif edilmişti. Osman Nuri Paşa, ileride Cidde'den Hudaydah'a uzatılacak başka bir hatla Yemen merkezlerinin de Osmanlı şebekesine dâhil edilebileceğine vurgu yapmıştı.⁵⁴ Ancak bu tekliflerin hiçbiri hayata geçirilmeyecek ve Cidde-Sevakin hattı yeni yapılacak diğer bir bağlantının ihtiyat hattı olarak kullanılmaya devam edecektir.

3.2. John Pender'in Teklifi

Yemen'in doğrudan Osmanlı şebekesine dâhil edilmesi talep edilse de bunun için gerek aşiretlerin saldırısı gerekse hazinenin yetersizliği engel teşkil etmeye devam etmişti. Osmanlı Devleti'nin bu amacından haberdar olan Eastern Telegraph Company direktörü John Pender 1888'de Sultan II. Abdülhamid'e bir teklif iletti. Bizzat Payitaht'ta bulunduğu sırada söz konusu teklifini hazırlayan John Pender, teklifte şirketinin Cidde ile Kurfudah ve Hudaydah'ı birbirine bağlayacak bir denizaltı kablosunu ücret talep etmeden inşa edebileceğini belirtmişti. “Kablo Kralı” olarak isimlendirilen ve Britanya İmparatorluğu'nun etkin, kolay ve hızlı haberleşme ihtiyaçlarına çözümler üretmesiyle tanınan John Pender, dünyadaki büyük güçler mücadelesinde Britanya menfaatlerine hizmet eden önemli bir aktördü.⁵⁵ Bu misyonuyla ilintili olarak Yemen konusunda Osmanlı Devleti'ne sunduğu tekliflerin arka planında farklı stratejik hedefler mevcuttu. 4-5 ay gibi kısa bir sürede gerçekleştirmeyi taahhüd ettiği Cidde-Kurfudah-Hudaydah kablo projesi karşılığında Üsküdar⁵⁶'dan başlayarak Anadolu'nun içlerinden geçip Bağdat ve Fao'ya kadar uzanan, Hindistan-Avrupa haberleşmesinde alternatif olarak kullanılan

53 Osman Nuri Paşa raporunda Hicaz ve Yemen bölgelerinde telgraf ve sair bayındırlık yatırımlarının gerekliliği üzerinde durarak bunlar neticesinde elde edilecek faydaları izah etmişti. Selçuk Akşin Somel, “Osman Nuri Paşa'nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18/29 (1996), 21-22.

54 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız, Perakende, Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH.), 1/88 (H. 13 Ramazan 1302).

55 John Pender ve telgraf şirketleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çakılcı, “Osmanlı Devleti'nde Denizaltı Telgraf Hatları ve Eastern Telegraph Company”, 297-299.

56 Üsküdar'ın Osmanlı telgraf şebekesindeki konumu ve önemi hakkında detaylı bilgi için bkz. Diren Çakılcı, “Osmanlı Devleti Telgraf Şebekesinde Üsküdar Telgrafhanesi ve Önemi”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX, Bildiriler*, I (İstanbul: 2017), 131-149.

hattın işletim imtiyazının yirmi yıllığına şirketine verilmesini talep etmişti.⁵⁷ Bu imtiyaz karşılığında yıllık 5.000 İngiliz lirasını da Posta ve Telgraf Nezareti'ne ödeyebileceklerini belirten Pender, bu paranın şirkete bırakılması halinde Cidde-Kunfudah-Hudaydah hattının ücretsiz inşa edilebileceğini bildirmişti.⁵⁸

Teklifi derhal Sadrazam Kamil Paşa'ya havale eden Sultan II. Abdülhamid konunun detaylı bir şekilde incelenmesini emretti. Posta ve Telgraf Nazırı Hasan Ali Bey ile görüşükten sonra konu hakkındaki mütalaasını bildiren Kâmil Paşa, teklifin kabulü halinde Üsküdar-Fao hattından feragat edileceği, Anadolu merkezlerine İngiliz memurlar yerleştirilmesine müsaade edilmek zorunda kalınacağı, yirmi yılda ödenecek 100.000 liranın (aylık 5.000 liranın toplamı) Cidde-Kunfudah-Hudaydah hattına harcanacak olması nedeniyle 100.000 liranın yirmi yıllık faizinin de şirkete ödenmesi gerekeceğini belirtmişti. Kamil Paşa, bu nedenlerle teklifin reddedilerek Yemen'den Perim Adası'ndaki ETC merkezine bir kablo uzatılarak çok daha uygun ücretlerle aynı maksadın hâsıl olabileceği görüşündeydi.⁵⁹

Sadrazamla olan görüşmesini “mahremâne” kodlu bir telgrafla Sultan II. Abdülhamid'e arz eden Posta ve Telgraf Nazırı Hasan Ali Bey, bu sayede teklif hakkındaki görüşlerini doğrudan Padişah'a da aktarmıştı. Hasan Ali Bey'e göre Anadolu'nun tam ortasından geçmekte olup her türlü yabancı müdahaleden uzak tutulan Üsküdar-Fao hattının işletme imtiyazının yabancı bir şirkete verilmesi uygun değildi, hatta yabancıların bu şebekeye yaklaştırılmaması dahi gerekmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in “Memâlik-i mübâreke-i şâhânededen bir ağacın dalına bir yabancı kuşun konmasına dahi rıza-i hümayûnları olmadığı”nı bildiği için bu fikre sahip olduğunu belirten Hasan Ali Bey, teklifin reddedilmesini ümit ettiğini aktarmıştı.⁶⁰ Bahse konu görüşler Meclis-i Hâs-ı Vükelâ'da görüşülmüş ve oradan da teklifin reddi kararı çıkmıştı. Meclis üyeleri söz konusu teklifin iyi niyetli gibi görünse de “dürbün-i dikkat” ile bakıldığında Anadolu hattının her türlü yabancı müdahalesine açılması anlamı taşıdığını, bu hususta demiryollarında gösterilen hassasiyetin telgraf hatları için de geçerli olması gerektiğini belirtmişlerdi.⁶¹ Bunun üzerine Sadrazam Kamil Paşa John Pender'e teklifin reddedildiği, ihtiyaç halinde hükümetin şirkete müracaat edeceğini bildiren bir cevap yazarak konuyu kapatmıştı.⁶²

John Pender'in teklifinde yer alan kablo projesinin devlet eliyle yapılması fikri, aslında 1886 yılına kadar geri gitmekteydi. Cidde-Kunfudah-Hudaydah denizaltı kablosuyla Girid-

57 Teklifin esas nedeni olan bu talebin gerçekleşmesi halinde ETC, kendisine ait kabloların Hindistan-Avrupa telgraf trafiğindeki en önemli rakibi olan Osmanlı Devleti'ne ait Üsküdar-Fao hattını kontrol altına alacak, Doğu-Batı arasındaki haberleşmeyi tekelinde toplayabilecekti. ETC'nin Akdeniz ve Kızıldeniz sularındaki tekelini gösteren harita için bkz. BOA., HRT.h., 135.

58 John Pender'in teklifi için bkz. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız, Hususi Maruzat (Y.A.HUS.), 217/13, Belge 2-1, 2-2, 2-3, 2-4, 2-5 (M. 8 Eylül 1888).

59 Bu vasıta ile şirkete yine transit ücret ödemek zorunda kalınacaksa da Kamil Paşa Trablusgarb için de aynı yöntemin tercih edildiği ve en uygun alternatifin bu olduğunu vurgulamıştı. BOA., Y.A.HUS., 217/13, Belge 2 (H. 3 Muharrem 1306).

60 BOA., Y.A.HUS., 217/13, Belge 4 (R. 28 Ağustos 1304).

61 BOA., Y.A.HUS., 217/13, Belge 5 (H. 3 Muharrem 1306).

62 BOA., Y.A.HUS., 217/28 (M. 17 Eylül 1888).

Bingazi kablo projeleri için kaynak sorunu yaşayan Osmanlı maliyesi, projeler için Bank-ı Osmanî'ye borç başvurusunda bulunmuş, fakat olumlu yanıt alınamadığı için projeler askıda kalmıştı.⁶³ Bu girişimden haberdar olan John Pender'in yaptığı teklifin de reddedilmesiyle Cidde-Kunfudah-Hudaydah kablo projesi kâğıt üzerinde kalmıştı. Yemen hatlarının merkez şebekeye dâhil edilmesi için düşünülen Taiz-Moha-Şeyh Said-Perim Adası projesi de aynı sebeple ertelenmek durumunda kalsa da Perim Adası'ndaki ETC merkeziyle irtibat kurma fikri makul görüldüğünden ilerleyen yıllarda hayata geçirilmişti.

3.3. Moha-Perim Adası Bağlantı Hattı

Perim Adası'nda bulunan ETC kablo merkezine⁶⁴ Yemen merkezlerinden bir hat uzatılarak şebekenin kablo vasıtasıyla Süveyş'e ve oradan da Osmanlı şebekesine irtibatlandırılması düşüncesi daha eski tarihlere dayanmakla birlikte 1886'da hazırlanan projeye gündeme gelmişti. Taiz'den Moha'ya ve oradan Şeyh Said'e uzatılacak bir kara hattının kablo vasıtasıyla Babülmendeb sularından geçirilerek Perim Adası'na bağlanmasını içeren proje için Bank-ı Osmanî'ye yapılan kredi taleplerinin olumsuz sonuçlanmasıyla proje başlamadan durmuştu. İlerleyen yıllarda Yemen'in Osmanlı şebekesine nasıl iltisak edileceğiyle ilgili yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkan alternatifler arasında Moha'ya kadar gelmiş olan Yemen hatlarının doğrudan Şeyh Said'e ve oradan kabloyla Perim Adası'na uzatılmasının en kolay ve en uygun yol olacağına karar verilmişti.⁶⁵

Bu konuda en büyük destekçi şüphesiz Yemen Valisi Potirikli Osman Nuri Paşa⁶⁶ olmuştu. Göreve tayini itibariyle Yemen ile Payitaht arasındaki haberleşme sorunlarının çözümü için Dâhiliye ve Posta ve Telgraf Nezaretlerine talepler gönderen Osman Nuri Paşa, Ekim-Aralık 1889'da gönderdiği ardı ardına ısrarlı telgrafnamelerle Moha-Şeyh Said-Perim Adası bağlantısı ve vilayetin diğer merkezlerine hatlar bağlanması için talepte bulunmuştu.⁶⁷ Gecikmeli haberleşmenin mülkî ve askerî meselelerin yürütülmesini güçleştirdiğinden yakınan Vali'nin telgrafları dikkatle incelendiğinde, gönderim tarihi 2 Kanunuevvel 1305 olan telgrafnamelere “*vusûl*” notu düşülerek ayın 26'sının işaret edildiği görülmektedir. Demek ki 1889'da Yemen-Payitaht arasındaki telgraf teatisinde 24 günlük bir gecikme yaşanmaktaydı. Anadolu

63 BOA., İ.ŞD., 82/4843 (H. 16 Şevval 1303).

64 İngiltere 1857 yılında işgal ettiği Perim Adası'nda bir karakol inşa ederek bölgedeki hakimiyetini tesis etmiş, Brown Bay denilen mevkiye bir kışla inşa etmişti. İlerleyen yıllarda açılan telgraf merkezi ise Kızıldeniz'den Hindistan'a uzanan denizaltı kablolarının önemli bir merkezi haline dönüşmüştü. A. Grohmann, “Perim”, *İslam Ansiklopedisi*, c.9, (İstanbul: 1964), 552; İlhan Ekinci, “Kızıldeniz'in Güneyinde Şeyh Said ve Fersan Adaları Meselesi”, *Belleken*, LXIX/255, 569.

65 Alternatiflerin gösterildiği ve Perim Adası bağlantısının en uygun olduğunun değerlendirildiği harita için bkz. BOA., HRT.h., 476. (Bkz. Ek 1)

66 Potirikli Osman Nuri Paşa Haziran 1889'da Yemen Valiliği'ne atanmıştı. Selefî Topal Osman Nuri Paşa ile karıştırılmamalıdır. Bkz. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricalı (1839-1922)*. (İstanbul: ISIS Yayınları, 1999), 42.

67 Osman Nuri Paşa'nın San'a'dan, muhtemelen Aden vasıtasıyla, Payitaht'a gönderdiği telgrafnameler için bkz. BOA., ŞD., 2259/13 (H. 18 Zilhicce 1306); BOA., İ.MMS., 109/4698, Belge 2, 4, 6, 7, 8, 10 (R. 2/9 Kanun-ı evvel 1305).

veyahut Rumeli'nin küçük kasabalarıyla dahi anlık ve seri irtibatı bulunan Payitaht'ın Yemen Vilayet merkeziyle olan bu gecikmeli haberleşme durumu artık kabul edilebilir bir eksiklik değildi. Bilhassa askerî organizasyon ve sevkiyatların yürütüldüğü Yemen gibi daimi asayiş problemlerinin mevcut olduğu bir vilayette hem yerel idare hem de merkezi otoritenin telgrafın sunduğu hizmetlere olan ihtiyacı hayati hale gelmekteydi.

Vali Potirikli Osman Nuri Paşa'nın ısrarlı telgrafları üzerine konu Şura-yı Devlet'e havale edilmiş, her ne kadar yabancı şirketlere ücret ödmeden bağlantı kurulması ümit edilse de Yemen kuzeyindeki aşiretlerin kara hatlarının inşasına engel olmalarının önü alınmadığı için Payitaht ile hızlı haberleşmenin tek alternatifinin Perim Adası'na hat çekilmesi olduğunda uzlaşılmıştı.⁶⁸ Böylece Moha'dan Şeyh Said'e ve oradan da Babülmendeb Boğazı'nda yer alan Perim Adası'na bir hat uzatılması kararıyla çözüme ulaşılmıştı.⁶⁹ Yeni bağlantı hattı 15 Şubat 1890 tarihinde Sultan II. Abdülhamid tarafından da onay almıştı.⁷⁰

Moha'dan Şeyh Said'e kadar 75 kilometrelik bir kara hattı Osmanlı Devleti tarafından yapılmaya başlanırken, Şeyh Said ile Perim Adası arasına çekilecek kablonun hazırlanması ve inşası ETC ile yapılan anlaşma gereği firmaya bırakılmıştı.⁷¹ ETC, Perim ofisinde maaşları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmak üzere Türkçe muhabere memurları çalıştırmayı kabul ederken, şirket temsilcisi Serpoş Efendi ile yapılan anlaşmada Osmanlı Devleti'nin ödemek zorunda kalacağı telgraf ücretleri de tayin edilmişti.⁷² Proje kapsamında Şeyh Said'de de bir pusula merkezi açılmış ve Perim Adası'na gönderilecek ve oradan gelecek telgraflar transfer edilmeye başlanmıştı. Hattın tamamen bitmesi ve Yemen merkezleri ile Payitaht arasında

68 Posta ve Telgraf Nezareti'nin İdare Meclisi tarafından hazırlanarak 9 Ekim 1889 tarihiyle Yıldız'a sunulan ayrıntılı raporda, Yemen kuzeyindeki kara hatları ve Cidde-Kunfudah-Hudaydah denizaltı hatlarının maliyetleri ve bunların aşiretlerin saldırıları nedeniyle gerçekleştirilemeyeceği izah edilmişti. Aynı raporda Perim Adası bağlantısı için ETC'nin İstanbul sorumlusu Serpoş Efendi'yle yapılan tarife, inşaat ve idare konulu müzakereler ve bölgenin mevcut telgraf şebekesi haritası da yer almaktadır. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız, Perakende, Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT.), 5/53 (H. 13 Safer 1305), (Bkz. Ek 2); Ekinci, "Kızıldeniz'in Güneyinde Şeyh Said ve Fersan Adaları Meselesi", 577.

69 Bazı kaynaklarda, söz konusu hattın Osmanlı Devleti'nin Şeyh Said bölgesinde hakimiyetini güçlendirme ve Perim Adası'nda otorite kurma amacıyla inşa edildiği belirtilmekteyse de, hattın tek maksadı Yemen şebekesinin Osmanlı şebekesine iltisakıdır. Projeye ilgili arşiv evrakında bahse konu maksad dışında hiçbir bilgi yer almazken, diğer alternatiflerin gerçekleştirilememesi üzerine, Şeyh Said üzerinden Perim'e hat uzatılmasının istenmeyen bir mecburiyet olarak ortaya çıktığı açıkça ifade edilmiştir. Söz konusu iddialar için bkz. Durmuş Akalın, "İngiltere ve Osmanlı Devleti Arasında Perim Adası (1798-1914)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33/56 (2014), 252; Durmuş Akalın, "Yemen'de Şeyh Said Adlı Arazi Çevresinde Osmanlı-Fransız Rekabeti (1868-1912)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 30/1 (2016), 23-24.

70 BOA., İ.MMS., 109/4698 (H. 24 Cemaziyelahir 1307).

71 75 kilometrelik kara hattının alet-edevat alımı için 7.264 frank 50 santim ödenirken, hattın inşası için 57.575 kuruş harcanmıştı. Kabloyu inşa eden ETC firmasına ise toplam 1.850 İngiliz lirası ödenmişti. Kablonun mülkiyeti ise Osmanlı Devleti'ne aitti. BOA., DH.MKT., 1706/107 (H. 18 Receb 1306).

72 Yemen'den Osmanlı Devleti'nin herhangi bir yerine ve Payitaht'a gönderilecek resmî telgrafların her kelimesi için 1 frank, gayriresmîler için 2 frank ödenecekti. Perim'den Sevakin'e kadar gönderilerek oradan Cidde kabloyla Hicaz'a gönderilecek resmî telgrafların bir kelimesi için 50 santim, gayriresmîler içinse 1 frank ücret verilecekti. Yabancı ülkelere gönderilecek telgraflar içinse ETC'nin uluslararası tarifesi uygulanacaktı. BOA., Y.PRK.PT., 5/53 (H. 13 Safer 1307); BOA., DH.MKT., 1706/107 (R. 22 Şubat 1305). Söz konusu ücretler Osmanlı maliyesi için önemli bir yük olurken, ETC için müthiş bir kâr fırsatıydı.

telgraf hatlarıyla direkt irtibat kurulması 1890 Ağustosunun sonuna tekabül etmişti. Hattın tamamlanmasıyla öncelikle Vali İsmail Hakkı Paşa Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf göndererek “*bu hediyeyi Yemenlilere layık gören*” Sultan II. Abdülhamid’e Yemenliler adına teşekkür etmişti.⁷³ Akabinde sair teşekkür telgrafları da gelmeye devam ederken gönderilen telgraflarda artık “*Perim tarikîyle*” ibaresi⁷⁴ görülmeye başlanmıştı.⁷⁵

Payitaht ile irtibatı mümkün kılan San’a-Hudaydah-Zebid-Moha-Şeyh Said-Perim Adası güzergâhı ilerleyen yıllarda artan Yemen isyanları nedeniyle sürekli tehlikede olmuş, söz konusu güzergâhın herhangi bir yerinde meydana gelecek kopukluğun Payitaht ile olan iletişimi tamamen tatil edeceğinden hareketle hattın korunmasına büyük önem verilmişti. Örneğin Perim Adası hattının tamamlanmasından kısa bir süre sonra San’a’ya bağlı Yerîm Kazası’nda cereyan eden hadiseler Zebid bölgesinden geçen hattın güvenliğini tehdit etmiş, Payitaht’tan gönderilen emirlerle telgraf tellerinin korunmasına azami dikkat gösterilmesine vurgu yapılmıştı.⁷⁶

Yemen hatlarının Perim Adası’na bağlanmasıyla Yemen ile Payitaht arasındaki telgraf trafiği şu suretle icra edilmeye başlanmıştı: Öncelikle Yemen merkezlerinden Şeyh Said’e gönderilen telgraflar Perim Adası’ndaki ETC ofisine geliyordu. Buradan ETC’nin Kızıldeniz’de bulunan denizaltı kablolarıyla Sevakin’e ve oradan yine kabloyla Süveyş’e aktarılan yazılar Süveyş’ten El-Ariş’e kadar Mısır kara hatlarıyla nakledilerek Gazze’deki Osmanlı telgrafhanesine gönderiliyordu. Gazze itibarıyla Osmanlı şebekesine ait hatlar kullanılmaya başlanıyor ve yazılar Haleb’e, Haleb’ten ya Adana-Konya üzerinden ya da Diyarbakır-Yozgat üzerinden Payitaht’a ulaştırılıyordu. Payitaht’tan Yemen’e gönderilecek telgraflar da aynı istikameti takip ediyordu. Yılda bir iki kez Osmanlı şebekesinde meydana gelen sorunlar nedeniyle ETC’nin Akdeniz’de mevcut olan İstanbul-Gelibolu-Girit-İskenderiye denizaltı kablosuna müracaat edilerek telgraflar doğrudan Port Said’e ve oradan Süveyş’e nakille Yemen’e ulaştırılabiliyordu.⁷⁷

Perim Adası üzerinden ETC vasıtasıyla yapılan bağlantı hattı Yemen’in Payitaht ile iletişiminde ana güzergâh olmuştu.⁷⁸ Uzun yıllar farklı bir alternatif hayata geçirilemediğinden direkt irtibat için yabancı şirket kablolarına olan mecburiyet devam etmişti. Nitekim 17 Nisan 1911 tarihli

73 BOA., YPRK.UM., 18/11 (H. 5 Muharrem 1308).

74 Bkz. Ek 3.

75 Payitaht ile Yemen arasında direkt bağlantının kurulması nedeniyle Padişaha şükranlarını sunan Hudaydah Belediye Reisi Seyyid Ahmed Şirai’nin telgrafı için bkz. BOA., Y.PRK.UM., 18/94 (R. 12 Eylül 1306).

76 BOA.,DH.MKT., 1790/100 (R. 21 Teşrin-i sani 1306). Yazım benzerliği nedeniyle, Yerîm, gerek arşiv evrakı tasnif özetlerinde gerekse bazı araştırmalar sırasında doğal olarak Perim okunmuş, bu sıkıntı bazı hatalı yazımları beraberinde getirmiştir. Örneğin bir çalışmada San’a’dan Perim vasıtasıyla İbb ve Taiz’e telgraf hattı çekildiğinden bahsedilmiştir. Coğrafi olarak mümkün olmayan bu yanlış, Yerîm ile Perim’in karıştırılmasından kaynaklanmıştır. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen*, İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2008, 219-220.

77 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), 71/5281 (H. 18 Safer 1310).

78 Söz konusu hattın, telgraf gönderim ücretlerinin pahalılığından kaçınmak için sadece acil yazışmalar için kullanıldığı bilgisi kabul edilebilir değildir. Ekici, “Yemen’de Telgraf Hatları ve Merkezlerinin İnşası”, 69. Nitekim bu hat, Osmanlı maliyesine büyük bir yük getirmiş olsa da, döneminde, Yemen-Payitaht arasındaki kesintisiz bağlantının tek güzergâhıydı.

Mebusan Meclisi oturumunda Posta ve Telgraf Nezareti'nin bütçesi görüşülürken, yabancı şirket kablolarına ödenen ücretler Hudaydah Mebusu Zühdü Efendi tarafından hala eleştiriliyor ve Yemen hatlarının geliştirilmesi gerektiğine dikkat çekiliyordu. Ancak toplantı tutanaklarından anlaşıldığı kadarıyla, bu konuda birçok çalışma yapılırsa da hiçbiri hayata geçirilememiştir.⁷⁹

4. Vilayet Hatlarının Yayılması

Yemen isyanlarının en önemli sebeplerinden birisi şüphesiz Osmanlı otoritesinin tüm sahada etkin bir şekilde tesis edilememesiydi. Devlet merkezine olan uzaklığı, arazi yapısı, sair fiziki ve beşeri faktörler otorite zafiyetini beraberinde getirirken, bilhassa Sultan II. Abdülhamid döneminde artan çatışmalarda en önemli konu haberleşme olmuştu.⁸⁰ İsyanların kontrol altına alınarak sükunetin teminine çalışırken telgraf hatlarını Yemen'de yaygınlaştırıp idarî ve askerî kontrolü sıkılaştırma gayesinde olan vilayet yönetimi, otoritenin bertaraf edilmesi noktasında mevcut telgraf hatlarına zarar veren isyancılar ve aşiretlerle karşı karşıya kalmıştı. Buna rağmen 1871 itibarıyla daimi olarak Yemen'de telgraf şebekesinin büyütülmesi için çaba sarf edilmiş, mali engeller ve asayiş sorunları çözümlenmeye çalışılarak yeni merkezlerde yeni telgrafhaneler açılmıştı.

4.1. Şebekenin Güney Kolları

Yemen şebekesinin yeni kollarla örülmesinde en çok Osmanlı ordusunun ihtiyaçları dikkate alınarak askerî mevkilere öncelik verildiği görülmektedir. San'a'dan Hudaydah-Zebid ve Taiz'e kadar uzatılan hattın Zebid-Taiz arasında kalan bölümünün ahali tarafından tahrip edilmesiyle Taiz Sancağı'yla irtibatı kesilen vilayet merkezi bilhassa sancağın sahil kesimleriyle hızlı haberleşme ihtiyacı karşısında 1886'da projelendirilen bir hatla Zebid'den güneye, Moha'ya uzatılmıştı. Moha'nın Babülmendeb Boğazı'na yakınlığı ve sahildeki konumu nedeniyle Kızıldeniz ve karşı sahildeki bölgeleri yakından takip edebilme olanağı sunması buraya telgrafhane açılmasına vesile olmuştu. Zira hattın inşa gerekçesi olarak İtalya, Fransa ve İngiltere'nin Yemen'in karşı sahilindeki Sevakin, Assab ve Musavva gibi Afrika'nın önemli limanlarını işgal etmeleriyle Moha'nın bir kat daha askerî önem kazanması olarak açıklanmıştı.⁸¹ Telgraf tellerinin Moha'ya kadar uzatılması yukarıda bahsedildiği üzere 1890'da Yemen şebekesinin Perim Adası'na bağlanmasını da mümkün kılmıştı.

1889 tarihli telgraf hatları haritası incelendiğinde ilk inşa edilen kollar haricinde yeni kolların eklenmediği sadece Hudaydah-San'a güzergâhında devam eden hat üzerinde Bacil'e ve Hudaydah-Zebid arasında yine hat üzerinde bulunan Beytülfakih'e birer merkez açıldığı görülmektedir.⁸²

79 Mustafa Selçuk, "Hudeyde Mebusu Zühdü Efendi ve Yemen Layihası", *History Studies, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, 4 (2012), 315.

80 Yemen isyanlarının sebepleriyle ilgili değerlendirmeler için bkz. Metin Ayışığı, "Osmanlı'nın Son Vilayeti Yemen", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler içinde* (Ankara: TTK Yayınları, Ankara), 1985-1990.

81 BOA., İ.Ş.D., 82/4843 (H. 9 Şaban 1303).

82 BOA., HRT.h., 366.

1889'da göreve başlayan Vali Potirikli Osman Nuri Paşa, Payitaht ile direkt bağlantı kurulması ısrarı yanında Yemen'in önemli askerî merkezlerine de hatlar çekilmesini önermişti. Öncelikle irtibatı kopartılan ve San'a ile iletişimi kesilen Taiz'e yeniden hat çekilmesini isteyen Vali'nin girişimi sonrasında eski güzergâhında olduğu gibi Zebid'den Taiz'e bir hat çekilmesi düşünülmüştü. Fakat Vilayet Meclisi'nin önerileriyle Yemen'in iç bölgelerinde yer alan kazaları da birbirine bağlayacak surette San'a'dan Taiz'e doğrudan bir hat çekilmesi fikri gündeme gelmişti. Buna göre vilayet merkez sancağına bağlı olan Ans, Zamar, Yerîm, ve Rida' kazalarıyla Taiz Sancağı'na bağlı olan Udeyn, Katabah ve İbb kazaları içlerinden geçecek teller bu kazalarla da haberleşmeyi hızlandıracaktı. Nitekim bu yeni hat üzerine Zamar, Yerîm ve İbb'te birer telgrafhane açılması planlanmıştı.⁸³ Onayı verilen ve birçok kazaya hizmet edecek olan bu hattın inşası için Payitaht'ın bütçe ayıramaması ve ahali yardımlarını bölgeden nakden talep etmesi sürecin tıkanmasına sebep olmuştu. Söz konusu hat birçok yazışma ve çözüm arayışına rağmen inşa edilememişti.⁸⁴ Bir süre sonra aynı hat için talebini merkeze ileten Osman Nuri Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu gerekçede "*Yemen Vilayeti lezzet-i medeniyetten müstefid olmayan bir takım akvâm-ı vahşiyeden ibâret olduğundan*" buralarda daimi olarak askerî müdahaleler ve önlemler almak zorunda olduklarını, ancak hızlı haberleşmeye sahip olunamaması nedeniyle başarısız olduklarını belirtmişti. Vali'nin telgraf hatlarının inşa gerekçesi olarak belirttiği bu husus gerçekten de telgraf teknolojisinin idarî ve askerî kaygılarla kullanıldığına işaret etmektedir.⁸⁵ Arşiv evrakı ve haritalarından takip edildiğinde ilk görüşmeler üzerinden üç yıl geçtikten sonra halen hattın inşasının beklendiği görülmektedir. 1892 yılında Yedinci Ordu Kumandanlığı'ndan Bâb-ı Serâskerî'ye sorulan hattın inşası meselesinin, ahalinin ve bilhassa mahallî şeyhlerin yardım taahhütlerini yerine getirmemesi sebebiyle askıya alındığı izah edilerek geçiştirilmiştir.⁸⁶

İbb merkezine hat uzatılması için projelendirilen çalışmanın gösterildiği haritadan anlaşıldığı kadarıyla, Taiz'e yeniden telgraf teli çekilmesi 1893'e kadar gecikmişti. Bu tarihte Moha'dan Taiz'e bir kol uzatıldığı ve Taiz'den de daha kuzeyde bulunan İbb Kazası'nda bir telgrafhane açıldığı anlaşılmaktadır.⁸⁷ İbb'in kuzeyinde bulunan Yerîm'de ise ahalinin yardımlarıyla inşa edilen telgrafhanenin tamamlandığı 1902'ye kadar telgraf teknolojisi kullanımı gecikmişti.⁸⁸ Vilayet Meclisi'nde projelendirilerek malî sebeplerle inşa edilemeyen San'a-Taiz projesinin bir kısmı bu suretle tamamlanmış ancak Zamar bölümü yapılamamıştı. Eksik kalan kısmın tamamlanarak San'a ile Taiz arasında doğrudan bir hat açıldığına dair evrak tespit edilememişse de elde edilen bir fotoğraf ve bir anıt inşa planı bu hattın 1903 yılı itibarıyla açılmış olduğuna işaret etmektedir. Zira San'a-Taiz hattı açılışının nişanesi olmak maksadıyla San'a'da 6 metre

83 Masraflarının bir kısmı ahali tarafından ödeneceği taahhüd edilen yeni hat için İbb ahali İbb telgrafhanesinin yapılmasını da üstlenmişti. BOA., DH.MKT., 1628/138 (R. 28 Mayıs 1305).

84 Bütçe sorununun çözümü hususunda yapılan görüşmeler için bkz. BOA., ŞD., 2259/23 (H. Cemaziyelahir 1307); BOA., DH.MKT., 1687/7 (R. 14 Kanun-ı evvel 1305).

85 BOA., ŞD., 2259/23, Belge 11 (R. 5 Nisan 1305).

86 BOA., BEO., 9/664 (H. 26 Şevval 1309).

87 BOA., BEO., 158/11804 (H. 26 Cemaziyellevvel 1310). Harita için bkz. BOA., BEO., 318/2383, Belge 5.

88 BOA., DH.MKT., 806/30 (R. 17 Kanun-ı evvel 1319).

yükseklüğünde bir anıt dikilmiş ve üzerine de Sultan II. Abdülhamid'in tuğrasıyla H. 1321 (M. 1903) tarihi kazınmıştı.⁸⁹ Taiz'in kuzeydoğusunda yer alan Katabah Kazası'na telgraf hattı uzatılması ise askerî gerekçelerle 1903 yılında başlamıştı.⁹⁰

4.2. Şebekenin Kuzey Kolları

Hudaydah merkezinin kuzeyine doğru devam eden telgraf hatlarında da birçok telgrafhane açılarak şebeke genişletilmişti. 1890 yılında Perim bağlantısının açılmasıyla Payitaht'ta bulunan nezaretlerle seri iletişim imkânı bulan Yemen bölgesi, askerî ve idarî gerekçeler haricinde sağlık konularındaki iletişimde de kolaylık kazanmıştı. 1891 yılında Sıhhiye Nezareti'nin talebiyle Hudaydah'ın kuzeyinde bulunan Kamaran Adası'ndaki karantina inspektörlüğüyle hızlı ve kolay haberleşmenin mümkün kılınması için karar alınmıştı.⁹¹ Masraflarına bütçede karşılık bulunamaması nedeniyle iki yıl ertelenen bu projede⁹², 1893 yılında demir direkler⁹³ kullanılarak Hudaydah'dan ayrı bir kol olarak Kamaran karşısındaki Salifiye'ye kadar bir kara hattı inşa edilmiş, 1894'te de 3 kilometrelik bir kabloyla Salifiye, Kamaran Karantinahanesi'ne bağlanmış ve buraya bir telgraf makinesi tahsis edilmişti.⁹⁴

Hudaydah'dan Zeydiye ve Luhayyah'a uzatılarak Ebuarış-Mihail, Ebha ve Kunfudah'a kadar çekilen eski hat, Asir bölgesi aşiretlerinin saldırıları sonucunda tahrip edilmiş, uzun yıllar Luhayyah ile Mihail arasındaki telin kırık olmasıyla vilayet merkeziyle Asir Sancağı merkezi Ebha arasında telgraf irtibatı kurulamamıştı. Aşiretlerin saldırısı Mihail-Kunfudah arasındaki teli de tahrip ettiğinden sancak merkezinin limanla olan irtibatı da kesilmişti. Bu sebeplerle 1891'de Ebha'dan San'a'ya iç kesimlerden dolaştırılarak bir bağlantı kurulması istense de verilen güvenlik taahhüdlere rağmen Posta ve Telgraf Nezareti olumsuz tecrübeler sebebiyle projeye izin vermemişti.⁹⁵ Asir'deki bu kopukluk Yemen'in Hicaz ve sair Osmanlı Devleti merkezlerine olan doğrudan irtibatına mani olsa da sorun hiçbir zaman çözülememiş, hatlar arasında bağlantı kurulamamıştı. Sadece askerî önemlerine binaen 1893 yılında Zeydiye'den iç kesimlerdeki Haccah'a⁹⁶ ve daha sonra 1904'de Hacur'a hatlar çekilebilmiş,⁹⁷ Yemen şebekesinin kuzey kolu bu merkezlerle sınırlı kalmıştı.

89 Anıtın inşa planı için bkz. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Plan, Proje ve Kroki (PLK.p.), 5432; inşa esnasında çekilen fotoğrafı için bkz. *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Fotoğraf Albümü, Yer Nu. 90661*. San'a-Taiz hattının inşa projesi Cevat Ekici'nin çalışmasında da ele alınmış ancak hattın tamamlanıp tamamlanmadığına dair bilgi verilmemiştir. Ekici, "Yemen'de Telgraf Hatları ve Merkezlerinin İnşası", 70.

90 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade, Telgraf ve Posta (İ.PT.), 16/39 (H. 26 Rebiülevvel 1321).

91 BOA., İ.MMS., 122/5259 (H. 24 Zilhicce 1308)

92 BOA., DH.MKT., 1858/81 (R. 27 Temmuz 1307); BOA., İ.PT., 2/52 (H. 18 Safer 1311).

93 Yemen ikliminin ahşap direklere zarar verdiği ve pek çok direğin çürümesiyle tamirlerinin gündeme geldiği bilinmektedir. Bu sebeple bazı hatlarda demir direkler kullanılmıştı. Örnekler için bkz. BOA., DH.MKT., 1914/71; BOA., BEO., 51/3806 (H. 23 Muharrem 1310).

94 BOA., BEO., 271/20269 (H. 23 Safer 1311); BOA., İ.PT., 4/1 (H. 4 Cemaziyelahir 1312). Kamaran-Salifiye kablosu 1906 yılında yenilenmişti. BOA., DH.MKT., 1016/2.

95 BOA., DH., 1903/125 (R. 19 Eylül 1321).

96 BOA., BEO., 318/23833 (H. 18 Cemaziyellevvel 1311).

97 BOA., İ.PT., 12/24 (H. 24 Şevval 1318); BOA., BEO., 2301/172537 (H. 8 Muharrem 1322).

5. Yemen’de Telsiz Telgraf Girişimi

Guglielmo Marconi, 1896 yılında ilk telsiz telgrafın gönderilmesinde başarılı olmuştu.⁹⁸ Bu tarihten sonra daha da geliştirilerek birçok projeye kullanıma sokulan telsiz telgraf, coğrafik ve insani birçok engellerle beraber yüksek maliyetli inşa çalışmaları sebebiyle hükümetlere sorunlar yaratan eski elektirikli telgraf sisteminin yerini almaya başlamıştı. Yemen gibi merkezden uzak vilayetlerine telgraf teknolojisini götürmek ve doğrudan devlet merkeziyle irtibatlandırmak gayesinde olan Osmanlı Devleti de bu yeni sistemi ilk tecrübe edenler arasında olmuştu. Yemen ve Hicaz bölgelerinde de tesisi düşünülen telsiz telgraf teknolojisi hakkında ilk öneri Kasım 1905’de Yemen Vilayeti Vekaleti’nde bulunan Müşir Feyzi Paşa’dan gelmişti. Feyzi Paşa Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği şifreli telgrafında⁹⁹, Eastern Telegraph Company’e verilen telgraf ücretlerinden kurtulmak için Yemen, Asir ve Hicaz bölgeleri sahillerinden Akabe’ye kadar telsiz telgraf istasyonları inşa edilmesinin oldukça faydalı olacağını belirtmişti. Bu sayede söz konusu bölgeler arasında mevcut olmayan direkt bağlantının da gerçekleşeceği belirtilmişti.¹⁰⁰ Feyzi Paşa’nın tasavvurunda Yemen, Asir ve Hicaz telgraflarının telsiz ile Akabe’ye kadar gönderilmesi ve oradan Payitaht’a kadar mevcut olan Osmanlı elektrikli telgraf şebekesinin kullanılması yer alıyordu. Yahut bu tarihte proje ve inşa aşamasında olan Patara-Derne telsiz istasyonlarının haberinin alınmış olması çerçevesinde Akabe istasyonunun Patara’yla irtibat kurabileceği düşünülmüş olmalıydı. Yemen Vilayeti Vekaleti’nden gelen söz konusu bu erken tarihli telsiz telgraf talebi Sultan II. Abdülhamid¹⁰¹ ve Posta ve Telgraf Nezareti’ne iletilmişse de hayata geçirildiğine dair somut bir delil mevcut değildir. Nitekim Yemen ve Hicaz vilayetlerinde telsiz telgraf istasyonları kurulmasına dair talepler ilerleyen yıllarda da devam etmişti.

1909’da yine Yemen Vilayeti’nden gelen taleple San’a’nın Asir üzerinden telsiz telgraf istasyonlarıyla Cidde’ye bağlanması bu suretle telgraf hatlarında yaşanan bozukluklar esnasında haberleşmenin devamının sağlanması istenmiş ve yine Eastern şirketine ödenen ücretlerden tasarruf edilmesine vurgu yapılmıştı.¹⁰² Söz konusu yüksek transit ücretleri Dâhiliye Nezareti’nin de dikkatini çekerek, Asir’den gönderilen uzun içerikli bir tek telgraf için 800 İngiliz lirası ücret ödenmek zorunda kalındığı ve bu tür telgrafların yıl içerisinde birkaç kez gönderilmek zorunda olduğundan bunlara ödenecek ücretlerle telsiz telgraf istasyonlarının tesis masraflarının karşılanabileceğine vurgu yapılmıştı. Bu konuyu Maliye Nezareti’nin dikkatine sunan Dâhiliye

98 Gustav Eichhorn. *Wireless Telegraphy*. (London: Charles Griffin and Company Publication, 1906), 1-2.

99 Eastern Telegraph Company kablolu hakkında eleştiriler ve alternatif haberleşme yatırımlarını içeren bu telgrafname, söz konusu şirket kabloları vasıtasıyla Payitaht’a gönderildiğinden konunun mahremiyeti esasına uygun olarak şifre kullanılmıştı. Devletin askerî, ekonomik ve idarî iç yazışmalarının yabancı bir şirket vasıtasıyla gönderilmek zorunda olması Hicaz ve Yemen telgraf yazışmaları için şifre kullanımını daimi olarak zorunlu kılmıştı.

100 BOA., DH.MKT., 1027/5 (R. 27 Teşrin-i evvel 1321); Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye, Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 357/8 (R. 27 Teşrin-i evvel 1321).

101 Söz konusu talebin Yıldız’a bildirilmesi için bkz. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız, Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.), 280/46 (R. 27 Teşrin-i evvel 1321).

102 BOA., DH.MKT., 2805/90 (R. 23 Nisan 1325).

Nezaretî, Yemen'de telsiz telgraf kurulumu için hazırlık ve girişimler yapılmasını teklif etmişti.¹⁰³ Bu düşünceler akabinde Yemen Vilayeti'nde telsiz telgraf kurma fikri şekillenmeye başlayan Osmanlı Devleti'nin bilhassa malî sıkıntılar çerçevesinde girişim başlatamadığı açıktır.

1911 yılı başlarında Bâb-ı Âli'ye gelen bir teklif Yemen telsiz telgraf şebekesi fikrini yeniden canlandırmıştı. Söz konusu teklif bizzat telsiz telgraf teknolojisinin mucidi olan Guglielmo Marconi'nin şirketi Marconi Telsiz Telgraf Kumpanyası'na (Marconi Wireless Telegraph Company) aitti. Kumpanya'nın teklifine göre San'a ile Hudaydah arasında istasyonlar kurma düşüncesinden haberdar olduğu bu nedenle şirketin halihazırda elinde bulunan istasyonları derhal bölgeye göndererek Osmanlı Devleti için kurabileceği açıklanmıştı. Yetkin memurlar yetiştirmek için bir uzman göndermeyi de teklif eden Marconi firmasının bu girişimi olumlu karşılanmış, yetkililerin inceleme için davet edilmesi ve hazırlıkların başlatılarak bir sonraki yıl icraata başlanması hususunda Maliye Nezaretî'ne emir verilmişti.¹⁰⁴ Maliye Nezaretî'ne yazılan emirde telsiz telgrafa olan ihtiyaç şu şekilde izah ediliyordu: Yemen ve Hicaz ile haberleşme Kızıldeniz'deki yabancı şirket kablolarıyla icra edildiğinden söz konusu şirketlere yıllardır çok yüksek ücretler ödenmektedir. Bölgede bulunan aşiretlerin kara hatlarının inşasına izin vermeyerek güçlük çıkarmaları sebebiyle karadan bağlantının da mümkün olamayacağı dikkate alındığında, yabancı şirketlere verilen bir yıllık transit ücretleriyle Yemen-Payitaht arasındaki direkt bağlantı için üç telsiz telgraf istasyonu kurulabilecektir.¹⁰⁵ Harbiye Nezaretî'nden alınan görüşte ise bölgede askerî hareketlerin devam etmesi sebebiyle kurulacak istasyonların askerî öneme sahip merkezlerde olmasına dikkat çekilerek Hudaydah, Cizan, Kunfudah ve Cidde'de istasyonlar kurulması teklif edilmişti. Nitekim 1910 yılı itibarıyla Yemen'de cereyan eden çatışmalar şiddetlenmiş ve isyanları kontrol altına alabilmek maksadıyla askerî hareketler hızlandırılmıştı. İşte bu noktada Harbiye Nezaretî'nin de ifade ettiği gibi haberleşmenin kesintisiz ve hızlı olarak icra edilmesi Yemen'de bulunan Osmanlı ordusu için hayati öneme sahipti.¹⁰⁶

Tüm bu girişimlere rağmen Yemen'de telsiz telgraf konusunda fiili bir çalışma yapıldığına dair belgeye sahip değiliz. Bu hususta şüphesiz maddî olanakların yetersizliği belirleyici olsa da 1907 yılında projelendirilen istasyon merkezleri arasında Hicaz bölgesi merkezlerinin de bulunması Yemen yerine Hicaz'a öncelik verildiğini düşündürmektedir. Nitekim 1907 yılında, dünyadaki güncel telsiz telgraf istasyonlarını listeleyen Amerikan donanmasının kayıtlarında Osmanlı Devleti merkezlerinde Gelemiş-Patara, Derne yanında Cidde, Medine ve Yenbu istasyonları yer almıştı. Ancak söz konusu Hicaz merkezlerinin henüz projelendirilmiş olduğu ve inşasının gerçekleşmediği de belirtilmişti.¹⁰⁷ Aynı kurumun 1912 tarihli güncel listesinde

103 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ.), 59/2 (H. 15 Muharrem 1328).

104 BOA., BEO., 3861/289562 (H. 23 Safer 1329).

105 BOA., BEO., 3867/289985 (H. 9 Rebiülevvel 1329).

106 BOA., BEO., 3920/293948 (H. 29 Receb 1329).

107 *List of Wireless-Telegraph Stations of The World*, 1907, 18.

de söz konusu hatlar “projelendirilmiş” olarak gösterilmiş olup henüz hayata geçirilmediği anlaşılmaktadır.¹⁰⁸

Arşiv evrakından elde edilen bilgiler, Osmanlı Devleti’nin Dünya Savaşı’na dâhil olduğu tarihlerde Yemen’de hala telsiz telgraf istasyonları kurulmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim savaşa dâhil olan Osmanlı Devleti, savaş halinde değişen şartlara bağlı olarak Yemen’e ulaştıracağı postalar için yeni vasıtalar temin etmeye çalışmış, bu arayış çerçevesinde de bölgeye telsiz telgraf istasyonları kurulması gerekliliği sık sık hatırlatılmıştı.¹⁰⁹ Vilayetin bu yöndeki taleplerine telsiz telgrafın deneme süreçlerinin devam ettiği ve tamamlanması halinde bölgede tesis edileceği¹¹⁰ belirtilse de 1915 yılı başlarında bölgeye henüz istasyon kurulmamıştı.¹¹¹ 1915 yılı itibarıyla, Yemen postaları Musavva ve Assab’a uğrayan İtalyan posta vapurlarıyla Hudaydah’a nakledilmeye başlansa da telsiz telgrafa olan ihtiyaç devam etmişti.¹¹² Bu tarihten sonra bölgeye herhangi bir istasyon kurulduğuna dair bilgiye ulaşılamasa da savaşın maddi ve manevi ağırlığıyla Osmanlı Devleti aleyhine bölgede gelişen hadiselerin buna mani olduğunu düşünmek en makul sonuç olacaktır.

Sonuç

Yemen, dillere destan uzaklığı ve isyanlarla meşhur tarihi çerçevesinde incelendiğinde, bilhassa Sultan II. Abdülhamid döneminde telgraf hatlarının inşa edilmesi ve yabancı şirket tahakkümünün kırılması noktasındaki çabalar, orada merkezi otoriteyi etkin bir şekilde tesis etme amacıyla gerçekleşmişti. Yemen Vilayeti’nde, diğer coğrafyalarda görüldüğü üzere ticaret, sosyo-kültürel hayat gibi sahalarda büyük dönüşümleri beraberinde getiremeyen telgraf teknolojisi, askerî ve idarî meselelerin çözümü ve bürokrasinin etkin surette işletilmesi bakımından büyük etki yaratmıştı. Telgraf yatırımlarında, Osmanlı Devleti’nin Anadolu ve Rumeli merkezlerinde görülen devlet-ahali işbirliğine Yemen’de çok nadir rastlanması, Yemenlilerin telgraf teknolojisinin nimetlerinden bi-haber olduğunu gösterirken, devlet yetkililerinin de telgrafi ahali menfaatinden ziyade askerî-idarî gerekçelerle işlettiğini ortaya koymuştur.

19. yüzyılın sonunda yaşanan büyük kayıplar, isyanlar, diplomasi savaşları ve emperyal tehlikelere rağmen bir türlü vazgeçmediği Yemen topraklarına tutunmaya devam eden Osmanlı Devleti, bu hususta büyük bir direnç sergilemişti. Bu direncin korunmasında ise en büyük yardımlardan birini telgraf sağlamıştı. Hızlı ve kolay haberleşme ağı sayesinde, askerî sevkiyatların serian yürütülmesi, merkez ile vilayet arasındaki emir zincirinin güçlü bir şekilde kurulması, San’a ile sair kaza ve kasabaların irtibat halinde olması, Yemen’de görev yapan memur ve askerlerin elini kolaylaştırmıştı. Nitekim bu gerçeğin bilincinde olan isyancılar,

108 *Wireless-Telegraph Stations of The World* (Washington: Government Printing Office, 1912), 37. Hicaz bölgesi için tasarlanan bu telsiz telgraf şebekesinin hayata geçirilmesi ve kullanımı ayrı bir çalışma konusudur.

109 BOA., BEO., 4325/324346 (H. 20 Muharrem 1333).

110 BOA., DH.ŞFR., 42/252.

111 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye, Emniyet-i Umumiye Kalemi, Altıncı Şube (DH.EUM.6.Şb.), 2/75 (R. 12 Teşrin-i sani 1330).

112 BOA., BEO., 4322/324109 (H. 4 Muharrem 1333).

cerayan eden isyan ve çatışmalarda ilk hedef olarak telgraf hatlarını seçmişlerdi. Bu çerçevede düşünüldüğünde Osmanlı Devleti'nin Yemen'deki varlık mücadelesini sürdürmesinde telgraf hayati öneme sahip olmuş, teknik imkânlar askerî başarıları desteklemiştir.

Üretilen onca alternatif projeye rağmen aşiretlerin ve perde gerisinde İngilizlerin engelleriyle Anadolu şebekesi ile Yemen şebekesini birbirine bağlayamayan Osmanlı Devleti, Yemen'de haberleşme konusundaki en büyük sıkıntıyı yabancı şirketlere bağımlı kalmakla yaşamıştı. İngiliz telgraf şirketi ETC'nin Kızıldeniz ve Akdeniz'de bulunan denizaltı kabloları vasıtasıyla Payitaht ile Yemen merkezleri arasında kesintisiz iletişim kurabilen Osmanlı Devleti, malî kayıplar ve istihbarat zaafiyetinin önüne geçememişti. Ancak uzun yıllar kıtalararası telgraf trafiğini idare eden söz konusu bu emperyal şirketlerin gücüne rağmen, Sultan II. Abdülhamid, Yemen ve Hicaz sahasında Osmanlı telgraf hatlarının mevcudiyetine önem vermiş, bölge tamamen yabancı şirketlere terk edilmemişti. Bunun için Osmanlı hazinesinden yüklü miktarda harcamalar yapılırken, Yemen merkezleriyle doğrudan bağlantı arayışlarından da vazgeçilmemişti. Nitekim Dünya Savaşı'na giden süreçte Osmanlı Devleti topraklarında projelendirilen ilk telsiz telgraf istasyonlarından birkaçı bu coğrafyada kurulmak istenmiş, fakat sonuç başarılı olamamıştı.

Günlük hayatın ve devlet işlerinin kolaylaşmasında büyük faydası görülen telgrafın menfi yönü ise, hakimiyet mücadelesi verilen son dönemde Yemen'de yaşanan acıların ve ölümlerin haberini Osmanlı Devleti'nin her köşesine nakledip hissettirmesi olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Yazar Notu: Bu çalışma, 2017 yılında TİKA, TTK ve İstanbul Üniversitesi işbirliğiyle düzenlenen II. Uluslararası Osmanlı Döneminde Yemen Sempozyumu'nda sunulan "Yemen Vilayeti'nde Telgraf" başlıklı sözlü tebliğin konu, mekan ve kronolojik sınırlarının genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Author's Note: This study was created by expanding the subject, place and chronological boundaries of the presentation titled "Telegram in the Yemen Province" presented at the II. International Symposium on Yemen in the Ottoman Era, organized in cooperation with TİKA, TTK and Istanbul University in 2017.

Kaynaklar/References

Arşiv Evrakı

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.), 310/47; 450/2; 452/50; 455/99; 479/24.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), 9/66; 51/3806; 71/5281; 271/20269; 318/23833; 158/11804; 2301/172537; 2584/193761; 3861/289562; 3867/289985; 3920/293948; 4322/324109; 4325/324346.

- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye, Emniyet-i Umumiye Kalemi, Altıncı Şube (DH.EUM.6.Şb.), 2/75.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye, Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 806/30; 1016/2; 1027/5; 1628/138; 1687/7; 1706/107; 1790/100; 1858/81; 1903/125; 914/71; 2805/90.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI.), 59/2.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye, Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 42/252; 357/8.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Fotoğraflar (FTG.f), 1294.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Haritalar (HRT.h.), 135; 364; 366; 476.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Hariciye Nezareti, Londra Sefareti (HR.SFR.(3).), 219/81; 220/41.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Hariciye Nezareti, Siyasi (HR.SYS.), 90/5; 946/8.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR.TO.), 249/39; 253/19; 551/6.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade, Dahiliye (İ.DH.), 712/49798.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade, Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), 44/1813; 109/4698; 122/5259.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade, Mısır (İ.MTZ.(05)), 19/764.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade, Telgraf ve Posta (İ.PT.), 2/52; 4/1; 12/24; 16/39.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade, Şura-yı Devlet (İ.ŞD.), 31/1514; 34/1696; 82/4843.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Şura-yı Devlet (ŞD.), 288/9; 2253/19; 2254/15; 2259/13; 2259/23.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Plan, Proje ve Kroki (PLK.p.), 5432.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız, Hususi Maruzat (Y.A.HUS.), 217/13; 217/28.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız, Resmi Maruzat (Y.A.RES.), 15/26.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız, Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.), 280/46.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız, Perakende, Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH.), 1/88.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız, Perakende, Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT.), 5/53.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız, Perakende, Umumi Maruzat (Y.PRK.UM.), 6/31; 18/11; 18/94.

Sâlnâmeler

- Hicâz Vilâyeti Sâlnâmesi*, Birinci Def'a, Hicâz Vilâyet Matbaası, 1301 (1884).
- Hicâz Vilâyeti Sâlnâmesi*, İkinci Def'a, Hicâz Vilâyet Matbaası, 1303 (1886).
- Yemen Sâlnâmesi*, Birinci Def'a (Muharrir Hamid Vehbi – Baskı yeri yok.) Hicri 1298 (1880/1881).
- Yemen Sâlnâmesi*, İkinci Def'a (Muharrir Hamid Vehbi – Baskı yeri yok.) Hicri 1299 (1881/1882).

Araştırma Eserleri

- Adams, J. M., "Development of the Anglo-Indian Telegraph", *Engineering Science and Education Journal*, 6/4 (August 1997): 140-148.
- Akalın, Durmuş, "İngiltere ve Osmanlı Devleti Arasında Perim Adası (1798-1914)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33/56: 234-263.

- Akalın, Durmuş, “Yemen’de Şeyh Said Adlı Arazi Çevresinde Osmanlı-Fransız Rekabeti (1868-1912)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 30/1 (2016): 1-44.
- Akbulut, Uğur, “İngilizlerin Hindistan’la Olan Haberleşmeyi Hızlandırma Çabaları”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 13/25-26 (2014): 99-124.
- Aydın, Mithat, “Sir Henry G. Elliot’ın İstanbul Büyükelçiliği (1867–1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı”, *OTAM*, 18 (2005): 21-49.
- Ayışığı, Metin, “Osmanlı’nın Son Vilayeti Yemen”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler* içinde, 1985-2019. Ankara: TTK Yayınları, 2002.
- Beauchamp, Ken. *History of Telegraphy*. London: Published by The Institution of Engineering and Technology, 2008.
- Bektaş, Yakup, “The Sultan’s Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880”, *Technology and Culture*, 41/4 (October 2000): 669-696.
- Bilge, M. L., “Aden”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 1: 367-369, 1988.
- Bostan, İdris, “Yemen (Tarih/Osmanlı Dönemi)”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 43: 406-412. 2013.
- Choudhury, D. K. L. *Telegraphic Imperialism: Crisis and Panic in the Indian Empire, c.1830-1920*. Palgrave Macmillan Publication, 2010.
- Cole, J. R. I. *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt’s ‘Urabi Movement*. Cairo: The American University in Cairo Press, 1999.
- Çakılcı, Diren, “Osmanlı Devleti’nde Denizaltı Telgraf Hatları ve Eastern Telegraph Company”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1-5 Ekim 2018, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. 3, 289-309. Ankara: 2022.
- Çakılcı, Diren, “Osmanlı Devleti Telgraf Şebekesinde Üsküdar Telgrafhanesi ve Önemi”, *IX. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX, Bildiriler*, I: 131-149. İstanbul: 2017.
- Çakılcı, Diren. *Rumeli Telgraf Hatları (1854-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Davison, Roderic H. *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, Çeviren Mehmet Morali, İstanbul: Alkım Yayınları, 2004.
- Demir, Tanju, “Osmanlı İmparatorluğunda Deniz Posta Taşımacılığı ve Vapur Kumpanyaları”, *OTAM*, 17 (2005): 1-17.
- Eichhorn, Gustav. *Wireless Telegraphy*. London: Charles Griffin and Company Publication, 1906.
- Ekici, Cevat, “Yemen’de Telgraf Hatları ve Merkezlerinin İnşası”, *Osmanlı Döneminde Yemen Milletlerarası Kongre Tebliğleri* içinde, 63-71. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2011.
- Ekinci, İlhan, “Kızıldeniz’in Güneyinde Şeyh Said ve Fersan Adaları Meselesi”, *Belleten*, LXIX/255: 567-599.
- Farah, C. E., “Ottoman Return to The Highlands of Yemen 1872-1882”, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 28 (1998): 49-60.
- Grohmann, A., “Perim”, *İslam Ansiklopedisi*, 9: 551-552. İstanbul: 1964.
- Kaçar, Mustafa, “Osmanlı Telgraf İşletmesi (1854-1871)”, *Çağmı Yakalayan Osmanlı* içinde, 45-120. İstanbul: IRCICA Yayınları, 1995.
- Kızıltoprak, Süleyman. *Mısır’da İngiliz İşgali, Osmanlı’nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*. İstanbul: ISIS Yayınları, 1999.
- List of Wireless-Telegraph Stations of The World*. Washington: Government Printing Office, 1907.

- Minawi, Mostafa, “Telegraphs and Territoriality in Ottoman Africa and Arabia during the Age of High Imperialism”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 18/6: 567-587.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen*. İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Özdağ, Abdullah, “Doğu Afrika’da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere’nin Sudan’ı İşgali (1896-1898)”, *OTAM*, 42 (2017): 119-160.
- Rogan, Eugene. “Instant Communication: The Impact of the Telgraph in Ottoman Syria”, *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation* içinde, 113-128. Stuttgart: 1998.
- Selçuk, Mustafa, “Hudeyde Mebusu Zühdü Efendi ve Yemen Layihası”, *History Studies, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, 4 (2012): 309-326.
- Somel, Selçuk A., “Osman Nuri Paşa’nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18/29 (1996): 1-38.
- Tezçakar, Özdemir Behice. *İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Siemens Tarihi*. İstanbul: 2016.
- Wireless-Telegraph Stations of The World*, Washington: Government Printing Office, 1912.
- Yazıcı, Nesimi. “Tanzimat’ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı”, *OTAM*, 3 (1992): 333-377.
- Yeşilyurt, Yahya. *Yemen’de Osmanlı-İngiliz Mücadelesi (1871-1914)*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2011.

İnternet Kaynakları

- “The Evolution of Cable & Wireless, Part 2 by Bill Glover”. Erişim 20.10.2021.
<http://atlantic-cable.com/CableCos/CandW/Eastern/index.htm>

EKLER

Ek 1: Yemen Şebekesi ile irtibat kurma arayışları ve çözüm önerilerini gösteren harita. (BOA., HRT.h., 476)

Efsanyle Gerçeklik Arasında Seylan Adası ve Anonim Hatıralardan Aile Şeceresine Türk Soylu Sri Lankalılar Meselesi

The Ceylon between the Myth and Reality and Issue of Turkic-Origin Sri-Lankans from Anonymous Reminiscences to Family Genealogy

Ekrem SALTİK¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ekrem Saltık (Dr. Öğr. Üyesi),
İstinye Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: esaltik@istinye.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8087-0986

Başvuru/Submitted: 08.01.2022

Revizyon talebi/Revision requested:
26.04.2022

Son revizyon/Last revision received:
17.05.2022

Kabul/Accepted: 18.05.2022

Atıf/Citation: Saltık, Ekrem. "Efsanyle Gerçeklik Arasında Seylan Adası ve Anonim Hatıralardan Aile Şeceresine Türk Soylu Sri Lankalılar Meselesi" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 1 (2022): 93-115.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1055237>

Öz

Coğrafi şekil ve konumundan dolayı "Hindistan'ın Gözyaşı" benzetmesi yapılarak, geçmişte Serendib ve Seylan gibi farklı isimlerle adlandırılan Sri Lanka, oldukça yakın bir mesafede bulunduğu Hindistan'ın güneyindeki küçük bir ada devletidir. Toplam arazisinin %25'inin potansiyel mücevher barındırmasından dolayı "Hint Okyanusu'nun İncisi" yakıştırması da yapılan Sri Lanka'nın sosyokültürel derinliklerinde, Osmanlı tarihi bağlamında da farklı olan ilginç bir ilişkiler ağı ve geçmiş bulunmaktadır. Farklı azınlık ve dinlere mensup heterojen bir nüfus yapısına sahip olan Sri Lanka'da yaşayan Moor Müslümanları, Osmanlı Devleti'nin adıyla kurduğu ilişkilerin merkezinde yer almıştır. 19. yüzyılın ortalarından başlayarak Seylan Adası'na yerel halktan seçtiği kişileri temsilci olarak atayan Osmanlı Devleti adına Seylan'ın farklı şehirlerinde görev yapan şebkenderlerin bir kısmının 'Türk Soyluluk' iddiası taşıyan şecerelelere sahip olması oldukça şaşırtıcıdır. Bu makale henüz hakkında nitelikli bir literatürün oluşmadığı Osmanlı – Seylan ilişkileri bağlamında, Seylan Müslümanlarının Osmanlı Devleti ve Türklerle kurduğu ünsiyet bağını analiz ederek, adadaki Türk soylu Sri Lankalılar meselesini literatürde ilk olacak şekilde tartışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Marco Polo, İbni Battûta, Madura Sultanlığı, Sultan Ala'uddin, Prens Cemaleddin, Moor Müslümanları

ABSTRACT

Nominalized with various names such as Serendib and Ceylon in the past, drawing an analogy of the "Teardrop of India" due to its geographical shape and location, Sri Lanka is a small island state located in the vicinity of southern India. A highly intriguing history and a network of connections is available in terms of Ottoman history within the sociocultural depths of Sri Lanka, ascribed as the "Pearl of Indian Ocean" due to its rich precious stone potential of 25% of its total land. Having a heterogeneous population of various minorities and religions, Sri Lankan Moors have laid at the heart of relations established by the Ottoman State with the island. It is surprising for certain consulates assigned

with office in various provinces of Ceylon in the name and on behalf of the Ottoman State appointing local individuals as representatives in Ceylon starting from the mid-19th Century having genealogies alleged to be “Turkic-origin.” This article analyzes the accustoming bond established by Ceylon Muslims with the Ottoman State and Turks within the context of Ottoman-Ceylon relations. In addition, it discusses the issue of Turkic-origin Sri Lankans inhabiting the island to be the first in the literature as currently there is a lack of qualified literature regarding this topic.

Keywords: Marco Polo, Ibn Battuta, Madurai Sultanete, Sultan Albdin, Prince Jameldeen, Sri Lankan Moors

EXTENDED ABSTRACT

Sri Lanka, one of the important players of international trade performed on the busy maritime routes of Western Asia, China, and the Far East throughout history, is a small island state previously called Serendib and Ceylon. In addition to potential jewel reserves, Sri Lanka is home to many spices such as cinnamon in addition to the first ports where European seamen landed on the South Asian coasts. These seamen were influenced by the travelogues of travelers such as Marco Polo and Ibn Battuta. The island, exposed to Portuguese and Dutch colonialism throughout its colonial history, subsequently came under British rule, and various settlement policies were implemented to change the population structure of Muslims living on the island. The problems experienced by the Moor Muslims on the island decreased relatively during the process that began when the British brought a large working population of Tamil origin from southern India to the island. Furthermore, the “siege” experienced by the Muslim minority, which was still under an embargo, brought with it the search for a “savior.” The Ottoman Empire, which came to the forefront as a natural consequence of being the most powerful Muslim state of the period during this search, became a political center of attraction where Muslims living on the island of Ceylon were also waiting in anticipation. In fact, during this period, the “Islamic Union” policy that placed the caliphate at its center, promoted by Abdülhamid II who would ascend to the Ottoman throne, aimed to strengthen against Western states by repelling the siege of the Ottoman Empire and the Islamic world with the support of the Muslim potential in South Asia. The Ottoman Empire’s relations with Ceylon, that had been maintained with contact through consuls appointed to the region since the 1860’s, underwent a shift in paradigm with the reign of Abdülhamid II. It is evident that the Muslim minority on the island was a central issue in the appointments of the consuls during this period. In addition, choices were made on the basis of candidates that could penetrate the social hierarchy of the relevant Muslim minority. In line with these preferences, the names who would act as the Ottoman Consulate General in Ceylon from the second half of the 19th century were chosen from members of different tribes of the Moor minority, an elite Muslim merchant community in Ceylon. The origins of some of the families of the different tribes of the Moor minority who would represent the Ottoman Empire on the island are rumored to date back to a Turkish ruler named Sultan Ala’uddin [*Albdin*] who lived in Konya in the 8th century. The same dynasty was also familiar with the “scholar-seeking” son, Prince Jamaledin [*Jamaldeen*] of King Sinhali, a Turkish ruler who settled in Beruwela during the era of the 3rd Dapula Period and

established a medical school south of Colombo. The genealogy of a tribe of Moor Muslims in Ceylon, which connects them to a Turkish sultan who lived in Anatolia, has inconsistencies that require analysis. Here the genealogy refers to a Turkish ruler who lived in Anatolia at a time that points to a century in which Turks were nonexistent “at least politically” in the Anatolian geography. Moreover, the aforementioned “Sultan” was a Turkish ruler who would actually rule in that geographical region centuries later, and the name of his son, who is said to have settled in Ceylon, is phonetically similar to the name of an Islamic scholar who lived in Konya in the same century. Therefore, the creation of a profile of a “Turkish sultan” named Alaeddin and a “Rumi scholar” named Celaledin, evoking the Anatolian Seljuk ruler Alaaddin Keykubat and Mevlâna Celalettin who is said to have settled in Konya upon his invitation, is “very familiar.” However, when the genealogy is considered alongside other details about the person and relationships it claims, the proposal is “too farfetched” temporally and spatially. Consequently, it is necessary to unite the scattered pieces of the history of the geography where this “very familiar yet very distant” fiction has emerged to understand the familiarity between the Turks and the tribe that took to the stage of history within the framework of the relations established by the Ottoman Empire with Ceylon Island. Doing so on the chronological basis of this geography will also pave the way for a more “negotiable” configuring of the memory to understand the issue of “Sri Lankans of Turkish descent.” On this basis, certain legends about Sri Lanka’s history, starting from the early periods of Ceylon when it was known as Serendib, will be analyzed in the following sections of this study. The processes experienced on the island in the Middle and New Ages will be discussed in general terms accompanied by the observations and legendary narratives of travelers such as Marco Polo and Ibn Battuta. Finally, the background of the issue of “Turkish Nobility” among particular families of the Muslim minority on the island will be analyzed in the context of the relations between the Ottoman State and Ceylon and in the context of sections from the life of Ibni Battuta, who visited the region in the 13th century. The genealogy claims that highlight that the Moor Muslims are the descendants of a legendary Turkish sultan have connotations that have the potential to change the paradigm regarding the image of the Ottoman Empire in the region.

In the contacts of certain elites among Ceylon Muslims with the Ottoman Empire, the “memory” of recent times and geographies and the “rumors” of distant times and geographies have changed places in the present. It is not possible for this complex as well as understandable memory transfer to be oblivious of the legends and tales loaded with common symbols for both cultures. These are also fed by the reality of generations and are the final link of the transfer. The longing and expectations for a powerful present symbol that might alleviate this pressure against the backdrop of such an “anonymous memory” and the colonial pressure that the sub-continent was subjected to must have eventually become unquestioned knowledge of the past. It is evident that an inconsistent and manipulative remembrance generated with knowledge of a past whose time and basis have been shifted during the collective transfer has

turned into a functional “memory” shaped according to the current political, economic, and social conditions and is considered sacred by its interlocutors. Various authorizations were granted on this level in Ceylon to represent the Ottoman Empire in the second half of the 19th century. During this period, the expectations of the South Asian Muslims, who had an Ottoman sympathy dating back centuries—and the local people and ruling elites fostered by different motives—about the Ottoman Empire reached its peak. Consequently, individuals who were members of an elite dynasty who had established a familiarity with Anatolia and the Turks were consciously or unconsciously preferred in the selection of the Ottoman consuls deputed in Ceylon. This time the land of the unexpected has turned to the reserves of the past and embraced the jewel of belonging consistent with its sociocultural dynamics at a time when its historical and collective existence is jeopardized due to its material reserves. These jewels of the past, that have a chronology and plot that varies according to the formation processes of different ethnic cultures on the island, can actually be a current “interpretation” or perhaps a “wish” shaped by a culture to avoid annihilation. The Muslim minority, who include the best jewelry masters on the island, have focused on the dynamic of “faith” to repel the colonial oppression it has been exposed to for several centuries. Consequently, they have embraced an “invented” memory carved out of this dynamic to return to the stage of history.

Giriş

Özellikle Uzak Doğu ve Çin arasında Batı Asya güzergâhındaki işlek deniz yollarında tarih boyunca gerçekleştirilen uluslararası ticaretin önemli duraklarından biri olan Sri Lanka, tarihi kayıtlarda *Serendib* ve *Seylan* adıyla geçen küçük bir ada devletidir. Topraklarındaki potansiyel mücevher rezervlerinin yanı sıra tarçın gibi pek çok baharata da ev sahipliği yapan Sri Lanka aynı zamanda, Marco Polo ve İbni Battûta gibi seyyahların bölgedeki izlenimlerini anlattıkları seyahatnamelerinden etkilenen Avrupalı denizcilerin, Güney Asya kıyılarından karaya çıktıkları ilk limanlara sahiptir. Coğrafi keşiflerle başlayan sömürge tarihi boyunca ilk olarak, 16. yüzyılın hemen başında Portekiz ve ardından 17. yüzyılın ortalarından itibaren Hollanda sömürgeciliğine maruz kalan ada, 18. yüzyılın sonu itibarıyla de İngiliz egemenliği altına girmiş, bu dönemde adada yaşayan Müslümanların nüfus yapısının değiştirilmesine yönelik çeşitli iskân politikaları hayata geçirilmiştir. İngilizler tarafından, Hindistan'ın güneyinden getirilen Tamil kökenli kalabalık nüfusun işçi olarak adaya taşınmasıyla başlayan süreçte, adadaki Moor Müslümanlarının yaşadığı sıkıntılar nispeten azalsa da nihayetinde hâlâ ambargo altında olan Müslüman azınlığın yaşadığı 'kuşatılmışlık' beraberinde bir 'kurtarıcı' arayışını da getirmiştir. Bu arayış sırasında dönemin en güçlü Müslüman devleti olmasının da doğal bir sonucu olarak ön plana çıkan Osmanlı Devleti, Seylan Adası'nda yaşayan Müslümanların da beklenti içerisine girdiği siyasi bir çekim merkezine dönüşecektir. Eş zamanlı olarak sahaya sürülen ve hilafeti merkeze alan "İslam Birliği" siyaseti, Güney Asya'daki Müslüman potansiyelin de desteğiyle, dünya Müslümanlarıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin de içinde olduğu kuşatılmışlık geri püskürterek, Batılı devletler karşısında ayakta kalmayı hedeflemektedir.¹

Osmanlı Devleti'nin 1860'lı yıllardan itibaren bölgede yetkilendirdiği şebkenderler aracılığıyla temas kurduğu Seylan Adası'yla ilişkileri, II. Abdülhamid Dönemi'yle birlikte paradigma değişikliğine uğramıştır. Bu dönemde yapılan şebkender atamalarında, adadaki Müslüman azınlığın merkeze alındığı ve söz konusu Müslüman azınlığın sahip olduğu sosyal hiyerarşiye nüfuz edebilecek tercihler yapıldığı görülmektedir. Bu tercihler doğrultusunda 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Seylan'da şebkenderlik yapan Osmanlı Devleti temsilcileri, adadaki Müslüman bir azınlığın farklı aşiretlerine mensup kişilerden seçilmiştir.² Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin adadaki temsilciliğini yapan ve Seylan'daki seçkin bir Müslüman tüccar topluluğu olan Moor azınlığının farklı aşiretlerine mensup ailelerden bazılarının kökenleri, iddialara göre, geçmişte Konya'da yaşamış *Sultan Ala'uddin [Albdin]* adında bir Türk hükümdarına kadar uzanmaktadır. Aynı sülale, 8. yüzyılda yaşadığı rivayet edilen söz konusu

1 Ekrem Saltık. "Osmanlı Devleti'nin Seylan Adası ile İlişkilerine Methal". *Türkiyat Mecmuası*. 30/2 (2020), 704-706.

2 "Sri Lankan Muslims". *Muslim Consuls*; Saltık. "Osmanlı Seylan İlişkileri...". 711.

Türk hükümdarın, Kolombo'nun güneyinde bir tıp okulu kuran Sinhali krallarından *III. Dapula* Dönemi'nde, Beruwela'ya yerleşmiş olan 'ilim peşindeki' oğlu *Prince Cemaleddin [Jamaldeen]* ile de ünsiyet kurmaktadır.³

Seylan Adası'ndaki Moor Müslümanlarına mensup bir aşiretin, kendilerini Anadolu'da yaşamış bir Türk sultana bağlayan şeceresi, şaşırtıcı olduğu kadar sorgulanması gereken tutarsızlıklara da sahiptir. Adadaki *Moor İslam Kültür Evi* ve *Maradana Camii* mütevellî heyeti gibi köklü sivil toplum teşkilatlarında uzun süre önemli görevler yapmış olan *M. S. bin Ismail Effendi*'nin *Personages of the Past*..⁴ adlı kitabında gündeme getirdiği ve daha sonra internet tabanlı bazı soy ağaçlarında⁵ sıklıkla tekrar edilen söz konusu şecere, Türklerin henüz Anadolu coğrafyasında 'en azından siyasi olarak' var olmadıkları bir yüzyılı işaret ederek, o dönemde Anadolu'da yaşayan bir Türk hükümdardan bahsetmektedir. Üstelik bahsi geçen 'Sultan', asırlar sonra gerçekten o coğrafyada hüküm sürecek olan Türk bir hükümdar ve Seylan'a yerleştiği söylenen oğlu da gerçekten aynı yüzyılda Konya'da yaşamış bir İslam âliminin adıyla benzer fonetikte bir isim taşımaktadır. Anadolu Selçuklu hükümdarı *Alaeddin Keykubat* ve onun daveti üzerine Konya'ya yerleştiği söylenen *Mevlâna Celalettin*'i çağrıştıran, *Alaeddin* adlı 'Türk sultan' ve *Celâleddin* adlı 'Rumi âlim' profili fikri olarak 'çok tanıdık' bir kurguya sahiptir. Ancak söz konusu şecere, iddia ettiği kişi ve ilişkilere dair diğer detaylarla birlikte düşünüldüğünde, zamansal ve mekânsal olarak 'fazla uzak' bir kurguya sahiptir.

Seylan Adası ve adada Osmanlı Devleti'nin bölgeyle kurduğu ilişkiler çerçevesinde tarih sahnesine çıkan bir aşiretin Türklerle kurduğu ünsiyetin anlaşılması için bu 'çok tanıdık ama fazla uzak' kurgunun yapıldığı coğrafyanın tarihine ait dağınık parçaların bir araya getirilmesi gerekmektedir. Böylesi dağınık bir yapbozun yine bu coğrafyanın kronolojik zemininde bir araya getirilmesi, adadaki 'Türk Soylu Sri Lankalılar' meselesinin anlaşılmasında daha 'müzakere edilebilir' bir hafıza inşasının da yolunu açacaktır. Bu zeminde, çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde ilk olarak, tarihi kayıtlarda Seylan ve öncesinde Serendib olarak geçtiği erken dönemlerinden başlayarak, Sri Lanka'nın geçmişine dair birtakım efsaneler analiz edilecektir. Marco Polo ve İbni Battûta gibi seyyahların adıyla ilgili gözlemleri ve efsanevi anlatıları eşliğinde, Orta Çağ ve Yeni Çağ'da adada yaşanan süreçlere genel hatlarıyla değinilecektir. Nihayet Osmanlı Devleti ile Seylan Adası arasındaki ilişkiler bağlamında adadaki Müslüman azınlığa mensup bazı aileler arasındaki 'Türk Soyluluk' meselesinin arka planı, 13. yüzyılda bölgeyi ziyaret etmiş olan İbni Battûta'nın -seyahatnamesine aktardığı- yaşamından kesitler eşliğinde analiz edilmeye çalışılacaktır.

3 *The First Twenty One Years: Moors' Islamic Cultural Home 1944-1965*, (Colombo: Moors' Islamic Cultural Home, 1965), 55; Mohamed Sameer bin Ismail Effendi. *Personages of the Past: Moors, Malays and Other Muslims of the Past of Sri Lanka*, (Colombo: Moors' Islamic Cultural Home, 1982), 10; Fazli Sameer. *Muslim Personalities in Sri Lanka: Then and Now*, (Colombo: Moors' Islamic Cultural Home, 2009), 148 ; Hassan Ahmed Maniku. "Conversion of Maldives to Islam". *Journal of the Royal Asiatic Society Sri Lanka Branch*. 31/87 (1986), 79; "Sultan Ala'uddin – Family" #90 ve "Sultan Albدين – Family" #90.

4 Ismail Effendi. *Personages of the Past*... ve ayrıca Sameer. *Muslim Personalities*...

5 "Sultan Ala'uddin – Family" #90 ve "Sultan Albدين – Family" #90.

Bilinen Seyehatlerle Bilinmeyen Hint İncisi'ne Yolculuk

Seylan, Taberî, Mes'ûdî ve Ya'kubî gibi tarihçilerin rivayetlerinde, cennetten çıkarılan Âdem'in yeryüzüne indiği yer olarak da tarif edilmişti.⁶ İnanışa göre, cennetten kovularak Cidde'ye inen Havva ile Müzdelife ve Arafat'ta buluşmadan önce Seylan'da iki asır boyunca ağlayarak tövbe etmiş olan Âdem'in -acı- gözyaşları, aslında bu coğrafyada yetiştirilen baharatların da kaynağıydı. 15. yüzyılda divan şiirinin temelini atan isimlerden biri olan Necâfî Bey, bir zamanlar Seylan'ı da içine alan Hint coğrafyası ile ilgili söz konusu inanışı şöyle dile getiriyordu; “*Kalem su'ban gibi olur bahane. Atar ol Âdemi Hindüstan'a [...] Çün Âdem ola cennetden havâvî. Diyâr-ı Hinde toruldur asâyî*”.⁷

Güney Asya kıyılarında 13. yüzyılın son çeyreğinde gelmiş olan Marco Polo gibi Orta Çağ'ın en önemli seyyahlarından biri olarak kabul edilen ve Marco Polo'ya göre üç kıtaya yayılan daha geniş bir coğrafyayı dolaşmış olan İbni Battûta, söz konusu inanışların peşinde Seylan'a gelmişti. İbni Battûta'nın Seylan yolculuğu, Hint Okyanusu'nun güneyinde bulunan Maldivler'de yaşadığı 'zorunlu' ikametini geride bırakarak Hindistan'a dönerken, üzerinde Âdem'in “ayak izi” olduğuna inanılan dağ zirvesini ziyaret etmek istemesiyle başlamıştı.⁸ Battûta, Seylan ziyaretinde Âdem'in cennetten kovulduktan sonraki yaşamıyla ilgili bölgesel inanışları besleyen benzer bir rivayette bahsi geçen mağarayı çağrıştıran çeşitli yerleri de ziyaret edecekti. Söz konusu mağara ile ilgili rivayete göre, cennetten atıldıktan ‘5500 sene’ sonra tüm iyi insanların tekrar cennete dönecekleriyle müjdelenen Âdem'e “Hayat Ağacı” da denilen bir ağacın yanındaki kaynaktan islatılan bir takım ‘cennet hatıraları’ verilmişti. Âdem, aralarında Mikâil tarafından getirilen altın çubukların da bulunduğu bu değerli nesnelere *La Caverne des Trésors* [Hazine Mağarası] adındaki bir mağaraya koymuştu. Bu mağara Süryânîce yazılmış *La Caverne des Trésors* adlı kitapta ayrıca, Âdem ve Havva'nın cennetten çıkarıldıktan sonra yine cennetin yakınlarında bulunan yüksek bir dağın tepesinde saklandıkları yer olarak tasvir edilmişti.⁹ *Adems Peak* [Adem Tepesi] olarak adlandırılan tepedeki bu ayak izinin Âdem'e değil, Budizm'in kurucusu Buda'ya ait olduğuna dair başka inanışlar olduğu gibi, bazı rivayetlerde, söz konusu zirvenin bulunduğu dağ, “Hazine Mağarası” adlı mitolojik dağı düşündürülecek şekilde “Mücevher Dağı” olarak tarif edilmişti.¹⁰

Eteklerinde Mücevher Dağı'nı çağrıştıran değerli taşlar bulunabilen ve Âdem ya da Buda'ya dair diğer rivayetlerdeki gibi bir mağaranın da bulunduğu zirveye, “Kadem-i Âdem” de denilen Âdem'in ayak izini görmek üzere çıkmak isteyen Battûta, bu amaçla Serendib'e doğru yola çıkmıştı. “Safi duman bir sütun gibi göklere yükselen” dağı, Marco Polo'nun

6 Süleyman Hayri Bolay. “Âdem”. *İslâm Ansiklopedisi* (DİA), (Ankara: TDV, 1988) 1, 363.

7 Emine Yeniterzi. “Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 3/15 (2010), 315.

8 İbn Battûta Tancî. *İbni Battûta Seyahatnamesi*, haz. A. Sait Yakut, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), II. 846.

9 Bolay. “Âdem”. 363.

10 Horatio John Suckling. *Ceylon: A General Description of the Island, Historical, Physical, Statistical Containing the Most Recent Information*, (London: Chapman&Hall, 1876), II. 9-10.

“diğer adalardan daha iyi durumda” olmakla nitelendirdiği¹¹ Serendib Adası’nın kıyılarına yaklaşırken görmüştü.¹² Yereldeki adı *Sri Pada* olan dağa çıkarken -günümüzde yaklaşık ‘5500 basamak’ bulunan- oldukça dik ve zorlu bir güzergâhı kullanmıştı. Battûta’ya göre zirve tırmanışı, basamak şeklinde yontulan kayalara çakılı demir kazıklara bağlanmış on adet zincire tutunarak yapılıyordu.¹³ Bulutların dağın alt tarafını görmeyi engelleyecek şekilde aşağıda kaldığı yerde bulunan noktaya ulaşıldığında, insana düşme korkusuyla ‘kelime-i şehadet getirttiği için’ son zincir “Şehadet Zinciri” olarak adlandırılmıştı. Zirveye çıkmanın iki yolu olduğundan bahseden İbni Battûta, *Bâbâ* yolu denilen ve adını Âdem’den alan güzergâhın oldukça çetin olduğunu ve kolay bir dönüş için kullanılan diğer yol olan *Mâmâ* yolunun adını Havva’dan aldığını yazmıştı. Üç gün kaldığını ifade ettiği zirveden dönüş yolunda, Âdem’in oğlu Şit Peygamberin adı verilen “Şeym Mağarası”na da uğramış, dağın alt tarafında suyu uzaktan gökyüzü gibi görünen ve dibinden yakut çıkarılan bir körfez gördüğünü ifade etmişti.

İbni Battûta’nın bahsini ettiği ‘masmavi körfez’ muhtemelen *Beruwala* [*Bae-ruwala*] kenti kıyılarıydı ve *Beruwala*’nın kelime anlamı ‘yelkenin indirildiği’ yerdı.¹⁴ *Beruwala*, 20. yüzyılın başında C. Brooke Elliott tarafından yazılmış *The Real Ceylon* kitabında, Seylan’daki en iyi mücevher ustalarının yaşadığı yer olarak tarif ediliyordu.¹⁵ Bu zeminde Battûta, Âdem Tepesi’nden inerken, üzerinde olduğu dağın eteklerinde bulunan ve adı Sanskritçede “mücevher kenti” anlamına gelen *Ratnapura*’dan¹⁶ başlayarak güney batı yönünde *Beruwala*’ya doğru yaklaşık yüz kilometre boyunca uzayan güzergâhta, dünyanın en zengin safir ve yakut rezervlerine sahip ‘yemyeşil’ bir coğrafyanın varlığına tanıklık etmişti aslında.

Nitekim günümüzde toplam arazisinin %25’inin potansiyel mücevher barındırdığı tahmin edilen Seylan toprakları, yapısında alüminyum ve demir bulunduran renkli bir cins granit olan safir taşının çıkarıldığı bir yer olarak sadece o coğrafyada bulunan özel bir taşta da adını vermişti.¹⁷ “Seylan Taşı” denilen ve kesimi oldukça zor olan bu taşın eşsiz güzelliği ve bölgedeki inciler, “*Elmâs u la’l ü gevher-i Seylân eder zuhur. Çem olsa ek-bâr sefid ü siyâh u surh*” diyen Şeyh Galip gibi, divan şiirinin önemli temsilcilerine de ilham vermişti.¹⁸

11 Marco Polo. *The Travels of Marco Polo*. Introduction John Masefield, (London: J.M. Dent & Sons Limited, 1908), 348.

12 *İbni Battûta Seyahatnamesi*. II. 846.

13 *İbni Battûta Seyahatnamesi*. II. 853-854.

14 Richard Leslie Brohier. *Seeing Ceylon*, (Colombo: Sooriya Publishers, 2000), 161.

15 C. Brooke Elliott. *The Real Ceylon*, (New Delhi, Asian Educational Services, 1995), 38-39.

16 Suckling. *Ceylon: A General Description of the Island...*, I. 10; Edward Brandis Denham. *Ceylon at the Census of 1911*, (Colombo: H. C. Cottle, 1912), 6; C. F. Gordon Cumming. *Two Happy Years in Ceylon*, (New York: Charles Scribners Sons, 1893), II. 10; Philip K. Crowe. *Diversions of a Diplomat in Ceylon*, (Princeton: D. Van Nostrand Company, 1956), 47.

17 Alan Walters. *Palms, Pearls, or Scenes in Ceylon*, (Colombo: Asian Educational Services, 1997); A. Mackenzie Ferguson & John Ferguson (ed). *All about Gold, Gems, and Pearls (also Minerals Generally) in Ceylon*, (Colombo: A. M. & J. Ferguson, 1888).

18 Yeniterzi. “Klasik Türk Şiirinde Ülke...”. 325.

1344 yılında söz konusu şiirlerin ilham kaynağı olan Seylan’a gelerek, kendisine daha önce gittiği ülkelerde “inci avlama mekânları” görüp görmediğini soran¹⁹ Jaffna Kralından birkaç inci alan İbni Battûta da “Âdem köprüsü” de denilen²⁰ *Menar Mendeli* [*Mannar*]’den sonra, adı Tamilcede “inci balıkçılığı” anlamına gelen ve *Bender Selâvât* olarak kaydettiği *Chilaw* [*Chalapâm*]’a²¹ ulaşmıştı. “Dünyada bundan başka görmedim” dediği beyaz fillere sahip ve adının anlamı “fil kayası” olan *Kunakar* [*Kurunegala/Gampola*]’a geldiğinde, burayı *Hûr-ı Yâkut* [*Yakut Körfezi*] olarak tanımlayan Battûta, adanın hemen her yerinde yakut olduğuna vurgu yaparak, toprak altından ve körfezden çıkarılan safir taşlarından bahsetmişti.²² Kırmızı [*ruby*], sarı [*citrine*] mavi [*topaz*] gibi daha nice renkte yakut taşları bulunan körfezden geçerek Âdem Tepesi’ne uzayan ‘hac yolculuğu’ sırasında, Hint diyarının eşsiz hazinelerini anlatan divan şiirlerine ve anonim masallara ilham veren mücevherlerin “kalbine” doğru yola çıkmıştı.²³

Kendisinden yaklaşık yarım asır önce Seylan’a gelen Marco Polo gibi İbni Battûta’nın da sonradan alt kıtadaki efsanevi mücevherlerin peşine düşecek birçok Avrupalı kâşife ilham veren yolculuklar yaptığı çağlarda Seylan, henüz mistik inançlar ve egzotik masallardan oluşan şeffaf ama korunaklı bir sır perdesinin ardındaydı. Söz konusu sır perdesinin, üzerinde bulunulan coğrafyanın özelliklerini de harmanlayan yapısında, bölgedeki Budizm, Hinduizm ve İslam dinlerine ait motifler de bulunuyordu. Bu bağlamda örneğin, Battûta’nın zirvesine çıktığı dağın eteklerinde Âdem’e verildiği rivayet edilen cennet hatıralarının ıslatıldığı “Hayat Ağacı” adlı ağacı çağrıştıran ve yapraklarından yiyeni ölümsüzlüğe kavuşturduğuna inanılan bir ağaç bulunuyordu. Benzer şekilde, Âdem Tepesi’nin eteklerinde bulunan *Abhayathilakarathnaramaya* tapınağının adındaki *nirâmaya*, çeşitli Hindu dillerinde “hastalıktan arınmış, sağlıklı” anlamına geliyor²⁴ ve kelimenin tamamı “hayat suyu” anlamına gelen “âb-ı hayat” kelimesinin fonetiğini çağrıştıırıyordu. Bu zeminde Battûta, Chilaw’dan geçerek ulaştığı Ratnapura’dan Beruwala’ya uzanan ufuktaki körfezin “gökyüzü gibi mavi” ve yakut rengi yeşiline bakarken, hayat ağacı ve suyunun yanındaki Âdem Tepesi’nden ‘sere serpe’ görülebilen bir ‘mücevher yatağını’ seyretmişti.

İbni Battûta’nın Seylan’da Âdem Tepesi’nden sonraki yolculuğu güneye doğru olmuş, adanın okyanus kıyısındaki en uç noktasında bulunan *Dînever* [*Dondra*]’e gitmişti. “Tanrılar Şehri” olarak bilinen Dînever’de ziyaret ettiği mabet ve “gözlerinde gece karanlığında çıra gibi yanarak etrafa ışık saçan iki iri yakut” ile tasvir ettiği “som altından yapılmış put”,²⁵ aslında 16. yüzyılda Kolombo’yu kuşatmak için bölgeye gelecek olan Portekizlilerin donanma komutanı

19 *İbni Battûta Seyahatnamesi*. II. 847-848.

20 *The Travels of Marco Polo*. 350-351.

21 Denham. *Ceylon at the Census...*, 104.

22 *İbni Battûta Seyahatnamesi*. II. 850.

23 İbni Battûta’nın *Behremân* ve *Neylem* gibi isimlerle kısaca değindiği ve tahmini olarak 2500 yıllık bir süreçte oluştuğu sanılan Sri Lanka’ya has safir çeşitlerine dair 19. yüzyıl sonlarında yazılmış farklı bilgiler için bak. Cumming. *Two Happy Years...*, II. 10-14. Ayrıca söz konusu bazı Seylan safirlerine dair görseller için bak. “Gems of Sri Lanka”.

24 *Digital Dictionaries of South Asia*.

25 *İbni Battûta Seyahatnamesi*. II. 854-855.

De Souza d'Arronches'in 1587'de yerle bir ettirdiği Hindu tapınağı [*Taneveram Temple*] ve orada bulunan efsanevi *Vişnu* heykeliydi.²⁶

Dinever'den sonra, adanın güney batı ucundaki *Kali* [*Galle*]'ye gelen Battûta, buradan *Kelenbû* dediği Kolombo'ya ve ardından adanın kuzey batısındaki *Battâla* [*Puttalam*]'ya dönerek,²⁷ -tuttuğu seyahat notlarıyla belki de perdesini araladığı- Seylan'ın, henüz efsanevi bir okyanus buğusuyla korunan "taşı toprağı yakut" coğrafyasının kıyısından geçip gitmişti.

Battûta'nın Seylan ziyaretinde karşılaştığı mücevherlerle ilgili notlarını çağrıştıran Seylan izlenimlerine sahip olan Marco Polo da seyahatine dair sonradan kitaplaştırılan hatıralarında, adadaki eşsiz mücevherlerden bahsetmişti.²⁸ Yirmi dört yıl süren Doğu seyahatinden sonra, 'mucizevi' bir şekilde evine döndüğünü haber alan Venediklilerin meraklı bakışları altında, Doğu ülkelerine dair hatıralarını anlatan ve artık gördüğü zenginlikleri ifade etmek için kullandığı kelime olan *Million* lakabıyla anılan Marco Polo, anlattığı zenginlik hikâyelerini destekleyecek mücevherlere de sahipti. Akdeniz'in önemli ticaret limanlarından biri olan Venedik'te yaşayan Marco Polo'nun Alt Kıta'nın zenginliklerine dair anlattığı hatıralar, farklı efsanevi bilgilerle harmanlanarak kulaktan kulağa tüm Akdeniz limanlarına yayılıyordu. Önceleri sözlü olarak anlatılan bu hikâyeler, birkaç yıl sonraki bir Venedik-Ceneviz savaşında esir düşen Marco Polo'nun aynı hücreyi paylaştığı *Rustichello da Pisa* tarafından *Livre des Merveilles du Monde* adıyla Fransızca olarak kitaplaştırılmış ve birçok kopyası 1300 yılından itibaren tüm Avrupa'ya yayılmaya başlamıştı. Üstelik Marco Polo'nun, dönüş güzergâhında Seylan'ın da bulunduğu efsanevi yolculuğu, coğrafi keşiflerin mihenk taşlarından biri olarak da kabul edilecekti. Marco Polo, yirmi dört yıl süren 'maceralı' yolculuğunu geride bırakarak Venedik'e döndüğünde, beraberinde üzerinde bulunan yıpranmış kıyafetlerin astarında gizlediği zümrüt, safir ve inci gibi değerli taşlar da getirmişti. Söz konusu mücevherlerle yaptığı, alt kıtadan dönüş yolculuğunda, son olarak, topraklarındaki değerli taşlardan bahsettiği Hint coğrafyasında bulunan Seylan'ı ziyaret etmişti.²⁹

Marco Polo'dan sonra Seylan'ı ziyaret eden İbni Battûta'nın Güney Asya'daki efsanevi ülkeler ve bu ülkelerin sahip olduğu zenginlikleri anlatan notları, Marco Polo Seyahatnamesinden yaklaşık yarım asır sonra [1355], *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibil-Esfâr* adıyla kaleme alınmıştı. Özellikle çağının Türk ve İslam toplumlarıyla ilgili önemli bilgiler verdiği için kısa sürede çok sayıda yazma kopyası üretilmişti. Bu zeminde, bir yönüyle hem Marco Polo'nun seyahatnamesi hem de İbni Battûta'nın Rihle'si, öncelikle Orta Çağ'ın bilinen zihin haritalarını yırtıp maddesel mümkün sınırlarını yıkarak hem efsanevi coğrafyaların hem de bu coğrafyalardaki akıl almaz zenginliklerin, aslında mevcut siyasi, askeri ve ekonomik duvarların

26 Cumming. *Two Happy Years...*, II. 198-199; Brohier, *Seeing Ceylon*, 196-197; Paulus Edward Pieris. *Ceylon and the Portuguese: 1505-1608*. (Ceylon: American Ceylon Mission Press, 1920), 110; Colin M. Enriquez. *Ceylon: Past and Present*, (New Delhi: Asian Educational Services, 1999), 145-146.

27 *İbni Battûta Seyahatnamesi*. II. 855-856.

28 *The Travels of Marco Polo*. 372-374.

29 *The Travels of Marco Polo*. vii-xiii.

arkasında keşfedilmeyi beklediğini anlatıyordu. Nitekim hayatlarının büyük bir bölümünü, bir zamanlar efsanevi anlatıların ardında korunaklı bir halde olan Doğu ülkelerinde geçirmiş olan her iki gezgin de Hint Okyanusu kıyıları ve özellikle Seylan'ı masalsı mücevherlerin membaı olarak tasvir etmişti.

‘Serendib Adası’ndan ‘Seylan Ülkesi’ne

Marco Polo'dan yaklaşık yarım asır sonra İbni Battûta'nın da ziyaret ettiği ve topraklarında dünyanın paha biçilemeyen en büyük safirlerinin bulunduğu Seylan, tarih boyunca farklı isimlerle anılmıştı. En az sahip olduğu isimler kadar geçmişi de çok katmanlı olan Seylan'ın ilk olarak Marco Polo ve ardından İbni Battûta'nın ziyaretlerine ev sahipliği yaptığı yıllar, adanın siyasi tarihinde *Transitional Period* [*Geçiş Dönemi*] denilen bir sürece denk gelmişti. Söz konusu “Geçiş Dönemi” aslında 10. yüzyılda Güney Hindistan'dan gelen Chola Hindu Tamil Krallığı tarafından dağıtılan ve geçmişi asırlar öncesine uzanan Sinhala Krallığı'ndan gelen prenslerin Dambadeniya, Gambola, Kotte, Sitawaka gibi krallıklar kurduğu süreci ifade ediyordu. Kaba hatlarıyla 1232 ve 1505 yılları arasında kalan yıllara karşılık gelen bu dönemde ada üzerinde ayrıca Jaffna, Vannimai gibi krallıklar da kurulmuştu. Budizm'in Seylan'daki temsilcisi olan Sinhalaların iki bin yılı aşkın süre boyunca devam eden ada hâkimiyeti, son iki asır boyunca bu krallığa başkentlik yapmış olan Kandy şehrinin sömürge devletlerinin eline geçmesiyle birlikte sona erecekti.

Bu zeminde, Seylan Adası'na gelen Battûta'nın ziyaret ettiği ve adını “Ayrı Şakarvati” olarak verdiği Puttalam'daki kral, muhtemelen *Aryacakracarti* ünvanlı bir Jaffna Kralı olmalıydı. Jaffna Krallığı'nın sınırlarında bulunan Puttalam ve Mannar çevresindeki limanlar, 8. yüzyılda Arap yarımadasından gelerek Hint ve Doğu Hindistan ticaret yolunda hâkimiyet kuran Arap tüccarların yüksek hacimli ticari faaliyetlerinin merkeziydi. Seylan'daki yerel krallıkların gerek kuzeyden gelen saldırılar ve gerekse kendi aralarındaki mücadelelerine sahne olan “Geçiş Dönemi”, Portekizlilerin adaya ulaştığı 1505 yılına kadar devam etmişti.³⁰ Portekizlilerin adaya gelişinden sonra karşılımları çıkan ilk engel olan Sinhala Krallığı, söz konusu mücadelesini 16. yüzyıla kadar devam ettirmiş, bu süreçte Portekiz'in yanında olan Kandy Krallığı, Seylan'ın istilasını kolaylaştıracak şekilde adeta ada içerisinden bir ‘gedik’ açmıştı. Nitekim Kandy Krallığı da Sinhala ve Tamil halkının dağıtılmasını müteakiben bizzat Portekizliler tarafından yıkılacaktı.³¹ Sinhalalarla Tamiller arasındaki gerginliğin tüm adayı tehdit eden ortak düşmana rağmen çeşitli çatışmalarla sürdüğü bu sürecin devamında, her iki halk da yaşam alanlarındaki hâkimiyetlerini kaybedecekti.

Seylan'ın modern zamanlarına ait bu çatışmalardan çok önce, 16. yüzyılın hemen başında adaya gelen Portekizliler, yaklaşık bir asır süren hâkimiyetleri sırasında, adadaki yerleşik ticari düzeni de yerle bir etmişlerdi. Bu bağlamda Portekizlilerin 17. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar

30 Pieris, *Ceylon and the Portuguese*.

31 Arnold Wright (ed). *Twentieth Century Impressions of Ceylon*, (New Delhi: Asian Educational Services, 1999), 43-55; İ. Hakkı Göksoy. “Sri Lanka”. *İslâm Ansiklopedisi* (DİA), (Ankara: TDV, 2009) 37, 427.

sahil boylarındaki siyasi kontrol ve ihracat tekeli ele geçirecekleri Seylan, Portekiz işgalinin ilk yıllarında özellikle adanın en büyük ticaret limanlarından birine sahip olan Kolombo'da yerleşik ve bölgedeki tarçın ve baharat tekeli elinde bulunduran kalabalık bir Arap tüccar nüfusuna sahipti. Özellikle sahip olduğu tarçın bağlamında, “tarçın adası” ve “tarçının anası” gibi ifadelerle tarif edilen Seylan, asırlar boyunca dünyadaki en kaliteli tarçının yetiştiği bir ada olarak kalmıştı.³² Bu noktada 14. yüzyılda Seylan'a gelen İbni Battûta'nın da adanın kuzeyindeki Battâla'da ilk fark ettiği şeylerden biri, şehrin bütün kıyılarının sel sularının taşıyıp yığıldığı *karfe* [tarçın] kütükleri olmuştu.³³

Sinbad Masallarından Seylan Limanlarına

Seylan'ın temel tarım ürünlerinden olan tarçın, Orta Çağ'ın statü sembolü değerli bir baharat olarak birçok kullanım alanı dışında, özellikle, kesilmiş etlerin muhafazası ve pişirilmiş etlerin sunumu için ideal bir baharattı. Rivayete göre, Eski Ahit'te bile vaftiz törenlerinde kullanılan kutsal yağın içeriğinde bulunduğu anlatılan tarçın, Roma İmparatoru *Lucius Domitius Ahenobarbus*'un anlık bir öfkeyle öldürdüğü ikinci eşinin cenaze töreninde de kullanılmıştı. M.S. 64 yılında gerçekleşen büyük Roma yangınının da müsebbibi olarak gösterilen ve daha çok “Neron” olarak bilinen bu Roma İmparatoru, söz konusu yangından sadece birkaç ay önce öldürdüğü eşinin ruhunu teskin etmek ve kendisini affetmesini sağlamak düşüncesiyle eşi *Poppaea Sabina*'nın bedenini yaktırırken oldukça değerli bir baharat olan tarçın kullanılmasını emretmiş, söz konusu cenaze törende kilolarca tarçın yakılmıştı.³⁴

Bu rivayetler zemininde, ilk çağlardan başlayarak Orta Çağ'a kadar, aranan bir baharat olduğu anlaşılan tarçının tekeli elinde bulunduran Arap tüccarlar, tıpkı birçok başka baharat için yaptıkları gibi tarçının kaynağını da asırlar boyunca saklamışlar, bu gizlilik zamanla tarçın ve diğer baharatlarla ilgili efsanelerin ortaya çıkmasını sağlamıştı. Herodot'a göre, insanların ulaşamayacağı yerlerde yaşayan “Tarçın Kuşları” vardı ve bu etçil kuşlar yuvalarını yapmak için yüksek dağlardan tarçın dalları topluyordu. Arap tüccarlar bu kuş yuvalarının yakınlıklarına giderek kurban kesiyor, kesilen kurbanı yuvalarına götüren kuşların taşıdığı et parçalarının ağırlığı, yükseklerdeki yuvaların yıkılmasını ve yuvadaki tarçın dallarının yere düşmesini sağlıyordu.³⁵ Bir başka rivayete göre, korkunç ve ölümcül zehre sahip “Yılan Lejyonları” tarafından korunan derin kanyonlarda bulunan -tarçın gibi- baharatlar,³⁶ ancak bu yılanları ehlileştirilebilen ya da bu dipsiz kanyonlardan çeşitli yollarla tarçın çıkarabilecek “cesur ve zeki” insanlar tarafından toplanabiliyordu.

32 Suckling. *Ceylon: A General Description of the Island...*, II. 330-345.

33 *İbni Battûta Seyahatnamesi*. II. 847.

34 Jay P. Graham. *Poppaea Sabina-The Power of Myth*, (North Carolina: Lulu.Com, 2017), 224.

35 *History of Herodotus* (by). George Rawlinson, (London: John Murray, 1862), II. 414-415.

36 Detienne Marcel. *The Gardens of Adonis: Spices in Greek Mythology*, (Princeton: Princeton University Press, 1994),18-19.

Binbir Gece Masalları'nı andıran daha pek çok rivayet ve efsaneye³⁷ konu edilen tarçının bu masallardan birinin kahramanı olan Sinbad'ın devasa kartallar ve korkunç yılanlarla mücadele ederek bulduğu değerli mücevherlere de sahip olan Seylan'ın aynı zamanda Orta Çağ'ın en büyük tarçın deposu olması belki de sadece bir tesadüf değildi. Efsaneye göre, *Alaaddin* adında zengin bir tüccarın maceracı oğlu olan *Sinbad* [*Sindbad*], Bağdat'tan başlayarak yaptığı 7 deniz yolculuğunda Afrika'nın doğusu ve Asya'nın güneyinde, aralarında Seylan'ın da olduğu çok sayıda egzotik ülkeye gitmişti.³⁸ 8. yüzyılda -Abbasi Devleti'nin güçlü dönemlerinde- yaşandığına inanılan bu yolculuklarda, büyülü âlemlere giderek canavarlarla karşılaşan, doğaüstü fenomenlere tanıklık eden Sinbad'ın fantastik maceralarını çağrıştıran efsanelerin gölgesineki paha biçilemez mücevherler ve tarçın beşiği olan Seylan, Avrupalıların belleğinde asırlar boyunca *Binbir Gece Masalları*'ndaki efsanevi ülkelerinden biri olarak kalmıştı.

Bağdat'ın özellikle *Harun Reşit* iktidarı sırasındaki zenginliklerini vurgulayan geleneksel doğu hikâyelerinin, Arap, Fars ve Hint kültürüyle derlendiği halk anlatılarından oluşan *Binbir Gece Masalları* genel kaniya göre, efsanevi masalcı *Ebu Abdullah Muhammed el-Gahşigar* tarafından 9. yüzyılda yazılı hale getirilmişti. *Kitâb 'Alf Layla wa-Layla* adıyla yazılı hale getirilen masallar ilk olarak 1704 yılında Batılı bir dile çevrilmişti. Bu tarihin çok öncesinde sözlü olarak kulaktan kulağa tüm Avrupa'ya yayılmış olan *Binbir Gece Masalları*'nın çevirmenliğini Fransız şarkiyatçı *Antonie Galland* yapmış, o dönemde *Fransız Doğu Hindistan Şirketi* bünyesinde Arap coğrafyasında görev yapmakta olan Galland, efsanevi masalları Fransızcaya çevirmişti. Aynı zamanda bir arkeolog olan *Antonie Galland*'ın *Les Mille et une nuits, Contes Arabes Traduits en Français* adıyla yaptığı on iki ciltlik çevirisi, *Alaaddin'in Sihirli Lambası, Ali Baba ve Kırk Haramiler* ve *Sindbad* gibi eserin Arapça orijinalinde bulunmayan hikâyeler eklenerek yapılmıştı. Galland'ın Halepli Maruni bir masalcıdan duyduğu rivayet edilen ve zamanla anonim bir kültürel mirasa dönüşecek olan söz konusu hikâyeler, 1839 yılında *The Arabian Nights Entertainments* ismiyle İngilizceye çevrilecekti. İngilizce çevirisi Arapça-İngilizce sözlüğüyle tanınan şarkiyatçı *Edward William Lane* tarafından yapılan *Binbir Gece Masalları* iç içe geçen hikâyelerden oluşuyor, 'binbir gece' devam eden hikâyelerdeki olaylar, üst bir çatı hikâyenin parçası olarak gerçekleşiyordu. Tıpkı, Seylan'ın tarihi isimlerinden biri olan *Serendib*'in kelime anlamındaki gibi 'beklenmedik' bir şekilde ortaya çıkan ve çoğunlukla Hint masallarında kullanılan bir teknikle, bir önceki anlatımla ilgisi olmayan sürpriz karakterlere sahip olan masalların her bir katmanında inanılmaz maceralar anlatılıyordu.³⁹

Asırlar boyunca Hint masallarındaki tekniklerin etkileyiciliği ve *Binbir Gece Masalları*'nın 'binbir' farklı versiyonuyla korkutulmuş, Marco Polo ve İbni Battûta'nın seyahatlerini anlatan kitapların tüm Avrupa'ya dağılan yüzlerce kopyasıyla meraklandırılmış Avrupalı denizcilerin,

37 Suckling. *Ceylon: A General Description of the Island...*, II, 331-345.

38 M. A. M. Shukri. "Arab Contact With Sri Lanka-Sindbad and Ibn Batuta", (Goa Conference, *UNESCO Maritime Silk Roads Expedition*, 1990), 11-12.

39 Saltık. "Osmanlı Seylan İlişkileri...". 704 (dipnot: 10) ; Muammer Sarıkaya. "Binbirgece Masalları". *Kaşgar Dergisi*, 32 (2003), 210-220.

Güney Asya kıyılarına gelerek karaya çıktıkları ilk yerleşim yerlerinden biri olan Seylan da bahse konusu Hint coğrafyasının ayrılmaz bir parçasıydı.⁴⁰

Güney Asya'daki sömürgeci kuşatmaların öncülerinden olup, tarçın gibi çeşitli baharatların peşinde bölgeye ulaşan Portekizliler, *Pais de la Canela* [*Tarçın Ülkesi bulmak*] gibi amaçlar da taşıyan kıtalar arası deniz yolculukları yapmaya başlamışlardı. Dünyanın en kaliteli tarçınlarıyla dolu Seylan kıyılarına geldiklerinde, bu egotik adanın bir *Cinnamon Land* [*Tarçın Ülkesi*] olduğunu fark etmişlerdi.⁴¹ Seylan'a gelipleriyle birlikte bölgedeki pek çok ticari ürün gibi tarçın tekeline de asırlardır ellerinde tutan Arap tüccarlarla rakip haline gelen Portekizliler, -Sinbad masallarının da geçtiği- 8. yüzyıldan beri adada yerleşik olan Araplara karşı işgalci bir tavır takınmıştı. Bu doğrultuda ilk olarak, Arap asıllı tüccarların sosyoekonomik yaşamlarına sınırlamalar getiren Portekizliler, bölgedeki deniz ticaretinin önemli bir kısmını ellerinde tutan yerli halkı bölgedeki ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı liman kentlerinden sürerek, ülkenin doğusundaki denizden uzak arazilere sürmüştü.⁴²

Mücevher Tüccarlığı'ndan Osmanlı Şehbenderliği'ne

Sri Lanka'daki Müslüman nüfusun çoğunluğunu oluşturan ve Portekizlilerin *Moor* dediği azınlığın yaşadığı sıkıntılar, Hollandalıların, Seylan'ı işgal ettiği 1658 yılından sonra da devam etmişti. Moorların, geçmişi asırlar öncesine uzanan nüfuzunu ortadan kaldırmaya çalışan Hollandalıları takiben 19. yüzyıl başlarında İngiliz kontrolü altına giren Seylan, bu süreçte, ada Müslümanlarının, çağın en büyük Müslüman devleti olan Osmanlı Devleti ile temasa geçişine tanıklık edecekti.⁴³

Kendinden önce şehbenderlik bağlamında ilişki kurulmuş olan bölgedeki Müslüman potansiyelin farkında olduğu anlaşılan II. Abdülhamid, Seylan Adası'na yapacağı yeni atamalarda bölgedeki Müslümanlar arasında nüfuz sahibi olan ailelerden yana tercihler yapmıştı. Bu bağlamda Sultan Abdülaziz Dönemi'nden başlayarak Seylan'da Osmanlı Devleti'ni temsil etmiş olan Avudu Candu Marikar ailesi II. Abdülhamid Dönemi'nde de teveccüh görmüştü. Osmanlı Devleti ile ilişkiler bağlamında Adadaki Moor Müslümanları arasında ön plana çıkan söz konusu aile, ülkedeki en büyük şehirlerden biri olan Kolombo'da başlangıçta fahri olarak Osmanlı Devleti'ni temsil etmişti. Adadaki Osmanlı şehbenderleriyle ilgili arşiv belgeleri ve araştırmalardan anlaşıldığı kadarıyla, Seylan'daki Kolombo Osmanlı Şehbenderliği uzun bir süre aynı ailelerden kişiler arasında el değiştirmişti.⁴⁴

40 Saltık. "Osmanlı Seylan İlişkileri...". 704.

41 *Journal of the Ceylon Branch of the Royal Asiatic Society*. Editor Honorary Secretary, (Colombo: George J. A. Skeen, 1894), 11/41. 5,79; Saltık. "Osmanlı Seylan İlişkileri...". 704.

42 Göksoy. "Sri Lanka". 427; A. Ghani Zulkiple & M. I. Mohammad Jazeel. "History, Distribution and Affiliation of Mosque in Muslim Minority of Sri Lanka", *International Journal of Humanities and Social Science*, 3/12 (2013), 184; Saltık. "Osmanlı Seylan İlişkileri...". 705.

43 BOA, İ. HR. 284. 176668 [17.07.1298]; BOA, HR. SFR. 3., 219/78 [10.12.1873]; BOA, HR. SFR. 3., 280/44 [20.12.1881]; BOA, İ. HR. 285. 17745 [04.12.1881]; BOA, HR. SFR. 3., 283/19 [28.02.1882]; Saltık. "Osmanlı Seylan İlişkileri...". 706-707.

44 Saltık. "Osmanlı Seylan İlişkileri...". 706-709.

Moor Müslümanları arasında oldukça nüfuz sahibi olan Marikar ailesinin, bölgedeki Türk ve Osmanlı propagandalarıyla yoğunlaşan Osmanlı-Seylan münasebetleri, adadaki Müslüman azınlığın merkeze alındığı ve bu azınlık arasında bir Osmanlı sempatisi uyandırmanın hedeflendiği bir zeminde gerçekleşmişti. Bu hedef doğrultusunda Seylan’da yetkilendirilen Osmanlı Şehbenderlerinin aynı ailelerden çıkan kişilerin tercih edildiği görevlendirmeleri devam ederken 1903 yılına gelinmiş, Mohamed Macan Markar Efendi Seylan’ın yeni Osmanlı Şehbenderi olarak atanmıştı.⁴⁵ 1903 yılı, Seylan’ın efsaneyle gerçeklik arasındaki tarihine dair ilk detaylı ve yaygın gözlemlerden birini yazmış olan İbni Battûta’nın seyahat notları açısından da önemli bir gelişmeye sahne olmuş, söz konusu eser Türkçeye çevrilmeye başlanmıştı.⁴⁶ Osmanlı Devleti’nin Seylan Adası’ndaki Moor Müslümanlarına mensup bir sonraki temsilcisi olan Markar Efendi genç yaşına rağmen Seylan’ın en nüfuzlu mücevher tüccarıydı. Yönetmekte olduğu *O.L.M. Macan Markar* adlı mücevherat şirketi, aslında geçmişte Galle’de büyük bir mücevher kayası bulan *Odume Lebbe Macan Markar* adındaki babası tarafından kurulmuştu.

O.L.M. Macan Markar Mücevherat Şirketinin bölgede yaptığı mücevher aramalarının bir sonucu olarak 19. yüzyılın sonunda Sri Lanka’da bulunan 105 karat ağırlığındaki *Cat’s Eye* [*Kedi Gözü*], 225 karat ağırlığındaki yıldız safiri, *Wonder Star of Asia* [*Asya’nın Harika Yıldızı*] ve 1907 yılında Sri Lanka’nın Ratnapura semtinde bulunan ve 486 karat ağırlığındaki dünyanın en büyük mavi safiri *Blue Giant of the Orient* [*Doğunun Mavi Devi*] adındaki aytaşı safiri ve Kolombo’daki Moor gelinlerine ait nadir antika mücevherler bu şirketin elinde bulunuyordu.⁴⁷ 1860 yılında kurulup, Paris ve Londra gibi büyük Avrupa başkentlerine mücevher satmakta olan O.L.M. Şirketi,⁴⁸ sahip olduğu değerli mücevherler, benzersiz safirler ve kesimi zor Ceylon taşları nedeniyle olsa gerek Brooke Elliott tarafından “Alaaddin Mağarası”⁴⁹ olarak nitelendirilmişti. Şirketin sahip olduğu değerli mücevherler arasında 1924 yılında bulunan 1100 karat büyüklüğündeki safir de bulunuyordu. “Mücevher Şehir” olarak da anılan -Âdem Tepesi yakınlarındaki- Ratnapura bölgesinde O.L.M. tarafından bulunan bu taş, dünyanın, o tarihe kadar keşfedilmiş en büyük safiri olduğu için O.L.M. Şirketinin uzun yıllar boyunca bölgenin mücevherat lideri olmasını sağlamıştı.⁵⁰

45 BOA, HR. SFR. 3., 533/71 [04.06.1903]; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bak, Saltık. “Osmanlı Seylan İlişkileri...”. 718-722.

46 BOA, Y. MTV. 250/103 [08.09.1903]

. İbni Battûta Seyehatnamesi’nin Türkçedeki ilk çevirisi 1873 yılında Süleyman Efendi Matbaasında basılmış ancak bu çevirinin oldukça hatalı ve eksik olması üzerine eserin Paris baskısı esas alınarak yapılan yeni bir tercümesi 1907 yılında iki cilt halinde İstanbul’da yayınlanmıştı.

47 Wright. *Twentieth Century...*, 463-465; Sameer. *Muslim Personalities...*, 350; “Oduma Lebbe Marikar-Family” #97. Macan Markar’ın sahibi olduğu ve gazetelerde 466 karat olarak verilen dünyanın en büyük safirinin satılışı da en az kendisi kadar büyük yankı uyandırmış ve dünyanın sayılı mücevher koleksiyonerlerinden birine satıldığı haberi çeşitli gazetelere yansımıştı. “World’s Largest Sapphire Sold”. *The Straits Times*. 1 September 1908, 7.

48 Farzana Haniffa & Ayesha Rauf. *A Pioneer of Muslim Women’s Emancipation in Sri Lanka*, (Colombo: Social Scientists’ Association, 2014), 14; “Huge Gem Discovery”. *The Straits Times*. 28 April 1924, 15.

49 Elliott. *The Real Ceylon*. 38-39.

50 O.L.M. Şirketinin mücevherat konusunda bir sonraki başarısı 2006 yılında gerçekleşecek, *The Star of Adam* [*Âdem Yıldızı*] adı verilen bir mücevher, dünyanın en büyük mavi yıldız safiri olarak kataloglanacaktı. Aralarında İngiliz Kraliyet ailesinin de bulunduğu dünyanın en zengin ailelerinin müdavimi olduğu O.L.M. Şirketi, 1404 karat ağırlığındaki bu safiri Amerika’ya sattıktan sonra, Mısır piyasasına girmek üzere Kahire’de de bir şube açacaktı. Saltık. “Osmanlı Seylan İlişkileri...”. 712 (dipnot: 71) -713

20. yüzyılın başında dünya çapında mücevherat devine dönüşen O.L.M. Şirketinin sahibi olan Markarlar hem mensubu oldukları aşiret hem de şecerelelerindeki Türk ünisiyeti nedeniyle Seylan Adası'nın nüfuzlu aileleri arasında geliyordu. Tıpkı Markarlar'ın adadaki etkinliği gibi, II. Abdülhamid Dönemi'nde Seylan'da Osmanlı Devleti lehine gerçekleşen birçok girişimin arkasında, Moor Müslümanlarına mensup zengin aileler bulunuyordu. Genellikle kuyumculuk ve mücevheratla uğraşan bu zengin aileler, bölgedeki birçok ticari faaliyetin tekeli de ellerinde tutuyordu.⁵¹

Aile Şeceresi'nden Anonim Hatıralara

Tıpkı Marikar ailesi gibi, Seylan'da Osmanlı Şehbenderliği yapmış olan tüm isimlerin, çalışmanın giriş bölümünde de bahsedildiği üzere, bölgedeki Müslümanlar arasında en nüfuzlu aşiretlerden olan Moor azınlığına bağlı olup,⁵² bu azınlığa mensup bazı ailelerin kendilerini Türklere bağlayan bir şecereye sahip olması Markarların mücevher mağazalarının “Alaaddin'in Mağarası”na benzetilmiş olmasıyla birlikte düşünüldüğünde oldukça ilginç bir hal alıyordu. Zira yine giriş bölümünde tekrar edilen rivayete göre, söz konusu ailenin kökenleri geçmişte Konya'da yaşamış *Sultan Ala'uddin [Albdin]* adında bir Türk hükümdarına dayanıyordu. Sinbad Masallarının da zemini olan 8. yüzyılda yaşadığı rivayet edilen bu Türk hükümdarının Kolombo'nun güneyinde bir tıp okulu kuran ve Sinhali krallarından III. Dapula Dönemi'nde -söz konusu şecerenin detaylandırıldığı bir başka metinde 1016 yılında-⁵³ ‘yelkenin indirildiği yer’ anlamındaki Beruwela'ya yerleşmiş olan ‘ilim peşindeki’ oğlu *Prince Cemaleddin [Jamaldeen]* ile de ünisiyet kuran bu sülale, aynı zamanda bölgedeki tıp geleneğinin de önemli temsilcileri arasındaydı.⁵⁴

Seylan'daki Moor Müslümanlarının bir koluyla ilgili bu şecere kurgusuna bakıldığında,⁵⁵ söz konusu ailenin de mensubu olduğu dinin, inanç halkasında oldukça yaygın olan *Alaeddin [din uğuruna çalışan]* ve *Celâleddin [dini savunan]* isimlerinin etimolojik kaynağı, elbette ki muhtemel bir Müslüman ülkesiydi. Ancak bu ülkenin Seylan Adası'nın da içinde bulunduğu kültür coğrafyasından kuş uçuşu ‘beş bin kilometre’ uzaktaki Konya olduğu iddiası, iddianın sahibi olan Müslüman aşiretin bu şecere üzerinden elde ettiği bölgesel nüfuz, meşruiyet ve nihayet 19. yüzyılla birlikte çağın en güçlü Müslüman devletiyle ünisiyet kurmasının sağladığı prestijle birlikte de düşünülmeliydi.

Nihayetinde, özellikle bölgedeki ilk Müslüman tüccarların göç ettikleri Abbasi coğrafyasının düşüşüyle eş zamanlı olarak yükselişe geçen Selçuklular ve ardından her ikisinin sosyoekonomik mirasını devralan Osmanlı Devleti ile 19. yüzyılda kurulan herhangi bir bağ, bölge Müslümanları

51 “Muslim Business Establishments in Sri Lanka – Since 1820”; Saltık. “Osmanlı Seylan İlişkileri...”. 712-713.

52 “Sri Lankan Muslims”.

53 “Oduma (Uthman) Lebbe Marikar Sheikh Abdul Cader ‘SHEKHADI’ Marikar & Avudu Candu Marikar”; Saltık. “Osmanlı Seylan İlişkileri...”. 711-712.

54 “Sultan Ala'uddin – Family” #90 ve “Sultan Albdin – Family” #90; Saltık. “Osmanlı Seylan İlişkileri...”. 712.

55 “Genealogical Family Tree Charts of Sri Lankan Moor Families”.

açısından oldukça değerliydi. Bu zeminde, Seylan'daki Moor Müslümanları arasında bulunan bir aşiretin kendisini Anadolu'da yaşamış bir Türk sultana bağlayan şeceresi, çarpıcı olduğu kadar sorgulanması gereken bir yapı arz ediyordu. Zira giriş bölümünde de ifade edildiği üzere söz konusu şecere, her şeyden önce Türklerin henüz siyasi olarak Anadolu coğrafyasında bulunmadıkları bir yüzyılda orada yaşamış olan bir Türk hükümdarına işaret ediyordu. Aynı Türk hükümdarı asırlar sonra gerçekten Anadolu'da hüküm sürecek olan bir Türk hükümdarının ve o hükümdarın Seylan'a yerleştiği iddia edilen oğlu da gerçekten aynı yüzyılda Konya'da yaşamış bir İslam âliminin adıyla benzer fonetikte bir isim taşıyordu. Üstelik bu hikâyedeki *Alaeddin* adlı 'Türk hükümdar' ve onun himayesindeki *Celâleddin* adlı 'Rumi âlim' profili Anadolu Selçuklu hükümdarı Alaaddin Keykubat ve onun daveti üzerine Konya'ya yerleştiği söylenen *Mevlâna Celalettin*'i çağrıştırıyordu. Söz konusu şecerede verilen tarihin Hicri takvimle düşünülmesi durumunda "8. Yüzyıl", 1299-1397 yılları arasına karşılık gelmekteyse de bu zaman aralığında da Anadolu'da yaşayan *Alaaddin* adlı bir sultan bulunmamaktaydı.

Şecere kaydının Hicri takvimle düşünülmesi durumunda, o sırada Anadolu'da, kayıta geçen "Türk sultanının ilim peşindeki oğlunun" adını taşıyan bir isim öne çıkıyorsa da bu profilin biyografisinde Anadolu'da doğup, yine Anadolu'da vefat ettiği anlaşıyordu. Tıpkı Türk sultanının ilim peşindeki oğlu gibi *Celâleddin* adını taşıyan bu kişinin asıl adı *Hızır bin Ali bin Hattab* olsa da genellikle *Hacı Paşa* ve *Celâleddin Hızır* isimleriyle anılıyordu.⁵⁶ Celâleddin Hızır'ın doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte⁵⁷ Hicri 8. yüzyılda Konya'da dünyaya gelmişti. İlim tahsili için Mısır'a gitmiş ve Kahire'deki Şeyhûniyye Medresesine devam ettiği sırada tıp bilimine merak salmasıyla başlayan süreçte Mısır'da hekimlik -ve hatta bazı rivayetlere göre başhekimlik dâhi- yapmıştı. Dönemin İslam dünyasında sahip olduğu büyük şöhrete rağmen Celâleddin Hızır, yaşamı boyunca Seylan'a gitmediği ve Mısır'dan öteye uzanan bir sınır ötesi yolculuk yapmadığı gibi, Mısır'dan sonra Anadolu'ya dönmüş ve burada vefat etmişti.⁵⁸

İddia ettiği kişi ve ilişkilere dair diğer detaylarla birlikte düşünüldüğünde, zamansal ve mekânsal olarak tutarsız bir kurguya sahip olan bu şecere kaydının arka planının anlaşılabilmesi için, her şeyden önce kurgunun yapıldığı coğrafyanın tarihine ait dağınık parçaların bir araya getirilmesi gerekiyordu. Yine aynı coğrafyanın kronolojik zemininde bir araya getirilmesi gereken dağınık tarihi olay ve olguların doğru bir şekilde kurgulanması, "Türk Soylu Sri Lankalılar Meselesi" bağlamında daha 'müzakere edilebilir' bir hafıza inşa edilmesini sağlayabilirdi. Bu zeminde bizzat beslediği mitsel inanışların etkisiyle mecazi anlamlar kazanmak gibi paradoksal süreçlere sahip Seylan gerçeklerine dair detaylı bir malumat veren İbni Battûta'nın *Rihle*'sine dönmekte fayda vardı.

56 Hicri 8. yüzyılda Anadolu'da yaşamış ve çağın en önemli hekimlerinden biri olarak "*Anadolu'nun İbn Sînâ'sı*" diye anılan Celâleddin Hızır'a dikkat çeken Tıp Tarihi ve Etiği Uzmanı Prof. Dr. *Kadircan H. Keskinbora*'ya teşekkürlerimle.

57 *TDV İslam Ansiklopedisi*'nde verilen bilgiye göre; Celâleddin Hızır, Hicri 740'tan sonra - Hicri 8. yüzyılda dünyaya gelmiştir. Cemil Akpınar. "Hacı Paşa". *İslâm Ansiklopedisi* (DİA), (Ankara: TDV, 1996), 14, 492.

58 Akpınar. "Hacı Paşa". 492-496.

1325 yılında hacca gittikten sonra Anadolu'ya gelen Battûta, burayı dünyanın “belki en güzel memleketi” olarak tarif etmiş, diğer ülkelere ayrı ayrı dağıtılan güzelliklerin Anadolu’da bir araya toplandığını söylemişti. Dünyanın en güzel insanları, en temiz kıyafetleri ve en leziz yemeklerinin burada olduğunu söyleyen Battûta’ya göre, Allah’ın yarattığı en şefkatli kullar da “Türk ülkesi” dediği Anadolu’da yaşıyordu. Kendisine mihmandarlık eden belde kadısı *Celeddin Erzincani* ile *Alâyâ [Alanya]*’da dolaşırken şehrin üstündeki sağlam ve sarp kaleyi gören Battûta, söz konusu kalenin “ulu Sultan Alaeddin [Keykubat] Rumi” tarafından yaptırıldığını öğrenmişti.⁵⁹ Alanya’daki ziyareti sırasında, yine Alaeddin adındaki büyük babası yıllar evvel Afrika’da ölmüş olan *Şemseddin* adlı bir tüccarın misafiri olan Battûta, Milas kıyılarından sonra “bilginlerin kutbu, büyük ermiş” diye tarif ederek “*Mevlâna*” adıyla anıldığını söylediği *Celeddin* adında bir şeyhin türbesinin bulunduğu Konya’ya gitmişti.⁶⁰ Söz konusu şeyhin yoksulların doyurulduğu dergâhına ev sahipliği yapan Konya’da yaşayan müritlerine *Celaliye* denildiğini söyleyen Battûta, pek çok Anadolu kentini daha ziyaret edip son olarak Karadeniz üzerinden Kırım’a geçmişti. Battûta, “Bolluk ve bereket Şam diyarında, sevgi ve merhamet ise Rum’da” dediği ve 1330’lu yılların başında gerçekleştirdiği Anadolu ziyaretinden yaklaşık on yıl sonra, bu defa belleğinde kuzeydeki “ulu Türk sultanı” Alaeddin’e dair hatıralar taşıyordu. Türk Sultanı Alaeddin’in “güzel ülkesindeki” Celeddin adlı şeyhin şehrine dair -sadece yazmakla kalmayıp sohbetlerinde bahsini de ettiği- hatıralarla, ayrıca evlilik yoluyla akrabalık bağı da kuracağı Müslüman bir sultanın nüfuzu ve potansiyel tehdidi altında bulunan ve notlarında adına “Serendib” dediği Seylan’a gitmişti.

Battûta’nın alt kıta yolculuğu sırasında Seylan’ı da içine alacak şekilde kullanılan ismiyle “Hint coğrafyasında” Delhi Türk Sultanlığı bulunuyor ve bu devletin yönetiminde Tuğluk Hanedanı hüküm sürüyordu [1321-1398]. *Celeddin Firuz Halaci ve Alaeddin Halaci* gibi isimlerden sonra Delhi Türk Sultanlığı’nı yönetmeye başlamış olan Tuğluklar, İbni Battûta’nın seyahatlerine başladığı sıralarda Güney Hindistan’a da egemen olmuş durumdaydı. Battûta’nın Afganistan üzerinden Hindistan’a gelişi Tuğluk Hanedanı’nın güneydeki hâkimiyetini kaybetmeye başladığı bir dönemde gerçekleşmiş, bu bağlamda söz konusu siyasi zayıflama sırasında isyan eden *Madura [Ma’bar]* valisi bağımsızlığını ilan etmişti.

Aynı zamanda damadı olan Battûta’nın, yıllar önce kuzeydeki “Türk ülkesine” yaptığı ziyarette dergâhına gittiği *Mevlâna* ile aynı adı taşıyan ve *Madura Sultanlığı* [1335-1378] kurucusu olan Vali *Seyyid Madura*’nın tam adı, Moorların yıllar sonra Türklerle ünsiyet kurdukları şecerelelerdeki ilk atanın ismiyle benzer bir fonetik taşıyordu. Tam adıyla *Seyyid Celâleddin Ahsen Şah [Jalal-ud-Din Ahsan Khan]* bağımsızlığını ilan ettikten sonra, Seylan’ın hemen kuzeyindeki Tamil Nadu coğrafyasında hüküm sürmüş ve beş sene sonra hayatını kaybetmişti. Üstelik *Sultan Celâleddin*’in ölümünden sonra yerine geçen kişinin adı da Moor ailesinin şeceresindeki Türk sultanını çağrıştırıyor ve *Alaeddin Şah [Ala-ud-Din Shah] Udaui*

59 *İbni Battûta Seyahatnamesi*. I. 402.

60 *İbni Battûta Seyahatnamesi*. I. 412-413.

adını taşıyordu. Madura Sultanlığı'nın Seylan'ı asırlarca Türk hanedanlarca yönetilen Hint coğrafyasına bağlayan geçit üzerindeki kırk üç yıllık iktidarında sahip olduğu sekiz hükümdardan sonuncusu olan *İskender Şah* [*Shah Sikandar*] da 1368 yılında *II. Alaeddin* [*Ala-ud-Din II*] unvanıyla tahta çıkmıştı.⁶¹

Bu zeminde Seylan, asırlarca Türk sultanlarca yönetilmiş Hint coğrafyası ve güneyindeki Tamil Nadu'nun siyasi tarihinin bir parçası olarak *Alaeddin* ve *Celâleddin* gibi “Sultan” isimlerin yabancıları değildi aslında. Dolayısıyla, Moor Müslümanlarının soy ağaçlarını bağladıkları isimleri taşıyan atalarının binlerce kilometrelerce uzaklıktaki Konya'dan gelen kişiler olduğu iddiası, bölgenin ‘maruz kaldığı’ tarihsel süreçle birlikte de düşünülmeliydi. Zira söz konusu bölge hem kendi siyasi tarihi hem de Anadolu'daki Türk sultanlarının haberlerini getiren gezginlerin ‘efsanevi hafızaları’ aracılığıyla söz konusu isimlere, üstelik bu isimlerin temsil ettiği kurumsal sembollerle birlikte oldukça aşınaydı. Nitekim farklı kolları olan Moorların çoğunlukla adanın kuzeyindeki asırlara yayılan evliliklerle iç içe geçtikleri Tamiller de aslında Seylan'a Madura Sultanlığı'nın da bulunduğu Ma'bar ve Tamil Nadu çevresinden gelmişlerdi. Bu bağlamda Madura Sultanlığı'nın yıkılışından sonra yaşanan Tamil göçü sırasında yukarıda bahsedildiği üzere *Celâleddin* ve *Alaeddin* gibi isimlere sahip sultanlarca yönetilmiş bir coğrafyanın hafızası da güneye taşınmıştı. Hindistan'ın güneyindeki Tamil Nadu bölgesinden Seylan'ın kuzey ve doğu bölgelerine göç eden Tamiller, kuşaklar boyunca süren bu göç hareketine rağmen gittikleri yerlerde ait oldukları coğrafyanın inanç ve geleneklerine de bağlı kalmış, sözlü kültür aracılığıyla Tamil Nadu'daki siyasi tarihe dair sembollerini de beraberlerinde taşımışlardı. Dolayısıyla Madura havzasındaki siyasi ve sosyokültürel hafızanın güneye indiği bu göçle, ait olunan coğrafyadaki güçlü dönemlere ait semboller ve sözlü kültürde zaman ve zemini kayarak efsaneleşen hatıralar da taşınmış olmalıydı.

Söz konusu hafıza ve aidiyet transferi sırasında, geçmişten taşınan sembollerin asıl anlamları ve geçmişte biat edilmiş ya da hasım olunmuş kişi ve kurumlarla olan ilişkilerin zeminini de ister istemez tanınmaz hale gelirdi. Bu durumda, birey birey, kuşak kuşak asırlara yayılan, üstelik her tekrar edildiğinde tekrar ediliş amacı ve içinde bulunulan koşullara göre araçsallaşarak daha da tanınmaz hale gelen hatıralardaki çukurlar, kaçınılmaz olarak ait olunan coğrafyanın sosyokültürel değerleri, anonim masalları ve efsaneleriyle dolacaktı. Yaradılış gereği aidiyetlerinde ya bir asalet ya da ait olunan toplumun inanç ve değerleri doğrultusunda statü ya da meşruiyet kazandıracak bir zemin arayışında olan insanoğlunun bu arzusu, ‘işlevsel kolektif hafıza’ icadının da temel motivasyonuydu. Kolektif hafıza, zaman ve mekânın etkileriyle sürekli ‘enfekte’ ve ‘manipüle’olabilen doğası gereği, duyulmuş ‘efsaneden’ ihtiyaç duyulan ‘gerçekliğe’ ve ‘yaşanan’ gerçeklikten anlatıcısı ‘unutulmuş’ masallara kadar geniş bir yelpazeden toplanan bilgi kırıntılarıyla ideal bir ‘şimdiki zaman’ inşa edebilirdi. Ancak sosyokültürel bir ‘ihtiyaç’ ya da ‘travma’ sebebiyle icat edilmiş böylesi bir ‘şimdiki zamanın’, görünüşte

61 *İbni Battûta Seyahatnamesi*. II. 856-857; Sakkottai Krishnaswami Aiyangar. *South India and her Muhammadan Invaders*, (London: Humphrey Milford, 1921), 164-170.

pürüzsüz ve mantıklı olan tarihsel kurgusu, o kurguyu oluşturan parçaların en nihayetinde farklı gerçekliklerden ödünç alınmış olması nedeniyle, kurguyu zorlayan herhangi bir hatıranın etkisiyle dağılması durumunda ‘taşıyıcısını’ şimdiki zamanda ‘geçmişin uğultusu’ karşısında savunmasız bırakabilecek bir kırılğanlıktaydı.

Sonuç ve Kolektif Belleğin İcat Edilmiş Hatıraları

Seylan Müslümanlarının 20. yüzyılın hemen öncesinde, dönemin en büyük Müslüman devleti olan Osmanlı Devleti’yle çeşitli şekillerde temasa geçmiş olmaları ile Moor Müslümanlarına mensup bir aşiretin, efsanevi bir Türk sultanına dayanan soyluluk iddiasının hem birbirinden bağımsız hem de birlikte düşünülmesi Osmanlı Devleti’nin bölgedeki imajıyla ilgili paradigmanın dışına çıkabilen bakış açıları sağlayabilirdi. Bu zeminde II. Abdülhamid’in Seylan’da görevlendirilecek olan şebenderlerle ilgili seçimlerinde, adayların Türklerle kurduğu ve bu çalışmada analiz edilmeye çalışılan “ünsiyeti” dikkate alıp almadığını anlamak şimdilik mümkün görünmemektedir. Ancak şebender seçimlerinde, nüfuz ve zenginlik dışında soyluluk gibi kıstaslara da dikkat ettiği anlaşılan II. Abdülhamid’in, -varlığı kadar, doğru ya da yanlışlığından haberi ya da habersiz olabileceği- ilginç bir şecereye sahip olan bir Moor ailesini, Seylan’daki Osmanlı temsilcisi olarak tercih ettiği ortadadır. Yine *Ala’uddin* adlı bir Türk sultanıyla şecere ünsiyeti kuran bu ailenin sahip olduğu değerli mücevherler ve kuyumcu mağazalarının tarifi sırasında “Alaaddin Mağarası” ifadesinin kullanılmasıyla, bir Binbir Gece Masalına atıf yapılmış olması da oldukça ilginç bir tercihtir. “Alaaddin Mağarası” metaforunu kullanan Brooke Elliott’un bu benzetmesinin kaynağı, ünlü Seylan mücevheratçıları arasında gösterdiği ailenin sahip olduğu değerli taşların muhtemel hayranlık olmasıdır.

Osmanlı Devleti ile kurdukları yakınlık bağlamında *Ala’uddin* adındaki bir Türk hükümdarının *Cemaleddin* adındaki oğlunun soyundan geldiklerine dair iddiaları bulunan Macan Markar ailesinin bu iddiasının kaynağında oldukça ilginç bir şecere silsilesi bulunmaktadır. Söz konusu şecere ve bu şecere bağlamında Seylan Müslümanları arasındaki bazı ailelerin Türklerle kurduğu ünsiyet dünya tarihinin öne çıkan çeşitli efsanelerine de beşiklik etmiş olan Seylan’a dair efsanevi anlatılarda göze çarpan gerçeklik ve kurmaca arasındaki geçişkenliğin ilginç tezahürlerinden biri gibi görünmektedir.⁶² Bu zeminde, sahip olduğu efsanevi zenginlikler ve bu zenginliklerin korunması için -bilinçsel bir kolektif refleksle- çarpıtılmış Marco Polo ve İbni Battûta gibi seyyahların anlatımlarıyla efsaneleşmiş gerçekliklere sahip olan Seylan Adası hem dünya hem de Osmanlı tarihi açısından ‘efsaneyle gerçeklik arasında’ gidip gelen olay ve olguların ülkesidir. Bu yönüyle tam da adının anlamındaki gibi, ‘beklenmedik şeylerin ülkesi’ olan Serendip, en az coğrafyası kadar zengin geçmişine karışan çok sayıda farklı tarihi dinamikten beslenen bir gerçeklik inşa ettiği sömürgecilik çağına geldiğinde ‘efsanevi geçmiş’ ve ‘belirsiz geleceği’ dâhil, ‘tüm zamanlardan’ silinme tehdidiyle karşılaşmıştır. Beklenmedik şeylerin ülkesi, maddi rezervleri nedeniyle tarihi ve kolektif varlığına kastedildiği sırada, bu

62 Saltık. “Osmanlı Seylan İlişkileri...”. 712.

defa geçmiş zaman rezervlerine dönmüş, sahip olduğu sosyokültürel dinamiklerden oluşan aidiyet mücevherine sarılmıştır. Adadaki farklı etnik kültürlerin, kendi oluşum süreçlerine göre değişkenlik gösteren kronoloji ve olay örgüsüne sahip geçmiş zaman mücevherlerinin her biri, aslında söz konusu grubun yok edilmekten kurtulmak için şekillendirdiği bir şimdiki zaman ‘yorumu’ ya da belki ‘temenni’ olabilecek niteliktedir. Adadaki en iyi mücevher ustalarının da mensup olduğu Müslüman azınlık, birkaç asırdır maruz kaldığı sömürge baskısının altında bu baskıyı püskürterek yeniden tarih sahnesine çıkabilmek için ‘inanç’ dinamiğine yoğunlaşmış ve bu dinamikten yonttuğu ‘icat edilmiş’ bir hafızaya sarılmış görünmektedir.

Sonuç olarak Seylan Müslümanları arasındaki birtakım seçkinlerin, aynı dini inancı paylaştıkları, üstelik bu inancın halifesinin de bulunduğu Osmanlı Devleti ile temaslarında, sahip olunan yakın zaman ve coğrafyalara ait ‘hafıza’ ile uzak zaman ve coğrafyalara ait ‘rivayetler’, şimdiki zamanda yer değiştirmiştir. Bu karmaşık olduğu kadar anlaşılabilir hafıza transferinin, transferin son halkası olan kuşakların gerçekliğinden de beslenen, iki kültür için de ortak sembollerle yüklü efsane ve masallardan bigâne olması mümkün değildir. Böylesi bir ‘anonim hafıza’ zemini ve alt kıtanın maruz kaldığı sömürge baskısı karşısında, bu baskıyı hafifletme ihtimali olan güçlü bir şimdiki zaman sembolüne dair özlem ve beklentiler, bir noktadan sonra sorgulanmayan bir geçmiş zaman bilgisi haline gelmiş olmalıdır. Zamanı ve zemini kolektif aktarım sırasında kaydırılmış böylesi bir geçmiş zaman bilgisiyle gerçekleştirilen tutarsız ve manipülatif bir hatırlama, içinde bulunulan siyasi, ekonomik ve sosyal koşullara göre şekillenen işlevsel ve muhataplarınca kutsal kabul edilen bir ‘hatıraya’ pekâlâ dönüşmüş görünmektedir. Bu zeminde, geçmişi asırlar öncesine uzanan -ve yerel halkla yönetici elitlerin farklı saiklerle beslediği- bir Osmanlı sempatisine sahip olan Güney Asya Müslümanlarının, çağın en büyük Müslüman devleti olarak görülen Osmanlı Devleti ile ilgili beklentilerinin çeşitli şekillerde araçsallaştırıldığı 19. yüzyıl sonunda, Osmanlı Devleti’ni temsil etmesi için Seylan’da çeşitli yetkilendirmeler yapılmıştır. Bu yetkilendirmelerin bir sonucu olarak Seylan’da görev yapan Osmanlı şehbenderlerinin seçiminde bilinçli ya da bilinçsiz olarak, bir şekilde Anadolu ve Türklerle ünsiyet bağı kurmuş, seçkinlik iddiasındaki bir sülaleye mensup kişiler tercih edilmiş, söz konusu kişilerin Türklerle ünsiyeti, kaynağını, muhtemelen yukarıda analiz edilmeye çalışılan hatıra ve hafıza izleklerine sahip bir geçmiş zamandan almıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Aiyangar, Sakkottai Krishnaswami. *South India and her Muhammadan Invaders*. London: Humphrey Milford, 1921.
- Akpınar, Cemil. “Hacı Paşa”. *İslâm Ansiklopedisi* (DİA). 14, 492-496. Ankara: TDV, 1996.
- Bolay, Süleyman Hayri. “Âdem”. *İslâm Ansiklopedisi* (DİA). 1, 358-363, Ankara: TDV, 1988.
- Brohier, Richard Leslie. *Seeing Ceylon*. Colombo: Sooriya Publishers, 2000.
- Crowe, Philip K., *Diversions of a Diplomat in Ceylon*. Princeton: D. Van Nostrand Company, 1956.
- Cumming, C. F. Gordon. *Two Happy Years in Ceylon*. II. New York: Charles Scribners Sons, 1893.
- Denham, Edward Brandis. *Ceylon at the Census of 1911*. Colombo: H. C. Cottle, 1912.
- Elliott, C. Brooke. *The Real Ceylon*. New Delhi: Asian Educational Services, 1995.
- Enriquez, Colin M., *Ceylon: Past and Present*. New Delhi: Asian Educational Services, 1999.
- Ferguson, A. Mackenzie & Ferguson, John, *All about Gold, Gems and Pearls (also Minerals Generally) in Ceylon* (ed). Colombo: A. M. & J. Ferguson, 1888.
- Göksoy, İ. Hakkı, “Sri Lanka”, *İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 37, 425-428, Ankara: TDV, 2009.
- Graham, Jay P., *Poppaea Sabina-The Power of Myth*. North Carolina: Lulu.Com, 2017.
- Haniffa, Farzana & Rauf, Ayesha. *A Pioneer of Muslim Women's Emancipation in Sri Lanka*. Colombo: Social Scientists' Association, 2014.
- History of Herodotus*. George Rawlinson (by). II. London: John Murray, 1862.
- Ismail Effendi, Mohamed Sameer bin. *Personages of the Past: Moors, Malays, and Other Muslims of the Past of Sri Lanka*. Colombo: Moors' Islamic Cultural Home, 1982.
- İbni Battûta Tancî. *İbni Battûta Seyehatnamesi*. II. haz., A. Sait Yakut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- Journal of the Ceylon Branch of the Royal Asiatic Society*. Editör Honorary Secretary. Colombo: George J. A. Skeen 1894, 11/41.
- Maniku, Hassan Ahmed. “Conversion of Maldives to Islam”. *Journal of the Royal Asiatic Society Sri Lanka Branch*. 31/87 (1986), 72-81.
- Marcel, Detienne. *The Gardens of Adonis: Spices in Greek Mythology*. Princeton: Princeton University Press, 1994.
- Marco Polo. *The Travels of Marco Polo*. Introduction John Masfield, London: J.M. Dent & Sons Limited, 1908.
- Pieris, Paulus Edward. *Ceylon and the Portuguese: 1505-1608*. Ceylon: American Ceylon Mission Press, 1920.
- Saltık, Ekrem. “Osmanlı Devleti'nin Seylan Adası ile İlişkilerine Methal”. *Türkiyat Mecmuası*, 30/2 (2020), 699-733.
- Sameer, Fazli. *Muslim Personalities in Sri Lanka: Then and Now*. Colombo: Moors' Islamic Cultural Home, 2009.
- Sarkaya, Muammer. “Binbirgece Masalları”. *Kaşgar Dergisi* (Doğu Edebiyatı Özel Sayısı), 32 (2003), 210-220.
- Shukri, M.A.M. (ed.). *Muslims of Sri Lanka: Avenues to Antiquity*. Beruwala: Jamiah Naleemia Institute, 1986.
- Suckling, Horatio John. *Ceylon: A General Description of the Island, Historical, Physical, Statistical Containing the Most Recent Information*. I.-II. London: Chapman&Hall, 1876.
- The First Twenty One Years: Moors' Islamic Cultural Home (1944-1965)*, Colombo: Moors' Islamic Cultural Home, 1965.

- Walters, Alan. *Palms, Pearls or Scenes in Ceylon*. Colombo: Asian Educational Services, 1997.
- Wright, Arnold (ed). *Twentieth Century Impressions of Ceylon*. New Delhi: Asian Educational Services, 1999.
- Yeniterzi, Emine. “Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 3/15 (2010), 301-334.
- Zulkiple A. Ghani & Jazeel, M. I. Mohammad. “History, Distribution and Affiliation of Mosque in Muslim Minority of Sri Lanka”. *International Journal of Humanities and Social Science*. 3/12, (2013), 182-192.

Dönemsel Süreli Yayınlar

- “Huge Gem Discovery”. *The Straits Times*. 28 April 1924, 15.
- “World’s Largest Sapphire Sold”. *The Straits Times*. 1 September 1908, 7.

Web Tabanlı Kaynaklar

- “Gems of Sri Lanka”. <https://lanka.com/about/interests/gems/> (Erişim: 26 Ağustos 2018)
- “Genealogical Family Tree Charts of Sri Lankan Moor Families”. <http://www.worldgenweb.org/lkawgw/cont2.htm> (Erişim: 27 Ağustos 2018)
- “Muslim Business Establishments in Sri Lanka – Since 1820”. <http://www.worldgenweb.org/lkawgw/slm-bus.htm> (Erişim: 6 Eylül 2018)
- “Oduma (Uthman) Lebbe Marikar Sheikh Abdul Cader ‘SHEKHADI’ Marikar & Avudu Candu Marikar”. <http://sites.rootsweb.com/~lkawgw/jamaldeen.html> (Erişim: 27 Ağustos 2018)
- “Oduma Lebbe Marikar-Family” #97. <http://www.worldgenweb.org/lkawgw/gen097.html> (Erişim: 27 Ağustos 2018)
- “Sri Lankan Muslims”. *Muslim Consuls*. <http://sites.rootsweb.com/~lkawgw/slm-consul.html> (Erişim: 26 Ağustos 2018)
- “Sultan Ala’uddin – Family” #90. <http://www.worldgenweb.org/lkawgw/gen090.html> (Erişim: 26 Ağustos 2018)
- “Sultan Albdin – Family” #90. <http://sites.rootsweb.com/~lkawgw/gen090.html> (Erişim: 27 Ağustos 2018)
- Digital Dictionaries of South Asia*. <http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/molesworth/> (Erişim: 28 Ağustos 2018)

Arsiv Belgeleri

- BOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri (HR. SFR.): 3., 219/78 [10.12.1873]; 3., 280/44 [20.12.1881]; 3., 283/19 [28.02.1882]; 3., 533/71 [04.06.1903]
- BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrak (Y. MTV.): 250/103 [08.09.1903]
- BOA, İrade Hariciye (İ. HR): 284. 176668 [17.07.1298]; 285. 17745 [04.12.1881]

Türk Musikisi Kaynaklarında “Bülbül” İsmiyle Anılan Peşrevler

Peşrevs Called “Bülbül” in Turkish Music Sources

Eray CÖMERT¹

ÖZ

Çeşitli arşiv ve koleksiyonlarda yer alan notalar, “Bülbül” adının “peşrev” terimine bağlanarak isimlendirildiği farklı musiki eserlerinin varlığına işaret etmektedir. İlk örnekleri 17. yüzyılda Ali Ufkî’nin hazırladığı musiki yazmalarında görülen bu peşrevler, 18. yüzyılda *Kantemiroğlu Edvarı ve Kevseri Mecmuası* gibi Türk musikisinin bu yüzyıllardaki önemli kaynaklarına da intikal etmiştir. Bununla birlikte, 19. yüzyılda Giuseppe Donizetti’nin hazırladığı bir nota defterinde ve daha sonraki yıllarda Notacı Hacı Emin Efendi’nin yayımladığı perakende notalar arasında da “Bülbül Peşrevi” başlıklı notalara tesadüf edilmiştir. Ayrıca, çeşitli arşiv ve koleksiyonlarda yer alan el yazması ve matbu notalar, 20. yüzyıla uzanan bir zaman dilimi içerisinde benzer isimlerle anılan musiki eserlerinin varlığını ortaya koymaktadır. Anadolu’da gerçekleştirilen saha çalışmaları da, benzer isimlerle anılan musiki eserlerinin halk kültürü içerisinde bulunduğuna işaret etmektedir. Bu çalışma, “Bülbül Peşrevi” ve benzeri isimlerle kayıtlara girmiş musiki eserlerini bir vaka şeklinde analiz ederek, bu eserlere dair bilgi birikimini Türk musikisinin birincil kaynakları üzerinden ortaya koymayı hedeflemektedir. **Anahtar kelimeler:** Peşrev, Bülbül Peşrevi, Bülbül Peşrefi, Bilbul Pestref, Peşrev-i Bülbül

ABSTRACT

The notes in various archives and collections point toward the existence of different musical pieces, for which the name “Bülbül” is linked to the term peşrev. These peşrevs, the first examples of which were seen in the musical manuscripts prepared by Ali Ufkî in the 17th century, were also transferred to the important sources of Turkish music in these centuries, such as *Kantemiroğlu Edvarı* and *Kevseri Mecmuası* in the 18th century. However, notes titled “Bülbül Peşrevi” were found in a music book prepared by Giuseppe Donizetti in the 19th century and among the retail notes published by Notacı Hacı Emin Efendi in the following years. In addition, manuscripts and printed notes in various archives and collections reveal the existence of musical pieces with similar names in a period extending to the 20th century. Field studies carried out in Anatolia also indicate that musical pieces with similar names are found in folk culture. This study aims to analyze the musical works recorded under the name of “Bülbül Peşrevi” and similar names as a case and to reveal new information regarding these works through the primary sources of Turkish music. **Keywords:** Peşrev, Bülbül Peşrevi, Bülbül Peşrefi, Bilbul Pestref, Peşrev-i Bülbül

*Sorumlu yazar/Corresponding author:

Eray Cömert (Dr. Öğr. Üyesi),
İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Musikisi Devlet
Konservatuarı Müzikoloji Bölümü,
İstanbul, Türkiye
E-posta: comerter@itu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8052-8192

Başvuru/Submitted: 09.10.2021

Revizyon talebi/Revision requested:
13.05.2022

Son revizyon/Last revision received:
26.05.2022

Kabul/Accepted: 28.05.2022

Atıf/Citation: Cömert, Eray. “Türk Musikisi Kaynaklarında “Bülbül” İsmiyle Anılan Peşrevler” *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 1 (2022): 117-149.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1007614>

EXTENDED ABSTRACT

In written and printed sources concerning Turkish music, *peşrevs* as instrumental works are recorded under the name “Bülbül,” and similar ones have been encountered. Remarkably, the name “Bülbül” is used in connection with the term *peşrev* in the names of the works that have entered the literature since the 17th century. This is because, as in Divan literature, giving the name of “Bülbül” to instrumental pieces, which have symbolic meanings in classical Eastern literature, is an interesting and controversial issue. Examining these works, almost all of which are instrumental in case form, is essential in terms of interpreting the naming and revealing the musical similarity–difference relations and associating them with the traditional repertoire.

The present study aims to analyze the *peşrevs* titled “Bülbül” and similar titles in manuscript and printed sources as a phenomenon. Rather than choosing an individual piece, the study focuses on the similar and different aspects of more than one *peşrev*, which began appearing in the important sources of Turkish music with the name “Bülbül” since the 17th century, and traces the relationship between them. Furthermore, individual works that belong to the same group have received critique as works within a collection or an edition. In addition, this study attempts to reveal the popularity of the works among Ottoman musicians and music composers/publishers. However, by examining works recorded with similar names in field studies carried out in the 20th century, the current study questions whether *peşrevs* in the style of minstrel music are related to *peşrevs* in classical music.

Regarding the scope of the study, written and printed sources that entered the literature from the 17th century onward and digital sources on the internet were considered. The musical data and imprint information in the identified sources enabled several inferences regarding the prevalence and diversity of *peşrevs*, known with similar names, within the Turkish music tradition. Accordingly, when the archival documents and publications, the oldest of which date to the 17th century, were examined, the presence of five different works in which the name “Bülbül” is used depending on the term *peşrev* drew attention to Turkish cultural and artistic life.

- 1) In *Mecmua-i Sâz ü Sözü*, written by Ali Ufkî in the 17th century, there are two different *peşrevs* with the name “Bülbül.” The pieces titled “Peşrev-i Bülbül-i ‘Irâk usûleş Düyek” and “Peşrev-i Bülbül-i ‘Âşık der [makâm-ı] Mezbûr usûleş Düyek” in this manuscript are also in Ali Ufkî’s other manuscript, with the catalog number Turc 292 in Paris. The name “Bülbül” has been preserved in this manuscript; however, the titles of the works are different.
- 2) The work that took place in Ali Ufkî’s *Mecmua* with the title “Peşrev-i Bülbül-i ‘Âşık der [makâm-ı] Mezbûr usûleş Düyek” was performed within the Mevlevi rites in the following period and appears in modern-day performance environments under the name “Bülbül Uşşakı.” This version, which is also known as “Bülbül Neva Son Peşrevi” in different sources, is performed as “Son Peşrev” [The Last Peşrev], particularly in the Mevlevi ritual in Rast maqam composed by Nayî Osman Dede.

- 3) Moreover, works with a similar name can be seen in 19th-century music manuscripts. In a notebook belonging to Giuseppe Donizetti, a sample bears the title “Bilbul Pestref.” It is an independent work unrelated to the samples found in Ali Ufkî’s manuscripts. In addition, an enlarged version of the work, which reportedly belonged to Meisin Aga in the source and was harmonized by C. Guatelli, with some additions, is encountered in a printed sheet music fascicle launched in the late 19th century. Furthermore, another version of the work exists within the written notes in the Şerif Muhiddin Targan Collection. Thus, there are three different versions of the work, the oldest identifiable example of which belongs to the 19th century.
- 4) In the field research carried out to determine the musical life of the Anatolian environment, a work was recorded in Kütahya under the name of “Bülbül Peşrefi.” “Bülbül Peşrefi,” which is the only oral work among the examples that were obtained, is an example of oral *peşrevs* seen in different regions of Anatolia. Strikingly, it is structurally different from the *peşrevs* in classical music and the “Bülbül” *peşrevs* included herein.
- 5) In the research carried out to determine the Anatolian music repertoire, there are two different examples recorded in Konya under the name of “Bülbül Peşrevi.” These pieces differ from the *peşrevs* in classical music in terms of their musical structure but are typical examples of instrumental *peşrevs* performed in *âşık* music.

This information and connections surrounding the aforementioned works showed that the *peşrevs* called “Bülbül,” which are present in Turkish music culture, do not diversify from a single piece. Notably, a *peşrev*, which shows a different melodic structure in almost every century since the 17th century but is called “Bülbül,” has been an active participant in Turkish cultural and artistic life.

Giriş

21. yüzyılda Türk musikisinin tarihî kaynaklarını içeren arşivlerin araştırmacıların istifadesine sunulması ve dijital tarama ve erişim imkânlarının çoğalmasıyla birlikte, kaynaklara erişim daha kolay hale geldi. Ayrıca, musiki yazmaları üzerine yapılan çeviri ve inceleme çalışmaları, Türk musikisi geleneğindeki nazarı konulardan, türel çeşitliliğe ve repertuvara kadar pek çok mesele hakkındaki kaynakları araştırmacıların hizmetine sundu. Günümüzde, Ali Ufkî, Demetrius Cantemir, Mustafa Kevserî gibi pek çok müellifin kaleme aldığı musiki yazmaları üzerine yapılan incelemeler, sözel türlerin yanı sıra peşrev ve semâî gibi çalgısal türlerdeki eserlerin tarihî süreç içerisinde geçirdiği değişimlerin izini sürme konusunda araştırmacılara ışık tutuyor. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlayan nota yayıncılığı sayesinde günümüze ulaşan eserlerin ve ayrıca bireysel ya da kurumsal çalışmalara kaynak sağlamak üzere hazırlanan yaprak nota ve defterleri içeren koleksiyonların da araştırmacıların hizmetine büyük ölçüde açıldığını hatırlamakta fayda var. Aslına bakılırsa, bugünün müzik araştırmacıları Türk musikisi geleneğindeki değişim ve devamlılığın incelenebilmesi için geçmişe oranla daha fazla kaynağa ve imkâna sahip görünüyor.

Araştırmacılar açısından son derece parlak gibi görünen bu tablo karşısında, değerlendirmelerin kaynakların sunduğu olanaklar nispetinde yapılabildiğini de belirtmek gerekiyor. Zira, özellikle tarihî kaynaklarda yer alan bilginin her koşulda tutarlı ve eksiksiz olduğunu söylemek mümkün değil. Bu noktada, tekil eserler üzerine kronolojik olarak çalışmak ve değerlendirmeleri farklı kaynakların imkânları dahilinde yapmak bir ihtiyaç haline geliyor. Bu tür çalışmalar eserlerin bilinmeyen yönlerini açığa çıkarma, eksik bilgileri tamamlama, gelişim/değişim süreçlerini takip etme, farklı yüzyıllardaki niteliklerini öğrenme ve mukayese etme konularında büyük fayda sağlıyor. Üstelik, kimi zaman sosyal ve kültürel bir ürün olarak müziğin üretim ve tüketim koşullarına dair izlerin takip edilebilmesine de olanak tanıyor. Ayrıca, eserlerin türel kimlikleri üzerinde geçmişle günümüz arasında mukayese yapma fırsatı da veriyor.

Bu makale, yazma ve matbu kaynaklarda “Bülbül” adıyla anılan peşrevleri bir olgu şeklinde incelemeyi amaçlıyor. Münferit bir eserden ziyade, 17. yüzyıldan itibaren Türk musikisinin önemli kaynakları içerisinde “Bülbül” ismiyle yer almaya başlayan birden fazla peşrevin benzer ve farklı yönlerine odaklanarak, birbirleri arasında ilişki olup olmadığını anlamaya çalışıyor ve bu arada, aynı gruba dâhil olan tekil eserlere ilişkin edisyon kritikler yapıyor. Ayrıca, eserlerin Osmanlı musikişinasları ve müzik yazıcıları/yayıncıları nezdindeki popülerliğini ortaya koymaya çalışıyor. Bununla birlikte, 20. yüzyılda gerçekleştirilen saha çalışmalarında benzer isimlerle kaydedilen eserleri gündeme getirerek, âşık musikisi tarzındaki peşrevlerin klasik musikideki peşrevlerle ilişkisi olup olmadığını sorguluyor.

Bu değerlendirmeyi yapmak elbette ki belirli zorlukları barındırıyor. Zira, elde edilebilecek bilgi en nihayetinde kaynakların sunduğu olanaklarla sınırlı... Örneğin, bu çalışmada sözü edilecek olan kaynaklar üzerinden, “Bülbül” adının peşrev türündeki saz eserlerine verilme nedenini doğrudan sorgulama imkânı yok. Çünkü kaynakların hiçbiri bu konuyu aydınlatacak

bir bilgi içermiyor. Eserlerin sözlü olmamaları nedeniyle güfteye bağlı çıkarımlar yapmak ve konuya açıklık getirebilecek tarzdaki başka kaynaklara yönelmek de pek mümkün görünmüyor. Ancak, “Bülbül Peşrevi” ve benzeri adlarla anılan eserlerden birini, aynı yüzyıldaki bir başka örneğiyle mukayese etme imkânı var. Hatta aynı eserin asırlar arasında geçirdiği değişiklikleri ve ayrıca üslup ve icra tarzları arasındaki farklılıkları karşılaştırmak da belirli oranda mümkün. Fakat, ilk bakışta birbirinden bağımsız olduğu görünen eserlerin yüzyılları aşkın bir biçimde benzer bir adla kaydedilmiş olmasına bağlı olarak ortaya çıkan tanımlama sorunu, bizi belki de çözülmesi gereken esas problemle başbaşa bırakıyor. Acaba bu eserler, Avrupa klâsik müziği başta olmak üzere, örnekleri dünyanın farklı müzik kültürlerinde görülen, bestekârların kuş seslerinden ilham alarak besteledikleri eserlerin örneği olabilir mi? Ve bu eserler, bülbül sesinden ilham alınarak bestelenmiş olabilir mi?

Aslına bakılırsa, mevcut kaynaklar üzerinden bu değerlendirmeyi yapmanın belli sakıncaları var. Zira, isminde/künyesinde “Bülbül” ifadesi dışında herhangi bir tanımlama bulunmayan notalar, eserlerin bülbül sesinden ilham alınarak bestelendiğini ortaya koyan somut bir veri içermiyor. Her bir eserde birbiri ardına eklenerek tekrar eden ve kimi zaman senkop, triole ve başka ortak ritmik kuruluşlarla ifade edilen melodik kısımlar bülbül ötüşü gibi algılanmaya müsait görünse de, böyle bir değerlendirmede bulunmanın oldukça öznel yanları olduğunu ve ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini belirtmekte fayda var. Sembolik yönü bestecisi tarafından özel olarak tanımlanmayan bir melodiye anlam yüklemenin göreceli bir iş olduğu kabulüyle, çalışmada bunu destekleyecek müzikal analizlere yer vermeyi tercih etmediğimiz altını çizmek gerekiyor.

Öte yandan, farklı dönemlerde ortaya çıktığı görülen bu peşrevler Türk musikisindeki nazîre geleneğini de akıllara getiriyor. Bu durum özellikle 19. yüzyıl ve sonrasındaki kaynaklarda yer alan eserlerin nazîre olarak bestelenmiş olabileceğini ve “Bülbül” isminin peşrev terimine bu maksatla bağlanarak kullanılmış olabileceğini de düşündürüyor. Osmanlı dönemi peşrev repertuarını ihtiva eden kaynaklarda böyle bir geleneğin izleri görülüyor. Sözelimi, Ali Ufkî'nin 17. yüzyılda kaleme aldığı *Mecmua-i Sâz ü Söz*'de “Pişrev-i Şukûfezâr Nazîresi”, “Pişrev-i Bayezid Nazîre-yi Kûçek Mehemed Beğ”, “Pişrev-i Baba Zeytun Nazîresi” gibi isimlerle kayıtlı peşrevlere rastlanıyor.¹ 18. yüzyıl yazmaları arasında “Kantemiroğlu Edvârı” olarak bilinen *Kitâbü 'İlmi'l-Mûsikî 'alâ vechi'l-Hurûfat*'ta da nazîreler var.² Ayrıca, daha yakın döneme ait el yazması notalarda da “Gulgule-sâz nazîresi”, “Kanbos nazîresi”, “Kız nazîresi”, “Asdik Usta'nın tanzîm ettiği dördüncü hânenin nazîresi” gibi isimlerle kayıtlı nazîrelere de rastlanıyor.³

1 M. Hakan Cevher, “Ali Ufkî Bey ve Hâzâ Mecmû'a-i Sâz ü Söz (Transkripsiyon, İnceleme)” (Doktora tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, 1995).

2 Yalçın Tura, *Kitâbu 'İlmi'l-Mûsikî 'alâ vechi'l-Hurûfat* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001).

3 Celal Volkan Kaya, “Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Şerif Muhiddin Targan Koleksiyonu'nda Bulunan El Yazması Notaların Fihristi” (Uzmanlık tezi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Müdürlüğü, 2017).

“Peşrev-i Bülbül”, “Bülbül Peşrevi” gibi isimlerle günümüze gelen eserlerin nazîre geleneği içerisinde yer alıp almadığına ilişkin bir kayıt bulunmuyor. Nota başlığında belirtilmedikçe ya da müellifin notları arasında yer almadıkça, yüzlerce eser içerisinde hangilerinin nazîre olduğunu belirlemenin pratik bir yolu maalesef yok. Sadece eser isimlendirmeleri üzerinden ya da eser karşılaştırması yaparak bunu tespit etmek mümkünse de, özellikle melodik benzerlik gösteren eserlerin mutlaka nazîre olarak bestendiği tespitini yapmak da çoğu zaman mümkün değil.⁴ Fakat, Türk musikisi geleneğinde “Bülbül” isimli peşrevlerin 350 yıldan fazla süredir varlık gösterdiği de bir gerçek. Eserlerin melodik farklılıkları ise doğrudan şu soruyu akıllara getiriyor: Türk musikisinde, gelenek içerisinde şifahen tanımlanmış ve gelenek temsilcileri tarafından çeşitli anlamlar yüklenen, “Bülbül” isimli peşrev besteleme geleneğinden söz edilebilir mi?

Bu soruyu merkeze aldığımızda, benzer isimlerle yazma ve matbu kaynaklarda yer bulan ve Anadolu’daki halk musikisi derleme çalışmalarında kayıtlara girmiş eserleri bir olgu biçiminde inceleyebilmek için cevaplanması gereken daha fazla sayıda soruyla karşılaşıyoruz. Çalışmada eserler arasında bağlantı olup olmadığını kontrol ederken cevabını bulmaya gayret gösterdiğimiz soruların başında da şunlar geliyor:

1. “Bülbül” isminin peşrev adı olarak kullanıldığı eserlerin bulunduğu musiki kaynakları nelerdir? Bu kaynaklar eserlerin varlığına ilişkin en erken hangi tarih aralığına/yüzyıla işaret eder?
2. Benzer isimlerle günümüze ulaşan bu eserler, tarihsel olarak daha eskiye dayanan bir eserden mi çeşitlenmiştir? Mevcut kaynaklar içerisinde, ilk versiyon olarak kabul edilebilecek bir eser var mıdır?
3. “Bülbül” adlandırması bir ya da birden fazla versiyonda eserin unutulmuş/kaybolan/notaya yazılmayan güftesiyle ilişkilendirilebilir mi?
4. Bu adlandırma eserlerin bestekârını tanımlayan bir rumuz olarak “Bülbül” lakaplı bir veya daha fazla sayıda müzisyeni işaret eder mi?
5. Eserlerin sözsüz olmaları dışındaki ortak noktaları nelerdir? Peşrev olarak adlandırmalarında melodik dış yapı kuruluşlarına ya da fasıl ve benzeri bir icra ortamındaki eser sıralamasına mahsus bir özellikten söz edilebilir mi?
6. Farklı dönemlerde kayıtlarda yer almaya başlayan örnekler, daha önce bestelenmiş ve aynı adı taşıyan bir esere nazîre olarak bestelenmiş/düzenlenmiş olabilir mi? Kaynaklarda birbirine nazîre olduğu belirtilen örnekler var mı?
7. Yazılı kaynaklar yoluyla günümüze ulaşan ezgiler, saha çalışmaları neticesinde elde edilen, âşık musikisi tarzındaki örneklerle ilişkilendirilebilir mi?

“Bülbül” adına bağlı olarak isimlendirilen peşrevlerin Türk musikisi yaşantısındaki konumunu anlamak için, bunlar gibi daha pek çok sorunun cevaplanmasına ihtiyaç olduğunu söylemek gerekir. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi, bu sorulara verilebilecek cevapların kaynakların sunduğu

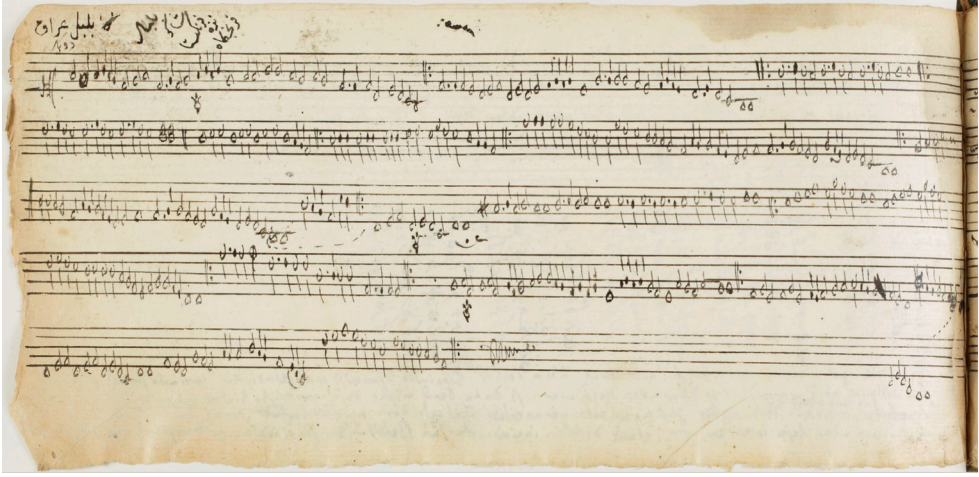
4 Türk musikisinde nazîre geleneğine dair bir inceleme için bkz. Bekir Şahin Baloğlu, “Türk Müziğinde Nazîre Geleneği ve Tanburî Cemil Bey’in Nazîre Besteleri”, *International Social Sciences Studies Journal* 6, no: 63 (2020): 2253-2265. <http://dx.doi.org/10.26449/sssj.2336>

imkânlarla sınırlı olduğunun altını çizmekte fayda var. Bu noktada, isminde “Bülbül” geçen peşrevlerle ilgili genel görüntüyü görebilmek üzere, tespit edebildiğimiz kaynakları kronolojik olarak tanıtmaya ve kaynakların sunduğu bilgiler üzerinden değerlendirme yapmaya çalışalım.

17. Yüzyıldan 21. Yüzyıla “Bülbül” İsmiyle Anılan Peşrevler

“Peşrev-i Bülbül”, “Bülbül Peşrevi” gibi isimlerle anılan eserlere ait transkripsiyonların 17. yüzyıldan itibaren yazılı kaynaklar içerisinde yer almaya başladığı görülür. Sözelimi, bu yüzyılda Ali Ufkî tarafından kaleme alınan *Mecmua-i Sâz ü Söz*'deki bir eserin “Irak Faslı” içerisinde ve “Peşrev-i Bülbül-i ‘Irâk usûleş Düyek” başlığıyla kaydedildiğine tanık oluruz.⁵ Ali Ufkî'nin *Bibliothèque nationale de France*'ta bulunan Turc 292 numaralı yazmasında da eserin notası vardır (Şekil 1) ve “Bülbül-i ‘Irâk Düyek” adıyla yer alır.⁶ Ancak burada, eserin bir kat daha ağır mertebede yazıldığı görülür. Bununla birlikte, aynı eser *Kantemiroğlu Edvarı* olarak da bilinen *Kitâbu ‘İlmi’l-Mûsîkî ‘alâ vechi’l-Hurûfat*'taki peşrevler arasında da yer alır.⁷ “Bülbül ‘Irâk usûleş Düyek” başlığını taşıyan eser, burada da *Mecmua*'dakinden daha ağır bir mertebede yazılmıştır.⁸ *Mecmua*'daki motifler dikkate alındığında, eserin 18. yüzyıla çoğunlukla birim zamana düşen motiflerin sadeleşmesiyle oluşan kimi melodik değişiklikler yoluyla taşındığı görülür. İki transkripsiyon arasındaki en büyük melodik farklılık ise, eserin üçüncü hanesinde göze çarpar. Eserin bu versiyonu aynı yüzyılda kaleme alındığı bilinen *Kevserî Mecmuası*'nda da “Bülbül-i ‘Irâk Düyek” başlığıyla yer alır.⁹ Mehmet Uğur Ekinci, eserin *Kevserî Mecmuası*'nda bulunan versiyonunun *Kantemiroğlu Edvarı*'ndan nakledildiğini belirtir ve bu sırada, yukarıda sözü edilen kaynaklardaki nüshalarına dair notlarını aktarır. Bununla birlikte, eserin Kantemiroğlu nota koleksiyonunun İran Millî Kütüphanesi Yazmalar Bölümü'nde yer alan nüshasındaki varlığını da haber verir.¹⁰

- 5 Şükrü Elçin, *Ali Ufkî: Mecmua-i Sâz ü Söz* (Kültür Bakanlığı, 1976), 262. Elçin'in tıpkıbasımına kaynak olan nüsha için bkz. Ali Ufkî [Albertus Bobovius], *Hâzâ Mecmû 'a-i Sâz ü Söz*, British Library, MS Sloane 3114. Eserin musiki çevrelerinde yaygın olarak bilinen çeviriyazımı M. Hakan Cevher tarafından bu nüshadan yapılmış ve başlığı “Pişrev-i Bülbül Usulesü ‘Irâk Düyek” biçiminde kaydedilmiştir. Bkz. Cevher, “Ali Ufkî Bey ...,” 814-816.
- 6 Ali Ufkî, [İsimsiz Defter], Paris, Bibliothèque nationale de France, Turc 292, 324b/179b. Yazmanın dijital versiyonu için bkz. “BnF. Département des Manuscrits. Turc 292,” BnF Galica, Erişim 4 Eylül 2021, <https://gallica.bnf.fr/view3if/ga/ark:/12148/btv1b84150086>. Eserle ilgili incelemeler için şu kaynaklara bakılabilir: Judith I. Haug, *Ottoman and European Music in 'Alî Ufukî's Compendium, MS Turc 292: Analysis, Interpretation, Cultural Context. Monograph.* (Münster: Readbox Unipress, 2019), 160, 305, 382, 387, 474, 477 vd.; Judith I. Haug, *Ottoman and European Music in 'Alî Ufukî's Compendium, MS Turc 292: Analysis, Interpretation, Cultural Context.* (Münster: Readbox Unipress, 2020), 1:260-261, 2:246.
- 7 Tura, *Kitâbu ‘İlmi’l-Mûsîkî ...*, 2:74-75.
- 8 Yalçın Tura'nın çeviriyazımında eserin başlığı “Bülbül ‘Irak usûleş Düyek” şeklindedir. Owen Wright ise, eserin başlığını “Bülbül-i ‘Irak” şeklinde okur ve *Irak'ın Bülbülü* (“Nightingale of Iraq”) anlamına geldiğini belirtir. Bkz. Tura, *Kitâbu ‘İlmi’l-Mûsîkî ...*, 2:74; Owen Wright, *Demetrius Cantemir: The Collection of Notations* (London: School of Oriental and African Studies, 1992), 1:83.
- 9 Mehmet Uğur Ekinci, *Kevserî Mecmuası: 18. Yüzyıl Saz Müziği Külliyyatı* (İstanbul: OMAR-Pan Yayıncılık, 2016), No. 34 [CD].
- 10 Ekinci, *Kevserî Mecmuası ...*, 121. Ekinci burada ayrıca eserin *Edvâr-Tahrân* olarak andığı yazmadaki yer bilgisini “v. 8b/no. 14” olarak verir. Tahrân'da bulunan yazma hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Uğur Ekinci, “Kantemiroğlu Notalarının Bilinmeyen Bir Nüshası”, *Musikişinas* 13 (2015):75-125.

Şekil 1: Bülbül-i ‘Irak Düyek¹¹

Irak makamında ve *Düyek* usulünde bestelenen peşrev, üç hane ve mülâzimedden meydana gelen bir yapıdadır. Sözü edilen kaynakların hiçbirinde eserin bestekârı ve isminin nereden geldiğiyle ilgili bilgi yoktur. Bütün bu kaynaklar içerisinde konumuzu ilgilendiren en önemli bilgi, “Bülbül” adıyla anılan peşrevin 17. asrın ortalarından itibaren yazılı kaynaklara girmesi ve eserin daha sonraki dönemde kaleme alınan koleksiyonlarda yer bulmasıdır. Mevcut transkripsiyonlar karşılaştırıldığında; *Mecmua*’ya özgü dönüşlerin (röpriz) *Kantemiroğlu Edvarı*’ndaki versiyona yansımaması, kimi perdelerde melodi hattını bozmayan ve genel olarak motif sadeleştirilmesi yoluyla gerçekleşen değişimlerin görülmesi ve üçüncü hanede gerçekleşen seyir farklılığı dışında, eserin müzikal kimliğinin bozulmasına sebebiyet veren anlamlı değişiklikler görülmediği ve melodik yapının büyük ölçüde muhafaza edilerek 18. yüzyıla aktarıldığı anlaşılmaktadır.¹² Bunu örneklemek üzere, *Mecmua* ile *Kantemiroğlu Edvarı* ve *Kevseri Mecmuası*’ndaki transkripsiyonlardan eserin birinci hanesini alt alta yazarak karşılaştıralım (Şekil 2):¹³

11 Ali Ufkî, [İsimsiz Defter], Turc 292, 324b/179b.

12 Eserin melodik olarak karşılaştırmasını yapan bir araştırma için bkz. Oğuz Kalkan, “Ali Ufkî ve Kantemiroğlu Müsiki Yazmalarında Bulunan Ortak Eserlerin Karşılaştırmalı Çeviri Yazımı ve İncelenmesi” (Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Türk Müziği Anabilim Dalı, 2017), 84-85.

13 Karşılaştırma yaparken, *Mecmua-i Sâz ü Söz* için Şükrü Elçin’in yayımladığı tıpkıbasım ve Hakan Cevher’in çeviriyazımı, *Kantemiroğlu Edvarı* için Yalçın Tura’nın çeviriyazımı ve *Kevseri Mecmuası* için Mehmet Uğur Ekinci’nin çeviriyazımı dikkate alınmıştır. Bkz. Elçin, *Ali Ufkî ...*, 262; Cevher, “Ali Ufkî Bey ...” 814-816; Tura, *Kitâbu ‘İlmi’l-Müsiki ...*, 2:74-75; Ekinci, *Kevseri Mecmuası ...*, No. 34 [CD]. Ayrıca, mertebe ve karar sesleri ortak hale getirilmiştir.

1. HANE

The image displays a musical score for the first hane of a piece. It is presented in two systems, each with two staves. The top staff of each system is labeled 'M' (Mezbur) and the bottom staff is labeled 'K' (Kantemiroğlu). The music is in 8/4 time, G major, and consists of two systems. The first system shows the vocal line (M and K) with the lyrics '[Ser-Hâne]'. The second system shows the vocal line (M and K) with the lyrics 've leh[u]'. The M version is in a higher register than the K version.

Şekil 2: *Mecmua-i Sâz ü Söz*'de (M) “Peşrev-i Bülbül-i ‘Irâk usûleş Düyek” başlığını taşıyan eserin 1. Hanesinin *Kantemiroğlu Edvarı* ve *Keşverî Mecmuası*'ndaki (K) notalarla karşılaştırması

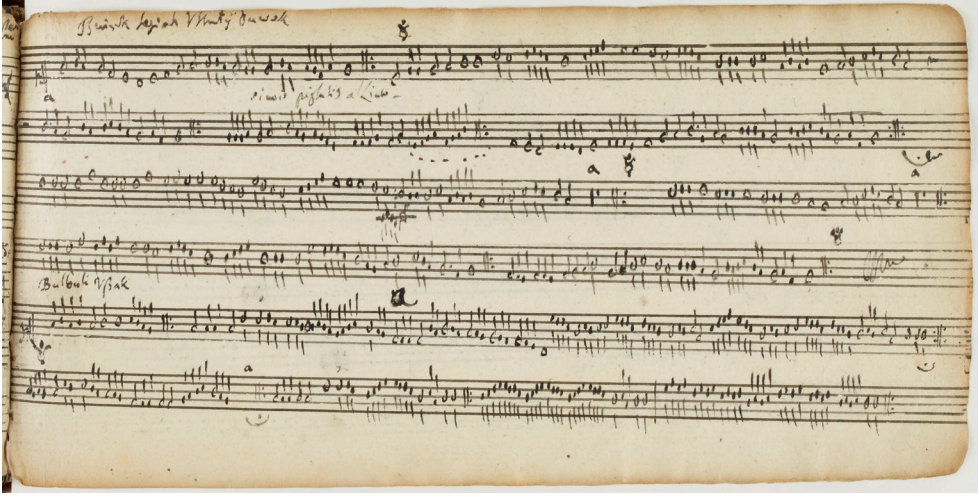
Yukarıda sözü edilen 17. yüzyıl müzik kaynakları içerisinde, “Bülbül” adıyla anılan bir başka peşrev daha vardır. *Mecmua-i Sâz ü Söz*'deki “Uşşak Faslı”nda “Peşrev-i Bülbül-i ‘Âşık der [makâm-ı] Mezbûr usûleş Düyek” başlığıyla kayıtlı olan peşrev,¹⁴ Ali Ufkî'nin Paris'te bulunan Turc 292 numaralı yazmasında “Bulbuli Uşak” [Uşşak] ismiyle yer alır (Şekil 3).¹⁵ İki transkripsiyonda da eserin aynı mertebede yazıldığı görülmektedir. Bu arada, daha önce isimleri zikredilen 18. yüzyıl müzik yazmalarında bu eser de vardır. Eser, *Kantemiroğlu Edvarı*'nda¹⁶

14 Elçin, *Ali Ufkî ...*, 125. Ayrıca, M. Hakan Cevher'in çeviriyazımında eserin başlığı “Pişrev-i Bülbül ‘Âşık der makâm-ı Mezbûr usûleş Düyek” şeklinde verilmiştir. Bkz. Cevher, “Ali Ufkî Bey ...,” 457-458.

15 Eserle ilgili incelemeler için şu kaynağa bakılabilir: Haug, *Ottoman and European Music ... Monograph*, 128, 160, 267, 388, 422, 478 vd.; Haug, *Ottoman and European Music*, 1:343; 2:298-299.

16 Yalçın Tura'nın çeviriyazımında eserin ismi “Der makâm-ı Nevâ Bülbül Uşşakı Düyek” şeklinde verilmiştir (Bkz. Tura, *Kitâbu ‘İlmi'l-Mûsîkî ...*, 2:132-133). Buradaki farklılık, *Uşşak* kelimesinin yazılışındaki harf eksikliğinden ileri gelmiştir. İfadenin doğru yazılışı “Bülbül-i Uşşak” şeklinde olmalıdır. Bununla birlikte, Owen Wright, başlığın Kantemir tarafından verilen imlasının “Bülbül-i Aşk” okumasını akla getirdiğini, Ali Ufkî'nin verdiği imlânın ise oldukça açık bir şekilde “Bülbül-i Âşık” şeklinde okunabileceğini belirtir. Wright ayrıca Kantemiroğlu başka yerlerde zaman zaman uzun ünlüleri atladığı için, Ali Ufkî'deki okumanın tercih edilebilir görüldüğünü, fakat onun yazmasındaki diğer tüm başlıkların da tamamen hatasız olmadığını aktarır. Bkz. Wright, *Demetrius Cantemir ...*, 1:147.

ve *Kevserî Mecmuası*’nda “Der makâm-ı Nevâ Bülbül-i Uşşâk Düyek” başlıklarıyla yer alır.¹⁷ Mehmet Uğur Ekinci, önceki eserde olduğu gibi bu peşrevin de *Kevserî Mecmuası*’na *Kantemiroğlu Edvarî*’ndan nakledildiği kanısındadır. Ayrıca, *Kantemiroğlu Edvarî*’nın İran Millî Kütüphanesi’nde bulunan nüshasında da bu eserin yer aldığını belirtir.¹⁸

Şekil 3: Bulbuli Uşak¹⁹

Uşşak [“Mezbur”] makamında ve *Düyek* usulündeki bu eser, üç hane ve mülâzimedden²⁰ meydana gelen bir yapı gösterir. Önceki peşrevde olduğu gibi, bu eserin de *Kantemiroğlu Edvarî*’na Ali Ufkî Bey’in yazmalarındaki oldukça benzer bir biçimde dahil edildiği görülür. Melodi dikkatle takip edildiğinde, çoğunlukla motif düzeyindeki ritmik değişikliklere rağmen seyrin bozulmadığı anlaşılır ki, bu da *Kantemiroğlu Edvarî*’nin kaleme aldığı tarihe kadar eser kimliği üzerinde anlamlı değişikliklerin olmadığını ve melodi hattının muhafaza edildiğini gösterir.²¹ Öyle ki, Ali Ufkî Bey’in yazmalarında bir oktav tizden icra edilen kimi pasajların, diğerlerinde bir oktav pestte yer alması da bunu destekler. Eserin farklı yüzyıllardaki durumunu görmek üzere, peşrevin ilk hanesi üzerinde bir karşılaştırma yapalım (Şekil 4):²²

17 Ekinci, *Kevserî Mecmuası* ..., No. 184 [CD].

18 Ekinci, *Kevserî Mecmuası* ..., 163-164. Burada, eserin İran Millî Kütüphanesi’nde bulunan yazmadaki yer bilgisi “v. 41b/no. 106” olarak verilmektedir. Ancak, eser ismi belirtilmemektedir.

19 Ali Ufkî, [İsimsiz Defter], Turc 292, 368b/283b.

20 Mülâzime, makamın asma karar perdesi olan Nevâ’da tamamlanmaktadır.

21 Eserin melodik olarak karşılaştırmasını yapan bir çalışma için bkz. Kalkan, “Ali Ufkî ve Kantemiroğlu Müsiki Yazmalarında Bulunan Ortak Eserlerin Karşılaştırmalı Çeviri Yazımı ve İncelenmesi,” 112-113.

22 Karşılaştırma yaparken, *Mecmu-i Sâz ü Sözü* için Şükri Elçin’in yayımladığı tıpkıbasım ve Hakan Cevher’in çeviriyazımı, *Kantemiroğlu Edvarî* için Yalçın Tura’nın çeviriyazımı ve *Kevserî Mecmuası* için Mehmet Uğur Ekinci’nin çeviriyazımı dikkate alınmıştır. Bkz. Elçin, *Ali Ufkî* ..., 125; Cevher, “Ali Ufkî Bey ...,” 457-458; Tura, *Kitâbu ‘İlmi’l-Müsiki* ..., 2:132-133; Ekinci, *Kevserî Mecmuası* ..., No. 184 [CD]. Ayrıca, mertebe ve karar sesleri ortak hale getirilmiştir.

Serhâne

M

K [Ser-Hâne]

Şekil 4: *Mecmua-i Sâz ü Söz*'de (M) "Peşrev-i Bülbül-i 'Âşık der [makâm-ı] Mezbûr usûleş Düyek" başlığını taşıyan eserin 1. Hanesinin *Kantemiroğlu Edvarı* ve *Kevserî Mecmuası*'ndaki (K) notalarla karşılaştırması

Şekilde görülen farklılıklar, icracıların eseri seyir çizgisinden uzaklaşmadan, çalgılarının verdiği olanaklar dahilinde yorumladıkları anlamına gelebilir. Bu da, meşk yoluyla öğrenme ve icra etme pratiklerinin zamana bağlı olarak eser üzerindeki etkilerinin temsili anlamına gelir.

Nitekim, daha sonraki yüzyıllarda eserin Mevlevî ayinleri içerisinde çalındığına ve musiki çevrelerinde yaygın bir eser olduğuna dair izler görülür. Sözelimi, Osmanlı Arşivi’ndeki Muallim İsmail Hakkı Bey Koleksiyonu’nda yer alan bir nota (yazma, tarihsiz) “Bülbül Neva Son Peşrevi” başlığını taşır²³ ve gerek mertebe ve gerekse melodi bakımından yukarıdaki kaynaklarda belirttiğimiz eserin ilk hanesinden meydana gelir.²⁴ Bununla birlikte, Ali Rifat Çağatay, Rauf Yekta Bey, Zekâizade Ahmet Irsoy ve Dr. Suphi Ezgi’den oluşan İstanbul Konservatuvarı Tasnif ve Tespit Heyeti tarafından notaya alınarak 1934’te yayımlanan, Nayî Osman Dede’ye ait Rast makamındaki Mevlevî Âyini’nde eser *Son Peşrev* olarak ve “Bülbül Uşşakı” başlığıyla karşımıza çıkar.²⁵ Burada da, peşrevin yalnızca birinci hanesinin icra edildiği görülür ki, bu da diğer hanelerin ve mülâzimenin unutulduğu ya da ayin içerisinde kasten icra edilmediği anlamına gelir.

Mecmua-i Sâz ü Söz de dahil olmak üzere, yukarıda isimleri zikredilen kaynakların hiçbirinde eserin bestekârına yönelik bilgi yer almaz. Ancak eserin *Mecmua*’daki transkripsiyonunda geçen “Bülbül-i Âşık” ifadesinin bestekâr ismine referans olup olmadığı sorgulanmalıdır. Bu noktada, 17. yüzyıl ve öncesinde yaşamış *Bülbül* lakaplı bir bestekârın olup olmadığını ve varsa repertuarında bu peşrevin izini aramak gerekiyor ki, müzik kaynaklarından böyle bir bilgi elde edilemiyor. Bununla birlikte, *âşık* kelimesi *Mecmua*’da *uşşâk* olarak okunamayacak derecede açık yazılmışken, aynı müellif elinden çıktığı düşünülen Turc 292 numaralı yazmada eserin “Bulbuli Uşak”²⁶ şeklinde tanımlanması düşündürücüdür.²⁷ Keza eser, *Kantemiroğlu Edvari*’nda ve *Kevserî Mecmuası*’nda “Bülbül-i Uşşâk” olarak tanımlanırken, “Uşşâk” tabiri makam adından ziyade *Bülbül* ismine bağlı bir tamlama olarak geçer ki, her iki yazmada da makam adı “Der makâm-ı Nevâ” şeklinde sabittir. Bu noktada, eser adında yer alan *âşık* ve *uşşâk* kelimeleri arasındaki tekil/çoğul ilişkisine dayalı bir münasebetin eser adına yansıdığı düşünülebilir ve *Mecmua*’daki şekliyle *Âşığın Bülbülü* ve diğerlerindeki biçimiyle *Âşıkların Bülbülü* anlamına gelebilir. Divan edebiyatında ve klasik Doğu edebiyatlarında *bülbül*, âşığı sembolize ettiği için,²⁸ eserin künyesinde *Bülbül* ve *âşık* arasında kurulan ilişki, eserin bülbüle benzetilme nedenini izah için bir delil olabilir. Yukarıda zikredilen Mevlevî Âyini’ndeki “Bülbül

23 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA), TRT Müzik Dairesi Defterleri (TRT.MD.d.), 0291.187.

24 Mevlevî âyinine ilk hanesinin çalınması, eserin diğer bölmelerinin unutulduğu anlamına gelebileceği gibi, yalnızca bu hanesinin çalınmasının âdet olduğu manasına da gelebilir. Âyinde çalınan kısım bu haliyle müstakil bir eser kimliğindedir. Notadaki son üç ölçünün belirgin bir biçimde farklı olması, karara giderken eserin yeni bir hüviyet kazandığının göstergesidir.

25 *İstanbul Konservatuvarı, Türk Musikisi Klasiklerinden: Mevlevî Âyinleri II* (İstanbul: İstanbul Konservatuvarı Neşriyatı, 1934), 7:363-364.

26 Judith I. Haug, Turc 292 numaralı yazmada bulunan “Bulbuli Uşak” şeklindeki başlığın *Âşıkların Bülbülü* (“Nightingale of the lovers”) anlamına geldiğini belirtir. Bkz. Haug, *Ottoman and European Music ... Monograph*, 388.

27 Cem Behar, *Mecmua-i Sâz ü Söz* ve Turc 292’de künyeleri farklı olan eserleri tespit eder ve künyelerin birbirini tamamlayıcı yönlerinin hangi künyenin tam ve doğru olduğu sorusundan ve iki künye arasındaki çelişkilerden daha önemli olduğunu belirtir. Bkz. Cem Behar, *Saklı Mecmua: Ali Ufki’nin Bibliothèque Nationale de France İtali [Turc 292] Yazması* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2008), 185.

28 Cemal Kurnaz, “Bülbül”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 485.

Uşşakı” ifadesi ise, bu anlamlardan bozulmuş olarak, eserin ilk hanesiyle birlikte hafızalarda yaşayan bir adlandırma olarak düşünülebilir.

Görünen o ki, bütün bunlar bir saz eserine bu adın verilmesini açıklamaya yetecek unsurlar değildir. Bu noktada, eserin geçmişte sözlü bir versiyonunun olup olmadığı akla gelebilir. Nitekim Judith I. Haug; Ali Ufkî ve Kantemiroğlu’nun yazmalarındaki peşrev başlıklarına değinirken, programlı, şiirsel başlıkların peşrevlerin bir özelliği olduğunu belirtir ve Eckhard Neubauer’i tanık göstererek bu tür kompozisyonların, sözleri kaldırılarak geriye yalnızca başlığı bırakılmış Farsça eserlere dayandığını aktarır. Böylesi başlıklara sahip olan eserlerin ilginç bir biçimde anonim olarak kaydedildiğini aktaran Haug, yukarıda incelediğimiz iki peşrevin de yer aldığı uzunca bir listedeki peşrevlerin böylesi bir gelenekle ilgili olabileceği kanısındadır.²⁹

19. yüzyıla gelindiğinde karşımıza *Bülbül Peşrevi* adıyla anılan iki farklı eserin transkripsiyonu çıkar. Müzikolog Emre Aracı’nın yayınları sayesinde haberdar olduğumuz bu iki örnek,³⁰ yazarın Napoli’deki San Pietro a Majella Konservatuarı’nın (Conservatorio di musica San Pietro a Majella) arşivinde çalışırken rastladığı, Giuseppe Donizetti’ye (Donizetti Paşa) ait bir nota defterinde yer alır.³¹ Deri cilt kaplı defterin ilk sayfasında (iç kapak) “Raccolta | Di diversi Pezzi di Musica | Composti da Giuseppe Donizetti | Per Musica Militare | e | Ridotti per Piano forte dal’Autore” ve bunun altında da “Costantinopoli 1832” ifadesi yazılıdır. Bu açıklamayı nakleden Aracı, defterin Donizetti’nin 1832 yılına kadar İstanbul’da yaptığı çeşitli bestelerinin piyano transkripsiyonlarını içerdiğini³² ve defterde 40’a yakın geleneksel Türk musikisi eserinin armonik ve polifonik aranjmanının yer aldığını aktarır. Ayrıca, Donizetti’nin bu tür eserleri tanımlamak üzere *Türk Şarkısı* anlamına gelen “Canzone Turcha” ifadesine yer verdiğini, bunun yanı sıra da kimi zaman bestecinin adını, kimi zaman da eserin sözlerini İtalyanca fonetik açılımı ile aktardığını belirtir.³³

Burada gündeme getireceğimiz peşrev örneklerinden biri, defterde 17 numaralı eser olarak yer alan ve “Bilbul Pestref” [Bülbül Peşrevi] başlığını taşıyan eserdir. Sol majör tonalitesindeki eser, Donizetti’nin çoksesli olarak aranje ettiği Türk müziği eserlerinden biridir. Donizetti’nin “Canzone Turcha” notunu düştüğü transkripsiyonda ayrıca eserin bestekârını belirtmek üzere yazılan “Di Meisin

29 Haug, *Ottoman and European Music ... Monograph*, 387-388.

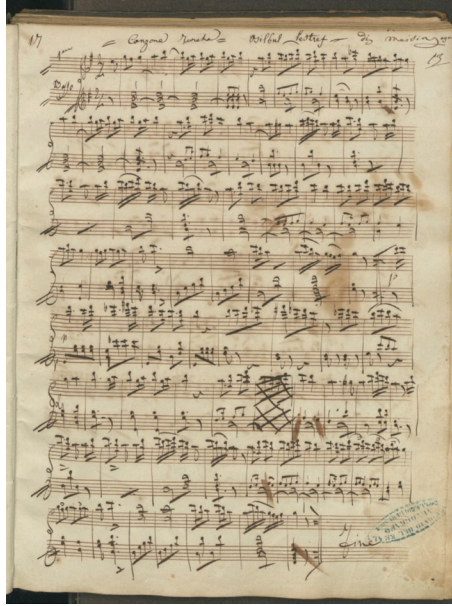
30 Emre Aracı’nın bu konudaki açıklamaları için bkz. Emre Aracı, *Donizetti Paşa: Osmanlı Sarayının İtalyan Maestro* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 80; Emre Aracı, “Hans Christian Andersen’in Anılarında Giuseppe Donizetti’nin Müziği”, *Andante* 111 (Ocak 2016), 44.

31 Giuseppe Donizetti, *Raccolta Di diversi Pezzi di Musica Composti da Giuseppe Donizetti Per Musica Militare e Ridotti per Piano forte dal’Autore*, Napoli, Biblioteca del Conservatorio di musica S. Pietro a Majella, NA0059. Defterin dijital versiyonu için bkz. “Raccolta Di diversi Pezzi di Musica Composti da Giuseppe Donizetti Per Musica Militare e Ridotti per Piano forte dal’Autore,” Internet Culturale: cataloghi e collezioni digitali delle biblioteche Italiane, Erişim 14 Eylül 2021, <http://www.internetculturale.it/jmms/iccuvewer/iccujsp?teca=MagTeca+-+ICCU&id=oai:www.internetculturale.sbn.it/Teca:20:NT0000:IT\ICCU\MSM\0150116>

32 Aracı, “Hans Christian Andersen’in Anılarında ...”, 44.

33 Aracı, *Donizetti Paşa ...*, 80.

aga” ifadesi yer alır (Şekil 5).³⁴ Emre Aracı, “Meisin aga” ifadesini Türkçe fonetiğe uyarlayarak “Meysin Ağa” biçiminde telaffuz eder ve sözcüğü *Müezzîn*’den bozulma bir ifade olarak tanıtır.³⁵ Eserin eksik ölçü (auftakt) başlayan notasında, haneler ve mülâzimenin başlangıç noktaları yazıyla belirtilmemiştir. Ancak, eksik ölçü tamamlandıktan hemen sonra, tiz çargahta nikriz çeşnili pasajın başladığı kısım ikinci hane olarak düşünülürse, hane sonlarında tekrar eden kısımların mülâzime olarak tasarlandığı görülür. Bu durumda, eserin iki haneli bir yapıda olduğu düşünülebilir.

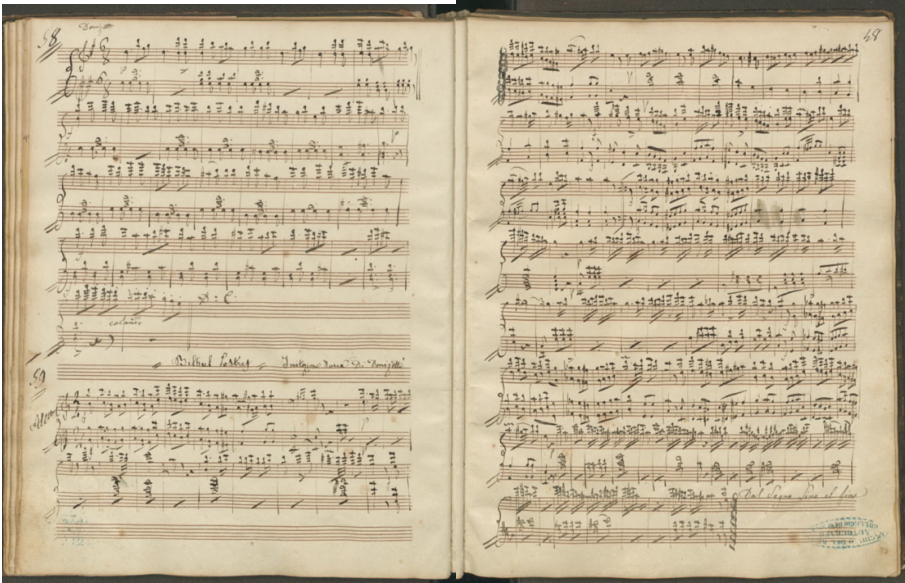
Şekil 5: “Meisin aga”nın bestelediği “Bülbül Peşrevi”nin Giuseppe Donizetti’nin defterinde yer alan notası (1832)³⁶

34 Giuseppe Donizetti’nin defterinde bu isme kayıtlı bir başka eserin aranjmanı daha yer alıyor. 20 numaralı ve “Canzone Turcka, volendo immitare la Marcia Imperiale. Di Meisin aga” başlıklı nota, Müezzîn Ağa’nın padişaha sunmak üzere bestelediği bir marşın Donizetti tarafından çoksesli hale getirilmiş versiyonunu içeriyor (Bkz. Donizetti, *Raccolta ...*, NA0059, vr. 14b). Bu notalarla birlikte Müezzîn Ağa’nın bestelediği yalnızca iki eser hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Ancak, bestekârın kimliği hakkında bilgimiz bulunmuyor. Türk musikisi kaynaklarında Müezzîn Ağa isminde bir bestekârın izini sürmüş olmamıza rağmen kayda değer bir bilgiye rastlayamadığımızı belirtmekte fayda var. Bu konuda Emre Aracı da benzer bir sonuca vardığını ve Müezzîn Ağa da dahil olmak üzere, Donizetti’nin defterinde bulunan Türk bestecilerin kimliklerine ulaşamadığını ve bunların *Muzıka-yı Hümâyün*’a mensup ağalar olabileceklerini belirtiyor (Bkz. Aracı, *Donizetti Paşa ...*, 80). Müezzîn Ağa hakkında yaptığımız taramada elde ettiğimiz en somut bilgi, 18. yüzyıl ortalarında kaleme alındığı düşünülen bir güfte mecmuası hakkında hazırlanmış bir yüksek lisans tezinde karşımıza çıktı. Tezde belirtildiğine göre, Müezzîn Ağa’nın güfte mecmuasındaki tek kaydı, *Kasr-ı cennet havz-ı Kevser âb-ı hay* sözleriyle başlayan, *Kürdî* makamında ve *Düyek* usulündeki bir Kâr olarak görünüyor [Bkz. Tolga Duran, “Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Manzum Nr. 759/1’e Kayıtlı Güfte Mecmuasının İncelenmesi” (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 26, 69]. Bu arada, eserin güftesi Hammâmîzâde İsmail Dede Efendi’nin *Ferahfezâ* makamında ve *Muhammes* usulünde besteleyerek Sultan II. Mahmud’a ithaf ettiği meşhur bir Kâr’a aittir. Sultan II. Mahmud 1808’de tahta çıktığına göre, Müezzîn Ağa’nın Dede Efendi ve Donizetti’yle çağdaş olması gerekir. İsimler ve tarihler bir arada düşünüldüğünde, Aracı’nın düşüncesi makul görünüyor.

35 Aracı, *Donizetti Paşa ...*, 80.

36 Giuseppe Donizetti, *Raccolta ...*, NA0059, 13a.

Donizetti'nin defterindeki 59 numaralı nota da yine “Bilbul Pestref” başlığını taşımaktadır.³⁷ Ancak bu notanın künyesinde diğerinden farklı olarak “Imitazione Turca Di Donizetti” (Donizetti'nin Türk Taklidi) ifadesi vardır (Şekil 6). Emre Aracı bu ifadeye dayanarak Donizetti'nin eseri Türk müziğinden esinlenerek bestelediğini aktarır.³⁸ Başlığından da anlaşılacağı üzere, eserin ortaya çıkmasında Donizetti'ye esin kaynağı olan Türk müziği eserinin Müezzın Ağa'ya ait olduğunu bildirdiği peşrev olabileceği akla gelir. Zira bestelediği eserdeki kimi pasajlar, sık tekrar edilen ritmik desenlerin (patern) benzerleri olmaları nedeniyle peşrevdeki bazı bölümleri andırmaktadır. Ayrıca, her iki eserin peşrev formuna bağlı dış yapı görünüşleri arasında bir benzerlikten söz edilebilir. Giuseppe Donizetti'nin 1828 yılında İstanbul'a geldiği ve Muzıka-yi Hümâyun'daki görevine başladığı düşünülürse, eserin defterde yazılı olan 1832 yılına kadarki yaklaşık dört yıllık süre içerisinde bestelendiğini söylemek mümkün görünmektedir.

Şekil 6: Giuseppe Donizetti'nin “Bülbul Peşrevi” isimli eserinin notası (1832)³⁹

19. yüzyıl müzik kaynakları içerisinde, Donizetti'nin Müezzın Ağa'ya ait olduğunu bildirdiği eserin tek sesli olarak yazılmış notalarına tesadüf edilir. Sözgelimi, Osmanlı Arşivi'ndeki

37 Emre Aracı, İtalya'nın Floransa şehrindeki bir müzayedede Erol Makzume tarafından satın alınan ve Giuseppe Donizetti'ye ait olan bir başka yazma nota defterinden (“Memorie musicali di Giuseppe Donizetti”) söz eder. Defterdeki eserleri tanıtırken “1832 albümünde yer alan Bülbul Peşrevi”nin bu yazmada da bulunduğunu belirtir. Ancak bunun, “Raccolta ...” başlığını taşıyan 1832 tarihli defterdeki hangi “Bülbul Peşrevi” olduğunu tanımlamaz (Bkz. Aracı, *Donizetti Paşa ...*, 281).

38 Aracı, “Hans Christian Andersen'in Anılarında ...”, 44.

39 Donizetti, *Raccolta ...*, NA0059, 47b-48a.

Muallim İsmail Hakkı Bey Koleksiyonu’nda yer alan iki farklı yazma nota “Bülbül Peşrevi” başlığını taşır. Bunlardan ilki Re majör⁴⁰ ikincisi ise Sol majör⁴¹ tonalitesinde yazılmıştır. İki notadaki ezgi de melodik desen (patern) bakımından Müezzîn Ağa’ya ait olduğu bildirilen eserin birinci portesiyle büyük benzerlik içindedir. Fakat ikinci sıradaki notada, ikinci hanenin ilk dokuz ölçüsü bir oktav pestten yazılmıştır. Nota şekilleri ve artikülasyonların yazılışı bakımından iki transkripsiyon arasında büyük benzerlik olduğu söylenebilir. Hatta yer yer Donizetti’nin defterindeki nota işaretleriyle (özellikle nota başlıkları, nota kuyruklarının yönü ve uzunluğu, sus işaretleri, diyez ve bemoller, trioleler, röprizler gibi) de benzerlik gösterdiğinden söz edilebilir. Ancak, notaların üzerinde ya da bulunduğu defterde herhangi bir imza veya ayırt edici bir işaret yoktur. Ayrıca, peşrevin haneleri ve mülâzimesi bu kaynaklarda da belirtilmemiştir. Bununla birlikte, Donizetti’nin defterinde yer alan eser, 19. yüzyılın ikinci yarısında Üdî Ahmed Rıfat tarafından kaleme alınan ve Türk musikisi eserlerinin kağıda aktarılması için özgün bir transkripsiyon şekli öneren *Miftah-ı Nota* (1291/1874) adlı kitapta, bu sistemle yazılmış bir örnek eser olarak yer alır.⁴² Eserin buradaki versiyonu; tek sesli yazılması, eksik ölçü başlamaması, kimi motiflerin bir oktav pestten yazılması ve kimi motiflerde görülen ritmik desen farklılıkları dışında, Donizetti’nin defterindeki melodiyle benzerlik gösterir. Belirtilen kaynaklar arasında eserin bestekârı hakkında bilgi veren tek kaynak Giuseppe Donizetti’nin defteridir.

Türk musikisi kaynaklarında, Donizetti’nin defterinde Müezzîn Ağa’ya ait olduğu belirtilen eserin bir başka çeşidine daha rastlanır. “Bülbül Peşrevi” başlığıyla günümüze ulaşan ve büyük ölçüde birbirini tekrar eden yazma ve matbu notalar, Donizetti’nin defterindeki eserin hanelere ve mülâzimeye yapılan eklentilerle genişletilmiş bir versiyonunun olduğunu ortaya koyar. Bu yapısal farklılık eserin kimliği üzerinde somut bir etki yaratmasa da, melodiye eklenen pasajlar ve kaynakların sunduğu yeni bilgiler tanıtmaya ve üzerine düşünmeye değer görünür. Bu yenilikler, 1800’lerin ilk yarısından ziyade, ikinci yarısına ve hatta son çeyreğine işaret ettiği için, bir müzik eserinin zaman içerisinde geçirdiği değişiklikleri somut verilerle ortaya koyması ve aynı zamanda da eserin Osmanlı dönemi müzik çevrelerindeki yaygınlığını tespit etmeye yarayacak bilgiyi sağlaması bakımından önem taşır.

Bu noktada, öncelikle sözünü ettiğimiz yapısal duruma göz atalım ve daha sonra kaynakları tanıtmaya başlayalım. Müezzîn Ağa’ya atfedilen versiyonda peşrevin yapısı ana hatlarıyla aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$BP = |; A = [1. Hane + Mülâzime (a + b)] :| + |; B = [2. Hane + Mülâzime (a^1 + b)] :|$$

Ancak, sözünü ettiğimiz diğer versiyonda, birinci haneden sonra gelen mülâzimenin a ve

40 DABOA, TRT.MD.d.0005.028-029.

41 DABOA, TRT.MD.d.0053.012.

42 Eserin Avrupa notasyonundan *Miftah-ı Nota*’da önerilen şekilde yazılmış haline ve onun da günümüz notasyonuna aktarılmış versiyonuna şuradan ulaşılabilir: Ahmet Bülbül, “Tarihten Bugüne Türk Makam Müziğinde Kullanılan Nota Yazım Teknikleri ve Udi Ahmed Rıfat’ın Miftah-ı Nota’sı (Tahkik ve Transliterasyon)” (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, 2017), 119-122.

b parçaları arasına eklenen ve iki defa tekrar edilen dört ölçülük bir melodiyle (x) genişleme gerçekleşir. Mülâzimenin ($a^2 + x$) şeklinde genişleyen parçası ikinci haneden sonra da devreye girer ve onun sonuna eklenen on dört ölçülük bir başka parça (y) ile tekrar bir genişleme gerçekleşir. Notalardaki dönüş işaretlerine (röpriz) göre bu genişleme mülâzime olarak adlandırılmamıştır ve bu melodik kısım ikinci hanenin devamı olarak algılanmaktadır. Bu genişlemenin ardından, notada mülâzime olarak tanımlanan kısım, yani birinci hane sonunda icra edilen mülâzime tekrar devreye girer ve röpriz yoluyla gerçekleşen dönüşlerden sonra eser nihayete erer. Eserin genişlemelerden sonra ortaya çıkan yapısı da şu şekilde tanımlanabilir:

BP = |; A¹ = [1. Hane¹ + Mülâzime [$a^2 + x$ (4 ölçü) + b¹] :| + B¹ = |; 2. Hane¹ + Genişleme [$a^2 + x$ (4 ölçü) + y (14 ölçü)] + Mülâzime [$a^2 + x$ (4 ölçü) + b¹] :|

İkinci versiyon olarak tanımladığımız bu yeni yapısal durum, 19. yüzyılın son çeyreğinde yayımlandığı/yazıldığı izlenimini veren notaların neredeyse tamamında belirgindir. Tespit edebildiğimiz örnekler arasında matbu notaların yazma notalara göre daha fazla olması, bu versiyonun 19. yüzyılın son çeyreğinde daha popüler olduğuna bir işaret olmalıdır. Zira, en eski örnekler arasında Callisto Guatelli'nin Sol majör tonalitesinde armonize ettiği ve Notacı Hacı Emin Efendi'nin matbu nota yayınları arasında 101 sıra numarasıyla piyasaya sunduğu *Bülbül Peşrevi*⁴³ başlıklı matbu nota yer alır.⁴⁴ Bu notanın yine Notacı Hacı Emin Efendi tarafından yayımlanan tek sesli versiyonu da mevcuttur.⁴⁵ İki versiyonda da melodi Nim Sofyan (2/4) yazılmış, fakat eserin *Düyek* usulünde icra edileceği aktarılmıştır. Ayrıca eserin makamı “Tavr-ı Mâhûr” olarak belirtilmiştir. “Tavr-ı Mahur” İki kaynakta da eserin bestekârı hakkında bilgi yoktur.

43 Hadji Emin [Hacı Emin], *Bülbül Peşrevi* [Osmanlıca] *Peshrêve: Introduction Aux Chants Turcs; Rossignol* [Bülbül]. No. 101 [Çoksesli], ar. ed. C. Guatelli (Stamboul [İstanbul]: Hadji Emin [Notacı Hacı Emin Efendi], t. y.). Notanın dijital versiyonu için bkz. “Bulbul peşrevi”, Harvard Library, Erişim 10 Eylül 2021, <https://nrs.harvard.edu/urn-3:FHCL.Loeb:36232273>.

44 Gönül Paçacı Tunçay, Notacı Hacı Emin Efendi'nin kendi yayını olan notalarını tanıtırken Emre Aracı'nın yayınına atıfta bulunur ve 101 numaralı nota fasikülünde yer alan peşrevin Donizetti'nin defterinde “Bilbul Prestef di Meisin [Müezzin] Aga” başlığıyla kayıtlı olduğunu bildirir [Bkz. Gönül Paçacı Tunçay, “Notacı’ Hacı Emin Efendi”, *Darüelhan Mecmuası* 8 (Bahar 2017):27; Gönül Paçacı Tunçay, *Neşriyat-ı Müsiki: Osmanlı Müziğini Okumak* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019), 1:312]. Bu noktada, eserin Müezzin Ağa tarafından bestelenmiş olabileceği gerçeğini aklımızda tutarak, Donizetti'nin defterinde yer alan versiyonla Hacı Emin Efendi'nin yayınındaki versiyon arasında bazı melodik ve yapısal farklılıklar olduğunu tekrar edelim.

45 Hadji Emin [Hacı Emin], *Bülbül Peşrevi* [Osmanlıca] *Peshrêve: Introduction Aux Chants Turcs; Rossignol* [Bülbül]. No. 101 [Teksesli]. (Stamboul [İstanbul]: Hadji Emin [Notacı Hacı Emin Efendi], t. y.). İnternet kaynaklarında bu tek sesli versiyonun bir oktav pestten yazıldığı bir başka matbu notaya tesadüf ettik. Başlığı ve sayfa numaraları Arap harfli Türkçe yazılan notada, eserin yalnızca ikinci hanesinin başladığı ölçü belirtilmiş; mülâzimenin neresi olduğu gösterilmemiştir. Ayrıca, 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyıl başlarında piyasaya sunulan nota fasiküllerinden ya da fasıl kitaplarından olduğu anlaşılan, ancak kapak sayfası bulunmayan notanın başlığında eserin bestekârının ve yayıncısının kimliğine yönelik herhangi bir ifade yer almamaktadır (Bkz. “Bülbül Peşrevi,” Türk Müzik Kültürünün Hafızası, Erişim 18 Eylül 2021, <http://www.sanatmuziginotalari.com/%5CBelgelerim%5Csazeseri%5CZ%5CS6589.tif>). Aynı internet kaynağında, karar perdesi itibarıyla buna benzer bir nota daha yer almaktadır. Radyo (TRT) ya da dernek kaynaklı olduğu izlenimi veren ve “Tavr-ı Mâhûr ‘Bülbül’ Peşrevi” başlığını taşıyan notanın üzerinde, diğer bütün kaynakların aksine, eserin Kemanî Hamza'ya ait olduğu yazılıdır (Bkz. “Tavr-ı Mâhûr ‘Bülbül’ Peşrevi.” Türk Müzik Kültürünün Hafızası, Erişim 18 Eylül 2021, <http://www.sanatmuziginotalari.com/%5CBelgelerim%5Csazeseri%5CZ%5CS1567.tif>).

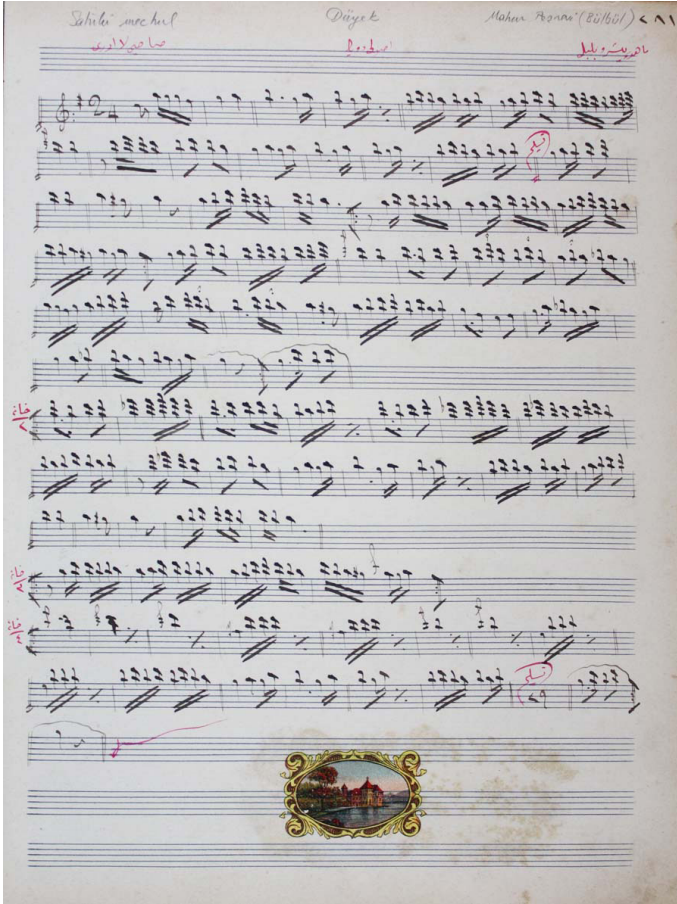
Notacı Hacı Emin Efendi'nin yayımladığı notayla birlikte ortaya çıkan ve ikinci versiyon olarak tanımladığımız notaların tamamında belirgin olan bir başka konu da transkripsiyona yansıyan melodik bir farklılığa ilişkindir. Eserin girişindeki motif nedeniyle Donizetti'nin defterindeki notada melodi eksik ölçüyle başlamakta ve devamındaki melodide birim zamana denk gelen motiflerin ölçü içerisindeki pozisyonu da ona göre şekillenmektedir. Ancak, Hacı Emin Efendi'nin yayımladığı versiyondaki nota eksik ölçüyle başlamadığı için bu motiflerin pozisyonu değişmiştir. Aslına bakılırsa, melodi bu şekilde daha dengeli bir hale gelmiş ve birinci haneden mülâzimeye geçilirken ölçü başında ortaya çıkan bir birim zamanlık boşluk ortadan kalkmıştır (Şekil 7).

1. HANE

The image shows a musical score for the first system (1. HANE) comparing two versions of the 'Bülbül' peşrev. The top staff is labeled 'MA' (Müezzin Ağa) and the bottom staff is labeled 'HE' (Notacı Hacı Emin Efendi). The score is in 2/4 time and G major. The MA version starts with a [Atıftakt] marking and has a melodic line with a dotted quarter note followed by eighth notes. The HE version starts with a quarter note followed by eighth notes. The score is divided into four measures by vertical dashed lines. The first measure is marked [Atıftakt] and the last measure is marked [Mülazime].

Şekil 7: Müezzin Ağa'ya (MA) atfedilen eserin Donizetti tarafından yazılan notasıyla Notacı Hacı Emin Efendi'nin (HE) yayımladığı notanın 1. Hanelerinin karşılaştırması

Farklı arşivlerde, Notacı Hacı Emin Efendi'nin yayımladığı tek sesli versiyonla büyük ölçüde örtüşen üç farklı yazma notaya daha tesadüf edilir. Tamamı Arap harfli Türkçe başlık ve açıklamalarla kaleme alınan notalardan ilki Osmanlı Arşivi'ndeki Muallim İsmail Hakkı Bey Koleksiyonu'nda yer alır (Şekil 8). Notanın künyesinde "Mâhur Peşrev-i Bülbül" ifadesi ve sahibi meçhul/bilinmeyen anlamına gelen "Sâhibi Lâedri" notu vardır. Diğerlerinin aksine, yukarıda izah edilen genişleme bölgeleri hane olarak algılanmış ve bu nota üzerinde ayrı ayrı tanımlanmıştır. Böylece eser dört hane ve mülâzimededen meydana gelmiş gibi görünmektedir. Ancak, melodik ve ritmik desen bakımından matbu örneklerden belirgin bir farklılığı bulunmamaktadır. Notanın ne zaman kaleme alındığı ve nereden dikte edildiği belirsizdir. Muallim İsmail Hakkı Bey'in hayatta olduğu dönem göz önüne alınırsa 127 numaralı defterde bulunan notanın matbu notalardan kopyalandığı düşünülebilir.

Şekil 8: Mâhur Peşrev-i Bülbül⁴⁶

46 DABOA, TRT.MD.d.0321.233.

Benzer bir durumda olan bir başka yazma notaya, Hüseyin Sadeddin Arel’in bugün İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü’nde muhafaza edilen koleksiyonu içerisinde rastlanır.⁴⁷ “Bülbül Peşrevi” başlığının yanı sıra “Tavr-ı Mâhûr makamında” ifadesinin de yer aldığı notanın ne zaman ve kim tarafından yazıldığına yönelik bilgi yoktur. Ancak, bütün özellikleriyle mevcut matbu kaynaklardan kopyalandığı izlenimini vermektedir. Bu notalardaki melodi kuruluşuyla benzer tipteki bir başka yazma notaya ise, İslâm Araştırmaları Merkezi’ndeki (İSAM) Cüneyd Kosal Türk Musikisi Arşivi’nde tesadüf edilir.⁴⁸ Notada kimi melodik pasajlar eksiktir ve motif düzeyindeki melodik ve ritmik desenleri bakımından diğerlerinden ayrılır. Bu haliyle icradan dikte edildiği izlenimi vermektedir. Ancak, notayı kimin, ne zaman kaleme aldığı belirsizdir. “Bülbül Peşrevi” başlığını taşıyan notada, bestekâr ismi olarak “Sultan Mahmud Hazretleri” ifadesi vardır. Bu ifadeyle, Sultan II. Mahmud kastediliyor olsa da bilgi teyide muhtaçtır. Zira, Sultan II. Mahmud’a yakınlığıyla bilinen ve onun musiki islahatlarını uygulamakla görevli bir müzisyen olan Giuseppe Donizetti bile eserin bestekârı hakkında farklı bir bilgi verirken, yazma notadaki bilginin doğruluğu şüpheyle karşılanmalıdır.

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Şerif Muhiddin Targan Koleksiyonu’nda bulunan “Bülbül Peşrevi” başlıklı bir notada, Donizetti’nin defterinde yer alan eserin üçüncü ve diğerlerinden oldukça farklı bir versiyonunun daha olduğu görülür.⁴⁹ Notanın künyesinde eserin Mâhûr makamında olduğu yazılıdır. Künyede ayrıca “Beşinci hane” ve “Tatar” ifadelerinin yer aldığı görülür. Buradaki “Beşinci hane” ifadesi eserin sonunda icra edilen ve diğer versiyonlarda bulunmayan bir bölümle ilgili olmalıdır. “Tatar” ifadesi ise, Türk musikisi çevrelerinin aşına olduğu bir adlandırma olarak çoğu zaman Gazi Giray Han’ın (1554-1607) bestelerini tanımlamak üzere notaların künyelerinde kullanılan bir tabirdir. Fakat, Giray Han’ın yaşadığı dönem itibarıyla bu eserin bestekârı olması mümkün değildir.

Eserin sofyan usulünde ve bir kat daha ağır mertebede yazıldığı bu versiyon yapıcı Hacı Emin Efendi’nin yayımladığı “Bülbül Peşrevi” ile benzerlik göstermesine rağmen, özellikle birim zamana düşen motiflerde sıklıkla görülen çiçeklenmeler, motif sonlarına eklenen trioleler ve çalındığı biçimiyle yazılan grupettolar gibi süslemeler yoluyla oldukça zenginleştirilmiştir. Eserin melodisinde gerçekleşen bu değişimler, yalnızca melodi eklemelerini ya da desen

47 İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Arel Arşivi, N-1569. Bu notanın tıpkıbasımı Nilgün Doğrusöz ve Celal Volkan Kaya tarafından yayına hazırlanan ve Ali Rifat Çağatay’ın musikiyle ilgili yazılarından meydana gelen *Musiki Yazıları* başlıklı bir kitapta yayımlanmıştır [Bkz. Ali Rifat Çağatay, *Musiki Yazıları*, haz. Nilgün Doğrusöz & Celal Volkan Kaya (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021), 19]. Burada, Sadettin Nüzhet Ergun’un *Samih Rifat: Hayatı ve Eserleri* (1934) adlı kitabı kaynak gösterilerek, Ali Rifat Çağatay’ın büyükbabası Hurşit Bey’in (d. 1814) “Bülbül” isimli bir peşrevin bestecisi olduğu aktarılmış ve Arel Arşivi’nden temin edilen notanın bu peşreve ait olabileceği belirtilmiştir (Bkz. Çağatay, *Musiki Yazıları*, 18). Ancak, notada yer alan melodi Notacı Hacı Emin Efendi’nin yayımladığı ezgiyle aynıdır. Yani melodi, peşrevin ikinci versiyonuna aittir ve Donizetti’nin defterinde Müezzin Ağa’nın bestesi olduğu kayıtlı olan ilk versiyondan farklı pasajlar içermektedir. Bu nedenle, notadaki eserin Hurşit Bey’e ait olmadığını söylemekte sakınca yoktur.

48 Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Cüneyd Kosal Türk Musikisi Arşivi, Eser No. D-50/43, s. 50.

49 Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şerif Muhiddin Targan Koleksiyonu, Demirbaş No. 1600, vr. 78b-79a.

farklılıklarını değil, aynı zamanda gerçekte var olan icra tavrını kağıt üzerinde betimliyor olmalıdır. Hacı Emin Efendi'nin yayımladığı versiyonla, Şerif Muhiddin Targan Koleksiyonu'nda yer alan versiyonun birinci hanelerini karşılaştırdığımızda ortaya şekildeki gibi bir görüntü çıkmaktadır (Şekil 9).

1. HANE

Şekil 9: Notacı Hacı Emin Efendi'nin (HE) yayımladığı nota ile Şerif Muhiddin Targan Koleksiyonu'nda (ŞMT) bulunan notanın 1. Hanelerinin üzerinde karşılaştırması⁵⁰

50 Bu karşılaştırmayı yapabilmek için Şerif Muhiddin Targan Koleksiyonu'ndaki eserin usulünü nim sofyana getirip, mertebesini de bir kat daha hızlandırdığımızı belirtelim.

Şerif Muhiddin Targan Koleksiyonu’ndaki notada, eserin sonuna eklenen ve genel olarak Basit Suzinak makamı dizisini gösteren kısa bir bölüm vardır. Bu bölümün sonunda mülâzimenin bir oktav pestten icra edildiği görülür. Yukarıda kısmen değinildiği üzere, künyede yer alan “Beşinci hane” ifadesi diğer versiyonlarda olmayan bu bölümle ilgili olmalıdır. Zira, daha önceki notalardan birinde, hanelere ve mülâzimeye eklenen melodi parçacıklarının hane olarak algılandığından ve eserin dört haneli bir peşrev gibi düşünüldüğünden söz edilmişti. Bu notada da aynı düşünceyle hareket edilirse, diğer versiyonlarda olmayan bu kısmın beşinci hane olarak icra edildiğini söylemek mümkün görünmektedir. Öte yandan, notanın bitiş çizgisinden sonra yazılan ve eserden bağımsız olduğu izlenimini veren bir melodi daha vardır. Eserin melodisiyle pek de uyumlu olmayan bu parça tamamlanmamış, eksik bırakılmıştır.

Anadolu’da Derlenen Bülbül Peşrevleri

Anadolu’da gerçekleştirilen halk müziği derleme çalışmaları içerisinde “Bülbül Peşrevi” ismiyle kayıt altına alınan eserler vardır. Bunlardan söz etmeden önce klâsik Türk musikisi ile halk musikisi arasındaki geçirgenliğin bir delili olarak Anadolu’da tespit edilen peşrevlerin özellikleri hakkında literatürde yer alan bilgilere kısaca göz atalım.

Ankara Devlet Konservatuarı Folklor Arşiv Şefi sıfatıyla Anadolu çevresinde uzun yıllar derleme çalışmaları yürüten Muzaffer Sarısözen’in satırları arasında halk musikisi tarzındaki peşrevler hakkında önemli bilgilere rastlanır. Sarısözen’in ifadesine göre “peşrev” kelimesi, “peşiref” ya da “peşref” şeklindeki telaffuzuyla özellikle şehir muhiti halk sanatçıları arasında yaygındır. Peşrev adıyla anılan eserlerin sözlü ya da sözsüz örnekleri bulunduğunu belirten Sarısözen, bu konuya şu sözlerle açıklık getirir:⁵¹

“Şarkî Anadolu’nun çok yerlerinde uzun havalardan sonra -bazan evvel- söylenen veya çalınan kırık havaların, türkülerin adı ‘peşref’dir. Orta Anadolu’nun birçok yerlerinde halk sazlarla ‘peşref’ler çalındığı görülmektedir. Fakat bunlardan bazılarının başka mıntakalarda sözleri vardır. Yani bir yerde halk sanatçılarının ‘peşref’ diye çaldıkları parçalar başka bir tarafta halk şarkısı olarak yaşamaktadır.”

Peşrev’in halk arasındaki manasının klâsik musikidekinin tamamen aynı olmadığına belirten Sarısözen, peşrevin bilindik anlamındaki gibi sözsüz parçalara nadiren de olsa tesadüf edildiğini aktarır ve buna örnek olarak da Konya’da tespit edilen “Bülbül Peşrevi”nden söz eder. Sarısözen’e göre, “peşrev” sözcüğü halk musikisine klâsik musikiden geçmiştir ve onu tesiri altında bırakmıştır.⁵² Bununla birlikte, Ankara Devlet Konservatuarı’nın Maraş derlemelerinde (1938) sazların icraya başlarken “alıştırma” adı verilen kısa süreli bir saz parçası çaldığını kaydeden Sarısözen, bunu peşrevlerin klâsik musiki fasıllarındaki işlevine benzetir:⁵³

51 Muzaffer Sarısözen, “Klâsik Türk Musikisi ve Halk Musikisi Münasebetleri-2: ‘Alıştırma-Peşrev’”, *Çınar* 5 (1941):15; ayrıca bkz. Muzaffer Sarısözen, “Klâsik Türk Musikisi ve Halk Musikisi Münasebetleri-2: ‘Alıştırma-Peşrev’”, *Muzaffer Sarısözen: Türk Halk Müziği ve Oyunları Hakkında Yazılar, Röportajlar, Anılar, Ardından Yazılanlar, Belgeler, Notalar*, haz. Süleyman Şenel (İstanbul: Sivas Platformu-İstanbul Sivas Konfederasyonu, 2018), 169.

52 Sarısözen, “Klâsik Türk Musikisi ...”, 15; ayrıca bkz. Sarısözen, *Muzaffer Sarısözen ...*, 169.

53 Sarısözen, “Klâsik Türk Musikisi ...”, 16; ayrıca bkz. Sarısözen, *Muzaffer Sarısözen ...*, 170.

“‘Alıştırma’, saza başlarken çalınan parçaya verilen isim olduğuna göre, bunun hem parmakları, hem de kulakları yapılacak olan faslın tonalitesine alıştırmak, ısındırmak için yapıldığı ve bu ihtiyaçtan doğduğu kuvvetli bir ihtimâlle ileri sürülebilir. (...). Şurasını da bilhassa kaydetmek lâzımdır ki maksadı izâh etmesi ve vakiya uygunluğu itibarile ‘alıştırma’ kelimesi peşrevden daha mânâlıdır.”

Halk musikisi derleme gezilerinde “Peşrev” ve “Peşref” adlarıyla pek çok ezgi derlendiğini belirten Süleyman Şenel ise, bunların “kimi yörelerde, *mecliste ya da fasılda ilk çalınan bağımsız bir ezgi*; kimi yörelerde de, bir kısım havaların girişinde çalınan bir *ön ezgi* anlamlarında” kullanıldığını aktarmaktadır.⁵⁴

“Derleme fişlerine de bu yönde bilgiler not edilmiştir. *Peşrev* kelimesi Konya’da, *ilk mânâsındadır. İşlenti ve bağlama* gibi terimler de, eşanlamlı olarak kullanılır. Yani, *Peşref*; oturaklarda/âlemlerde ilk çalınan ezgidir. Saz âlemlerinde saz durduğu zaman, boşluk olmasın diye interlöd gibi ortada çalınmasına *işlenti*; sonda çalınmasına ise *bağlama* denmektedir. (...). Bir kısmının da ne için Peşrev/Peşref olarak adlandırıldıkları tam olarak anlaşılmadığı gibi, derleme fişlerinde de bir açıklamaya rastlanmamaktadır. Sözgelimi Tokat’ta, halay havalarının bağlantı kısımlarına da *Peşref* denmektedir. Bunun bir başka eşanlamlısı, *toplaması*’dır.”

Çeşitli kaynaklarda Peşrev/Peşref adıyla ya da buna bağlı bir adlandırma ile yayımlanmış enstrümantal eserleri inceleyen Şenel, bu ezgilerin büyük oranda kelime anlamına uygun yer ve zamanlarda icra edildiklerini ve bunların büyük ihtimâlle yörelerinin herhangi bir türküsü ya da kalıp ezgisi olabileceğini belirtmektedir.⁵⁵

Bu tanım ve tespitlere göre, halk sanatı içerisinde *peşrev* ve benzeri adlarla anılan eserler, çoğunlukla klâsik musikideki peşrevlerle benzer amaçlarla icra edilmekle birlikte, sözlü örneklerinin de bulunması noktasında ayrılmaktadırlar. Bu ayrım, Kastamonu’daki âşık fasılları içerisinde icra edilen peşrevlerin niteliklerini aktaran İhsan Ozanoğlu tarafından daha belirgin bir biçimde dile getirilir. Ozanoğlu’na göre, “Âşık peşrevlerini teknik kıymeti hâiz, Klâsik Türk Musikisinden ayırmak lazımdır. Âşık peşrevleri, klasik musiki fasıllarını taklitten doğmuş bir musiki ve nazım şeklidir.”⁵⁶

Halk musikisi tarzındaki peşrevlerle ilgili bilgilerin ardından, Ankara Devlet Konservatuarı’nın derleme çalışmaları sırasında “Bülbül Peşrevi” adıyla kaydedilen örneklere geri dönelim ve tespitlerimizi aktarmaya başlayalım. Ankara Devlet Konservatuarı’nın 1938 ve 1940 yılında gerçekleştirdiği saha araştırmalarında biri Kütahya’da, diğer ikisi ise Konya’da olmak üzere üç farklı kaynak kişiden “Bülbül Peşrevi” kayıt altına alınmıştır. Ankara Devlet Konservatuarı adına [Hasan Ferit] Alnar, [Cevad Memduh] Altar, [Halil Bedi] Yönetken,

54 Süleyman Şenel, *Kastamonu’da Âşık Fasılları: Türler/Çeşitler/Çeşitlemeler* (İstanbul: Kastamonu Valiliği, 2007), 1:141.

55 Şenel, *Kastamonu’da Âşık Fasılları ...*, 1:141-143.

56 Şenel, *Kastamonu’da Âşık Fasılları ...*, 1:143. İhsan Ozanoğlu’nun âşık peşrevleriyle ilgili açıklamaları ve Süleyman Şenel’in Kastamonu’daki peşrev örnekleriyle ilgili incelemesi için bkz. Şenel, *Kastamonu’da Âşık Fasılları ...*, 1:143-147.

[Hasan Tahsin] Banguoğlu ve [Rıza] Yetişen’den [Teknisyen] oluşan derleme heyeti tarafından 27 Haziran 1938 günü, Kütahya merkezinde, Âşık Nuri Eltemizoğlu’nun (Âşık Nuri Çavuş) sesinden kaydedilen eser, Anadolu’da tespit edilen sözlü peşrev örneklerinden biridir.⁵⁷ 184/B numaralı plakta yer alan eser, derleme fişine “Bülbül Peşrefi” adıyla kaydedilmiştir. Fişte kaynak kişinin eseri “eski zamanın âşıklarından öğrenmiş” olduğu belirtilmiştir ve aşağıdaki tek kıtadan meydana gelen güfteye yer verilmiştir.⁵⁸

“Bülbül niçin güle gülüzarını bekler
Pervâne dahi yanmakla aşk nârını bekler
Baykuş niçin acep bu virâneleri bekler
Bir hayli zaman oldu gönül yârini bekler
Bülbül ey...”

Eser, güftenin inşâd edildiği serbest ritimli bir ezgiyle başlamaktadır; ancak, derleme fişine yazılan güftenin üçüncü mısraı icra sırasında seslendirilmemiştir. Serbest ritimli ezgiyle icra edilen güftenin bitiminde sazlarla yapılan kısa bir geçiş köprüsünün ardından, oyun havası hüviyetinde 4 zamanlı bir ezgi devreye girmektedir ve “Efeler edâlüm ben yandım / Yandım yörük kıızı ben yandım” sözleri bu melodi üzerine inşâd edilmektedir. Bu melodinin sonunda, kararın beşinci derecesinden inici olarak seyreden bir bağlantı melodisi enstrümantal olarak üç defa tekrar edildikten sonra, usullü güftenin inşâd edildiği kısım yine devreye girer. Bunun sonunda ise, meyan hüviyetinde bir bölümün çoğunlukla oktav üstü bölgede icra edildiği görülür. Melodi, bu bölümlerin üç defa tekrar edilmesinden meydana gelir. Fakat, güfte melodisi üzerine giydirilen sözler üçüncü tekrarda değişir. Kaynak kişinin zaman zaman melodiyi ağızyla taklit ettiği görülür. Serbest ritimli olan giriş pasajının dışındaki vokal ve enstrümantal icralarda, eserin toplu bir şekilde seslendirildiğini gösteren dış sesler, çatalanmalar ve bazen de nidalar duyulmaktadır.

Eser bu haliyle, klâsik musikideki peşrevlerden yapısal olarak oldukça farklıdır. Benzer şekilde, halk musikisi tarzındaki sözsüz peşrevlerle de benzerliğinden söz edilemez. Bununla birlikte, girişteki serbest ritimli kısma inşâd edilen aruz vezinli güfte ile diğer sözlü kısımların aralarında herhangi bir anlam bağı yoktur ve bu kısımların hem sözel hem de müzikal olarak iki parça halinde oldukları söylenebilir. Bu noktada, bülbül ve gül temasının işlendiği serbest ritimli kısmın başta bulunması ve diğer bölümden müzikal tarz olarak ayrılması eserin “Bülbül Peşrevi” adıyla anılmasında etkili olmuş olabilir. Ayrıca, fazla sayıda eserin yer aldığı musikili toplantılara başlangıç/giriş eseri hüviyetinde seslendirilmesi, güftede yer alan bülbül adının klâsik fasıldan ödünç alınan peşrev adına bağlanmasına neden olmuş olabilir. Ancak, derleme fişinde ve diğer kaynaklarda bu eserin yerel musiki terminolojisinde neden “Bülbül Peşrevi” olarak adlandırıldığını açıklamaya yetecek düzeyde bilgi yoktur.

57 Nuri Eltemizoğlu [Âşık Nuri Çavuş]. *Bülbül Peşrefi*. CD. TRT Arşivi. CD No. 168/11.

58 Nuri Eltemizoğlu [Âşık Nuri Çavuş]. *Bülbül Peşrefi*. TRT Arşivi, Derleme Fişleri [CD]

1938 yılında Kütahya’da tespit edilen örnekten farklı olarak, Ankara Devlet Konservatuvarı adına 1940 yılında Konya’da faaliyet gösteren derleme heyeti,⁵⁹ Konyalı iki farklı halk sanatkârından “Bülbül Peşrevi” adıyla eserler tespit etmiştir. Bu iki eserden biri, 3 Temmuz 1940’ta Silleli İbrahim’in sazından 768/A numaralı plağa kaydedilmiştir. Kaydın başında “Bülbül Peşrevi” anonsu duyulmakla birlikte, bundan başka herhangi bir açıklamaya yer verilmemiştir. Çopur İsmail’in icra ettiği “Bülbül Peşrevi” ise, 4 Temmuz 1940’ta gerçekleştirilen çalışmalarda 786/B-1 numaralı plağa kaydedilmiştir. Enstrümantal olarak icra edilen eserler, melodik çatı bakımından benzerlik içindedir. Ancak, bağlama icrasındaki üslup farkı nedeniyle ayrılırlar. Silleli İbrahim eseri halk musikisi çevrelerinin *tarama mızrabı* adıyla âşinâ olduğu bir mızrap tekniğiyle çalarken, Çopur İsmail’in *Konya mızrabı/tezenesi* olarak adlandırılan, yöreye özgü bir çalış stiliyle icra ettiği görülür.⁶⁰

Silleli İbrahim’in çaldığı “Bülbül Peşrevi” birbirinin varyantı durumundaki üç bölmeden oluşur (Şekil 10). Yani girişte çalınan uzunca bir bölüm iki defa daha tekrar edildikten sonra eser sona erer. Ancak bölmeler, icra sırasında ortaya çıkan nüanslar bakımından birbirinden ayrılır. Çopur İsmail’in seslendirdiği eser de bu açıdan benzerlik göstermekle birlikte, onun icrasında eser sonuna eklenmiş daha kısa süreli bir başka bölüm daha vardır ve eser bu bölümün icrası ile sona erer.

59 1940 yılında Konya’da gerçekleştirilen derlemelere Ankara Devlet Konservatuvarı adına Muzaffer Sarısözen, Mahmut Ragıp Gazimihal, Mithat Fenmen ve Rıza Yetişen [Teknisyen] katılmışlardır.

60 Sözü edilen eserlere ait derleme fişleri temin edilemediği için derleme tarihi, plak numarası gibi bilgiler şu kaynaklardan derlenmiştir: Armağan Coşkun Elçi, *Muzaffer Sarısözen: Hayatı, Eserleri ve Çalışmaları* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997), 191, 193; Celal Volkan Kaya, “Ankara Devlet Konservatuvarı’nın Halk Müziği Alan Araştırmaları Kataloğu” (Yüksek Lisans tezi, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 176, 179. Ayrıca, icracıların kimlikleri o kişilere ait olduğu bilinen ses kayıtlarından kıyaslanarak tespit edilebilmiştir.

Şekil 10: Silleli İbrahim’in icra ettiği “Bülbül Peşrevi”nin birinci bölümü (ADK, 768/A)⁶¹

Laurence Picken ise, *Folk Musical Instruments of Turkey* isimli kitabında, uzun saplı sazla icra edilen türlere örnek olarak peşrevlerden söz eder ve halkın musiki yaşantısı içerisinde yer bulan bu tür peşrevleri “halk peşrevi” (“folk peşrev”) adıyla anar. Ankara Devlet Konservatuvarı’nın Konya’daki derlemeleri sırasında Çopur İsmail tarafından seslendirilen “Bülbül Peşrevi”ni ise, halk peşrevlerinin çarpıcı örneklerinden biri olarak tanımlar. Picken’in halk peşrevlerini, günümüzde klasik bir faslın ilk bölümü olarak icra edilen peşrevlerden ve hatta 16. yüzyıl başlarında II. Beyazıt’ın ikinci oğlu Şehzade Korkut tarafından bestelendiği düşünülen ve günümüz transkripsiyonu Rauf Yekta Bey tarafından yapılan bir peşrev örneğinden bile çok farklı olarak tarif etmesi dikkat çekicidir. Picken, Çopur İsmail’den kaydedilen “Bülbül Peşrevi”nin yapısal olarak diğer peşrevlerden farklı olduğunu göstermek üzere, klasik peşrevin A B C B D B E B şeklinde temsil edilen bölümlerden (hane) oluşan yapısını Dr. Suphi Ezgi’den

61 İbrahim Berberoğlu [Silleli İbrahim]. *Bülbül Peşrevi*. CD. TRT Arşivi, CD No. 95/8.

naklederek açıklama yoluna gider ve transkripsiyonunu yaptığı peşrevin daha küçük ölçekteki bir döngüsel yapı gösterdiğini belirtir.⁶² Picken’in kastettiği döngüsel yapı, aynı melodinin çeşitlenerek tekrar etmesinden ibarettir (Şekil 11).

Çopur İsmail

♩ = 83

Şekil 11: Çopur İsmail’in icra ettiği “Bülbül Peşrevi”nin birinci bölümü (ADK, 786/B-1)⁶³

Sözsüz olmaları dışında, Konyalı halk sanatkârlarından kaydedilen bu eserlerin yapısal olarak klasik peşrevlerle benzerliğinden söz edilemez. Ancak, literatürde Konya âşık meclislerindeki fasıllarda ve oturak âlemlerinde icra edildiklerine yönelik birtakım izler vardır. Derleme heyetinde yer alan Mahmut Ragıp Gazimihal, daha sonra kaleme aldığı *Konya’da Musiki* başlıklı

62 Laurence Picken, *Folk Musical Instruments of Turkey* (London: Oxford University Press, 1975), 243. Picken burada ayrıca 1952 yılında Ankara Devlet Konservatuarı Müdürü Mithat Fenmen’in izniyle, Çopur İsmail’in sazından kaydedilen “Bülbül Peşrevi”nin bir teyp kopyasını aldığını ve kitapta yer verdiği transkripsiyonu bu teyp kopyasından gerçekleştirdiğini aktarır. Picken’in transkripsiyonu için bkz. Picken, *Folk Musical Instruments of Turkey*, 244-246.

63 Çopur, İsmail [Çopur İsmail]. *Bülbül Peşrevi*. CD. TRT Arşivi, CD No. 97/10.

kitabında Konya’daki âşık fasılları ve peşrevlerle ilgili önemli açıklamalarda bulunurken âşık peşrevlerini, Konya’ya özgü âşık fasılları içerisinde gelen parçalar olarak görür ve örnek olarak gösterdiği “İçilli Peşrevi” ve “Bülbül Peşrevi”nin bu fasıllardan kalan iz ve kalıntılar olarak aktarır.⁶⁴

Sonuç

Türk musikisinde peşrevlere özel isim verilmesi diğer türlerdeki kadar yaygın bir durum olmadığından, çalışmada sözünü ettiğimiz eserlerde “Bülbül” isminin peşrev terimine bağlanarak kullanılması başlıbaşına ilginç ve üzerinde durulması gereken bir konudur. Zira, edebiyat ve sanatta bülbüle atfedilen sembolik anlam düşünüldüğünde, bir sanat kolu olarak musikiye peşrevlere özel ad olarak “Bülbül” isminin verilmesinin önemli bir husus olduğuna kuşku yoktur. Bununla birlikte, tarihî kaynakların bu eserlere neden bülbül isminin verildiğine dair sarıh bilgi içermemesi, bu düşünceyi teyit etme konusunda büyük bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Ancak bu, -daha önce de belirtildiği gibi- öngörülebilir bir durumdur ve esasında bu çalışmanın ana gündemini meşgul etmek gibi bir özelliği yoktur.

Peşrev repertuvarına ait bu eserlerin birbirleri arasında ilişki olup olmadığını görmek ve en azından genel görüntünün ne olduğunu anlayabilmek için, bunlara ilişkin bilgi birikiminin bir araya getirilmesine ihtiyaç vardır. “Bülbül” adlandırmasının peşrev ismi olarak kullanıldığı tarihî kaynaklardaki bilgileri bir araya getirme, birbirleri arasındaki ilişkileri açıklama, literatürde henüz yer almayan arşiv belgelerini ilgililerine sunma gibi özellikleri nedeniyle bu çalışmada elde edilen sonuç ve çıkarımlar, özel isimli peşrevlerle ilgili araştırmalara katkı sağlamaktadır.

En eskisi 17. yüzyıla dayanan arşiv belgeleri ve yayınlar, “Bülbül Peşrevi” ve benzeri adlarla anılan beş farklı eserin Türk kültür-sanat hayatındaki varlığına işaret etmektedir. Giuseppe Donizetti’nin Müezzîn Ağa’nın peşrevinden esinlenerek hazırladığı “Bülbül Peşrevi” de hesaba katıldığında bu sayının altıya çıktığı görülmektedir. Eserleri, kaynakların sunduğu bilgilere göre grupladığımızda şu sonuçlara ulaşabiliyoruz:

1) Eserleri ihtiva eden kaynakları kronolojik olarak sıraladığımızda, ilk olarak Ali Ufkî’nin musiki yazmalarında bulunan iki farklı eserde “Bülbül” adının “peşrev” terimine bağlanarak kullanıldığına tanık oluyoruz. Eserlerden biri “Peşrev-i Bülbül-i ‘Irâk usûleş Düyek” ve diğeri ise “Peşrev-i Bülbül-i ‘Âşık der [makâm-ı] Mezbûr usûleş Düyek” başlığını taşıyor. İki eserin de *Kantemiroğlu Edvârı* ve *Kevserî Mecmuası* yoluyla melodik ve biçimsel özelliklerini kaybetmeden 18. yüzyıla ulaştığını görüyoruz. Ancak, belirtilen kaynakların hiçbirinde eserlerin bestekârları ve “Bülbül” isimlendirmesinin kökenine dair bilgiye tesadüf edilemiyor. Sözü edilen iki peşrev de üç hane ve mülâzimedan meydana geldiği için, dönemin diğer peşrevleriyle yapısal olarak paralellik gösteriyor.

64 Mahmut Ragıp Gazimihâl, *Konya’da Musiki* (Ankara: C. H. P. Halkevleri Yayınları, 1947), 63. Konya peşrevleri hakkında ayrıca şu kaynaklara bakılabilir: Mehdi Halıcı, *Konya Sazı ve Türküleri* (İstanbul: Özden Matbaacılık, 1985); Mehmet Tahir Sakman, *Dünden Bugüne Konya Oturakları*, düz. Süleyman Şenel (İstanbul: Milenyum Yayınları, 2001); Şenel, *Kastamonu’da Âşık Fasılları ...*, c. 1.

2) Ali Ufkî'nin musiki yazmalarında bulunan "Peşrev-i Bülbül-i 'Âşık der [makâm-ı] Mezbûr usûleş Düyek" başlıklı eserin yalnızca ilk hanesinin "Bülbül Uşşakı" ismiyle Mevlevî âyinlerinde yer bulduğunu, tahminen 19. yüzyıl sonları ya da 20. yüzyılın ilk çeyreğinde hazırlanmış bir yazma nota ile Cumhuriyet döneminde yayımlanmış matbu notalardan öğreniyoruz. Eserin bu notalarda yer alan isminin *Kantemiroğlu Edvârı*'ndaki başlıkla uyumlu olması, eserin ve isimlendirmenin kaynağı hakkında bir ipucu olarak düşünülebilir.

3) 19. yüzyıla gelindiğinde, "Bülbül" ismindeki peşrevlere dair kaynakların artış gösterdiğine şahit oluyoruz. Bu dönemin kayda değer örneklerinden biri, Giuseppe Donizetti'nin yazma nota defteri aracılığıyla günümüze ulaşıyor. Defterde, "Bülbül" adı verilen bir peşrevin Meisin Aga'ya (Meysin/Müezzin Ağa) ait olduğu belirtiliyor. Donizetti'nin aynı defterde yer alan "Bülbül Peşrevi" ("Bilbul Pestref") başlıklı aranjmanına da ilham kaynağı olan eser, 1874 tarihli bir kitapta (Miftah-ı Nota) ve tahminen 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında kaleme alınan el yazması notalarda aynı isim ve birbirine çok yakın melodilerle karşımıza çıkıyor. Tarihlenebilen en eski kaynak Donizetti'nin defterinde yer alan nota olduğuna göre, eserin bu versiyonunun en erken 19. yüzyılın ilk yarısında bilindiğini söylemek mümkün görünüyor.

Kaynaklarda bu eserin iki farklı versiyonuna daha rastlanıyor. Bu versiyonların bulunduğu kaynaklar 19. yüzyılın ikinci yarısından sonrasına işaret etmeleri ve melodik farklılıkları bakımından ilk versiyondan ayrılıyor. İkinci versiyon, Notacı Hacı Emin Efendi'nin "Bülbül Peşrevi" başlığıyla tek sesli ve çoksesli nüshalarını yayımladığı notalarda yer alıyor. Bu versiyonda, birinci versiyonun melodisine birtakım eklemeler yapıldığı ve eserin genişletildiği görülüyor. Bu genişlemelerin Callisto Guatelli'nin armonizasyonu sırasında gerçekleşip gerçekleşmediğine yönelik bilgi bulunmuyor. 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında yazıldığı/ yayımlandığı izlenimi veren diğer kaynaklarda, Hacı Emin Efendi'nin matbu notalarında yer alan melodinin büyük ölçüde tekrar edildiğine şahit oluyoruz. Bununla birlikte, yazma notalardan birinde eserin "Sultan Mahmud Hazretleri" adına ve son 30-40 yıl içerisinde hazırlandığını düşündüren matbu bir notada ise "Kemanî Hamza" adına kayıtlı görünmesi, şifahî yoldan aktarılan bilginin zaman içerisinde değişikliğe uğradığını ortaya koyuyor. Zira, bu iki kaynaktan yer alan bestekâr isimleri, tahminen 1876 sonrasında yayımlanan Hacı Emin Efendi notasında dahi yer almıyor.

Üçüncü versiyonu ihtiva eden notada eserin yeni melodi parçalarıyla bir kat daha zenginleştiği görülüyor. Üzerinde "Tatar" ifadesinin bulunması Gazi Giray Han'ı hatırlatsa da, yaşadığı dönem itibarıyla (16. yüzyıl sonu-17. yüzyıl başı) bu mümkün görünmüyor. Bu durum göz önüne alındığında, "Tatar" isimli başka bir bestekârın ya da icracının eserin sonuna beşinci hane olarak tanımlanan kısmı eklemiş olabileceği ve bu nedenle de eserin onun ismiyle günümüze aktarılmış olabileceği akla geliyor. Elbette ki bunlar birer varsayımdan veya tahminden öteye gitmiyor.

4) "Bülbül" adının "peşrev" terimine bağlanarak kullanıldığı eserler arasında yer alan ve Ankara Devlet Konservatuarı derlemelerinde Kütahya'da tespit edilen "Bülbül Peşrefi",

klâsik musikideki peşrevlerin yapısal özelliklerini göstermez. Bununla birlikte, Anadolu çevresi musiki yaşantısı içerisinde varlığı Muzaffer Sarısözen ve Süleyman Şenel gibi uzmanlar tarafından tarif edilen sözlü musiki örnekleri arasında zikredilebilir. Bu noktada, “Bülbül” isimlendirmesinin güfteden kaynaklandığını ve kaynaklarda bilgi bulunmamasına karşın, eserin fasıl, oturak musikili sohbet ortamlarında toplu icraya başlarken seslendirildiğini varsaymak olasıdır. Tarz ve melodi açısından eserin “Bülbül Peşrevi” ve benzeri adlarla kayıtlara giren eserlerle benzerliğinden söz edilemez.

5) Konya’da tespit edilen örnekler, birbirlerini andıran melodileriyle yöresel musiki fasıllarının başında çalınan peşrevlerin özelliklerini yansıtır. Sözsüz olmaları ve musiki meclislerindeki fasıl başlarında icra edilmeleri dışında, klâsik musikideki peşrevlerle, özellikle de yapısal özellikleri bakımından benzerlik göstermezler. Ayrıca, melodik açıdan diğer “Bülbül” peşrevlerine benzer oldukları da söylenemez. Yöresel adlandırma içerisinde “peşrev” tabirinin kullanılması eserlerin fasıl başında icra edilmeleri üzerinden açıklanabilirse de, yazılı kaynaklarda bu eserlere neden “Bülbül” adının verildiğine yönelik sarih bir ifadeye rastlanmaz.

Eserlerle ilgili bu bilgi ve bağlantılar, Türk musiki kültüründe varlığı görülen “Bülbül” adlı peşrevlerin tek bir eserden çeşitlenmediğini ortaya koyuyor. Üstelik, 17. asırdan itibaren neredeyse her yüzyılda farklı bir melodik yapı gösteren, ancak “Bülbül” adıyla anılan bir başka peşrevin kültür-sanat hayatına katıldığına işaret ediyor. Çoğu kaynakta eserlerin bestekârlarıyla ilgili bilgi bulunmaması, bulunanların da birbirleriyle çelişmesi, spesifik olarak eserin kime ait olduğunu belirlemede büyük engel oluşturuyor. Aynı özellikteki eserlerin farklı bestekârların isimleriyle anılması, hafızadan yazılı ortama aktarım sırasında meydana gelen değişiklikleri çağrıştırıyor. Bu noktada, eserlerin “Bülbül” lakaplı bir bestekârın ismini işaret edip etmediğini kesin olarak belirlemek de mümkün görünmüyor.

Tarihin farklı dönemlerinde aynı isimle ve farklı melodilerle karşımıza çıkan eserlerin, özellikle edebiyat geleneğinde örnekleri sıkça görülen, fakat musikide de örnekleri bulunan nazîre geleneğini çağrıştırdığını burada yinelemek gerekiyor. Kaynaklar, bu eserlerin hafızalarda ya da yazılı kaynaklar üzerindeki varlığını ortaya koymakla birlikte, musiki yaşantısı içerisindeki sürekliliğini ve bilinirliğini de kanıtlıyor. Bu anlamda, eserlerin bir öncekine nazîre olarak bestelenmiş olabileceğini ihtiyatı elden bırakmadan belirtmekte fayda var. Ve buradan gelen bir çağrışımla, eserlerin bülbül ötüşüne nazîre olarak bestelenmiş olabileceği düşüncesine ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini de yinelemek gerekir. Bununla birlikte, klâsik musikideki peşrev teriminin halk/âşık musikisi tarzındaki eser isimlerine taşındığı göz önüne alınırsa, saha araştırmalarında elde edilen sözsüz eserlerde “Bülbül” adının klâsik musikideki peşrevlere atfen kullanıldığı da düşünülebilir.

Bütün bunlar tarihin derinliklerinde kalan ve bugün için çözülmesi pek de mümkün olmayan problemler olarak karşımızda duruyor. Ancak, geçtiğimiz yüzyılın kısıtlı imkânlarına ya da imkânsızlıklarına karşın, Türk musikisi üzerine yürütülen çalışmalar artık araştırmacılara

sunulan kaynakların çokluğu ve erişim kolaylığı nispetinde daha farklı boyutlara ulaşabiliyor. Bu açıdan, ileride ortaya çıkabilecek kaynakların hem “Bülbül” adıyla anılan peşrev örneklerinin sayısını artırması hem de bugün için bilinmeyen noktaları aydınlatması mümkün görünüyor.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- [Ezgi], Suphi. *Nazarî, Amelî Türk Musikisi*. 3. Cilt. İstanbul: İstanbul Konservatuarı, t. y.
- Ali Ufki [Albertus Bobovius], *Hâzâ Mecmû'a-i Sâz ü Söz*, British Library, MS Sloane 3114.
- . [İsimsiz Defter], Paris, Bibliothèque nationale de France, Turc 292.
- . “BnF. Département Des Manuscrits. Turc 292.” BnF Gallica. Bibliothèque nationale de France. Erişim 4 Eylül 2021. <https://gallica.bnf.fr/view3if/ga/ark:/12148/btv1b84150086>.
- Aracı, Emre. “Hans Christian Andersen’in Anılarında Giuseppe Donizetti’nin Müziği.” *Andante*, no. 111 (Ocak 2016): 40–45.
- . *Donizetti Paşa: Osmanlı Sarayının İtalyan Maestrosu*. 3. baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- Baloğlu, Bekir Şahin. “Türk Müziğinde Nazire Geleneği ve Tanburî Cemil Bey’in Nazire Besteleri.” *International Social Sciences Studies Journal* 6, no: 63 (2020): 2253-2265. <http://dx.doi.org/10.26449/sssjs.2336>
- Behar, Cem. *Saklı Mecmua: Ali Ufki'nin Bibliothèque Nationale de France'teki [Turc 292] Yazması*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Berberoğlu, İbrahim [Silleli İbrahim]. *Bülbül Peşrevi*. CD. TRT Arşivi, CD No. 95 Track No. 8. Konya, 1940.
- Bülbül, Ahmet. “Tarihten Bugüne Türk Makam Müziğinde Kullanılan Nota Yazım Teknikleri ve Udi Ahmed Rıfat’ın Miftah-ı Nota’sı (Tahkik ve Transliterasyon).” Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, 2017.
- Cevher, M. Hakan. “Ali Ufki Bey ve Hâzâ Mecmû'a-i Sâz ü Söz (Transkripsiyon, İnceleme).” Doktora tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, 1995.
- Coşkun Elçi, Armağan. *Muzaffer Sarısözen: Hayatı, Eserleri ve Çalışmaları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Çağatay, Ali Rifat. *Müsiki Yazıları*. Hazırlayan: Nilgün Doğrusöz & Celal Volkan Kaya. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021.
- Çopur, İsmail [Çopur İsmail]. *Bülbül Peşrevi*. CD. TRT Arşivi, CD No. 97 Track No. 10. Konya, 1940.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA), TRT Müzik Dairesi Defterleri (TRT.MD.d.), 0005.028; 0005.029
- , TRT Müzik Dairesi Defterleri (TRT.MD.d.), 0053.012

- , TRT Müzik Dairesi Defterleri (TRT.MD.d.), 0291.187
- , TRT Müzik Dairesi Defterleri (TRT.MD.d.), 0321.233
- Duran, Tolga. "Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Manzum Nr. 759/1'e Kayıtlı Güfte Mecmuasının İncelenmesi." Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Ekinci, Mehmet Uğur, "Kantemiroğlu Notalarının Bilinmeyen Bir Nüshası", *Musikişinas* 13 (2015):75-125.
- , *Kevserî Mecmuası: 18. Yüzyıl Saz Müziği Külliyyatı* [+CD]. İstanbul: OMAR-Pan Yayıncılık, 2016.
- Elçin, Şükrü. *Ali Ufkî: Mecmûa-i Sâz ü Söz*. İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1976.
- Eltemizoğlu, Nuri [Âşık Nuri Çavuş]. *Bülbül Peşrefi*. CD. TRT Arşivi, CD No. 168 Track No. 11. Kütahya, 1938.
- , *Bülbül Peşrefi*. TRT Arşivi, Derleme Fişleri [CD], Kütahya, No. 100 [13], 1938.
- Gazimihâl, Mahmut Ragıb. *Konya'da Musiki*. Ankara: C. H. P. Halkevleri Yayınları, 1947.
- Donizetti, Giuseppe. *Raccolta Di diversi Pezzi di Musica Composti da Giuseppe Donizetti Per Musica Militare e Ridotti per Piano forte dal'Autore*, Napoli, Biblioteca del Conservatorio di musica S. Pietro a Majella, NA0059.
- , "Raccolta Di diversi Pezzi di Musica Composti da Giuseppe Donizetti Per Musica Militare e Ridotti per Piano forte dal'Autore," Internet Culturale: cataloghi e collezioni digitali delle biblioteche Italiane, Erişim 14 Eylül 2021, <http://www.internetculturale.it/jmms/iccuviewer/iccu.jsp?teca=MagTeca+-+ICCU&id=oai:www.internetculturale.sbn.it/Teca:20:NT0000:IT\ICCU\MSM\0150116>.
- Hadji Emin [Hacı Emin]. *Bülbül Peşrevi* [Osmanlıca] *Peshrevê: Introduction Aux Chants Turcs; Rossignol* [Bülbül]. No. 101 [Çoksesli], armonize eden: C. Guatelli. Stamboul [İstanbul]: Hadji Emin [Notacı Hacı Emin Efendi], t. y.
- , "Bulbul peşrevi", Harvard Library, Erişim 10 Eylül 2021, <https://nrs.harvard.edu/urn-3:FHCL.Loeb:36232273>.
- , *Bülbül Peşrevi* [Osmanlıca] *Peshrevê: Introduction Aux Chants Turcs; Rossignol* [Bülbül]. No. 101 [Teksesli]. Stamboul [İstanbul]: Hadji Emin [Notacı Hacı Emin Efendi], t. y.
- Halcı, Mehdi. *Konya Sazı ve Türküleri*. İstanbul: Özden Matbaacılık, 1985.
- Haug, Judith I. *Ottoman and European Music in 'Alî Ufuķî's Compendium, MS Turc 292: Analysis, Interpretation, Cultural Context*. Monograph. Münster: Readbox Unipress, 2019.
- , *Ottoman and European Music in 'Alî Ufuķî's Compendium, MS Turc 292: Analysis, Interpretation, Cultural Context*. Volume 1: Edition. Münster: Readbox Unipress, 2020.
- , *Ottoman and European Music in 'Alî Ufuķî's Compendium, MS Turc 292: Analysis, Interpretation, Cultural Context*. Volume 2: Critical Report. Münster: Readbox Unipress, 2020.
- İstanbul Konservatuarı. *Türk Musikisi Klasiklerinden: Mevlevî Âyinleri II*. Cilt 7. İstanbul: İstanbul Konservatuarı Neşriyatı, 1934.
- İstanbul Üniversitesi Türkîyat Araştırmaları Enstitüsü, Arel Arşivi, N-1569.
- Kalkan, Oğuz. "Ali Ufki ve Kantemiroğlu Müsikî Yazmalarında Bulunan Ortak Eserlerin Karşılaştırmalı Çeviri Yazımı ve İncelenmesi." Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Türk Müziği Anabilim Dalı, 2017.
- Kaya, Celal Volkan. "Ankara Devlet Konservatuarı'nın Halk Müziği Alan Araştırmaları Kataloğu." Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müzikoloji ve Müzik Teorisi Anabilim Dalı Müzikoloji Programı, 2014.
- , "Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Şerif Muhiddin Targan Koleksiyonu'nda Bulunan El Yazması

- Notaların Fihristi.” Uzmanlık tezi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Müdürlüğü, 2017.
- Kurnaz, Cemal. “Bülbül”. *İslâm Ansiklopedisi*. 6:485-486. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Paçacı Tunçay, Gönül. “Notacı’ Hacı Emin Efendi.” *Darülelhan Mecmuası: Müzikoloji ve Müzik Kültürü Dergisi* 8 (Bahar 2017): 23-37.
- . *Neşriyat-ı Mûsiki: Osmanlı Müziğini Okumak*. 2 cilt. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019.
- Picken, Laurence. *Folk Musical Instruments of Turkey*. London: Oxford University Press, 1975.
- Sakman, Mehmet Tahir. *Dünden Bugüne Konya Oturakları*, düzenleyen: Süleyman Şenel. İstanbul: Milenyum Yayınları, 2001.
- Sarisözen, Muzaffer. “Klâsik Türk Musikisi ve Halk Musikisi Münasebetleri-2: ‘Alıştırma-Peşrev’.” *Çınar* 5 (1941): 15-16.
- . “Klâsik Türk Musikisi ve Halk Musikisi Münasebetleri-2: ‘Alıştırma-Peşrev’.” *Muzaffer Sarisözen: Türk Halk Müziği ve Oyunları Hakkında Yazılar, Röportajlar, Anılar, Ardından Yazılanlar, Belgeler, Notalar* içinde, hazırlayan: Süleyman Şenel, 169-170. İstanbul: Sivas Platformu-İstanbul Sivas Konfederasyonu, 2018.
- Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şerif Muhiddin Targan Koleksiyonu, Demirbaş No. 1600, vr. 78b-79a.
- Şenel, Süleyman. *Kastamonu’da Âşık Fasılları: Türler/Çeşitler/Çeşitlemeler*. 2 cilt. İstanbul: Kastamonu Valiliği, 2007.
- Tura, Yalçın. *Kantemiroğlu: Kitâbu ‘İlmi’l-Mûsikî ‘alâ vechi’l-Hurûfat: Musikiyi Harflerle Tesbit ve İcra ilminin Kitabı*, editör M. Sabri Koz. 2 cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Türk Müzik Kültürünün Hafızası. “Bülbül Peşrevi.” Erişim 18 Eylül 2021. <http://www.sanatmuziginotalari.com/%5CBelgelerim%5Csazeseri%5CZ%5CS6589.tif>.
- Türk Müzik Kültürünün Hafızası. “Tavr-ı Mâhur ‘Bülbül’ Peşrevi.” Erişim 18 Eylül 2021. <http://www.sanatmuziginotalari.com/%5CBelgelerim%5Csazeseri%5CZ%5CS1567.tif>.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Cüneyd Kosal Türk Musikisi Arşivi, Eser No. D-50/43, s. 50. Dijital versiyonu için bkz. “Bülbül Peşrevi.” Erişim 18 Eylül 2021. http://ktp.isam.org.tr/pdfkosal/050/050_043.pdf.
- Wright, Owen. *Demetrius Cantemir: The Collection of Notations*. Part 1: Text. London: School of Oriental and African Studies, 1992.

Cambridge Üniversitesini Padişaha Nasıl Anlatmalı? 1835 Tarihli Seyyâhnâme’de Avrupa Üniversite ve Eğitim Sistemine Dair Kelime, İfade ve Tanımlama Yapıları

How to Explain the University of Cambridge to the Sultan? Words, Expressions, and Definition Structures on the European University and Education System Observed in the Book of Traveler “Seyyâhnâme” Dated 1835

Fikret TURAN¹

öz

1835-1837 yıllarında bir Osmanlı devlet adamı tarafından yazıldığını anladığımız Seyyâhnâme, İngiliz eğitim, ekonomi, siyaset ve teknoloji sistemini ve Londra'nın genel özelliklerini anlatan bir eserdir. Eser, padişaha sunulan el yazması bir nüsha halindedir. Yazar, eserin başında İngiliz Devletinin Hindistan'ı ele geçirme konusundaki diplomatik taktikleri ve İngiltere ile Fransa arasındaki farkları göstermeyi amaçladığını belirtse de bu konularda verdiği bilgiler nispeten sınırlıdır. Yazar, İngiltere ve Londra hakkında bilgi verirken, birçok istatistiksel tabloya ve kendisinin oluşturduğunu düşündüğümüz renkli suluboya tabloları da yer vermiştir. Eser, İngiliz üniversitelerinin isimlerini, öğrenci ve öğretmen sayılarını ve kütüphanelerindeki kitap miktarını istatistiksel bir tablo halinde sunmakta ve yazarın eğitim aldığını düşündüğümüz Cambridge Üniversitesi bağlamında İngiliz eğitim sistemi, üniversite yönetimi ve öğretim uygulamaları hakkında yeni bilgiler sunmaktadır. Biz bu bağlamda metinde ortaya çıkan kelime, kalıp ifade ve morfo-sentaktik yapıları tespit ederek Türkçede Batı tarzı eğitim sistemine ilişkin oluşan terminoloji ve anlatım stratejilerinin örneklerini incelemekteyiz.

Anahtar kelimeler: Seyyâhnâme, Mehmed Emin Paşa, İngiltere ve Londra 1835, Cambridge Üniversitesi, Tanzimat Türkçesi, Türk Eğitimbilim Terminolojisi, Üniversite Tarihi

ABSTRACT

The Book of Traveler “Seyyâhnâme,” written during 1835–1837 by an Ottoman statesman, describes the British education system, economy, politics, and technology during the period and explains general features of the city of London. The work remains unpublished and is currently in the form of a handwritten manuscript—the autographed copy of which was presented to the sultan of the time. Although the work states that it also aims to highlight the diplomatic tactics of the British State in order to seize India and the differences between England

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Fikret Turan (Prof. Dr.),

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili

ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-postal: fikreturan@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-3532-3910

Başvuru/Submitted: 30.11.2021

Kabul/Accepted: 12.04.2022

Atıf/Citation: Turan, Fikret. “Cambridge Üniversitesini Padişaha Nasıl Anlatmalı? 1835 Tarihli Seyyâhnâme’de Avrupa Üniversite ve Eğitim Sistemine Dair Kelime, İfade ve Tanımlama Yapıları” *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 1 (2022): 151-177. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1030277>

and France, information on these issues is relatively limited. While providing information about England and London, the author includes many statistical tables and watercolor paintings that we believe he produced. In addition, through statistical tables, the work provides the names of universities, their number of students and teachers, and the number of books in their libraries. Furthermore, the work offers unique information on university education and administration and teaching practices within the University of Cambridge, where we believe the author studied at the time. In this context, we examine the choices of the author's terminology and expression strategies about the British and French education system by identifying and analyzing the words, phrases, and morpho-structural elements that emerge within the text.

Keywords: The Book of Traveler "Seyyâhnâme," Mehmed Emin Paşa, Britain and London 1835, Cambridge University, Tanzimat Turkish, the Turkish Terminology of Education, History of University

EXTENDED ABSTRACT

The Book of Traveler "Seyyâhnâme," written in 1835 by an Ottoman statesman, describes the British system of education, economy, politics, technology, and the general characteristics of London. The work takes the form of a handwritten manuscript that was originally presented to the Ottoman sultan of the time. Although it is stated that it also aims to show the diplomatic tactics of the British State in capturing India and the differences between England and France, information on these issues are relatively limited. While providing information about England and London, the author also includes many statistical tables and watercolor paintings that we believe he produced. In addition, through statistical tables, the work provides the names of universities, their number of students and teachers, and the number of books in their libraries. Furthermore, it provides unique information on the British education system and university administration and teaching practices within the context of the University of Cambridge where we believe the author studied at the time. In this context, we examine examples of the authors terminology and expression strategies about the British and European education system.

There are two copies of the work and both are housed the Library of Rare Books, Istanbul University. The first copy is an autograph which is entitled "Seyyâhnâme" on the first page. However, the author does not reveal his name in the work. The second copy, has the title "Manners and Behaviors of the Englishman." Only three of 19 watercolor paintings and maps found in the autographed copy were copied and added to this second copy, which is rather charcoal drawing in a more modest way. These paintings present the types of railway cars for three social classes, a three-wheeled locomotive, and a balloon. The name of the copyist, Mütercim Aleko Bey (Mr. Aleko the Translator), is shown on the last page. The textual signs and indications in the text show that the author was a person trained in the Military Engineering School (Mühendishâne) or who had a high level of education within the Ottoman Empire and must have already known to the sultan. These signs suggest Mirliva Mehmed Emin Zeki Pasha (d. 1851), the son of the director of the Military Engineering School Hüseyin Rıfıkı Tamani (d. 1817), as the author of the work. He was one of the students who earned a government scholarship and traveled to England at the end of 1834 and studied at the University of Cambridge until 1839.

The author's explanation of English universities runs between pages 26b–30a of the autograph copy. He provides an eye witness account of his time at Cambridge in 1835. The text states that there are 16 colleges and faculties, called *kolej* (college) and *ekol* (école), at the university and that students continuously improve their education by reading daily newspapers and visiting other places outside the classroom. Furthermore, it states that at the age of 15–18 they travel to other countries and learn foreign languages. In addition, women also receive education and write and publish works. Following graduation, students assume positions in embassies, foreign affairs, and government offices. Those who want to become army officers take courses in the field of warfare.

In order to explain the higher education system in Europe the author often uses traditional words and set phrases in new meanings and he occasionally creates new phrases and expressions. Consequently, he contributes to the formation of modern educational terminology and strategies of expressions in Turkish of the period.

In the text, the Arabic loan word *madrassa*, in Turkish, the plural form *medreseler*, is used for the modern university, though rather in the sense of a singular meaning, where *Kembrij Medreseleri* represents the University of Cambridge. The author coins and appropriates the Persian compound *dershâne*, literally “the houses of lesson” for college and faculties.

Arabic loan words, *ta'lim* and *tahsil*, are used for education and higher education; the adverbial phrase *ilmen tahsil* for theoretical education; *amelen tahsil*, *meşk*, and *mütâla'a* for practical and applied education; *ma'lûmâta destres olmak* for the concept of gaining information, learning, and becoming a learned person; *tekmil-i hüner etmek* for specializing; *fen(n)*, *ilm*, and their plural forms *fünûn* and *ulûm* for the areas of sciences and scholarship; *hüner*, *san'at*, and *sanâyi* for technical information, know-how, and technology; and *bedâyi* is used for fine arts and aesthetic.

Within the context of university education, the Arabic loan word *usûl* and Turkic *yol* “way” are employed for method; *ijâd* and *ihtirâ* for discovery and original findings; *tanzîm* for modern reform; *tedbîr-tedâbir* for new measures and precautions; *tertîb-tertîbât* for new arrangements and setup; *devletin füzûnî-i kuvve ve îrâdına kudret-yâb olmak* for the skill and ability to increase the power and income of the state and society; *mevâzî-i hayrı ve şerri ve mevâki-i nef' u zarri temyiz etmek* for recognizing the differences between good and bad and harm and benefit; and the phrase *re'y-i savâb bulmak* is used for finding the right way or solution for the issues.

The word *şâkirdân*, the plural form of the Persian loan word *şâkird* “pupil,” is used for a university student. Furthermore, another Persian loan word, *hâje*, is widely used and still employed to describe university lecturers and scientists (though rarely). In addition, the words *müderris* and *ustâd* are seen in the text to present the same concept. The adjectival compound *baş hâce* is used for the rector of university, *şanselye* and *ricâl* for the chancellor of the university, *ahkâm-ı âmme nâzırları* for the board of overseers, *meşverethâne meclisi* for the university senate, and the word *evâklar* is used for the committee of patrons.

1. Giriş

Anlatılan konulardan, aktarılan dolaylı bilgilerden ve ipuçlarından hareketle 1835-1837 yıllarında yazıldığını anladığımız Seyyâhnâme, bir Osmanlı devlet adamının ve aydınının esas itibarıyla İngiltere'nin askerlik, eğitim, iktisat, siyaset ve teknoloji alanlarındaki özellikleri ile ülkenin başkenti Londra'nın genel niteliklerini ayrıntılı şekilde anlatan ve dönemin padişahına sunulan elyazması bir eserdir. Eserin yazılmasındaki amaçlar arasında İngiltere Devletinin Hindistan'ı ele geçirmek için yaptığı diplomatik taktikler ve İngiltere ile Fransa arasındaki farklılıkların ortaya konulması gibi gerekçeler dile getirilse de bu hususlara dair bilgiler nispeten daha sınırlı tutulmuştur. Yazar, eserde İngiltere ve Londra hakkında bilgi verirken çok sayıda istatistikî tablolara ve kendisinin yaptığını düşündüğümüz renkli suluboya resimlere de yer vermiştir. Bu dönem Osmanlı devlet adamı ve entelektüelinin İngiltere ve Fransa'ya bakış açısını ortaya koyan eser birçok bakımdan özgün bilgiler sunduğu gibi yazarın o dönemde kendisinin de eğitim aldığı düşünmekte olduğumuz Cambridge Üniversitesi bağlamında İngiltere'deki üniversitelerin isimleri, eğitim metotları ve uygulamaları, üniversitelerin eğitim sistemi ve yönetim şekli, kütüphanelerindeki kitap sayısı ve üniversite yöneticilerinin, hocalarının ve öğrencilerinin genel durumu hakkında dönem için yeni ve ilgi çekici bilgiler de ortaya koymuştur. Biz, bu makalede yazarın İngiltere'de gördüğü ve inceleme imkânı bulduğu üniversite sistemini anlattığı metinde kullandığı kelime, kelime grupları ve kalıp ifadeleri belirleyerek Türkçede Batılı tarzda eğitim sistemine dair ortaya çıkan terminolojinin ve anlatım stratejilerinin örneklerini inceleyeceğiz.

2. Seyyâhnâme Nüshaları Hakkında Genel Bilgiler

Mevcut bilgilerimize göre Seyyâhnâme'nin 2 nüshası bulunmaktadır. Bunlardan birincisi yazarın kendisi tarafından hazırlanmış müellif nüshası, diğeri ise eserin yazılmasından birkaç yıl sonra Mütercim Aleko Bey isimli müstensih tarafından kısmen özetlenerek çoğaltılmış nüshadır.

Müellif nüshası olarak yazarın kendi elinden çıktığını düşündüğümüz Seyyâhnâme, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde Yıldız Sarayı Kitapları Koleksiyonu içinde NEKTY 05085 katalog numarasıyla saklanan bir elyazması eserdir.¹ Eserin ismi yazar tarafından ilk sayfada Seyyâhnâme olarak belirtilmiştir. Yazar eserde kendi ismini belirtmemiştir. Nüshanın boyutları 245 x 160 mm ve 170 x 80 mm şeklindedir. Eser 15 mm kalınlığındadır. Eserde yazıların yazıldığı kâğıt ince aharlı açık kahverengi bir kağıttır. Bu aharlı ince kâğıtta filigran olarak ince çizgiler, iki kanadını açmış bir kartal, bir yanında taç ve GFA harfleri bulunmaktadır. Resim yapılan kâğıt ise daha kalın, düz ve aharsızdır. Yazı cinsi işlek Babıali rikasıdır. Satırlar baştan başa klasik siyah mürekkeple yazılsa da baştaki dört mısralık manzum parça, fasıl başlıkları, istatistik tablolarındaki maddeler ve resim altlarındaki açıklamalar kırmızı mürekkepledir.

1 Eser hakkında ilk tanıtıcı bilgiler eserin müellif nüshasına dayalı olarak Saadetin Buluç tarafından kısmen içerdiği konuları da özetleyen bir bildiriyle ortaya konulmuştur. Saadetin Buluç, "Türkçe Yazma İki Seyyâhnâme", *IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler*, cilt 3, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 1505-1513.

Her sayfada genel olarak 21 satır vardır. Genel olarak b sayfalarında son satırın bittiği yerin altında reddade bulunmaktadır.

Belirli sayfalarında suluboya resimler, haritalar ve istatistiksel bilgileri içeren tabloların bulunduğu eser, arkalı önlü boş olan ve numara verilmemiş bir varak hariç toplam 76 varaktan oluşmaktadır. Bu varaklarda 16 adet renkli suluboya resim, 2 adet park haritası ve 1 adet sağır dilsiz işaret dili şekilleri olan toplam 19 adet çizim bulunmaktadır. Resimler, o dönem için yeni metot ve teknolojiye sahip aydınlatma gereçleri, tren ve balon gibi ulaşım araçları, yeni tarz mühendislikle yapılmış liman, köprü, tünel gibi ulaşım altyapısı, otel ve okul binaları gibi mimari eserler ve askeri üniformalara dairdir. Çizimlerin tamamı İngiltere'nin anlatıldığı kısımlara ait olup Fransa'nın anlatıldığı son kısma dair resim yoktur. Resim ve çizimlerin bulunduğu varaklar ile bazı tabloların arka sayfaları genellikle boş bırakılmıştır. Buna göre eserde 19 sayfa boştur.

Eserin cildi koyu kahverengi meşinden yapılmıştır. Üst ve alt kapak cildinin üzerinde aynı tarz ve şekle sahip kabartma işlemler vardır. Bu kapak üzerinde altın yaldızlı zencirek tarzı süsleme, cetvel, nispeten modern şekilde yapılmış simetrik çiçek şekilli kabartma sa'lbekler ve içi boş dairevi şemse vardır. Cildin sırtında cild-bend olmayıp altın yaldızlı işlemeli alt ve üst bordür vardır ve orta kısmında simetrik desenler bulunmaktadır. Alt, üst ve ön yaprak bitişi altın yaldızla boyanmıştır. Kullanılan altın yaldız ve zengin cilt işçiliği eserin özel olarak sultana veya büyük bir şahsiyete sunulduğunu gösterir niteliktedir.

Nitekim ilk sayfanın (1b) başında bulunan 4 mısralık manzum parçada yazar, eserini dönemin padişahına sunduğunu açıkça belirtmiştir: Ey ber-ârende-i zemîn ü zamân / V'ey nesak-sâz-ı âlem-i imkân / Safha-zîb-i sutûr olan eserim / Eyle makbûl-i pâdişâh-ı cihân. (Ey zemin ve zamanı yaratan / Ve ey imkânlar alemine düzen veren / Sayfaları satırlarla bezenmiş eserimi / Cihan padişahının makbulü eyle). Burada eserin sunulduğu belirtilen padişah büyük bir ihtimalle II. Mahmud olmalıdır, çünkü şahit olduğu ve anlattığı bazı olaylarla ilgili verdiği tarihlere dayanarak yazarın eserini Miladi 1835 (Hicri 1250) tarihinin başlarında yazmaya başladığını anlıyoruz ki II. Mahmud dönemidir. Yazar, eserini üç bölüm üzerine kurmuştur. Bunlardan 1. Bölüm, Fasl-ı Evvel (1b) Londra şehri ve İngiltere'nin sosyal ve ekonomik durumuna, 2. Bölüm, Fasl-ı Sâni (65a) İngiltere'nin Hindistan'ı ele geçirmesi ve Hindistan'daki kuvvetlerine, 3. Bölüm (69b) Paris ve Fransa'nın genel özelliklerine dairdir.

Eserin ikinci nüshası 1b sayfasında (eserde 2. sayfa) kara kalem arma içinde kırmızı mürekkeple yazılmış "İngilterelünün Etvâr ü Hareketleri Beyânındadır" başlığını taşımaktadır ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde NECTY 02416 katalog numarasıyla saklanmaktadır.² Müellif nüshasının başında bulunan manzum kısım bu nüshada yoktur. Nüshanın boyutları 262 x 170 ve 184 x 105 mm şeklinde, 66 varaktan oluşmuş, sayfa numaraları kırmızı mürekkeple gösterilmiştir. Kâğıt açık kahverengi ve kalın bir cins kağıttır. Cildinin

2 Eserin bu nüshasına Buluç 1987'de değinilmediği gibi nüshaya dair daha önce yapılmış herhangi bir çalışmaya veya yayına da rastlanmamıştır.

üst ve alt kapağı lacivert kâğıt kaplı, sırtı bordo meşindendir. Müellif nüshasındaki aksine burada konular 5 bölüm içinde anlatılmıştır. Birinci bölümün başlığı yazılmamıştır, ancak bu bölümde genel olarak Londra şehri anlatılmıştır. 2. Bölüm, Fasl-ı Sâni (s. 76) İngiltere adası hakkında, 3. Bölüm, Fasl-ı Sâlis (s. 88) İngiltere'nin sömürgeleri, 4. Bölüm, Fasl-ı Râbî (s. 90) İngiltere'nin Hindistan'daki gücü, 5. Bölüm, Fasl-ı Hâmis (s. 96) Fransa ve Paris hakkındadır. Müellif nüshasında eğitim sistemine dair yapılan tavsiyeler ile tarih gösteren kimi ayrıntılar bu nüshada çıkarılmış, orada gösterilen tarihler ise sonraki tarihlere çekilmiştir. Buradan da nüshanın müellif nüshasından birkaç yıl sonra çoğaltıldığını söyleyebiliriz. Müellif nüshasında bulunan 19 renkli suluboya resim ve haritadan sadece 3 adedi karakalem olarak daha mütevazı şekilde çizilmiştir. Bunlar 81. sayfada üç sınıf tren vagonları, 83. sayfada üç tekerlekli lokomotif ve 85. sayfada balon resmidir. Nüshanın sonunda Mütercim Aleko Bey ismi gösterilmiştir.

3. Nüshalar Arasındaki Farklar

Cambridge Üniversitesinin anlatıldığı kısımlar karşılaştırıldığında Mütercim Aleko nüshasının içerik olarak müellif nüshasını genel hatlarıyla yansıttığını, ancak anlatım üslubu ile bazı kelimelerin imlası bakımından daha az özenli ve cümlelerin daha kısa ve özetlenmiş olduğu görülür:

Müellif Nüshası: (26b) *İngiltere Devletinin medreselerinin vasf ü ta'rifî ve Kembric Medreselerinde yigirmi gün ikâmetim esnâsında görülen nizâmât-ı mütenevviyası bervech-i âtî zikr ü beyân olunur.* Mezkûr medreseleri derûnunda *kolej* ta'bir olunan on altı aded dershânelerinde elyevm bin dört yüz şâkirdân olup ancak bunların cümlesi on iki ve on beş yaşına kadar okudukları kitâblar kendü lisânlarınca kaleme alınmış olduğundan iki sene mesâil-i dîne ve iki sene tevârih ve coğrafya okumuş ve iki sene hendese ve sâir ilme çalışarak tahsîl etmiş...

Mütercim Aleko Nüshası: (27) *İngiltere küt'asında Kembric şehrinde ikâmetde medreselerinin nizâmî ve bulunan şâkirdânın keyfiyetleri zîrde tafsîl kıldı.* Medrese-i mezkûrları derûnunda on altı *kolec* olup dershâne mahallerinde (28) bin dört yüz aded bu sene şâkirdân olup cümlesi on iki-on beş yaşına gelince kendü lisânınca olan kitâbları lisânları gibi kaleme alınmış olduğundan iki sene mesâilinde yazmış okumuş, iki sene târihleri ve coğrafya okumuş ve iki sene hendese veyâhûd sâir bir ilimle meşgul olmuş...

Bununla birlikte konu bağlamında iki nüsha arasındaki en önemli fark yazarın Osmanlı eğitim sistemine yönelik getirdiği o dönem için önemli sayılabilecek eleştiri ile bu alanda yapılmasını istediği değişikliklerin Mütercim Aleko nüshasına alınmamasıdır. Yine bu nüshada ayrıca yazar tarafından eserin ismi olarak gösterilen Seyyâhnâme başlığı kaldırılmış ve onun yerine “İngilterelünün Etvâr ü Hareketleri Beyânındadır” gibi daha genel nitelikli bir ifade kullanılmıştır ki eser Fransa'yı da anlattığı için içeriği tam anlamıyla açıklamaktan uzaktır. Bütün bu sebeplerden dolayı, yani daha tam ve ayrıntılı olduğu için biz bu makaleyi esas olarak müellif nüshasına dayalı olarak oluşturduk. Mütercim Aleko nüshasını ise teyit gerektiren konuların açıklığa kavuşturulması bağlamında değerlendirdik.

4. Eserin Yazarı

Seyyâhnâme'nin yazarı eserde kendi ismini açıklamamıştır. Ancak, bizzat şahit olduğu olayların tarihlerine, bulunduğu mekânlar ve zaman zaman dolaylı olarak belirttiği bilgilere dayanarak yazarın oldukça yüksek seviyeden bir devlet adamı olduğu açıktır. Yazar, 1835 yılının Mart ayında Cambridge Üniversitesinde yaklaşık 20 günden beri eğitim gördüğünü söylemektedir. Verdiği bilgilerden Londra'da Osmanlı büyükelçisi olan Namık Paşa (1804-1892) ve bazı önemli İngiliz devlet adamlarıyla birlikte tren yolculuğu yaptığını anlıyoruz. Padişaha sunduğu eserinde İngiltere ve Fransa'ya dair oldukça ayrıntılı istatistiki bilgiler verdiği gibi önemli bulduğu mimari eserleri, teknolojik araçları ve özgün nesnelere belirli bir perspektif, ışık ve gölge tekniği içinde gerçekçi ve orantısız suluboya resimlerle yansıtmıştır. Ayrıca zaman zaman Osmanlı eğitim sistemine dair eleştiriler yapıp padişaha tavsiye niteliğinde görüşler arz etmektedir. Bütün bu hususları değerlendirdiğimizde yazarın Osmanlı Devleti'nde mühendishane yetmiş veya üst düzey eğitim almış ve padişahın bildiği bir şahsiyet olduğunu anlıyoruz. Şahsiyetine, eğitimine, tahsil aldığı üniversitesine ve sosyal statüsüne dair bütün bu işaretler eserin yazarı olarak 1834 yılının sonlarında İngiltere'ye eğitim amacıyla gönderilen Mühendishane Başhocası Hüseyin Rıfkı Tamani'nin (öl. 1817)³ oğlu Mirliya Mehmed Emin Zeki Paşa'yı (öl. 1851) işaret etmektedir.

Osmanlı Devleti tarafından Aralık 1834 tarihinde İngiltere'ye eğitim almaları amacıyla gönderilen 14 kişilik öğrenci kafilesi içinde yer alan Emin Bey esasen miralay rütbesinde bir Mühendishane subayıdır.⁴ 1835 yılı başlarından itibaren Cambridge Üniversitesinde matematik tahsili almaya başlamıştır. Burada tahsil görürken kendisine mirliva rütbesi verilerek paşalığa yükseltilmiştir. 1839 yılında mezun olduktan sonra Paris'te de bir süre araştırma yürütmüş ve Osmanlı ölçüleri olan zira ve okkanın standardının oluşturulmasına dair çalışmalar yapmıştır.⁵ 1841 yılında yurda dönünce 6 yıl önce açılmış olan Mekteb-i Harbiye müdürlüğüne (nazırlığı)

3 Ali Rıza Tosun, "İlk Kapsamlı Türkçe Mühendislik Kitabı Mecmûât El-Mühendisin'in Ele Aldığı Konular ve Niteliği Hakkında Bir Değerlendirme", *Bellefen* 74/270 (2010), 517-530.

4 Konuya dair bkz. Ahmet Dönmez, *Osmanlı-İngiliz İlişkileri: Diploması ve Reform (1833-1841)*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013), 174; Mehmed Es'ad, *Mirât-ı Mekteb-i Harbiye*, (İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1310/1892-93), 19, 32-43; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî, Osmanlı Ünlüleri*, cilt II, Hazırlayanlar: Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 478; Atilla Polat, "Mekteb-i Harbiye Nazırlarından Matematikçi Mehmed Emin Paşa'nın Biyografisine Giriş", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20/2 (2019), 59-74.

5 Cambridge Üniversitesinde yazdığı teze dair bilgilere üniversitenin kütüphane kataloğundan ulaşmak mümkündür. Katalogda teze dair bilgiler şu şekildedir:

Author: Mohammed Zeki. Ameen Bey. Title: An introduction to the calculus of variations : with a theoretical view of maxima and minima. Publisher: Cambridge: Printed by Metcalfe and Palmer, 1839. Format: ii, 29 p.; 22 cm. Subjects: Calculus of variations, Maxima and minima. (06.11.2021 tarihinde görülmüştür) https://idiscover.lib.cam.ac.uk/primo-explore/fulldisplay?docid=44CAM_ALMA21417766960003606&context=L&vid=44CAM_PROD&lang=en_US&search_scope=SCOP_CAM_ALL&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=cam_lib_coll&query=any,contains,mohammed%20ameen%20bey&offset=0 Yazarın Osmanlı ölçülerine dair çalışmaları için bkz. Feza Günergün, "Eski Fransız ve Metre Osmanlı Ölçü ve Tartılarının Sistemlerindeki Eşdeğerleri: İlk Karşılaştırmalar ve Çevirme Cetvelleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Sayı 2 (1998), 23-68.

taayin edilmiştir. Burada Avrupa'daki benzerlerinin standartlarına yaklaştırmak amacıyla okulun eğitim sisteminde önemli değişiklikler ve düzenlemeler yapmıştır. Osmanlı bürokrasisinde çeşitli başka görevleri de üstlenen Emin Paşa, vezir ve müşir olarak Arnavutluk'ta çıkan karışıklıkların bastırılması için görevlendirilmiş, bu görevlerdeki başarılarından dolayı 1846-47 yılında Dâr-ı Şûra-yı Askerî reisliğine getirilmiştir. Meclis-i Maarif reisliği ve Encümen-i Dâniş üyeliği de yapan yazar, Şam'da Arabistan Ordusu komutanı olarak görev yaparken 1851 yılında vefat etmiştir.⁶

Eserinde yansıtılan bilgilerden ve konuların anlatılış düzeninden hareketle, fikrimizce, yazar Seyyâhnâme'yi Cambridge Üniversitesi'nde eğitimine başladıktan hemen sonra, yani 1835 yılının Mart ayından itibaren yazmaya başlamış, hazırladığı istatistiksel tablolarda ortaya koyduğu çok sayıda sayısal veriyi bu üniversitenin kütüphanesinde bulunan ve peyderpey kütüphane envanterine eklenen güncel kitap, mecmua, ansiklopedi ve resmi parlamento bültenleri gibi kaynaklardan derleyerek oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya gönderdiği devlet adamlarından beklediği gidilen yerlerdeki gelişmelerin ve önemli görülen konuların risale ve lâyiha olarak hazırlanıp sunulması geleneği bağlamında Emin Bey de Osmanlı Devleti için askerlik, eğitim, sanayi, teknoloji, ticaret, turizm ve vergi sistemi alanlarında İngiltere'nin durumunu bu eserde padişaha ve devlet yöneticilerine anlatmayı önemli bulur. Ayrıca İngiltere'nin başta Hindistan olmak üzere çeşitli ülkeleri ele geçirerek nasıl sömürge imparatorluğu haline geldiğini, bu konuda Fransa'yı nasıl aradan çıkardığını ve bu devletin kullandığı diplomatik ve askeri taktikleri Osmanlı Devleti yöneticilerine bildirmeyi gerekli görür. Bu bağlamda, sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin uluslararası ilişkiler alanında Fransa yerine İngiltere'yle daha çok iş birliği yapmasının devletin çıkarlarına daha uygun olacağını dile getirir.

5. İngiliz Üniversitelerine Dair Metin

Yazar, müellif nüshasının 26b (pdf 30) ile 30a (pdf 33) sayfaları arasında bulunan İngiliz üniversitelerine dair kısmı Cambridge Üniversitesi'nde bizzat bulunduğu sırada yazmış, burada anlattığı olaylara bizzat şahit olmuştur. Metinde öncelikle Cambridge Üniversitesi'nde kolej adı verilen yüksekokul ve fakülte sayısının 16 olduğu belirtildikten sonra burada okutulan kitapların dilinin kendi dilleriyle olduğu ve öğrencilerin 2 yıl din dersleri, 2 yıl tarih ve coğrafya, 2 yıl geometri ve mühendislik (hendese) ve diğer dersleri aldıkları ve isteyenlerin de bunun üzerine 2 yıl resim tahsili gördükleri belirtilir. Öğrenciler ders dışında günlük gazeteleri okuyarak ve başka yerleri gezip görerek eğitimlerini daimî olarak ilerletirler ve 15-18 yaşlarında başka ülkelere seyahate çıkarlar ve yabancı dil öğrenirler. Kadınlar da eğitim alırlar ve eser yazıp yayın yaparlar. Öğrenciler mezuniyet sonrası elçiliklerde, dışişlerinde ve devlet dairelerinde görev alırlar. Subay olmak isteyenler ise harbiye alanında dersler alırlar.

6 Mehmed Es'ad, *Mirât-ı Mekteb-i Harbiye*, 1310/1892-93, 32-39; Atilla Polat, "Mekteb-i Harbiye..", 2019.

Üniversite kütüphaneleri kitap bakımından zengindir, bazıları 100,000 kitaba sahiptir ve bunun dışında ayrıca fakülte kütüphaneleri de vardır. Üniversite hocaları arasında birçok dil bilen hoca vardır. Hocalar hem çok bilgili, hem de birçok yeri gezip görmüş tecrübeli kişilerdir. İmtihan potasından geçmiş, göreve layık kişilerdir.

Üniversitelerde öğrencilerin, eski mezunların, hocaların, yöneticilerin ve önemli şahsiyetlerin katıldığı şenlikler ve ziyafetler yapılır, yemekler yenir ve bu sırada okul ve öğrenciler hakkında övücü sözler söylenir. Şenlikler sırasında etraf süslenir, geceleri her yer aydınlatılır ve havai fişek gösterileri yapılır. Bu türden ziyafetlerin finansmanı için bilet bastırıp satmaları, zenginlerin bunları alıp eşe dosta hediye olarak göndermeleri gibi gelenekleri vardır.

Yazara göre üniversitede baş yönetici olan kişi esasen İngiltere'deki bütün okullardan sorumlu olan vatandaşlık işleri bakanıdır ve bu üniversitede sadece kendisine mahsus bir makam odası vardır. Öğrenci, hoca ve davetiler ziyafet sırasında bakanı makamında ziyaret edip saygılarını sunarlar. Yazar bu bağlamda eserinde 1835 yılının Mart ayında İngilizlerin büyük komutan ve devlet adamlarından Dük Wellington'un üniversiteyi ziyareti şerefine yapılan törende kendisinin halkı selamlaması ve adı geçen bakanı ziyareti sırasında yapılan merasimin ayrıntılarını anlatır.

Üniversitenin gelir kaynağını sahip olduğu bahçe ve çiftlik gibi mülklerin geliri ile öğrencilerin ödedikleri yıllık 20,000 kuruş harç ödemesi oluşturur. Elde edilen gelirler üniversitenin bütçesinden sorumlu *şanselye* denilen genel sekreter, meclis üyeleri ve rektör tarafından üniversitenin ihtiyaçları için harcanır.

Öğrencilerin yurt yatakhaneleri tertipli olup burada çalışan hizmetliler bulunmaktadır. Öğrenciler belirli seviyeden sonra yemeklerini hocalarıyla birlikte yerler. Öğrenciler fen ve sosyal alanlarda teorik ve uygulamalı dersler görürler. Bunun dışında etkili konuşma, tartışma ve münazara eğitimi alırlar ve tiyatro sahnelerinde tartışır, münazara yaparlar ve bilimsel konularda yarışmalar düzenlerler.

Avrupa'da da aileler çocuklarını genç yaşlarda yüksekokullara yazdırıp matematik ve fen bilimlerinde eğitim aldırırlar. Coğrafya konusuna önem verirler ve memleketlerini adım adım ölçerler. Bunlar denizlerini, nehirlerini, yollarını, patikalarını, kalelerini ve arazilerini ölçmekle ve bilmekle yetinmeyip başka ülkelere de giderler ve bizzat oralardaki sanayi ve teknolojiyi gözle görmek isterler. Askeri hazırlamaya, savunma stratejileri geliştirmeye ve teknoloji yaratmaya muktedirler ve bunları yaparken kişisel çıkar peşinde olmazlar.

Yazar, İngiltere ve Avrupa'daki eğitim durumunu anlattıktan sonra Osmanlı Devletindeki eğitim sisteminin genel özelliklerini açıklar ve mevcut duruma dair yumuşak bir eleştiri yaptıktan sonra tavsiye niteliğinde görüşlerini açıklar. Yazar öncelikle padişahın Harbiye Mektebini açmasının çok isabetli olduğunu söyler ve burada uygulanan eğitim sistemini över. Yazara göre burada ulaşılan eğitim seviyesi Avrupa'daki benzerlerinden daha geri değildir. Bununla birlikte, eski sistemin eksiklikleri olduğunu da söylemekten geri durmaz. Yazara göre geçmişte Müslüman çocukları eski usul basit mekteplerde eğitilmek zorunda

kalmış, çocuklar bu okullarda on-on beş yaşına kadar sadece Kuran okumayı ve dini konuları öğrenmiş ve bundan sonra da çoğunlukla katipliğe yönelmek zorunda kalmışlardır. Katipliğe girenler on beş yaşından yirmi beş–otuz yaşına kadar bir tek dairede çalışmış ve bunlardan yetenekli olanlar sadece o dairenin işleyişini ve yazışma şekillerini öğrenmişlerdir. Bunlar hiçbir şekilde devlet işleri ile askerlik ve savunma meseleleriyle uğraşmamış ve bundan dolayı tam yetişmemişlerdir. Bunlar siyasi ve askeri sorunlar karşısında çözüm üretmezler ve işi kadere havale etmek zorunda kalırlar. Bundan dolayı bu kişilere de Harbiye Mektebinde öğretildiği gibi alan ölçüsü, harita bilgisi, coğrafya bilgisi ve diploması de denilen devlet idareciliği ve kamu yönetimi konularında 4-5 yıl eğitim verilmelidir. Yazar metnin sonunda İngiltere’de bulunan üniversitelerin isimlerini, öğrenci ve hoca sayılarını ve kütüphanelerinde bulunan kitap miktarını bir tablo şeklinde göstermiştir.

6. Üniversite, Yüksekokul, Fakülte ve İlgili Kurumlara Dair Kelime ve Kalıp İfadeler

6.1. Eğitim Kurumları

Osmanlı Türkçesinde eğitim, bilim, sanat ve kültür konularına dair kelimelerin ve ifade yapılarının önemli bir kısmı Arapça ve Farsça kökenli alıntı yapılarıdır. Aydınlar, eserin yazıldığı 19. yüzyılda modernleşme politikaları bağlamında Avrupa’dan gelen yeni kavramları bazen mevcut alıntı kelimeleri aynen veya anlamlarını kısmen genişleterek, bazen bu mevcut kelimelerle yeni Arapça ve Farsça birleşik yapılar oluşturarak, bazen öz Türkçe ve Türkçe-Farsça karma tamlamalar yaparak, bazen de yeni alıntı kelimeler kullanarak ifade etme yoluna gitmişlerdir. Eserin yazıldığı 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlıcada ilk ve orta seviye okul için *mekteb*, daha yüksek seviyede okul için yaygın olarak *medrese* kelimeleri kullanılmaktadır. Bu bağlamda yeni kurulan okullar ve eğitim kurumları genel olarak bu iki Arapça alıntı kelimedenden birisini içerecek şekilde kurulmuştur. *âdî mekteb* ‘eski usul okul’, *Avrupa mektepleri* ‘Avrupa okulları’, *Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne* ‘Padişahlık Harp Okulu’ vs.:

“Avrupa mektepleri misillü mekteb-i harbiyyeler küşâd ve erbâb-ı hüner-ı isti’ dâddan hâce ve üstâdlar ta’yîn ve i’ dâd buyurup”,

“bu misillü mekteb ü mahall-i ilm ü edebîn adem-i zuhûriyle cümle ehl-i İslâm çocuklarını *âdî mekteblere* verüp...”

Metinde üniversite için *medrese* kelimesi yaygın olarak Türkçe çokluk +IAr ekiyle *medreseler* şeklinde kullanılmaktadır. Bu bağlamda Cambridge Üniversitesi için *Kembric Medreseleri* tamlaması görülür:

“*Kembric Medreselerinde* yigirmi gün ikâmetim esnâsında görülen nizâmât-ı mütenevviyası...”

Yazar, üniversitenin fakülte ve yüksekokullarının *kolej* olarak isimlendirildiğini söyler ve bu kelimeye karşılık olarak Farsça kökenli birleşik kelime olan *dershâne* yapısını *medreseler* örneğinde olduğu gibi çokluk yapıyla *dershâneler* şeklinde hem tekil hem de çokluk anlamıyla

kullanır. Türkçede günümüzde de kullanılmakta olan *kolej* kelimesi hem İngilizce hem de Fransızca yaygın kullanılan bir kelime olsa da telaffuz yönüyle Fransızcadaki söyleyiş şekli Türkçeye tanıtılmış ve sonradan bu Fransızca telaffuz Türkçede hâkim olmuştur (<collège):

“mezkûr *medreseleri* derûnunda *kolej* ta’bîr olunan on altı aded *dershânelerinde* elyevm bin dört yüz şâkirdân olup...”

Fakülte ve yüksekokul için *kolej* kelimesiyle eş anlamlı olarak *ekol* de kullanılmıştır. Kelime esasen Fransızca ‘*école*’ kelimesinden gelmektedir ve ses ve anlam yönüyle Modern Türkçede sonradan türetilen *okul* kelimesini etkilediği açıktır:

“hâsılı Avrupa ahâlisi bu misillü etfâl-ı endek-sâllarını *kolej* ve *ekol* ta’bîr eyledikleri *dershânelere* koyup ulûm-ı riyâziyeyi tahsil...”

Üniversitenin genel kitaplığı için *medreseleri kütübhânesi* kullanılmıştır:

“*medreseleri kütübhânesinde* beher sene tab’ olunan kitâblardan iki bin kitâb vaz’ u zamm-ile el-hâletü hâzihi yüz bin cild kitâb mevcûd olup...”

6.2. Bilim ve Sanat Alanları, Eğitim ve Tahsil

Eğitim için *ta’lîm*, eğitim almak için *tahsîl etmek*, teorik eğitim için *ilmen tahsîl*, uygulamalı eğitim için *amelen tahsîl*, *meşk* ve *mütâla’a*, yeni şeyler öğrenmek ve bilgi sahibi olmak için *ma’lûmâta destres olmak*, ihtisas yapmak, ihtisas sahibi olmak için *tekmîl-i hüner etmek*, bilim ve bilim alanı için *fen(n)*, *ilm* ve çoğul şekilleri *fünûn* ve *ulûm*, teknik bilgi için *hüner*, *san’at* ve *sanâyi*, güzel sanatlar için *bedâyi* kullanılmaktadır. Öne çıkan bilimler arasında *diplomatik* ‘devlet idaresi, kamu yönetimi’, *fenn-i coğrafya* ‘coğrafya bilimi’, *fenn-i kitâbet* ‘katiplik ve resmi yazışma bilgisi, edebiyat’, *fünûn-ı harbiyye* ‘askerlik ve savunma bilimleri’, *fünûn-ı nâfiâ* ‘bayındırlık bilimleri, altyapı mühendisliği’, *hendese* ‘geometri, mühendislik’, *ilm-i harîta* ‘kartografya’, *resim* ‘orantısız gerçekçi resim, teknik resim’, *umûr-ı divâniye* ‘devlet işleri idaresi, kamu yönetimi’, *ulûm-ı riyâziye* ‘matematik bilimleri’ vardır:

“*ta’lîm-i şerâit-i îmân* ile meşgûl olup ba’dehu ba’zısı san’ata ve ba’zısı kitâbete hâsılı her biri âdî bir hıdmete sülûk edüp...”

“nice lisân ü *ma’lûmâta destres oldukları* ve bunların tekâmîl-i hüner...”

“velhâsil bu bâbda her dâim *meşk-i sühan* ve *ta’lîm-i fenn-ile* birbirlerini mükâlemde ve sâir fenlerde derece-i mahâret ü mümâresetleri bi’t-tebeyyün...”

“*ulûm-ı riyâziyeyi* tahsîl ve alelhusûs *fenn-i coğrafyaya* tevaggul ile...”

“iki sene *hendese* ve sâir ilme çalışarak tahsîl etmiş..”

“Mekteb-i Harbiyye-i Şâhânedede okunduğu usûl üzere *ilm-i harîta*, *fenn-i coğrafya* ve bâhusûs *diplomatik* ta’bîr eyledikleri *umûr-ı divâniyeyi* tahsîl etmeleri cümlesine farz mesâbesinde... *fenn-i kitâbetden* mâada ta’dâd olunan *fünûn-ı nâfiânın* cümlesi az vaktin içinde ya’nî beş altı sene zarfında tahsîl olunacağı...”

6.3. Metot ve Kazanımlar

Metot ve teknik için *usûl* ve *yol*, buluş ve yenilik için *icâd* ve *ihtirâ*, eğitimle kazanılan davranış ve beceriler arasında *tanzîm* ‘gelişmiş yeni düzene koyma’, *tedbîr-tedâbir* ‘etkili yönetme, çözüm, önlem, öngörme’, *tertîb-tertîbât* ‘düzene ve sıraya koyma, organize etme’, *devletlerinin füzûnî-i kuvve ve irâdına kudret-yâb* ‘devletlerinin gücünü ve gelirini artırmaya muktedir olma’, *mevâzi-i hayri ve şerri ve mevâki-i nef’u zarri temyiz* “iyi ile kötünün yerini ve fayda ile zararın yönünü bilmek”, *ma'lûmatlarını ta'rif ü takrîr ve tab'u temsîl ile etrâfa neşr ü teşîr ve bu vehile kendülerin cümleye teşhîr* ‘bilgilerini ayrıntılı şekilde açıklama, basıp yayımlama ve bu yolla kendilerini herkese görünür ve bilinir hale getirme’, *re 'y-i savâb bulmak* ‘doğru ve uygun yol bulma, çözüm üretme’ gibi kelime ve ifade yapıları kullanılmıştır:

“bulunduğu kalemin *usûlünü* ve kitâbetin *yolunu* öğrenüp...”

“her biri başlı başına asker *tertîbine* ve husûn-ı menâ *icâdına* ve nice sanâyi *ihtirâna* ve devletlerinin *füzûnî-i kuvve ve irâdına kudret-yâb oldukları*...”

“*tedâbir-i umûr-ı mülkiyye ve tertîbât-ı sunûf-ı askeriyeden* bî-behre kaldıkları derkâr...”

“*tanzîm-i umûr-ı mülke ve tertîb-i askere dâir bir tedbîr-i dil-pezir* matlûb olunsa bir *re 'y-i savâb bulamayup*...”

6.4. Öğrenciler, Hocalar ve Üniversite Yönetimi

Metinde üniversite öğrencisi anlamında çoğul yapıları Farsça kökenli *şâkirdân* kullanılmıştır. Arapçadan Türkçeye geçen ve esasen çoğul anlamı olan *talebe* kelimesinde olduğu gibi *şâkirdân* da çoğul yapıda olmasına rağmen yaygın olarak tekil anlamda kullanılmaktadır:

“mezkûr medreseleri derûnunda kolej ta'bir olunan on altı aded dershânelerinde elyevm bin dört yüz *şâkirdân* olup...”

“cemî'i hâce ve *şâkirdân nâzır-ı mersûma* gidip kemâl-i âdâb ile ta'zîm ve tekrîm etmek kâide-i nizâmlarından olduğundan...”

“ve işbu medrese *şâkirdânı* ilmen ve amelen kâffe-i ulûm u fûnûnun tahsiline sa'y u ikdâm eylediklerinden...”

Üniversite öğretim elemanı ve bilim adamı için daha çok *hâce* kelimesi tercih edilirken *müderris* ve *üstâd* daha sınırlı örnekte görülür:

“her lisânı bilir hâceleri olup işbu *hâceler* dahi kâffe-i memâlikini birkaç def'a geşt ü güzâr ve ekser lisâna kesb ü kuvvet ile ahvâl-i memâlikden haberdâr ve pota-i imtihân-ı Frenk içre kâmilü'l-ayyâr birer şahs-ı şöhret-şiâr olup bâlâda muharrer on altı ekollerinde tekmîl-i hüner ederek *müderris* olmağa me'zûn olması...”

“Avrupa mektepleri misillü mekteb-i harbiyyeler küşâd ve erbâb-ı hüner-ı isti'dâddan *hâce ve üstâdlar* ta'yîn ve i'dâd buyurup...”

Üniversite rektörü için *baş hâce*, üniversitenin mali işlerinden de sorumlu hükümet temsilcisi genel sekreteri *ricâl* ve *şanselye* (chancellor), üniversite mütevelli heyeti için *ahkâm-ı âmme nâzırları*, üniversite senatosu için *meşverethâne meclisi*, 24 kişilik üniversite hâmilileri komisyonu

için *evâklar* kelimeleri kullanılmıştır:

“*baş hâcenin* ekolleri derûnunda tertîb eylediği işbu ziyâfetde beher sūfresi bin beş yüz adam oturacak mikdârı altı aded müzeyyen sūfre tanzîmiyle taâm olunduğu...”

“İngiltere kıt’asında olan medrese ve cemîi ekollerine nâzır *şanselye* ta’bir eyledikleri *ricâli*...”

“bunların hâsılâtı *şanselye* ve parlamento meclisine dâhil olanlar ve *baş hâceleri* ma’rifetiyle gerek medresenin ta’mirine...”

“medreselerinden tekmîl-i tahsîl ederek çıkmış ve fûnûn u ulûma dikkat üzere nezâret edeceği cümlelerin imtihân u intihâbı olmuş fûnûn u ulûm u nevâmîs ya’nî *ahkâm-ı âmme nâzırları* ve yine medreselerinin levâzımât ü nizâmılarına nezâret etmek için ahâlî tarafından ayrılmış *meşverethâne meclisine* dâhil olanları ... yigirmi dört nefer *evâkları*...”

7. Sonuç

1835 yılında yazılmaya başlanan Seyyâhnâme, bir Osmanlı devlet adamının esas olarak İngiltere’nin, kısmen de Fransa’nın askerlik, eğitim, ekonomi, siyasi yapı ve genel toplum düzeni gibi özellikleri hakkında bilgi veren elyazması eserdir. Yazar, eserin bir bölümünde Cambridge Üniversitesi bağlamında İngiltere’deki üniversitelerin eğitim sistemine dair yeni bilgiler de ortaya koymuş ve bu metinde kullandığı kelime, kelime grupları ve kalıp ifadelerle Türkçede oluşmaya başlayan modern eğitim sistemine dair terminoloji, ifade kalıbı ve anlatım stratejilerine önemli katkıda bulunmuştur.

a. Metinde üniversite için Arapça kökenli *medrese* kelimesinin Türkçe +1Ar çoğul ekiyle genişletilmiş şekli *medreseler* kullanılmıştır. Bu bağlamda Cambridge Üniversitesi için *Kembridc Medreseleri* tamlaması görülür. Fakülte ve yüksekokulların *kolej* ve *ekol* olarak isimlendirildiği belirtilmiş, bu kelimelere karşılık olarak da gene çokluk ekiyle genişletilmiş Farsça kökenli *dershâne* birleşik kelimesi kullanılmıştır.

b. Eğitim için *ta’lîm* ve *tahsîl*, teorik eğitim için *ilmen tahsîl*, uygulamalı eğitim için *amelen tahsîl*, *meşk* ve *mütâla’a*, bilgi sahibi olmak için *ma’lûmâta destres olmak*, ihtisas sahibi olmak için *tekmîl-i hüner etmek*, bilim ve bilim alanları için *fen(n)*, *ilm* ve çoğul şekilleri *fûnûn* ve *ulûm*, teknik bilgi için *hüner*, *san’at* ve *sanâyi*, güzel sanatlar için *bedâyi* kullanılmıştır.

c. Yöntem için *usûl* ve *yol*, buluş için *icâd* ve *ihtirâ*, eğitimle kazanılan davranış ve beceriler arasında *tanzîm*, *tedbîr-tedâbir*, *tertîb-tertîbât* ve *füzûnî-i kuvve* ve *irâdına kudret-yâb*, *mevâzı-ı hayrı* ve *şerri* ve *mevâki-i nef’u zarri* *temyiz*, *re’y-i savâb bulmak* gibi kelime ve ifade yapıları kullanılmıştır.

d. Üniversite öğrencisi anlamında çoğul yapılı Farsça kökenli *şâkirdân* kullanılmıştır. Üniversite öğretim elemanı ve bilim adamı için daha çok *hâce* kelimesi tercih edilirken *müderris* ve *üstâd* daha sınırlı örnekte görülür. Üniversite rektörü için *baş hâce*, üniversitenin mali işlerinden de sorumlu hükümet temsilcisi genel sekreteri *ricâl*, *şanselye*, mütevelli heyeti için *ahkâm-ı âmme nâzırları*, üniversite senatosu için *meşverethâne meclisi*, üniversite hâmileleri komisyonu için *evâklar* kullanılmıştır.

Metinde Avrupa üniversite eğitimine dair durum, kavram ve olgulara dair ifadeler dilin var olan imkân ve usulleriyle geniş bir yelpaze içinde oluşturulmuştur. Bu bağlamda yeni ifade birimleri ve yapıları a) dilde mevcut olan *hâce*, *mekteb*, *müderriş*, *tahsîl*, vb gibi kelimelerle aynen veya kısmen genişletilmiş anlamlarıyla, b) mevcut kelimeler *medreseler* (üniversite) ve *dershaneler* (fakülte, yüksek okullar) örneklerinde görüldüğü gibi çoğul ekiyle genişletilerek, c) *ilmen tahsil* gibi Arapça ve *dershâne* ve *meşverethâne* gibi Farsça birleşik yapılarla, d) *medrese şâkirdânî* gibi Türkçe belirtisiz tamlama yapılarıyla, e) *Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne* gibi Farsça terkip yapılarıyla, f) *devletlerinin füzûnî-i kuvve ve îrâdî* gibi Türkçe ve Farsça karma tamlama yapılarıyla, g) *şanselye* ve *diplomatik* gibi Avrupa dillerinden yeni alınan kelimelerle oluşturulmuştur.⁷

Yazar, metinde üniversite hocalarının ve öğrencilerinin yetişmesinde kütüphanelerin, eğitim amaçlı seyahatlerin, yayın yapmanın, yeni ve özgün çalışmalar ortaya koymanın önemini vurgulamıştır. Yazarın burada modern üniversitelerin mütevelli heyeti ve danışma meclisi gibi idari yapılarla yönetildiği ve üniversite gelirlerinin birden çok kişinin katılımıyla kullanıldığı gibi hususları vurgulamasının henüz Tanzimat Fermanının ilan edilmediği bir dönemde padişaha ve devrin yöneticilerine yeni kurulacak sisteme dair telinde bulunma amacını taşıdığını söylemek mümkündür. Metinde anlatılan modern yükseköğretim sistemine dair kelime ve ifade yapılarının önemli bir kısmı sonraki dönemlerde kullanılmaya devam etmiş, ancak bir süre sonra yerlerini Fransızca ve İngilizceden gelen kelimelere bırakmıştır. Bu durum özellikle kurum isimleri ile idari terimler alanında olmuş, bu bağlamda *medrese* kelimesi yerini önce *darülfünûn* ve sonra üniversite, *dershâne* fakülte, *meşverethâne meclisi* senato, *baş hâce* ise yerini dekan ve rektör kelimelerine bırakmıştır. Bunun, medrese sisteminden modern üniversite sistemine geçişte değişen konu, ders ve müfredat programları ile üniversite eğitiminin amaçlarına paralel olarak eski sistemi çağırıştıran dilsel sembollerin de değiştirilmesi arzusunun taşıyan politik iradelerin bir sonucu olduğu yakın tarihe dair metinlerden izlenebilmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

---

7 Dönem aydınlarının ve devlet adamlarının Avrupa’dan gelen fikir ve kavramlar ile Avrupa’da gördükleri altyapı, bilim, kültür, sanayi ve teknoloji ile ilgili durumları anlatmada kullandıkları kelime, terkip ve ifade kalıplarına dair bkz. Ami Ayalon, *Language and Change in the Arab Middle East: The Evolution of Modern Arabic Political Discourse*, (New York: Oxford University Press, 1987), 81-126; Yusuf Ziya Karabıçak, “Why Would We Liberte? - Liberté in the Ottoman Empire, 1792-1798”, *Turcica* 51 (2020), 219-253; Fikret Turan, “Forming the Modern Diction of Tanzimat Turkish: Words and Expressions of Modernity in Seyâhnâme-i Londra”, *Turkic Languages* 11/2 (2007), 159-181.

Kaynaklar/References

- Ayalon, Ami. *Language and Change in the Arab Middle East: The Evolution of Modern Arabic Political Discourse*, New York: Oxford University Press, 1987.
- Buluç, Sadettin. “Türkçe Yazma İki Seyahâtname”, *IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler*, cilt 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989: 1505-1513.
- Dönmez, Ahmet. *Osmanlı-İngiliz İlişkileri: Diplomasi ve Reform (1833-1841)*. (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013.)
- Günergün, Feza. “Eski Fransız ve Metre Osmanlı Ölçü ve Tartılarının Sistemlerindeki Eşdeğerleri: İlk Karşılaştırmalar ve Çevirme Cetvelleri”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Sayı 2 (1998): 23-68.
- Karabıçak, Yusuf Ziya. “Why Would We Limberte?”, *Liberté in the Ottoman Empire, 1792-1798*, *Turcica* 51 (2020): 219-253.
- Mehmed Es’ad. *Mirât-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1310/1892-93.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî, Osmanlı Ünlüleri*, Cilt II, Hazırlayanlar: Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Polat, Atilla. “Mekteb-i Harbiye Nazırlarından Matematikçi Mehmed Emin Paşa’nın Biyografisine Giriş”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20/2 (2019): 59-74.
- Tosun, Ali Rıza. “İlk Kapsamlı Türkçe Mühendislik Kitabı *Mecmûât El-Mühendisîn*’in Ele Aldığı Konular ve Niteliği Hakkında Bir Değerlendirme”, *Belleten* 74/270 (2010): 517-530.
- Turan, Fikret. “Forming the Modern Diction of Tanzimat Turkish: Words and Expressions of Modernity in *Seyâhatnâme-i Londra*”, *Turkic Languages*, 11/2 (2007): 159-181.

EKLER

1. Sadeleştirilmiş Metin

26b (30) İngiltere devletinde bulunan üniversitelerin genel özellikleri ve Cambridge Üniversitesinde yirmi günlük ikametim sırasında gördüğüm usul ve uygulamalar şu şekildedir:

Anlattığımız üniversitelerin yapısı içinde *kolej* adı verilen on altı adet <5> fakülte ve yüksekokulda halihazırda bin dört yüz öğrenci vardır. On iki ila on beş yaşına kadar okudukları kitaplar kendi dilleriyle kaleme alınmış olduğundan bu öğrencilerin tamamı iki sene dini dersler ve iki sene tarih ve coğrafya dersleri okuduktan sonra iki sene geometri, mühendislik ve diğer konularda tahsil görürler. Bir iki sene resim dersi alarak iyi ressam olanlar da vardır. Bu tahsil süresince her bir konu üzerine <10> yayımlanan günlük gazeteleri okuyarak çeşitli konularda bilgi elde ederler. Bu çalışmaları her gün zevkle yaptıklarından faydasız konuşmaları bırakıp gece gündüz dünyadaki ülkelerin sorunlarına dair kendilerini yetiştirip geliştirirler. Bununla birlikte, o ülkeleri bizzat görmeyi de istediklerinden bazıları Afrika kıtasına, bazıları Amerika kıtasına ve bazıları da Avrupa ve Asya kıtalarına <15> seyahat ederek birçok konu ve hususa dair bilgi sahibi olurlar. Kadınların da hepsi bilgilerini ifade ederler, açıklarlar, basıp yayımlarlar ve bu şekilde fikirlerini herkese yayarlar. Bu sistem içinde günümüzde diğer öğrenciler de daha on beş-on sekiz yaşındayken gayretlerinin bir gereği olarak seyahat etmeye heves ederler ve bu sayede bilgi ve görgülerini artırıp birçok dil öğrenirler. <20> Bunlar arasında eğitimini ve seyahatlerini tamamlayanlardan bazıları elçilik kâtipliklerinde, dışişleri dairelerinde ve diğer bazı katipliklerde görev alırlar. Subay olmak isteyenler de harbiye alanında tahsil görekrek askerlik hizmetlerinde görev alırlar. Anlattığımız

27a (30)

üniversitelerin kütüphanelerine her sene yeni basılan kitaplardan bin-iki bin adedi satın alınarak raflara konulur. Öyle ki bu kütüphanelerin bazıları şu anda yüz bin cilt kitaba sahip olduğu gibi her fakülte kütüphanesinde de yirmi-otuz bin kitap mevcudu ayrıca bulunmaktadır. Burada her dil ile yazılmış kitaplar olduğu gibi her dili bilen hocalar da vardır. Bu hocalar da <5> bütün memleketleri birkaç defa gezmiş kişilerdir ve birçok dili iyi bilirler. Bunlar başka ülkelerin şartları hakkında da bilgi sahibidirler. Avrupa'da uygulanan imtihan potasından geçtikleri için zamanla oldukça ceval ve şöhretli kişiler olmuşlardır. Öğrenciler yukarıda bahsettiğimiz on altı fakültede eğitimlerini tamamlayarak üniversite hocası olmaya hak kazanarak mezun olurlar. Tahsil gören diğer öğrencileri de şevklendirmek için birkaç sene de bir defa her fakültede bulunan hocalar <10> büyük bir ziyafet düzenlerler ve bir hafta boyunca çeşitli şenlikler yaparlar. Bu ziyafete İngiltere bölgesinde bulunan üniversite ve okullardan sorumlu şanselye dedikleri devlet adamlarını, üniversite mezunu bilim ve sanat konularında

yetkinliği ve önemi bilinen ve herkesin saygı duyduğu bilim, eğitim, kültür ve vatandaşlık işlerinden <15> sorumlu devlet adamlarını, üniversitelerin ihtiyaç ve işleyişini idare etmek üzere halk tarafından seçilmiş danışma meclisi üyelerini, üniversitelerden mezun din, hukuk ve diğer alanlardan olmak üzere İngiltere bölgesinin arşidüklerini, yirmi dört kişilik mütevellî heyetini, ve yine üniversitelerden mezun olduktan sonra devletin ve milletin kalkınması için üstün <20> hizmette bulunmuş kişileri davet ederler. Üniversite rektörünün fakültelerde düzenlediği bu ziyafetlerde her birisinde bin beş yüz davetlinin oturacağı

27b (31)

altışar adet gösterişli sofralarda yemekler yenilir. Diğer fakülte hocaları da benzer şekilde beş yüz ila bin kişi oturacak büyüklükte sofralar hazırlarlar. Yemek sırasında çeşitli müzik ve şarkılar çalınır ve şarkı aralarında tahsili devam eden öğrencileri şevklendirmek için <5> ileri gelen büyük davetliler ayağa kalkıp çeşitli övücü ve güzel sözler söylerler. Bu sözleri duymaktan mutlu olan herkes hep birlikte yaşa yaşa diye tempo tutarak oldukça coşkulu bir şekilde şenlik yaparlar. Geceleri de o fakültelerin çok sanatlı bir biçimde süslenmiş bahçelerini gazla aydınlatılan çeşit çeşit lamba <10> ve fenerler ile donatırlar. Ortaya çıkan ışıltılar ile şehir apaydın olur. Bundan başka havai fişek gösterileri de yapılır. Yukarıda bahsettiğimiz vatandaşlık işleri bakanının her bir üniversite dahilinde özel bir odası vardır. Bu ziyafete davetli olarak gelenler ile bütün hoca ve öğrencilerin bu bakanın <15> huzuruna giderek kibar bir şekilde selamlama ve saygılarını sunma adetleri olduğundan hepsi o makama gidip bu merasimi yerine getirirler. Bin iki yüz elli senesinde (miladi 1834/35) üç buçuk aylık dışişleri bakanı olan Dük Wellington isimli meşhur general de anlattığımız ziyafete davet edilmişti. Vatandaşlık bakanına saygı ziyaretine götürmek için bu generali <20> konağından alıp lüks bir faytona bindirdiler. Faytonun çevresine çok sayıda halat bağladılar.

28a(31)

Polis dedikleri sokak zabıtları o halatları omuzlarına alarak, üniversite hocaları da halatların uçlarından tutarak yürüdüler. Bu esnada herkes yaşa yaşa diye tempo tutuyordu. General de faytonda ayakta durarak etrafındaki bu insanları <5> hafifçe öne doğru eğilerek selamladı ve bu şekilde gideceği yere ulaştı. Bunun gibi çok katılımlı ziyafetlerde ne kadar masraf olacaksa onu karşılayacak kadar bilet denilen davetiye belgesi bastırılır. Davetliler bu davetiyelerin tanesini yüz kuruşu satın alarak ziyafete giriş yaparlar. Davet sahipleri de masraflarını bu şekilde karşılamış olurlar. <10> Mevki sahibi kişiler ile dük unvanına sahip seçkinler ziyafet yapacakları zaman bu davetiyelerden alarak davetli kişilere hediye olarak gönderirler. Diğer insanlar da ziyafet verecekleri zaman benzer şekilde yapacağı masrafın miktarı kadar davetiye bastırırlar ve <15> dost ahbab bunları her birini yüz kuruşu satın alarak ziyafete katılırlar. Anlattığımız üniversitenin gelir kaynağı bahçe ve çiftlik gibi mülkler olup elde edilen hasılat, şanselye, parlamento üyeleri ve rektör tarafından gerek üniversite binalarının tamiri, gerek

ihtiyaç duyulan kitap, mühendislik ve geometri aletleri ve diğer araç gereç <20> alımı için kullanılır. Bu üniversitenin öğrencileri hocalarının her birisine emirlerinde çalışan hizmetli personel ve diğer ihtiyaçları için

28b (32)

senelik yirmi bin kuruş ödeme yaparlar ve yemeklerini her gün beraber yerler. Öğrencilerin yatakhaneleri gayet tertipli ve düzenli olup belirli sayıda hizmetçileri bulunmaktadır. Bunlar hocalarına karşı oldukça itaatkâr ve saygılı davranırlar. Bu üniversitenin öğrencileri hem teorik hem de uygulamalı <5> olarak bütün fen ve sosyal bilim alanlarında tahsil görürler. Bundan başka, gerektiğinde tartışılan kişiyi uygun cevaplarla susturmak, her konuda ve tartışmada lazım olan etkili ve inandırıcı cümleler kurmak, zekice cevap vermek, söylenen sözlerin mecazi anlamlarını fark etmek, konuşmadaki tebessüm ve mahzunluktan ortaya çıkan ima ve <10> telmihleri kavramak için en baştan bu konulara tarihteki örnekler üzerinden çalışırlar. Daha sonra okulun bazı bahçelerinde kendileri için yapılmış tiyatro sahnelerinde her birisi tarihte oluyormuş gibi, uygun kıyafetler de giyerek berrak ve anlaşılır cümlelerle, jest, mimik ve beden diliyle konuları ve fikirleri anlatırlar. Velhasıl bu konuda sürekli tartışma pratiği yaparak ve bilim eğitimi <15> üzerine yoğunlaşarak birbirlerine karşı münazarada ve bilgi yarışında üstün gelmeye çok gayret ederler. Bunun gibi bilimsel konularda maharet ve uzmanlık ortaya koyarak üniversitenin kendi kurallarına göre üniversite öğretim üyesi olmaya hak kazanarak mezun olurlar. Hasılı, Avrupa milletleri bunlar gibi yaşı küçük çocuklarını kolej veya ekol dedikleri fakülte ve yüksekokullara yazdırıp matematik ve fen bilimlerinde <20> tahsil aldırırlar. Özellikle coğrafya biliminde çok gelişmiş olduklarından ülkelerinin sınırlarının ötesine bir adım geçmeden gelişmiş şehir ve bölgeleri karış karış ölçerler.

29a (32)

Denizlerin, nehirlerin, yolların, patikaların, kasırların, kalelerin, arazi ve toprakların büyüklüğünü bilmekle yetinmeyip gözle görerek durumu derinlemesine öğrenmek amacıyla kara ve deniz yolculuğunun zorluğuna katlanırlar ve her memlekette ortaya çıkan ileri düzey sanayi ile <5> yüksek ve seçkin sanat ve hüner işlerini öğrenirler. Her birisi tek başına askeri hazırlamaya, savunma stratejileri ve yeni teknik icadına muktedirdir. Devletlerinin kuvvetlerini yükseltip gelirlerini çoğaltacak bilgiye sahiptirler. Bunları yaparken yanlış ve kötü işlere sapsazlar. Alemin ve bizim nimetimizin sahibi yüce padişahımızın bundan evvel ilahi duyguların en değerlisinin bulunduğu <10> sultanlara layık ışıltılı kalbine ve eğitim-sever gönlüne doğan tanrısal ilhamla anlattığımız Avrupa okulları gibi bir harbiye okulu açmış ve buraya eğitimli ve yetenekli hocalar ve bilginler tayin etmiş ve bunları teşkilatlandırmıştır. Halihazırda Avrupa memleketlerinde uluslararası seviyede geçerli olan bilim, teknik, sanat ve sanayi konularının tamamı öğretilmektedir. Bununla birlikte <15> şimdiye kadar Osmanlı Devleti'nde bunun gibi bir okulun ve eğitim merkezinin olmaması sebebiyle bütün Müslüman

ailelerin çocukları basit mekteplerde eğitilmiştir. Bunlar on-on beş yaşına kadar sadece kendi yeteneği ölçüsünde Kuran okumayla ve dini konuları öğrenmeyle meşgul olduktan sonra bazıları sanata, bazıları katipliğe yönelmiştir. Kısaca her birisi basit sıradan bir mesleğe girmiştir. <20> Katiplik mesleğine girenler on beş yaşından başlamak üzere yirmi beş-otuz yaşına kadar bir yazı işleri dairesinde çalışmışlardır. İçlerinden yetenekli olanların sadece bulunduğu dairenin

29b (33)

usulünü ve katiplik bilgisi öğrenmelerine rağmen devlet işlerinin idaresi ile askeri sınıfların düzenlenmesi işlerinden uzak kaldıkları malumdur. İhtiyaç durumunda bu kişilerden devletin idari ve askeri teşkilatına dair makul bir iş yapılması istendiğinde doğru bir yol bulamayacakları ve en sonunda kader böyle deyip geçecekleri <5> veya işi zamana ve oluruna bırakacakları aşikardır. Böyle olacağına, Osmanlı Devleti sisteminde yüksek idareci olacak kişiler hiç olmazsa iyi ile kötünün ve fayda ile zararın nerede olduğunu, arazi genişlik ölçüsünü, hisarlar, kaleler ve araziler arasındaki farkları anlayacak derecede, Harbiye Mektebinde de öğretildiği gibi, harita bilimi, <10> coğrafya ve özellikle diplomasi denilen yüksek devlet meclisi işleri alanlarında tahsil görmeleri farz derecesinde gereklidir. Aslında bu yukarıda zikrettiğimiz önemli konular üzerine eğitim alındığı halde bir yazı işleri dairesinde otuz senede tahsili yapılan sadece katiplik bilgisinden başka saydığımız sosyal kalkınma ve gelişme branşlarında da <20> kısa süre içinde yani beş altı sene zarfında tahsil alınabileceği sistemli ve metotlu eğitimin ortaya koyduğu bir durumdur.

30a (33)

İngiltere, İskoçya ve İrlanda memleketlerinde bulunan üniversitelerin ve her üniversitede kolej denilen fakülte ve yüksekokulların isimlerini, bu birimlerde bu sene mevcut öğrenci ve öğretim elemanlarının sayılarını ve üniversite kütüphanelerinde bulunan kitapların miktarını gösterir <5> tablodur:

Üniversitenin İsmi	Fakülte Yüksekokul Sayısı	Toplam Öğretim Elemanı	Toplam Öğrenci Sayısı	Genel Kütüphanelerinde kitap sayısı	Üniversite
Londra Şehrinde	8	50	1500	90 000	1
Cambridge Şehrinde	16	60	1400	100 000	1
Oxford Şehrinde	20	95	2500	150 000	1
İskoçya Ülkesinde	20	70	21500	120 000	1
İrlanda Ülkesinde	15	80	1700	14 000	1

2. Latin Harfli Osmanlıca Metin

26b (30) İngiltere Devletinin medreselerinin vâf ü ta'rîfi ve Kembric Medreselerinde yigirmi gün ikâmetim esnâsında görülen nizâmât-ı mütenevviyası bervech-i âtî zikr ü beyân olunur. Mezkûr medreseleri derûnunda kolej ta'bir olunan on altı aded <5> dershânelerinde elyevm bin dört yüz şâkirdân olup ancak bunların cümlesi on iki ve on beş yaşına kadar okudukları kitâblar kendü lisanlarınca kaleme alınmış olduğundan iki sene mesâil-i dîne ve iki sene tevârih ve coğrafya okumuş ve iki sene hendese ve sâir ilme çalışarak tahsîl etmiş ve bir iki sene resme heves ederek a'lâ ressâm olmuş. Ve bu aralıklarda her husûs zımında <10> tab' olunan yevmiye gazetelerini görerek ve ez-her cihet ma'lûmât kesbinden günbegün lezzet alarak ve hevâyî sohbeti bütün bütün terk ederek leyl ü nehâr ahvâl-i memâlike sarf-ı efkâr ile vukûfa kesb-i iktidâr etmişler ise de ol memleketleri re'yü'l-ayn görmeğe dahi heveskâr olarak ba'zısı Afrika kı'tasını ve ba'zısı Amerika kı'tasını ve ba'zıları dahi Avrupa ve Asya kı'talarını <15> geşt ü güzâr ve katı çok umûr u husûsâtдан hissedâr. Avratların da bilcümle ma'lûmatlarını ta'rîf ü takrîr ve tab' u temsil ile etrâfa neşr ü teşîr ve bu vechile kendülerin cümleye teşhîr eylediklerinden bu keyfiyete sâir şâkirdânın mûcib-i şevk ü gayretleri olarak elyevm on beş ve on sekiz yaşında çocuklar geşt ü güzâra heves ve nice lisân ü ma'lûmâta destres oldukları. <20> Ve bunların tekmîl-i hüner ve tetmîm-i seyr ü sefer edenlerden ba'zıları elçi kitâbetlerinde ve düvel-i ecnebiye kalemi ve sâir kalemlerde ve bazıları dahi askerî zâbiti olmasını emel edüp fûnûn-ı harbiyyeyi tahsîl ile askerlik hıdmetinde istihdâm olundukları. Ve zikr olunan

27a (30)

medreseleri kütübhânesinde beher sene tab olunan kitâblardan iki bin kitâb vaz'u zammile el-hâletü hâzihi yüz bin cild kitâb mevcûd olup bundan başka her ekolleri derûnunda dahi yigirmi otuz bin cild kitâb bulunduğu ve her lisân üzere kitâbları ve her lisânı bilir hâceleri olup işbu hâceler dahi <5> kâffe-i memâlikini birkaç defa geşt ü güzâr ve ekser lisâna kesb ü kuvvet ile ahvâl-i memâlikden haberdâr ve pota-i imtihan-ı Frenk içre kâmilü'l-ayyâr birer şahs-ı şöhret-şîâr olup bâlâda muharrer on altı ekollerinde tekmîl-i hüner ederek müderris olmağa me'zûn olması ve sâir tahsilde olanlara dahi şevk ü gayret gelmesi için birkaç senede bir def'a her ekollerinin hâceleri <10> birer azîm ziyâfet tertbiyle bir hafta envâi şenlikler edüp işbu ziyâfete İngiltere kı'tasında olan medrese ve cemîi ekollerine nâzır şanselye ta'bir eyledikleri ricâli ve medreselerinden tekmîl-i tahsîl ederek çıkmış ve fûnûn u ulûma dikkat üzere nezâret edeceği cümlelerin imtihan u intihâbı olmuş fûnûn u ulûm u nevâmîs ya'nî ahkâm-ı <15> âmme nâzırları ve yine medreselerinin levâzımât ü nizâmlarına nezâret etmek için ahâlî tarafından ayrılmış meşverethâne meclisine dâhil olanları ve yine medreselerinden çıkmış kenîsâları ve kânûn u milletleri ricâli olan İngiltere kı'tası arşidukları ve yigirmi dört nefer evâkları ve yine medreselerinden me'zûn olarak çıkmış ve devlet ü milletinin tezâyüd-i

nâm ü şânını mücib <20> hizmetlerde bulunmuşları da'vet eyledikleri, baş hâcenin ekolleri derûnunda tertîb eylediği işbu ziyâfette beher sūfresi bin beş yüz adam

27b (31)

oturacak mikdârı altı aded müzeyyen sūfre tanzîmiyle taâm olunduğu ve sâir ekolleri hâceleri dahi bu vechile beş yüz ve bin adam oturacak kadar sūfreler tertîbiyle ziyâfet eyledikleri. Ve esnâ-yı taâmırlarında müteaddid muzıklar ve fâsılalarında tahsilde olanların mücib-i şevk ü gayretleri için <5> büyükleri ayağa kalkup tahsilde olanlar hakkında medh ü senâ yollu envâi kelâmlar îrâd eylediklerinden ol îrâd olunan kelâmlardan mahzûziyetlerini iş'âr etmek için cümlesi bir âvâz üzere yaşa yaşa deyü hora çağırarak bir kat dahi şevk ile şenlik eyledikleri. Ve geceleri dahi ol medreseler derûnunda gâyet musanna resimler üzere <10> tezyîn olunmuş bağçelerini gaz ateşiyile günâgün resimler ile kandiller ve fenârlar donadarak hâsıl olan şaaşaalr ile şehri pür-ziyâ eylediklerinden mâadâ envâi fişenk şenlikleri icrâ olındığı. Bâlâda zikr olunan ahkâm-ı âmme nâzırının işbu medreseleri derûnunda mahsûs bir dîvân odası olup ol ziyafetlere <15> gelen davetlû ve gerek cemîi hâce ve şâkirdân nâzır-ı mersûma gidip kemâl-i âdâb ile ta'zîm ve tekrîm etmek kâide-i nizâmlarından olduğundan cümlesi ol mahale gidip icrâ-yı resm eyledikleri. Bin iki yüz elli senesi üç buçuk mâh düvel-i cenebiyye ricâli olan Dük Velinton⁸ nâm meşhûr ceneral zikr olunan ziyâfete davet <20> olunup sâlifü'z-zikr ahkâm-ı âmme nâzırına ta'zîm için mersûm ceneralî konağından bir hintovda vaz ile hintovun etrâfına vâfir ipler bağlanarak

28a (31)

polis ta'bîr eyledikleri zokakları zâbitleri ol ipleri omuzlarına alarak ve medreseleri müderrisleri dahi tutarak bu esnâda cümlesi yaşa yaşa deyü hora çağırarak getirdikleri ve mersûm dahi ayak üzerinde durup, etrafında olanlara <5> kadd-i hamîde işâret olarak mahall-i mezkûra vâsıl olduğu. İşbu misillü cem'iyetlû ziyâfetlerde her ne mikdâr mesârif vâki olur ise ol mikdârı *bilye* ta'bîr eyledikleri da'vet tezkeresi tab olunup beherini yüz guruşa med'uv olanlar iştirâ ederek ol ziyâfete gittikleri ve bu vechile vâki olan mesârifâtı çıkardıkları <10> ve sâir ricâli ve dük rütbesinde olanlar ziyâfet eyledikleri vakitte zikr olunan da'vet tezkerelerini ikrâmen med'uv olanlara gönderdikleri. Ve sâir ahâd-ı nâs makûlesinin ziyâfetleri vukûunda dahi kezâlik edeceği mesârif mikdârınca tezkere tab' etdirüp beherini yüz guruşa sâhib-i ziyâfetin <15> akrân u ahbâbları iştirâ ederek gittikleri sâlifü'l-beyân medresenin îrâdı bağçe ve çiftlik misillü mahaller olup bunların hâsılâtı şanselye ve parlamento meclisine dâhil olanlar

8 Wellington Dükü Arthur Wellesley (1769-1852). İrlanda kökenli İngiliz generali ve siyasetçisi. 1815 yılında yapılan Waterloo Muharebesinde Napolyon komutasındaki Fransız ordusunu yenen Britanya, Hollanda ve Alman birliklerinden oluşan koalisyon ordusunun da komutanıdır. Bu olayın olduğu tarih olan hicri 1250 yılında (miladi 1834/35) yazarın Cambridge Üniversitesinde bulunduğunu anlıyoruz. Yazarın bu tarihte Dük Wellington'un üç buçuk aylık dışişleri bakanı olduğunu söylemesinden hareketle burada bahsedilen tören muhtemelen 1835 yılının Mart ayı sonlarında yapılmıştır.

ve baş hâceleri ma'rifetiyle gerek medresenin ta'mîrine ve iktizâ eden kitâb ve âlât-ı hendese ve edevât-ı sâireye <20> sarf olunarak idâre olunduğu ve işbu mekteb şâkirdânı hâcelerinin beherine hıdmetci ve sâir kâffe-i levâzımâtlarıyla

28b (32)

senevî yiğirmişer bin guruş verüp her yevm birlikde yedikleri taâmları ve yatacak odaları gâyet muntazam ve müzeyyen ve müteaddid ve muayyen hıdmetcileri olup hâcelerine kemâl derece riâyet ve itâ'at eyledikleri. Ve işbu medrese şâkirdânı ilmen ve amelen <5> kâffe-i ulûm u fûnûnun tahsiline sa'y u ikdâm eylediklerinden mâada bi-hasebi'l-iktizâ muhâtabı ilzâm ü iskânda ve her husûsâtda ve mükâlemede lâzım olan darb-ı nutuk ve cerbeze-i hâl ve her bir tefevvüh olunan kelâmın dekâyık u meâlini ve esnâ-yı mükâlemede vâki olan hareket-i a'zâ ve tebessüm ü bükâdan hâsıl olan îmâ ve işârâtı bilmek <10> ve yapmak için evvel-be-evvel envâi tevârih mütâla'a edüp ba'de ba'zı ders-hâneleri bağçelerinde mahsûs kendüleri için yapılmış küçük tiyatrolara her birleri vukû-ı târih misillü birer kıyâfete girerek talâkat-i lisân ve tahrik-i a'zâ vü ebdân ile nakl ü taklîd, velhâsıl bu bâbda her dâim meşk-i sühan ve ta'lîm-i fenn-ile <15> birbirlerini mükâlemede ve mukâlede tefevvuka sa'y-i mezîd ederek işbu fenn-i mükâlemede ve sâir fenlerde derece-i mahâret ü mümâresetleri bi't-tebeyyün medreseleri nizâmınca müderris ve hâceliğe me'zûn oldukları. Hâsılı Avrupa ahâlisi bu misillü etfâl-ı endek-sâllarını kolej ve ekol ta'bîr eyledikleri ders-hânelere koyup ulûm-ı riyâziyeyi <20> tahsîl ve alelhûsûs fenn-i coğrafyaya tevaggul ile memleketlerinden bir hatve tecâvüz etmeyerek memâlik-i ma'mûreyi şibren-fe-şibren mesâha edüp

29a (32)

bihâr u enhâr ve turuk u mesâlik ve kusûr, kılâ ve füşhat-ı arâzî vü bikâi fehm ü idrâk etdiklerine kanâat etmeyüp aynen ve müşâheden vukûf-ı ahvâl mekâsidiyle meşakkat-ı seyr u sefer ya'ni metâib-i bahr ü berri irtikâb ve her memâlikde zuhûr eden sanâyi-i bergüzîde <5> vü bedâyi-i pesendîdeyi iktisâb ederek her biri başlı başına asker tertîbine ve husûn-ı menâ icâdına ve nice sanâyi ihtirâna ve devletlerinin füzûnî-i kuvve ve irâdına kudret-yâb oldukları. Bî-irtikâb olmağla ma'a'l-kıyâs-ı velîni'met-i âlem ve velîni'met-i bî-minnetimiz şevketlü efendimizin bundan akdem mücellâ-yı füyûzât-ı gaybiyye ve mühimme-i şüünât-ı kudsiyye olan <10> kalb-i enver-i şâhî ve zamîr-i maârif-perver-i pâdişâhîlerine bâ-ilhâm-i ilâhî zikir olunan Avrupa mektepleri misillü mekteb-i harbiyyeler küşâd ve erbâb-ı hüner-ı isti'dâddan hâce ve üstâdlar ta'yîn ve i'dâd buyurup el-hâletü hâzihi Avrupa diyârında beyne'd-düvel müsta'mel ve mütedâvil olan hüner ve sanâyi ve ilm ü bedâyiin cümlesi egerçi tahsîl olunmakta ise de <15> şimdiye kadar Memâlik-i Devlet-i Aliye'de bu misillü mekteb ü mahall-i ilm ü edebî adem-i zuhûriyle cümle ehl-i İslâm çocuklarını âdî mekteblere verüp on ve on beş yaşına kadar fakat kendü tabiatiyle kırâat-ı Kur'ân ve ta'lîm-i şerâit-i îmân ile meşgûl olup ba'de ba'zısı san'ata ve ba'zısı kitâbete hâsılı her biri âdî bir hıdmete sülûk edüp <20> kitâbet yolunda

bulunanlar on beş yaşından yigirmi beş otuz yaşına kadar bir kaleme devâm ile içlerinden müsta'id olanları fakat bulunduğu kalemin

29b (33)

usûlünü ve kitâbetin yolunu öğrenüp ancak tedâbir-i umûr-ı mülkiyye ve tertibât-ı sunûf-ı askeriyeden bî-behre kaldıkları derkâr. Ve lede'l-iktizâ bu misillülerden tanzîm-i umûr-ı mülke ve tertîb-i askere dâir bir tedbîr-i dil-pezîr matlûb olursa bir re'y-i savâb bulamayup nihâyet hükm-i kadere <5> veyâhûd muktezâ-yı devr-i çarh-ı pîre havâle ve ta'lik edeceği âşikârdır. Böyle olmakdan ise Devlet-i Aliyye ricâli yolunda bulunan kişizâdeler hiç olmaz ise mevâzı-ı hayrı ve şerri ve mevâki-i nef' u zarrı ve fushat-ı arâzî ve kusûr, kılâ' ü bikâi fark u temyîz edecek mertebe Mekteb-i Harbiyye-i Şâhânedede okunduğu usûl üzere ilm-i harita <10> ve fenn-i coğrafya ve bâhusûs diplomatik ta'bir eyledikleri umûr-ı dîvâniyyeyi tahsil etmeleri cümlesine farz mesâbesinde olup haddizâtında işbu zikr olunan usûl bâhirü'l-makbûl üzere yazup okunduğu hâlde kaleme otuz senede fakat tahsil olunan fenn-i kitâbetden mâada ta'dâd olunan fûnûn-ı nâfiânın cümlesi <15> az vaktin içinde ya'ni beş altı sene zarfında tahsil olunacağı muktezâ-yı usûl-ı nizâmından idüğü.

30a (33)

İngiltere ve İskoçya ve İrlanda kıt'alarında olan medreselerinin ve her medreselerinde kolej ta'bir eyledikleri dershânelerinin ve derûnlarında işbu sene mevcûd olan kâffe-i şâkirdânın ve hâcelerinin ve medreseleri kütübhânelerinde bulunan kitâbın aded ü mikdârlarının <5> cedvelidir.

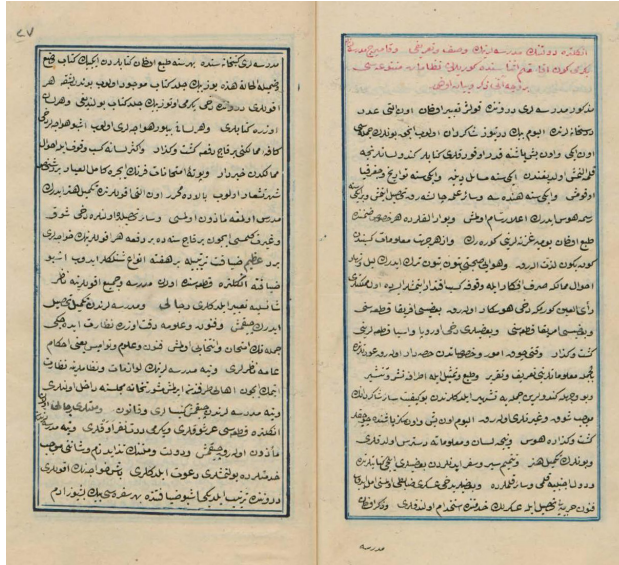
Esâmî-i Medrese	Adâd-ı Kolec	Cümlesinde Hâce	Cümlesinde Şâkirdân	Kebîr Kütübhanesinde Kitâb	Medrese
Londra Şehrinde, Kıt'a-i İngiltere	8	50	1500	90 000	1
Kembridj Şehrinde Olan (Cambridge)	16	60	1400	100 000	1
Oksuford Şehrinde Olan (Oxford)	20	95	2500	150 000	1
İskoçya Kıt'asında Olan	20	70	21500	120 000	1
İrlanda Kıt'asında Olan	15	80	1700	14 000	1

3. Tıpkıbasım - Seyyâhnâme

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi NEKTY 05085, 26b (pdf 30)-30a (pdf 33)

Başlık: “İngiltere Devletinin medreselerinin vasf ü ta'rîfi ve Kembridj Medreselerinde yigirmi gün ikâmetim esnâsında görülen nizâmât-ı mütenevvîyası bervech-i âtî zikr ü beyân olunur”

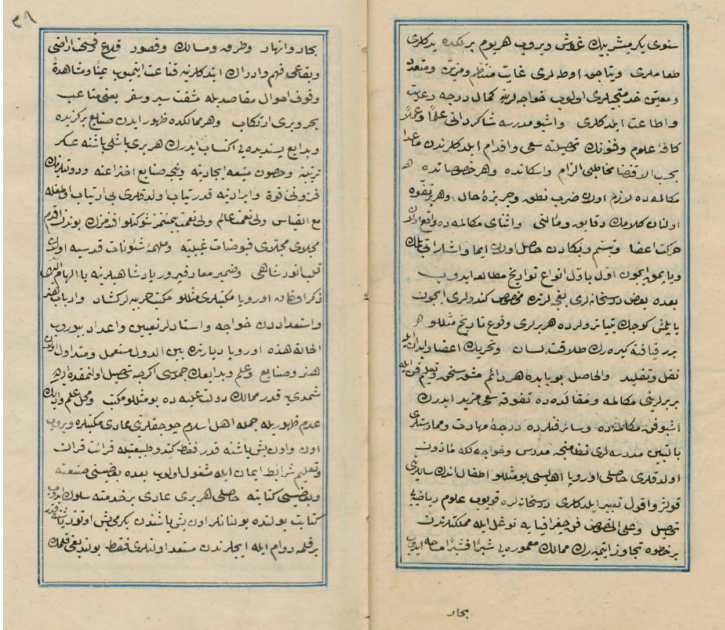
26b-27a

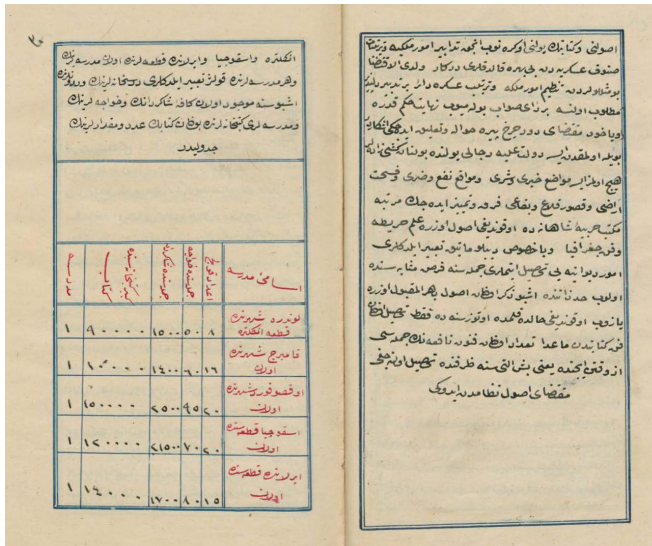
27b-28a

28b-29a

29b-30a

4. Seyyâhnâme'de Avrupa Üniversitesi Sistemine ve Eğitimine Dair Kelime ve İfadeler

Osmanlı Türkçesi – Standart Türkiye Türkçesi	
ahkâm-ı âmme nâzırları	üniversite müteveli heyeti
amelen tahsîl (Ar.), bkz. <i>meşk, mütâla'a</i>	uygulamalı eğitim
bedâyi (Ar.)	güzel sanatlar, estetik sanatları (bedî' çoğulu)
dershâne (Far.)	fakülte, yüksekokul
devletlerinin füzûnî-i kuvve ve îrâdına kudret-yâb olmak	devletlerinin gücünü ve gelirini artırmaya muktedir olma (eğitimle kazanılan davranış ve beceriler)
diplomatik (Fran.) bkz. <i>umûr-ı dîvâniye</i>	devlet idaresi, kamu yönetimi
evâklar	üniversite hâimleri kurulu
fen(n) , ç. <i>fînûn</i> (Ar.)	bilim ve bilim alanları
fenn-i coğrafya (Ar., Far.)	coğrafya bilimi
fenn-i kitâbet (Ar., Far.)	katiplik ve resmi yazışma bilgisi, edebiyat
fünûn-ı harbiyye (Ar., Far.)	askerlik ve savunma bilimleri
fünûn-ı nâfiâ (Ar., Far.)	bayındırlık bilimleri, altyapı mühendisliği
hâce (Far.), bkz. <i>müderriş, üstâd</i> (nadiren)	üniversite öğretim elemanı, üniversite hocası
hendese (Ar.)	geometri, mühendislik
hüner (Far.), bkz. <i>san'at, sanâyi</i>	teknik bilgi, teknolojik bilgi
îcâd (Ar.), bkz. <i>ihtirâ</i>	buluş, icat
ihtirâ (Ar.), bkz. <i>icâd</i>	buluş, icat
ilm , ç. <i>ulûm</i> (Ar.)	bilim ve bilim alanları
ilmen tahsîl (Ar.)	teorik eğitim
ilm-i harîta (Ar., Far.)	kartografya, haritacılık bilimi
ma'lûmâta destres olmak	yeni şeyler öğrenmek, bilgi sahibi olmak için
ma'lûmatlarını ta'rîf ü takrîr ve tab' u temsîl ile etrâfa neşr ü tenşir ve bu vechile kendülerin cümleye teşhir	bilgilerini ayrıntılı şekilde açıklama, basıp yayımlama ve bu yolla kendilerini herkese görünür ve bilinir hale getirme (eğitimle kazanılan davranış ve beceriler)
medreseler (çoğul olarak)	üniversite
meşk (Ar.), bkz. <i>amelen tahsîl, mütâla'a</i>	uygulamalı eğitim
meşverethâne meclisi	üniversite senatosu
mevâzi-ı hayrı ve şerri ve mevâki-i nef' u zarri temyiz etmek	iyi ile kötünün ve fayda ile zararın nereden geldiğini bilmek (eğitimle kazanılan davranış ve beceriler)
müderriş (Ar., nadiren), bkz. <i>hâce, üstâd</i>	üniversite öğretim elemanı, üniversite hocası
mütâla'a (Ar.), bkz. <i>amelen tahsîl, meşk</i>	uygulamalı eğitim
re'y-i savâb bulmak	doğru ve uygun yol bulma, çözüm üretme (eğitimle kazanılan davranış ve beceriler)
resim (Ar.)	orantısız gerçekçi resim, teknik resim
ricâl ? (Ar.), bkz. <i>şanselye</i>	üniversite genel sekreteri, (hükümet temsilcisi olarak)
san'at , bkz. <i>hüner, sanâyi</i>	teknik bilgi, teknolojik bilgi
sanâyi , bkz. <i>hüner, san'at</i>	teknik bilgi, teknolojik bilgi
şâkirdân (Far., çoğul olarak)	üniversite öğrencisi
şanselye (Fran.), bkz. <i>ricâl ?</i>	üniversite genel sekreteri, (hükümet temsilcisi olarak)
ta'lîm (Ar.)	eğitim
tahsîl etmek	eğitim almak
tanzîm (Ar.)	gelişmiş yeni düzene koyma, yenileme (eğitimle kazanılan davranış ve beceriler)

tedbîr , ç. <i>tedâbir</i> (Ar.)	etkili yönetme, çözüm üretme, önlem, öngörme (eğitimle kazanılan davranış ve beceriler)
tekmîl-i hüner etmek	ihtisas yapmak, ihtisas sahibi olmak,
tertib , ç. <i>tertibât</i> (Ar.)	düzene koyma, organize etme, sistemleştirme, (eğitimle kazanılan davranış ve beceriler)
ulûm-ı riyâziye (Ar., Far.)	matematik bilimleri
umûr-ı dîvâniye (Ar., Far.), bkz. <i>diplomatik</i>	kamu yönetimi, devlet işleri idaresi
usûl (Ar.), bkz. <i>yol</i>	metot, yöntem
üstâd (Far., nadiren), bkz. <i>hâce, müderris</i>	üniversite öğretim elemanı, üniversite hocası
yol , bkz. <i>usûl</i>	metot, yöntem

Yeni Bir Yunus Emre ve h. 870/m.1465 Tarihli Veba Salgını

A New Yunus Emre and Plague Epidemic dated 1465 (AH. 870)

Hayati DEVELİ¹

Öz

Şiirlerin tertip düzeni bakımından birbirleriyle ilişkili iki Yunus Emre Divanı nüshasında yer alan bir şiir bize bugüne kadara kayıtlara geçmemiş bir veba salgını ve bunun tarihini haber vermektedir. Konuyla ilgili çalışmalarda 15. yüzyıldan sonraki başlıca veba salgınları ele alınmıştır. 1460'lar civarında güney İtalya'da başlayıp 1467'de Balkanlar üzerinden İstanbul'a ulaşan bir salgın bilinmektedir. Metinde geçen AH.870/m.1465 tarihi, bu salgının İstanbul'dan önce ulaştığı Üsküp, Edirne gibi bir şehirde mi kaydedilmiştir, yoksa başka bir şehirde veya bölgede yaşanmış ayrı bir salgın mıdır, belli değildir. Söz konusu metindeki h.870/m.1465 tarihi bize aynı zamanda bu tarihte hayatta olan Yunus Emre adlı bir şairin varlığını da bildirmektedir. Bu şair, H 720/ M 1321'de vefat eden Yunus Emre ve H 843/ M 1439'da vefat eden Aşık Yunus Emre adlı şairlerden farklı üçüncü bir Yunus Emre'dir. Bu Yunus Emre'nin nerede yaşadığı veya vefat ettiği konusunda bir bilgi yoktur. Ancak 1460 veba salgınının İstanbul'a muhtemel ulaşma yollarından birinin üzerinde, mesela Üsküp, Edirne gibi şehirlerin birinde yaşadığı düşünülebilir.

Anahtar kelimeler: Veba salgını, Yunus Emre, Aşık Yunus, Türk edebiyatı, Tasavvuf

ABSTRACT

In two copies of Yunus Emre's Divans, which are related to each other in terms of the arrangement of poems, there is one poem that gives us information about a plague epidemic that is not recorded in written documents.

In the studies related to epidemics in the Ottoman Empire, there is information about the plague epidemics from the 15th century. It is mentioned that an epidemic started in southern Italy in around 1460, passed through the Balkans, and reached İstanbul in 1467. It is unclear whether the plague mentioned in the text and dated 870 AH/1465 CE was recorded in cities such as Skopje or Edirne before reaching İstanbul or whether it was a separate epidemic that occurred in some other city or region.

The text also informs us about the existence of a poet named Yunus Emre who was alive in 870 AH/1465 CE. This poet is the third Yunus Emre, different from Yunus Emre who died in 720 AH/1321 CE and Aşık Yunus Emre who died in 843 AH/1439 CE. There is no information about where this Yunus Emre lived and died. However, he may have lived in a city such as Skopje or Edirne, which may have been in the route of the plague epidemic of 1460 to İstanbul.

Keywords: Plague epidemic, Yunus Emre, Aşık Yunus Emre, classical Turkish literature, Sufism

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Hayati Develi (Prof. Dr.),
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi
Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: develi@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6968-7010

Başvuru/Submitted: 27.04.2022

Kabul/Accepted: 29.05.2022

Atıf/Citation: Develi, Hayati. "Yeni Bir Yunus Emre ve h. 870/m.1465 Tarihli Veba Salgını" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 1 (2022): 179-189.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1110075>

EXTENDED ABSTRACT

This article focuses on a poem that is found in two copies of Yunus Emre's *Divans*, related to each other in terms of the arrangement of poems. There are two main pieces of information in the poem that are analyzed in the article. The first is the plague epidemic dated 870 AH/1465 CE, and the second is the identity of the poet.

The poem mentioned above appears in two copies of Yunus Emre's *Divans*. The first is registered under number 00146 in Istanbul Suleymaniye Manuscripts Library in the Collection of Mugla (Hoca Mustafa Efendi) (=MU), And the second is registered under number 187 in the Egyptian National Library in the Collection of Mecâmi' Türkî Tal'at (=MM). The second copy must have been copied from the first one.

Here you can find the translation of several verses of this poem that mentions the plague:

- 1 Have a look, these little children have passed away What has the pain of death done to the parents' hearts
- 7 Poor girls, poor brides; the young who were to be grooms Are in wooden horses (coffins), their happiness turned to sorrow
- 9 There is something like plague, they say; hard to die when you are young Is there anything beyond Allah's will? The death has come, the life has gone
- 11 Signs of the apocalypse will come, said the Prophet That was in the year eight hundred and seventy
- 12 In the month of Muharram of the year eight hundred and seventy The cursed world has swallowed numerous dragons
- 13 Oh, poor Yunus Emre, why are you groaning? Get ready, the time will come. Look, how many people have left this world.

The written sources on the plague epidemics in the Ottoman Empire focus on the one that started around 1460 in southern Italy and reached Istanbul through the Balkans in 1467. There is no information in the poem on whether the plague dated August 1465 was in a separate region or if it affected Bosnia in 1464, Macedonia in 1466, and reached Istanbul in 1467. However, if the second case is true, then the plague epidemic around Macedonia/Skopje may have been depicted in the poem.

The second point is the identity of a poet. As a poet, the name "Yunus Emre" is remarked in the title of the MU copy and recorded as a pseudonym in both copies. Yunus Emre, who describes the plague epidemic dated 1465 in this poem, cannot be Yunus Emre or Aşık Yunus Emre mentioned in the studies on the subject. It is accepted that the first of them died in 720 AH/1321 CE and the second one in 843 AH/1439 CE. Yunus Emre, who lived in 1465, must be a third, different Yunus Emre. We have no information about where he died, and it is not clear where he lived. However, taking into consideration the spread areas of the epidemic in 1460–1467, there is an opportunity to say that he lived in Macedonia somewhere close to Skopje.

Giriş

Bu makalede, bazı Yunus Emre Divanı nüshalarında karşımıza çıkan bir şiir ele alınacak, şiirde bahsedilen 1465 veba salgını ve daha önce tespit veya tefrik edilmemiş olup 15. yüzyılın ikinci yarısında hayatta olan Yunus Emre adlı şair üzerinde durulacaktır.

Metin

Bu çalışmanın kaynağı olan aşağıdaki metin, aynı istinsah zincirine ait şu iki *Yunus Emre Divanı* nüshasında bulunmaktadır:

MU = *Yunus Emre Divanı*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Muğla (Hoca Mustafa Efendi) Koleksiyonu'nda 00146 demirbaş numarasıyla kayıtlı, harekeli nesih ile yazılmış, baştan ve sondan eksik nüshadır. İçinde 235 kadar şiir bulunan bu nüsha 66 yk olup şirazesi dağılmış, sonradan birleştirilen yapraklar kimi zaman yanlış sıralanmış, bu da kimi şiirlerin yerinin karışmasına sebep olmuştur. Bu nüsha içerdiği şiirler ve yazmanın tertip özelliği bakımından diğer nüsha gruplarından ayrılır ve aşağıda tanımlanacak olan MM nüshası ile bir grup teşkil eder.

MM = *Yunus Emre Divanı*, Mısır Milli Kütüphanesi Mecâmi' Türkî Tal'at koleksiyonunda 187 demirbaş numarası ile kayıtlı nüshadır. Yunus Emre, Âşık Yunus, Derviş Yunus mahlaslarıyla kayıtlı şiirler 1b-56b yaprakları arasında yer almaktadır. Mecmua içindeki diğer yazmaların istinsah kayıtlarına bakılırsa bunun da H 1118/M 1706 yılında istinsah edildiği söylenebilir. MU nüshasına göre dil özellikleri daha yenidir. Bu nüsha MU nüshasından istinsah edilmiş olmalıdır.

Bu nüshalara dayalı olarak metnin bir edisyon kritik denemesi aşağıda verilmiştir:¹

Yünus Emre Fermâyed²

- 1 Görüş ol tâze tıfillar bu dünyâdan güzêr itmiş
Ata ana ciğerine ölüm derdi neler itmiş
- 2 Ol açılı duran güller öte duran o bülbüller
Dünyâya toymadın bunlar ağlar gelmiş hasret gitmiş
- 3 Tıfıllara tūfan esmiş rızkını dünyâdan kesmiş
Ol ay yüzlü kara gözlü kara toprak saña yetmiş³
- 4 Analar yüzlerin yırtmış döger elleriyle gögsin
Oğul dimekden geçüp *atalar*⁴ gendözin⁵ unutmış

1 Bu nüshalarda şiirler harf sırasında değildir. MU nüshasının baş tarafı kopuktur, MM nüshası da bunu takip eder. Bu şiir her iki nüshada da ikinci sırada yer almaktadır.

2 Bu başlık MM'de yoktur.

3 Bu beyit MM'de yoktur.

4 atalar: Çok iyi okunamıyor. Belki bu yüzden MM nüshasında yok, MM, MU'dan istinsah edildiyse müstensih de bu kelimeyi okumakta zorluk çekip atlamış olmalı.

5 gendözin: MM gendözini

- 5 Kızılarını kurd⁶ almış koyun gibi meleşürler⁷
 Âh u hasret bu göz yaşı tamâmet dünyâyı tutmuş
- 6 Ne ‘acâyib alâmetler irişdi buña âfetler
 Yigitler servi kâmetler ecel peymânesin içmiş
- 7 Kızcuğazlar gelincükler güyegilik yigitcükler
 Ol ağaç atun üstinde şādîsi kayğuya batmış
- 8 Niçe yârenler ayrılmış niçe ‘âşık u ma‘şûkdan
 Gözini göklere dikmiş uzak yola sefer itmiş
- 9 Vebâ dirler bir iş var yigitlikde ölüm düşvâr
 Hükümden taşra ne iş var ecel irdi va‘de yitmiş
- 10 Eger begdür eger hândur Allâh hükmine fermândur
 Zîrâ Hâyû’l-kayyûm oldur ne eylediye ol itmiş
- 11 Kıyâmetün ‘alâmeti geliserdür dimiş
 Sultân Sekiz yüz yitmiş yılında olıyardur bu iş tamâm
- 12 Sekiz yüz yitmiş yılında mâh-ı Muharrem ayında
 Yıkılası fânî dünyâ niçe ejdehâlar yutmuş
- 13 İy biçâre Yûnus Emre nice zârî kıılır-ısañ
 Yarağ eyle ecel irer niçeler koyuban gitmiş

Değerlendirme

Bu şiirin asıl konusu feci ve ardışık ölümlerin anlatıldığı bir salgındır. Metinde açıkça belirtildiği gibi bu bir veba salgınıdır ve pek acıklı ölümlere yol açmıştır. Metinde yine açık olan bir diğer husus salgının yaşandığı tarih olup bu da H 870 yılının Muharrem ayıdır. Muharrem ayının başlangıcı 24 Ağustos 1465’e denk gelmektedir. Artan ölümlerden bahsedildiğine göre, salgının zirveye ulaştığı bir zaman diliminde olmalıdır. Şiirden öğrendiğimiz bir başka bilgi şairin adının Yunus Emre olduğudur.

1465 Veba Salgını

1347’de başlayıp bilhassa Doğu Akdeniz, Anadolu, Ege sahilleri, Balkanlar, Kafkasya gibi bölgelerde etkili ve yıkıcı olan veba salgını *Kara Ölüm* olarak bilinir ve etkisini artçı dalgalarıyla birlikte 1453’e kadar sürdürür. Bu salgın edebiyatımızda bilhassa Şeyyad Hamza’nın⁸ ve Ahmed Fakih’in⁹ şiirlerinde yer almıştır.

6 kurd: MM kırt

7 meleşürler: MM meleşirler

8 Akar tarafından yayımlanan iki şiirde Şeyyad Hamza h.749/m.1348’deki veba salgını anlatmaktadır (Akar, 1987). Şeyyad Hamza’nın kızı Aslı Hatun’un da bu salgında yine aynı tarihte vefat ettiğini, Konya iline bağlı Akşehir ilçesinde bulunan mezar taşındaki kayıtlardan biliyoruz (Meriç, 1935).

9 Ahmed Fakih’in *Çarhnâme* isimli mesnevisinin bir beytinde veba’dan bahsedilir: “Gözünle nice gördün é uslu / Ki ma’sûmlar kırılmışdur vebâdan” (Mansuroğlu, 1956, beyit: 50). Ne var ki, bu şiirin yazılış tarihi kesin olarak belli değildir.

Bu salgın bütünüyle ortadan kalkmaz ve neredeyse 10'ar yıllık dalgalar hâlinde devam eder. 15. ve 16. yüzyıllardaki salgınların sürekliliği ve artışına dikkat çeken N. Varlık¹⁰ bu durumu Osmanlı'nın hızlı toprak genişlemesine ve buna bağlı olarak ortaya çıkan sosyal, iktisadî ve ekolojik çok yönlülüğe bağlı olarak izah eder. Varlık, bu iki yüzyıldaki salgın dalgalarını 3 evre olarak incelemiştir:

Birinci evre (1453-1517)

İkinci evre (1517-1570)

Üçüncü evre (1570-1600) (Varlık, 173, harita 2)

Birinci evrede iki dalga (1466-1476 ve 1491-1594) tespit eden Varlık, ilk dalganın 1467'de İstanbul'a ulaştığını kaydeder. 1460'larda baş gösteren bu dalganın çıkış noktası tam bilinemese de, Varlık'a göre, Adriyatik üzerinden Balkanlardaki Osmanlı topraklarına ve Trakya üzerinden İstanbul'a ulaşmış olmalıdır. 1463'de İtalya'nın belli başlı şehirleri bu salgının etkisi altındaydı. 1464'de Adriyatik kıyısındaki Ragusa üzerinden 1464'te Bosna Hersek'i, 1466'da Makedonya'yı etkisi altına alan salgın, Trakya üzerinden İstanbul'a ulaşmıştır. Bir başka yol da Venedik gibi liman şehirleri üzerinden Girit, Ege Denizi ve Çanakkale deniz yoludur.¹¹

Bundan önceki yıllarda Anadolu'da bir veba salgını yaşanmış mıdır, bilmiyoruz. Ancak bizim burada üzerinde durduğumuz metnin haber verdiği salgın, N. Varlık'ın çalışmasında üzerinde durduğu ve 1467 yılında İstanbul'u etkilediğini belirttiği salgından 2 yıl önce. 1465'in Ağustos-Eylül aylarında zirve noktasına ulaşan bir salgındır. Yunus Emre isimli şair aynı şiiirde iki defa bu tarihi tekrar etmektedir. Demek ki, bu tarihte bir salgın vuku bulmuştur. Bunun 1467'de İstanbul'a ulaşan salgınla bir ilişkisi var mıdır? Nerede gerçekleşmiştir? Bu gibi soruların cevabını şimdilik bilmiyoruz. 1465'te hayatta olan bu Yunus Emre, Muharrem 870 tarihine denk gelen ve muhtemelen 1465 yılı Ağustos sonu Eylül başını işaret eden tarihte bir veba salgınına ve bu salgının yarattığı ölümlere tanıklık etmiştir. N. Varlık, iklim ve çevrenin veba salgınının çeşitli evrelerinin gelişme süreçleri üzerinde etkin olduğunu kaydeder; buna göre veba İstanbul'da nisan veya mayısta başlar, ağustos veya eylülde zirveye çıkar, kasım veya aralıkta sona ererdi.¹² Bu metindeki yoğun ölüm sahnelerinin vebanın epidemik, yani salgın evresine işaret ettiği açıktır. Şairin bizzat işaret ettiği Muharrem ayı (Ağustos sonu – Eylül sonu) salgının zirve noktasını işaret etmektedir. Bu durum 1465 salgının İstanbul veya iklim olarak İstanbul'a benzer yerlerde yaşanmış olacağını akla getirmektedir. 1467'de İstanbul'a ulaşan salgın 1464'te Bosna Hersek'i, 1466'da Makedonya'yı etkisi altına aldığına göre, 1465 salgını Makedonya civarında yaşanmış olabilir mi? Veya bilinenin aksine bu salgın en az iki yıl daha erken başka bir yol üzerinden Edirne veya Bursa'ya ulaşmış olabilir mi? Bütün bunlar

10 Varlık, Nükhet. *Akdeniz dünyasında ve Osmanlılarda veba 1347-1600*, çev. Hazal Yalın (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 171.

11 Varlık, Nükhet. *Akdeniz dünyasında ve Osmanlılarda veba 1347-1600* (çeviri Hazal Yalın. İstanbul: Kitap Yayınevi), 2017, s.179-180.

12 Varlık, Nükhet. *Akdeniz dünyasında ve Osmanlılarda veba 1347-1600* (çeviri Hazal Yalın. İstanbul: Kitap Yayınevi), 2017, s.38.

farklı kaynakların şahitliğini gerektirmektedir. Şimdilik kesin olarak bildiğimiz H 870/M 1465 yılında vuku bulan veba salgınıdır.

Yeni Bir Yunus Emre

Metin bir *Yunus Emre Divanı* içinde yer almakta olup mahlas beytinde de şairin adı açıkça Yunus Emre olarak kaydedilmiştir.

Osmanlı dönemi tarih ve biyografi kaynakları Yunus Emre'nin çağı ile ilgili üç ayrı döneme işaret ederler: Orhan Gazi dönemi (1324-1362), Sultan Beyazıt (Yıldırım) dönemi (1389-1402), II. Murad dönemi (1421-1444). Bu son dönemi işaret eden kaynaklar şairin H 843/M 1439'da öldüğünü kaydederler.¹³

Yunus Emre'nin yaşadığı dönemle ilgili ilk akademik bilgiyi veren F. Köprülü, onun *Risâletü'n-nushiyye*'nin sonunda kayıtlı H 707/M 1307 tarihinden bir süre sonra vefat etmiş olacağını, 13. yüzyılın ikinci ve 14. yüzyılın birinci yarısında yaşamış olacağını belirtir, 14. yüzyılın ikinci yarısı ile ilgili görüş ve iddialara katılmaz.¹⁴ Köprülü, A. Erzi'nin 1950'de yayımladığı makaledeki H 720/M 1320/1 tarihiyle ilgili kaynak bilgisini sıhhatli kabul ettiğini sonraki bir makalesinde ifade etmiştir.¹⁵ A. Gölpınarlı¹⁶ ve F. K. Timurtaş¹⁷, İ. Başgöz¹⁸ ve M. Tatçı¹⁹ gibi araştırmacılar da bu kanaattedirler.

P. Melioransky, H. İlaydın, S. Tezcan gibi araştırmacılar ise Yunus'un daha sonraki yıllarda hayatta olduğu görüşündedir.

P. Melioransky²⁰, *çalap* ve *çelebi* kelimelerinin köken ve anlamı üzerine yazdığı makalede, *çalap* kelimesini sıkça kullanan Yunus Emre'den bahis açar ve yaşadığı dönemle ilgili değerlendirmelerde bulunur.²¹ Onun esas üzerinde durduğu husus, *Risâletü'n-nushiyye*'nin sonlarında geçen H 707/M 1307 tarihidir. Melioransky'ye göre bu tarih Yunus Emre'nin

13 Âdem Ceyhan, bu kaynakları 'bütüncül' olarak değerlendirmiştir: Yunus Emre'den bahseden en eski kaynak olan Âşıkpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*'da, onu Orhan dönemi mutasavvıflarından gösterir; Gelibolulu Mustafa Âlî de *Künhü'l-ahbâr*'da bu bilgiyi tekrar eder. Yunus Emre'yi Beyazıt (Yıldırım) dönemine ait gösteren ilk kaynak Taşköprüzâde'nin *Şakaik* isimli tanınmış biyografik eseridir. Sonraki bir çok kaynak *Şakaik*'ta (daha çok da Edirneli Mecdî Efendi'nin *Şakaik Tercümesi*'nde) verilen bilgileri tekrarlamıştır. Âşık Çelebi (*Meşâirü's-şuarâ*), Hoca Sadeddin Efendi (*Tâcü'l-tevârih*), Nişancızade Mehmed Efendi (*Mir'atü'l-kâinat*) gibi kaynaklar *Şakaik*'i tekrarlar ve ölüm tarihini vermez. Yunus Emre'nin vefat tarihini h.843/m.1439 olarak veren ilk kaynak muhtemelen Kâtip Çelebi'dir (*Süllemü'l-Vusûl*). Neye dayandığı belli olmayan bu vefat tarihini Müstakimzade (*Mecelletü'n-nisab*), Hafız Hüseyin Ayvansarayî (*Vefeyât*), Ahmed Rif'at (*Lügat-i Tarihiyye ve Coğrafyye*), Mehmed Süreyya (*Sicill-i Osmanî*), Şemseddin Samî (*Kamusü'l-A'lâm*) gibi biyografi yazarları aynen tekrarlamışlardır. (Ceylan, 1-19).

14 Köprülü, M. Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, (Gerekli sadeleştirmeler ve bazı notlara ilâvelerle yayımlayan: Orhan F. Köprülü), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. bs, (1976), s.261-271.

15 Köprülü, M. Fuad. "Yunus Emre'nin Mezarı", *Meydan*, S. 20, İstanbul (1965): s. 24.

16 Gölpınarlı, Abdülbâki. Yunus Emre ve Tasavvuf, İnkılap Kitabevi, İstanbul (1992), s.72.

17 Timurtaş, F. Kadri. *Yunus Emre Divanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları Bin Temel Eser Serisi, (1980), s. 1.

18 Başgöz, İlhan. *Yunus Emre I (İnceleme)*, Cumhuriyet Kitap, 1999, s.126-127.

19 Tatçı, Mustafa. *Yunus Emre – Dîvân-ı İllâhiyât*, İstanbul: H Yayınları, 2014, XVII+1195 s.28-33.

20 Melioransky, Platon. "K' voprosi o znaçeniy i proisxojeniy slov "çalâb" (çalap) i "çalâbi" v' turetskom' yazık", *Zapiski Vostoçnago Otdeleniya İmperatorskago Russkago Arxeologičeskago Obşestva*, S.Peterburg, 1904: 36-43.

21 Bu makaleyi benim için Türkçeye çeviren Dr. Mariana Budu'ya teşekkür ediyorum.

tarikate intisap tarihidir. Bu görüşünü, Ahmed Yesevi'nin hayatı ile ilgili menkıbelerdeki hocası Arslan Bab'ın yanında dervişliğe 7 yaşında başlaması anlatısıyla desteklemek ister.²² Bilhassa Taşköprüzade'nin *Şakayık*'ındaki "Beyazıt dönemi şeyhlerindir" bilgisiyle *Risâletü'n-nushiyye*'nin sonlarındaki 1307 tarihini birleştirmek isteyen Melioransky'nin bu naif değerlendirmesi sonraki bazı araştırmacıları da etkilemiştir.²³

H. İlaydın, A. Erzi'nin yayımladığı kaydı çok da güvenilir bulmadığı gibi *Risâletü'n-nushiyye*'nin sonundaki h.707/m.1307 tarihini de telif tarihi olarak değil, Yunus Emre'nin tarikata intisab tarihi olarak kabul eder.²⁴ İlaydın'ın 1307 tarihi konusundaki yorumu esasen Melioransky'ye dayanmaktadır.

S. Tezcan, A. Erzi'nin ortaya çıkardığı h. 720 vefat tarihiyle ilgili kayıttan hiç bahsetmez. O, Yunus'un 13. yüzyılın son yılları ile 14. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olduğunu düşünür. *Risâletü'n-nushiyye*'deki tarihi ise bütünüyle reddeder ve *Risâletü'n-nushiyye*'nin Yunus Emre'nin eseri olarak kabul edilemeyeceğini, herhangi bilimsel bir argüman koymadan, ileri sürer. 1348'deki 'kara ölüm', yani veba salgınını görmüş olduğu, şiirlerindeki ölüm sahnelerinin bu salgına işaret ettiği yolundaki argümanları da bilimsel bir veriye dayanmaz.²⁵

P. Melioransky, H. İlaydın veya S. Tezcan'ın yaklaşımları da, Yunus Emre'nin ölüm tarihini 14. yüzyılın son çeyreğine kadar taşısaya bile, netice itibarıyla aynı Yunus Emre'den bahsetmektedirler.²⁶

Araştırmacıların daha geç zamanlara uzattıkları bir çizgide başka Yunuslar'ın da yaşamış olduğu, Divan nüshaları ve mecmualardaki ciddi dil ve üslup farklılaşmalarına dayanarak tahmin edilebilir. Muhtemelen M 1239/40'ta doğup M1320/21'de (veya 15. yüzyıldan önce) ölen ve 'asıl Yunus Emre' olduğu umumiyetle kabul edilen sufi şairden sonra dilce ve zihniyetçe onun takipçisi olan, onun ekolünü devam ettiren ve hatta onun adını aynen veya küçük değişikliklerle kullanan birden fazla şair yaşamış, işin başından beri, sözlü geleneğin içinde bunlar birbirine karışmış, karıştırılmış olmalıdır.

Yunus Emre araştırmacıları en azından iki Yunus'u tespit konusunda hemfikir gibidirler: Bunlardan birincisi, en eski olanı ve asıl 'söz sahibi' olandır ki, buna bazen menkıbelerden birine atıfta bulunularak 'Bizim Yunus' denir. Bu, 1320/21'de veya 15. yüzyıldan önce vefat etmiştir.

Bir şiirinde Emir Sultan'dan (ö. h.833/m.1430) bahseden Yunus ise kronolojik olarak, muhtemelen, ikinci sıradadır. Gölpınarlı ve Tatçı, bu zâtın Bursa'da medfun olduğu kanaatindedirler. Bazı yazmalardaki şiir başlıklarında görülen Yunus Emre ve Âşık Yunus

22 Melioransky, P. "K' voprosi o znaçeniy i proisxojudeniy slov' "çälâb" (çalap) i "çälâbi" v' turetskom' yazık", *Zapiski VostoçnağoOdeleniya Imperatorskago Russkago Arxeologičeskago Obşestva*, S.Peterburg, 1904, s.37-40.

23 Köprülü, Melioransky'nin bu görüşünü özetler ve diğer kaynakların verdiği bilgilere de dayanarak kabul edilemez bulur (Köprülü, s. 262, 10. dipnot; 262-263).

24 İlaydın, Hikmet. "Yunus Emre", *Türk Dili*, C. XLVII, S. 384, (1983), s.515-517

25 Tezcan, Semih. "Eski Anadolu Türkçesi ve Yunus Emre Şiirlerinin Dili Üzerine", *Yunus Emre*, (ed. Ahmet Yaşar Ocak), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 3335, (2012): 67-82.

26 Âşıkpaşazade'nin *Tevârih-i Âl-i Osmân*'ını neşreden Âli Bey, bu eserde Yunus Emre'nin isminin geçtiği yerde yazdığı dipnotta vefat tarihi olarak h. 743'ü (m. 1343) verir. Diğer tarih ve biyografi kaynaklarında sıkça geçen 843 (1439) yerine bir dizgi yanlışlığı değilse, bu bilginin kaynağı belli değildir (Âli Bey, 199-200).

ayrımından yola çıkarak F. K. Timurtaş, ilk defa bunların şiirlerini ayırmıştır.²⁷ Yunus Emre'nin takipçisi ve taklitçisi olup 1439'da öldüğü ve Bursa'da medfun olduğu iddia edilen bu zât "Âşık Yûnus" olarak bilinir. Katip Çelebi'den itibaren Osmanlı biyografi kaynaklarında zikredilen h.843/m.1439 vefat tarihi böylece belirli bir şahsa bağlanmış olmaktadır. 843 tarihinin kaynağı²⁸ belli olmadığı gibi, Âşık Yunus ve bir de Yunus Emre mezarının aynı hazirede Bursa'da bulunması da tartışmalı bir konudur. Âşık Yunus adında bir zatın kabrinin Niyazi-i Mısırî tarafından 'keşif' yoluyla ortaya çıkarıldığı bilinmektedir.²⁹ Araştırmacıların kimisi kaynaklardaki doğrulanabilir olmayan bilgilere dayanarak, kimisi sadece 'inanarak' 1439'da vefat etmiş ve mezarı Bursa'da bulunan bir Âşık Yunus'un varlığını kabul eder. Aynı hazirede kendisine mezar isnad edilen Yunus Emre'nin ise kim olduğu hakkında bir kayıt yoktur.

Görüldüğü gibi bu isimlerden hiç biri bu yazının konusu olan metinde geçen H 870/M 1465 tarihiyle uygunluk göstermemektedir. Yukarıda verilen şiirde iki defa geçen bu tarih bir veba salgını dolayısıyla zikredilmiş, hatta Muharrem ayı olarak daha belirginleştirilmiştir. Bu şiir şimdiki tespitlerimize göre muhtemelen birbirinden veya bir başka nüshadan istinsah edilen aynı tertip sırasındaki iki yazma nüshada yer almaktadır. MU nüshasında şiir başlarında zaman zaman şairin adı 'Yunus Emre fermâyed', 'Yunus fermâyed', 'Âşık Yunus fermâyed' şeklinde belirtilmiş, böylece en azından iki şair ismi ayırt edilmiştir. MM nüshasında şiirlerde böyle bir başlık yoktur. Bahse konu şiir MU nüshasında *Yunus Emre Fermâyed* başlığını taşımaktadır. Burada çıkaracağımız tek müşahhas sonuç H 870/M 1465'te hayatta olan ve bir veba salgınına şahitlik etmiş 'Yunus Emre' adlı bir zatın olduğudur. Bu iki nüshadaki şiirlerin çoğunun diğer nüshalardaki şiirlerden farklı olması da şairin farklı bir Yunus Emre olarak tespiti için delildir.

15. yüzyılda yaşamış olan bu Yunus Emre, şiirinde konu edilen veba salgının yayılma alanlarına göre, Edirne veya daha kuvvetle muhtemel Üsküp civarında yaşamış olabilir. Söz konusu Divan nüshalarından hayatına dair çıkarabileceğimiz başka bir sonuç yoktur.

Sonuç

Yunus Emre Divanı'nın MU ve MM nüshasında bulunan ve yukarıda metni verilen şiire göre H. 870/M. 1465 tarihinde bir veba salgının yaşandığı ve bu salgını şiirinde belirleyen Yunus Emre'nin bilinenler dışında bir Yunus Emre olduğu söylenebilir.

Söz konusu veba salgını 1460 civarında güney İtalya'da başlayıp 1467'de İstanbul'a ulaşan salgın ile aynı mıdır, tamamen farklı bir salgın mıdır, bilinmemektedir.

Literatürde esasen H 720/M 1321'de (veya biraz daha sonra) vefat eden bir Yunus Emre ve mevsuk olmasa da H 843/M 1439'da vefat ettiği düşünülen Âşık Yunus Emre'den bahsedilir.

27 Timurtaş, Âşık Yunus'a ait olduğunu belirttiği 37 adet şiiri ayrı bir bölüm olarak yayımlamıştır (s. 235-263).

28 Bu tarihle ilgili ilk kayıdı Kâtip Çelebi'nin *Süllemü'l-Vusûl*'ü olduğunu yukarıda zikretmiştik. Kâtip Çelebi'den aktaran Müstakimzade Süleyman Efendi'nin verdiği "Âşık Yûnus Emre" tabiri ebced hesabıyla h. 843'e denk gelmektedir. Hüseyin Ayvansarayî'nin verdiği "gülşen-i tevhîd" ibaresi ise 843 değil, 828 etmektedir.

29 M. Tatçı, Bursa'daki bu hazire ve Âşık Yunus'un kimliği ve mezarı ile ilgili kaynaklardaki bilgi ve tartışmaları ayrıntılı bir şekilde ele almıştır (Tatçı, s. 629-646).

Yukarıda metni verilen şiirde hayatta olduğu tarih H 870/M 1465 olarak belgelenebilen Yunus Emre ise, yeni ve üçüncü bir Yunus Emre olarak kaydedilmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Akar, Metin. “Şeyyad Hamza Hakkında Yeni Bilgiler”, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi, 2, yıl 1986, İstanbul, (1987): 1-14+8.
- Âli Bey (Mukabele ve tashih eden) Tevârih-i Âl-i Osman’dan Âşıkpaşazâde Tarihi, İstanbul, 1322.
- Başgöz, İlhan. Yunus Emre I (İnceleme), Cumhuriyet Kitap, 1999, 140 s.
- Ceylan, Âdem. “Yunus Emre Hakkındaki Tarihi-Biyografik Kaynaklara Bütüncül Bir Bakış”, *Uluslararası Yunus Emre ve Anadolu’da Türk Yazı Dilinin Gelişimi Sempozyumu – Bildiriler Kitabı*, Kırşehir, (2020): 1-19.
- Erzi, Adnan Sadık. Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar, I.: Yûnus Emre’nin hayatı hakkında bir vesika”, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, C. XIV, S. 53, (1950): 85-89.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. Yunus Emre ve Tasavvuf, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1992.
- İlaydın, Hikmet. “Yunus Emre”, *Türk Dili*, C. XLVII, S. 384, (1983): 514-522
- Köprülü, M. Fuad. “Yûnus Emre’nin Mezarı”, *Meydan*, S. 20, İstanbul (1965): s. 24. (Bk. *Yeni Edebiyat*, Eylül 1971 (Yunus Emre Özel Sayısı).
- Köprülü, M. Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, (Gerekli sadeleştirmeler ve bâzı notlara ilâvelerle yayımlayan: Orhan F. Köprülü), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. bs, 1976.
- Mansuroğlu, Mecdut. *Ahmed Fakih, Çarhname*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no: 684, 1956.
- Melioransky, Platon. “K’ voprosı o znaçeniy i proisxojeniy slov “çälâb” (çalap) i “çälâbi” v’ turetskom’ yazık”, *Zapiski Vostochnago Otdeleniya İmperatorskago Russkago Arxeologičeskago Obşestva*, S.Peterburg, 1904: 36-43.
- Meriç, R. Melul. “Şeyyad Hamza’nın Kızına Ait Mezar Taşı”, *Taşpınar Mecmuası*, S. 28, Afyon, 1935.
- Şemseddin Sami (1898): *Kamusü’l-A’lâm*, c. 6, İstanbul.
- Tatçı, Mustafa. *Yûnus Emre – Dîvân-ı İlahiyât*, İstanbul: H Yayınları, 2014, XVII+1195 s.
- Tezcan, Semih. “Eski Anadolu Türkçesi ve Yunus Emre Şiirlerinin Dili Üzerine”, *Yunus Emre*, (ed. Ahmet Yaşar Ocak), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 3335, (2012): 67-82.
- Timurtaş, F. Kadri. *Yunus Emre Dîvânı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları Bin Temel Eser Serisi, 1980.
- Varlık, Nûkhet. *Akdeniz dünyasında ve Osmanlılarda veba 1347-1600* (çeviri Hazal Yalın). İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017, 400 s. (Orijinal yayın: Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World, New York : Cambridge University Press, 2015. XVIII, 336 s.)

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Muğla (Hoca Mustafa Efendi) 0146 (s. 1)

الهيئات حضرت بون اموم قدس سره اخذ في	
به ياد لبر بود و عجب در ماه اولايي	يوسف بود و چون عمر شويده فالدي
آز تدي بوبه در دم دگر بنده طالع	در وقت اخيره قائم مولد الموم لاله
در تدبير بن بولد اشرف دوشه حاكدا شيخ	دو تنده آيولده اشرف شاد اولوين كودك
در قدمه در دوشه اشرف دوتلو اولوين بون	در هي اولينا كشي در و حاليه بباليع
از ماه عاشق	بگفتلر بونشي
هر عاشق بحري	اولوي عثمانم طالدي
كوزك اوله تازم طفلار بوندياده كدر عشق	انا انا كجوتنه الموم در و حاليه اشرف
اوله اجلي دورم كلكر اوتنه دور اوله اول	دنياه طوبه دره قوسر اعلى عشق حسرت بونش
انالي قوزلرين بونش دو كواله كوشونه	اونغول ديكدرت كجوي كدر و ترا اولوش
قوزلري قوزشلق قبون كشي قلندر كز	ايد حسرت بونش ايد حسرت بونش
نه عجاب علامتلا بونش كجوي آفتلر	بندلر سوي قانمدا اجل ايد ايش
قز جعفر اول حسرت كوديك كست بگجكلر	اوله اشرف اولوك اوتنه شاد عشق قوشونش
بجه يانلر ايراشق بجه عشق و عشق و عشق	كوزني كوكله دكش اوزاي بونش
وا دوزلر و ايش و ايد بگلكوم اولوم سوار	كلكله مشره نه ايش و اراجل ايدوي بونش
اكي كدر ارحاندر الله حكيم فوا ندر	زيرا عشق القوم اولدر نه ايد بجه اولوش
قبائلك عايجه كلنسر در عشق سلطان	سكن فود عشق بون اولبر در بونش عام
سكن فود عشق بون ماه محرم ايسر	بقيادوي قاني دنيا بجه اتر دهار بونش
اي بجا بونش امره	بجه زار بجا بونش
بواق الله اجل ايدره	بكلر قوزلرين بونش
از لرك عشق بون بكا بولاش ايليم	اوله آخرت و اعلفه بونش ايشم فونش

Mısır Milli Kütüphanesi Mecâmi' Türkî Tal'at 187, 1b

19. Yüzyılda Macarlara Türkçe Öğretmek Amacıyla Yazılmış Türkçe Dil Bilgisi: El Kitabı – Kendi Kendine Öğrenme

Török Nyelvtan: Kézikönyvül És Magántanulásra

Hümeyra YILDIRIM IMRENYİ¹ , Celile Eren ÖKTEN²

*Sorumlu yazar/Corresponding author:
Hümeyra Yıldırım Imrenyi (Yüksek Lisans Öğrencisi),
Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimleri
Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
E-posta: humeyrayildirim@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8385-9261

²Celile Eren Ökten (Doç. Dr.),
Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe
Eğitimi Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: celile@yildiz.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5541-648X

Başvuru/Submitted: 06.09.2021
Revizyon talebi/Revision requested:
30.03.2022
Son revizyon/Last revision received:
17.04.2022
Kabul/Accepted: 20.04.2022

Atıf/Citation: Yıldırım Imrenyi, Hümeyra ve Ökten, Celile Eren. "19. Yüzyılda Macarlara Türkçe Öğretmek Amacıyla Yazılmış Türkçe Dil Bilgisi: El Kitabı – Kendi Kendine Öğrenme" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 1 (2022): 191-215.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.991935>

ÖZ

Bu çalışmanın amacı 1875'te Gábor Bálint de Szentkatolnai (1844-1913) tarafından Macarca yazılmış Török Nyelvtan: Kézikönyvül És Magántanulásra adlı eseri dil bilgisi öğretim yöntemi açısından incelemektir. Bu incelemede, yazarın Macar dil mantığıyla Türk diline ve Türkçenin öğretimine yaklaşımı ele alınmaktadır. Dil bilgisinin ayrıntılı şekilde anlatılması, özgün metinlerin bulunması ve Macarlara Türkçe öğretmek için yazılmış olması bu eseri Türkçe öğretimi alanında özel kılmaktadır. Eser, Bölüm A, Bölüm B ve Bölüm C olarak üç ana kısımdan oluşmaktadır. Bölüm A'da Dil Bilgisi başlığı altında Türkçe'nin dil bilgisi kuralları örneklerle açıklanmaktadır. Bölüm B, yazar tarafından kitabın asıl bölümü olarak nitelendirilmektedir. Bu bölümde çeviri öğretim yöntemine göre yazılmış okuma metinleri Osmanlı Türkçeleri ve Macarca karşılıkları ile verilmektedir. Sadece okuma ve yazmanın ön planda olduğu bu öğretim yönteminde konuşma ve dinleme becerilerine yer verilmediği görülmektedir. C bölümünde ise ayrıntılı bir sözlüğe yer verilerek eser sonlandırılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Macarlar, Türkçe, Dil Bilgisi Öğretimi, Kültür Aktarımı

ABSTRACT

This study aims to analyze the book Török Nyelvtan: Kézikönyvül És Magántanulásra ("Turkish Grammar: As a Handbook and for Self-Study") by Gábor Bálint de Szentkatolnai (1844–1913), written in Hungarian in 1875. Szentkatolnai's approach is unique because he adopts a Hungarian perspective of the Turkish language and culture. A key innovative feature of the book is the inclusion of a reader consisting of various authentic texts. The author's Hungarian perspective crucially informs the book's content and how it presents Turkish grammar. The work consists of three main parts. Part A is divided into two sections, morphology and syntax. Part B serves as the central part of the book, wherein Szentkatolnai adopts the translation teaching method, supplying reading material in three parallel versions: Ottoman Turkish, Ottoman Turkish transcribed with Latin letters, and Hungarian translation. It can be seen that speaking and listening are neglected by this teaching method, with reading and writing skills taking center stage. In Part C, the book concludes with a detailed dictionary.

Keywords: Hungarian, Turkish, Teaching Grammar, Cultural Transmission

EXTENDED ABSTRACT

Gábor Bálint de Szentkatolnai (1844–1913) was an important Hungarian linguist who performed pioneering research on various Eastern languages. His works on the Eastern world still constitute the basis for many contemporary investigations. His approach to language description had a broad scope encompassing grammar, texts, and vocabulary, as evidenced by his books about Kazani–Tatar grammar and Mongolian as a Turani language. His texts, however, had a particular significance.

Szentkatolnai considered authentic texts the key part of a language study book, serving as an area for the application of grammar rules. His works contain important information about grammar and the culture and cultural history of the society in which a given language is used. He generally obtained the necessary information first-hand by visiting the regions where those languages were spoken and spending time with native speakers. As a result, his works are still essential sources in comparative linguistics today, containing valuable information on language, folklore, and ethnography.

The goal of the present paper is to analyze a book written in Hungarian by Szentkatolnai, titled *Török Nyelvtan: Kézikönyvül És Magántanuláásra*, published in 1875 by the Hungarian Royal University Press. The book’s title means “Turkish Grammar: As a Handbook and for Self-Study.” As the author states in the preface, this work was written to explain Turkish to Hungarians with Hungarian language logic. The idea that Szentkatolnai should write such a book came from Ármin Vámbéry, his teacher of Turkish at Eötvös Loránd University, Budapest.

The book was written as a bedside book that would enable Hungarians to learn Ottoman Turkish by themselves and read and understand Ottoman Turkish texts. The book responded to a need that Szentkatolnai had perceived as a student of Turkish. He was able to learn Turkish with the help of his teacher, Vámbéry, and with the limited resources he could reach.

In the preface of his work, Szentkatolnai states that it was almost impossible to access materials and books when he was a student. The resources he did have access to were only works describing grammar and lacking original texts. Thus, he felt a need for more detailed and authentic study books, and he wrote his Turkish Grammar for this purpose. He states that Ottoman Turkish is a complicated language and that very few study books are available. He makes the critical point that it is necessary to know Arabic and Persian to understand 19th-century Turkish. He states that Ottoman Turkish is different from and more challenging to understand than other Turani languages due to the abundance of Arabic and Persian words. Indeed, Turani Turkish is not enough to understand Ottoman Turkish. According to Szentkatolnai, it is necessary to master Ottoman Turkish because it is a gateway for those who want to learn Eastern languages.

The book was prepared and published due to the author’s desire to eliminate the lack of authentic texts in Turkish teaching. The work consists of three main parts. In Part A, under the main heading of Grammar, morphology and syntax are the two subsections. In this first part

of the book, the Turkish alphabet is introduced, and all grammatical rules are explained item by item. Explanations are offered in Hungarian, with Turkish examples illuminated by their Hungarian equivalents. The author considers Part B to be the central part of the book. This section follows the translation teaching method and presents reading material in three parallel versions: Ottoman Turkish, Ottoman Turkish transcribed with Latin letters, and Hungarian translation. It can be seen that there is no speaking or listening in this teaching method, which focuses exclusively on reading and writing. Finally, in Part C, the author supplies a detailed dictionary.

In this paper, Szentkatolnai's work is analyzed according to teaching method analysis and examined by considering the five criteria of document-based material analysis: (a) exploring the document as a reflection of its historical context, in this case, Turkish–Hungarian cultural and political relations; (b) recognizing that from a comparative linguistic perspective, the grammar part in the book can generate new questions about language description; beyond discussing vocabulary, syntax, and semantics, it is also aimed at promoting Turkish literature and culture; (c) analyzing the book in terms of the school to which it belongs and comparing it with other schools; in the case at hand, the Hungarian Turkology school is briefly introduced; (d) examining the work as a guidebook about contemporary Turkish society; and (e) studying the authentic texts in the book (newspaper, drama, poetry, etc.) used by the author both as demonstrations of grammatical rules and as a means of transmitting cultural knowledge.

Giriş

Türkçe'nin yabancı dil olarak öğretiminin tarihi hakkında yapılan araştırmalar bizi MÖ 2225'e kadar götürmektedir. Farklı kültürlerin dilini öğrenmek Hunlardan günümüze kadar sosyal, siyasi, ekonomik ve ilmî sebeplerle ihtiyaç olmuştur. Dil öğretiminin tarihine baktığımızda ise her dönemin kendine ait öğretim yöntemlerinin ve materyallerinin olduğunu görmekteyiz.¹

Türklerin, tarihî süreçte çok farklı coğrafyalarda yaşadığı ve çok farklı milletlerle irtibata geçtiği görülmektedir. Bu süreçte Türkler, gerek Türkçenin üstün bir dil olduğunu anlatmak, gerekse beraber yaşadıkları yabancı topluluklara Türkçeyi öğretmek amacıyla farklı zamanlarda eserler kaleme almışlardır. Bunların en eski olarak? bilineni Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılmış olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'tür. Fakat Türkçe öğretimi için eserler kaleme alanlar Türklerin yanı sıra farklı milletlerden Türkçeyi öğrenen, Türk dili ve Türk Dünyası üzerine çalışan Türkologlar ve Oryantalistler olmuştur. 19. asrın ortalarından itibaren Batı ile giderek gelişen sosyo-kültürel, ekonomik, siyasi ve askerî ilişkilerden dolayı Türk dili üzerine yapılan çalışmalar da artmıştır.²

Çalışmamızın odağı olan Macarlar, dünyada Türkoloji alanında ciddi çalışmalara imza atmanın yanı sıra Türk diline merak duymuş ve bu alanda önemli çalışmalar yapmışlardır. Macarlar ve Türkçe arasındaki ilişkiyi incelediğimizde iki önemli unsur karşımıza çıkmaktadır: Bunlardan ilki Ural-Altay dil ailesinin Fin-Ugor kolundan olan Macarcanın Türkçe ile dil bilgisi tipolojisi bakımından benzer olması, ikincisi ise Macar-Türk milletlerinin tarihsel ilişkileri. Çalışmamızı ilgilendiren kısım, konunun dil bilgisel özellikler ile alâkalı olan tarafıdır. Ancak bunun öncesinde Macar-Türk ilişkilerinden bahsetmek, Macarca ve Türk dili öğretim sürecini anlamak açısından önemlidir.

İlk olarak 896 yılı sonrasında Kuman ve Kıpçak boylarının Macaristan topraklarına yerleşmesiyle başlayan Macar-Türk ilişkileri, Osmanlı idaresinde oldukları döneme kadar yoğun bir şekilde devam etmiştir. Tarihin belli dönemlerinde ilişki kurmuş Macar-Türk toplulukları arasında etkileşim kaçınılmaz olmuştur. 19. yüzyılda başlayan ulusların inşası çalışmalarının sonucunda Macarlar, kökenleri hakkında düşünmeye ve araştırmalar yapmaya önem vermişlerdir. Özellikle Macar Bilimler Akademisinin, Doğu dünyasında yapılacak her türlü çalışmayı teşviki, Macarların Doğu dünyasına ne kadar önem verdiklerini göstermektedir. Peşte Üniversitesinin yanı sıra Macar Bilimler Akademisi de en başından beri Türkoloji çalışmalarının merkezlerinden biri olmuştur.³ Dil bilimciler başta olmak üzere, jeolog, botanikçi, asker, coğrafyacı ve asilzâdelerin de bulunduğu birçok araştırmacı Doğu'ya gönderilmiştir. Araştırmacılar bu bölgelerde, dil, din, folklor, kültür, giyim-kuşam, müzik vb. konuları

1 Nurşat Biçer, "Hunlardan Günümüze Yabancılara Türkçe Öğretimi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi* 1/3 (2012): 107.

2 Mustafa Arslan, "Tarihi Süreçte Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi-Öğrenimi Çalışmaları", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2012): 180.

3 Gabor Agoston, "*Siyaset ve Histografi: Macaristan'da Türk ve Balkan Çalışmalarının Gelişimi ve İstanbul'daki Macar Araştırma Enstitüsü*", çev. Bülent Keneş, 15, (Ankara: Türkler, 2002), 93.

araştırmışlar. Elde edilen veriler rapor hâlinde, Macar Bilimler Akademisine sunulmuştur. Çalışmamızın konusunu oluşturan Gábor Bálint de Szentkatolnai de bu araştırma grubunda yer alan araştırmacılardan biridir.

Yapılan bu çalışmalar neticesinde Macar dünyası ikiye ayrılmıştır. Bir grup, Macarların Türklerle akraba olduğunu savunurken diğer grup ise Macarların bir Fin-Ugor kavmi olduğunu savunmuştur. Bu tartışmalar günümüzde de sürmektedir.⁴ Macarların Türk olarak adlandırılmasının temelinde Batılı kaynakların Macarlardan Türk olarak bahsetmesi ve Türk Hun akrabalığı meselesi etkili olmuştur. Günümüzde olduğu gibi tarihte de devam etmiş olan bu soy tartışmasında akademisyenlerin de yer aldığını görmekteyiz. Macarların Ugor kavmi ile mi, yoksa Türk kavmi ile mi akraba olduğu konusunda iki karşıt görüş oluşmuştur. Gábor Bálint (1844-1913) ve Ármin Vámbéry (1832-1913) Macarların Türk kavimleri ile akraba olduğunu savunurken Pál Hunfalvy (Hunsdorfer) (1810-1891) ise Macarların Ugorlar ile soydaş olduklarını savunmuşlardır. Hâkim görüş ise Fin-Ugor kökenlerini destekler niteliktedir. Bütün bunların yanında Macarların kökenini Sümerlerde, Maorilerde, Amerika yerlilerinde, hatta Grönland'da arayanlar ve bu teorileri kendilerine göre kanıtlamaya çalışanlar da olmuştur.⁵

Macarlar ad verme, teşkilatlanma, kültür, dil yapısı ve birçok bakımdan da Türklerle benzerdirler. Bugün Macarcada yaklaşık 1750 civarında Türkçe kökenli kelime bulunmaktadır. Macarca ve Türkçe arasında dil etkileşiminin arttığı dönemler karşımıza çıkmaktadır.⁶

Macarların Türkçe ile ilgili tarihî serüvenine baktığımız zaman farklı dönemlerde yaptıkları çalışmalarla birçok yazar ve eserle karşılaşmaktayız. Bu isimlerden ilki, günümüzde Türkiye'de bulunan Macar Kültür Merkezine adını vermiş olan ve Türkçe şiir yazacak kadar Türkçe bilmekte olan Macar şair Bálint Balassi (1554-1594)'dir. Bir diğeri ise, Macar Doğu bilimi uzmanlarından olup 1672'de Türkiye'de 7 yıl kalmış ve *Colloquia Familiaria Turcico-Latina* adlı Latin harfleriyle Türkçe konuşma kılavuzu, sesbilgisi ve ağız bilgisini içeren eserin yazarı Jakab Nagy'dır.⁷ *Osmanografia* eseri ile Sámuel Decsy (1742-1816) ise diğer bir araştırmacıdır. Ayrıca, Repiczky János (1817-1855)'u da anmak gerekir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, kökenlerinin ne olduğunu araştırmak için Doğu'ya açılan Macarların, Türk diline olan ilgileri ve çalışmaları göz ardı edilmeyecek kadar önemlidir. Bu dönemde Sándor Kőrösi Csoma (1784-1842) Türkoloji çalışmalarına zemin hazırlamasıyla önemli bir yere sahiptir. 1860'lardan asrın sonuna kadar birçok bilim adamı, kâşif ve seyyah Anadolu'yu ziyaret edip, Türk kültürü ve Türk dili hakkında bilgi edinip eserler kaleme

4 İsmail Doğan, "Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 47, 2 (2007): 2.

5 Doğan İsmail, "Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi", 7.

6 Bülent Şimşek, "Türkçe ve Macarca Dil Bilgisi Tipolojilerinin Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretilmesi Temelinde Karşılaştırılması" (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 13.

7 Andras Bodrogliget, G. Hazai, "Das Osmanisch – Türkische Im XVII. Jahrhundert", *International Journal of Middle East Studies* 8, 2 (1977): 251-265.

almışlardır. Bu isimlerden en önemlisi ve çok bilineni Ármin Vámbéry'dir.⁸ Vámbéry, Osmanlı coğrafyasında bulunmuş Macar bilim adamı olarak Türk diline ve Osmanlı Türkçesine hâkim, bu konuda eserler veren önemli bir Türkologtur. Ármin Vámbéry'nin yanı sıra sayabileceğimiz diğer isimler şunlardır; József Budenz, Bernát Munkácsi, Géza Kuun, Gábor Bálint, Ignáz Kunós, Pál Hunfalvy, Gyula Mészáros, Jozsef Thúry.⁹ Almásy György (1867-1933), Bálint Gábor (1844-1913), Bodrogligeti András (1925-), Budenz József (1836-1892), Deskó Endre (1816-1874), Eckman János (1905-1971), Fekete Lajos (1891-1969), Gombocz Zoltán (1877-1935), Halasi-Kun Tibor (1914-1991), Hazai György (1932-2016), Kakuk Zsuzsa (1925-), Ligeti Lajos (1902-1987), Mandoky Kongur István (1944-1992), Moravcsik Gyula (1892-1972), Munkácsi Bernát (1860-1937), Németh Gyula (189-1976), Pröhle Vilmos (1871-1946), Reguly Antal (1819-1858), Repiczky János (1817-1855), Tasnádi Edith (1942-), Thury József (1861-1906), Vámbéry Ármin (1832-1913), Vá sáry István (1945-) 19. asırdan günümüze kadar olan diğer Macar Türkologlardır.¹⁰

Bu çalışma 19. yüzyılda Macaristan'daki Türkoloji çalışmalarının bir parçasını oluşturan Ármin Vámbéry'nin öğrencilerinden dil bilimci Gábor Bálint de Szentkatolnai ve Macarlara Türkçe öğretmek için kaleme aldığı eserdir. Eseri değerlendirmeye geçmeden önce yazar hakkında kısaca bilgi verilecektir. Gábor Bálint De Szentkatolnai, Transilvanya'da 13 Mart 1844 tarihinde dünyaya gelmiştir. Babasından Latince öğrenmiştir. İbranice, Arapça, Yunanca, Fransızca, İtalyanca, Almanca, Türkçe, Farsça ve Uygurca çalışmıştır. 1851'de mezun olduktan sonra hukuk okumak için Viyana'ya gitmiş, ancak Şarkşinaslığa yönelmiştir. Türkçe öğrenmek için Türk Hariciye Nezaretine gitmiştir.¹¹ Ekonomik sebeplerden dolayı Budapeşte'ye geri dönmüş ve çalışmalarına Budapeşte'de Eötvös Loránd Üniversitesi'nde devam etmiştir. Vámbéry'nin ve József Budenz'in teşvikleri ile Doğu'yu keşfetmek amacıyla yapılan çalışmalara katılma fırsatı bulmuştur. Macar ırkı ve Macar dilinin sınıflandırılması konusunda Vámbéry ile aynı fikri savunmuştur. Moğolca ve Macarca arasındaki akrabalık ilişkileri hakkında araştırma yapmak için görevlendirilmiştir. 1871'de St. Peterburg'a gitmiş, aynı yıl içerisinde Kazan'a gitmiştir. 1871 Eylül ayından 1872 Mayıs ayına kadar Astrahan'da kalmıştır. Kazan'da, Tatarca'yı öğrenmiş ve Tatarca üzerine çalışmalarına devam etmiştir. 1872'de tekrar St. Petersburg'a gitmiş ve burada Türkçe-Tatarca, Moğolca, Fin-Ugor, Kafkas ve Tibet dilleri hakkında çalışmalar yapmıştır. 1873'te tekrar Moğolistan'a gitmiştir. Bütün bu bölgelerde mevcut verileri sistematik bir şekilde toplamış, dilin kuralları, folklorik unsurlar, günlük dil ve günlük dilde kullanılan deyimler üzerine titizlikle

8 Gábor Fodor, "Macar Gözüyle Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye (1850-1940)", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* (2014): 79.

9 Duran, "Macar Türkolojisi", *Belge Dergisi* (2020): 2759.

10 Mehmet Gümüşkılıç, "Macaristan Türkolojisi Üzerine Bir Biyo-Biyografi Denemesi", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/4 (2012): 367-406.

11 András Bodor, *Szentkatolnai Bálint Gábor; a nyelvtudós. In: Szentkatolnai Bálint Gábor*, (Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása., 1994), 7.

çalışmıştır.¹² 1875 yılında yaptığı çalışmalarla alakalı eserleri yayınlarken çalışmamızın asıl konusu olan *Török Nyelvtan: Kézikönyvül És Magántanulásra (Türkçe Dil bilgisi: El Kitabı-Kendi Kendine Öğrenme)* başlıklı Türkçe dil bilgisi eserini yazmıştır.¹³ 1878’de Bombay’a gitmiş, orada Tamilce öğrenmiş ve Turan dillerinin Sanskritçe olan Tamilce ile Macarcanın akraba olduğu sonucuna varmıştır. Kafkas dilleri üzerine yapmış olduğu çalışmaları neticesinde; *Kazan-Tatar Metinler*¹⁴, *Kazan-Tatar Sözlük*¹⁵, *Kazani-Tatar Dil bilgisi*¹⁶ *Mançuların Tören Kitabı*¹⁷, *Rusya ve Asya’ya Seyahat, Dil bilimsel Çalışmalar*¹⁸, *Macar-Moğol Dillerinin Karşılaştırılması*¹⁹, *Kabardey Dil bilgisi*²⁰, *Almanca, Tamilce ve Japonca dillerinden oluşan Tamilce sözlük*,²¹ *Kabardeyce-Macarca-Latince Sözlük*²² başlıklı eserleri yazmıştır. Çalışmalarına 1912 yılına kadar devam etmiş, 26 Mayıs 1913 yılında Timisoara’da hayata veda etmiştir.

Yöntem

Gábor Bálint de Szentkatolnai’nin *Török Nyelvtan: Kézikönyvül És Magántanulásra (Türkçe Dil bilgisi: El Kitabı – Kendi Kendine Öğrenme) (1875)* adlı eseri “öğretim yöntemi” analiz birimine göre taranmış ve dokümana dayalı materyal incelemesinin beş işlevi göz önünde bulundurulmuştur. Bu işlevler çalışmamızın içeriği ile şu şekilde sıralanmaktadır: a) Metnin ait olduğu bağlam ile tarihsel geçmişe ışık tutması; b) Kitaptaki dil bilgisinin karşılaştırmalı dil bilim aracılığıyla yeni sorular üretebilmesi; sözü bilgisi, cümle bilgisi, anlam bilgisi dışında Türk edebiyatını ve kültürünü tanıtımına yöneliktir. c) Kitabın içeriğinin daha iyi anlaşılması için ait olduğu Macar Türkoloji ekolüne değinilerek başka kaynaklara yönlendirmesi; diğer Türkoloji çalışmalarına dikkat çekilmesidir. d) Devrinin Türk toplumunu takip etmeyi sağlaması; kitabı kullanan kişilere rehberlik etmesidir. e) Bulguları başka kaynaklarla da doğrulayabilmesi; gazete, tiyatro, şiir, vd. gibi özgün ve güncel materyallerden yararlamasıdır.²³

- 12 Ágnes Birtalan, *A Romanized Grammar of The East- and West- Mongolian Languages with Popular Chrestomathies of Both Dialects by Gábor Bálint of Szentkatolna*, (Budapest: Magyar Tudomány Akadémia., 2009), 9.
- 13 Gábor Bálint de Szentkatolnai, *Török Nyelvtan: Alak-, Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulásra* (Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda., 1875).
- 14 Gábor Bálint de Szentkatolnai, *Kazani-Tatar Nyelvtanulmányok Kazani-Tatar Szotar* (Budapest: Magyar Tudomány Akadémia., 1876).
- 15 Gábor Bálint de Szentkatolnai, *Kazáni-Tatár Nyelvtanulmányok* (Budapest: Magyar Tudomány Akadémia, 1875)
- 16 Gábor Bálint de Szentkatolnai, *Kazani-Tatar Nyelvtanulmányok Kazani-Tatar Nyelvtan* (Budapest: Magyar Tudomány Akadémia., 1877).
- 17 Gábor Bálint de Szentkatolnai, *A Mandsuk Szertartásos Könyve* (Budapest: Magyar Tudomány Akadémia Könyvkiadó., 1876).
- 18 Gábor Bálint de Szentkatolnai, *Bálinth Gábor Jelentése Oroszország- és Ázsiában Tett Utazásáról és Nyelvészeti Tanulmányairól: Melléklet Öt Khálymik Dano Hangjegye. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből* (Budapest: Eggenberger., 1874).
- 19 Gábor Bálint de Szentkatolnai, *Párhuzam a Magyar és Mongol Nyelv Terén: Magyar-Mongol Két Nyelvet Egyenlítő Írat = Madsar Monghol Khojor Khele Adalithkakhó Bicsik* (Budapest: Hornyánszky., 1877).
- 20 Gábor Bálint de Szentkatolnai, *Kabard Nyelvtan* (Kolozsvár: Magyar Tudomány Akadémia., 1900).
- 21 Gábor Bálint de Szentkatolnai, *Tamilische (Dravidische) Studien: In Zwei Theilen: Grammatikalischer Teil: Lexikalischer Teil* (Wien: Wien Hölzel., 1898).
- 22 Gábor Bálint de Szentkatolnai, *Lexicon Cabardico-Hungarico-Latinum* (Kolozsvár: Sumptibus autoris., 1904).
- 23 Gleen A. Bowen, “Document Analysis as a Qualitative Research Method”, *Qualitative Research Journal* 9/2 (2009): 27-40. DOI 10.3316/QRJ0902027.

Bulgular

Eserin Ön Söz ve İçeriğine Dair

Eser, içindekiler kısmında belirtildiği üzere, A, B ve C olarak üç ana kısımdan oluşmaktadır. Bölüm A’da, *Dil bilgisi* ana başlığı altında iki alt başlık olarak *biçim bilgisi* ve *cümle bilgisine* yer verilmektedir.

Bölüm B, kitabın asıl bölümü olarak nitelendirilmektedir. Çünkü yazarın amacı, başta Klasik Türk Edebiyatı’na ait eserler olmak üzere Türkçe metinlerin, dili öğrenen kişi tarafından rahatça okunup anlaşılabilmesini sağlamaktır. Bu yüzden eserin bu bölümünde ilk önce Osmanlı Türkçesi metinlerinin Türkçe (Latin harfleri ile) karşılığını ve Macarca çevirisini verirken daha sonraki metinlerin çevirilerini vermeyip dili öğrenen kişiyi biraz zorlaması ve zihin açıcı olması için okuyucuya bırakmıştır. Kitap her ne kadar çeviri esasına dayalı anlayışla yazılmış olsa da içerdiği metinlerin özgün olması ve bu metinleri anlamak için ihtiyaç duyulan bütün dil bilgisinin ilk bölümde verilmiş olması, bu kitabı dil öğretimi açısından önemli kılmaktadır.

Bölüm C ise kitabın sözlük kısmıdır. Kelime bilgisine oldukça önem veren yazar tarafından bir sözlük hazırlanmış ve kitabın son kısmında okuyucuya sunulmuştur. Son bölümde, Batı dünyası için Latince ne ise, Doğu dünyası için de Osmanlı Türkçesinin aynı anlama geldiğini ifade etmektedir. Yazar, kitabını Macaristan’da basmayı bilinçli olarak tercih ettiğini ve kendi dil mantığı ile yabancı bir dili anlatma amacına ulaştığını, zorlu bir çalışmanın ürünü olan kitabını kullanmak isteyen herkese sunduğunu ifade ederken, Sadi’ye ait olan:

“Köhen dsâmei khish pirâsšten,
Bih ez dsâmei arjet khâsten”

“Başkasının yeni elbisesini tercih etmektense, eski de olsa kendi elbiseni giy”²⁴ anlamında gelen Farsça dizeyi paylaşarak kitabın ön sözünü noktalamaktadır.²⁵

Temel Bilgiler başlığını taşıyan bölüm, dil bilgisi kısmından önce gelmekte ve yazar tarafından sonradan yazılan ve düzeltilen bazı kısımları içermektedir. Yazarın kitabın ön sözünde de belirttiği gibi kitabın basımı aşamasında, Asya bölgesinde olduğu için baskıları teker teker inceleme fırsatı bulamamıştır. Daha sonra inceleme fırsatı bulmuş ve tespitlerinden bu bölümü yazma ve kitaba ekleme ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Temel Bilgiler kısmında Türkçe ses bilgisi, telaffuz ve hecelemeyle dair bilgiler verilmektedir. Türkçede bulunan sesli ve sessiz harfler gösterilip örneklendirme yapılmaktadır. Bir harfin hem sesli hem de sessiz olarak nasıl kullanılabildiğini ى harfi özelinde دینمک (*dinmek*) ve شى (*şey*) örneklerini vererek açıklamaktadır. ى harfi yerine ك harfinin de kullanıldığını yazmakta ve اکلمک (*eğilmek*) örneğini vermektedir. Türkçedeki sesli harflerin Macarcadaki karşılıklarını vermekte ve farklı olan harflere açıklama getirmektedir. Macarcada a, e, i, o, ö, u, ü sesli

24 Doğrusu şu şekildedir;

“Kuhên came-ye khish pirâsten,

Beh ez came-ye ariyet kasten” Sadi’i Şîrâzî / Gülîstan Eseri

25 13. Yüzyılda Şîraz’da doğmuş olan Sadi’i Şîrâzî, Fars Edebiyatının en büyük şairlerindedir.

harflerinin yanı sıra *á, é, í, ó, õ, ú, ũ* harflerinin de bulunduğu ve kullanımlarının ne şekilde olduğundan bahsetmektedir. Sesli harflerden sadece “*i*” harfinin Macarcada bulunmadığına dikkat çekmektedir. Aksanlı olan sesli harflerin, Osmanlı Türkçesinde uzatma (^) harfi ile görevinin aynı olmadığını ve karıştırılmaması gerektiğini açıklarken *âlem* ile *alem* kelimelerini örnek vererek anlamca nasıl bir fark olduğunu açıklamaktadır. *ى, و, ا* harflerinin hangi seslere karşılık geldiklerine örnekler vermektedir. Arap alfabesinin kullanıldığı Osmanlı Türkçesinde hareke Arapçada olduğu gibi harekelendirme olmadığını, hareke kullanılmadığını, sesletimin harflerle sağlandığını açıklamaktadır. Ancak yine de hareketleri tek tek göstermekte, her bir hareketin hangi harflere karşılık geldiğini açıklamaktadır. Harfler ve seslendirmeler konusunda Osmanlı Türkçesinde *ح, خ, ط, ص* harflerinin telaffuz olarak kullanılmadığını sadece kalın sesli sesletimi yapmak için kullanıldığını *حولمق (Havlamak), صو (Su), باصمق (basmak)* vb. örneklerle, kalın harflerin sesletimi ile alâkalı *d* harfi için *ط* harfinin kullanıldığını *طوقوز (dokuz), بولوط (bulut)* örnekleriyle anlatmaktadır. Arapçada olmayan ama Osmanlı Türkçesinde *ا (elif)* 'in üzerine yatay olarak konulan *آ* işaretinin *a* sesi verdiğini, *و (vav)* üzerine konulan aynı işaretin ise *o* sesi verdiğini anlatmaktadır. Türkçedeki sesli ve sessiz harfleri anlatıp Macarca ve Arapça ile kıyasladıktan sonra anlaşılır bir şekilde örneklendirmektedir. Bu ilk bölümde yazar, *geniş-dar ünlüler* açıklamasıyla başlamakta, ses uyumu konusunu anlatmakta ve Türkçedeki ses olaylarını maddeler hâlinde anlatıp örneklendirmeler yaparak bu bölümü sonlandırmaktadır.

Bu bölümün ardından ise kitabın asıl bölümünü oluşturan *Nyelvtan-Biçim Bilgisi* kısmı yer almaktadır. Eserin en ayrıntılı bölümü bu bölümdür. Bu bölüm kendi içerisinde *Sarf* ve *Nahiv* olarak iki kısma ayrılmaktadır. *Sarf* kısmında yer alan konular; Harflerin telaffuzu, ses uyumu, hareketler, Arap harflerinin sayısal değeri,²⁶ isim, isim çekimi, sıfatlar, sayılar, zamirler, kişi zamirleri, iyelik ekleri, dönüşlü zamirler, işaret zamirleri, soru zamirleri, belirsiz zamirler, fiiller, fiil formlarının analizi, yapım ekleri, zamanların oluşumu, fiil ekleri, *-irmek/-imek* yardımcı fiil çekimi, *olmak* yardımcı fiili, normal fiillerin çekimi, dolaylı anlatılmış fiillerin çekimi, sıfatlar, sıfat biçimleri, birleşik fiiller, birleşik fiillerin çekimi, isimler, bağlaçlar, *mi* soru eki, kelime türetme, birleşik isimler vd. *Nahiv* kısmında yer alan konular ise; İsimlerin kullanımı, izâfe eki ile yapılan birleşik kelimeler, sıfatlar, sayılar, fiiller, fiile bağlı olarak kelimelerin sıralanışı, fiillerin çekimi, zamire hitap eden fiiller, sıfat fiil, zarflar, dolaylı anlatımı olan fiiller, bağlaçların kullanımı, kalıp sözler, cümlenin yapısı, birleşik cümleler vb.

Dil bilgisi bölümünden sonra kitabın ikinci bölümünde özgün metinler yer almaktadır. *Okuma Kitabı* başlıklı bu bölüm üç bölüme ayrılmaktadır. İlk bölüm, *Durûb-ı Emsal* başlığı altında atasözleri ile başlamaktadır. Türkçede ve Macarcada kullanımı olan toplam 102 adet atasözüne yer verilmektedir. *II. Bölümde* ise, *Letâif* başlığı altında 24 parçadan oluşan metinlere yer verilmektedir. Bu metinlerin bir sayfada Osmanlı Türkçesi, diğer sayfada ise Latin harfi ile yazılmış şekilleri mevcuttur. *III. Bölümde* ise, edebi eserler başta olmak üzere tarihî metinlerden *Tacü 't-tevârih* (Hoca Sadettin), *Mohaçnâme* (Kemalpaşazâde) ve *Münşeatü 's-*

26 *Ebced hesabından bahsetmektedir.

Selâtin (Feridun Bey) gibi örnekler vardır. *Şâir Evlenmesi* (Şinâsi) 10 bölüm şeklindedir. Yazar, burada her sayfada dipnot olarak parçaya ait bilinmeyen kelimelerin anlamlarını göstermektedir. Bu bölümde metinlerin Latin harfleriyle yazılmış Türkçelerini vermemektedir. Bir sayfada Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metinleri ve diğer sayfada ise bu metinlerin Macarca çevirilerini vermektedir. Kitabın sonunda ise Türkçe-Macarca sözlük yer almaktadır. Önce kelimenin Arap harfleri ile yazılmış Türkçesi, yanına Latin harfleri ile Türkçesi verilmekte ve karşısına Macarca anlamları sıralanmaktadır.

Török Nyelvtan: Kézikönyvül És Magántanulásra, Türkçe Dil bilgisi: El kitabı ve Kendi Kendine Öğrenme başlıklı kitabın, ana dili Macarca olan kişilerin Türkçe dil bilgisini öğrenmesinin yanı sıra ana dili Türkçe olup Macarca öğrenmek isteyen kişiler için de günümüzde kullanımı mümkündür. Eser Türkçe öğretimi üzerine yazılmış bir eser olduğu için, bu bölümde eseri yabancılara Türkçe öğretimi esaslarına göre inceleyeceğiz.

1. Dil Bilgisi A Bölümü

Alfabenin öğretilmesinde Alfabe Yöntemi de denilen *Harf Yöntemi* kullanılmıştır. Harf Yöntemi, alfabedeki harflerin sırasıyla okunuşlarını ve yazılışlarını öğretme esasına dayanır.²⁷

Az ábécé					
Sorszám	A betűk alakja				A betűk nevei
	külön állva	szó végen	szó közepén	szó elején	
1	ا	ا	ا	ا	elif.
2	ب	ب	ب	ب	be.
3	پ	پ	پ	پ	pe.

Resim 1: Osmanlı Türkçesi Alfabe Tablosu

Resim 1’de görüldüğü gibi Osmanlıca harfler, harflerin adları (betűk nevei), tek başına (külön állva), başta (szó elején), ortada (szó közepén), sonda (szó végen) yazılışları gösterilmektedir. Eserde tabloyla alakalı açıklamalar maddeler hâlinde verilmektedir. Maddelerdeki açıklamalarda önce harfin kendisi yazılmakta, Macarca karşılığı verilmekte, Macarca ve Osmanlı Türkçesi ile örneklendirilmektedir. Örneğin; م: m, موم mum: gyertya. Örnekte de görüldüğü gibi bütün harfler sırasıyla bu şekilde örneklendirilerek açıklanmaktadır.²⁸ Devamında yazar, hareke konusuna da ayrıntılı bir şekilde yer vermektedir. Esre, Üstün, Ötre, Tenvin, Şedde, Med, Vasl, Hemze ve Cezm hareketlerini teker teker örneklerle açıklamaktadır.

27 Erol Barın, “Yabancılara Türkçe Öğretme Amacıyla Yazılan Enebilere Mahsus Elifba Kitabı Üzerine”, *TÜBAR* 27 (2010): 127.

28 Szentkatolnai, *Török Nyelvtan: Alak-Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulásra*, 1.

ا	ب	ج	د	هـ	و	ز	ح	ط	ي
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ك	ل	م	ن	س	ع	ف	ص		
20	30	40	50	60	70	80	90		

Resim 2: Ebced Hesabının Gösterilmesi

Resim 2’de görüldüğü gibi yazar ebced hesabına göre harflerin sayısal değerlerini vererek ebced hesabına dair bilgiler vermekte ve ilk 40 maddede harf, harflerin telaffuzunu anlattığı bölümün 40. maddesinde ebced hesabını açıklayarak bu bölümü sonlandırmaktadır.²⁹

Egyes.	
<i>Nevező</i> :	ارسلان <i>arslan</i> = oroslán.
<i>Birtokos</i> :	ارسلانك <i>arslan-în</i> = orosláné.
<i>Tulajdonító</i> :	ارسلانه <i>arslan-a</i> = oroslának.
<i>Szenvedő</i> :	ارسلاني <i>arslan-i</i> = oroslánt.
Többes.	
<i>Nevező</i> :	ارسلانلر <i>arslanlar</i> = oroslánok.
<i>Birtokos</i> :	ارسلانلرك <i>arslanlar-în</i> = oroslánoké.
<i>Tulajdonító</i> :	ارسلانلره <i>arslanlar-a</i> = oroslánoknak.
<i>Szenvedő</i> :	ارسلانلري <i>arslanlar-i</i> = oroslánokat.

Resim 3: İsim Çekim Tablosu

Resim 3’te görüldüğü gibi ünsüzle biten *arslan* kelimesinin tekil ve çoğul hâlleri ismin yalın hâli (*nevező*), İyelik ekleri (*birtokos*), *-e hâli* (*tulajdonító*), *-i hâli* (*szenvedő*) çekimleri verilmektedir. Bu konuyu daha da ayrıntılı açıklamak için *deniz*, *kulak*, *eşek* örneklerinin çekimli hâlleri verilmektedir.³⁰ Sesli harfle biten isme örnek olarak *paşa* ve *tepe* kelimeleri örnek olarak verilmekte ve kelimelerin çekimli hâlleri gösterilmektedir. Açıklamada ismin hâlinin Macarca karşılığı, örnek ismin Osmanlı Türkçesi, Latin harfleri ile yazılışı ve kelimenin Macarca anlamı verilmektedir. Eserde ayrıca, ünsüzle biten ek almış isimlerde harf değişimleri dipnotlarla açıklanmaktadır. *K-g yumuşaması* örnek olarak dipnotta anlatılmaktadır. İsimler konusunu anlatmaya devam eden yazar 42. maddede çoğul konusunu ele almakta ve isimlerin çoğul yapılışının Arapça ve Farsçadaki yapılışlarının Türkçe ile aynı olmadığını açıklamaktadır. Arapça kelimelere Türkçe *-lar* ekinin getirilmemesi gerektiğini *selâtin* kelimesi üzerinden açıklamakta ve *selâtinler* şeklinde bir kullanımın olamayacağına dikkat çekmektedir.

İsimler konusunun akabinde yazar sıfatlar konusunu açıklamaktadır. Türkçede, Macarcada da olduğu gibi sıfatların tekillik ve çoğulluk durumuna göre değişmediklerini açıklamaktadır. Bu durumu *iyi kitap*, *iyi kitaplar* örnekleri ile açıklamaktadır. Ardından karşılaştırma sıfatlarından olan *daha*, üstünlük sıfatlarından olan *en*, *pek*, *çok*, *ziyâde* örnekleriyle açıklamakta ve pekiştirme sıfatlarını da sekiz tane örnekle açıklamaktadır. Bunlar sırasıyla, *kapkakra*, *kıpkırmızı*,

29 Szentkatolnai, *Török Nyelvtan: Alak-Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulásra*, 7.

30 Szentkatolnai, *Török Nyelvtan: Alak-Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulásra*, 8.

bembeyaz, simsiyah, kupkuru, yemyeşil, dopdolu, apaçık sıfatlarıdır. Bir sonraki maddede ise sıfatlarda karşılaştırmanın, *-den* hâlinde olan nesneyi sıfattan önce kullanarak yapılabileceği açıklanmakta, *Kar şekerden beyazdır* örneği vermektedir.

Sıfatlar konusundan sonra sayılar konusunu anlatmaktadır. Yazar belirtme sayı sıfatlarının içinde yer alan asıl sayı sıfatlarından bahsetmektedir. Sıfırdan başlayıp, onluk, yüzlük, binlik, milyon şeklinde sayıları göstermektedir. Sayıların Arapça, Türkçe ve Macar karşılıklarını vermektedir. Sıra sayı sıfatı eki olan *-ıncı, -inci* eklerini göstermekte; *dokuzuncu, birinci, ikinci* örneklerini vermektedir. Üleştirme sayı sıfatlarını anlatmaktadır. *-(ş)ar* eki getirilerek yapıldığını açıklamaktadır. *Birer, kırk birer ve altışar* örneklerini vermektedir. Asıl sayı sıfatlarında hesap ifadelerinin konuşma dilinde nasıl kullanıldığını anlatmaktadır. *Kere (çarpy), katı, daha (artı)* ifadelerini Macarcalarını ve Osmanlı Türkçesindeki karşılıklarını vermektedir. Kesir sayı sıfatlarından bahsetmektedir. *Örneğin: Onda üç, yüzde bir, yarım, buçuk* vb. *Çok, az, çok az* gibi belgesiz sıfatları açıklamaktadır. *Buçuk* kesir sayı sıfatının, *bir buçuk, iki buçuk* olarak da ifade edilebileceğini anlatmaktadır. *Çeyrek* ifadesinin, bir nesnenin dörtte birini veya zamanın dörtte birini de ifade edebileceğini açıklayarak sayılar bölümünü sonlandırmaktadır.

1-ső SZEMÉLY.

Egyes szá m.

Nevező : *بن* *ben* = én.

Birtokos : *بنم* *benim* = enyém.

Tulajdonító : *بكا* = *baña* = nekem.

Szenvedő : *بنى* *beni* = engem.

Többes szá m.

Nevező : *بن* *biz* = mi.

Birtokos : *بنم* *bizim* = miénk.

Tulajdonító : *بنه* *bize* = nekünk.

Szenvedő : *بنى* *bizi* = minket.

Resim 4: Zamirler Tablosu

Zamirler konusunu, toplam yedi maddede alınmaktadır. Şahıs zamirleri ve çekimlerine dair tabloları verilmektedir. Resim 4'te şahıs zamirleri ismin hâl ekleriyle çekimlenmiş hâlde verilmektedir. Fakat burada ismin *-de* ve *-den* hâliyle çekimlenmediğini görmekteyiz.³¹ Zamirler konusunda Türkçede üçüncü tekil şahıs zamirinin *o*, aynı zamanda işaret zamiri olduğunu belirtmektedir. Diğer bir maddede iyelik eklerini anlatmakta ve bu eklerin eklendiği isim ile ses uyumu olması konusunu şu örneklerle açıklamaktadır, *baba – babam, kitap-kitabın, ana-anası, vatan-vatanımız, el-eliniz, sigara-sigaraları*. Üçüncü tekil şahıs ve üçüncü çoğul şahıs iyelik ekinin, zamir belirtilmediğinde karıştırılmasının söz konusu olduğuna dikkat çekmektedir.

Örneğin: Kolları derken *onun kolları mı onların kolları mı*, kişi belli değildir. Anlamın açık olması için zamirin belirtilmesi gerektiğini yazmaktadır. Üçüncü kişi iyelik eki alan adlar belirtme eki aldığıında; Üçüncü tekil ve çoğul iyelik ekleri belirtme hâli eki aldıklarında, belirtme

31 Szentkatolnai, *Török Nyelvtan: Alak-Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulása*, 12.

hâlınden önceki harfin *n* harfi olduğunu anlatmakta, *çocuk-çocuğunu* örneği ile açıklamaktadır. Dönüşlülük zamirini *kendi* ile anlatmaktadır. İsmın önünde kullanıldığında *kendi eviniz gibi* örneğinde olduğu üzere niteleyici görevi gördüğünü açıklamaktadır. *Kendi* zamirinin çekim tablosunu vermektedir. Dönüşlülük zamirinin ikileme şeklinde nasıl kullanıldığını anlatmaktadır. Bu konuda, bağlam içinde kullanılmış herhangi bir örnek vermemekte, sadece *kendi kendime* örneğini vermektedir.

İlgi zamiri olan *-ki* anlatılmaktadır. *Benimki, seninki, onunki, bizimki, sizinki, onlarınki* vs. İyelik eki almış isme, ilgi zamiri ile birlikte çoğul eki ve belirtme hâli ekinin nasıl getirildiğini *babanunki, babanunkiler, benimkileri, seninkilerine* örnekleri ile açıklamaktadır. İşaret zamirlerini anlatmakta: *Bu, şu, işbu* vb.

Bunun yanında sorulara cevap olarak *işte bu yüzden* anlamında kullanılan *işbu* örneği verilmektedir. *Kim, ne, hangi, ne kadar, nasıl, kaçınıcı, kaç kere, ne türlü* gibi soru zamirlerine yer vermektedir. Türkçede ilgi adlı yoktur. İlgi adlı Macarcada *hogy* ifadesine karşılık gelmektedir. Diğer *ki* ise 66. maddede açıklanmış ek olan *-ki*'dir. *O adam ki geliyor karşımdadır* cümlesinde, *ki* bağlacı ile her iki yüklemın öznesi aynı olan *o adama* dikkat çekilmektedir.³² *İşte bu at ki ben onu çok severim* cümlesinde ise *nesneye ki* bağlacı ile dikkat çekilmektedir.³³ Belgisiz zamirlerden ve miktarlardan bahsetmektedir. *Biri, bazı, hiç, hiçbir, kimse, hiçkimse, kimesne, birbirini* örneklerini vermektedir. Soru cümlelerinde ve olumsuz cümlelerde kullanılan belgisiz zamirleri tek grupta göstermektedir. Olumlu cümlelerde kullanılan *her kim, her ne, her nasıl, herkes, her biri* gibi belgisiz zamirleri bir grupta toplamaktadır. Tek tek hepsini bağlam içinde nasıl kullanıldığını göstermemekte, sadece kelime olarak göstermektedir.

Alüüt, dâható :	سوزمك	<i>szeo-mek = szeretni.</i>
„ müvelletó :	سوزدريك	<i>szeo-dir-mek = valakít megszeretétni.</i>
„ visszaható :	سوزنيك	<i>szeo-in-mek = én magát szeretni, asas örvendeni.</i>
„ viszsonos :	سوزيشك	<i>szeo-is-mek = egymást szeretni.</i>
„ szenvedó :	سوزيلك	<i>szeo-il-mek = szeretletni.</i>
Ezeknek tagadója :	سوزمك	<i>szeo-me-mek = nem szeretni.</i>
	سوزدريك	<i>szeo-dir-me-mek = nem szeretletni meg valakit.</i>
	سوزنيك	<i>szeo-in-me-mek = nem örvendeni.</i>
	سوزيشك	<i>szeo-is-me-mek = egymást nem szeretni.</i>
	سوزيلك	<i>szeo-il-me-mek = nem szeretletni.</i>
Ugyanazok impotentialisa :	سوزمك	<i>szeo-eme-mek = nem szeretletni.</i>
	سوزدريك	<i>szeo-dir-eme-mek = meg nem szeretletni valakit.</i>
	سوزنيك	<i>szeo-in-eme-mek = nem örvendhetni.</i>
	سوزيشك	<i>szeo-is-eme-mek = nem szeretletni egymást.</i>
	سوزيلك	<i>szeo-il-eme-mek = nem szeretletni.</i>
Müvelletó és szenvedó :	سوزدريك	<i>szeo-dir-il-mek = azt eszközödni, hogy valakit szeretessék.</i>
Visszaható és müvelletó :	سوزدريك	<i>szeo-in-dir-mek = megörcendítetletni.</i>
Viszsonos és müvelletó :	سوزدريك	<i>szeo-is-dir-mek = egymást megszeretletni.</i>

Resim 5: Türkçe Fiil Türetme Tablo

32 Szentkatolnai, *Török Nyelvtan: Alak- Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulásra, 16.*

33 Szentkatolnai, *Török Nyelvtan: Alak- Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulásra, 13.*

Eserin dil bilgisi kısmında en kapsamlı olarak anlatılan kısım ise fiil ve fiilde çatı konusudur. Bu bölüme şu şekilde bir giriş yapmaktadır: “Türkçenin yapısının güzelliği, cümlenin kendisini yüklemde göstermesidir. Bu özelliği olmasa Türkçe en fakir ve çorak dillerden biri olabilirdi. Ağaçta gövde ne ise cümlede de fiil odur. Ağacı bir bütün hâline getiren parçaları (dalları) nasılsa fiil etrafında toplanan ve cümleyi oluşturan unsurlar da aynı şeyi ifade eder. Olması gereken budur.” Mastar eki ve kök arasında belirli bir biçimbirim, hece konulabilir. Böylece fiil geçişli, ettirgen, dönüşlü, edilgen, olumsuz hâle getirilir. Çeşitli ekler getirerek kaç tür kelimeyi nasıl türetmenin mümkün olacağından bahsetmektedir. Ama tabii ki bunun her fiil için geçerli olmadığını da vurgulamaktadır. Bu açıklamayı Resim 5’te *sevmek* örneği üzerinden ayrıntılandırmaktadır.

Resim 5’te görüldüğü gibi *sevmek* fiilini etken, edilgen, dönüşlülük ve isteşlilik biçimleri ile olumlu, olumsuz ve ettirgenlik biçimleri ile nasıl türetildiğini anlatmaktadır.³⁴ Bazı fiillerin türetilişindeki ses olaylarına da dikkat çekmekte ve bu kuralı bulmak- bulunmak, kaplamak- kaplanmak veya kaplanılmak, gitmek-gidilmek örnekleri ile açıklamaktadır. Mektebe gidilir örneğini de cümle içinde kullanımı göstermek bakımından vermektedir.

Emir kipi, haber kipi, dilek kipi, istek kipi, koşul, mastar hâllerini açıklar ve bütün açıklamaları tablolar hâlinde ayrıntılı olarak göstermektedir. Zaman ve kip konusu fiiller bölümünün en kapsamlı ve ayrıntılı bölümünü oluşturmaktadır. Haber kipini bütün zamanlarda *-imek* fiili üzerinden konuyu tablolaştırarak ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Tablolarda fiilin kip, zaman, tekil, çoğul, olumlu, olumsuz bütün biçimlerini bütün şahıs eklerini de vererek çekimlemekte, sonra aynı sıralamayı ve anlatım biçimini gereklilik kipi, istek-dilek kipi ve koşul kipi anlatımında da takip etmektedir. Burada zaman bildiren fiillerin çekimlerinin kiplere göre aldıkları ekleri göstermektedir. Bu konuda söylememiz gereken en önemli husus ise, yazarın Macarcada geniş zaman ve şimdiki zaman ayırımı olmamasına rağmen bu konuyu gayet açık ve anlaşılır bir şekilde anlatmış olmasıdır.

Aoristus (jelen és jövö).	
Állítólag. Egyes.	Többes.
1. <i>أولورم</i> <i>olurum</i> vagyok. vagy leszek.	<i>أولوروز</i> <i>oluruz.</i>
2. <i>أولورسك</i> <i>olurszük.</i>	<i>أولورسكوز</i> <i>olurszüköz.</i>
3. <i>أولور</i> <i>olur.</i>	<i>أولوروزتار</i> <i>olurtar.</i>
<i>Tagadólag.</i>	<i>أولورسكوز</i> <i>olurszüköz.</i>
1. <i>أولم</i> <i>olmam.</i>	<i>أولموز</i> <i>olmaz.</i>
2. <i>أولميسك</i> <i>olmászük.</i>	<i>أولميسكوز</i> <i>olmászüköz.</i>
3. <i>أولم</i> <i>olmaz.</i>	<i>أولمستار</i> <i>olmástar.</i>

Resim 6: Aoristus Geniş Zaman Tablosu

34 Szentkatolnai, *Török Nyelvtan: Alak- Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulásra*, 17.

Resim 6'da görüldüğü üzere, *Aoristus (Jelen és jövö)* başlığı altında Türkçede geniş zamanın çekimi verilmektedir.³⁵ Fakat yazar bu çekimi, geniş zamanın Macarcadaki karşılığı olan *jelen idő* olarak değil *aoristus (şimdi ve gelecek)* olarak adlandırmaktadır. *Aoristus şimdi ve gelecek* ifadesiyle yazarın anlatmak istediği, geniş zamandır.

		Jelen idő.	
Állítólag.	Egyes.	Jelen idő.	Többes.
1.	olujorum most vagyok vagy lesznek.	olujoruz most vagyunk v. leszünk.	olujoruz most vagyunk v. leszünk.
2.	olujorszun most vagy vagy leszsz.	olujorszuusz most vagytok v. lesztek.	olujorszuusz most vagytok v. lesztek.
3.	olujor most van vagy lesz.	olujorlar most vannak v. lesznek.	olujorlar most vannak v. lesznek.
Tagadólag.	olmajorum most nem vagyok v. nem lesznek stb.	olmajoruz.	olmajoruz.
Impotentialiter.	olamajorum stb.	olamajoruz stb.	olamajoruz stb.

Resim 7: Geniş Zaman Tablosu (Türkçe'de Şimdiki Zaman)

Resim 7'de görüldüğü üzere yazar, Türkçede şimdiki zaman çekimini *jelen idő* başlığı altında açıklamaktadır.³⁶ Günümüzde Macarca dil bilgisi öğretiminde *jelen idő* geniş zamana karşılık gelmektedir.

Macarcada, Türkçede olduğu gibi şimdiki zaman ve geniş zaman başlığı altında iki farklı zaman yoktur. Macarcada bir işin durum ve zaman olarak şimdide yapıldığını ifade etmek için ayrı bir zaman kullanılmamaktadır. Bunun yerine Macar dil bilgisinde *İgekötő* olarak adlandırılan ön ekler kullanılmaktadır. Günümüzde *jelen idő* başlığı Türkçeye, geniş zaman olarak çevirdiğimiz bir terim olmasına rağmen bu eserde yazar tarafından kullanıldığı hâliyle şimdiki zamana karşılık gelmektedir. Türkçe'deki geniş zamana karşılık gelen yapıyı ise *aoristus geniş zaman* başlığı altında açıklanmaktadır. Resim 6 ve resim 7'de gördüğümüz üzere, burada bir anlam karmaşası olmaması açısından yazarın kendi dilinde olmayan bir kullanımı şimdiki zamanı, Macarlara anlatabilmek için farklı başlık altında bir sınıflandırma yaptığını görmekteyiz.

Olmak fiiliyle yapılan birleşik fiilleri üç grupta incelemektedir. *İlki*; sıfat fiilin geniş zamanda çekimlenmiş hâli *olmak*, *ikincisi*; olmak eyleminin anlatılan geçmiş zaman çekimli hâli, *üçüncüsü* ise gelecek zamanda çekimlenmiş hâlidir. Sıfat fiillerin değişmediğini, sadece *olmak* fiilinin değişkenlik gösterdiğini ve çekimlenebildiğini anlatmakta, ardından birleşik fiillerin nasıl sınıflandırıldığını açıklamaktadır. Yardımcı fiille kullanılan birleşik fiilleri de *razı olmak* ve *takip etmek* fiilleri ile çekimleyerek açıklamaktadır. Fiil konusunun anlatımına ise *var*, *yok* biçiminin kullanımını anlatarak son vermektedir. *Var*, *yok* açıklanacağı zaman Macarcada da olduğu gibi ismin iyelik eki alabildiğini, *Murâdı var idi ama iktidarı yok*

35 Szentkatolnai, *Török Nyelvtan: Alak-Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulásra*, 22.

36 Szentkatolnai, *Török Nyelvtan: Alak-Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulásra*, 22.

idi örneği ile açıklamaktadır. Varlık ya da yokluk belirtme hâlinin çekimlendiği zamandaki kullanımını da açıklamakta ve bu durumda *olmak* biçim birimi kullanıldığını *Aklı olmayan adamın bahtı batıldır* örneği ile açıklamaktadır.

Edat konusunu anlatırken Türkçede edatların dört gruba ayrıldığını belirtilmektedir. *Birinci grup*; bulunma anlamı veren *-dA*, ayrılma anlamı olan *-dAn*, amaç ve sebep bildirine için, tek kullanıldığında üstünde anlamına gelen ancak bir fiilin mastarına eklendiğinde ise amaç bildiren *üzere*, karşılaştırma görevi gören *gibi -ce, -leyin*, bağlayıcı görevi gören *ile, birle, -siz* edatlarını açıklamaktadır. Bağlayıcı görevi gören edatlar için bir sonraki maddede, zamirin ilgi eki almış hâliyle de kullanıldığını ifade etmekte ve *benim gibi, senin ile* örneklerini vermektedir. *İkinci grup*; *-de, -da, -den, -dan* eklerinin isme getirilerek edat işlevinde kullanılan edatlar olduklarını açıklamaktadır. Akabinde *aramızda, üstünde, altında, kapı önünde, hakkımda*, bunun mukabelesinde örneklerini vermektedir. *Üçüncü grup*; *bu edatların* yön ve hedef belirttiğini ifade etmektedir. *-dek, -değin, kadar* (Arapça), *doğru, göre, nazaran* (Ar.), *binaen* (Ar.), *karşı, dâir* (Ar.) örneklerini vermektedir. Son olarak *dördüncü grup edatlarını*; her zaman *-dan, -den* eki ile kullanıldığını belirtmekte ve *aşağı, akdem, evvel, içeri, ileri, öte, aşırı, beri, başka, dolaylı, sonra, taşra ki, dışarı, gayrı* (*mâadâ, benden mâadâ, mukaddeman, muahharan, nâşi*), *yana, ötürü* örneklerini vermektedir.

Burada da görüldüğü üzere yazar bütün edatları zikretmekte fakat hepsini bağlam içerisinde gösteren örneklerle açıklamamaktadır. Fakat edatlar konusunun son maddesinde *mI* soru edatını da açıklamakta ve cümledeki kullanımın, kullanıldığı yere göre anlamı nasıl değiştirdiğini şu şekilde ayrıntılandırmaktadır;

“*mI* soru edatı cümlede farklı yerlerde kullanılır. Sorulan, bilgi yönünden emin olunmak istenen ya da odaklanılan kelime sonra gelir. Cümlenin sıralanışını hiç bozmadan odaklanmak istenen kelimedenden sonra getirip cevabı almak mümkündür. Fiile odaklanıldığı zaman *mI* soru edatı, fiil ile kişi ekinin arasına gelir.”

Örneğin:

Peşte'ye gidecek *misin*?

Peşte'ye *mi* gideceksin?

Gemi ile gittin *mi*?

Gemi ile *mi* gittin?

Bağlaçlar konusu için on iki çeşit bağlaç olduğunu ifade etmekte ve hepsini şu şekilde açıklamaktadır;

Eş bağımlı bağlaçlar: *Ve, dahi, de, daha, hem hem, hem hem de, bile.* *Örneğin: Ben onu görsem bile.*

Karşıtlık bildiren bağlaçlar: *Ammâ, lâkin, yine, yoksa, illâ*

Şart bildiren bağlaçlar: *Eğer, sanki, güya*

Ödünleyici bağlaç: *Her ne kadar, eğerçi*

İki seçenekten bir tanesini belirten bağlaçlar: *Yahut, ya ya, gerek gerek, kâh kâh*

Kural dışı bir durumu ifade eden bağlaçlar: İllâ, meğer
 Koşul, sınırlama ifade eden bağlaçlar: Ancak, fakat
 Sınırlandırma ifade eden bağlaçlar: Mâdem ki, Tâ ki
 İkisinden hiçbirini olmadığını belirten bağlaçlar: Ne ... ne
 Açıklama ifade eden bağlaçlar: Yâni
 Soru anlamına gelen bağlaçlar: Mı, mi, mu, mü
 İki seçenekten birisini tercih etmeyi ifade eden bağlaçlar: Ya?
 Örneğin: *İçeceksin ya?*

Bağlaçlar konusunda yapılan açıklamada da gördüğümüz gibi yazar sadece *Eş bağımlı bağlaçlar* ve *İki seçenekten birisini tercih etmeyi ifade eden bağlacı* bağlam içerisinde kullanmakta diğerlerinin ise sadece görevlerini ve hangi bağlaçlar olduklarını açıklamaktadır.

Ünlemler konusunu açıklamak için yazar her bir ünlemin anlamını açıklamakta ve kullanımlarına örnekler vermektedir. Şaşkınlık: A! Ey! / İspat etme: İşte bak! / Dikkat çekmek: Gözünü aç! Sakın! / Teşvik: Haydi gidelim! / Ağrı: Ah! Vah! Oh! , Eh! / Hitap: Bre Mustafa! / Karşıdaki kişiyi susturma: Sesini kes! / Övgü: Pek âlâ! Aferin! / Hayret: Acayip! / Yardım: Aman! / İnandırma: Vallahi!

Türetme konusunu İsim yapım ekleri, sıfat yapı ekleri, fiil yapım ekleri, Farsça yapım ekleri başlıkları altında gruplandırmakta ve örnekler vererek açıklamaktadır. İsim yapım ekleri; *-ci / -ci / -cu / cü* (kitap – kitapçı), *-lik / -lık* (Şekerci-şekercilik, Güzel-güzellik, Yaz-yazlık,

Kırmak-kırmaklık), *-ış / -iş / -uş* (Yazmak-yazış), *-gu / -gü* (Çalmak-çalgı), *-ç* (Sevin-sevinç), *-ma / -me* (Dolmak-dolma), *-ım / -im / -um / -üm* (Atmak-atım), *-cık / -cik* (Kız-Kızcık), *-cağız / -ceğiz* (El-elceğiz). Sıfat yapım ekleri; *-lı / -li / -lu / -lü* (Fazilet-faziletli), *-ki* (Şimdi-şimdiki), *-sız / -siz* (Akıl-akılsız), *-ık / -ik / -uk / -ük / -ak* (Solmak-soluk), *-gım / -gin* (Kesmek-keskin), *-gıç / -giç / -gan / -gen* (Solumak-soluğan), *-ca / -ce* (Beyaz-beyazca), *-sı / -si* (İmtihan-ımtihansı), *-mtrak* (Sarı-sarımttrak), Fiil yapım ekleri; *-la / -le* (karalamak), *-lan / -len* (güzellenmek), *-laş / -leş* (Dostlaşmak), Farsça yapım ekleri; *-kâr* (Günah-günahkâr), *-gâh* (İbadet-ibadetgâh), *-istan* (Macar-Macaristan), *-dan* (Mürekkeb- Mürekkebdan), *-hâne* (Kahve-kahvehâne), *-zâr* (Gül – gülzâr), *-mend* (Dâniş-dânişmend), *-gîr* (Âlem- âlemgir), *-nak* (Derd-derdnak), *-î* (Şiraz-Şirazî), *bî-* (Ruh-bî ruh).

Birleşik kelimeler, bu kelimelerin genellikle Arapça ve Farsçadan alındığını, bu isimlerin aralarında herhangi bir ek kullanılmadan bir araya getirilerek yeni bir isim oluşturulabileceğini, bu gibi tamlamalarda tamlananın tamlayandan önce geldiğini anlatmaktadır. *Örneğin*; mâh (ay), ru (yüz) / mâhru (ayyüzlü), mâh (ay), pertev (ışık) / mâhpertev (ayışığı), Şah (kral), zâde (oğul) / şehzâde (prens), vak'a (olay)-nüvis (yazar) / vakânüvis (tarih yazarı), dakika (dakika)-şinas (bilen) / dakika şinas (dakik). Bu konunun devamında Arapça birleşik isimleri şu şekilde açıklayıp örnekler vermektedir; “Arapça birleşik isimler *-al* eki sayesinde anlaşılabilir. Tamlamada ilk isime gelir, *-ul, -ül, -il* olarak da telaffuz edilebilir. *Örneğin*: İlm'ul kavâfi, İlm'ül ceber, İlm'ul aruz.” Akabinde Farsça birleşik isimler konusunu burada açıklamayıp Söz Dizimi

bölümünde İsimlerin Kullanımı Başlıklı konuda açıklamaktadır, fakat biz konu bütünlüğünü bozmamak adına açıklama ve örnekleri burada zikredeceğiz. Farsça isim birleşik isimleri şu şekilde açıklamaktadır; “Bazen, Farsça ve Arapça kelimelerle tamlama yapıldığında ses uyumundan kaynaklı kulağa hoş gelmeyen sesler olabilir. Osmanlılar bu uyumsuzluğu ortadan kaldırmak ve telaffuzu kolaylaştırmak için birleştirme eki *izâfeyi* kullanmaktadırlar: Tamlanan kelime, izâfe kullanılarak tamlayanın önüne getirilir. *Örneğin*: Der-i hâne, Atebe-i der-i hâne (hâne kapısının atebesı). *İzâfe*, sadece Arapça veya Farsça tamlamalar için kullanılmamaktadır. İsmın sıfattan önce geldiği durumda da kullanılmaktadır. *Örneğin*: Bâb-ı Âli, hâne-i vası, örneklerinde de isim sıfat özelliğinden önce gelmektedir.”

Söz Dizimi, İsimlerin Kullanımı başlığı altında tamlamaların nasıl yapıldığını anlatmaktadır. Üçüncü çoğul şahıs zamirinin genellikle kullanılmadığı ve fiildeki ekten anlaşıldığını ifade etmektedir. *Örneğin*: *Efendi, âkil bir adamdır.*³⁷ örneğinde olduğu gibi belirli veya belirsiz olduğu bağlamdan anlaşılabilir. Yalın hâldeki iki isim aralarında bağlayıcı bir faktör olmadan yan yana geldiğinde, ilk isim ikinci isme ait materyali ifade eder, anlamı genişletir ya da durumu hakkında bilgi verir. *Örneğin*: Gümüş anahtar, odun kaşık, bir okka tütün. Belirtisiz isim tamlaması konusunu açıklarken tamlayanın ek almadığını belirtip örnekler vermektedir. *Tuna suyu, dağ keçisi, Beç şehri, ipek böceği. Sadece şiiresel dilde kullanılan gün yüz, kan yağ gibi örnekleri haricinde.* Diğer bir maddede ise açıklamasına şu şekilde devam etmektedir; “İsim tamlayan eki aldığı zaman, isim tamlamasına ek olarak belirlilik durumu söz konusudur. *Örneğin*: *Ev sahibi*, burada belirsiz olarak bir yerin sahibinden bahsetmektedir. Ama *Evin sahibi* derse, belirli bir evin sahibinden bahsetmektedir.” Zincirleme isim tamlamasını açıklayıp *Hâne kapısının atebesı* örneğini vermektedir. “İki isim yan yana geldiğinde isimlerden bir yönelme hâl eki alarak tamlama yapılabilir. *Örneğin*: *Derde devâ*. İsmle belirtme hâli gelmediği zaman belirsiz olarak kabul edilmelidir. *Örneğin*: *Ev yaptım*. Belirsizdir. *Evi yaptım*; -i belirtme hâlini aldığı için belirlidir.” Devam eden maddede; “Örnekteki gibi fiil iki tane nesne iki alabilir. Bu nesnelere bir tanesi belirtme hâl eki alırken diğeri belirtme hâl eki almayabilir. *Örneğin*: *Kardeşini Van’a vali* tayin ettiler. Macarcada ise bir cümlede belirtme hâli alan iki isim bulunamaz. *Örneğin*: “*Testvéredet kineveztek Vánba kormányzónak*” cümlesinde *Testvéredet (kardeşini) belirtme eki alırken kormányzónak (vali) yönelme eki -nak almaktadır.*” Yazar burada Macar ve Türk dillerinin dil bilgisi bakımından farklılığına dikkat çekmekte ve Macarcada nesnelere bir tanesi belirtme hâl eki alırken diğeri yönelme eki -*nAk* almak zorunda olduğunu açıklamaktadır.

Söz dizimi konusunu Zamirler Hakkında başlığı ile açıklamaya devam etmektedir. “Fiillerle kişi zamirleri, tamlayan durumundaki isimlerle iyelik zamirleri sadece vurgu yapmak için kullanılır. Ben gördüm. Benim kalemim, senin mürekkebin var.”

Söz dizimi konusunda *sıfatların cümledeki yerini* ve kullanımını şu şekilde açıklamaktadır; “Türkçe sıfatların sözdizimi hakkında her zaman tekrar ettiğimiz gibi, isimi tanımlamak için

37 Szentkatolnai, *Török Nyelvtan: Alak- Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulásra*, 50.

isimlerden önce gelebildiği gibi isimlerden sonra da gelebilmektedirler. *Örneğin*: Güzel bir at aldım, bu atlar doru derler.”³⁸ Karşılaştırma sıfatlarını açıklayıp, Avrupa Asya’dan küçüktür, örneğini vermektedir. Cümlede tamlanan eki alan sıfatın *en* üstünlük sıfatı ile aynı anlamı verdiğini açıklamaktadır. *Adamların güzeli Yusuf idi, Elmanın iyisini seç* örneklerini vermektedir. Daha sonra Arapça ve Farsçada sıfat tamlamalarının cümlede nasıl kullanıldığını, Arapçada müzekkerlik ve müenneslik konusunun önemini açıklamaktadır.

Sayıların cümlede kullanılışını ve aldıkları ekleri açıklamaktadır. Sayılardan sonra gelen ismin her zaman tekil olduğunu ifade etmiş ve *Yirmi elma* örneğini vermektedir. Tamlanan durumundaki sayı belirten isimlere tamlanan eki ve belirtme eki gelebileceğini açıklamış ve şu örneği vermektedir; *Odaların beşini kiraya verdim*.

“Yıl belirten isimden sonra *sene* ifadesi kullanılır. Hicri yıl için *sene-i hicriye* kullanılır. Milattan sonra için *sene-i milâdiye*, ya da tamlanan eki almış şekliyle. *Örneğin*: *Bin sekiz yüz altmış dokuz sene-i milâdiyesinde*.”

Fiillerin cümlede kullanımı konusunda özne-yüklem uyumuna dikkat çekilmektedir. Fiilin öznesinin 3. şahısta olması durumunda çoğul olsa da fiilin genellikle tekil olarak kullanıldığı belirtilmektedir. *Örneğin*: *Arabalar geldi*. Ancak cümlede çoğul eki almış Arapça kelime varsa, fiilin de çoğul eki alması gerektiğini açıklamaktadır. *Örneğin*: *Meclis-i maârif âzâsı şehrimize geldiler*. Konuşurken 1. tekil şahıs şahıs eki kullanılmadığını ifade etmektedir. *Örneğin*: *Gördüm yerine gördük*. “Türkler, saygı ifadesi olarak ikinci çoğul şahıs çekimi veya üçüncü tekil ve çoğul şahıs çekimi kullanırlar. *Örneğin*: *Türkçe bilir misiniz?*”³⁹

Fiilin, Macarcada olduğu gibi Türkçede de cümlede kullanıldığı yere göre anlamı değiştirdiğini açıklamaktadır. *Örneğin*: *Odamı sana dün gösterdim*. (Dün gösterdim.) / *Odamı dün sana gösterdim*. (Sana gösterdim, başkasına değil.) / *Dün sana odamı gösterdim*. (Odamı gösterdim, başka bir şey değil.) Daha sonra fiil, arzu ve istek kipinde ise bu kiplerle bazı bağlaçların (*tâ ki, mâdem ki, keşke*) kullanıldığını açıklamaktadır. *Örneğin*: *Tâ ki buraya gelem*. / *Keşke vaktiyle okumaya çalışaydım*. Bunun yanı sıra, şart kipi genellikle *eğer* veya *eğerçi* ile kullanıldığını ve bazı durumlarda, fiil şart kipiyle çekimlendiğinde, bu bağlaçlar kullanılmayabileceğini açıklamaktadır. *Örneğin*: *Bursa’ya gider isen şifa bulursun*. Bu cümlede de olduğu gibi *eğer* kullanılsa bile cümlenin şart kipi olduğunun anlaşıldığına dikkat çekmektedir. “*Kibarlık ifade etmek için de Şart kipi, Emir kipinin yerine kullanılabilir*. *Örneğin*: *Bu mektubu yazınız yerine bu mektubu yazsanız*.” Her kim, her ne, her nasıl, herhangi kelimelerinden sonra her zaman şart kipinin kullanıldığı ifade edilmektedir. *Örneğin*: *Her ne olursa olsun, her nasılsa, her kim gelse, her ne kadar cihet eder isen*. Geniş zamanın, fiilin devam etmekte olduğunu belirtmek için kullanıldığını yazmaktadır. *Örneğin*: *Ne yapıyorsun?* Geniş zaman örneğini veren yazar, Macarcada geniş zaman ve şimdiki zaman ayrımı olmadığı için, Macarcada *şimdi* anlamına gelen *most* belirtecinin kullanılması gerektiğini ifade etmektedir. Ancak, Aorist’in

38 Szentkatolnai, *Török Nyelvtan: Alak- Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulásra*, 53.

39 Szentkatolnai, *Török Nyelvtan: Alak- Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulásra*, 55.

ise geniş zamanı ve gelecek zamanı içerdığını, çoğunlukla geniş zamana karşılık geldiğini ancak şimdiki zaman anlamı kadar gelecek zaman anlamı da olduğunu açıklamaktadır. *Yarın Peşteye giderim*, örneğini vermektedir. Son olarak; *İşittim ki adiv galip olmuştur* örneğini vermektedir. Akabinde, “Bu cümlede, *işittim* ve *galip olmuştur* şeklindeki ifade farkı açıkça göstermektedir. Görülen ve anlatılan geçmiş zaman arasındaki farklardan *ilki*, olayı anlatan kişinin şahit olduğu bir olayı, aktarmasıdır. *İkincisi* ise, anlatan kişinin olaya şahit olmadığı hâlde, olayı biliyor olması ve aktarmasıdır.” şeklinde açıklayıp, görülen geçmiş zamanın hikâyesi ve anlatılan geçmiş zamanın hikayesi için de aynı durumun söz konusu olduğunu ifade etmektedir.

Tümleçler Hakkında, başlığı ile söz dizimi konusu anlatılmaya devam edilmektedir. Burada yazar, isimlere ya da nesnelere gelen eklerin, cümlede kullanılan fiile göre belirlendiğini ifade etmektedir. *Verme, öğretme, tavsiye, faik olmak, inanmak*, fiillerinin, *neye* ve *kime* sorularının cevaplarının da yönelme eki *-e /-a* aldıklarını açıklamakta ve her birine örnekler vermektedir. Bunun yanı sıra, Türkçede ettirgen fiillerin sadece belirtme hâli eki yanında yönelme hâli ekini de alabileceğini ifade etmekte ve örnekler vermektedir. *Örneğin: Sana kestiririm, Mimara ev yaptıracağım. Satmak* ve *almak* fiillerinin kullanıldığı cümlelerde ise, nesnenin belirtme eki aldığını, fakat fiyat belirten ifadelerin yönelme eki aldığını ifade etmektedir. Bu konuyu şu şekilde örneklendirmektedir; *Kitaplarımı iki yüz kuruşa aldım*.

Bu bölümde, Arapça birleşik fiillerin kullanıldığı kılmak, etmek, eylemek fiillerini de açıklayıp örnekler vererek sonlandırmaktadır. Daha sonra bazı edatların *ise, -dan, -de* ve bağlaçların *ve / hem... hem / ne.... ne / ya.... ya* fiillere eklenmesine ilişkin kurallar açıklandıktan sonra belki de en karmaşık olan eylemlik, ortaçlar ve zarf fiil konularına örnekler verilmektedir.

Cümlelerin Yapısı konusuna cümlelerin bütün öğelerini ele almaktadır. Türkçede cümlelerin en önemli bölümlerini *özne, yüklem* ve *koşaç* şeklinde sınıflandırmaktadır. Sırasıyla, *özne, yüklem, koşaç, tümleç, zaman tümleci, tümleçlerin zarf fiil ile olan ilişkisi, madde madde açıklama* yapılarak ve örnekler verilerek işlenmektedir.

Birleşik Cümleler kısmı, kitabın dil bilgisi bölümünün en son işlenen konusudur. Bu bölümde yazar, yan cümle ve ana cümlelerin neler olduğunu ve cümlelerin nasıl birbirine bağlandığını, birden fazla yüklem bulduğu cümlelerin *de* bağlacının veya zarf fiil eki olan *-ip* eki ile birbirine nasıl bağlandığını, cümlelerin yapısında önemli rol oynayan sıfat fiil, zarf fiil, isim fiil unsurlarına dikkat çekmekte ve bu unsurların bir cümlelerin yan cümlesi olup olmadığını anlamada oynadığı rolü örneklerle açıklamaktadır.

2. Okuma Kitabı B Bölümü

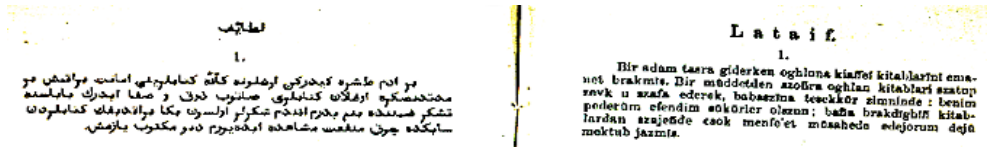
Eserin bu bölümü kendi içerisinde üç bölüme ayrılmakta ve okuyucuya zengin bir kaynak sunmaktadır. İlk bölümde yazar, *Ármin Vámbéry'nin El Yazmasından Durub-ı Emsal* başlığı altında 102 tane atasözü vermektedir.

	oijnamas	ayl	ads.	
	اوينمز	ايو	آء	1.
1. Az éhes medve nem tánczol.	nem tánczol	medve	éhes.	
	gerinir	aasik	eszner	ads.
	كجر	عائق	اسنر	آء
nyújtózkodik	szerelmes	ásítózik	éhes.	2.

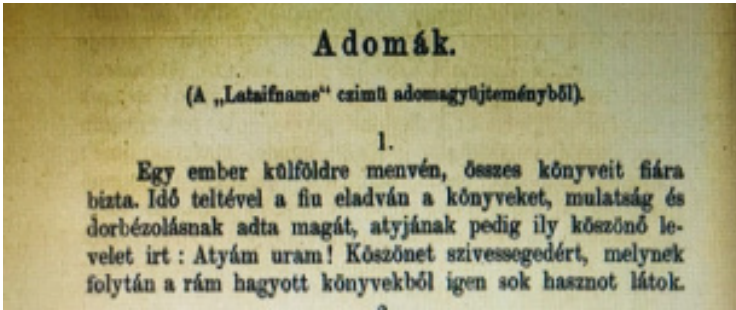
Resim 8: Atasözleri

Resim 8'de görüldüğü gibi bu atasözlerinin Osmanlı Türkçesi ile yazılışı, Latin harfleri ile Türkçe yazılışı ve Macarca karşılıkları verilmektedir.⁴⁰ *Örneğin: Her koyun kendi bacağından asılır. / Göz görür gönül ister. / Her gördüğün sakallıyı baban zannetme.* Atasözlerini ele aldığı okuma kısmının ilk bölümüne Kemalpaşazâde'nin aşağıdaki dörtlüğüyle son vermektedir.

Kısmetindir gezdiren yer yer seni
Göğe çıksan akıbet yer yer seni
Hem anın için daha derler ana yer
Adamı ol kendi besler kendi yer.

Resim 9: Fıkralar

Resim 10: Fıkraların Macarca Çevirisi

Okuma bölümünün ikinci kısmı *Letâif* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde 24 adet metin yer almaktadır. Resim 9'da olduğu gibi ilk önce bu metinlerin bir sayfada Osmanlı Türkçelerini, diğer sayfa da ise Latin harfi ile yazılmış Türkçeleri birebir verilmektedir.⁴¹ Bu şekilde okuyucuya metnin Osmanlı Türkçesi ve Latin harfleri ile yazılmış Türkçesini satır satır karşılaştırarak kolayca okuyabilme imkânı sunulmaktadır.

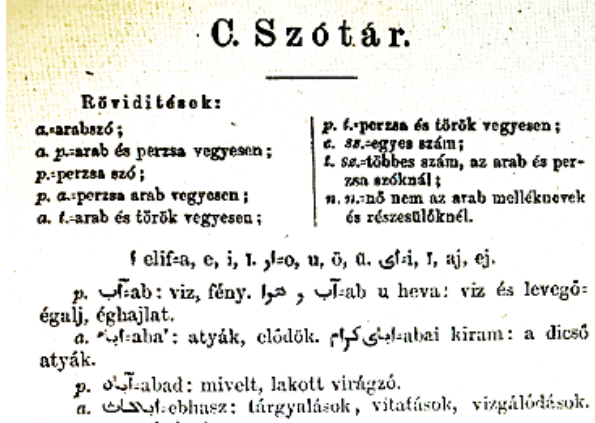
40 Szentkatolnai, *Török Nyelvtan: Alak-Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulásra*, 73.

41 Szentkatolnai, *Török Nyelvtan: Alak-Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulásra*, 86-87.

Resim 10'da aynı sıralamayla Osmanlı Türkçesi ve Latin harfleri ile yazılmış Türkçe fıkraların Macarcasını verilmektedir.⁴²

Yazar için okuyucunun kelime bilgisinin arttırılması da önem taşımaktadır.

Resim 11: Sözlük

3. Sözlük C Bölümü

Bu bölümde yazar 105 sayfadan oluşan kapsamlı Türkçe – Macarca Sözlüğü okuyucuya sunmaktadır. Sözlük alfabetik sıraya göre dizilmektedir. **Resim 11**'de görüldüğü gibi Sözlük kısmında önce kelimelerin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış hâlleri, yanında Latin harfleri ile yazılmış hâlleri ve son olarak da Macarcaları verilmektedir.⁴³ Sözlük kısmından sonra 4 sayfadan oluşan düzeltmeler kısmı kitabın en son kısmıdır.

Tartışma ve Sonuç

Török Nyelvtan: Kézikönyvül És Magántanulásra (Türkçe Dil bilgisi: El kitabı – Kendi Kendine Öğrenme) adlı kitap, Macarlara Türkçeyi Macar dil mantığıyla anlatması ve bu alanda daha önce yazılmış eserlerde özgün metnin olmamasından dolayı bu ihtiyacı karşılamak amacıyla yazılması açısından önemlidir. Sadece dil bilgisi kurallarının açıklanmasının yeterli olmadığını, öğretilen dil bilgisi kurallarının kullanım alanlarının da gösterilmesi gerektiğini, dil bilgisi kuralları uygulanırken aynı zamanda kelime bilgisinin de geliştirilmesini önemseyen bir yaklaşımı benimsemektedir.

Eserin ilk bölümünün alfabe ve sesletim öğretimi ile başlaması dil mantığının ve diller arasındaki farkların öğretilmesi açısından önemlidir ve kendi kendine öğrenmede konuşma becerisine katkı sunmaktadır. Dilin kullanımını ön planda tutarak verilen dil bilgisi örnekleri, hata payı en fazla olanlarından seçilmiş olup öğrencinin dikkatini bu kullanımlara çekmektedir.

42 Szentkatolnai, *Török Nyelvtan: Alak- Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulásra*, 100.

43 Szentkatolnai, *Török Nyelvtan: Alak- Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulásra*, 198.

Dil bilgisi bölümünde en kapsamlı olarak anlatılan bölüm fiil ve fiilde çatı konusudur. Yazara göre, Macarca'da olduğu gibi Türkçe'de de cümlenin en temel yapısı fiildir. Bu sebeple fiil konusunun anlatımına ayrıntılı yer vermektedir. Yazar, bu bölüme şu şekilde bir giriş yapmaktadır: “Türkçenin yapısının güzelliği, cümlenin kendisini yüklemine göstermesidir. Bu özelliği olmasa, Türkçe en fakir ve çorak dillerden biri olabilirdi. Ağaçta gövde ne ise cümlede de fiil odur. Ağacı bir bütün hâline getiren parçaları (dalları) nasılsa fiil etrafında toplanan ve cümleyi oluşturan unsurlar da aynı şeyi ifade eder. Olması gereken budur.” der. Böylece Türkçenin zenginliğini gözler önüne sermektedir. Ayrıca eserin yazarı, Arapça ve Farsçadan faydalanarak kendisine özgü bir üslup inşa ettiğini de belirtmektedir.

Dil bilgisel zamanların anlatımı konusunda, yazar Macarcada olmayan şimdiki zamanı ayrıntılı biçimde açıklamaktadır. Bu açıklamayı yaparken Macarlara konuyu kavratılmak için biçim-işlev-anlam üçlüsünden faydalanmaktadır.

Dil bilgisi öğelerini cümlede kullanılışlarına göre açıklayıp örneklendirmektedir. Eserde dil bilgisi kuralları verilmeden önce kurallarla ilgili örnekler verilmektedir. Bu yaklaşım eserin tümünden gelimci bir mantık ile yazıldığını göstermektedir. Bu bölümde dil bilgisi alıştırmaları hem kelime hem de cümle düzeyinde verilmektedir. Yazar, kullandığı kelime cümlede kullanarak hem kelimenin cümlede kullanılışını hem de bağlam içerisinde kazandığı anlamı sezdirmeye çalışmaktadır. Böylece sadece cümle yapısına değil, sözcüğün anlam-bağlam ilişkisine de dikkat çekmektedir.

Okuma Kitabı bölümünde görüldüğü üzere eserde dil öğretim yöntemi olarak dil bilgisi – çeviri yöntemi kullanılmaktadır. 19. Yüzyıl ve öncesinde akademik çevreler tarafından dil öğrenmenin en temel yöntemi olarak kabul edilen bu yöntem, öğrenciyi analitik düşünmeye sevk etmekle birlikte diller arası karşılaştırma yapmaya da yönlendirmektedir. Eserin bu bölümü kendi kendine Türkçe öğrenmek isteyen bir Macar'ın özgün metinler üzerinde çeviri yöntemi ile çalışarak dili kavrayabilmesi için önemli bir materyal oluşturmaktadır. Bu bölümün en önemli özelliği sadece dil bilgisi yapılarının pekiştirilmeye çalışılması değil, bir Türkologun ya da Türk dilini ve kültürünü öğrenmek isteyen bir Macar'ın hâkim olması gereken edebî ve tarihsel eserlerin de öğretilmesini amaçlamasıdır. Alıştırma için seçilen örnekleri edebî ve tarihî örnekler olarak iki sınıfa ayırabiliriz. Yirmi dört adet latife, Nefi'nin Der Sitayış-i Hazreti Sultan Murad Han Kasidesi, Fitnat Hanım Divanı, Şinasi'nin Dokuz bölüden oluşan Şair Evlenmesi, Türki-i Muhaderat gibi gazetelerden haberler, ihtar, mektup ve dilekçe gibi yazı örnekleri edebî alanda verilen örnekler arasındadır. Feridun Bey'in Münşeât'üs-selatin adlı eserinden Macar Tarihi ile ilgili olan bölüm, Kemalpaşazade'nin Mohaçnamesi ise tarihî alanda verilen örneklerdir. Eserin bu kısmında verilen örneklerle baktığımız zaman görmekteyiz ki, günümüzde de Türkoloji bölümlerinde verilen eğitim hemen hemen aynı yaklaşımla devam etmektedir. Filoloji ve Tarih alanlarında dil hâkimiyetini sağlaması beklenen Türkologların okuyup, anlayıp, Macarca-Türkçe tercüme yapmalarını sağlayacak eserlerin örnekleri verilmiştir. Eser bu özelliği ile Macaristan'da Türkoloji bölümünde eğitim görmekte olan öğrenciler

için önemli bir kaynak olma özelliğini günümüzde de taşımaktadır. Bu bölüm, yazarın Türk kültürüne, sosyal hayatına ve edebiyatına dair bilgileri aktarmaya ne kadar önem verdiğini de göstermektedir. Eserde kelime öğretimi, okuma parçalarının ardından verilen kelime listeleri ve kitabın sonunda yer alan Türkçe-Macarca sözlüklerle yapılmaya çalışılmıştır. Bütün okuma parçaları için olmasa da bazı okuma parçalarında anlaşılmasının zor olacağını düşündüğü deyim veya kelimelerin açıklamalarını dipnotta vermektedir. Örneğin; *Yan yan bakmak*, *belaya uğramak* gibi. Bunun yanı sıra parçada geçen ve daha önce eserin dil bilgisi kısmında anlatılmış konulara da zaman zaman dipnotlarda atıf yapmaktadır. Buradaki amacı, öğrenciyi kuralı hatırlatmak ve kuralın kullanımını göstermektir.

Türkçe dil bilgisi anlatımının olması ve Türk Edebiyatı açısından önemli eserlerin özgün metin olarak kullanılmasının yanı sıra, bu kitabı bir dil öğrenme kitabı olmaktan çok bir kültür kitabı, kültürlerarası iletişim kitabı olarak da nitelendirebiliriz. Sadece bir dil bilimci olmanın yanı sıra aynı zamanda bir kültür adamı, ömrünü Türk dünyası araştırmalarına vermiş bir bilim adamı olan Gábor Bálint de Szentkatolnai, bu özelliğini yer yer kitapta verdiği bilgilerle de bize göstermektedir. Günümüzde Macaristan'daki Türkoloji çalışmaları her ne kadar tarih odaklı olsa da dil ve kültür alanında yapılacak çalışmalara da ihtiyaç duyulduğu aşikârdır. Hazırlanan bu çalışma, bu çalışma, Türk dilinin ve kültürünün Macar Türkologlar için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Ágoston, G. “Siyaset ve Histografi: Macaristan’da Türk ve Balkan Çalışmalarının Gelişimi ve İstanbul’daki Macar Araştırma Enstitüsü”, Çeviren Bülent Keneş. *Türkler Ansiklopedisi*. 15: 95-103. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Arslan, D. D. M. “Tarihi Süreçte Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi-Öğrenimi Çalışmaları”. *Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2012): 167-188
- Bakk István és Erzsébet Bakk, “Bálint Gábor szülőföldjén Szentkatolnán, Szentkatolnai Bálint Gábor történelmi háttérre” Elhangzott a XX. Magyar Őskutatási Fórumon, Miskolcon, 8-22 Ağustos 2015.
- Barın, E. “Yabancılar Türkçe Öğretme Amacıyla Yazılan Ecnebilere Mahsus Elifba Kitabı Üzerine, *TÜBAR* 27 (2010): 121-136.
- Biçer, N. “Hunlardan Günümüze Yabancılar Türkçe Öğretimi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi* 1/4 (2012): 107-133

- Birtalan, A. *A Romanized Grammar of The East-and West- Mongolian Languages with Popular Chrestomathies of Both Dialects by Gábor Bálint of Szentkatolna*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences, 2009.
- Bodrogligeti, A. “G. Hazai, Das Osmnisch – Türkische Im XVII. Jahrhundert”, *International Journal of Middle East Studies* 8/2 (1977): 251-265.
- Bowen, G. A. “Document Analysis as a Qualitative Research Method”, *Qualitative Research Journal* 9/2 (2009): 27-40. DOI 10.3316/QRJ0902027
- Doğan, İ. “Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 47/2 (2007): 1-12.
- Duran, A. “Macar Türkolojisi”, *Belgi Dergisi, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını*, 2/20 (2020): 2759-2773.
- Fodor, G. “Macar Gözüyle Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye (1850-1940)”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 25 (2014): 79-70.
- Gümüşkılıç, M. “Macaristan Türkolojisi Üzerine Bir Biyo-Biyografi Denemesi”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish*, 7/4 (2012): 367-406.
- Szentkatolnai, G. B. Bálinth Gábor Jelentése Oroszország és Ázsiában Tett Utaz Jelentése Oroszország és Ázsiában Tett Utazásáról és Nyelvészeti Tanulmányairól: Melléklet Öt Khálymik Dano Hangjegye, Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből. Budapest: Eggenberger, 1874.
- Szentkatolnai, G. B. *Kazáni-Tatár Nyelvtanulmányok*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1875.
- Szentkatolnai, G. B. *Török Nyelvtan: Alak-, Mondattan, Olvasókönyv és Szótár Kézikönyvül és Magántanulásra*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1875.
- Szentkatolnai, G. B. *A Mandsuk Szertartásos Könyve*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó, 1876.
- Szentkatolnai, G. B. *Kazani-Tatar Nyelvtanulmányok Kazani-Tatar Szotar*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1876.
- Szentkatolnai, G. B. *Kazani-Tatar Nyelvtanulmányok Kazani-Tatar Nyelvtan*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1877.
- Szentkatolnai, G. B. *Párhuzam a Magyar és Mongol Nyelv Terén: Magyar-Mongol Két Nyelvet Egyenlítő Írat = Madsar Monghol Khojor Khele Adalithkakhho Bicsik*. Budapest: Hornyánszky, 1877.
- Szentkatolnai, G. B. *Tamilische (Dravidische) Studien: In Zwei Theilen: Grammatikalischer Teil: Lexikalischer Teil*. Wien: Wien Hölzel, 1898.
- Szentkatolnai, G. B. *Kabard Nyelvtan*. Kolozsvár: Magyar Tudományos Akadémia, 1900.
- Szentkatolnai, G. B. *Lexicon Cabardico-Hungarico-Latinum*. Kolozsvár: Sumptibus Autoris, 1904
- Şimşek, B. “Türkçe ve Macarca Dil bilgisi Tipolojilerinin Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretilmesi Temelinde Karşılaştırılması”. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Kâtib Çelebi'den Seyyid Es'ad Efendiye 17. Yüzyılda İklim-i Rûm Şehirleri

The Cities of İklim-i Rûm in the 17th Century According to Kâtib Celebi and Seyyid Es'ad Efendi

İlhami DANIŞ¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

İlhami Daniş (Dr. Öğr. Üyesi),
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: idanis@fsm.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3886-2039

Başvuru/Submitted: 22.03.2022

Revizyon talebi/Revision requested:
26.04.2022

Son revizyon/Last revision received:
02.06.2022

Kabul/Accepted: 06.06.2022

Atf/Citation: Daniş, İlhami. "Kâtib Çelebi'den Seyyid Es'ad Efendiye 17. Yüzyılda İklim-i Rûm Şehirleri" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 1 (2022): 217-274.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1091793>

öz

Şehirlerin tarihi, fiziki, beşeri ve ekonomik coğrafyası, konumu, sosyal ve kültürel yapısı, mimarisi, ekonomisi, tarihi, yolları, yakın şehirlere olan uzaklığı coğrafyacının başlıca ilgi alanlarıdır. Tıpkı Kâtib Çelebi'nin Cihânnümâ eserinde olduğu gibi. Cihânnümâ'nın her iki telifinde de şehirler ön plandadır. Eserin ilk kısmında ele alınan genel coğrafi bilgiden yani yeryüzünün yapısı, şekli, dağlar, denizler, nehirler, göller, iklimler (matematiksel ve bölgesel konular) ve ülkelerden sonra farklı kıtalardaki birçok şehir önemli özellikleri ile ele alınmaktadır.

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nin Murad Molla Kısmında nr. 1803'te kayıtlı olan Esâmî-i'l-Aktâr ve'l-Büldân ve'l-Kurâ min Cihânnümâ (Beyân-ı Memâlik) adlı yazma eser ise sadece şehirlere odaklanmış bir coğrafya ve şehir tarihi eseridir. Eserin en önemli özelliklerinden biri isminden de anlaşılacağı üzere Cihânnümâ ile olan münasebetidir. Müellifi Es'ad Efendi, Cihânnümâ'yı mütalaa ettiği süreçte bu risaleyi yazmaya karar vermiştir. Es'ad Efendi, Cihânnümâ'nın ilk telifindeki İklim-i Rûm başlığı altında yer alan şehirleri harf sırasına göre tasnif ederek kendi belirlediği konular çerçevesinde eserini kaleme almıştır.

Bu çalışmada, eserin muhtevasına, eserde yer alan şehirlere dair verilen bilgilerin değerlendirilmesine, Cihânnümâ ile karşılaştırılmasına ve Osmanlı coğrafya literatüründe bu eserin önemine yer verilmiştir. Çalışmanın sonunda yer alan eserin transkripsiyonu ise coğrafya ve şehir tarihi alanında çalışan araştırmacıların değerlendirilmesine sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Beyân-ı Memâlik, Es'ad Efendi, Cihânnümâ, Kâtib Çelebi, Rumeli Şehirleri

ABSTRACT

The locations of cities, their social and cultural structures, architecture, economies, history, roads, and distances to other nearby cities are the main subjects of interest to geographers. Kâtib Çelebi, the author of Cihânnümâ [An Ottoman Cosmography], is one of those geographers. In both copies of Cihânnümâ, cities are in the foreground. The first part of the work discusses general geographical information such as the structure of the Earth, its shape, mountains, seas, rivers, lakes, climates (both mathematically and by regional

locations), and countries, after which the work describes many cities on different continents through their important features. The work *Esâmî-i'l-Aktâr ve'l-Büldân ve'l-Kurâ min Cihannümâ* (Beyân-ı Memâlik) is registered under no.1803 in the Murad Molla Section of the Süleymaniye Manuscripts Library and exclusively contains information about cities. One of the most important features of the work, as the name itself suggests, is its relationship with *Cihannümâ*. Its author, Es'ad Efendi, decided to write this work while he was pondering *Cihannümâ*. Es'ad Efendi had classified cities in alphabetical order under the heading *İklîm-i Rûm* in the manuscript of the first edition of *Cihannümâ* and rewrote them within the framework of certain subjects he had determined.

This study comparatively discusses and evaluates the contents and the information given about the cities in the work and compares the two versions of *Cihannümâ* and their importance in the literature on Ottoman geography. The end of the study presents the text of the work for researchers working in the field of geography and city history to evaluate.

Keywords: Beyân-ı Memâlik, Es'ad Efendi, *Cihannümâ*, Kâtib Celebi, Rumeli Cities

EXTENDED ABSTRACT

Cihannümâ has an important place among Ottoman geographical works in terms of both its two copies as well as its content and resources. Its author, Kâtib Celebi, wrote significant works in different fields of science and was one of the most important figures of the Ottoman scientific world. In *Cihannümâ*, which he started to write in 1648, Kâtib Celebi described the cities of Andalusia, Maghrib, and *İklîm-i Rûm*, but was unable to complete it due to not being able to access sufficient resources about the cities in the Atlantic Ocean islands, England, or Iceland.

Kâtib Celebi took a break from writing *Cihannümâ* and found the work *Atlas Minor*, written by Gerardus Mercator and Jodocus Hondius. He started to translate this work alongside Mehmed İhlaşî. While translating the work in 1654, he decided to rewrite *Cihannümâ*. However, he was unable to complete the second copy due to his death three years later in 1657. İbrahim Müteferrika published the second of the two incomplete copies of *Cihannümâ* in 1732 with some additions as the eleventh work of the Müteferrika Printing House. The second copy, on which more research and examination was carried out, was *Cihannümâ*.

The work *Esâmî-i'l-Aktâr ve'l-Büldân ve'l-Kurâ min Cihannümâ* (Beyân-ı Memâlik) is registered under #1803 in the Murad Molla Section of the Süleymaniye Manuscripts Library and was written based on the first *Cihannümâ*. No information could be found about its author, Es'ad Efendi. However, Es'ad Efendi provided information about his reasons for writing it and his interest in *Cihannümâ* in work's Introduction. Within the framework of this information, we are able to express Es'ad Efendi's interest in *Cihannümâ*. What his job was is unknown, but from his words, he is understood to have spent his free time reviewing the first copy of *Cihannümâ*.

In that process, he chose *İklîm-i Rûm*'s cities and arranged them in alphabetical order. This alphabetical arrangement is a classification made by considering only the initials of the cities. He then included some information about the cities under the heading of *İklîm-i Rûm* in his work, which he considered to be more important to him. Es'ad Efendi's work contains the pronunciation of the cities, their geographical locations, the roads and distances between

them, the distances from the cities to Istanbul, and how they had been conquered during the Ottoman period, as well as some important geographical, architectural, and historical information about them.

The most important difference between *Beyân-ı Memâlik* and *Cihânnümâ* is the alphabetical classification of cities. This classification of cities according to letter order is an important method that some geographers preferred. Siphazade Mehmed was the first to use this method among the Ottoman geographers. This choice from Siphazade made *Evzahu'l-mesâlik* popular in the Ottoman scientific world. After alphabetical order, the most preferred method is to classify cities according to climate. The classification *Ebü'l-Fidâ* made with respect to climate was adhered to by *Âşık Mehmed*, another Ottoman geographer.

Mustafa b. Ali classified the cities according to seven climates. However, *Kâtib Celebi* had dealt with the cities of Andalusia, Maghrib, and *Iklîm-i Rûm* in that order in the first copy of *Cihânnümâ*. In the second copy, he classified the cities according to continents. The alphabetical arrangement of the cities having been adopted by some geographers is seen to have been an important method that made reading the works much easier and to have provided quicker access to the desired information.

As a result, *Beyân-ı Memâlik* can be said to be a concise version of the *Iklîm-i Rûm* section of *Cihânnümâ*. *Es'ad Efendi* rewrote the cities of *Iklîm-i Rûm* in his own style and sentences yet largely within the framework of the information found in the first *Cihânnümâ*. We can exemplify this with the city of Belgrade. Both works have a poem about the pronunciation of Belgrade, the origin of its name, the region where it is located, its distance from Istanbul, the castle structure, the siege during the reign of Mehmed II, its conquest, and the history of its conquest during the reign of Suleyman the Magnificent. However, in the second *Cihânnümâ*, the geographical location of the city is discussed in more detail with its latitude and longitude.

In addition, the second *Cihânnümâ* provides very detailed descriptions of the Belgrade Fortress and its surrounding topography; the reconstruction activities after the Ottoman conquest of Belgrade; and the locations of where the mosques, madrasahs, Turkish baths, and fountains were built. These issues are parts that had not been included in the first copy, *Beyân-ı Memâlik*. Likewise, the second copy of *Cihânnümâ* explains in detail the siege during the reign of Mehmed II and the conquest during the reign of Suleiman the Magnificent. The following can be stated in this context: *Es'ad Efendi's Beyân-ı Memâlik* is a concise version of the information found in the second copy of *Cihânnümâ*, which *Es'ad Efendi* wrote within the framework of the information he'd determined on his own using his own original sentences. The most important feature is that the cities are classified alphabetically, which both was a very significant method at that time and still is today. With all these features, this work is a very important work in terms of the cities of Rumelia.

Coğrafi Eserlerde Şehir

İlk coğrafya eserlerinden birini kaleme alan, M.S. 2. yüzyılda yaşamış Claudius Ptolemaios, İslâm dünyasındaki adı ile Batlamyus (ö. 168?), *Geographike Hyphegesis (Coğrafya)* adlı eserinde yeryüzündeki sekiz bine¹ yakın yerleşim yeri ve coğrafi bölgenin isimleri ve koordinatları (enlem ve boylam) hakkında bilgiler vermiştir.² Yerleşim yerlerine dair veriler ve bilgiler sonraki yüzyıllardaki coğrafyacılarının da önemle üzerinde durdukları hususların başında gelmiştir. Kâtib Çelebi, Âşık Mehmed ve Sipâhizâde Mehmed başta olmak üzere birçok Osmanlı coğrafyacısının yararlandığı isimlerin başında gelen ünlü İslâm coğrafyacısı Ebü'l-Fidâ (ö. 1331), *Takvîmü'l-büldân* eserinde bini aşkın şehrin adlarının telaffuzu başta olmak üzere coğrafi konumlarını ve temel coğrafi özelliklerini özgün bir yöntemle, örfi iklimi esas alarak tablolar şeklinde vermiştir.³

Şehirlere dair bilgi veren eserler Osmanlı coğrafyacıları tarafından da kaleme alınmıştır. Osmanlı coğrafyacılarından Mustafa b. Ali el-Muvakkıt (ö. 1571) *İlâmu'l-ibâd fi a'lami'l-bilâd* adlı risalesinde yedi iklimde yer alan 100 şehri; *Tuhfetü'z-zamân haridetü'l-evân* adlı eserinde ise 152 şehri seçerek bu şehirlerin koordinatları, kible sapmaları, İstanbul'a kuş uçuşu mesafeleri ve bu şehirlerin en uzun ve en kısa günleri hakkında bilgiler vermektedir.⁴ 16. yüzyılın iki önemli coğrafyacısı Sipâhizâde Mehmed (ö. 1589) *Evezahu'l-mesâlik* adlı eserinde ve Âşık Mehmed ise (ö. 1589?) *Menâzirü'l-avâlim*'de ana muhteva olarak şehirleri anlatmaktadırlar. Şehrin isminin telaffuzu, matematiksel ve bölgesel konumu, sınırları ve komşu şehirleri yanı sıra şehrin tarihi ve kurucuları, şehirdeki sosyal, kültürel ve ticari hayat, şehirde yetişmiş önemli şahsiyetler, şehrin mimarisi, menkıbeleri Osmanlılar tarafından ne zaman kimin tarafından fethedildiği gibi birçok hususa dair bilgilere bu iki eserde erişilebilmektedir.⁵

Doğu ve Batı kaynaklarını bir arada kullanan Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ* adlı eserinin ilk telifinde harf sırasına göre şehirleri ele almış ardından Avrupalı kaynaklardan da yararlanarak kaleme aldığı ikinci telif *Cihânnümâ*'da ise kıtalar bazında şehirlere geniş yer vermiştir. Kâtib

- 1 “Bu sayı içerisinde köyler, dağ önu tepelikleri, ırmak ağızları, dağlar, göller ve dğer saha noktalarından oluşan 6345 yerin adı ike bunlara ilaveten 1404 halk ve arazi adı ise koordinat verileri olmadan eserde yer almaktadır.” Bkz. Batlamyus (Klaudios Ptolemaios), *Coğrafya el kitabı: Araştırma raporu=Manuel of geography: Research report=Handbuch der geographie: Forschungsbericht*. metin Alfred Stückelberger, Florian Mittenhuber, Robert Fuchs, (İstanbul: Ptolemaios-Forschungsstelle Universitat Bern/Bern Üniversitesi Ptolemaios Araştırma Merkezi, Boyut Yayıncılık, 2017), 17.
- 2 Daniel Mintz, “The hunt for the lost cities of Ptolemy”, *BSHM Bulletin: Journal of the British Society for the History of Mathematics*, 24/1, (2009), 2.
- 3 İlhami Daniş, “Takvîmü'l-Büldân ve Osmanlı Coğrafyacılarına Tesiri Üzerine Bir İnceleme” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 36 (İstanbul: 2017), 23-24.
- 4 Yavuz Unat, “Mustafa İbn Ali el Muvakkıt ve İ'lâm el İbâd fi A'lâm el Bilâd (Şehirler Âleminde Mesafelerin Bildirimi) Adlı Risâlesi” *EJOS VII* (Utrecht: 2004) 1-48; Şehnaz İstanbullu, *Osmanlılarda Coğrafya Bilimi ve Mustafa B. Ali'nin Tuhfetü'z-zaman ve Haridetü'l-evân'ı (Transkripsiyon)* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: 2019), 17-19; İhsan Fazlıoğlu, “Mustafa b. Ali”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 31 (İstanbul: 2006), 287, 288.
- 5 Sipâhizâde Mehmed, *Evezahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*, haz. İlhami Daniş (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2019); Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim*, haz. Mahmut Ak (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007).

Çelebi, *Cihânnümâ*'da şehirlerin coğrafi konumu, tarihi, mimari yapıları ve şehirlerde yaşayan önemli şahsiyetler gibi detaylara yer vermiştir.

Hayatının büyük kısmı seyahatlerle geçen Evliya Çelebi'nin hem Osmanlı coğrafyasındaki şehirleri hem de Osmanlı sınırları ötesindeki şehirleri anlattığı 10 ciltlik *Seyahatnâme* adlı eseri şehirler için muazzam bir kaynaktır. Şehirlerin konumu, mimarisi, kültürü, sosyal hayatı, ticareti, tarihi, coğrafyası, halkı gibi birçok hususta özgün bilgiler ihtivâ eden *Seyahatnâme*, coğrafyacının şehirle ilişkisi bakımından müstesna bir örnektir.

Tüm bu örnekler göstermektedir ki, şehirler bazı coğrafi eserlerin ana muhtevasını oluşturmaktadır. Coğrafyacı, temel yerleşim alanı olan şehirleri ana eksenine alıp şehre dair elde ettiği verileri veya bizzat yaşayarak veya gezerek gözlemlerle sahip olduğu bilgileri okuyucusu ile paylaşmıştır. Bu eserler günümüzde şehirlerin farklı yüzyıllardaki durumunu incelemek isteyen araştırmacılar için en önemli kaynakların başında yer almaktadır. Derleme veya özgün olsun her coğrafi eser yazıldığı dönemde var olan coğrafi bilginin niteliği ve niceliği hakkında da araştırmacılara önemli veriler sunmaktadır. Bu açıdan günümüz şehirlerinin tarihsel sürecini bu eserlerden de takip edebilmekteyiz.

Kâtib Çelebi'nin Cihânnümâ'sının İzinde, İklim-i Rûm Şehirlerinin Muhtasar Versiyonu: Beyân-ı Memâlik

Kâtib Çelebi, coğrafi eserlerin bir özelliği olarak bu eserlerin insanları buldukları yerden dünyadaki farklı coğrafyalara erdirdiğini belirtir. Bu sayede insanlar, seyyahların sahip olduğu bilgiye kitapla ulaşabilmektedirler. İnsanlara yeryüzüne ve şehirlere dair var olan bilgiyi erdirmek amacıyla bir coğrafi eser kaleme alan Kâtib Çelebi, eserine *Cihânnümâ* adını vermiştir. Bu isimle okuyucusuna yüksek bir yerden dünyayı seyretme ve dünya hakkında bilgi sahibi olmayı vadetmiştir. Kâtib Çelebi, ilk telif *Cihânnümâ*'yı iki bölüme ayırmış. Birinci bölüm genel coğrafya, denizler, nehirler ve adalar hakkında bilgi içerirken ikinci bölüm tamamen şehirlere ayrılmıştır. Bu kısımda şehirler alfabetik sıra ile yer almaktadır. Ancak Avrupa kıtasındaki ülkeler ve şehirler hakkında yeterli kaynağa erişememesi Kâtib Çelebi'yi arayışa itmiştir.⁶ Bu sebeple ilk telif *Cihânnümâ*'yı tamamlamadan bırakan Kâtib Çelebi, Gerardus Mercator ve Jodocus Hondius'un *Atlas Minor* eseri ile tanışır.⁷ Bu eseri, Fransız mühtedi Şeyh Mehmed İhlâsî ile birlikte tercüme etmeye başlayan Kâtib Çelebi bir yandan da bu eserden yararlanarak *Cihânnümâ*'yı ikinci defa yeni baştan kaleme almaya başlar. Kâtib Çelebi'nin ikinci telif *Cihânnümâ* eseri hem doğu hem batı kaynaklarından yararlanılarak kaleme alınmış bir eserdir. Kâtib Çelebi eserin başında bu kaynakları isimleri ile birlikte anar ve kısa bilgiler verir. Bu kaynakçası itibariyle de *Cihânnümâ* oldukça önemli bir kıymete haizdir. İkinci telif *Cihânnümâ*'da Kâtib Çelebi şehirleri kıtalara göre tasnif edip eserine almıştır. Dünyadaki

6 Gottfried Hagen, *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında: Kâtib Çelebi'nin Cihânnümâ'sı ve Düşünce Dünyası*, çev. Hilal Görgün, (İstanbul: Küre Yayınları, 2015), 139-174.

7 Kâtib Çelebi, *Levâmi 'u'n-Nür fi Zulumet-i Atlas Minor İnceleme-Tıpkıbasım*, haz. Ahmet Üstüner, H. Ahmet Arslantürk, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Serisi, (Ankara: 2017), 47-59.

kıtaları Avrupa, Asya, Afrika, Amerika, Macellanika/Avustralya ve Kutuplar şeklinde altıya bölen Kâtib Çelebi, Japon adalarından başlayarak ele aldığı şehirler bahsini Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyaya kadar getirmiş ancak 1657 yılında vefat etmesi üzerine eser yine yarıda kalmıştır. Eserde en son anlatılan şehir ise Van olmuştur.⁸

Kâtib Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sı hem yazıldığı asır hem de sonraki asırlarda Doğu ve Batılı coğrafyacıları etkilemiştir. Taeschner, Osmanlı coğrafyacılarından en çok bilinenin ve ilmen en çok istifade edilenin Kâtib Çelebi olduğunu belirtir.⁹ Eser, ikinci telifinden yetmiş beş yıl sonra ilk Osmanlı matbaacısı İbrahim Müteferrika tarafından 1732 yılında Müteferrika'nın yaptığı ilavelerle matbaada basılmıştır. *Cihânnümâ*, Müteferrika'nın matbaasında bastığı on birinci eser olmuştur.¹⁰ Günümüzde de *Cihânnümâ* üzerine çokça araştırma kaleme alınmış ve alınmaya devam etmektedir.¹¹

Osmanlı döneminde Kâtib Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sının etkilerine bir örnek de bu çalışmaya konu olan *Beyân-ı Memâlik* adlı eserdir. Eserin mukaddimesinde kendisini Seyyid Es'ad Efendi¹² olarak tanıtan müellif, Kâtib Çelebi'nin *Cihânnümâ* eserinden istifade ederek şehirlere dair bu eseri kaleme aldığını belirtmektedir. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Murad Molla Koleksiyonunda nr. 1803 ile kayıtlı eserin tam adı kütüphane kataloğunda *Esâmî-i'l-Aktâr ve'l-Bıldân ve'l-Kurâ min Cihânnümâ* olarak geçmektedir. Eserin ismi ve muhtevasına geçmeden önce başkaca bir hikayesine yer vermek gerekir. Bu da eserin Murad Molla Kütüphanesi'ne geçiş sürecine dair kitabın kayıtlarından elde edilen verilerdir.

Beyân-ı Memâlik'in Murad Molla Kütüphanesi'ne Geçiş Serüveni

Beyân-ı Memâlik, yukarıda da ifade edildiği üzere Murad Molla Kütüphanesi'ne kayıtlı bir eserdir. Eserin üzerindeki okuyucu ve kütüphane kayıtlarından eserin kimler tarafından okunduğu ve hangi merhalelerden geçerek Murad Molla Kütüphanesi'ne eriştiğini görebilmekteyiz.

Eserin zahriye kısmında yazma esere dair bazı teknik detaylar; sahife:81, varak: 41 ve satır: 19 notları düşülmüştür. Bu not ile birlikte aynı sayfada esere dair temellük kayıtları da yer almaktadır. En üstteki temellük kaydında; “istashabehû el-fakîr Damadzâde Mehmed Necîb afvü anhumâ” kaydı yer almaktadır. Hemen altında iki mühür yer almaktadır. İlk mühürde

8 Gottfried Hagen, *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında*, 154-161; Orhan Şaik Gökyay, “Cihannümâ” *Diyanet Vakıf İslâm Ansiklopedisi* 7 (İstanbul: 1993), 541-542.

9 Franz Taeschner, “Osmanlılarda Coğrafya” çev. Hâmid Sadi Selen, *Türkiyat Mecmuası* II (İstanbul: 1926), 271-272.

10 Orlin Sabev (Orhan Salih), “Kâtib Çelebi ve İbrahim Müteferrika”, *Uluslararası Kâtib Çelebi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* edit. T. Gökçe, M. Acıpinar, İ. Kokdaş, Ö. Küpeli (İzmir: 2017), 158-165.

11 Günümüzde de *Cihânnümâ* üzerine yapılmış çok sayıda çalışma yer almaktadır. Bu çalışmalar hakkında kaynakça için bkz. Nazan Karakaş Özü, “Cihannüma'dan Yansıyanlar: Bir Doküman Analizi” *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi* 29 (İstanbul: 2014), 120-144. Kâtib Çelebi üzerine yapılmış en değerli çalışmalardan biri de Hagen'in eseridir. Hagen'in kaynakçası için bkz. Gottfried Hagen, *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında*, 427-453.

12 Yaşadığı yüzyıl dikkate alınarak yaptığımız araştırmalarda Beyân-ı Memâlik'in müellifi hakkında ismi dışında herhangi bir bilgiye erişilememiştir. Her ne kadar Murad Molla Tekkesi haziresinde Es'ad Efendi ismiyle müteveffa kişiler olsa da bunlar yaşadıkları dönem itibarıyla eserin müellifi olarak değerlendirilememiştir.

“Mâşâallâh lâ kuvvete illâ billâh”, ikinci mühürde ise “Min mütemellikâti’l-fakîr el-Hâcc Mustafa Sıdkî gufira-lehû” ibaresi yer almaktadır. Sayfanın en alt kısmında ise vakıf mührü yer almaktadır. Vakıf mühründe “Vakafe hazel kitâb Damadzâde Mehmet Murâd vefkallâhu hayrahû bi’l-ibâd sene 1193”¹³ kaydı yer almaktadır. Vakıf mührü eserin son sayfasında da bulunmaktadır.

Damadzâde Mehmed Murad, Murad Molla lakabı ile bilinen Rumeli Kazaskeri’dir. Mehmed Murad, lakabı Murad Molla adı ile anılan kütüphaneyi H. 1189 M.1775 yılında İstanbul Çarşamba’da kurmuştur. Dedesi Damadzâde Ebu’l-Hayr Ahmed Efendi’de vakfettiği kitapları ile bilinen önemli bir şahsiyettir. Yakın zamanda neşredilen *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri* adı çalışmada bu aile hakkında bilgilere yer verilmiştir.¹⁴

Sayfanın sonunda yer alan vakıf mührü ile eserin H. 1193/M. 1779 yılında Murad Molla Kütüphanesi’nin kayıtlarına girdiği görülmektedir.

Diğer kayıtlardan ise eserin kütüphaneye geçmeden önce iki kişinin temellükünde olduğu anlaşılmaktadır. Bu iki kişi ise Damadzâde Mehmed Necib Efendi (ö. 1703) ile Mustafa Sıdkî’dir (ö. 1769).

Mustafa Sıdkî, ulemadan olup matematik ve astronomi alanındaki çalışmaları ve şair yönü ile bilinmektedir. Cebeci Ocağı Başkethüdâsı Sâlih Efendi’nin oğlu olup, Kethüda kâtipliği, Tersane eminliği, Darphâne nâzırlığı, başmuhasibecilik, Haremeyn muhasibeciliği, ordu kâtipliği ve vekâleten defter eminliği görevlerinde bulunan Mustafa Sıdkî’nin matematik ve astronomi alanında eserleri mevcuttur.¹⁵ Mustafa Sıdkî, matematik ve astronomi alanında önemli eserleri istinsah ederek Osmanlı ilim dünyasında yayılmasına da katkıda bulunmuştur. Bu eseri edinmesinden onun coğrafyaya da ilgisi olduğu anlaşılmaktadır. Coğrafi eserlerde matematiksel coğrafya ve astronomiye dair bilgilerin de yer aldığını ifade etmekte yarar vardır. Kâtib Çelebi’nin *Cihânnümâ*’sında da astronomi ve matematiksel coğrafyaya dair bilgiler, veriler ve çizimler yer almaktadır. Eser, bu açıdan Mustafa Sıdkî’nin ilgi odağına girmiş olmalıdır.

Mustafa Sıdkî’den sonra eserin sahibi Mehmed Necib Efendi olmuştur. İstishab kaydında Damadzâde ünvanı da mevcuttur. Literatürde Damadzâde olarak bilinen Mehmed Necib Efendi Edirne’de dünyaya gelmiş ve buradaki medreselerde müderrislik yapmış, üstün meziyetlere

13 M. 1779

14 “Mehmed Murad Efendi, Ebu’l-Hayr Ahmed Efendi (ö. 1154/1741-2) ’nin torunu, Feyzullah Efendi (ö. 1175/1761-2) ’nin oğludur. Bunlar; Şeyhülislâm Mınkarîzâde Yahya Efendi’nin damadı Kazasker Çankırılı Mustafa Râsih Efendi’nin soyundan geldikleri için “Damadzâde” lakabıyla anılırlar. Ahmed Efendi, Murâd Buhârî Tekkesi’nin oluşumunu sağlamıştır. Hadis öğrenimi için inşa edilen medrese Ahmed Efendi tarafından Nakşibendi şeyhlerinden Şeyh Muhammed Murad Buhârî (ö. 1720) adına tekkeye dönüştürülmüş ve etrafına türbe, mescid-tevhidhâne, harem-selamlık ve derviş hücreleri bölümleri eklenmiştir. Ebu’l-Hayr Ahmed Efendi, oğlu Feyzullah Efendi ve torunu Mehmed Murad (Molla Murad) Efendi tekkenin haziresine defnedilmişlerdir.” Bkz. Günay Kut, Nimet Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 331-333.

15 İhsan Fazlıoğlu, “Mustafa Sıdkî”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 31 (İstanbul: 2006), 356-357; Gülşen Sezen, Mustafa Sıdkî Efendi’nin Divanı Transkripsiyonlu Metin-Edebi İnceleme, (İstanbul: Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 17-20.

sahip devrin önemli şairlerinden biridir. Hayatının son demlerinde sevdaya tutulmuş ve servetini değerli ve kıymetli çuhalara ve mücevherata harcayıp yoksulluğa düşmüş, bunun üzerine geçimini sağlaması için kendisine Gelibolu civarındaki Kavak kazasında çeşitli imkanlar sunulmuştur. 1703 yılında vefat etmiştir.¹⁶

Eser en son Murad Molla olarak bilinen ve kendi adı ile anılan kütüphanenin de kurucusu olan Rumeli Kazaskeri Mehmed Murad'ın temellükünde yer almıştır. Onun vefatından bir yıl sonra da kütüphane kayıtlarına geçmiştir.

Sonuç olarak eldeki verilerden eserin telif tarihi ile ilgili şu neticeye varabiliriz: Seyyid Es'ad Efendi eserini birinci telif *Cihânnümâ*'nın telif tarihi olan 1648'den sonra ve ilk temellük kaydı olan Damadzâde Mehmed Necib'in ölüm tarihi olan 1703 yılından önceki bir dönemde kaleme almıştır. Eser sırasıyla Damadzâde Mehmed Necib (ö. 1703), Mustafa Sıdkî (ö. 1769) ve Murad Molla (ö.1778) mülkünde görünüp 1179'de Murad Molla Kütüphanesi'ne vakfedilmiştir.

Beyân-ı Memâlik'in Tertibi

Beyân-ı Memâlik'in müellifi Es'ad Efendi eserin telif sebebini şu şekilde izah etmektedir:

“Ve ba'd, bu kimesne-yi perişân-hayâl ya'nî Seyyid Es'ad Şeyyitü'l-bâl ba'zı evân-ı hâlîyede merhûm Kâtib Çelebi'nin *Kitâb-ı Cihânnümâ*'sı mutâla'asıyla evkât-güzâr olup anda zikrolunan aktâr ve büldân ve kurânun tarîk ve mesâfât ve hikâyât-ı fütûhât ve buna dâir ba'zı nâdirât ve nikâtı cem' ve intihâb eyleyüp ve ber-nehc-i hurûf-ı hecâ keşîde-yi silk-i tertîp ve imlâ ve sebt-i cerîde ihtisâr kılınmağla bu kadarca ile iktifâ kılındı.”

Es'ad Efendi'nin Kâtib Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sını oldukça ilgi ile okuduğu anlaşılmaktadır. Bu okumalar esnasında Es'ad Efendi'de, *Cihânnümâ*'daki şehirlerin yer alacağı bir risale kaleme almak isteği ortaya çıkmıştır.

Metin incelendiğinde Es'ad Efendi'nin “merhûm Kâtib Çelebi'nin *Kitâb-ı Cihânnümâ*'sı mutâla'asıyla evkât-güzâr olup” diye kastettiği eserin *Cihânnümâ*'nın 1648 yılında yarıda kalan ilk (birinci) telifi olduğu görülecektir. “Anda zikrolunan aktâr ve büldân ve kurânun” ifadesinden *Cihânnümâ*'da yer alan tüm şehir ve beldeleri kastettiği anlaşılrsa da eser incelendiğinde sadece İklîm-i Rûm şehirlerini tasnif ettiği görülmektedir. Es'ad Efendi, metnin devamında “tarîk ve mesâfât ve hikâyât-ı fütûhât ve buna dâir ba'zı nâdirât ve nikâtı cem' ve intihâb eyleyüp” ifadesiyle *Cihânnümâ*'daki İklîm-i Rûm şehirlerine dair bilgilerin tamamını almak yerine şehirleri birbirine bağlayan yolları ve mesafeleri, bu şehirlerin Osmanlılar döneminde kim tarafından nasıl fethedildiğini ve yine bu şehirlere dair önemli gördüğü bilgileri derlediğini yani bir nevi muhtasar (sebt-i cerîde ihtisâr) bir risale kaleme aldığını ifade etmektedir.

Eserin en özgün yanı ise şehirlerin, *Cihânnümâ*'dan farklı olarak alfabetik (ber-nehc-i hurûf-ı hecâ keşîde-yi silk-i tertîp ve imlâ) olarak tasnif edilmesidir. Bu tasnifte sadece şehirlerin ilk harfini dikkate almıştır.

16 Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/necib-necib-damadzade-mehmed-efendi>.
Son Erişim: 30.10.2021

Şehirlerin harf sırasına göre tasnifi bazı coğrafyacılar tarafında tercih edilen önemli bir yöntemdir. Osmanlı coğrafyacıları arasında bu yöntemi ilk kullanan Sipâhizâde Mehmed olmuştur. Ebü'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'da örfî iklime göre ele aldığı şehirleri yeni eklemelerle birlikte alfabetik sıraya göre tertip eden Sipâhizâde'nin bu tercihi, eseri *Evhâhu'l-mesâlik*'in Osmanlı ilim dünyasında rağbet görmesine vesile olmuş ve çok sayıda nüshası günümüze kadar erişmiştir. Harf sıralaması dışında en çok tercih edilen yöntem şehirlerin iklimlere göre tasnifidir. Ebü'l-Fidâ'nın örfî iklime göre yaptığı tasnifi Osmanlı coğrafyacılarından Âşık Mehmed takip etmektedir. Mustafa b. Ali ise yedi (hakiki) iklime göre şehirleri tasnif etmiştir. Kâtib Çelebi ilk telif *Cihânnümâ*'da sırasıyla Endülüs, Mağrib ve İklîm-i Rûm şehirlerini ele almıştır. İkinci telif *Cihânnümâ*'da ise kıtalara göre şehirleri tasnif etmiştir.

Birinci Telif Cihânnümâ ve Beyân-ı Memâlik

Es'ad Efendi'nin mütalaa ettiği *Cihânnümâ*'nın birinci telifi ile Beyân-ı Memâlik arasındaki münasebeti ele almadan önce *Cihânnümâ*'ya ve özellikle İklîm-i Rûm bahsine değinmek gerekir.

Birinci Telif Cihânnümâ

Kâtib Çelebi'nin ilk telif *Cihânnümâ*'sı tıpkı ikinci telif gibi tamamlanmamış bir eserdir. Eser muhtevası itibariyle, Hagen'in tasnifi ile; su, toprak ve coğrafya olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm su unsurunun özelliklerini, okyanusların tasvirini, denizleri, dünyanın önemli göl ve akarsularının anlatımını içermektedir. İkinci bölümde yeryüzünün ma'mûr coğrafyası hakiki ve örfî iklim çerçevesinde ele alınmıştır. Bu kısımda iklimlerin sınırları, önemli şehirler ve yollar ile yolların mesafeleri ve kısa bir tarihçeye yer verilmiştir. Eserin en kapsamlı kısmı olan üçüncü bölümde ise İklîm-i Rûm ve Avrupa coğrafyası şehirleri yer almaktadır.¹⁷

Kâtib Çelebi'ye Göre İklîm-i Rûm ve Memâlik-i Rûm

Kâtib Çelebi İklîm-i Rûm'u, Ebü'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân* ile İbnü'l-İbrî'nin *Târîhu muhtasari'd-düvel* eserleri üzerinden mukayese ederek şu şekilde tarif eder:

“*Takvîmü'l-büldân*'da Rûm'un hadd-i garbîsi Halîc-i Konstantiniyye'ye ve hadd-i cenûbîsi Bahr-i Rûm, Şam ve hadd-i şarkîsi Erminiyye ve cânib-i şimâlî Karadeniz olmak üzere mezkûr bilâd-ı Rûm, Anadolu ve Karaman ve Sivas vilâyetlerine mahsûs ve maksûr olmak gösterilüp Rûm b. Ays b. İshak ile tesmiye olundu. Tâife-i Rûm ânun evlâdıdır denilmiş. Lâkin melikü'l-müeyyed bu bâbda ma'zûrdur. Zîrâ ânun zamanında henüz bilâd-ı Rûm ehl-i İslâm'a künhi ile ma'lûm olmamış idi. Amma *Muhtasarü'd-düvel* sahibi Ebu'l-Ferec Malatî demişdür ki; Rûm'un hadd-i cenûbîsi Septe Boğazı'ndan Şâm'a varınca Bahr-i Rûm'u ve cihet-i şimâlden Rus emsali ba'zı ümem-i şimâliye memâliki ve cânib-i maşrikdan Yunan memleketleri ve taraf-ı garbden Aksâ-yı Endelüs'de Bahr-i Muhît-i Garbî olup mecmu'ı üç kıt'adır. Kıt'a-i

17 Gottfried Hagen, *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında*, 142-144.

şarkiyesi bilâd-ı Alaman ve vasatı Fransa memleketleri ve kıt'a-i garbiyesi bilâd-ı Endelüs'dür. Ba'dehu evvel-i kayser olan Agustus mülûk-ı Yunan'a galebe idüp memleketlerini Rûm'a zamîme kılup mecmu'ı memleket-i vâhîde olundu. Kostantinus b. Heylânî sâbi'e dinini koyup (terk idüp) millet-i Mesîh'e girüp medîne-i Bizantiyan'ı binâ ve ismiyle tesmiye idince dârü'l-mülk-i Rûm, Rûmiyyetü'l- kübrâ ider. Mezbûr Kostantinus b. Heylânî Rûmiyyetü'l- kübrâ'da temekkün ve umûmen Rûm tanassûr itdikden sonra Kostantiniyye-i kübrâ kürsî-yi memleket-i Rûm oldu. Memleket-i Yunan'ı Rûm-ili ve Anadolu ve Karaman hudûdı ile tahdîd idüp hadd-i şarkîsi bilâd-ı Erminiyye'dür. Halîc-i Kostantiniyye vasatı bilâd-ı Yunan'da vâki' olup, kısm-ı a'zamı İstanbul Boğazı şarkisine düşer dimüşdür. Bu kelâm cümleden sıdk-u sevâba evfak ve kabule ehakk olup sahibü'l-beyt "edri bimâ-fih" vakfınca evlâ budur ki bu bâbda *Muhtasaru'd-düvel* sâhibi Ebu'l-Ferec Malatî düstûr-ı amel ola. Takdîr-i mezkûra göre İklîm-i Endelüs dahi hadd-i Rûm'a dâhil olup, sâhib-i Takvim i'tibâr-ı meşhûre göre tarh ve taksîm eyleye. Beher-hâl iklîm-i mezkûr rûb'-ı ma'murân bir cânibi azîm ve a'del-i ekâlim olup nice memâliki müstemildür."¹⁸

Kâtib Çelebi'nin burada İklîm-i Rûm olarak tanımladığı coğrafya Roma İmparatorluğu'nun sınırlarıdır. *Takvîmü'l-büldân*'daki İklîm-i Rûm tanımı Anadolu coğrafyasını tanımlarken, *Muhtasaru'd-düvel*'deki tanım ise Roma İmparatorluğu'nun sınırlarını ifade etmektedir. Kâtib Çelebi bu iki eserden *Muhtasaru'd-düvel*'i esas almıştır. Bu tarife göre İklîm-i Rûm kavramı içine Roma toprakları olan Anadolu, Rumeli ve Avrupa toprakları girmektedir.

Kâtib Çelebi, İklîm-i Rûm bahsi içinde öncelikle üç Osmanlı payitahtını yani İstanbul, Bursa ve Edirne'yi oldukça detaylı bir şekilde tavsif etmiştir. Ardından yeni bir başlık açarak Memâlik-i Rûm ibaresine yer vermiştir. Bu noktada Memâlik-i Rûm'u İklîm-i Rûm içinde bir yere oturtmaktadır Bunu da şu şekilde izah eder:

"Sâbıkân İklîm-i Rûm tahdîdinde Yunan, Rûm-ili ve Anadolu'dan ibâretdür denilmişdi. Bu takdîrce Halîc-i Kostantiniyye'den garb ve şimâle vâki' olan kıt'a-i kebîre nisf-ı a'zam Yunan'dur ki, esnâ-yı fetihde Rûm-ili unvânıyla iştihâr bulmuşdur. Memâlik-i Rûm-ili, Kostantiniyye'den intihasına teveccüh i'tibariyle orta ve sağ ve sol üç kol olup, sağ kol Tuna yalılarında Silistre ve sol kol Bahr-i Rûm'da Selânik ve Mora ve orta kol Budun ve Bosna yolu üzere vâki' olan vilâyetlerdür. Bu üç semt memâlikine her sancak bir memleket olmak i'tibariyle taraf-ı yemînden bed olunur. Evvelâ Silistre'ye teveccüh eden Kostantiniyye'den çıkup Vize'ye ve Kırkkilisâ sancaklarına uğrayup ve Silistre haddine dâhil olur. Ol sancaklar tevâbi'î ile bunlardır."¹⁹

Kâtib Çelebi, İstanbul'dan başlayan "Memâlik-i Rûm" topraklarını orta (Bosna'ya kadar olan), sağ (Tuna üzerinde Silistre'ye kadar olan) ve sol (Selanik ve Mora toprakları) olmak üzere üç koldan ilerleyen yol üzerinden tarif etmiştir.

Kâtib Çelebi bu üç yol üzerindeki şehirleri sancaklar üst başlığı ile ele almış ve her sancağın

18 Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, Viyana Nationalbibliothek Cod. Mixt. 389, vr. 60b.

19 Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, Viyana Nationalbibliothek Cod. Mixt. 389, vr. 61a.

bünyesindeki kaza ve beldeleri tek tek anlatmıştır. (Bkz. Tablo 1) Sancaklar memleket olarak tanımlanmış ve her memleket hakkında bilgiler verildikten sonra kaza ve beldelerine yer verilmiştir. İlk sancak olarak ele alınan Vize'nin anlatımını örnek olması hasebiyle aktaralım:

“Memleket-i Vize:

Kesr-i vâv ve feth-i zâ-yı mu‘ceme ile Kırkkilise’ye giderken cânib-i yesârda bir seng-i hâradan dağın zeyl-i şarkîsinde önü düz sahrâ, zât-ı eşcâr ve esmâr bir lâtif kasaba olup ve 150 akçe kaza ve livâdur. Mahmiyye-i İstanbul’dan üç günde varılır. Kal‘asını Hicret’in 770 târihinde merhûm ve mağfirun-leh Sultân Murâd Han Gâzi feth ve teshîr idüp kabza-i tasarrufa almışlardır. Ve kal‘ası harab olup, hâlâ iki câmi‘-i şerîfi ve bir imâreti ve sûk-ı muhtasarı olup ve bir nehr-i sağîr bu şehrin kenârından cereyân ider. Ve bu beldenin besâtin ve kurûmı ve miyâhı vefret üzre olup ve lezîz soğanı olur. Etrafında Çorlu ve Burgos ve Pınarhisârı ve Çatalca ve Saray kazaları olup Vize sancağının tevâbi‘inden i‘tibâr olunur.”

Vize sancağına dair bu tavsifte yer alan sancağın coğrafi özellikleri, İstanbul’a olan mesafesi, Osmanlı hakimiyetine girişi ve bünyesindeki kazaların isimleri sistematik olarak tüm sancaklar için belirlenmiş bir yöntemdir.

Bu çerçevede Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*’daki İklîm-i Rûm kısmında 59 sancak ve memleket ile bunlara tabi 440 şehir hakkında aynı konular kapsamında bilgiler sunmaktadır.

Tablo 1: Cihânnümâ’da İklîm-i Rûm Şehirleri²⁰

Sancaklar ve Memleketler	Şehir Sayısı	Şehir İsimleri
Memleket-i Vize 61a	8	Çatalca 61a, İncegiz 61b, Sarây 61b, Çorlu 61b, Burgos 61b, Pınar-Hisâr 61b, Rus Kasrı 62a, Hatun-ili 62a
Memleket-i Kırk Kilisâ 62a	3	Babaeskisi 62a, Hafsa 62a, Hasköy 62a
Memleket-i Silistre 62b	29	Umûr Fakîh 63a, Ahyolı 63a, Müsevri (Misivri) 63a, Aydos 63a, Varna 63b, Balçık 63b, Ekrene 63b, Mangalya (Mankalya) 63b, Köstence 63b, Kara Harman 63b, Babadağı 63b, Tulça 63b, İsmail Geçidi 63b, Tatar Pınarı 64a, Bender 64a, Pıravadi 64a, Hacıoğlu Pazarı 64a, Tekfur Gölü 64a, Çardak 64a, İsakçı 64a, Maçin 64b, Hırsova 64b, İbrâil 64b, Karîn-abâd 64b, Şumrı (Şumlu) 64b, Karaağaç 64b, Deli Orman 65a, Kiriya? (Osman Pazarı) 65a, Dobruca 65a

20 Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, Viyana Nationalbibliothek Cod. Mixt. 389, vr. 61a- 111b.

Bu tablo oluşturulurken Cihânnümâ’nın birinci telif müellif nüshası olan Viyana Nationalbibliothek Cod. Mixt. 389 esas alınmıştır.

Müellif nüshasındaki yer adlarının doğru okunuşları için, Cihânnümâ’nın birinci telif nüshaları olan Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi nr. 2080; Ali Emiri COĞ. nr. 90; Ayasofya nr. 2604; Beşir Ağa Eyüp nr. 111, Murad Molla nr. 1803; Nuruosmaniye nr. 3006; Nuruosmaniye nr. 3275, Halet Efendi nr. 640 nüshaları ile birlikte çok sayıda esere müracaat edilmiştir. Bu eserler Kaynakça kısmında “Beyân-ı Memâlik”teki Yer Adlarının Tespitinde Başvurulan Eserler Kaynakçası” başlığı altında verilmiştir

Tüm bu kaynaklar ve veriler çerçevesinde oluşturulan tabloda yer alacak herhangi bir okuma ve yazım hatası çalışmanın yazarına aittir.

Her bir şehrin yanında müellif nüshasındaki varak numarası yer almaktadır.

Memleket-i Niğbolu 65a	17	İslimye 65b, Eski Cuma 65b, Ala Kenise 65b, Hezârgırad 66a, Tırnavî (Tırnova) 66a, Sahrâ 66b, Rusçuk 66b, Yirgöğü (Yergöğü) 66b, Pilevne (Plevne) 66b, Lofça 67a, Uyvvarca 67a, Puymiyе 67a, Cibere (Cibre) 67a, Hotalıç 67a, Tutrakan 67a, Ziştovi 67a, Rahova 67b
Memleket-i Vidin 67b	4	Fethü'l-İslâm 67b, İsfelik 67b, Bâne 67b, Güğercinlik 67b
Memleket-i Çirmen 67b	5	Cisr-i Mustafâ Paşa 68a, Yenice-i Kızılağaç 68a, Zağra-i Cedîd 68a, Harmanlı 68a, Uzuncaova 68b
Memleket-i Sofya 68b	17	Filibе 69a, Zağra-i Atik 69a, Yanbolı 69a, Nevâhi-i Yanbolı 69b, Kızanlık 69b, Çırpan 69b, Berkofça 69b, Tatar Pazarı 69b, Köstence 69b, Samakov 70a, İhtimân 70a, İzlâdi 70a, Sireşnik 70a, Pireznik 70a, İznepol 70a, Şehir-Köyi (Şehir Köyü) 70b, Niş 70b
Memleket-i Gelibolu 70b	30	Çekmece-i Sağır 71a, Çekmece-i Kebîr 71a, Silivri 71a, Rodosçuk 71b, Hayrabolu (Hayrabolu) 71b, Evreşe 71b, Kılıdbahir 72a, Eynecik 72a, Miğalğara 72a, İpsâla 72a, Dimetoka 72b, Cisr-i Ergene 73a, Keşan 73a, Ferecik 73a, İnöz (Enez) 73b, Mekri 73b, Dağardı 74a, Gümülçine 74a, Yenice-i Karasu 74a, Cebel-i Karasu 74a, Çaylâyık 74a, Kavala 74a, Urfan 74b, Bereketli 74b, Piravüşte 74b, Dırama (Drama) 74b, Nevrekob 74b, Zihne 75a, Razluk 75a, Siroz 75a
Memleket-i Selânik 76a	13	Aynaroz 77b, Lonkoz 78a, Kesendire 78a, Sidrekapsi 78a, Pazargâh-ı Cedîd (Beşek?) 78a, Timur-Hisâr (Demür-Hisâr) 78b, Karadağ 78b, Avret Hisarı 78b, Vetrine 78b, Yenice-i Vardar 78b, Karaferye 79a, Ağustos 79b, Vodine 79b
Memleket-i Köstendil 79b	12	Radomir 80a, Dupnice (Dupniçe) 80a, Petric 80a, Menlik 80a, Toyran (Doyran) 80a, Tikveş 80a, Köprülü 80b, Usturumca 80b, Radovişte 80b, İştib 80b, Kıratova 81a, İvrâniye 81b
Memleket-i Üsküb 81b	16	Kalkandelen 82a, Kaçanık 82a, Pirlepe 82a, Morihova 82a, Manastır 82a, Filorine 82b, Kesriyye 82b, Hurpişte 82b, Bihlişte 82b, Naslic 82b, Serfice 83a, Sarı Göl 83a, Eğri Bucak 83a, Cuma Pazarı 83a, Usturuva 83a, Lenka 83a
Memleket-i Tırhala 83b	7	Balatimana (Platimana/Platimone) 83b, Yenişehir 83b, Golos 84a, Velesin 84b, Alasonya 84b, Dömenik 84b, Fenâr-ı Kebîr (Fener) 84b
Memleket-i Eğriboz (Eğriboz) 84b	13	Kızıl Hisâr 85b, İzdin 85b, Modonic 86a, Talende 86a, Atina 86a, Eyene (Ekene) 86b, Esed-âbâd 86b, Roboz 86b, İstife 86b, Saline 87a, Livadye 87a, Kifse 87a, Mağara 87a
Memleket-i Mora 87a	20	Gördüs 87b, Arhos 88a, Anabolı 88a, Firinye 88b, Ayapatra 88b, Mizistire 88b, Menekşe 88b, Kalamate 89b, Kalavrete 89b, Karitine 89b, Londar 89b, Andurusa (Andrusa) 89b, Koron 89b, Mutun (Moton) 90b, Avarin 91a, Arkadya 91b, Fenar 91b, Hulumiç 91b, Viştice 92a, Balyabadra 92a

Memleket-i Eynebahtı (İnebahtı) 92a	5	Karavari 93a, Apokri 93a, Ülündürtük 93a, Kulhızır 93a, Kerbinış (Kerpinış) 93a
Memleket-i Karlı İli 93a	7	Ayamavra 93a, Pirevize 93b, Voniçe 93b, Angili Kasrı (Angeli Kasrı) 93b, Ekseremere 94a, Valtoz 94a, Ebulâhor 94a
Livâ-i Yanya 94a	5	Korondos 94a, Girebine 94a, Voniçe 94a, Koniçe 94a, Narda 94a
Livâ-i Delvine 94b	3	Aydonat 94b, Mezerrak 94b, Karvelis 94b
Livâ-i Avlonya 94b	7	Mezakiya 95a, İskarapar 95a, Depedelen 95a, Piremedi 95a, Pogonya 95a, Ergiri Kasrı 95a, Arnavud Belgradı 95a
Livâ-i Elbasan (İlbasan) 95a	5	Usturga 95b, Sigve 95b, İşbat (İşpat) 95b, Buklin 95b, Draç 95b
Livâ-i İskenderiyye 95b	11	Budava 96a, Gırbelan 96a, Podgoriçe 96a, Gölbaşı 96a, Zabyak (Jabyako) 96a, Diragos 96a, Karacadağ (Karadağ) 96a, Ülkün ve Bar (Ülkünbar) 96a, Kotor 96a, Risne 96a, Başruyek 96a
Livâ-i Ohri 96a	10	Debre (Dobri) 96a, İstarve 96a, Mat 96b, Eşim 96b, Akçahisar 96b, Prespe (Prespa) 96b, Görice 96b, Kolonya 96b, Opar 96b, Timurince 96b
Livâ-i Pirizrin 96b	4	Suhurika 96b, Kırçova 97a, Bihor 97a, Tirgovişte 97a
Livâ-i Vulçitrin (Vilçitrin) 97a	6	Piriştine 97a, Kosova 97a, Tirebec (Terbec) 97a, Yanova 97a, Morova (Morava) 97a, Novaborda (Novaberde) 97b
Livâ-i Dukagin 97b	7	Altuneli (Altun-ili) 97b, İpek 97b, Diyakova 97b, Plave 97b, Podimiyle (Budimle) 97b, Zadrin 97b, Leş 97b
Livâ-i Hersek 98a	27	İmoçka 98a, Makaska 98a, Belagay (Blagay) 98a, Lubuşka 98a, Gabele 98a, Mostar 98a, Poçitel 98a, Nevesin 98a, Pervelufça 98a, Lubine 98a, Zadvarya 98a, Çirniçe 98a, Omiş 98a, Nevrin 98a, Virgorçe (Virgoraç) 98a, Neretve (Neretva) 98a, Ruvine (?) Düvene (?) 98a, Piruzder 98a, Bıraçe (Braça) 98a, Foça 98b, Prepol (Prepolye) 98b, Çayniçe 98b, Taşlıca 98b, Belgradcık 98b, Nova 98b, Dubrovnik 98b, Konavle 98b
Memleket-i Bosna 98b	28	Sarây (Saraybosna) 98b, Yeni Pazar 98b, İstar-ı Eflak 98b, Vişegrad 98b, Karadağ 98b, Çelebi Pazarı 99b, Gülüc 99b, Burut 99b, Podrafte 99b, Pojime 99b, Pirubovi 99b, Ma'den 99b, Rubte 99b, Teşne 99b, Kozarse 99b, Doboviçe 99b, Saziyan 99b, Olove 99b, Todormovi 99b, Derbend 99b, Bihke 99b, İsvenpar 99b, Yayçe 99b, Bana Luka 99b, Özmiyan 99b, Kostaniçe 99b, Gradişka 99b, Arazsar 99b
Livâ-i Kilis 100a	19	İşpilit 100a, Şebnek 100a, Pilevne 100a, İskaradin 100a, Bulinye 100a, Neçvere 100a, Akhisar 100a, Bilay 100a, Dirniş 100a, Gölhisar 100a, Diripalka 100a, Nevesel 100a, Küprez 100a, Komangırad 100a, Sîn 100a, Belây 100a, Galamuc 100a, Medne 100a, Girzave 100a

Livâ-i Kırka 100a	4	Kinin 100b, Kotar 100b, Lika 100b, Ravne 100b
Livâ-i İzvornik 100b	12	Pirevenik 100b, Tirevenik 100b, Gradçaniça 100b, Pelene 100b, Posvaçe 100b, Bihurine 100b, Serbernice 100b, Mümleheteyn 101a, Korupine 101a, Yadra Pınar 101a, Bögürdelen 101a, Osad 101a
Livâ-i Alacahisar 101a	7	Kurşunlu 101b, Ürgüb 101b, Madavak 101b, Leskofça 101b, Bolvan 101b, Pirakın 101b, Koznik 101b
Livâ-i Semendire 101b	17	Belgrad 102a, Havale 103a, Batınıçe 103a, Haram 103a, Yagodine 103a, Rodnik 103a, Cacka 103a, Pozarafca 103a, Rasove 103a, Timok 103a, Ma'den İpek 103a, Kuruçeşme 103b, Koçanya 103b, Kiregiyofca 103b, Pozgacık 103b, Öziçe 103b, Valyeve 103b
Livâ-i Sirem 103b	10	Mitrofce 103b, Race 104a, Morovik 104a, Nemçe 104a, Volkovar 104a, Iyluk 104a, Erik 104a, Islankamane 104a, Zemun 104a, Varadin 104a
Livâ-i Pojaga 104b	1	Desbot
Livâ-i Rahoviçe 104b	4	Valyova 105a, Yakova 105a, Ôsek 105a, Atnise 105a
Livâ-i Mohaç 105a	1	Bornova 105a
Livâ-i Sacoy 105a	2	Kodvar 105a, Pakşa 105a
Livâ-i Seksâr 105a	3	Togna 105b, Backa 105b, Cankurtaran 105b
Livâ-i Ustoln-i Belgrad (İstoln-i Belgrad) 105b	4	Çavka 106a, Bulata 106a, Tata 106a, Komaran 106a
Memleket-i Budin 106a	4	Budin 106b, Vac 107b, Vişegrad 107b, Kızıl Hisar 107b
Livâ-i Usturgon (Estergon) 107b		
Livâ-i Sekçuy 107b	1	Breznice 107b
Memâlik-i Engürüs ve Alman 107b	6	Bec (Beç) 107b, Komran 107b, Kor 107b, Uyvar 107b, Estergırad 107b, Budun (Budin) 107b
Memleket-i Alman (Almanya) 107b		
Livâ-i Peçuy 108a	3	Sikloş 108a, Senes 108a, Kopan 108a
Livâ-i Şimontorna 108a		
Livâ-i Sigetvar 108a		
Memleket-i Kanije 108b		
Livâ-i Nograd 108b	2	Kaşvar 108b, Çirnik 109a
Memleket-i Gülvar (Yanık) 109a	5	Somartin 109b, Papa 109b, Tata 109b, Kirmâye 109b, Bitrem 109b
Memleket-i Tımışvar (Temeşvar) 109b	6	Arat 110a, Denka 110a, Virşice 110a, Haram-ı Cedid 110a, Cakva 110a, Lipkova (Lipova) 110a
Liva-i Yanova 110a	2	Pançova 110a, Lipekva 110a
Livâ-i Morova 110a	3	Irşova 110a, Beckerek 110a, Demir Kapu 110a
Livâ-i Çanad 110a	1	Lipkova 110a
Livâ-i Göle 110b		
Livâ-i Segedin 110b	3	Tetel 110b, Bac 110b, Sunbur (Sonbor) 110b
Livâ-i Sunlık 110b		
Memleket-i Eğri 111a	1	Hatvan 111a

Cihânnümâ ve Beyân-ı Memâlik Mukayesesi

Kâtib Çelebi'nin sancaklara göre tasnif ettiği Osmanlı Rumeli şehirlerini Es'ad Efendi alfabetik bir sıraya tabi tutmuştur. *Beyân-ı Memâlik*'in *Cihânnümâ*'dan ayrıştığı en temel husus budur. Kâtib Çelebi'nin uyguladığı bölgesel coğrafya ayrımı şehirlere erişim noktasında bir kolaylık sağlasa da Es'ad Efendi'nin alfabetik tasnifi, eserde yer alan şehirlere daha kolay erişilmesini sağlamaktadır.

Beyân-ı Memâlik'in, *Cihânnümâ*'nın İklim-i Rûm kısmının muhtasar bir versiyonu olduğunu ifade edebiliriz. Es'ad Efendi, İklim-i Rûm şehirlerini kendi üslubu ve cümleleri ile ve büyük ölçüde *Cihânnümâ*'daki bilgiler çerçevesinde kaleme almıştır. Buradaki şehirleri alfabetik sıraya göre düzenlemiştir. Bu alfabetik düzenleme sadece şehirlerin baş harfleri dikkate alınarak yapılmış bir tasniftir. Bu tasnif esnasında *Cihânnümâ*'da yer alan bazı şehirlere *Beyân-ı Memâlik*'de yer vermemiştir. Tablo 1'de belirtildiği üzere *Cihânnümâ*'da toplam 499 şehir (yerleşim yeri) mevcutken, *Beyân-ı Memâlik*'de 235 şehir yer almaktadır. Şehirleri mukayese ettiğimizde *Cihânnümâ*'daki 283 şehrin *Beyân-ı Memâlik*'de olmadığı görülmektedir. Bu şehirlerin bir kısmı alfabetik sıralama ile şunlardır:

Abukoriy, Akçahisar, Akça-Kızanlık, Akhisar, Ala Kilise, Alacahisar, Altunili, Anaboli, Anavarin, Ankili Kasrı, Arkadya, Atita, Ayamavra, Aydonat, Aynacık, Aynaroz, Aynoz, Babadağı, Badra-Binar, Bag, Balyabadra, Bâne, Beçkerek, Berkofça, Bihur, Bodofce, Bosna, Breznice ve Vatoş, Budın, Burusa (Mahmiyye-i Burusa), Cacka, Canad, Cankurtaran, Cezîre-i Mora, Çakova, Çavka, Çimik, Çirnice, Depedelen, Derbend, Despot, Diragoş, Dobruca, Dokakin, Dövmenek, Ebulâhor, Eğri Bucak, Ekene, Eksermere, Enderosa, Ergiri Kasrı, Eyri, Foca, Gabele, Gölbaşı, Göle, Gölhisar, Gölvar Nam-ı Diğer Yanık, Göriçe, Güğercinlik, Hatvan, Havale, Hırsova, Iskaradin, İmeçka, İnceğiz, İnebahtı, İpek, İrik, İrşova, İsfirlik, İskarapar, İskenderiyye, İslankamine, İstar Eflak, İstüvanı Belgrad, İşim, İvrage, İyluk, İzvornık, Kalavrete, Kanije, Karakcı, Karavari, Karçova, Karitine, Karlı İli, Kavala, Kerbeniş, Kifse, Kilis, Kilitbahir, Kirebine, Kiregoyofca, Kirveleş, Kocanya, Koduara, Koloya, Komaran, Koniçe, Kopan, Koropine, Kostanice, Koznik, Kösendre, Köstence, Kratova, Kul Hızır, Kurşunli, Leş, Lobin, Londar, Madavak, Ma'den İpek, Madova, Mağra, Memleharteyn, Menekşe, Mezârak, Mihac, Mitrofça, Mojake, Moravik, Morihova, Movdonic, Moton, Narda, Nevâhi-i Yanbolu, Nevesin, Niğbolu, Nova, Novaborda, Opar, Ovlondörök, Ökrine, Ösek, Pakşi, Papa, Pazargâh-ı Cedîd, Peçevy, Pelâtemna, Pespirim, Petriç, Pilav, Pilevne, Pirepol, Pirepovi, Pirevize, Pireznik, Podimle, Pojage, Provadi, Pulmiye, Raça, Radosta, Rasova, Robor, Rodnik, Saçoy, Salova, Samartin, Segedin, Segitvar, Seksar, Seneş, Serbernice, Siraşnik, Sirem, Sonbor, Sunlik, Şementorna, Tekfûr Gölü, Tevterkan, Tikveş, Timok, Timurnice, Tirgovişte, Togna, Tolca, Traçça, Usad, Usturgon, Uzice, Uzuncaâbd Hasköy, Ülkün-Bar, Ürgüb, Valıkca, Valpova, Valyova, Virsine, Volkovar, Yanova, Yanova, Yanya, Yayça, Yenice-i Kızıl Ağaç, Zemûn.

Buna karşılık *Beyân-ı Memâlik* ile *Cihânnümâ*'nın İklîm-i Rûm kısmını mukayese ettiğimizde *Cihânnümâ*'da olmayan 19 şehrin *Beyân-ı Memâlik*'de yer aldığı görülmektedir. Bu şehirleri alfabetik olarak şöyle sıralayabiliriz.

Alâkiye, Ayvarce, Bânuve, Berâvâdi (Perâvâdi), Betric, Domenik, Eyne, İnebolu, İnöz, İskarlık, Karaferye, Karatova, Karin-abâd, Kartena, Kassandra, Kazanlık, Kelum, Sekûn, Tepedelen.

Buna göre Seyyid Es'ad Efendi, *Cihânnümâ*'daki İklîm-i Rûm başlığı altında yer alan şehirlerden bir seçmece yapmış olmalı. Seçtiği şehirlerin muhtevasında da belirlediği bilgilerin bir kısmını, belki de kendi açısından daha önemli gördüklerini eserine almıştır. Şehirlerin telaffuzu, bulunduğu coğrafi konum, şehirler arasındaki yollar ve mesafeler, şehirlerin İstanbul'a olan uzaklığı, Osmanlılar döneminde kim tarafından nasıl fethedildiği, şehirlerin coğrafi, mimari ve tarihsel bazı önemli bilgileri Es'ad Efendi'nin derlediği hususlar olarak eserinde yer almaktadır. Bu hususa iyi birer örnek olması hasebiyle Edirne ve Belgrad şehirlerinin her iki eserdeki anlatımını değerlendireceğiz. Ayrıca iki eserin metinlerinin tam mukayesesi için örnek olarak Mostar ve Koron şehirlerinin *Cihânnümâ* metinleri *Beyân-ı Memâlik* metinleri karşılıklı olarak aşağıda yer alacaktır.

Ele alacağımız ilk şehir Edirne olacaktır. *Cihânnümâ*'da İklîm-i Rûm başlığı altında İstanbul (Kostantiniyye) ve Bursa'dan sonra Edirne ele alınmıştır. "Der Beyân-ı Payitaht-ı Kadîm-i Şâhân ve Sayd-gâh-ı Pâdişâhân-ı Cihân Mahmiyye-i Edirne" başlığı ile ele alınan Edirne şehrinde şu bilgiler yer almaktadır: (Bu bilgilerden *Beyân-ı Memâlik*'de de yer alanlar parantez içerisinde belirtilmiştir.)

- İklim (5. İklim) = (*Beyân-ı Memâlik*'de yirmisekizinci örfi iklimde olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Edirne (Edrene) isminin telaffuzu da verilmiştir.)
- Enlem ve boylamı = (*Beyân-ı Memâlik*'de de mevcuttur)
- En uzun ve en kısa günü (saat ve dakika olarak) = (*Beyân-ı Memâlik*'de de mevcuttur.)
- Kostantiniyye ile arası (mâbeyni), yaz ve kış mevsimine göre = (*Beyân-ı Memâlik*'de mevcut, ancak mevsim ayırımı yapılmamıştır.)
- Edirneli tarihçi Abdurrahman Hibri Efendi'nin *Enîsü'l-Musâfirîn* adlı eserinden Edirne'nin tarihi ve fethinin anlatımı = (*Beyân-ı Memâlik*'de eser adı verilmeden muhtasar bir şekilde ele alınmıştır.)
- Edirne'nin surları ve bu surlarda yer alan dokuz kapının tasviri
- Edirne'nin çarşıları ve iki bezistânı
- Sultan II. Mehmed tarafından Tunca kenarında inşa edilen Yeni Saray = (*Beyân-ı Memâlik*'de muhtasar olarak mevcuttur.)
- Hekim Beşir Çelebi ile Sultan II. Mehmed arasında Yeni Sarayda geçen kıssa
- Sultan Selim ve Sultan Ahmed tarafından inşa edilen kasırlar
- Der Beyân-ı Câmî-i Sultan Selim Hân başlığında Selimiye Camii'nin tavsifi, minareleri, minaredeki üç merdiven = (*Beyân-ı Memâlik*'de muhtasar bir şekilde mevcuttur.)

- Der Beyân-ı Câmi-i Sultan Bâyezid Hân
- Der Beyân-ı Câmi-i Sultan Murad Hân-ı Sâni
- Der Beyân-ı Câmi-i Muradiye
- Der Beyân-ı Câmi-i Darü'l-Hadis
- Der Beyân-ı Câmi-i Atik
- Der Beyân-ı Câmi-i Yıldırım Bâyezid Hân
- Der Beyân-ı Câmi-i Derûn Hisâr
- Meşhur diğer camilerin kısaca tavsifi
- Zâviye, hân, hamam ve Ekmekçizade Ahmed Paşa Hân'ı hakkında bilgiler
- Nehirler üzerinde yer alan beş köprü = (*Beyân-ı Memâlik*'de de mevcuttur.)
- Bahçeleri ve en çok yetişen meyve olarak ayva için yazılan nazm = (*Beyân-ı Memâlik*'de de mevcuttur.)²¹

Edirne şehri açısından iki eseri incelediğimizde *Cihânnümâ*'da tarihsel detaylar, hikayeler (yaşanmış gerçeklikler), şehrin mimari öğelerinin detay anlatımlarının *Beyân-ı Memâlik*'de yer almadığı görülmektedir. *Beyân-ı Memâlik*'de şehrin mimari yapılarına daha çok sayılar ve isimler ekseninde değinilmektedir. Osmanlı fetihleri *Cihânnümâ*'da bazen tarihsel kaynaklar da kullanılarak detaylı bir şekilde ele alınırken *Beyân-ı Memâlik*'de fethin tarihi ve kimler tarafından gerçekleştiği muhtasar bir şekilde anlatılmıştır.

Fatih döneminde fetih girişiminde bulunulan ancak Kanuni döneminde Osmanlı topraklarına dahil edilen Belgrad şehri üzerinden iki eseri incelediğimizde ise her iki eserde;

- Belgrad'ın telaffuzu,
- isminin kökeni,
- bulunduğu bölge,
- İstanbul'a uzaklığı,
- kale yapısı,
- Fatih Sultan Mehmed dönemindeki kuşatma,
- Sultan Süleyman dönemindeki fetih ve fetih tarihine dair şiir yer almaktadır.

Bununla birlikte *Cihânnümâ*'da;

- şehrin coğrafi konumu enlem ve boylamı ile birlikte daha detaylı ele alınmıştır.
- Ayrıca *Cihânnümâ*'da Belgrad Kalesi'nin ve etrafındaki topoğrafyanın oldukça detaylı tasviri verilmiştir.
- Belgrad'ın Osmanlı fethinde sonraki imar faaliyetleri; camilerin, medreselerin hamam ve çeşmelerin yapıldığı yer almaktadır.
- Kezâ *Cihânnümâ*'da Sultan II. Mehmed dönemindeki kuşatma ve Sultan Süleyman dönemindeki fetih oldukça detaylı anlatılmıştır.²²

21 Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, Viyana Nationalbibliothek Cod. Mixt. 389, vr. 176b-179a; Es'ad Efendi, *Beyân-ı Memâlik*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Murad Molla Kısmı nr. 1803, vr. 2a-4a.

22 Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, vr. 195b-196a; Es'ad Efendi, *Beyân-ı Memâlik*, vr. 12b-14a.

Bu iki şehirdeki anlatımı dikkate alarak *Cihânnümâ*'daki tafsilatların *Beyân-ı Memâlik*'te yerini daha çok coğrafi bilgilerin ön planda olduğu muhtasar bir anlatıma bıraktığı görülmektedir. Es'ad Efendi'nin en vazgeçilmez tercihleri olarak şehirlerin isimlerinin telaffuzu ve coğrafi konumuna dair detaylar (hakiki ve örfi iklimine dair bilgiler) ön plana çıkmaktadır.

Bu kısımda iki eser arasında mukayeseye farklı açıdan örneklik teşkil etmesi için eserlerdeki iki şehrin tam metinlerine yer verilecektir. Bunlardan Mostar kısa bir anlatıma Koron ise uzun bir anlatıma sahiptir.

Cihânnümâ'da Mostar²³

Mostar: Zamm-ı mîm ve sükûn-ı vâv ve sîn-i mühmele ve meddi-tâ-i meftuha ve sükûnu'l elif ve râ ile. Bir nehr-i kebîr üzerinde bir kasaba-i meşhûre olub, kasaba içinde azîm köprüler vardır. İstanbul'dan yirmi yedi günde varılır. Cevânîbi Nevesin, İmoçka ve Blagay ve Belgradcık kazaları vâki' olmuştur.

Beyân-ı Memâlik'de Mostar²⁴

Mostar: Zamm-ı mîm ve sükûn-ı sîn ile bir nehr-i kebîr üzerinde vâki' bir kasaba-yı meşhûrdur. İçinde bir cisri vardır. İstanbul'dan yirmi yedi günde varılır. Cevânîbi Nevesin İmoçka ve Blagay ve Belgradcık kazalarıdır.

Cihânnümâ'da Koron²⁵

Koron: Zammü'l-kâf ve râ ve sukûnu'l-vâv ve nûn-ı mu'ceme ile.

Manya Burnu ile Hurus Burnu arasında olan körfez içinde Hurus Burnundan dört mil içeri bir belde ve Mizistre sancağına tabi' bir kazadır.

İstanbuldan yirmi altı gün de varılır.

Deryadan Manya Burnundan bakî karayel üzerine kırk beş mildür. Ve cevânîbi Moton ve Endorasa ve Kalâmetah kazaları vâki' olmuştur. Ve mezkûr körfez kenârları dağlar ve akarsular olup Kastil ta'bir olunur bir küçük kal'a ol kenârda vâki' olmuştur.

Koron'un gün doğusuna mukâbil bayırda muttasıl iki hisn-ı hasîn ve sūr-ı metîn vardır. Ve kal'a-i kadîmesi bir burun üzerinde sa'b ve üstüvâr âli hisâr olup ve ol burunun ucu denize müntehâ olduğu mahalde Venedik bir burc-ı azîm dahi binâ eylemekle buna cedîd ve hisâr-ı evvele kadîm demek sadıkdur. Ve kal'alardan taraf-ı şimâle binâ olunmuş bir limanı olup lâkin vâsi' olmamağla sefâin-i küffâr taşrada karâr idüp lenger-endâz olurlar. Ve burun ucu bir mildür.

Merhûm ve mağfirun-leh Sultân Bâyezid-i Velî Hicret'in dokuz yüz altı tarihinde bi-avnillâhi ve'l-Kadir hisn-ı hasîn Moton'u feth ve teshîr idüp kaza-i tasarru-fa alup memâlik-i Al-i Osmanîyye'ye munzam ve il-hâk itdikden sonra karadan vezîr Ali Pâşâ ve deryâdan donanma-yı hümayûn ile Dâvâd Paşa Kal'a-i Koron üzerine varup sulh ile içinde olan küffârı çıkarup Frengistân'a gitmeğe ruhsat verdiler. Kal'a-i Koron dahi ol zamanda fütühât-ı Islâmiyye şerefine makrun oldu.

Beyân-ı Memâlik'de Koron²⁶

Koron: Zamm-ı kâf ve râ ile

Manya Burnu ve Hurus Burnu arasında olan körfez içinde bir belde ve Mizistre sancağına tâbi' kazadır.

İstanbul'dan yirmi altı günde varılır.

Koron'un gün doğusuna mukâbil bayırda muttasıl iki hisn-ı hasîn ve sūr-ı metîn vardır. Kal'a-yı kadîmesi bir burun üzerinde sa'b üstüvâr âli hisârdan

Sultân Bâyezid Han dokuz yüz otuz altı senesinde [32a] bi-avnillâhi'l-mülk el-kadir hisn-ı metîn Moton'u feth ve teshîr itdikden sonra karadan Ali Pâşâ ve deryâdan Dâvâd Pâşâ Koron üzerine varup sulh ile içinde olan harab küffârı çıkarup Frengistân'a gitmeğe ruhsat verdiler. Koron dahi ol zamân fütühât-ı Islâmiyye şerefine makrun oldu.

23 Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, vr. 194a.

24 Es'ad Efendi, *Beyân-ı Memâlik*, vr. 37a.

25 Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, vr. 190a.

26 Es'ad Efendi, *Beyân-ı Memâlik*, vr.31b-32a.

Bu iki şehre dair *Cihânnümâ* ve *Beyân-ı Memâlik*'teki bilgilerin mukayesesindeki en temel nokta *Cihânnümâ*'da kısa bilgilerin büyük ölçüde aynen *Beyân-ı Memâlik*'e aktarıldığıdır. Ancak söz konusu *Cihânnümâ*'da daha detay bilgi verilen şehirler olunca (yukarıdaki örnekler çerçevesinde Edirne, Belgrad ve Koron şehirlerini sayabiliriz), buradaki bilgilerin bir kısmı, daha çok coğrafi bilgiler *Beyân-ı Memâlik*'de yer almaktadır.

Sonuç

İnsanoğlunun var ettiği, inşa ettiği, geliştirdiği şehirler; coğrafyası, konumu, topoğrafyası, nüfusu, tarihi, sosyal ve kültürel yapısı, mimarisi, abidevi yapıtları, inanışları, etnik yapısı, yöneticileri, çarşısı ve ticareti ile coğrafyacının eserinde geniş bir yer edinmiştir. Her coğrafyacının eserine konu ettiği şehirler farklılık arzedeabilmektedir. Mustafa b. Ali çoğunluğu İslâm beldelerinden olmak üzere yeryüzündeki meşhur şehirleri seçmiştir. Bu şehirlerin enlem ve boylamları, gün ve gece uzunlukları, kible yönü en çok ilgilendiği hususlar olmuştur. Sipâhizâde Mehmed ve Âşık Mehmed'in ilgi alanına ise yeryüzünde bilinen tüm şehirler girmiştir. Ama aralarında şehirlerin tasnifinde yöntem farklılığı (Sipâhizâde alfabetik sırayı esas alırken Âşık Mehmed coğrafi konumu dikkate almıştır) söz konusudur. Bazı coğrafi eserlerdeki şehirlerin seçilmesinin daha özel nedenler vardır. Pîrî Reis Akdeniz'e sınırı olan şehirleri esas alıp *Kitâb-ı Bahriyye*'ye bunları almıştır. Matrakçı Nasuh Kanuni'nin İran seferinde ordunun geçtiği güzergahtaki şehirleri (menzilleri) minyatürler eşliğinde kaleme almıştır. Evliya Çelebi, imparatorluğun üç kıtaya yayılan iki yüzü aşkın şehri bizzat gezerek kendi gözlemleri, notları ile birlikte anlatmıştır. Seyahati esnasında gidemediği ama hakkında bilgi topladığı Viyana, Amsterdam gibi bazı şehirlere de eserinde yer vermiştir. Kâtib Çelebi *Cihânnümâ*'nın ilk telifinde coğrafi bölgelere göre şehirleri tasnif etmiştir (Endülüs, Mağrib, İklim-i Rûm).

Es'ad Efendi'nin *Beyân-ı Memâlik* eseri ise *Cihânnümâ*'da yer alan İklim-i Rûm başlığı altındaki şehirleri esas almıştır. Eserinin giriş kısmındaki ifadesinden anlaşılacağı üzere Es'ad Efendi, *Cihânnümâ*'yı büyük bir dikkatle incelemiş, sık sık mütalaa ederek okumuştur. Onu, *Beyân-ı Memâlik*'i kaleme almaya iten motivasyon ise İklim-i Rûm başlığı altındaki şehirleri alfabetik sıra ile tasnif etmek olmuştur. Dönemin şartları altında alfabetik bir tasnifin eserlerin içeriğinin daha kısa sürede erişilebilir olmasına imkân verdiği aşikardır. Günümüzde hemen hemen her eserin sonunda dizine yer verilmesi bu ihtiyacın aslında zamanı aşan bir husus olduğunun da göstergesidir. Es'ad Efendi'nin bir diğer önem verdiği husus ise şehirlere dair coğrafi ve tarihi bilgilerin muhtasar bir şekilde yer aldığı eser ortaya koymak olmuştur. Bu açıdan *Beyân-ı Memâlik*, Es'ad Efendi'nin kendi belirlediği bilgiler çerçevesinde kaleme aldığı *Cihânnümâ*'nın İklim-i Rûm bölümünün muhtasar bir versiyonudur. Bu risâle, tüm bu özellikleri ile Osmanlı'nın Avrupa şehirleri açısından kıymetli bir eserdir. Eseri değerli kılan unsurların başında da 17. yüzyıl Osmanlı dünyasındaki yerleşim yerleri, şehirler, kaza, kasaba ve nahiyelerin hem isimlerine hem de coğrafi bilgilerine yer vererek Osmanlı coğrafyasına bir

persektif sunmasıdır. Bu açıdan şehirlere dair araştırmalarda arşiv kaynakları (tahrir defterleri, vakfiyeler, kadı sicilleri vb.) yanı sıra coğrafi eserlerin de önemine bir örneklik teşkil etmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Âşık Mehmed, *Menâziri'l-Avalim*, haz. Mahmut Ak (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007).
- Batlamyus (Klaudios Ptolemaios), *Coğrafya el kitabı: Araştırma raporu=Manuel of geography: Research report=Handbuch der geographie: Forschungsbericht*. metin Alfred Stükelberger, Florian Mittenhuber, Robert Fuchs, (İstanbul: Ptolemaios-Forschungsstelle Universitat Bern/Bern Üniversitesi Ptolemaios Araştırma Merkezi, Boyut Yayıncılık, 2017).
- Danış, İlhami. "Takvîmü'l-Büldân ve Osmanlı Coğrafyacılarına Tesiri Üzerine Bir İnceleme" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 36 (İstanbul: 2017), 21-56.
- Es'ad Efendi. *Beyân-ı Memâlik*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Murad Molla Kısımı nr. 1803.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Mustafa b. Ali", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 31 (İstanbul: 2006), 287-288.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Mustafa Sıdkı", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 31 (İstanbul: 2006), 356-357.
- Gökyay, Orhan Şaik. "Cihannümâ" *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 7 (İstanbul: 1993), 541-542.
- Hagen, Gottfried. *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında: Kâtib Çelebi'nin Cihânnümâ'sı ve Düşünce Dünyası*, çev. Hilal Görgün, (İstanbul: Küre Yayınları, 2015).
- İstanbullu, Şehnaz. *Osmanlılarda Coğrafya Bilimi ve Mustafa B. Ali'nin Tuhfetü'z-zaman ve Haridetü'l-ıvan'ı (Transkripsiyon)* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: 2019).
- Kâtib Çelebi. *Cihânnümâ* (Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi nr. 1624).
- Kâtib Çelebi. *Levâmi 'u'n-Nür fi Zulmet-i Atlas Minor İnceleme-Tıpkıbasım*, haz. Ahmet Üstüner, H. Ahmet Arslantürk, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası, (Ankara: 2017).
- Kut, Günay; Bayraktar, Nimet. *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021).
- Mintz, Daniel. "The hunt for the lost cities of Ptolemy", *BSHM Bulletin: Journal of the British Society for the History of Mathematics*, 24/1, (2009), 1-11.
- Özür, Nazan Karakaş. "Cihannüma'dan Yansıyanlar: Bir Doküman Analizi" *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi* 29 (İstanbul: 2014), 120-144.
- Sabev, Orlin (Orhan Salih). "Kâtib Çelebi ve İbrahim Müteferrika", *Uluslararası Kâtib Çelebi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* edit. T. Gökçe, M. Acıpınar, İ. Kokdaş, Ö. Küpeli (İzmir: 2017), 158-165.

- Sezen, Gülşen. Mustafa Sıkı Efendi'nin Divânı Transkripsiyonlu Metin-Edebi İnceleme, (İstanbul: Yayınlanmamış Yükseklikans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 17-20.
- Sipâhîzâde Mehmed. *Evzahu 'l-mesâlik ilâ ma 'rifeti 'l-büldân ve 'l-memâlik*, haz. İlhami Daniş (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2019).
- Taeschner, Franz. "Osmanlılarda Coğrafya" çev. Hâmid Sadi Selen, *Türkiyat Mecmuası* II (İstanbul: 1926), 271-314.
- Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/necib-necib-damadzade-mehmed-efendi>.
Son Erişim: 30.10.2021.
- Unat, Yavuz. "Mustafa İbn Ali el Muvakkît ve İ'lâm el İbâd fi A'lâm el Bilâd (Şehirler Âleminde Mesafelerin Bildirimi) Adlı Risâlesi" *EJOS* VII (Utrecht: 2004), 1-48.

Beyân-ı Memâlik'teki Yer Adlarının Tespitinde Başvurulan Eserler Kaynakçası

- 174 numaralı *Hersek livası icmal Eflakan ve Voynugan tahrir defteri (939/1533)*, yay. haz. Ahmet Özkılıç, Ali Coşkun, Abdullah Sivridağ, Murat Yüzbaşıoğlu, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2009).
- 367 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri ile 101, 114 ve 390 Numaralı İcmâl Defterleri (920-937 / 1514-1530) I Karlı-ili, Agraboz, Mora, Rodos ve Tırhala Livâları* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2007).
- 367 Numaralı *Muhasebe-i Vilâyet-i Rum-ili Defteri ile 94 ve 1078 numaralı Avlonya Livası Tahrir Defterleri (926-1520 / 937-1530): Yanya, İskenderiye, Ohri, İl-basan ve Avlonya Livaları ile Dukakin Vilayeti* (Ankara : Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2008).
- 91, 164, mad 540 ve 173 numaralı *Hersek, Bosna ve İzvornik livâları icmâl tahrir defterleri (926-939/1520-1533)*, yay. haz. Ahmet Özkılıç, Ali Coşkun, Abdullah Sivridağ, Murat Yüzbaşıoğlu, Ali Toköz (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006).
- Aladağ, Fatma. "Cities And Administrative Divisions Of The Ottoman Empire In The Early 16th Century: A Case Study For The Application Of Digital History To Ottoman Studies", *İstanbul Şehir Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi* (İstanbul: 2020).
- Alan, Ercan. "Yeni Bir Belgeye Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli Sancakları, Kazaları Ve Kadılar", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 33 (Kasım 2016), s. 337-377.
- Andreasyan, H.d.; İnciciyan, P. L. "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2-3 (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1974), 11-88.
- Celalzade Salih Çelebi, *Tarih-i sefer-i zafer-rehber-i Alaman, Kanuni Sultan Süleyman'ın Alaman seferi (1532)*, haz. Fatma Kaytaç (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016).
- Erdoğan, M. Akif. "Kanuni Sultan Süleyman'ın 1532 Tarihli Alman Seferi Ruznâmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXIX/1, (İstanbul: 2014), 167-187.
- Erkan, Davut. Matrâkçı Nasûh'un Süleymân-nâmesi (1520-1537), *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, (İstanbul: 2005).
- Hagen, Gottfried. *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında: Kâtib Çelebi'nin Cihânnümâ'sı ve Düşünce Dünyası*, çev. Hilal Görgün, (İstanbul: Küre Yayınları, 2015).

- Işık, Sevgi; Kadioğlu, Songül; Yıldırım, Mehmet. *Kuyûd-ı Kadîme Arşiv Kataloğu* (Ankara: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu Ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, 2012).
- Işık, Mustafa. "XVI. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Budin" *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi* (Sakarya: 2013).
- Kul, Eyüp. "Bosna Eyaleti'nde Askerî ve Sosyal Alanda Yapılan Faaliyetler (1700-1715)", *Türkiyat Mecmuası Journal of Turkology C. 28/2*, (İstanbul: 2018), 111-136.
- Kuru, Levent. "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Rumeli Kadıkları", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi / Journal of Balkan Research Institute C. 8, S. 2*, (Aralık, 2019), 261-294.
- Osmanlı Yer Adları I: Rumeli Eyaleti (1514-1550)*, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2013).
- Sarıcaoğlu, Fikret. "Kâtib Çelebi'nin Cihânnümâ'sı ve Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi* (İstanbul: 1990).
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006).
- Tercümân Mahmûd'un Târih-i Ungurus Adlı Kroniği: İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*, haz. György Hazai, (Ankara: TÜBA Türkiye Bilimler Akademisi, Türk-İslam Bilim Kültür Mirası Dizisi, 2017).
- Üstüner, Ahmet. "Levâmi'u'n-Nûr Metin ve Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi* (İstanbul: 2017).
- Yardımcı, Mehmet Emin. "Nüfus ve Arazi Tahrir Defterlerine Göre XV ve XVI. Yüzyıllarda Bosna Livâsının Sosyal ve Ekonomik Yapısı", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi* (İstanbul: 2004).

Ek-1: Eserin Fihristi (Beyân-ı Memâlik'teki Şehirler)

FÎ HARF-İ ELİF

Edrene

Uzuncaova

İznepol

İbsala

İnöz

Eynecik

Evreşe

Urfân

İhtimân

İzladî

Usturumca

İştib

Îvrânya

İğriboz

İzdîn

Atina

Eyne

Esdâbâd

İstifa

Arhus

İnebolu

Ayapetrî

Avlona

Arnavud Belgradî

Elbesân

İşbât

Ohri

İstârve

Usturve

Ağustos

Alasonya

Üsküb

Aydos

Ahyolı

İslimiyye

Eski Cum'a
Îsakça
Alâktiye
Ekrine
Ayvarce
İskarluk

FÎ HARFÎ'L-BÂ'

Borgos
Bâbâeskisi
Pınar Hisâr
Betrîc
Pirlepe
Bihlişte
Bereketli
Pıravişte
Balâtana
Piremedî
Pogonya
Pekîn
Pirsebe
Prizren
Piriştine
Bânuve
Balagay
Belgradcık
Burût
Banâ Luka
Pirvenk
Belina
Bihûrniye
Böğürdelen
Bolvân
Pirâkîn
Belgirad
Pozarovça
Pozagacık
Portuvar

Baçka
Balçık
Pançova
Berâvâdi (Perâvâdi)

FÎ HARFÎ'T -TÂ'
Timur Hisârı
Tâtârbâzârı
Tırhala
Tutrakan
Tulca
Titil
Teşne
Tata

FÎ HARFÎ'C-CÎM
Çekmece-yi sağır
Çekmece-yi kebîr
Çatalca
Çorlu
Cisr-i Ergene
Cisr-i Mustafa Paşa
Çirmen
Çirpân
Cibre
Çartak
Çalâyalâyık
Cum'apazarı
Çelebi Pazarı

FÎ HARFÎ'L-HÂ'
Hafsa
Hurpişte
Harâm
Hacıoğlupazarı
Hulumic

FÎ HARFÎ'L-HÂ'

Hasköy
Harmanlı
Hatunili
Hayrabolu

FÎ HARFÎ'D-DÂL

Dimetoka
Dirâma
Dubinîçe
Domenik
Delvine
Tepedelen
Dirac
Debrî
Diyako

FÎ HARFÎ'R-RÂ'

Rodoscuk
Rus Kasrı
Rahova
Razlog
Radomir
Rusçuk
Radovişte

FÎ HARFÎ'Z-ZÂ'

Zağra-i Atik
Zağra-i Cedid
Ziştovî
Zihne
Zadrima

FÎ HARFÎ'S-SÎN

Silivri
Silistre
Siroz
Selânik

Sidrekapsi
 Serfice
 Sekûn
 Saray
 Semendire

FÎ HARFÎ'Ş-ŞÎN
 Şumnu
 Şhirköy
 Şikloş

FÎ HARFÎ'S-SÂD
 Sahra
 Sofya
 Samakov
 Sarı Göl
 Salina
 Suhûrika

FÎ HARFÎ'T-TÂ'
 Dağerdî
 Tîrnova
 Tîmaşvar
 Talende
 Taşlıca
 Toyran

FÎ HARFÎ'-AYN
 Avret Hisârî

FÎ HARÎ'L-GAYN
 Gabela
 Giradçaniçe
 Golos

FÎ HARFÎ'L-FÂ'
 Ferecik
 Filibe

Feth-i İslâm
Filorina
Fırîne
Fenâr

FÎ HARFİ'L-KÂF

Kırkkilisa
Karîn-abâd
Kazanlık
Karaağaç
Kavala
Karaferye
Karadağ
Karatova
Kalkan[delen
Kaçanik
Kalamata
Kartena
Koron
Koridos
Karaca Dağ
Kosova
Kamengrad
Kırka
Kutar

FÎ HARFİ'L-KÂF

Gelibolu
Keşan
Gümülcine
Kassandra
Köstendil
Köprülü
Kesriye
Kördüs
Girebene
Kelum

FÎ HARFİ'L-LÂM

Lofça
 Longoz
 Lenka
 Livadya
 Leskofça
 Lipova

FÎ HARFİ'L-MîM

Migalgara
 Mekri
 Misivri
 Mankalya
 Menlik
 Manastır
 Mizistre
 Mat
 Morava
 Mostar

FÎ HARFİ'L-NÛN

Niş
 Nevrekob
 Naslic
 Nevesil
 Nemçe

FÎ HARFİ'L-VÂV

Vize
 Varna
 Vidin
 Vetrine
 Vac
 Vodina
 Velesin
 Veştiçe
 Vinçe
 Valtoz

Voniçe
Vılçıtrın
Varadin
Vişegrad

FÎ HARFÎ'L-HÂ'
Hezargrad
Hotalic
Hersek

FÎ HARFÎ'L-YÂ'
Yenice
Yanbolu
Yergöğü
Yenibazar
Yağodina
Yenice-i Karasu
Yenice-i Vardar
Yenişehir

Ek-2: Metin (Transkripsiyon)

Esâmî-i'l-Aktâr ve'l-Büldân ve'l-Kurâ min Cihânnümâ (Beyân-ı Memâlik)

Hamd u senâ o Mübdi'î ekvâna ibtidâ
Verdi eser-i tekellüm insana ibtidâ
Gelmez *Cihânnümâ* vücuda fûrûğ-ı hüsn
Hamd etmedikçe Hâlık u Yezdân'a ibtidâ.

Hamd u sipâs-ı bî müntehâ dürûd-ı sitâyîş u senâ ol Bârî-i nesemât müzâhir-i nûr-ı vücûda olsun ki *lâ yete 'ayyenu mevcûd fî kemâlihî illâ bi-şükrihî* derîçesinden çehre-nümâ-yı rûzne-i ihtisâsdur ve salât-ı mütevâfirât ve teslimât-ı selîmât-ı bî-gâyât ol medîne-i ulûm-ı zi'l-riyâseteyn olan hurşid-i bî-ukûl ve nûr-ı hâfikîn hazretlerine olsun ki âyine-yi Hüdâ nümâ-yı zât cem'ü'l-cem' simâtlarının sâye-yi inâyet ruhânileri, sûret-i ma'neviyye-i küveyyinât melâ-yı a'lâ ve mir'ât-ı hakâik ayât-ı tecelli-nümâyı hidâyet-intimâdur ol esere muktefî hudivân-ı aktar-ı şeri'at-ı garrâ olan âl u ashâbı necâbet-me'âb kâmyâbları ki şehrhâi iktidâda her biri bed rakka-i ihtidâ olmuşlardır. -Sallâllahu aleyhi ve alâ âlihi ve sahbihi ve sellem.-

Ve ba'd, bu kimesne-i perişân-hayâl ya'nî Seyyid Es'âd Şeyyitü'l-bâl ba'zı evân-ı hâlîyede [2a] merhûm Kâtib Çelebi'nin *Kitâb-ı Cihânnümâ*'sı mutâla'asıyla evkat-güzâr olup anda zikrolunan aktâr ve büldân ve kurânun tarîk ve mesâfât ve hikâyât-ı fütûhât ve buna dâir ba'zı nâdirât ve nikâtı cem' ve intihâb eyleyüp ve ber-nehc-i hurûf-ı hecâ keşîde-yi silk-i tertîp ve imlâ ve sebt-i cerîde ihtisâr kılınmağla bu kadarca ile iktifâ kılındı.

Ve bi'llâhi't-tevfik.

FÎ HARF-İ ELİF

Edrene: Feth-i elif ve sükûn-ı dâl-ı mühmele ve feth-i râ-i mühmele ve nûn ve âhiri hâ ile yirmi sekizinci İklîm-i örfî olan cânib-i şimâlîdedür.

Hîn-i fetihde, sâhibi olan tekfûr-ı makhûr Enderiyye ismi ile müsemmâ bir şehri mu'azzam ve memleket-i mufahhamdur. Elli sekiz derece tûli ve kırk iki derece arzı olup etvâl-i nehârî on beş sâ'at bir derece ve aksâr-ı nehârî sekiz sâ'at on dört derecedür. Kostantiniyye ile mâbeyni beş veyâhud altı menzildir. Şehr-i mezbûr yedi yüz altmış²⁷ hudûduna gelince mesken-i küffâr olmağla târih-i mezbûrda şehzâdelerün ser-efrâzı Süleymân Paşa Gâzi Rûm-iline geçüp teshîr-i [2b] bilâd iderek Edrene etrâfını almış idi. Anların vefâtından sonra yedi yüz altmış ikide²⁸ Sultân Murâd Han Edrene fethini vechetü'l-âmâl kılup ser-askeri Lâlâ Şâhin Paşa'yı mukaddemâ irsâl ve kendileri Bâbâeski fethine müteveccih oldılar. Edrene tekfûrî Enderiyye, paşa-yı mezbûrî Sazlıdere'de karşılayup azîm kârzârdan sonra bozulup hisâra firâr eyledi. İnhizâm-ı küffâr

27 H. 760 / M. 1368.

28 H. 762 / M. 1371.

ma'lûm-ı şehriyâr oldukda Edrene'ye nüzûl buyurup muhkem muhâsara eylediler. Nehr-i Meriç tuğyan üzere olmağın bir gice tekfûr keştiye süvâr olup havâssı ile İnöz'e firâr eyledikde irtesi amân ile teslîm-i hisâr itdiler. Edrene ol zamân kalîlu'l-imâre[t] olmağla Sultân-ı âlî-tebâr Dimetoka'yı dârü'l-mülk idüb paşa-yı müşârün-ileyhi Edrene'de koydılar.

Tunca, Meriç, Arda nâm üç nehir bu şehirde cem' olup Tunca kenârında bir çâr köşe hisârı vardır ve Tunca kenârında olanda Sarây-ı Cedîdi Ebu'l-feth Sultân Mehemed Han sekiz yüz elli²⁹ altı senesinde Hekîm Beşir Çelebi sevkıyla binâ eyledi ve Nehr-i Tunca kenârında Mumuk Sarâyı dirler bir sarây dahi vardır; Sultân Selîm-i kadîm binâ itmişdür. **[3a]** Mâbeyninde çıkılan divâr sâbıkan hâr iken bin yirmi birde Sultân Ahmed Han taşdan olmak üzere fermân eyledi. Mescid-i sarây dahi ol esnâda yapıilup

Han-ı Ahmed'ündür secdegâh

târih dinildi ve ol divâr üstünde sarây üstüne nâzır kasrı dahi cem'iyet-i îdgâhı temâşâ için üç gecede binâ itdiler.

Târîh

Dedî bu mısra'-yı zîbâyı Beyâzî târih

Kâh îdiyye-yi Sultân-ı zamân cem'-i câh

Sultan Murâd Han dahi bin kırk üçde Sarâyüstüne karîb mahalde bir peşte üzere bir kasrı âlî binâ itdiler ve bu şehri mu'azzamda cevâmi' kırkdan ziyâde olup ednâ selâtîn-i îzâm binâlarıdır ki cümleden a'lâ ve a'zamı Sultân Selîm-i sâni idüğü müttetikun-aleyhdür. Koca Mi'mâr Şehzâde ve Süleymâniye binâlarında tahsîl etdüğü vukûfi bu câmi'e harc u vaz' ve tarihinde envâ'-ı sanâyi'-i bedîa derç eylemişdür. İhtirâ' etdüğü tarz-ı bedî' muhayyer-i ukûl ve mühendisân olup ile'l-ân rû-yı zemînde bî-nazîr u nâ-yâbdur ve minârât-ı erba'ası gâyet tavîl iken ol kadar latîf ve mevzûndur ki nazîri **[3b]** bulunmaz. Her birinin üçer şerefesi ve iki minâreye üçer nerdebânla çıkılıb minâre-yi şarkıyyeyi dokuz yüz doksan ikide sâ'ika yıkub müceddeden binâ olundu. Berk-i hâtf târih düşüp bin yirmi üçde tekrâr sâ'ika hedm ve yine binâ olundu. Câmi'-i mezbûrun binâsına dokuz yüz yetmiş beşde ibtidâ olunup dokuz yüz seksen ikide namaz kıldıkda Sûfîzâde (Sofîzâde) dâ'î bu ârabî târihi didi.

Târîh

Sâre fadlullâhi târihü'l-esâs

Fazl-ı Yezdân kâne târihü'l-itmâm

Ve şehri mezbûrun cevânib-i erba'ası üçer dörder menzil yerden deryâ-yı Kırım ile Bahr-i Rûm ve Kûhistân ve Balkan ve hudûd-ı Kostantiniyye ihâta idüp mâbeyni bir hatıra şeklinde vâkî' olub Edrene tâ vasatındadır. Ve cevânibinde dört yüz elli bağçesi olub ayvası ra'nâ olmağla dimişlerdir.

Nazm

Edrene gibi şehir-i dilâra

Bulunmaz gerçi âlem içre ammâ

Ahâlîsi fakîr olduklarıçün

Hedâyâsı olur elbette ayva

Ve enhâr-ı mezkûre üzere mebnî beş köprüsü vardır. Biri kâfiri binâ olmağla dokuz yüz elli birde Sultan Süleyman Han cısr-i mezbûru ta'mîr eyledikte "Cısr-i virânı eyledi [4a] ta'mîr" târîh dinilmiştir. Biri dahi sekiz tâk üzere Etmekçizâde Ahmed Paşa bin yirmi beşde binâ edüp "Taş ile yaptı yeni köprüyü Ahmed Paşa" mısra'ını Kesbî târîh dimişdür deyü pâyitahtın kazâsı pâyede İstanbul'dan bir rütbe aşağı mevleviyyetdür.

Uzuncaova: Cadde-i Belgrad'a Filibe'den bir merhale berr-i Edrene'den üçüncü menzil bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan dokuz günde de varılır. Cevânibi Harmanlı ve Filibe kazâlarıdır.

İznezol: Kesr-i hemze ve sükûn-ı zâ-yı mu'ceme ve feth-i nûn ile Sofya kurbunda bir kazâdır. İstanbul'dan on altı günde varılır. Cevânibi Preznik ve Zavud (Ravud?) ve Eyvârîne kazâlarıdır.

İbsala: Kesr-i elif ve sükûn-ı bâ-yı muvahhide ve sâd-ı meftûha ve elif ve lâm ve âhirî hâ ile yirmi sekizinci İklîm-i örfî olan cânib-i şîmâlîde kenâr-ı bahre karîb sahrâ-yı vâsi'de Paşa Sancağı'na tâbî' bir kasaba-yı bî surdur. Cevâmî' ve hammâmâtı ve esvâk-ı muhtasarı vardır. Süleyman Paşa bu şehri aldıktan [4b] sonra ashâb-ı hayrâtdan Hüsrev Kethüdâ sakfî rasâs bir tavîl ve arız bir ribât-ı âlî binâ ve bir imâret yapmışdur. İstanbul'dan beş ve altı günde varılır.

İnöz: Kesr-i hemze ve zamm-ı nûn ile İbsâla ve Ferecik mâbeyninde Meriç deryâya lâhik olduğu yere karîb taraf-ı şarkda bir alçak burun üzere vaki' bir karye-yi kebîre ve kazâdur. İstanbul'dan altı günde varılır. İnöz mukâbelesinde Semendirek nâm cezîre yirmi beş mildür. Karadan iki burun deryâya dâhil olup birinin üzerinde İnöz ve şarkîsinin üzerinde Memleha ve ikisinin mâbeyni Yuri Körfezi dimekle ma'rûf balıklı göldür.

Eynecik: Feth-i elif ve sükûn-ı yâ-yı müsennât-ı tahtıyye ve feth-i nûn ve sükûn-ı hâ ve cîm ve âhirî kâf ile yirminci İklîm-i örfî olan cânib-i şîmâlîde Rodoscuk'dan bir menzil öte bir kasabadur. Camî'i ve hammâmı ve sük-ı muhtasarı vardır. Pîrî Paşa anda bir imâret ve dârüzziyâfe binâ eylemişdür. Cevânibi Rodoscuk ve Mîgalgara ve Hayrabolu'dur. [5a]

Evreşe: Feth-i elif ve râ ve şîn-i mu'ceme ile deniz kenârında Gelibolu'ya karîb bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan dört günde varılır. Cevânibi Gelibolu ve Eynecik ve Mîgalgara kazâlarıdır.

Urfân: Zamm-ı hemze ve sükûn-ı vâv ve feth-i fâ ile Sidrekapsi şîmâlînde ve Dırama şarkîsinde mâbeynleri birer merhale bir kasaba-yı sağîredür. Camî' ve hammâmı ve sük-ı muhtasarı ve bir iki ribâtı vardır. Zamân-ı sâbıkda Urfân-ı kadîm üç fersah aşağı cânibi garbe nehr-i Urfân bahre dökilen yerde bir sevâd-ı azîm imiş. Hâlâ sûrunda câbecâ eser binâ bâkîdür. Urfân'dan Selanik'e üç günde varılır.

İhtimân: Kesr-i hemze ile Şâhrâh'da Tâtârbâzârı'ndan bir merhale öte bir kasaba ve kazâdur. Yedi yüz yetmiş ikide Lâlâ Şahin Paşa feth itmişdür. İstanbul'dan on dört günde varılır. Cevânibi Sofya ve Samakov kazâlarıdır.

İzladî: Kesr-i hemze ve sükûn-ı râ ile bir nâhiye ve kazâdur. Etrâfını dağlar ihâta idüp müte'addid [5b] ırmakları vardır. İstanbul'dan on üç günde varılır. Cevânibi Sofya ve İhtimân ve Tatarbâzârı kazâlarıdır.

Usturumca: Zamm-ı hemze ve sükûn-ı sîn-i mühmele ve zamm-ı tâ ve râ ile Betric (Petriç) ve Pravişte ve Doyran kazâları vasatında Siroz'un cânib-i garbisinde iki merhale bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on dört günde varılır. Bir yüksek depe zeylinde vaki' olup depe üzerinde bir harâbe kal'ası vardır. Suyı kanavât ile taşradan gelir. Câmî' ve hammâmı ve esvâkı vardır.

İştib: Kesr-i hemze ve sükûn-ı şîn ve feth-i tâ ile Karatova ve Üsküb ve Radovişte ve Tikveş arasında Ustrumca'nın cânib-i garb ve şimâlinde bir cebel dâmeni vâdisinde bir kasaba ve kazâdur ve cevâmî' ve hammâmı ve esvâk ve bir âli ribâtı ve tilâl ve cibâl arasında kasabaya karîb hadâyık ve bâgâtı vardır ve bir tell-i refi'de ma'mûr ve metîn bir sûrı vardır ki Sultân Murad Gâzî asrında Rum-ili emirü'l-ümerâsı olan Timurtaş Paşa yedi yüz seksen dörtde Manastır [6a] ile feth itmişdür. İstanbul'dan on beş günde varılır.

İvranya: Kesr-i hemze ve sükûn-ı vâv ve feth-i râ ile Köstendil'den bir merhale garbe ve Üsküb'den bir merhale şarka ve şimâle Karadağ zeylinde bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on altı günde varılır. Evlasna (?) nâm demür ma'denleri bu kazâda olmağla hadîdden mu'teber silâhlar yapılır.

İğriboz: Kesr-i hemze ve râ ve sükûn-ı bâ ve zamm-ı bâ ile elli sekiz derece ve elli dakîka tûli ve elli iki derece ve on beş dakîka arzda Mora vilâyetine dâhil olacak mahallenin sol tarafında köprü ile mülâsik devri üç yüz altmış altı mil şarkdan garba bir mikdâr inhîrâfla mümted yüz elli mil tûlânî bir cezîre ve livâdur. İstanbul'dan yirmi günde varılır. Hatt-ı müstakîm üzere beş yüz mil ve otuz beş zirâ'dur. Enhâr ve eşcârı bî-şümâr üç tarafı deryâ ve bir cânibi kara bir hüsn-i hasâyin ve hisâr-ı metîndür ki sekiz yüz yetmiş üç evâilinde Ebu'l Feth Sultân Mehemed Han asker-i bî-pâyân ile karadan vezîr-i a'zam Mahmud Paşa yüzden ziyâde sefîne ile deryâdan varup [6b] kesilen köprüden aşağı keştiler ile cisr kurup muhâsara eylediler. Ertesi gün asker-i İslâm yürümeğe fermân-ı hümâyûn sâdir olmağla ale's-sabâh hücum idüp rahnelerden hisâra girdiler, istihdâma sâlih olanı dürr-i zincir idüp bâkîsini kırdılar. Ceneral hisâr fethine vâkıf olıcak dümeni çevirüp firâr etdi.

İzdîn: Kesr-i hemze sükûn-ı zâ ile Eğriboz garbisinde boğazının körfezi nihâyetinde Rum-ili kazâsından bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on sekiz günde varılır. Yenişehir'den öte ikinci menzil Mora yolu üzerindedür. Cevânibi Livadya ve Salina ve ve İrmiye ve Modoniç kazâlarıdır.

Atina: Feth-i hemze ve kesr-i tâ ve nûn ile Eğriboz'dan cenûba Mora kenârına mukâbil kenâr-ı bahrde bir kasaba-yı kebîre ve kazâdur. Kostantiniyye ile mâbeyni altı yüz elli üç mildür. Belde-yi mezbûre sevâd-ı kadîm ve sâbıkan şehri-i azîm bir sahra-yı sammâ zirvesinde

hısn-ı hasîn ve sûr-ı metîndür. Yedi yüz doksan sekizde Yıldırım Bâyezid Han ümerâsından Timûrtâş Paşa feth itmişdür. Kal'adan iskeleye gelince serâpâ âsâr-ı binâ olup etrâfı hadâyık ve pür-eşcârdur. [7a]

Eyne: Feth-i hemze ve yâ-yı müsennât-ı tahtıyye ve nûn ile ve kâh "yâ" dan bedel kâf-ı acemiyye ile Atina Körfezi'nde bir adada kal'a ve karyedür. Sâbıkan Venedik'e tâbî' idi. Ağzı garba bir vâsi' limanı vardır. Sefâyîn-i kibâr varup bir tarafında karâr iderler.

Esdâbâd: Livâdya ve Modoniç ve Ezdîn beyninde Bolvan'a (?) tabî' kazâdur. İstanbul'dan on dokuz günde varılır.

İstifa: Kesr-i hemze ve sükûn-ı sîn ve kesr-i tâ ile bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan yirmi günde varılır. Cevânibi Eğriboz ve Talanda (Talanti) ve Megare (Mağara) ve Modoniç kazâlarıdır. İstifa'dan Eğriboz'a altı sâ'atdür.

Arhus: Feth-i hemze sükûn-ı râ ve zamm-ı mu'ceme ile İnebolu Körfezi nihâyetinde kenâra karîb bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan yirmi üç günde varılır. Cevânibi Gördüs ve Karitena (?) ve Tripolice kazâlarıdır. Bir tell-i refî' üzere bir hisârı vardır. İnebolu dört mil karîb olmağla ezân sedâsı işidilüp içinde gezen görünür. Mâbeyni düz sahrâdur.

İnebolu: Feth-i hemze ve nûn ile Mora'nın taraf-ı şarkîsinde seksen mil bir körfezin nihâyetine [7b] karîb kenâr-ı bahrde bir belde ve kazâdur. Kostantiyye'den ba'di hatt-ı müstakîm üzere altı yüz iki mil ve karadan yirmi üç menzildür. Buruna müşâbih bir dağın yarı dibinde vaki' muhkem ve vâsi' hisârı olup üç tarafı deryâ ve cânib-i şarkîsi kara üstü düz bir tell-i refî'dür.

Ayapetrî: Feth-i hemze ve yâ ve bâ-yı acemiyye ve sükûn-ı tâ ile Arhos ve Tripoliçe ve Mezistre kazâları beyninde bir kazâdur. İstanbul'dan yirmi üç günde varılır.

Avlona: Feth-i hemze ve sükûn-ı vâv ve zamm-ı lâmla bahr-i körfez sâhilinde Delvine, Elbesân ve İskenderiyye sancakları beyninde bir kazâ ve livadur. İstanbul'dan yirmi iki günde varılır. Körfezin taraf-ı şimalinde göl kenârına vaki' bir beldedür. Ebu'l-Feth Sultân Mehmed Han sekiz yüz seksen üçde İskenderiyye'yi alup Arnavud Gedik Ahmed Paşa'ya Avlona Sancağı'nı virüp karşı Pulya kenârlarını fethe me'mûr kalmış idi. Pulya fethinden sonra Sultân Bâyezid cülûsunda Frenk galebe idüp tekrar olmağla bu diyâr halkı dahi isyân üzere olmuşlar idi. Sultan Süleyman körfez için [8a] dokuz yüz kırk dörtde vaki' mâh-ı Safer'de Avlona sahrâsına nüzûl etdikde vezîr-i a'zam Ayâs Paşa niza' ve cedelsiz bu vilâyetleri teshîr eyledi. Cevânibi Belgrad Arnavud ve Mezakiye kazâlarıdır ve kazâsında memleha ve kır mukâta'aları vardır.

Arnavud Belgradı: Belgrad lisân-ı Bulgar'da ak kal'a ma'nâsında olup Avlonya ve Mezakiye ve Iskarapar ve Elbasan (İlbasan) aralarında bir kal'a ve kazâdur. On sekiz günde varılır.

Elbasân: Feth-i hemze ve sükûn-ı lâm ile bahr-i körfez sevâhilinde iki menzil karyede Arnavud vilâyetlerinden bir kazâ ve livadur. İstanbul'dan on sekiz günde varılır. Cevânibi Dırac ve İşbât ve Eşm (?) kazâlarıdır.

İşbât: Kesr-i hemze ve sükûn-ı şîn-i mu'ceme ve bâ-yı muvahhide ile Elbesân'a mülâsık bir kazâdur. On sekiz günde varılır.

Ohri: Zamm-ı hemze ve sükûn-ı vâv ve hâ ile Üsküb'den garbe bir kazâ ve livadur. İstanbul'dan on altı günde varılır. Bir gölün cânib şarkisinde vaki' olmuştur. Cevânibi Prespa İstarova kazâlarıdır. Bunda gümüş ve kükürd ma'denleri vardır.

İstarova: Kesr-i hemze [8b] ve sükûn-ı sîn ve feth-i tâ ile Ohri gölü kenârında bir kazâdur. Cevânibi Görice ve Ohri kazâlarıdır.

Usturve: Zamm-ı hemze ve vâv ve sîn ile Vidin'e ve Filorina ve Cum'a-bâzârı ve Lanka kazâları beyninde Paşa Sancağı'na tabi' bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on üç günde varılır.

Ağustos: Vedne (?) ile Karaferye beyninde yalnız bir azîm kâfir karyesidir ve kazâdur. İstanbul'dan on dört günde varılır.

Alasonya: Feth-i hemze lâm ve zamm-ı sâd ile Yenişehir'den Manastır'a giden yol üzerinde bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on altı günde varılır. Cevânibi Yenişehir ve Tırhala bir merhaledür.

Üsküb: Zamm-ı hemze ve sükûn-ı sîn mühmele ve kâf ve vâv ile İklîm-i hâmsede Rum'da Köstendil garbisinde üç yüz akçe kazâ ve livâ ve bir belde-i latîfedür. Hüsn-i letâfetinden kütüb-i kadîmede urûs-ı rûm lakabı ile mülakkabdur. İstanbul'dan on altı günde varılır. Mâbeyni üç yüz altmış sekiz mildür. Etvâl-i nehârı on beş sâ'ât üç derece ve aksâr-ı nehârı sekiz sâ'ât on iki derece olur. İnhirâf-ı kıblesi [9a] hatt-ı nısf-ı nehâr cenûbından şarka altı buçuk derecedür. Vardar suyunun evâili Kalkandelen dağlarından gelüp bunun içinden cereyân ider. Andan gayri kanyât (?) ile gelür suları dahi çokdur. Müte'addid cami'leri ve esvâkı ve bezistânı ve teferrücgâhları ve mahfuz bir hüsn-i hasîn ve kâfiri binâ ile bir azîm ve bülend çanlığı vardır. Alâmân ve Frengistân'da şöret-i tammesi olan çanların a'zamıdır. Leyl ve nehâr ta'dâd-ı sâ'ât ve tenbîh-i evkât ider ve sadâ-yı matrakası belde-yi Üsküb'de iki fersah cevânibe gider. Cevânibi Kalkandelen ve Karatova ve İştib ve Köprülü kazâlarıdır.

Aydos: Hemze-yi memdûde ve sükûn-ı yâ ve zamm-ı dâl ve sîn-i mühmele ile Karadeniz yalısına karîb Silistre Yolu üzere yedinci menzil bir kasaba ve kazâdur. Yedi yüz altmış dokuzda Sultân Murad Gâzi sulh ile almışdır. Kurbunda meşhûr ılıca üzerine Sultân Süleyman ve bir rivâyetde İskender Paşa kubbe-yi azîme binâ idüp pîşgâhî cem'iyetgâh-ı nâsdur ve cevânibi Ahyolu ve Karîn-abâd ve Varna kazâlarıdır.

Ahyolu: Feth-i hemze ve hâ-yı mühmele ile Misivri kazâsına [9b] tabi' meşhûr iskele ve kasabadur. Mâ-yı bahr ol mahall-i sûrda tuza munkalib olmağla azîm memlehadur. İstanbul'dan yedi günde varılır.

İslimiye: Cebel-i Balkan dibinde bir kumsal yerde latîf kasabadur ve kazâdur. İstanbul'dan sekiz günde varılır. Cevânibi Zağra-yı Cedîd ve Karînabâd kazâlarıdır.

Eski Cum'a: Cebel-i Balkan'ın Tuna tarafında Şumnu ile Hezargrad arasında bir kasaba-yı sağîre ve kazâdur. İstanbul'dan dokuz günde varılır. Bir nehr-i sağîri ve cami'i ve hammâmı vardır.

İsakça: Kesr-i hemze ve sükûn-ı yâ ile Tuna kenârında ma'ber-i meşhûrdur ki gâhî tahfifen elif ve yâyı hıfz idüp Sâkçı dirler. Dobruca'nın Boğdan tarafında Tuna suyunun berr-i cânibinde

sâde bâyır yamâcında vaki' bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on dört günde varılır. Sultân Osman Bey'in yirmi dokuzda bir kal'a ve cami' ve hammâm binâ eylemişdür.

Alâktiye: Balkan dağının Tuna cânibinde bir kazâdur. İstanbul'dan on günde varılır. Cevânibi Şumnu ve Hezargrad ve Eski Cum'a'dur.

Ekrene: Dobruca'dan [10a] sâhilde Varna ile Balçık arasında Hâcıoğlu Bâzârına mülâhık bir kazâdur.

Ayvarce/İvraca (?): Vidin kurbunda bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on dört günde varılır. Cevânibi Lofça ve Berkofça kazâlarıdır.

İsferlik: Vidin'e karîb bir kazâdur. İstanbul'dan altı günde varılır. Cevânibi Banya ve Temûk (?) ve Niş kazâlarıdır.

FÎ HARFÎ'L-BÂ'

Borgos: Zamm-ı bâ-yı muvahhide ve gayn-ı mu'ceme ve sîn-i mühmele ve kâhîsinden bedel-i zâ ile İstanbul'dan Odine'ye giderken dördüncü menzil bir kasaba ve kazâdur. Çatalburgaz dahi dirler. Sultan Murad Gâzî yedi yüz yetmiş dördte İnceğiz'i aldıktan sonra bunu dahi sulhle virmişler. Kal'ası hâlâ harâbedür. Mehemed Paşa-yı Atîk anda bir cami' ve medrese Han ve imâret binâ eylemişdür ve cami' kurbunda bir hamâm ve bir sük-ı muhtasar ve bir hammâm-ı atîk dahi vardır. Etrâfı Çorlu ve Bâbâ ve Pınar Hisâr kazâlarıdır.

Babaeskisi: İstanbul'dan Edrene yolunda dördüncü menzil bir belde-yi sağîre ve kazâdur. Cevânibi Hâsköyü ve Hafsa ve Borgos ve Ergene kazâlarıdır. [10b] Cami' ve hammâm ve sük-ı muhtasarı vardır.

Pınar Hisâr: Kırkkilise yolu üzere bir kasaba-yı sağîre ve kazâdur. İstanbul'dan dört günde varılır. Cami'i ve hammâm ve sükü ve meyânında havuz gibi bir latîf ve sâfî pınarı vardır. Sultân Murad Gâzî yedi yüz yetmişde alup ba'de kal'ası harabe olmuşdur. Cevânibi Vize ve Borgos ve Kırkkilise kazâlarıdır.

Betrîc: Feth-i bâ ve sükûn-ı tâ ve kesr-i râ ile Timur Hisâr ve Menlik ve Ustrumca mâbeyninde bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on üç günde varılır.

Pirlepe: Kesr-i bâ-yı acemiyye ve sükûn-ı râ ve feth-i lâm ve pâ ile Üsküb ve Manastır ve Köprülü ortasında eşcârdan ârî bir kûh-ı seng-istânda kalîlü'l-eşcâr bir kasaba-yı sağîre ve kazâdur. Kal'asını yedi yüz seksen dördte Timurtâş Paşa sulhle almışdur.

Bihlişte: Kesr-i bâ ve lâm sükûn-ı hâ ve şîn ile Paşa Sancağına tâbi' bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on yedi günde varılır. Cevânibi Kesriye ve Görice ve Prespa ve Horpeşte kazâlarıdır. Halkı Arnavud ile Bulgar mahlûtdur.

Bereketli: Feth-i bâ ve râ ile İstanbul'dan Siroz'a giderken [11a] Karasu geçilüp dokuz günde varılır. Kavala berâberi Paşa Sancağı'na tabi' bir kazâdur. Cevânibi Drama ve Pıravişte kasabalarıdır.

Pıravişte: Kesr-i bâ ve feth-i râ ve zamm-ı vâv ile Selanik yoluna karîb Paşa Sancağı'na tabi' dağlar eteğinde bir kasaba-yı sağîre ve kazâdur. Câmî'i ve hammâmı ve sük-ı muhtasarı ve bir iki

ribâtı vardır. İstanbul'dan dokuz günde varılır. Cevânibi Kavala ve Drama ve Zihne kazâlarıdır. Urfân ile Kavâla arasında düşer. Kavala'dan Pravişte bir merhale ve Pravişte'den Urfân bir menzildir.

Balâtana: Feth-i bâ-yı acemiyye ve lâm ve kesr-i tâ ile Selanik'den Yenişehir'e giderken deryâ kenârında Kathiye (?) ve Çitroz köyleri ve göl dalyanları geçilüb iki günde varılır bir kal'a ve kazâdur ve hisârı bir cebel-i asîrû'l-mürûr üzere bir sûr-ı metin büyüt-ı mahallâtı dâhil hısn-ı hasîndür ve kal'a karşusunda Faik Paşa'yı maktûlün bir çeşmesi ve bir büyük hânı vardır.

Piremedî: Kesr-i yâ-yı acemiyye ve feth-i râ ve mîm ile Arnavudluk'da Pogonya ve Kolonya ve Tepedelen mâbeyninde bir kazâdur. İstanbul'dan on [11b] dokuz günde varılır.

Pogonya: Zamm-ı bâ ve gayn ve sükûn-ı nûnla Koniçe, Piremedi ve Ergiri Kasrı kazâları arasında bir kazâdur. İstanbul'dan on dokuz günde varılır.

Pekin: Feth-i pâ ve ve kesr-i kâf ve sükûn-ı nûnla Elbasân ve Dırâc ve Eşm kazâları beyninde bir kazâdur. On dokuz günde varılır.

Pirsebe: Kesr-i yâ acemiyye ve feth-i râ ve sükûn-ı sin ile Ohri gölü kenârında bir kasaba ve kazâdur. On altı günde varılır.

Prizren: Kesr-i yâ-yı acemiyye ve sükûn-ı râ ile Üsküb ve Kalkandelen'den öte Dukakîn ve Vılçitrın ve Ohri ve Elbasan sancakları mâbeyninde Arnavudluk'da bir livâ ve kazâdur. On sekiz günde varılır.

Priştine: Kesr-i pâ-yı acemiyye ve râ ile Nova Bırda ve Vılçitrın arasında bir kasaba ve kazâdur. On sekiz günde varılır. Kosova bu kazâyâ düşüp ma'den (...) Üsküb nâzırları Vılçitrın Sancağı'na mutasarrıf olup bu kasabada otururlar.

Bânuve: Feth-i bâ ve zamm-ı nûn ile Kosova'dan bir kazâdur. On sekiz günde varılır. Cevânibi [12a] Modava ve Priştine ve Nova Bırda kazâlarıdır. Bunda gümüş ma'denleri vardır.

Balagay: Feth-i bâ ve lâm ve gayn-ı mu'ceme ile Nevesîn ve İmoçka ve Gabela ve Mostar arasında bir kazâdur. Bosna serhaddine düşer.

Belgradcık: Bir kal'a ve kazâdur. Yirmi sekiz günde varılır. Cevânibi Saray ve Mostar ve Akhisar kazâlarıdır.

Borot: Zamm-ı bâ ve râ ile Sarây ve Teşne ve Yâyçe ve Birçe kazâları beyninde bir kazâdur. İstanbul'dan yirmi yedi günde varılır.

Bana Luka: Feth-i bâ ve nûn ve zamm-ı lâm ile Bosna eyaletinden bir kasaba ve kazâdur. Otuz günde varılır. Cevânibi Kostaniçe ve Derbend ve Yâyçe kazâlarıdır.

Pirvenk (?): Kesr-i bâ-yı acemiyye ile Yenibâzâr ve Belasniçe ve Estâr ve Eflâk kazâları arasında bir kasaba ve kazâdur. Yirmi günde varılır.

Belina: Feth-i bâ ve kesr-i lâm ve nûnla Grâdçânice ve Böğürdelen aralarında bir kazâdur. Yirmi dört günde varılır.

Bihûrniye: Kesr-i bâ zamm-ı hâ ile Korine ve Yadara (?) ve Grad-Cânice mâbeyninde bir kazâdur. [12b] Yirmi üç günde varılır.

Böğürdelen: Zamm-ı bâ ve kâf ile Nehr-i Sâva kenârında bir kasaba ve kazâdur. Hısn-ı hasîn ve sûr-ı metîndür. İstanbul'dan yirmi iki günde varılır.

Bolvân: Zamm-ı bâ ve sükûn-ı lâm ile İstanbul'dan Belgrad'a gider iken Şâhrâh'da bir kazâdur. On yedi günde varılır. Cevânibi Niş ve Pirâkîn ve Alâcahisâr kazâlarıdır.

Pirâkîn: Kesr-i bâ-yı acemiyye ve feth-i râ ile Belgrad yolu üzerinde Kuruçeşme ile Yagodine arasında bir kasaba ve kazâdur. On sekiz günde varılır. Sofya'dan üç merhale ötedür.

Belgrad (Belgrad): Feth-i bâ ve kesr-i lâm ve sükûn-ı gayn ile Belâ-Grad'dan mürekkebe iki ism-i Bulgarîdür ki Semendire'den bir merhale yukarı Nehr-i Sâva Tuna'ya mülâkî olduğu yerde İklîm-i sâdisden bir şehir-i mu'azzam ve sûr-ı metîndür. İstanbul'dan yirmi günde varılır. Belde-yi mezbûre zîr ve bâlâ iki hisâr-ı ra'nâ-yı müştemile olup kal'a-yı Bâlâsirem ve Tımışvar sahrâlarına müşerref [13a] ve nâzır mahall-i mürtefi'de binâ olunmuş tû-ber-tû âli burclarla bir hisn-ı hasîn ve hisâr-ı metîndür. Sekiz yüz kırk iki senesinde Sultân Mehemed Han bir def'a varup elli altı gün muhâsara idüp teshîr-i zamân-ı yesîrde gayr-i müyesser olmağla rücu' etdiler. Sekiz yüz altmışda tekrar asker-i bî şümâr ile muhâsara olundukda içeri giren asker bir uğurdan şehîd olup Karaca Paşa ve yeniçeri ağası ve dahi niçe imrâr-ı nâmdâr düşmekle "baş gidince pâyîdâr olmaz ayak" mîsdâkınca sâir asker pâyîdâr olmayup toplar yerinde kalmağla Tuna'dan Bûdûn'e getürmüşler idi. Ol zamân Sultân Mehemed Han memalik-i mahrûsayı muhâfaza ve sıyânêt için avdet esnâsında Belgrad'a nâzır bir cebel üzerinde havâle kal'asını binâ idüp âdem koymuşlar idi. Dokuz yüz yirmi yedi senesinde Sultân Süleyman Han ibtidâ bu gazâyâ azîmet ve küffârdan ahz-ı sâre himmet idüp Semendire beyi Hüsrev Bey ve vezîr-i a'zam Pîrî Paşa Tuna'dan gelen toplar ile [13b] varup muhâsara eylediler. Ba'de Sultân-ı mebrûr Böğürdelen'den Save'yi ubûr idüp Hâin Ahmed Paşa sevkiyle otağ-ı hümâyûn Böğürdelen'den Bûdûn cânibine teveccüh etmek üzere kurulup Pîrî Paşa Belgrad'ı muhâsara etmişken topları çekmeğe hüküm ve irâde olup ve Kara Mustafa Paşa dahi gelüp Belgrad'ı seyr ü temâşâ etmekle kilid-i memâlik-i Engürüs bu kal'adur.

"وَأَتُوا النُّبُوتَ مِنْ آبَائِهِمَا" muktezâsınca ol bilâdi teshîrde isâbet ve hüsn-i tedbîr-i evvel bu kal'a fethine mübaşeretdür ve bu huzûr-ı Sultânîde tertîb-i mukaddemât-ı makbûle ve sevk-i edille-yi ma'kûle ve menkûle eylemekle Şa'bânın yirmi birinci günü Belgrad'a mukâbil Sirem sahrâsına nüzûl buyurup tekrâr toplar kal'a altına çekilüp umûmen asker metrise girüp dört gün leyl ü nehâr kîtal ve kârzârdan sonra ramazanın beşinci günü yürüyüp darb-ı seyfle hisâr zîrî teshîr etmeleriyle ekser küffâr kal'a-yı bâlâyâ firâr ve metânetine i'timâden birkaç gün adem-i inkıyâdı meş'ar-ı izhâr inâddan sonra bi'l-âhire anda olan kefere dahi ramazânın yirmi altıncı günü vire ile [14a] çıkup teslim-i kal'a itdikleri hinde denilen târihidir.

Târîh

Feth şud hisn-i Belgrâd-i cihân

Geşt ez sâdî muzeyyen cûn 'arûs

Âmed in fâl 'aceb târîh râ

Bâd feth-i bâb-ı mülk-i Engürüs

Pozarovoça: Zamm-ı bâ-yı acemiyye ve feth-i zâ ve râ ile Belgrad'a giderken sâğ tarafda Yagodina berâberi bir kasaba ve kazadır, on sekiz günde varılır. Cevânibi Rasova ve Semendire ve Yagodina'dur.

Pozagacık: Zamm-ı bâ-yı acemiyye ve feth-i zâ ve gayn ile Belgrad'dan Bosna tarafına iki günlük mesâfe bir kasaba ve kazadır. Yirmi bir günde varılır. Cevânibi Uziçe ve Çaçka'dur. Vidin'in kazâlarıdır.

Pontuvar: Zamm-ı bâ-yı acemiyye ve sükûn-ı nûn ile Ösek ile Mohac arasında bir palankadır. Beyn hudûdunda eşkiyâ-yı küffâr ihrak-ı bi'n-nâr etmişler idi. Tekrar ta'mîr olundu.

Baçka: Feth-i bâ-yı acemiyye ve kâf ve sükûn-ı cîm ile Tuna'nın kenâr-ı garbîsinde bir kal'a-i sagîredür.

Balçık: Varna'dan bir menzil öte Dobruca'dan meşhûr iskele ve kazadır. Cevânibi Mankâlya ve Ergene'dür.

Pançova: Feth-i bâ-yı acemiyye ve zamm-ı cîm ile Belgrad'ın Nehr-i Tuna Uşveri? mukâbelesinde [14b] görünür. Temeşvar eyâletine tabi' bir kazâdur. İstanbul'dan yirmi bir günde varılır. Cevânibi Beçkerek ve Çakuve'dür.

Pravadi: Çengi Balkanı geçilüp bir günde varılır. Dobruca içinde bir kasaba ve kazadır. Yedi yüz seksan dokuzda Sultân Murad ümerâsından Timurtaş Paşa oğlu Yahya Bey feth etmişdür. Perâvâdî'den Hacıoğlu Pazarı ve Şumnu ve Karîn-abâd birer günlük yoldur.

FÎ HARFÎ'T -TÂ'

Timur Hisârı: Siroz garbîsinde nısıf merhale yerde Paşa Sancağı'na tabi' bir kasaba ve kazâdur. Bir sahra-yı samâ üzerinde bir hısn-ı muhtasarı vardır. Adem-i ihtiyâçdan harâbe ve müsrifdür. Kasabası hariç-i surda olup cami' ve hammâmı ve sük-ı muhtasarı ve taraf-ı şarkında bir buçuk mil yerde ılıcası kazâsında demir ma'denleri vardır. İstanbul'dan on üç günde varılır. Cevânibi Siroz ve Petrîç ve Turyan'dur.

Tatarbazarı: Bir kasaba-yı kebîre ve kazâdur. İstanbul'dan on bir günde varılır. Filibe'den bir merhale ötedür. Cevânibi İhtimân ve Köstence'dir.

Tırhala: Kesr-i tâ ve sükûn-ı râ ve feth-i [15a] hâ ile Üsküb ve Mora bilâdı mâbeyninde bir kasaba ve kazâ ve livadur. İstanbul'dan yedi günde varılır. Cevânibi Yenişehir ve Fenâr-ı kebîr ve Yânya ve Grebene kazâlarıdır. Re'âyâsı Rum'dur. Bir cebelin zeyl-i şarkîsinde vaki' bir kal'a-yı sagîre ve esvâk-ı âmire ve cevâmi' ve hammâmâtı ve etrâfında hadâyık ve bâğâtı vardır. Kesret-i miyâh ve kurret-i nüzhetgâh ile Dımeşk-ı Şâm'a müşâbihdür. Beher kussem iki mil kadar kurbundan cereyân ider. Yedi yüz doksan sekizde Yıldırım Bâyezid Han almışdur.

Tutrakan: Ruscuk ile Silistre arasında Tuna'ya müşerref bayır üzerinde kariyye gibi bir kasabadur.

Tulca: Zamm-ı tâ ve feth-i cîm-i acemiyye ile Tuna suyunun şakk-i cenûbîsî Karadeniz karuşduğu yerde Dobruca'dan bir kasaba-yı sagîre ve kazâdur. Babadağı'ndan bir merhale ötedür. İstanbul'dan on dört günde varılır. Cevânibi İsakçı ve Babadağı kazâlarıdır.

Titil: İki tânın kesriyle Tîsa Suyu kenârında bir hısn-ı hasîn ve Sirem Sancağı'na tabi' bir kazâdur. Yirmi üç günde varılır. Belgrad'dan bir menzil olup kal'asından aşağısı azîm uçurumdur.

[15b] Teşne: Feth-i tâ ve sükûn-ı şîn ile Bosna'ya tabi' bir kasaba ve kazâdur. Yirmi altı günde varılır. Yayça ve Belene ve Derbend kazâları cevânidir.

Tata: İki tâ-yı meftuha ile Tuna'nın şarkîsinde Üstüvânî Belgrad gibi sahrâ-yı medîdü'l fezâda bir sûr-ı gerdûn-hemtâdur. Bahr-asâ bir azîm göl kenârında binâ olunmuş ve etrâfını su ihâta etmiş, her cânibi misâl-i cibâl ve kule ve burçlar ile metânet ve sebât üzere iken dokuz elli Cemâziye'l-evvelisinde Sultân Selim Han vardukda küffâr zâr edüp hâli kalmağla yere berâber tahrîb olunması fermân olundu. Ba'de küffâr tekrâr ma'mûr hisâr idüp bin iki Şevvâlinde vezir-i a'zam Sinan Paşa varup dört gün muhâsara ve küffârı eman ile ihrâc eylemiş idi. Gerü küffâr istirdâd idüp bin altıda Satırcı Mehmed Paşa Yânk imdadına serdâr olup vardıkda Safer'in yirmi altıncı günü muhâsara tazyik etmekle içinde olan küffâr gece firâr eyledi. Kal'asının dört zirâ' arzı vardur, toprakla dolmadur ve hendeki su ile Mumlu Kapusunda ahşabdan cîsr ile **[16a]** varılır ve cânib-i garbîsinde iki mil mesâfede bir ılıcası vardur. Üzeri kârgîr kubbedir. Tuna ile mâbeyni üç fersah kadar olub Ustorgon'dan cenûba ve Yanık'dan şimâle düşer. Tata'dan Ustorgon nısf merhaledir.

FÎ HARFÎ'C-CÎM

Çekmece-yi sagîr: İstanbul'dan on mil kadar kenâr-ı bahirde bir kasaba-yı sagîredir. Önünde bahre karîb bir buhayresi ve ayağı üzerinde ahşabdan bir köprüsü vardur. Kasaba buhayrenin sâhilindedir.

Çekmece-yi kebîr: Sagîrden on mil öte göl kenârında vâkî' Edrene ve Selânik yollarına memer ve menzil bir kasabadur. Bunun gibi gölü zekerden çıkmış bir kulak olup yol ortasından geçmekle Sultân Süleyman Han dokuz yüz yetmişde üzerine bir mil kadar bir cîsr-i azîm binâ olunmasıçün fermân idüp acâyib-i dehrden olmağla bakiyye-yi asırları vefâ itmeyüp ba'de Sultân Selim Han zamânında tâmam olmağla "sümme emrû'l-cîsr" tarihdür ve kenâr-ı bahrede olan cami' ve hammâm ve hân dahi Sultân Selim Han'ındur.

Çatalca: İstanbul'dan bir menzil öte **[16b]** düz yerde vaki' garbîsi dâğ bir kasabadur. İki cami'i ve hammâmı ve medreseleri ve İnceğiz'den gelür Karasu nâm bir nehri ve bağ ve bahçeleri olmağla hadîka-yı hâssa-yı Sultânî tertîb olunmuşdur.

Çorlu: Zamm-ı cîm-i mu'ceme ve sükûn-ı vâv ve râ-yı mühmele ve lâm âhiri yâ-yı müsennât-ı tahtiyye ile yirmi sekizinci iklim-i örfi olan cânib-i şimâlîde a'mâl Kostantiniyye'den bir kasabadur. Müteaddid cami' ve hânları ve hammâm ve esvâk-ı muhtasarı vardur.

Cîsr-i Ergene: Feth-i hemze ve sükûn-ı râ ile Gelibolu'dan Edrene yolu üzere bir kasaba-yı muhdese-yi İslâmîyyedür. İstanbul'dan beş günde varılır. Bergos Dağlarından gelen Nehr-i Ergene cîsr altından cereyân idüp Meriç'e lâhık olur. Cevânibi Edrene ve Bâbâ ve Mîgalgara'dur. İstanbul fethinden mukaddem Rûm-iline Gelibolu ma'berinden gayri tarîk olmayup Ergene

Nehri her zamân geçid vermemekle Sultân Murad Han-ı Sâni ol mevzi'de yüz yetmiş tâk vâlâ üzere bir cısr-i âli binâ idüp bir tarafına Yâyâlar nâm karye ve cânib-i âhirine bir kasaba kondurup bir cami' ve imâret ve hammâm binâları sekiz yüz kırk yedide tamâm [17a] olup bizzât kendileri dest-i kerem-peyvestleriyle it'âm-ı fukarâ buyurdular. Bu dahi sâbıku'z-zıkr Çekmece-yi Kebir Cısrı gibi etvâl ve ekmel bir kantara-yı bî bedeldür. Seyyâhân afâk-ı ana manend köprü olmaz deyü ittifâk etmişlerdür. Cami'inin sakfı ahşâbdan olmağla binasına vehn gelüb Sultân Osman Han bin otuzda tecdid etmişdür.

Cısr-i Mustafa Paşa: Edrene'den öte Belgrad yolunda vaki' evvel menzil bir kasaba ve kazâdur. Sultân Süleyman Han vüzerâsından dokuz yüz beşde vefât iden Mustafa Paşa anda bir cami' ve Nehr-i Meriç üzere bir cısr-i azîm binâ itmekle Cısr-i Mustafa Paşa dirler ve Hasekî Sultân'ın dahi anda bir cami'i vardır. Cevânibî Edrene ve Çirmen ve Zağra-yı Atık kazâlarıdır.

Çirmen: Kesr-i cîm-i acemiyye ve sükûn-ı râ ve feth-i mîm ile Edrene'den şark ve şimâlide bir kazâ ve livadur. İstanbul'dan Belgrad'a giderken Edrene geçilüb Cısr-i Mustafa Paşa beraberinde cânib-i şimâlde kasabası görünür. Kal'ası ve Saruca Paşa'nın bir ribâtı ve sakfı kubbe bir cami'i vardır. Yedi yüz [17b] altmış yedide Sultân Murâd Gâzi feth etmişdür. Cevânibi Edrene ve Cısr-i Mustafa Paşa ve Harmanlı'dur.

Çirpân: Kesr-i cîm ve feth-i bâ-yı acemiyye ile Filibe ve Tatarbâzârı ve Zağra-yı Atık ve Kazanlık vasatında bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan dokuz günde varılır.

Cibre: Kesr-i cîm ve feth-i râ ile Lofça ve İvraca vasatında vaki' bir nâhiye ve kazâdur. İstanbul'dan on dört günde varılır.

Çartak: Dobruca'dan Tuna kenârında vâkî' bir kazâdur. İstanbul'dan on üç günde varılır. cevânibi İsakçı ve Tulca ve Babadağı kazâlarıdır.

Çalâyalâyk: Feth-i cîm ve sükûn-ı yâ ile Selanik yolunda vâkî' Paşa Sancağı'na tabi' bir kazâdur. İstanbul'dan sekiz günde varılır. Karasu Yenice'sinden ifrâk olunmuş bir karyedür.

Cum'apazarı: Sarıgöl'de vâkî' Paşa Sancağına tâbî' bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on dört günde varılır. Cevânibi Bucâk ve Filorına kazâlarıdır.

Çelebi Pazarı: Sarây ve Vişegrad vasatında vâkî' bir kasaba ve kazâdur. Yirmi [18a] beş günde varılır.

FÎ HARFÎ'L-HÂ'

Hafsa: Babaeskisi ile Edrene arasında vâkî' bir kasaba-yı sağıredir. Sûk-ı muhtasarı vardır. Hafsa nâm hâtun anda ba'zı ebniyye-yi hayır ihdâs eylemekle ismî bu makama alem olmuşdur. Mehmed Paşa Ferzendî Kâsım Bey ruhuçün dokuz yüz seksen beşde bir câmi'-i şerîf ve bir hammâm-ı latîf ve bir imâret ve bir hân binâ etmişdür.

Hurpişte: Zamm-ı hâ-yı mühmele ve sükûn-ı râ ve kesr-i bâ-yı acemiyye ile Kesriye gölü kenârında vâkî' Paşa Sancağı'na tâbî' bir kasaba ve kazâdur. On altı günde varılır. Cevânibi Kesriye ve Bihlişte ve Naslıç kazâlarıdır.

Harâm: Feth-i hâ ve râ ile Semendire'den bir menzil aşağı Tuna kenârında bir kazâdur. Belgrad'a giderken Yagodine berâberi cânib-i yeminde iki konak yerdedür.

Hacıoğlupazarı: Dobruca'[da] bir kasaba ve kazâdur. Andan deryâ bir menzil ve Tuna iki günlük yoldur. İstanbul'dan on günde varılır. Cevânibi Karaharman ve Mangalya (Mankalya) kazâlarıdır. [18b]

Hulmic: Zamm-ı hâ ve lâm ve mim ile Mora'dan garb-ı şimâl tarafında beşinci burun üzerinde bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan yirmi bir günde varılır. Cevânibi Balyebadra ve Kartena ve Kvarite kazâlarıdır.

FÎ HARFÎ'L-HÂ'

Hasköy: Mahmud Paşa'yı atık hâssı olmağla Hasköy dirler. Edrene'ye giderken sağ tarafda vâkî' ve Hafsa dahi buna tâbî' bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan beş günde varılır. Vezir-i mezbûr anda bir câmî' ve dâhil pâyesiyle bir medrese binâ itmişdür ve kasaba kurbunda olan ılıcanın üzerine Edreneli Karakaş Hasan Ağa ve Çırpanlı Osman Efendi bin yirmide muhtasarice sakf binâ eylediler. Cevânibi Kırk Kilise ve Edrene ve Baba-yı Atık kazâlarıdır.

Harmanlı: Edrene'den Belgrad'a giden şâhrâhda ikinci günde varılır. Bir kasaba-yı sagîre ve kazâdur. Cevânibi Örence Ova ve Çirmen kazâlarıdır.

Hatunili: Vize kazâlarından varılır. Cevânibi Yanbolı ve Rus kasrı [19a] ve Karîn-abâd kazâlarıdır. Aydos semtine düşer.

Hayrabolı: Hâ-yı mu'ceme ile Edrene ve Ruscuk mâbeyninde vâkî' Paşa Sancağı'na tâbî' bir kasaba-yı kebîre ve kazâdur. İstanbul'dan dört günde varılır. Beylik deve ahurları vardır. Yedi yüz yetmiş dokuzda Sultân Murad Han feth eyledi. Cevânibi Edrene ve Dimetoka ve Bergos ve Rodoscuk kazâlarıdır.

FÎ HARFÎ'D-DÂL

Dimetoka: Kesr-i dâl ve sükûn-ı bâ ve feth-i mim ile Paşa Sancağı'na tâbî' Edrene'den bir menzil cenûba Kızıl Veli nâm nehir kenârlarında vâkî' bir belde-yi latîfedür. Edrene fethinden sonra Sultân Murad Han ümerâsından Hacı İlbeği yedi yüz yetmiş iki senesinde feth idüp bir metîn ve müstahkem kal'ası olmağla derûnunda bir müferrah saray binâ itmişler. Nehr-i mezbûr kal'a dibinden geçüp kal'a için vâkî' cerânboloz (?) ta'bir olunur sahrıca İdil nehrinden san'atla su alup Bâlây hisarda Saray pişgâhında kal'a dîvârına nüzûl olunduktan sonra tahmînen yüz pâye nerdibân ile ol sahrıca [19b] inilüp kasaba-yı mezbûrda bir camî' ve üç medrese ve iki hammâm vardır. Biri Oruc Paşa'nındur. Ana Fısıldı hammâmı derler. İçinde mücevvef binâ olunmuş bir kemer vardır. Bir kimesne bir taraftan ağzın divâra tutup fısıldasa taraf-ı âherden divâra kulak tutan aynıyla istima' ıder ve biri dahi Feridun Bey'in hamamıdır. Bu şehrin metâ'ı latîf ve rakik kûze ve ibrikdür. İstanbul'dan beş günde varılır. Cevânibi Edrene ve Ferecik ve cisr-i Ergene'dür.

Dırama: Kesr-i dâl-ı mühmele ve feth-i râ ve mîm ile Siroz kurbunda kesirü'l-enhâr ve'l-eşcâr Paşa Sancağı'na tâbi' bir kasaba ve kazâdur. Yedi yüz yetmiş beşde Lâlâ Şahin Paşa feth eyledi. İstanbul'dan on günde varılır. Cevânibi Nevrekop ve Zihne ve Bereketli ve Siroz kazâlarıdır. Kasaba-yı mezbûre arz-ı müsteviyyede bir belde-yi sagîredür. Câmî'i ve hammâmı ve sûk-ı muhtasarı ve meşhûr teferrücgâhı vardır ki anda bir havz-ı kebîr vâki' olup âsiyâb idâre ider. Âbı vasatından kaynayup çıkar ve kesiretü'l-enhâr olmağla râzi-yi fâhiresi çeltikzâdur.

Dubiniçe: Zamm-ı dâl kesre-yi nûn ve feth-i mîm acemiyye ile [20a] Sofya'nın garb ve cenûbunda düz yerde bir belde-yi sagîredir. Câmî'i ve hammâmı ve sûk-ı muhtasarı vardır. Vasatında bir nehir cereyân ider. İstanbul'dan on üç günde varılır. Cevânibi Samakov ve Köstendil kazâlarıdır.

Domenik: Zamm-ı dâl ve feth-i mîm ve nûn ile Tırhala'dan bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on yedi günde varılır. Cevânibi Alasonya ve Tırhala'dur.

Delvine: Feth-i dâl ve sükûn-ı lâm ile Körfez cezîresine mukâbil Yanya ile Avlonya sancakları arasında bir livâ ve kazâdur. Hısn-ı hasîn ve sûr-ı metin, deryâ kenârından dört mil karaya vâki' olmağla Korfu adası ve hisarı görünür, mâbeyni on mildür. Sultân Selim Han³⁰ dokuz yüz kırk dörtde Korfu seferine varup nüzûl buyurdukda vezîri Ayas Paşa vâsıtasıyla ahâli-yi bilâd itâ'at etdiler. İstanbul'dan on dokuz günde varılır.

Tepedelen: Feth-i dâl ve bâ ve lâm ile Arnavudluk'dan bir kasaba ve kazâdur. On dokuz günde varılır. Cevânibi Arnavud Beldradı ve Iskrapar ve Permedî ve Ergerî Kasrı kazâlarıdır.

Dirac: Kesr-i dâl ve feth-i râ ve cîm-i acemiyye ile Korfu Denizi [20b] kenârında bir kazâ ve karyedür. İstanbul'dan Elbasan geçilüp ikinci günde varılır yirmi menzildür. Cevânibi Eşem ve Elbasân ve Mezakiye kazâlarıdır.

Debrî: Feth-i dâl ve sükûn-ı bâ kesr-i râ ile Ohri ve Kırçova (Karaçova) ve Kalkandelen arasında bir kasaba ve kazâdur. On yedi günde varılır. Ohri gölünün ayağı Drim dedikleri nehr-i kebîr bunun nâhiyyesinden cereyân ider.

Diyako: Kesr-i dâl ve feth-i bâ ve zamm-ı kâf ile İpek ve Priştine ve Dilçetrîn arasında bir kazâdur. On sekiz günde varılır.

FÎ HARFÎ'R-RÂ'

Rodoscuk: Zamm-ı râ ve dâl-ı mühmeleteyn ve sükûn-ı vâv ve sîn-i mühmele ve zamm-ı cîm ve âhiri kâf ile yirmi sekizinci İklîm-i örflî olan cânib-i şimalide Silivri'den bir menzil kenâr-ı bahrde bir kasaba-yı kebîre ve kazâdur. İstanbul'dan üç günde varılır. Esvâk-ı âmire ve ribâtât-ı fâhire ve cevâmî' ve hammâmât ve misâfir nüzûl idecek hânânı vardır. Ol havâlide olan bilâd ve karânın husûsan Edrene'nin fersası (?) olmağla sefineler lenger endâz olacak limanı ve Rüstem Paşa'nın tavil ve arîz imâret ve hânı vardır. Edrene'den iki menzildür. Cevânibi [21a] Çorlu ve Hayrabolu ve Eynecik kazâlarıdır.

30 Sultan Süleyman Han olmalı. (Yazarın notu)

Rus Kasrı: Vîze Sancağı'na tabi' bir kazâdur. İstanbul'dan beş günde varılır. Cevânibi Hatunili ve Karınabâd ve Ahyolu kazâlarıdır.

Rahova: Niğbolu'dan bir merhale yukarı Tuna kenârında bir düz yerde kasaba ve kazâdur. Ankara nâm bir nehir yanından cereyân idüp Tuna'ya lâhık olur. İstanbul'dan on üç günde varılır.

Razlog: Feth-i râ zamm-ı lâm ile Nevrekob ve Dubniçe ve Menlik kazâları beyinde Paşa Sancağı'na tabi' Nevrekob'dan müfrez bir kazâdur. İstanbul'dan on üç günde varılır.

Radomir: Feth-i râ ve zamm-ı dâl mühmele ve ahrî râ ile Sofya ve Köstendil ve Dubniçe vasatından bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on üç günde varılır.

Ruşuk: Silistre'den bir merhale yukarı Tuna kenârında düz yerde altı bin kadar hâne bir azîm kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on bir günde varılır. Tuna kenârında bir hisârı ve gümrük-hânesi dibinde latif binarı ve bir çiftte hammâmı ve iki ribât ve dokuz cami' vardır.

Radovişte: Feth-i râ ve zamm-ı dâl-ı mühmele ve kesr-i vâv ile Ustrumca ve İştib ve Kra- [21b] tova vasatında bir kasaba ve Ustrumca'dan müfrez bir kazâdur. İstanbul'dan Siroz geçilüp on dört günde varılır.

FÎ HARFİ'Z-ZÂ'

Zağra-i Atîk: Cebel-i Balkan'ın zeyl-i şarkîsinde bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan yedi günde varılır. Zağra-yı Cedîd ile mâbeyni dört sâ'atdır. Nehr-i Tunca yanından geçmekle her evde su cereyân ider. Cevânibi Zağra-yı Cedîd ve Çırpân ve Filibe ve Kazanlık kazâlarıdır.

Zağra-i Cedîd: Cebel-i Balkan'a karîb düz ovâda kesirü'l-eşcâr ve'l-esmâr bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan yedi günde varılır. Paşa Sancağı'na tabi' olan eski Zağra'dan Tunca gelüb bunun dahi yanında cereyân ider. Cevânibi, Zağra-yı Atîk ve İslimiye ve Yanbolu kazâlarıdır.

Ziştovî: Kesr-i zâ ve sükun-ı şîn ve zamm-ı tâ ile Tuna kenârında Niğbolu'dan bir merhale aşağı bağı ve bağçeli bir kasabadur. İstanbul'dan on bir günde varılır. Bir cami' ve hammâmı ve bayır üzerinde bir hisâr-ı sağîri vardır.

Zihne: Kesr-yi zâ-yı mu'ceme ve sükûn-ı hâ ve feth-i nûn [22a] ile İstanbul'dan Siroz yolu üzere bir konak beride Paşa Sancağı'na tabi' bir kasaba ve kazâdur. On günde varılır. Cevânibi Siroz ve Dırâma ve Pravişte kazâlarıdır.

Zadrîma: Feth-i zâ ve sükûn-ı dâl ve kesr-i râ ile İskenderiyye'den bir merhale biri Niş/Berîniş ve Karadağ ve İskenderiyye vasatında bir kazâdur. On dokuz günde varılır. Halkı âsî Arnavud'dur.

FÎ HARFİ'S-SÎN

Silivri: Kesr-i sîn-i mühmele ve lâm ve vâv-ı sâkine ve kesr-i râ-yı mühmele ve âhiri yâ ile Büyükçekmece'den öte kenâr-ı bahrde bir kasaba-yı kebîredür. Cami' ve hânları vardır. Konstantiniyye ile mâbeyni iki menzil karîb ve bir merhale-yi ba'iddir. Andan Edirne ve Selanik yolu ayrılıp orta koldan giden sağa teveccüh idüp bir günde Çorlu'ya varur ve sol kola sülûk murâd iden sevâhil-i bahri tutub Rodoscuğa varır.

Silistre: Kesr-i sîn ve lâm ve tâ ile Nehr-i Tuna kenârında düz yerde bir kasaba-yı kebîre ve kazâ ve livadır. Eflak zille-yi küffârî vilâyetleri ile Rûm-ili memleketini fasl iden Tuna ırmağı [22b] üzerinde vaki' kasabanın şebihî olmağla kürsî-yi memleket i'tibâr olunmuşdur. Taşdan bir sagîr kal'ası ve beş cami' ve iki hammâmı vardır. Sultan Murad Han yedi yüz yetmiş yedide Niğbolu kal'asını alup, bunun hâkimi bilâ-nizâ' teslim-i hisâr eyledi. Cevânibi Ruscuk ve Tırnova ve Hırsova kazâlarıdır.

Siroz: Kesr-i sîn-i mühmele ve sükûn-ı yâ ve zamm-ı râ ile Selanik'den şark ve şimâl tarafında zemîn-i hemvârda vaki' bir cebel-i refî'nin zeylinde beşinci iklîmden Paşa Sancağı'na tabi' bir belde-yi latîfdür. Kostantiniyye ile mâbeyni hatt-ı müstakîm üzere üç yüz buçuk mil ve on iki menzil ve Selanik'e iki günlük yol olmağla Nevrekob ve Dırama ve Timur Hisâr birer merhaledür ve cânib-i şimâlisinde bir cebel-i refî'de vaki' harâbe hisârını yedi yüz seksen dördte Lâlâ Şahin Paşa feth itmişdür ve şehrin sevâdı ol depe dibinde üç mil kadar dolanı düşüp mesâcid-i aşere ve sekiz hamâm ve esvâk-ı âmîre ve kârbân ve sarây-ı fâhiresi ve Uzlus (?) Mustafa Paşa ve Ahmed Paşa'nın imâretleri ve hayrâtları vardır ve şehrin etrâfî envâ'-ı [23a] enhârî müştemil hadâyık-ı dilgüşâ ve riyâz-ı hayât-efzâ ve Hisârerdi nâm bir cay-gâh-ı nüzhet fezâ seyirgâhları olup eyyâm-ı sayfda bir mikdâr vahîmet-ül heva olduğunun kurbunda vaki' olan cebel-i refî'-i bülend-i kühsâr derûnunda uyûn ve enhâr-i bî şümâr ve gâyet latîf ve havâdâr olmağla dekâkîn ve esvâk-ı lâzime-i tetimme ehl-i afâk cümle mevcûd bulunmak üzere bi'l-ittifâk ehl-i kasaba bu yaylaka çıkmağla çend rûz ıstırahat ve bur-pâpâre-i ikâmet iderler ve bu cây-ı dilkeşin taze-gânı gâyet matbû'ül-endâm ve üftâdelerine râm olup nâm-ı beldenin müsemmasında te'sîri şöyle müşâhiddür ki

Beyt:

İki üç gün o peri devir idüp arz-ı niyâz

Kalması mev'ud Siroz'a değin kâm-ı visâl

masadakınca zor ve îrâma dayanmayup üç günlücek şire-yi nâb dahi ilâve-yi bezm-i niyâz olursa hem âgûş olmadan ictinâb itmezler.

Selânik: Feth-i sîn-i mühmele ve lâm ile İklîm-i hâmisden Bahr-i Rûm cenûbdan şimâle yüz mil dâhil bir körfez nihâyetinde bir şehir-i ma'mur ve meşhûr ve etrâfî beş kapulu üç mil kadar dolanı bir surdur. [23b] Kostantiniyye ile mâbeyni iki yüz seksen yedi buçuk mil olup hisârının bir cânîbi câri mürtefi' ve iki kât hisârı ve ekser yeri kenâr-ı bahrde yektâ divâr olup iskele kapusundan intihâ-yı garbîsine varınca bahrden bir mikdâr munfasıl ve sûr-ı mezbûrun cânib-i garbîsinde cibâle muntehî olduğu yerde bir hisâr-ı müstakbel dahi vardır ve cümle hânât ve muhallâtı dâhil-i hisâr olup hâricini bâğ ve bâğçe ihâta idüp suları kanavât ile hâricden gelür ve şehir-i mezbûrun ondan ziyâde cami'i ve yetmiş seksen mahalle ve mesâcidi ve sekiz dokuz hammâmı ve esvâk-ı âmire ve İstanbul mânendi ebniyye-yi fâhiresi vardır ve anda olan mahâllat-ı Yehud'da havra nâm dâr ta'lîmlerinin tabaka-yı ulyâsında kitâbhâneleri olup iki yüzden ziyâde mu'allim fûnûn ve penc ve şeş sâle etfalinden seyyi ve cehil sâle-yi ricâle varınca bin neferden ziyâde müteallim-i bî hasbe'l-merâtib ta'lîm-i Tevrât ve ma'kulât

iderler ve Yehud'dan maldâr-ı niceler dar-ı ta'lim için vaz'-ı nukûd eyleyüp her sene eytâm ve [24a] fukarâsına kamîs ve kabâ' tevzî' iderler ve şehir-i mezbûr ekser ahvâlde İstanbul'dan bir kıt'a olup nice erbâb-ı maârif ve fuzalâ ve şiir ve inşâda mâhir mûsiki aşinâ nevbenev zuhûr itmededür. Karadan on üç günde varılıp bahr yolu Kesendire sâhiline varınca iki yüz elli milden Selanik'e yüz mil olup cümle üç yüz elli milden ziyâdedür.

Sidrekapsi: Kesr-i sîn ve sükûn-ı dâl-ı mühmele ve feth-i râ ve kâf ile Selanik'den şark ve cenûba sâhil-i bahr-i Rûm'dan takrîben iki günde varılır. Selanik'e gider iken Beşkler beraberinde cânib-i şimâlde kalur ve nâhiyyesinde ma'den-i fidda olmağla kasabanın başka darbhânesi ve bir cami' ve iki hamamı ve sük-ı muhtasarı vardır.

Serfice: Feth-i sîn ve sükûn-ı râ ve kesr-i fâ ile Sarı Göl'de Paşa Sancağı'na tabi' bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on dört günde varılır. Cevânibi Alasonya ve Eğribucak kazâlarıdır.

Sekûn: Feth-i sîn-i mühmele ile Belgrad-ı Arnavud ve Tumurunca ve İşpat kazâları beyinde bir kazâdur. On dokuz [24b] günde varılır. Cevânibi İlbasan ve Arnavud Belgradı'dır.

Saray: Feth-i sîn ve râ ile Bosna vilâyetinin pâyitahtı bir belde-yi ma'mur ve bender-i meşhurdur. İklim-i sâdisden i'tibâr olunur. Kostantiniyye ile mâbeyni yirmi altı menzildir. Fatih Sultân Mehmed Han anda bir sarây binâ etmekle lafz-ı saray-ı İslâmda anâ isim olmuştur. Belde-yi mezbûrenin cânib-i garbîsi düz sahra o üç tarafı kûh-ı bülend ve bâlâ olup Malasaka nâm bir nehir şarkîsinden gelüp vasat-ı şehre uğrar ve taraf-ı şarkîde bir kal'a-yı sağîresi vardır. Belde-yi mezbûre celâl cibâl ve telâlde Edirne kadar yüz yirmi mihrâblı bir şehir-i azîm[dür], iki bedesteni ve hammâmâtı ve hânâtı ve Hüsrev kethüdanın câmi'inde bir sâati vardır.

Semendire: Feth-i sîn ve mîm ve sükûn-ı nûn ile Belgrad'dan bir merhale aşağı Tuna kenârında bir hısn-ı hasîn ve barû-yı mefîn ve kazâ ve emîrû'l-livâsı vardır. İstanbul'dan yirmi günde varılır. Kal'a-yı mezbûre sâbikan melikü'l-üss olup Vilak oğlu Sultân Murad Han-ı sâniyye izhâr-ı sadâkat [25a] ve vifakdan sonra dönüp Engürüs ile ittifâk etmeğîn, sekiz yüz kırk dörtde bir def'a bu kal'a yedinden alınmış iken kırk altıda Engürüs Kralı Filibe havâlisine gelüp döndükde ta'kîb iden ümerâdan vezîr Halil Paşa'nın karındaşı Bolu beği Mahmud Nîk Niş derbendinde giriftâr olmağla anı tahlîs için Semendire hisârı Engürüs'e virilmiş idi. Ebu'l-feth Sultân Mehmed Han Belgrad'a vardıkda varoşunu tahrîb idüp sekiz yüz altmış üçde ol semte girüp sefer etdikde Engürüs Kralı miftâhını gönderüp cerâim-i sâlifesinden rücu' idüp ve onunla iktifâ olunmak recâ eylediler. O zamandan berü dârü'l-İslâmdu.

FÎ HARFİ'Ş-ŞÎN

Şumnu: Zamm-ı şîn ve sükûn-ı mîm ve nûn ve gâhî nûndan bedel-i lâm ile Dobruca'dan dere ve depe yerde bir kasaba ve kazâdur. Kal'asını Sultân Murad Han vezîri Hayreddin Paşa oğlu Ali Paşa yedi yüz seksen dokuzda sulhle almışdır. [25b] İstanbul'dan dokuz günde varılır. Cami' ve hammâmı bir nehr-i sagîri vardır. Cevânibi Pravadi ve Karaağaç ve Eski Cum'a kazâlarıdır.

Şehirköy: Şahrâh'da vaki' Sofya'dan bir merhale öte bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on beş günde varılır. Cevânibi Sofya ve Niş ve İznebol kazâlarıdır.

Şikloş: Kesr-i şîn-i mu'ceme ve sükûn-ı kâf ve zamm-ı lâm ile Budin'e giderken Ösek berâberinde şimâlde nehir ve Rava kenârında vaki' Peçuy Sancağı'na tâbi' bir belde ve kazâdur. Yirmi beş günde varılır. Cevânibi Peçuy ve Sigetvar ve Valpova bâlâ iki hisâr me'alâsi olup husun kavî'ül bünyân ve kılâ' sedîd'ül erkândandır.

FÎ HARFİ'S-SÂD

Sahra: Tuna'ya karfîb bir kazâdur. İstanbul'dan on günde varılır. Cevânibi Tırnovi ve Zıştovi ve Ruscuk kazâlarıdır.

Sofya: Sâd-ı mühmele ile Rûm-ili memleketlerinden pâyitaht ve beylerbeyiye cây-ı ikâmet beşinci iklimde bir belde-yi mu'azzamdur ki [26a] Edrene ve Belgrad ortasında bir sahrayı vasi'ü'l-aktârda vaki' olup anlardan her biri yedişer menzil ve İstanbul'dan on üç günlük yoldur. Vâfirü'l-eşcâr ve enhârî ve cevâmî' ve esvâk-ı âmire azîm hânât-ı küremâ-yı fâhiresi vardır. Nehirlerin biri Köstendil ve biri Samakov'dan gelür Ilıca vasatında vaki' olup âb-ı mu'tedilü's-suhûne olmağla bir câmekân ile bir kârgîr kubbeli darü'l-fasl ve içinde bir havz ve kurnalı hücreler binâ olunmuşdur ve kurbunda nisvân için bir kubbe ve câmekân dahi vardır. Yedi yüz seksen yedi senesinde vaki' Lâlâ Şâhin Paşa fethine i'tibâr idüp bir tarik ile zafer müyesser olmakda ehl-i İslâm'dan bir gulâm tebdil-i câme varup tekfûra intisâb idüp müterassıd fırsat iken bir gün sayd ve teferrüc esnâsında tekfur-ı mesfûr tenhâ ve kumandan dûr bulunup kayd bend gulâme giriftâr oldukda gulâm mezbûr ol makhûrî atıyla pederin Filibe emirü'l-ümerası Balaban Paşa'ya getürüp Paşa dahi asker-i İslâm ile [26b] varup küffar-ı dûzah-karâr firâr beylerini giriftâr gördükde istimân ve teslîm-i hisâr eylediler.

Samakov: Köstendil ile Sofya arasında bir kasaba ve kazâdur. Samakov ol diyârın ıstılâhında ma'den-i hadîd kurbunda hadîd islâh idecek Meric suyuyla döner çarhların ve ol çarhlar ile kızmış hadîdi darb iden azîm mitrakaların ismidür. Belde-yi mezbûreyi yedi yüz yetmiş ikide Lâlâ Şâhin Paşa feth itmişdür. İstanbul'dan on bir günde varılır. Cevânibi Dubniçe ve İhtiman ve Tatarpazarı kazâlarıdır.

Sarı Göl: Serfice'den Müfrez Paşa Sancağı'na tabi' nâhiyye ve kazâdur. Cevânibi Serfice ve Cumabazarı ve Eğri Bucak kazâlarıdır. İstanbul'dan on dokuz günde varılır.

Sâlina: Feth-i sâd-ı mühmele ve kesr-i lâm ile Livâdiye ve Bâdrecik ve Ezdîn ve İstika mâbeyninde bir kazâdur. İstanbul'dan on dokuz günde varılır

Suhûrîka: Zamm-ı sâd ve hâ-yı mühmele ve kesr-i râ ile Prizren ve İpek ve havâss-ı Pirezrîn beyninde Arnavudluk'tan bir kazâdur. On sekiz günde varılır. Havâss-ı Pirezrîn dahi bu [27a] sancağa tabi' kazâdur.

FÎ HARFÎ'T-TÂ'

Dağerdi: Gümülcine ve Karasu Yenicesi berâberinde Selanik'e giderken cânib-i yemînide Paşa Sancağı'na tabi' bir kazâdur. İstanbul'dan sekiz günde varılır. Cevânibi Uzuncaova ve Gümülcine kazâlarıdır.

Tirnova: Takvîmü'l-Büldân'da kesr-i tâ ve sükûn-ı râ-yı mühmele ve nûn-ı meftûha ve vâv ile yedinci iklimden Eflak'da elli beş derece tûli ve elli derece arzı olduğu mücellid Sakçı'da üç menzil garbe bir şehir olmak üzere yazılıp yedi yüz seksen dokuzda merhûm Sultan Murad Han Gâzî veziri Ali Paşa feth itdikden sonra ma'lum olan vasf budur ki belde-yi mezbûra Hezargrad'dan bir menzil ötede dere ve depe yerde bağı ve bağçeli bir kasaba-yı kebîre ve kazâ olup vasatında kesme kayadan bir refî' depe üzerinde müseddes's-şekil beş kapulu bir sûr-ı metîn ve hısn-ı hasîn olup Yantra (?) nâm bir nehir gelüp ol hisârı hâle-dâr ihâta etmekle kal'adan iki cânibe suya incek kuleler binâ olunmuşdur. [27b] Etrâfında mahallâtı nehr-i mezbûr kenârına düşüp üzerinde iki yerde cisri vardır zikrolunan su üzerinde, iki hammâmı ve sekiz cami'i vaki' olup kasaba-yı mezbûre ahâlisi Kolanec Kal'ada olan cami' fâtihi belde Firuz Bey'indür ve şark-ı cenûb tarafında Cebel-i Hâlik tesmiye olunur bir ağaçlı dağ vardır. Devâbb-ı mevâşi ta'ayyüşü için eşcarı kat' olunmaz. Cevânibi Hotac ve Sahrâ ve Plevne kazâlarıdır.

Tımaşvar: Kesr-i tâ-yı mühmele ve mîm ve sükûn-ı şîn-i mu'ceme ile ekâlim-i sâdisden Semendire ve Belgrad'a mukâbil Tuna'nın taraf-ı şimâlisinde Erdel serhaddinde bir eyâletin hisâr-ı nâm-dârı ve hısn-ı üstüvâridür. Mâh-ı amîk içinde bir cezîrede etrâfı sazlık ve batâk mümteni's-sülûk sa'b yerde vaki' olup bülend ve bâlâ nâkus kâhlar ve muazzam kilisalar ile derûnî meşhûn bir belde idi. Budin zabt olunduktan sonra Yanoş oğluna Tımaşvar Sancağı verilüp giderken fethi mühim olmağla Sultân Süleyman asrında Mehmed Paşa varup muhâsara eylemiş idi. Vakt-i şitâ karîb olmakla küffâr hisârın istihkâmına takayyüd idüp cevânib-i kal'aya çimden sedler ve kuleler yaptılar. Asitânededen vezîr-i sâni Ahmed Paşa [28a] dokuz yüz elli dokuz Receb'inde tekrar muhâsara idüp her tâifeden içine mübâlağa asker olmağla gurre-yi Şa'bânda yürüyüş idüp sabahdan beyne's-salâtine dek Rûm-ili kolundan varoşa duhûl müyesser olup İspanya askeri makbûl vesâ'iri münhezim ve mahzûl olmağla kal'a tevabî' ve livâ hakkı ile zabt olundu. Belde-yi mezbûre bir sahrâ-yı vesî'ü'l eknâfda olup Belgrad ile Semendire'den Tuna'ya geçilüp üç günde varılır.

Talende: Feth-i tâ ve lâm ile Modoniçe'den Eğriboz'a giden yol kenârında vaki' bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan yirmi günde varılır. Cevânibi Müdrîc ve Livâdyâ ve İstifa kazâlarıdır.

Taşlıca: Feth-i tâ ve sükûn-ı şîn ile Yeni Bâzâr'dan Bosna-Saray'ı yolu üzerinde Hersek'e pâyitaht bir kasaba ve kazâdur. Yirmi üç günde varılır. Cevânibi Foça ve Çerniçe kazâlarıdır.

Toyran: Zamm-ı tâ ve sükûn-ı vâv ve yâ gâh tâ dan bedel-i dâl ile Ustrumca ve Timur-Hisâr ve Avret Hisârı ve Tikveş arasında Köstendil'den bir kazâdur. İstanbul'dan on dört günde varılır. Cami' ve mescidi ve sük-ı muhtasarı vardır. [28b] Göl kenârında vaki' mâ-yı bûhayre ba'zı ebniyyesine mülâsıkdur.

FÎ HARFÎ'-AYN

Avret Hisârı: Selanik'den şimâle Karatova yolunda bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on üç günde varılır. Cevânibi Selânîk ve Toyran ve Karadağ kazâlarıdır. Kal'ası bir vâdi zâhirinde refî' depe üzerinde bir sûr-ı hasîndür. Mahfûz olmamağla ekser yeri harâb olmuştur. Sâbikan ol hisârın Madolya nâm bir kafire avret beyi olub yedi yüz yetmiş beşde Evrenos Bey'in varup harb ve kitâlden sonra birkaç ay muhâsara ile olmağın ismine Avret Hisârı dirler.

FÎ HARÎ'L-GAYN

Gabela: Feth-i gayn-ı mu'ceme ve bâ ve lâm ile Dobra Venedik'e karîb bir kazâ ve kasabadur. Yirmi beş günde varılır. Cevânibi Nevesin ve İmoçka ve Blagay kazâlarıdır.

Gıradçanıçe: Kesr-i gayn ve feth-i râ ve cîm ile Memlahateyn ve İzvornik ve Belina ve Böğürdelen arasında bir kasaba ve kazâdur. Yirmi üç günde varılır.

Golos: Zamm-ı gayn ve mîm ile seksen mil bir körfez nihayetinde vaki' [29a] gün doğusuna karşı düz kır yerde bir kal'a-yı sagîredür. Bir hammâmı ve bir cami' ve kapusu önünde bir su kapusu ve etrâfında bağ ve bağçesi ve önünde limanı vardır. Buyût ve mahallâtı kal'a içindedür. Cevânibi Platimana ve Ermiye'dir.

FÎ HARFÎ'L-FÂ'

Ferecik: Feth-i fâ ve râ ve kesr-i cîm ile Şâhrâh'da vaki' Paşa Sancağı'na tabi' bir kasaba-yı sagîre ve kazâdur. Yedi yüz yetmiş dörtde Lâlâ Şahin Paşa feth itmişdür. İstanbul'dan altı günde varılır. Cami' ve hammâmı ve sûk-ı muhtasarı vardır. Deryâya karîb yerde iki ılıcası vardır ki kubbelerini Davud Paşa binâ eylemişdür ve ılıca kurbunda olan kârbânsaray Evrenos Bey'in binâsıdır. Dört merhale yerden nice kâfile gelüp ashâb ve alel ve emrâz ılıca kurbunda ağır râyihalı müşhil kuyu suyundan içüp kumda yatmağla istişfâ iderler. Ol mahalde bir tell-i refî' zirvesinde nefsi Babazâdeyesini Etmekçizâde Ahmed Paşa binâ itmişdür.

Filibi: Sofya ile Edirne beyninde Şâhrâh'da vaki' bir belde-yi fâhiredür. Etvâl-i nehârı [29b] on beş sâ'at iki derece ve aksar-ı nehârı sekiz sâ'at on üç derece ve inhirâf-ı kiblesi hatt-ı nisf-ı nehâr-ı cenûbiden şarka kırk beş derecedür ve Kostantiniyye'ye yüz altmış beş mil baiddür. Dokuz on günde varılır. Lâlâ Şahin Paşa yedi yüz altmış beşde anûd olup ortasından geçen nehir Meriç üzere bir kantara-yı azîme binâ eyledi ol zamân tekfurun ismi Felesbolu (?) olmağla ba'de'l-feth ismine Filibe denildi. Esvâk-ı âmire ve ribât ve hammâmât-ı fâhire ve cevâmî'-i vâfresi vardır. Etrâfı arz-ı zira' olmağla envâ'-ı hubûbu hususân pirinci gâyet latîf olup etrâfında Belgrad'a varınca ekser bilâda kifâyet ider. Enhâr ve eşcârı vâfir kesîrü'l-ni'am bir vilâyet ve kazâsı mevleviyettür.

Feth-i İslâm: Vidin'den yukarı Tuna kenârında bir hisâr-ı vâlâ ve bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on altı günde varılıp cevânibi Vidin ve Güvercinlik kazâlarıdır.

Filorina: Kesr-i fâ ve râ ve zamm-ı lâm ile Manastır ve Kesriye ve Ostrovo mâbeyninde Manastır dağının zeyl-i şarkîsinde vaki' Paşa Sancağı'na tabi' bir kasaba-yı [30a] sagîre ve

kazâdur. İstanbul'dan on dört günde varılır. Manastır suyu buna akup hadâyık ve müzâraatın sakyı ider.

Fırîne: Kesr-i fâ ve râ ve sükûn-ı yâ ile Arhos ve Aya Petri ve Kalâvrita kazâları beyninde bir kazâdur. İstanbul'dan yirmi üç günde varılır.

Fenâr: Feth-i fâ ve nûnla Hulumiç ve Karetena ve Londari ve Arkadya beyninde bir kazâdur. İstanbul'dan yirmi dört günde varılır.

FÎ HARFÎ'L-KÂF

Kırkkilisa: Tuna yalısı yolu üzerinde orta kolda Bergos berâberi Sengistan'da bir kasaba-yı kebîrdür. İstanbul'dan beş günde varılır. Beyi ve kadısı ve müteaddid cami' ve hammâmı ve hânı vardır. Kürûm ve eşçarı vâfir mâ-yı câriyesi kalîl ve nâdirdir. Kal'asını yedi yüz yetmişde Sultân Murad Gâzi feth itmişdür. Cevânibi Edrene ve Baba ve Beykâr Hisâr kazâlarıdır.

Karîn-abâd: Cânib-i şimâle bir menzil yerde bir kasaba ve kazâdur. Yedi yüz yetmiş hudûdunda Sultân Murâd Gâzi feth itmişdür. İstanbul'dan sekiz günde varılır. Cami' ve hammâmı vardır. Cevânibi Ahyolu ve İslimiye ve Aydos kazâlarıdır. **[30b]**

Kazanlık: Zağra-yı Atîk'de bir menzil öte Balkan'dan bir nahiyedir. Nehr-i Tunca bundan akup Zağra'ya gelür.

Karaağaç: Dobruca içinde Şumnu'dan sağ tarafa kıraç düz yerde bir kasaba-yı sagîre ve kazâdur. Karasu nâm bataklı bir nehr-i sagîr yanından cereyân ider. İstanbul'dan dokuz günde varılır. Anda Tuna kenârında Hırsova bir merhale ve Silistre iki yakın konâkdur.

Kavala: Feth-i kâf ve vâv ve elif-i sâkine ve lâm âhiri hâ ile kenâr-ı bahrde bir kal'a ve kasabadur. Müstakil kapudâni ve müstahfazânı ve kurbunda ma'deni vardır. İstanbul'dan dokuz günde varılır. Yedi yüz yetmiş beşde Lâlâ Şâhin Paşa feth itmişdür. Cevânibi Bereketli ve Çağlayık (?) ve Karasu kazâlarıdır.

Karaferye: Feth-i kâf ve feth-i fâ ve sükûn-ı râ ile Selanik'in garb ve şimâl tarafında kesîrî' l-enhâr bir kasaba ve kazâdur. Yedi yüz yetmiş beşde Lâlâ Şâhin Paşa Siroz'u aldıktan sonra bunu dahi sullhle vermişlerdür. Esvâk-ı âmire ve hammâmı ve cevâmi'-i fâhire ve havâlisinde çeltik mezârı'ı vardır. Pirinci meyvesi olur. İstanbul'dan on dört günde varılır. Cevânibi **[31a]** Vardar ve Ağustos ve Platamon kazâlarıdır.

Karadağ: Timur Hisâr'dan müfrez Doyran ve Avret Hisârı ve Timur Hisârı mâbeyninde bir nâhiye ve kazâdur. İstanbul'dan on üç günde varılır.

Karatova: Kesr-i kâf ve feth-i râ-yı mühmele ve zamm-ı tâ ile İştib ve Üsküb ve Köstendil beyninde bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on beş günde varılır. Kazâsında gümüş ve bakır ma'denleri olmağla darbhânesi vardır. Kasaba-yı mezbûre azîm dağlar vasatında bir vâdide vaki' olup bir cami' ve iki hammâmı ve bağları ve dağlar eteğindedir ve cebel-i mezbûrda bir zîrde deyrde vaki' kârgîr kubbede sâbıkan hâkiminin oğlu zevcesiyle bir mevzinin ve târikde taşdan tıraşide iki mahalde vaz' olunmuş ve üzerleri zerrin Akmeşe ile pûşide gözlerinin ebniyyeleri bî nûr kalup cild ve lahmlerine hâlel gelmemiş sîm ü zerden engüş ve hilyeleri

var, erkeği dahi şab olmağla birbirinden fark olunmaz kapu üzerinde târih hicretten iki yüz elli sene mukaddem olmak üzere fakr olunmuşdur.

Kalkan[delen]: [31b] Üsküb'ün garb ve şimâl tarafında Şar dağı dimekle ma'rûf cebel-i şarkisinde bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on yedi günde varılır. Cevânibi Üsküb ve Karacova ve Prizrîn kazâlarıdır.

Kaçanik: Feth-i kâf ve cîm ile Üsküb Priştine ve Morava ve Prizrîn arasında bir kasaba ve kazâdur. Üsküb'den Bosna'ya giderken bir günde varılır. Sinan Paşa anda kal'a binâ itmişdür.

Kalamata: Feth-i kâf ve lâm ve mîm ile Mizistre Sancağı'nda bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan yirmi dört günde varılır.

Kartena: Feth-i kâf ve kesr-i râ ve tâ ile Mora'da bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan yirmi dört günde varılır.

Koron: Zamm-ı kâf ve râ ile Manya Burnu ve Hurus Burnu arasında olan körfez içinde bir belde ve Mizistre Sancağı'na tabi' kazâdur. İstanbul'dan yirmi altı günde varılır. Koron'un gün doğusuna mukâbil bayıra muttasıl iki hısn-ı hasîn ve sur metini vardır. Kal'a-yı kadimesi bir burun üzerinde sa'b üstüvâr âli hisârdan Sultân Bâyezid Han dokuz yüz otuz altı senesinde [32a] bi-anvillallah el-mülk el-kadir hısn metin Moton'u feth ve teshîr etdikden sonra karadan Ali Paşa ve deryâdan Dâvûd Paşa kurûn üzerine varub sulhile içinde olan harâb küffârı çıkarup Frengistân'a gitmeğe ruhsat virdiler kurûn dahi ol zamân fütûhât İslâmiyye şerefine makrûn oldu. Bir buçuk sene mikdârı küffâr elinde olduktan sonra dokuz yüz kırk bir ramazân-ı şerifinin on sekizinci günü tekrar feth ve teshîr olundu.

Koridos: Zamm-ı kâf ve râ ve dâl ile Yanya'dan müfrez bir nâhiye ve kazâdur. İstanbul'dan on dokuz günde varılır.

Karaca Dağ: İskenderiyye'den iki konak Venedik tarafında bir kazâdur. Yirmi üç günde varılır. Cevânibi Podgoriçe ve İskenderiyye ve Frenk'e tabi' Kotor'dur

Kosova: Zamm-ı kâf ve sîn mühmele ile Priştine ve Kurşunlu beyninde bir vilâyetdür. Kazâsı Belaşiçe dimekle meşhûrdur. On dokuz günde varılır. Evâil-i Devlet-i Osmâniyye'den Gâzi Hudâvendigâr ile (...) bi-pâyân küffârın mahal kârzârıdır.

Kamengrad: Feth-i kâf ve zamm-ı nûnla Ak Hisâr ve Iskiradin [32b] ve Karka Hisârları mâbeyninde bir kasaba ve kazâdur. Otuz iki günde varılır.

Kırka: Feth-i kâf ve râ ile Bosna'nın Hırvat tarafında serhadd-i İslâm bir kazâ ve livadur. Otuz iki günde varılır. Cevânibi Klis ve Bihke kazâlarıdır.

Kutar: Zamm-ı kâf ve feth tâ ile Hırvat serhaddinde Kırka'ya tabi' bir kasaba ve kazâdur. Otuz iki günde varılır. Cevânibi Kamengrad ve Ak Hisâr ve Göl Hisâr kazâlarıdır.

FÎ HARFÎ'L-KÂF

Gelibolu: Feth-i kâf-ı acemiyye ve kesr-i lâm ve sükûn-ı bâ-yı müsennât-ı tahtiyye ve zamm-ı bâ-yı muvahhide ve sükûn-ı vâv ve kesr-i lâm ve ahîrî yâ-yı müsennât-ı tahtiyye ile Akdeniz Boğazı'nın dâhilinde Kostantiniyye tarafında kenâr-ı bahrde bir şehri latîfdür.

İstanbul'a karadan beş günlük yol ve deryâdan yüz altmış mil ve hatt-ı mustakîm üzere mâbeyni yüz altı buçuk mildür. Etvâl-i nehârî sekiz sâ'at on dört derece bir hısn-ı hasîn ve sur metin ve bir kal'a-yı mânendeğîn vardır. Yedi yüz altmışda [33a] Sultân Orhan oğlu Gâzî Süleyman Paşa Rûm-ili'ne geçdikde kitâl ile alup tekfuru Kalubolu ismiyle tesmiyye olunmuşdur. Âb ve havası hûb eşcâr ve eşmârî bî şümâr bir belde-yi mergûb olmağla Kapudân Bahir Sancağı itibâr olunur. Sa'ir sevâhil ve cezâir sancakları ana tabi'dür.

Keşan: Feth-i kâf ve şîn ile Selanik'e giderken Migalgara ile İbsala arasında vaki' Paşa Sancağı'na tabi' bir nâhiye ve kazâdur. Kasabasına Rus köyü derler. Beş günde varılır.

Gümülcine: Zamm-ı kâf-ı acemiyye ve mîm ve vâv ve lâm-ı sakineteyn ve kesr-i cîm ve feth-i nûn ahirî hâ ile yirmi sekizinci İklîm-i örfî olan cânib-i şimâlîde Selanik yolu üzerinde vaki' Paşa Sancağı'na tabi' bir kasaba-yı kebir ve kazâdur. Sûrını yedi yüz altmış üçde Sultân Murad Gâzî ümerâsından Evrenos Bey'in feth idüp imâret ve rabt yapmışdır. Sevâdî hâric surda olup cevâmî' ve hammâmât-ı fâhire ve hânât ve esvâk-ı âmiresi vardır. [33b] İstanbul'dan sekiz günde varılır. Cevânibi Karasu Yenice'si ve Zağardı diğeri kazâlarıdır.

Kassandra: Feth-i kâf ve sîn mühmele ve sükûn-ı nûn ve kesr-i dâl ile Aynoroz'a müşâbih bir burun ve nâhiyedir. Poyraz tarafından Çenk Limanı dirl bir limanı vardır. Ol burundan Kum Burnu'na varınca Kassandra kenârları alçak yerler ve mürtefi' çam ağaçlarıdır. Kum Burnu'ndan Selanik şimâle yüz mildür.

Köstendil: Zamm-ı kâf ve feth-i tâ ile etrâfî cibâl-i sahrâ bir belde-yi mutavassıt kazâ ve livadır. Suru yok ve enhâr ve eşcârı çokdur. Taharrin evvelinde içinde olan mağzi cünbüşe gelür bir nev' miski ve latîf olması olur. Cevâmî' ve esvâk ve on iki yerde ılıcaları vardır. Belde-yi mezbûre sâbikan mesken-i Bulgar olub memalik-i küffâr alındıkda sâhibi sütte-yi sa'âdete ilticâ ve yedi yüz üçde haraç güzâr olmak ricâ eylemeğîn Gâzî Hudâvendigâr yerlerinde karâr etmeleri için hükm-i hümâyûn verdi. İstanbul'dan on dört günde varılır. [34a] Cevânibi Dubniçe ve Radomir ve Kratova kazâlarıdır.

Köprülü: İştib ve Pırlepe ve Tikveş kazâları beyinde bir sengistan boğazda vaki' Paşa Sancağı'na tabi' bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on altı günde varılır.

Kesriye: Feth-i kâf ve sükûn-ı sîn-i mühmele ile Horpeşte ve Bihlişte ve Florina ve Peresbe mâbeyninde bir göl kenârına karîb Paşa Sancağı'na tabi' bir kasaba ve kazâdur. Gölde olmak takribî ile göle Kesriyye dirl. Kal'ası ve karye yolu ve köprüsü ve cami' ve hammâm ve hânı vardır. İstanbul'dan on beş günde varılır. Florina'dan cebelin bir sa'bü'l-mürûr yolu ile gidilüb üzerine inülür.

Kördüs: Zamm-ı kâf ve sükûn-ı râ ile Mora'ya dâhil olacak yerde bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan yirmi iki günde varılır. Üç yüz altmış bendli bir hısn-ı hasîn hisâr-ı metîni vardır. Mora Kapusu makâmındadır.

Girebene: Kesr-i kâf-ı acemiyye ve feth-i râ ve yâ ve nûn ile Tırhala ve Yanniça ve Nasliç ve Koniçe kazâları mâbeyninde bir kasabadur. İstanbul'dan on altı günde varılır.

Kelum: Nâm-ı diğêr Yanık, sâbıkan beyne'l-küffâr zam-ı kâf-ı [34b] acemiyye ile ism-i kadîmi Gelvâr olup Budin'den Beç yolu üzere Ustorgon iki merhâle geçilüb Tuna iki şakk olduğu yerde Komaran'dan yukarı şark-ı cenûbî kenârında ahşâbdan bir kal'a-yı sağıre iken Sultân Selim Han dokuz yüz otuz beş senesinde Beç muhâsarasında giderken üzerine uğramağla halkı itâ'at itmiş iken esnâ-yı avdetlerinde ol kerede mekerde alarga topu atmağla ber-mûcib fermân pâdişâhî fî el-hâl ihrâk-ı binnâr itdikleri Yanık şöhetine sebep oldu giderek ism-i kadîme galebe idüp hâlâ belde-yi azîme ve dolanı bir surdur. Ba'de'l-ihrak küffâr ile ittifâk ile kemâl istihkâm üzere yapup şânına ihtimâm itmişler idi. Bin iki Zilka'desinde serdâr-ı nâmdâr Sinan Paşa askeri şümâr ile varup kârzârdan sonra küffâr münhezim ve târmâr olmağla taburu burakub firâr eylediler.

Târih

Fe-hezemû-hum bi-iznillâh târih vaki' oldu.

Ba'de yirmi gün dahi dökülüp bin üç Muharrem'inin on ikisinde yürüyüş tenbîh olmağla küffâr-ı hâkisâr tahammüle kararı kalmayup iki beyleri berâ-yı taleb amân [35a] serdâr-ı Ali Tebâre gelüp bir kâfire kavî ve kefenden üç kal'a rehin ile aldıkları otuz dört kıyye itâr iki pirinç zî kıymet topları istediler verilmek hilâf-ı muktezâ-yı şer'-i şerîf olmağla cevâz gösterilüp ancak üzerlerinde mevcûd bulunan salâh ile hâkim-i hisâr olan Nemçe Kralının (...) nâm kâfir bir fercâm gürûh mekrûh per alâm ile çıkub Beç tarafına gitdiklerinde Ta'miye tarihiyle fethine dilen târihidir.

Târih çâr rûknü yoğ olub fethine düşdü târih. Nâd kahır ile adüvv yanup alındı Yanık.

FÎ HARFÎ'L-LÂM

Lofça: Bir cebelin şarkisinde bağ ve bağçeli önü sahrâ bir kasaba ve kazâdur. Usma nâm bir nehir ve setinden geçüp üzerine bir cisr-i azîm binâ olunmuşdur. Cevâmî' ve hammâmâtı vardır. Sekiz yüz altmış altıda Ebû'l-feth Sultân Mehemed Han feth etmiştir. İstanbul'dan on iki günde varılır. Cevânibi Plevne ve İvarça ve Rahova kazâlarıdır.

Longoz (Longos): Zamm-ı lâm ve sükûn-ı nûn ve zamm-ı kâf ve kahî andan bedel kâfile Aynoroz gibi denize girmiş [35b] bir burunda devr mesâfesi andan akil iki dağın arasında bî nazir Karağaçlı bîşe-zâr limanı vardır. Tob kundakları ve sâ'iri kimi âlâti andan kıta' olunur.

Lenka: Feth-i lâm ve sükûn-ı nûn ve feth-i kâfla Sarı Göl'de vaki' Paşa Sancağı'na tabi' bir kazâdur. İstanbul'dan on beş günde varılır.

Livadya: Kesr-i lâm ve feth-i vâv ve sükûn-ı dâl ve yâ ile Mora yolu üzerinde Modoniçe'den bir menzil öte bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on dokuz günde varılır.

Leskofça: Feth-i lâm sükûn-ı sîn ile bir kasaba ve kazâdur. On beş günde varılır. Cevânibi Niş ve İvârine ve Ürküb kazâlarıdır.

Lipova: Kesr-i lâm ve zamm-ı bâ-yı acemiyye ile Erdel serhaddinde bir kazâdur. Yirmi iki günde varılır. Cevânibi Temeşvar ve Yanova kazâlarıdır. Belde-yi mezbûra Mors suyu kurbunda Erdel'in bilâd-ı mümtazından bir şehr-i azîm es-sevâd ve hisâr köy el-bünyâddur.

FÎ HARFÎ'L-MÎM

Migalgara: Kesr-i mîm sükûn-ı yâ ve feth-i gayn mu'ceme ve sükûn-ı lâ ve feth-i gayn-ı sâniye ve râ-yı mühmele-yi ahîrî hâ ile yirmi [36a] sekizinci İklîm-i örfî olan cânib-i şîmâlîde Eyneçik'den bir merhale öte yol üzerinde belde-yi mutavassıta ve kazâ olup yedi yüz altmışda Gelibolu fethinden sonra Hacı İlbeyi feth eylemişdür. Cevâmi' ve hammâmâtı ve esvâkı vardır. Bin dörtde vefât iden Sinan Paşa anda bir ribât-ı alî binâ iyledi.

Mekri: Feth-i mîm ve sükûn-ı kâf-ı acemiyye ve kesr-i râ-yı mühmele ve ahîrî yâ-yı müsennât-ı tahtiyye ile yirmi sekizinci İklîm-i örfî olan cânib-i şîmâlîde Meriç mıntkasından orta kenâr-ı bahrde vaki' Paşa Sancağı'na tabi' bir kasaba-yı sağıre ve kazâdur. İstanbul'dan yedi günde varılır. Bir cami' iki muhtasar ribâtı vardır. Ferecik'den Selanik yolu iki ayrılıb garba yolu Makri'ye gider. Cibâl ve tilâl Güvercinlik ve Şâbciler nâm menzile varup ikisinde Gümülcine'de cem' olur.

Misivri: Zamm-ı mîm ve feth-i sîn-i mühmele ile Karadeniz'e girmiş bir dil üzerinde bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan yedi sekiz günde varılır. Cevânibi Ahyolu ve Varna ve Aydos kazâlarıdır.

Mankalya: Feth-i mîm ve gayn ve kâh andan kâfile Dobruca'dan [36b] sâhilde bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on iki günde varılır. Cevânibi Bâbâdağı ve Tekfur Gölü kazâlarıdır. Maçın Tuna kenârında varılır. Cami' ve hammâmı ve biraz bağları vardır.

Menlik: Feth-i mîm ve sükûn-ı nûn ve kesr-i lâm ile Petric ve Nevrapop ve Dubniça arasında Köstendil'den bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on üç günde varılır.

Manastır: Feth-i mîm ve nûn ile Florina ve Pirlepe ve Prespa ve Ohri beyninde vâki' Paşa Sancağı'na tabi' bir kasaba-yı kebîre ve kazâdur. İstanbul'dan Selanik ve Vardar ve Vidin'e geçilüp on beş günde varılır. Yedi yüz seksen dörtde Sultân Murad Gâzî Timurtaş Paşa'yı gönderüp darb-ı seyfle almışdır. Cânib cenûbisi Birgûh Pîşezâr ve önü sahrâ-yı vâsi'ü'l-aktârdur.

Mizistre: Kesr-i mîm ve zâ-i mu'ceme ve sükûn-ı sîn ile Manya Burnu'na karîb yerde bir belde ve kazâ ve emirü'l-livâsı vardır. İstanbul'dan yirmi altı günde varılır. Cevânibi Kalamata ve Radunya kazâlarıdır. [37a]

Mat: Feth-i mîm ve sükûn-ı tâ ile deberi ve akçe hisâr beyninde bir kazâdur. Yirmi günde varılır.

Morava: Zamm-ı mîm ve râ ile Yanova ve Nevaberde kazâları arasında bir kazâdur. On yedi günde varılır.

Mostar: Zamm-ı mîm ve sükûn-ı sîn ile bir nehr-i kebîr üzerinde vaki' bir kasaba-yı meşhûrdur. İçinde bir cisri vardır. İstanbul'dan yirmi yedi günde varılır. Cevânibi Nevesin İmoçka ve Blagay ve Belgradcık kazâlarıdır.

FÎ HARFÎ'L-NÛN

Nîş: Kesr-i nûn ve şîn-ı mu'ceme ile Sofya'dan Belgrad yolunda üçüncü menzil bir kasaba-yı kebîre ve kazâdur. Şarköyü ile arasında Kuruçeşme nâm menzil vaki'dür. İstanbul'dan on

altı günde varılır. Cevânibi Seferlik ve Leskofça ve Bolvan kazâlarıdır. Kal'asını yedi yüz yetmiş yedide Sultân Murad Gâzî almışdır. Belde-yi mezbûre orta yolda Sofya etrâfında vaki' kasabât ve kazânın aher haddi olup bâkî nevâhi-yi râbi' sol kolda sâhil-i Bahr-i Rum'a [37b] karîb Selanik etrâfına düşmüşdür. Bu kazâlar semtinde olan sancaklar ile yazılıb Paşa Sancağı'na ba'iddir deyü işaret olunur.

Nevrekob: Feth-i nûn ve râ ve zamm-ı kâf ile Drama ve Razluk ve Menlik kazâları vasatında vaki' Paşa Sancağı'na tabi' bir kazâdur. İstanbul'dan on günde varılır.

Naslic: Feth-i nûn ve sîn ve kesr-i lâm ve sükûn-ı cîm ile Hurpişte ve Grebene ve Cum'apazarı kazâları beyninde Paşa Sancağı'na tabi' ve Hurpišta kazâsından ifrâz bir kazâ ve mümtazdır. İstanbul'dan on altı günde varılır.

Nevesil: Kilis ve Kamengrad ve Kırka kazâlarıdır. Otuz iki günde varılır. Bosna serhaddidir.

Nemçe: Feth-i nûn sükûn-ı mîm ve feth-i cîm ile sava kenârında bir kazâdur. Yirmi iki günde varılır. Cevânibi Metrofça ve Morvik kazâlarıdır. Dokuz yüz otuz târihinde İbrahim Paşa Pozega fethinde avdet esnâsında Nemçe ve civârında Podgrad nâm hisâr ahâlisi gelüb itâ'at eylediler. [38a]

FÎ HARFÎ'L-VÂV

Vize: Kesr-i vâv ve feth-i zâ-yı mu'ceme ile Kırkkilise'ye giderken cânib-i yesârda birisinin Hara cebelin zeyl-i şarkîsinde önü düz sahrâ kesîrî'l-eşcâr ve'l-esmâr bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan üç günde varılır. Kal'asını yedi yüz yetmişde Sultân Murad feth itmişdür. İki cami' ve bir imâreti ve sük-ı muhtasarı ve bir nehr-i sağıri vardır.

Varna: Dobruca'dan Karadeniz kenârında bir kasaba ve kazâdur. Kal'ası ve cami' ve hammâmı vardır. İstanbul'dan dokuz günde varılır. Cevânibi Ergene ve Balcık kazâlarıdır.

Vidin: Niğbolu'dan dört merhale yukarı Tuna kenârında bir meşhûr belde ve kazâdur. Emîrî'l-livâsı ve kal'ası vardır. İstanbul'dan on dört günde varılır. Karşısı Eflak vilâyeti ve cevânibi feth-i İslâm ve Rahova ve Obozçe kazâlarıdır.

Vetrine: Feth-i vâv ve kesr-i râ ile Timur Hisâr'a iki fersah karîb garbında bir belde-yi sağıredir. Nehr-i Orfan ikisi arasından cereyân ider.

Vac: Feth-i vâv ve sükûn-ı cîm-i acemiyye ile [38b] Eski Budin'den yukarı Tuna kenârında Peşte tarafında vaki' bir kal'a ve kazâdur. Bin on üçden Tavîl Mehemmed Paşa vardukda küffâr karâr itmekle Tuna'dan ve karadan muhâsara olunup bi'l-âhere kefer gemileri ile çıkup Ustorgon'a gitmekle kal'a zabt olundu.

Vodina: Zamm-ı vâv ve kesr-i dâl ile Vardar ve Ağustos ve Ostrova kazâları beyninde bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on dört günde varılır.

Velesin: Feth-i vâv ve lâm ile Yenişehir varmaya ve Koloz beyninde bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on altı günde varılır.

Veştiçe: Kesr-i vâv ve sükûn-ı şin mu'ceme ve kesr-i tâ ve cîm ile Holomiç ve Balya Badra ve Kalavarte mâbeyninde bir kazâdur. İstanbul'dan yirmi üç günde varılır.

Vinçe: Zamm-ı vâv ve kesr-i nûn ve feth-i nûn ve feth-i cîm-i acemiyye ile Ayamavra ve Pervere ve Angili arasında bir kal'a ve kazâdur. İstanbul'dan yirmi üç günde varılır.

Valtoz: Feth-i vâv ve sükûn-ı lâm ve zamm-ı tâ ile Angeli ve Apokri arasında bir kazâdur. İstanbul'dan yirmi üç günde [39a] varılır.

Voniçe: Zamm-ı vâv ve kesr-i nûn ile Gerenbe'den müfrez bir kazâdur. On dört günde varılır. Sarı Göl kenârında vaki' Serfiçe cânibine düşer.

Vilçitrin: Kesr-i vâv ve sükûn-ı lâm ve cîm-i acemiyye ile Üsküp ve Piriştine'den öte Alaca Hisâr ve Dukakin kurbunda vaki' Kosova içinde bir vilâyet ve livâdur. On dokuz günde varılır. Cevânibi Piriştine ve Metrofçe kazâlarıdır.

Varadin: Feth-i vâv ve râ ve kesr-i dâl ile Nehr-i Tuna kenârında bir refi' depe üzerinde kal'a-yı hasîne ve kazâdur. İstanbul'dan yirmi dört günde varılır. Cevânibi Ayluk ve Üyek ve Belgrad kazâlarıdır.

Vişegrad: Kesr-i vâv ve şîn ile Tuna kenârında Vac ile Ustorgon arasında bir kal'adur. Bin sekizde vezîr-i a'zam İbrahim Paşa Ustorgon'a vardıkda kâfir tahliyye eyleyüp firâr itmişler idi. Ol zaman zabt olunup bin on dörtde Mehemed Paşa Ustorgon muhâsarasında iken ve ucdan zahire gelmek bunun fethine muhtâc olmağla Bosna beylerbeğisi Hüsrev Paşa varup derûnunda mahsur olan Frenkleri aman ile çıkarup kal'ayı zabt eyledi.

FÎ HARFÎ'L-HÂ'

[39b] **Hezargrad:** Dobruca kurubunda deli ormanda vaki' düz ve kıraç yerde bağısız ve bağçesiz bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on günde varılır. Cevânibi Tırnova ve Alâktiye ve Şumnu kazâlarıdır. Cami' ve hammâmı vardır. Lom Suyu nâm bir nehir içinden cereyân idüp Ruscuk'a varır. Grad, lisân-ı Bulgar'da kal'a dimekdir.

Hotalic: Zamm-ı hâ ve feth-i tâ ve kesr-i lâm ile Tırnova ve Plevne ve Niğbolu mâbeyninde bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan on günde varılır.

Hersek: Feth-i hâ ve sükûn-ı râ ile Bosna sarayı ile Dukakin ve Kilis arasında bir vilâyet ve livâdur. Yirmi beş günde varılır. Mukaddemâ Sultân Murad Sâni ümerâsından Timurtaş Paşa yedi yüz seksen beşde asker ile bu semtlere sefer idüp Bosna ve Hersek Beğlerini haraca kat' itmiş iken Karamanoğulları gâilesi girüb cev'a bâ'is ve bâdi olmağla niçe zamân dahi vadi-yi isyân üzere olup izhâr-ı tuğyân itmeleriyle sekiz yüz altmış altıda Ebu'l-feth Sultân Mehemed Han askeri pâyân ile Bosna Vilâyetine revân oldukda Muhmud Paşa'yı Hersek nevâhisi zabtına me'mûr kılub ahz ü sârdan [40a] sonra rücû' eylediler ve Hersek hâkimi mukaddemâ firâr idüp Frenge ilticâ eyledikde Mahmud Paşa vilâyeti zabt ve teshîr idüp ganîm-i kesîre ile der-i devlete geldikde Hersek hâkî azîm hedâyâ ile oğlunu gönderüp vilâyetin nısfı kendüye virilmek üzere ricâ itmekle müstevli kabûl-ı pâdişâhî olup oğlu harem-i hümâyûna alınıp nısf-ı memleket dahi kabul zimmet şartıyla kendüye ihsân olun.

FÎ HARFÎ'L-YÂ'

Yenice: Kızılağaç Edrene'den bir menzil şark ve şimâlen düz yerde vaki' Tunca kenârında bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan yedi günde varılır. Yedi yüz altmış sekizde Timurtaş Paşa feth eyledi. Cami' ve hammâmı ve sagîr hânları vardır.

Yanbolu: Düz yerde bir kasaba ve kazâdur. İstanbul'dan yedi günde varılır. İki hammâmı ve cami'leri ve bir mikdâr eşcârı vardır. Nehr-i Tunca Zağradan gelüp taraf-ı garbîsinden cereyân ider üzerinden kârgîr pâyeler ile ahşâbdan cisri vardır. Yedi yüz altmış sekizde Sultân Murad Gâzi Timurtaş Paşa'yı gönderüp muhâsara ve seyf ile feth itmişdür. Cevânibi Edirne ve Zağralar [40b] ve İslimiye kazâlarıdır.

Yergögü: Nehr-i Tuna'nın Eflak tarafında Ruscuk'dan bir mikdâr aşağı bir kasaba ve kazâdur. Sürünü bir cânibden Nehr-i Tuna ve bir cânibden âhiren hata idüp mahallâtı kara tarafından nehre karîb vaki' olmuşdur. Cisir ile ubûr olunur. Cevânibi Ruscuk ve Eflâk vilâyetleridir.

Yenibazar: Üsküb'den Bosna'ya giderken Kosova'ya geçilüp dört günde varılır. İstanbul'dan yirmi bir menzildir. Bî-nâzır ılıcaları vardır.

Yagodina: Feth-i yâ ve zamm-ı gayn ve kesr-i dâl ile Belgrad'a giderken büyük yolu bir kasaba-i sagîre ve kazâdur. On sekiz günde varılır. Cevânibi Alaca Hisâr ve Perakin ve Semendire'nin şark ve cenûb tarafına düşer.

Yenice-i Karasu: Gümülcine'den bir merhale öte yol üzerinde vaki' Paşa Sancağı'na tabi' bir kasaba-yı sagîre ve kazâdur. Birkaç cami' ve hammâmı ve sûk-ı muhtasarı vardır ve azîm kârbân sarayları ve ashâb-ı hayratdan biri ebnâ-yı sebîl için bir imâret binâ itmişdür. İstanbul'dan dokuz günde varılır. Cevânibi Çablayık ve Dağerdî ve Gümülcine kazâlarıdır.

Yenice-i Vardar: Selanik'den Mora'ya giderken sağ tarafda deryâya beş sâ'atlik [41a] mesâfe karîb Selanik'in garb ve şimâlisi tarafında nısıf merhale bir kasaba-yı kebîre-i gayr-i müsevvere olup cevâmî' ve hammâmı ve esvâk-ı âmire ve medâris ve bedestân-ı fâhiresi ve Gâzi Evrenos'un oğlu İsa Bey'in imâretleri evkâfi ve bilâkları vardır. Gâzi Evrenos anda medfûndur. Vardar suyu dimekle ma'rûf nehr-i kebîr bununla Vardar mâbeyninden cereyân ider. Evrenos Beğ Gümülcine'yi aldıktan sonra yedi yüz altmış üçde bunu dahi feth idüp saky-ı feres için su talebine huddâmdan ba'zını gönderüp ve varan dahi suyu birinin mahalde bulup geldikde Vardar deyüp cevâb virmekle lâfız-ı mezbûr sebep tesmiye oldu.

Yenişehir: Feth-i yâ ile Selanik şehrinin garb ve cenûbî tarafına dört merhale bir şehir-i kadîm ve ma'mûr ve kazâsı beş yüz akçe mevleviyyet sevâd-ı meşhûrdur. Pıllatmana ile Tırhala arasında deryâdan bir merhale ba'id arz-ı müsteviyyede vâki' etrâfi altışar sâ'at mesâfe düz sahrâ ve ziyâ' ve kura ve rahîmetü'l-hevâdır. Arslan ağzı ma'nasına Küstüm Suyu Tırhala'dan cereyân idüp şehir-i mezbûrenin cânib-i garbiyesine uğrar vasat-ı [41b] şehirde Hasan Beğ câmi' köprüsünden geçer. Şehr-i mezbûrede müte'addid câmi' ve bedestân hammâmat ve hân ve etrâfında bağlar ve âlî kule bağçeleri vardır.

Temmeti'l-kitâb bi-'avnillâhi'l-meliki'l-vehhâb. Temme.

Gelibolulu Mustafa Âlî'de Aitlik ve Kimlik Kavramları: Türk, Türkmen ve Rûmî

The Terms of Belonging and Identity in Gelibolulu Mustafa Âlî: Turk, Turkoman and Rûmî

Kadir PURDE¹ **Sorumlu yazar/Corresponding author:**

Kadir Purde (Arş. Gör.),
Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Balıkesir, Türkiye
E-posta: kadirpurde@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2449-3412

Başvuru/Submitted: 12.11.2021**Revizyon talebi/Revision requested:**
12.05.2022**Son revizyon/Last revision received:**
30.05.2022**Kabul/Accepted:** 01.04.2022

Atıf/Citation: Purde, Kadir. "Gelibolulu Mustafa Âlî'de Aitlik ve Kimlik Kavramları: Türk, Türkmen ve Rûmî" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 1 (2022): 275-314.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1022547>

öz

"Türk" kelimesi Osmanlı tarihyazıcılığının en çok tartışılan kavramlarından biridir. Osmanlıların kendilerine ve diğer Türk topluluklarına dair görüşleri her daim merak konusu olmuştur. "Etrâk-i bi-idrâk" klişesiyle bu görüşün olumsuz ve hatta düşmanca olduğu iddia edilmekte ve çeşitli vesilelerle sık sık gündeme taşınmaktadır.

Makalede Osmanlı tarihinin bu kavramı XVI. yüzyılın önemli bir âlim-bürokrat müellifi Gelibolulu Mustafa Âlî'nin eserleri üzerinden incelenmeye çalışılmıştır. Âlî'nin mümkün mertebe bütün eserleri taranarak eserlerinde geçen "Türk" kelimesinin bir dökümü çıkarılmış ve elde edilen veriler üzerinden muhtemel sorulara cevaplar verilmeye, yeni sorular sorulup cevaplanmaya, yorumlar getirilmeye gayret edilmiştir. "Türk" kelimesinden başka bu kavram ile yakından alakalı "Türkmen" ve "Rûmî" kelimeleri de Âlî'nin külliyatında taranmış ve onların da dökümleri çıkarılmıştır. Adı geçen kavramların her birinin Âlî'nin külliyatında geçtiği yerler tespit edilerek bu kavramlara XVI. yüzyılın meşhur bir "Osmanlısının" bakışı irdelenip ortaya konulmuştur. Yine bu kavramlara ve onların kullanımlarına destek olacak mahiyette Âlî'nin diğer kavim ve milletler hakkındaki görüşleri de ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk, Türkmen, Rûmî, Gelibolulu Mustafa Âlî, Etnisite

ABSTRACT

The term of "Turk" is one of the most controversial terms in the Ottoman historiography. The Ottoman's viewpoints towards Turk and Turkish nation have always aroused curiosity. It has been claimed that these viewpoints are negative, adverse and hostile. This claim has frequently been put forward on several occasions with the cliché of "Etrâk-i bi-idrâk".

This article will analyze this controversial term through the works of the sixteenth-century distinguished scholar-bureaucrat and productive writer, Gelibolulu Mustafa. For this study, his entire corpus is examined to classify the term of Turks better within its own context. After this classification, existing questions about this matter is tried to be answered, and new questions are asked and some novel comments are made. Beside "Turk", "Turcoman" and "Rûmî" are also investigated and listed, the terms that are closely related to the concept. Investigating and

listing these two terms and the idea of Turk allowed for not only determine to how a famous and knowledge "Ottoman" looks to that terms and concepts but also make a detailed comparison between them. Also, Âli's views towards other nations and peoples will be discussed in detail to support the usage of these three terms.

Keywords: Turk, Turcoman, Rûmî, Gelibolulu Mustafa Âli, ethnicity

EXTENDED ABSTRACT

The term "Turk" is one of the most discussed and ominous concepts in Ottoman historiography. The Ottomans' attitudes about themselves and other Turkish populations have always been a source of fascination. With the cliché "the unperceptive," it is claimed that this view has a negative and even hostile approach, and it is frequently brought to the agenda on various occasions. In this article, this concept is examined through the works of an influential scholar-bureaucrat author of the 16th century, Mustafa Âli from Gallipoli. Almost all of Ali's works were scanned to produce a transcript indicating his use of the term "Turk" in an attempt to answer questions, and inquire alternative questions and perspectives through this transcript.

The terms "Turkmen" and "Rumi," which are closely related to the word "Turk," were also scanned in Ali's corpus. These terms are not only included in their individual forms but also in the forms that occur with phrases. The resulting large data set was categorized to turn it into a usable database through cross-comparisons. With this method, the positions where each of the aforementioned terms and other related terms are mentioned in Âli's corpus have been determined, and it was possible to examine and present the view of a famous "Ottoman" of the 16th century to these terms. Furthermore, Ali's views on other tribes and nations are also addressed to promote these terms and their application. Throughout this complete process of scanning, compiling, classifying, comparing, and reaching a conclusion, the polysemy in Ali's language was not overlooked and has been emphasized. This feature of Âli's writing, which provides various definitions to words and concepts while describing different times and places along with expressing a nuance with phrases that sometimes have alternative meanings, is very significant in understanding his intention and what he wants to narrate.

In addition, the "description essays" undertaken in different parts of Âli's corpus were primarily taken into account. For example, Âli describes Rumi in many places from many different aspects. He describes the characteristics of Rumi's language and culture, sketches the boundaries of the domain of Rum, and even "dares" to give his biological definition. To base these views that he formulated to contribute to his ideology and the Rumi identity, which he wholeheartedly believed in, he acquires guidance from Turkish history, Islamic history, and various events in world history. Moreover, he explains concepts such as Turk, Oghuz, etc., when appropriate and inscribes into discussions concerning the origins of the Ottoman Dynasty. Ali is fascinated by the Ottoman Turkestan history, as well as their alliances and fusions with various peoples in their migratory regions of Anatolia and Rumelia. Furthermore, Ali also emphasized the comparison of the Rumi identity, which he accepted as Ottomans' unique

identity, with other Turkish and Islamic states. While discussing ethnic issues and matters related to nationalism, our minds inevitably tend to make critical distinctions such as “modernity and before,” “Industrial Revolution and before,” and especially “French Revolution and before.” This study also aimed to ambiguate the boundaries of these thoughts and tendencies. One of the findings of this study suggests that ethnic identities, along with mother tongues and affiliations formed around these identities and languages, were essential for humans and societies long before the French Revolution and the nation-states that followed it, as demonstrated in this example with the scholar and bureaucrat Ali.

Giriş

“Türk” kelimesi Osmanlı tarihyazımında her daim tartışılacak bir kavram olmuştur. Bu tartışmanın iki ucunda duran ve artık harcıâlem sayılabilecek görüşlerden bir tanesine göre Osmanlılar; Türklüğü ve Türkleri biteviye aşağılamış, hor görmüş ve onlara bir vergi mükellefinden öteye değer vermemişlerdir. İkinci görüşe göreyse Osmanlıların “Türklüğünü” tartışmak bile abestir. Hanedan bir Türk hanedanı, devlet bir Türk devletidir; dahası en büyük gayeleri de Türklüğe şan katmaktır. Ancak bu kadar uçlarda dolaşmamıza ve keskin sulara yol almamıza gerek yok. Elbette; anadilin varlığı, bu dil etrafında oluşan geçmiş bilgisi ve merakı, bu merak ve bilgi etrafında oluşan günlük pratikler insanların hayatında bugün olduğu gibi dün de çok önemliydi. Bugün olduğu gibi dünkü insanlar da kendileriyle aynı dili konuşan yakın ve uzak atalarının geçmişlerini merak ediyor ve hem bu merak üzerinden hem de o geçmişten kendilerine intikal eden bilgiler/kaynaklar üzerinden o atalarıyla bir yakınlık ve bağ kurmaya çalışıyorlardı. Hâliyle Osmanlı hanedanı da devletin Türk tebaası da geçmişlerini inkâr şöyle dursun merak ediyor ve kendilerini kuşatan sözlü ve yazılı kültürün elverdiği ölçüde bu meraklarını gidermeye çalışıyorlardı. Ancak unutmamak gerekir ki Osmanlı Devleti çok milletli ve çok etnikli bir yapıydı, devlet ve idarecileri bu geniş ve çeşitli insan potansiyelinden istifade etmelilerdi. Bu; onlar için hem bir imkân hem de bir mecburiyetti, “diğer” milletler de bu devlet yapısı içerisinde var olmalıydı. Meseleye ulus-devlet idaresinde, yaygın öğretim ve kitle iletişim araçlarının olanca müdahalesiyle şekillenen ve biraz da yaşadığımız çağa has olan milliyetçilik tasavvuruyla bakarak ezelden ebede akıp giden tek bir tarif varmış gibi davranıp sonra da bu tariften biçtiğimiz gömleği “Türk” kavramına giydirmektense geçmişten bize kalan Türkçe eserlere ve Türklerin yazdıklarına bakarak bu tarifi çeşitlendirmek ve renklendirmek daha doğru olacaktır.

Bu çeşitlendirme ve renklendirme ameliyesine bir katkı olarak bu makalede XVI. yüzyılın meşhur müellifi Gelibolulu Mustafa Âli'nin (ö.1008/1600) eserlerinde Türk, Türkmen ve *Rûmî* kelimelerinin kullanışları irdelenmeye çalışılacaktır. Sadece XVI. yüzyılın değil bütün bir Osmanlı tarihinin en üretken birkaç müellifinden biri olan Âli'nin eserlerinde mezkûr kavramlara dair çok sayıda veriye ulaşabiliyoruz. Bu doğrultuda Âli'nin eserlerinin hemen hemen hepsi taranıp Türk, Türkmen ve *Rûmî* kelimelerinin bir nevi dökümü çıkarılacak; ardından, ortaya çıkan bu döküm, belirli bir konu ve mantık bütünlüğü içerisinde bir araya getirilip karşılaştırmalar yapılacaktır. Bu karşılaştırmalar sırasında benzerlik ve karşıtlıklar bilhassa vurgulanıp aslında büyük bir yekûn tutan bütün bu verinin yorumlanmasına gayret edilecektir. Adı geçen kavramlar Osmanlı tarihyazımında ve Âli bağlamında bilinmeyen yahut tartışılmayan şeyler değildir, elbette. Bundan önce de yukarıda zikredilen uçlara kaçmadan makul soru ve problemler etrafında Feridun Emecen, Salih Özbaran, Cornell Fleisher, Cemal

Kafadar ve sair bilim adamları tarafından ele alınmışlardır.¹ Makalede bu çalışmaların sordukları sorular ve getirdikleri çözümlerden yararlanmakla beraber onlardan farklı olarak Âlî'nin tüm külliyyatı sadece adı geçen kavramlar etrafında taranacak, notlandırılacak ve bütünlüklü bir veri hazinesi oluşturulmaya çalışılacaktır.

Makaleye, genel bir giriş ve Âlî'yi tanıtıcı kısa bir pasajla başlanacak ve ardından evvela Âlî'nin külliyyatındaki Türk kelimesi, daha sonra Türkmen kelimesi ve en son da aslında bu ikisine çok da uzak olmayan ve yer yer kesişen *Rûmî* kelimesi ele alınacaktır. Her bölümde kavramların kendi problemleri tartışılmakla beraber diğer kavramlarla karşılaştırılarak çapraz sorgulamaları da yapılmaya gayret edilecektir. En sonunda da bütün bu tarif ve karşılaştırmalar üzerinden bir sonuca varılmaya çalışılacaktır.

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Millet vb. Kavramlara Bakışı

Bugün olduğu gibi geçmişte yaşayan insanların da bir konu ve kavram üzerindeki düşünce ve yargıları büyük bir çeşitlilik gösterebilir. Bizim milletlere ve milletimize, ırklara ve ırkımıza bakışımızı birçok madde etkilemektedir; doğup büyüdüğümüz aile, içinde yaşadığımız devlet, aldığımız eğitim, yakın tarihte yaşadıklarımız, maruz kaldığımız propaganda ve hatta karakterimiz. Bugün nasıl ki millet, ırk, kavim vb. kavramları ele alıp tartışırken bir yekpârelikten, bir ittifaktan söz edemiyorsak geçmiş için de kolaylıkla söz etmememiz gerekir. Toplumun farklı kesimlerinin farklı görüşler benimseyip farklı tavırlar geliştirmesi gayet doğal ve olağandır. Osmanlı Devleti'nde yaşayanlar da bu mevzularda benzer farklılıklar sergilemiş olmalıdırlar. Bu sebeple ele alacağımız görüş, tavır ve düşünceleri doğru ve sağlam bir bağlama oturtabilmek için öncelikle kime baktığımızı iyi bilmemiz gerekir zira nasıl ki bugün bir kimliği -diyelim ki Türk kimliğini- tavsif, tahdid ve tarif etmek zor ve meşakkatli bir faaliyetse bir

1 Bu daha makul ve bir sorular/problemler dizisi etrafında konuyu ele alan çalışmalar hususunda en başta zikredilmesi gereken Feridun Emecen'in "Aşağılama" klişesinin üzerine gittiği makalesidir: Feridun Emecen, "Osmanlılarda Türklük Kavramı Üzerine Notlar: Aşağılama Edebiyatı Miti" İlk Osmanlılar (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016) s. 285-294. Adı geçen makalede vurgulanan "Aşağılama Miti"nin, bu çalışmada Âlî özelinde ve yoğun veri kullanarak temellendirilmesi ve detaylandırılması hedeflenmektedir. Bundan başka kitap boyutunda en çok bilinen ve hacimli olanları Salih Özbaran'ın *Bir Osmanlı Kimliği* isimli eseri ile Cemal Kafadar'ın *Kendine Ait Bir Roma* isimli çalışmasıdır. Adı geçen kitaplardaki Rum/Rumî/Romalı kavramlarına kitap hacmindeki ve artık kütleleşmiş eserlerin yanında-elbette- birçok makale, bilimsel ve popüler sunum, köşeyazısı, kitap bölümü vs. de bu çetrefilli, zor ama hem öğretici hem de keyifli konuya bigâne kalamamıştır. Örneğin Cornell H. Fleischer'in *Tarihçi Mustafa Âlî: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratu (1541-1600)* isimli eseri bu konuya bir alt başlık ayırmakta ve meseleyi Âlî'nin entelektüel ve siyasî kimliği çerçevesinde ele almaktadır. Nejat Göyünç ise *Cogito Dergisi*'nin *Osmanlılar Özel Sayısı*'ndaki "Osmanlı Devleti Hakkında-Kuruluşunun 700. Yılı Münasebetiyle-" başlıklı yazısında Osmanlıların Türkleri dışlayıp dışlamadıkları, Anadolu'ya sahip çıkıp çıkmadıkları gibi klişeleşmiş iddiaları ele alır. "Yeknesak" kullanımları kabul etmektense tarihi bağlamın kattığı anlamlara dikkat kesilerek meseleyi ele almayı tavsiye eden ve örneklendirmelerini bu minvalde yapan bir çalışma için Hakan Erdem'in *Dünya'da Türk İmgesi* isimli eserdeki "*Osmanlı Kaynaklarından Yanışyan Türk İmaj(lar)ı*" gösterilebilir. Bu tartışmalar Osmanlı'ya has değildir, Osmanlı coğrafyası dışında da ele alınan konulardır. Buna bir örnek olarak Münşi İskender Bey'in *Alem-ârâ-yı Abbâsî* isimli eseri gösterilebilir. Tufan Gündüz *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*'nde (sy. 22, Bahar 2015, s. 121-132) yayımlanan "Münşi İskender Bey'e Göre XVII. Yüzyılda İran Sahasında Türkler, Türkmenler ve Kızılbaşlar" isimli makalesinde Münşi İskender Bey'in Türk, Türkmen ve Kızılbaş kavramlarını ele alışını irdelemiştir.

Osmanlı kimliğini yahut bir Osmanlının/Osmanlıların bir kimliğe bakışını tavsif, tahdid ve tarif etmek de bir o kadar zor ve meşakkatli olacaktır. Bundan dolayıdır ki belki ön kabullerimiz değil ama bazı “ön-sorularımız” olmalıdır; bu konulardaki görüş, tavır ve düşüncelerini merak ettiğimiz muhatabımızı bu ön-sorularla çok iyi tanımamız gerekmektedir. Bu kişi yahut kişiler köylü mü şehirli mi, mutasavvıf mı değil mi, sarayla/hanedanla ilişkisi var mı yok mu, zengin mi fakir mi, devşirme mi değil mi, askeriyyeden mi kalemiyyeden mi yoksa ilmiyyeden mi, ehl-i timar mı yoksa reayadan mı, Müslim mi gayr-ı Müslim mi, yerleşik mi göçebe mi...? Bu soruların ardına bölgesel ve yerel bağlılıkları ve kimlikleri, Osmanlı tarihi özelinde ele aldığımızda altı yüz küsur yıllık süre içerisinde yaşanan siyasî ve toplumsal hadiseleri, farklı idarî tedbir ve anlayışları da kattığımızda durum epey bir zorlaşacak ve çetrefilli bir hâl alacaktır. Tam burada “milliyetçilik öncesi/milliyetçilik sonrası” ayrımını da ele almamız gerekebilir zira İngiltere merkezli sanayi atılımının ardından başlayan toplumsal ve ekonomik değişmelerle ama çoğunlukla Fransız Devrimi'nin ardından gelen ve gittikçe kuvvetlenen ulus fikri/ulusçuluk akımıyla sınırları çizilen bu ayrımın hudutlarını da biraz muğlaklaştırıp geçirgen hâle getirmemiz icap edebilir. Çoğunlukla anadil etrafında şekillenen bir aidiyete kuvvetli bir bağ ve hislerle ile bağlanmanın eskiden de olabileceği ihtimalini ve sorusunu zihnimizde bulundurmamak faydalı olacaktır. Bizler gibi bir ulus-devlet idaresinde yaşamamış olmaları, güçlü bir milliyetçi propagandaya maruz kalmamış olmaları kendi milletleri/kavimleri/ırkları üzerine hiç düşünmedikleri, kendileri ile aynı dili konuşanlarla bir ortaklık ve bir aidiyet hissetmedikleri, geçmişte yaşamış atalarının tarihini ya da halihazırda beraber yaşadıkları, çağdaşı oldukları yakın ve uzak coğrafyadaki dildaşlarının ahvalini hiç merak etmedikleri anlamına gelmemeli. Meraktan öte, Kaşgarlı Mahmud'un (ö.477/1084-85) “*Dîvânu Lugâti't Türk*”ü Türk dilinin de en az Arap dili kadar kudretli ve kabiliyetli olduğunu göstermek için yazması gibi² veya Yazıcıoğlu Ali'nin “*Selçuk-nâme*”sinde doğrudan bir boyculuk/Oğuzculuk propagandası yapması³ gibi bu olgunun bazen çok kuvvetli bir his ve siyasî bir duruş olarak da karşımıza çıktığını görmekteyiz.

Aslında benzer bir kuvvetli hissi ve siyasî duruşu Âli'nin eserlerinde de görüyoruz. Makale boyunca irdeleneceği üzere Âli aslında büyük bir Rûmî “propagandacısı”, Rûmî kimliğinin ve bu kimlik etrafından oluşan kültürün ateşli bir savunucusudur. Bu sebeple aslında kendisi de tıpkı Kaşgarlı Mahmud ve Yazıcıoğlu Ali gibi bir kavmi öne çıkarıp yüceltmekten geri durmamaktadır. Bunu yaparken de tarihten, coğrafyadan, siyasetten ve mevcut devlet ilişkilerinden yardım almakta, kendi görüşünü ve propagandasını yaptığı kimliği tarihî olarak temellendirmek için var gücüyle uğraşmaktadır. Zira bunu yapabilecek altyapıya sahiptir ve entelektüel birikimi de haizdir. Gelibolulu Âli, Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyılının ikinci yarısında yaşamış ve yaşadığı süre zarfında hem bürokraside aldığı vazifeler hem de yazdığı eserlerle bugüne değin sürekli bir merak ve araştırma konusu olabilmiş âlim bir devlet adamı/müelliftir. XVI.

2 Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't Türk: Metin, Çeviri, Notlar, Dizin*, haz. Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2018), 3.

3 Yazıcızâde 'Alî, *Selçuk-nâme (İndeksli Tıpkıbasım)*, haz. Abdullah Bakır (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014).

yüzyılın ikinci yarısında yazarlığı ve devlet adamlığı ile etkin olmuş, kendini “iyi eğitim almış bir Osmanlı” olarak görüp bu aidiyetinden gurur duymuştur. Bürokraside şehzade ve paşaların divan kâtibi, yeniçeri kâtibi, defter emini, sancak beyliği gibi çeşitli görevlerde üstlendiği vazifelerin yanında sūr-nâmeden tabakâta, İslam Tarihi’nden Dünya Tarihi’ne, adab-ı muâşeretten Türkçe/Farsça divanlara kadar farklı sahalarda irili ufaklı eserler yazabilmek çeşitlilik ve kabiliyetini göstermiştir.⁴

Böylesine bir çeşitlilik gösteren “Âlî Külliyyatı”nda millet ve benzeri kavramlar ile çalışmamıza konu olan Türk, Türkmen, *Rûmî* vb. aidiyet mefhumlarının kullanımlarını irdelerken şu üç nokta bilhassa öne çıkacaktır:

- a. Âlî bugünkü telakkiden farklı olarak ırklar hakkında kolaylıkla aşağılayıcı ifadeler kullanabilmektedir.
- b. Âlî’de *Rûmî* kavramı en merkezî aidiyettir.
- c. Âlî’nin hem Türk/Türkmen/*Rûmî* hem de millet, ümmet, kavim, kabile gibi kavramları kullanım şekline tam bir standart yoktur. Bu kavramları bazen birbirleri yerine bazen farklı anlamlarıyla bazen tarihî bazen de çağdaş bir ıstılah şeklinde kullanabilmektedir.

Örnek vermek gerekirse Âlî *Kühü’l-Ahbâr*’ın girişinde Arap kavmini övmekte, onları en yüce ve şerefli bir kavim olarak kabul etmektedir.⁵ Ancak daha sonra bu şerefın Araplığa has olmadığını, onları “eşref” kılan şeyin Hz. Peygamber’in Arap olması olduğunu belirtmektedir.⁶ Başka eserlerinde ise, burada bir vesileyle en şerefli olduğunu söylediği Araplara bu sefer hakaretler etmekte, onlara tilki gibi yaltaklanmakta bir “maharet” atfetmektedir.⁷ Âlî bu hakaretlerini sadece Araplara değil hemen hemen her kavme yöneltmektedir; Âlî’nin hakaret oklarından Acemler,⁸ Kürtler⁹, Arnavutlar¹⁰, Çerkezler,¹¹ Hintliler,¹² Gürcüler¹³ de kaçmamaktadır. Âlî’nin bu hakaretlerinde bazı maksatlar ve kasıtlar vardır. Evvela bir yere kadar bu görüşler elbette ki Âlî’nin sübjektif/indî mülâhazalarını yansıtır ancak bunları derhal bugünkü telakkiye dayanarak “ırkçılık” ile itham etmemek gerekir. Âlî bu hakaretleri ederek bütün “kavimlerin” bir nevi “zirve noktası” olarak gördüğü *Rûmî*’liği yüceltmek istemektedir. Aşağıda çok sayıda örneğin de göstereceği üzere bunun için de yapılacak başlıca şeylerden bir tanesi diğerlerinin değerini azaltmaktır. Ayrıca yine aşağıda çok sayıda örnekte tam bir

4 Bekir Küttükoğlu, “Âlî Mustafa Efendi”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 416.

5 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü’l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, 5959, 3/b; Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa, 765, 4/a.

6 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü’l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 3/b.

7 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ’idü’n-Nefâis fi-Kavâ’idi’l-Mecâlis*, haz. Mehmet Şeker (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 343.

8 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ’idü’n-Nefâis*, 343.

9 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü’l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 4225, 264/a.

10 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü’l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 3/b.

11 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü’l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, H, 765, 4/a.

12 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ’idü’n-Nefâis*, 362.

13 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ’idü’n-Nefâis*, 341.

standart kullanım hâlinde görüleceği üzere Âlî, diplomatik bir tavır ve üslup da takınmaktadır. Osmanlı Hanedanı'nın ve devletinin yanında olduğu zaman bütün bu kavimlerden övgüyle bahsetmekte, onlar için taltif edici elkaplar kullanmakta ancak yine aynı kavimler bu sefer düşman saflarında olduğunda yahut Âlî'ye göre hanedan ve devlete karşı bir girişim içinde bulduklarında bu sefer hakaret dolu lafızlar tercih etmektedir. Hatta yer yer aynı hadisede aynı kavimden bir fırka Osmanlı tarafında olduğunda o fırkayı kavmi üzerinden övecek, karşı safta olan fırkayı ise yine kavmi üzerinden yerecektir. Bütün bunlar hem Âlî'nin külliyyatı hem de makalenin geri kalanı okunurken akılda tutulmalıdır. Son bir söz olarak da Âlî'nin aşiret/aşayır/cins/esnaf/tavayif/millet/ümme/kabile/kabail/kavim gibi kavramları kullanırken pek bir standart tutturmadığını; bunları eşanlamlı, yakın anlamlı, bazen zıt anlamlı bazen de “içlem-kaplam” olacak şekilde kullandığını ancak “kabile” kelimesi ile çoğunlukla bugünkü “boy” anlamını kast ettiğini¹⁴, “millet” kelimesini bugünkü anlamına yakın olacak şekilde “dil, kültür, yaşayış, coğrafya sebebiyle diğerinden ayrılan insan topluluğu” şeklinde kullandığını, “ümme” kelimesini de çoğunlukla “millet” kelimesiyle eş anlamlı olarak kullandığını belirtmek faydalı olacaktır.¹⁵

Gelibolulu Mustafa Âli'de Türk ve Türkmen Kavramları

“Türkmân-ı bed-gümân” ile “Türkmânân-ı celâdet-nümâ” Arasında

Gelibolulu Mustafa Âli'nin Türk ve Türkmen kavramlarını kullanımında bariz bir çokanlamlılık vardır. Âli'nin çalışmalarında geçen kelimelerin kullanımına kesin sınırlar çizmekten geçişken sınırlar belirlemek ve kesişim alanlarının olduğunu sürekli akılda tutmak gerektiği yukarıda vurgulanmıştı. Bu bağlamda “Türk” kelimesinin en açık anlamı olarak bugünkü kullanıma yakın bir şekilde “bir kavmin ismi” olarak kullanıldığı anlaşılıyor. *Künhü'l-Ahbâr*'ın hamdele ve salvele kısmında Süryan, Deylem, Yunan, Arap, Acemleri yaradan Allah'a şükrederken “Türk” lafzını da kullandığını görmekteyiz.¹⁶ Elbette bugünkü kullanıma yakın olmakla beraber bugünkü anlama/anlamlara tamamen uyduğu da iddia edilmemelidir. Kavramların Âli'nin kendi dilindeki kullanılışlarında olduğu gibi bugünkü anlamlarıyla olan ilişki ve karşılaştırmalarında da yer yer kesişmeler yer yer de zıtlaşmalar mevcuttur. Örneğin Türkmen kelimesini çoğunlukla “Göçebe Türkler” karşılığında kullanacaktır. “Etrâk” kelimesini ise çoğunlukla “Türkmen” kelimesinin çoğulu şeklinde kullanmakla beraber yeri geldiğinde “Türkler” anlamında “Türk” kelimesinin de çoğulu olarak tercih edecektir. Âli bazen Türk ve Türkmen kelimeleriyle iki farklı kesimi kastedip bunları birbirlerinin zıddı olarak gösterecek bazen de “Türkmen” kelimesini büyük

14 Âli eserlerinde “kabile” kelimesini çoğunlukla kavim, aşiret ve millet küllîlerinin nevi olarak kullanmıştır zira farklı farklı Arap kabileleri bir araya gelip “Arap kavmini”, farklı farklı Türk kabileleri bir araya gelip “Türk aşiretini”, farklı farklı Yunan kabileleri bir araya gelip “Yünâni”leri oluşturmuştur. Örnekler için bkz. Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 1/b, 3/b-4/a ve Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, Fatih, 4225, 92/a.

15 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 9/b. Âli eserlerinde ve bilhassa *Künhü'l-Ahbâr*'ında “millet-i güzîde ve ümme-i latîfe-yi pesendide” tabirini çok sık kullanmaktadır.

16 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY 5959, 1/b.

Türk şemsiyesinin altına koyacak ve hatta Türk ile Türkmen kelimelerini eş anlamlı olarak kullanmaktan çekinmeyecektir. Adı geçen kavramların hem bu paragrafta zikredilen yaygın kullanımlarına hem de sair kullanımlarına dair yeterli miktarda örnek aşağıda paylaşılacaktır.

Zikredildiği üzere Âlî, Türk kelimesini bazen bir şemsiye kavram olarak kullanmaktadır. Bu şemsiye kavramın altına da Tatarları, Oğuzları, Türkmenleri ve sair Türkleri yerleştirmektedir. Âlî'nin “Türk” kelimesini kapsayıcı bir şemsiye kavram olarak bedaheten kullandığı pasajlara örnek olarak evvela *Künhü'l-Ahbâr* isimli geniş ve hacimli eserini nasıl tertip ettiğini anlattığı birinci rüknün hemen başındaki şu kayıtlar gösterilebilir:

“*Mücellid-i Rükni-i Sâlis: 'ibret-nümâ-yı kısas ü ahbâr-ı Etrâk lâzımâtını irâd ü inhâ ve aşâ'ir-i Tatar 'ın husûsâ Oğuz nâmındaki kabâil-i bî-şümâr [un] keyfiyyet-i esmâr ve hakikat-ı hikâyât ü ahbârlarını ber-vech-i selâset-i âdâb-revân gibi icra kılınup ol zümreden zuhûr eyleyen mülûk ü hânân-ı sâhib-kırân-ı gâret-sülûk kemâ-yenbağî yazılmıştır.*”¹⁷

Bu pasajdan da anlaşılabilirliği üzere Mustafa Âlî, Türk kelimesini Tatar ve Oğuz kavimlerinden daha genel bir şekilde kullanmış, kitabında evvela Türk mefhumunun altına yerleştirdiği Tatar aşiretini ve yine Türk kavramının altına yerleştirdiği Oğuz kabilesini ele alacağını belirterek bir silsile oluşturmuştur.¹⁸

Bütün bunlardan başka Âlî'nin dilinde Türk kelimesi bazen “Türkmen” kelimesi ile müteradif şekilde karşımıza çıkabilmektedir. Âlî, “Türkmen” kelimesini çoğunlukla göçebe ve şehirli olmayan yahut artık şehirleşmiş olsa da vaktiyle göçebe hayat tarzıyla temeyyüz etmiş ve bugün “göçebe konfederasyonu” şeklinde tavsif ettiğimiz idare tarzını kuran topluluklar için kullanmaktadır. Ancak bazen bunları “Türkmen” yerine “Türk” kelimesi ile de isimlendirmektedir. Bunun bir örneğini çoğunlukla “Türkmen” olarak bahsettiği Ramazanoğulları'ndan Kubâd Paşa'yı anlattığı pasajda görüyoruz; burada Kubad Paşa için “Türkmen” kelimesi yerine “Türk” kelimesini kullanmaktadır.¹⁹ Bu noktada, Âlî'nin “*Fusûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd*” isimli eserindeki bir kullanıma da değinmek gerekmektedir. Mezkûr kitapta eski Türk hükümdarlarının, sultanlarının, atabeylerinin vs. siyâsî hayatlarıyla ilgili bilgiler verilirken bu kimseler için “*Türkmen*” lafzını kullandığı gibi “*Türkî*” lafzını da kullanmaktadır, Nurettin Mahmud Zengî'nin büyük dedesinden bahsederken “*Qasımuddevle Aksunkur-ı Türkî*” demektedir.²⁰

Çoğul bir ifade olan “*Etrâk*” lafzını ise genellikle göçebe Türkmenler için kullanmakla beraber az da olsa Türk kelimesinin genel kullanımın çoğulu olarak da tercih edilmektedir.

17 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr* (Rükni-i Evvel), Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Kitaplığı, 1119, 9/b. Bu çalışmayı hazırladığım sırada *Künhü'l-Ahbâr*'ın henüz muteber bir neşri yayınlanmamıştı. Ancak daha sonra Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından eserin 1. ve 2. rükünleri neşredildi. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr* (1. ve 2. Ciltleri), ed. Suat Donuk (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020).

18 Ancak oluşturduğu bu silsilede “Oğuz” kabilelerini “Tatar” aşiretlerinin altına yerleştirmekten ziyade bu iki kavramı da “Türk” kelimesinin altına yerleştirerek bir silsile oluşturmuştur.

19 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr* (Rükni-i Râbi'), TY, 5959, 105/a.

20 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Fusûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd* (*Müşkül Meselerinin Çözümü ve Gelir Gider Dengesinin Tertibi*), haz. Süleyman Lokmacı ve Rukiye Özdemir (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2020), 169.

Türkmen kelimesinin çoğulu olarak kullanılmasına örnek olarak Süleyman Şah'ın öldürülmesini anlattığı kısımlarda aynı sayfada Süleyman Şah'a kılavuzluk edenler için hem *Türkmen* hem de *Etrâk* lafızlarını tercih edışı gösterilebilir:

“... bir *Türkmân* bulup kulağuz tutdılar. *Türkmânân-ı bed-gümân* ki bunları bildi bu kerre *şâh-râha delâlet etmeyüp yol budur deyü hilâf-ı semtine çekdi, cibilletinde merkûz olan hiyânet muktezâsınca bunları yoldan çıkarup her tarikle bed-sâzlığ itdi. Tâ ki ale's-sabâh Dügünciler nâm karye mukâbilinde bulundu, Türkmân-ı bed-likâ hilâf-ı delâlet itdüğine kanâat etmeyüp bir bahâne ile karye-i mezbure halkına vâki '-i hâli bildürdi. Bu kerre zümre-i Etrâk Süleymân Şâh'ın ahzi hizmetine çâlâk oldular.”²¹*

Bu satırlardan da görüleceği üzere aynı hadiseyi anlatırken aynı sayfada Âlî, Türkmen ve Etrâk kelimelerini birbirlerinin yerine kullanmakta ve ilerleyen satırlarda “*Süleymân Şâh Etrâk elinde dest-beste*”²² tabirini kullanarak bu üslubunu sürdürmektedir. Yine “*Nâdirü'l-Mehârib*” isimli eserinde

“Yoli toğruldi ceng ü peykâre   Tîğa el şundi her dilîr-i büzürg
Geldi yaklaşdı tâbeş-i nâre   Kimi Rûmî, kimi Arab, kimi Türk”

diyerek Türk kelimesini “Türkmen” mânâsında kullanmaktadır zira bir önceki satırda “*perîşân-hâl Etrâk-ı hâzele*” diyerek bunların kimler olduklarını belirtmektedir²³. Şu örneklerde ise *Etrâk* kelimesi Türk kelimesinin bir çoğulu olarak kullanmıştır: Türkistan'ı kastederken “*diyâr-ı Etrâk*”²⁴, Türkistan hakimlerine/sultanlarına “*Havâkîn*” dendiğini anlatırken “*Etrâk hâkimlerine*”²⁵, Türk soyu demek isterken “*nesl-i Etrâk*”²⁶, Türklerin kısas ve haberlerini anlatacağını belirtirken “*kasas ü ahbâr-ı Etrâk*”²⁷.

Yukarıdaki bazı örneklerde Âlî'nin “*Etrâk*” kelimesini hakaret-âmiz bir şekilde kullandığını ve “*Türkmânân-ı bed-gümân*” ve “*Türkmân-ı bed-likâ*” gibi doğrudan hakaret lafızlarına da başvurduğunu görüyoruz. Bu vesileyle bir başka meseleyi ele almak gerekebilir. “*Etrâk-ı bî-idrâk*” terkiibiyle kalıplaşan ve özdeşleşen görüşe göre Osmanlılar “Türkleri” ezmiş, onlara hakaret etmiş ve Türkleri idraksiz, basit, cahil bir grup olarak görmüşlerdir. Gelibolulu Mustafâ Âlî'nin eserlerinde de ilk bakışta bu görüşü doğrulayacak ve destekleyecek birçok veriye rastlamamız mümkündür. Mesela, Osmanlı askerlerine düşmanlık eden Varsak Türkleri hakkında Âlî -bizzat “*Varsak Türkleri*” lafzını da kullanıp- “*bâis-i tesvîlât-ı Şeytânî olan Varsak Türkleri*”²⁸ diyerek bir Türk boyunu aşağılamakta, doğrudan Şeytan'ın aldatmalarının sebebi

21 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 35/a.

22 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 35/a.

23 Gülhizar Kara, “Gelibolulu Mustafa Âlî'nin ‘Nâdirü'l-Mehârib’ Adlı Eserinin Edisyon Kritiği ve Muhtevasının Değerlendirilmesi” (Doktora Tezi, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, 2009), 102.

24 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 5/a.

25 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 5/b.

26 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, F, 4225, 5/a.

27 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Evvel)*, R, 1119, 9/b.

28 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 105/b.

olarak görmektedir.²⁹ Ayrıca buradaki “Türk” kelimesinin “Türkmen” ile eşanlamlı olacak şekilde tercih edildiğine de dikkat etmek gerekmektedir. Bunun bir örneği daha “*Hâlâtu'l-Kâhire mine 'l-Âdâti 'z-Zâhire*” isimli eserinde görülebilmektedir. Âlî buradaki Türkmen bakiyesini ve haliyle onların çıkardıkları sorunları anlatırken “*Vâkı 'â böyle ecnebi bir Türk*” cümlesini kurmaktadır.³⁰ Yine, bilhassa Şah İsmail’in yanındaki Türkler için “*behâyim sıfatlı Etrâk*”³¹ yahut “*Etrâk-ı anûd-ı havf ü haşyet-âlûd*”³² sıfatlarını yakıştırmaktadır. Bir başka örnekte ise Şehzade Cem’in yanındaki Türkler/Türkmenler için “*Etrâk-ı yağma-perestân*”³³ ve “*Etrâk-ı bî-idrâk*”³⁴ sıfatlarını kullanmaktadır. Burada hemen göze çarpan şey Âlî’nin hakaret ettiği Türklerin hepsinin Osmanlı’nın bir sebeple düşmanı olan, Osmanlı Devleti ile bir sebepten muharebe eden yahut onunla anlaşamayan Türkler olduğu olgusudur. Âlî “*Etrâk-ı bî-idrâk*”, “*Türkmânân-ı bed-gümân*” gibi kavramları sadece Türkler/Türkmenler için değil diğer kavimler için de rahatlıkla kullanabilmektedir. Örneğin; Memluklerle olan savaşları anlatırken onlardan “*Çerkes-i nâ-kes*”³⁵, “*Çerâkise-yi Ebâlîse*”³⁶, “*Çerâkise-yi Ebâlîse-pindâr*”³⁷, “*Çerâkise-yi*

29 Bu ağır ifadelerin ardındaki sebeplerden bir tanesinin Varsak Türkmenlerinin ilk devirlerden itibaren Osmanlı karşıtı ittifaklarda bulunmuş olmaları olduğunu unutmamak gerekir. Bu hususta bkz. Feridun M. Emecen, “Osmanlı Tarihinin İlk Büyük Savaş Anlatımı: Osmanlılarla Karamanlılar Arasındaki Frencyazısı Muharebesi (1386/87)”, *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, sy 49 (2017): 61.

30 Bu cümlede kullanılan “ecnebi” lafzının tercih edildişi bilhassa önemlidir. Âlî, Türkmenleri ve hayat tarzlarını “ecnebi/yabancı” olarak görüşünü sadece açık ibare ve anlatılarla değil bu tarz kelime vurgularıyla da sık sık ortaya koymaktadır. Andreas Tietze, *Muştafâ 'Âlî's Description of Cario of 1599: Text, Transliteration, Translation, Notes* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975), 146.

31 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 178/b.

32 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 180/a.

33 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, v. 136/b; “yağma-perestân” sıfatını her ne kadar Âlî bu bağlamda bir hakaret lafzı olarak kullansa da her zaman “yağmaya düşkünler” derken hakaret anlamını kastetmemektedir. Zira Kili ve Akkirman’ın fetihlerinde Osmanlı ordusunda bulunan Kırım kuvvetleri için de “Tatar-ı yağma-perestân” tabirini kullanmaktadır. Âlî, Cengiz Han mirasına ve bu mirasın kendi devrinde sürdürücüsü olan Kırım Hanlığına büyük bir saygı duymaktaydı. Kırım Hanlığı Osmanlı’ya metbu bir devlet olsa da ondan müstakil bir devletmiş gibi bahsetmekteydi. Şurası kesinlikle açıktır ki Osmanlı’nın yanında bulunan asker ve ordular için Âlî böyle hakaret-amiz ifadeleri doğal olarak tercih etmektedir. Bu minvalde Atsız’ın “Kudretli Türk hanlarını çapulcu olarak kabul etmektedir.” ifadelerine sebep olan Âlî’nin “zuhur eyleyen müluk ve hânân-ı sâhib-kırân-ı gâret-sülûk kemâ-yenbaği yazılmışdur” sözüne ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Çünkü Âlî’nin hükümdarlar için kullanılan isimleri ele alıp tanıttığı pasajda hem “sâhib-kırân” lafzı bir hakaret olarak kullanılmamış hem de çok takdir ettiği İskender, Cengiz, Timur gibi emirler hakkında kullanılmıştır. “Emmâ sâhib-kırân, şehriyâr-ı zî-şân, âlem-gîr-i memâlik-sitân vasfıdır ki önüne kimse durmaya, kişver-gîrlige tenezül itmeyüp şarktan garbâ tahakküme cell-i himmet eyleye. Niteki, Hicret’ten evvel gelen şehriyâr-ı dindâr, anî-bih İskender-i Zü’l-karneyn-i nâmdâr ve küffâr-ı füccâr zümresinden zuhûr iden bed-girdâr, yanî Buhtü’n-Nasr-ı delâlet-medâr ve Hicret’ten sonra zuhûr iden havâkinin bir sâhib-kırânı Cengiz-i rûşentebâr ve birisi dahî Timur-ı büzürg-vârdur.” Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, F, 4225, v. 92/a. Velhasıl ne “sâhib-kırân” ne de “gâret-sülûk” ve “yağma-perestân” lafızlarından illâ hakaret anlamak zorunda değiliz. Nihal Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya: Birgili Mehmed Efendi, Ebussuud Efendi, Mustafa Âlî*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015), 196-200; “sâhib-kırân” tabiri için ayrıca bkz. Feridun M. Emecen, “Cihangirliğin Yeniden İnşası: ‘Sâhib-Kırân’ Sultan Selim Han”, içinde *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2020), 155-75.

34 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, v. 139/a.

35 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 140/a.

36 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 190/b.

37 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 190/a.

*gabâvet-nişân*³⁸ gibi aşağılayıcı ve hatta “şeytanlaştırıcı” ifadeleri tercih etmektedir. Ancak geçmiş Memluk sultanlarından bahsederken, bilhassa Osmanlı öncesi ve Osmanlı ile savaşmayan, karşılaşmayan Memluk sultanlarından bahsederken bu hakaret lafızlarını kullanmamakta, bunun yerine “Çerkez Melikleri/Sultanları” demeye gelir “*Mülûk-i Çerâkise*”³⁹ veya “*Selâtîn-i Çerâkise*”⁴⁰ tabirlerini kullanmaktadır. Dahası Yavuz Sultan Selim’in Sultan Gavri’yle henüz arasının bozulmayıp mabeynlerinde “*bünüvvet ve übüvvet*” olduğu zamanlarda Âlî, Sultan Gavri için “*fermân-rân-ı mülk-i Mısır olan Çerâkiseden Sultan Ğavri*”⁴¹ demektedir ve herhangi bir hakaret lafzı kullanmamaktadır. Âlî’nin bu “Osmanlı merkezli” görüşünü yer yer çok ilerileri taşıdığı da vakidir. Örneğin, Memluklere karşı yapılacak seferi meşrulaştırmak için verilen fetvaları paylaştığı pasajlarda Memlukler için “*Çerkes nâm küffâr-ı nâ-kes*”⁴² tabirini kullanarak aslında Müslüman olan bir kavmi küfürle itham etmekte ve eseri boyunca sürekli vurgulayıp övündüğü Ehl-i Sünnet inancına sahip bir diğer kesimi Osmanlıların karşısında olmalarından ötürü böylesi ağır sıfat ile itham edebilmektedir.

Âlî’nin kıstasının bu minvalde Türklük, Çerkezlik, Araplık değil de Osmanlı Devleti’nin yanında yer alıp almama olduğu hususunda başka örnekler de getirmek gerekirse ilk elden Kürt kavmi hakkında kullandığı bazen övücü ve bazen yerici şu ifadeleri gösterilebilir: Âlî, Yavuz Selim zamanında Kürt hükümetlerinin Osmanlı’ya bağlı birer idare hâline getirilmesini anlatırken buradaki Kürt beylerinden “*Ümerâ-yı Ekrâd*” diye bahsetmekte ve herhangi bir tahfif edici sıfat kullanmamaktadır. Ama daha sonra “*ümerâ-yı Ekrâd’dan dilârân-ı Rüstenejâd*”⁴³, “*Ekrâd-ı dilârân-ı Tehemten-nejâd*”⁴⁴, “*ümerâ-yı Ekrâd’dan ocak beğleri nâmındaki hükkâm-ı meâlî-nişân*”⁴⁵ gibi gayet övgü dolu sıfatlarla Kürtlerden ve Kürt beylerinden bahsetmektedir. Bu sıfatların kullanıldıkları bağlama bakıldığında ilgili hadiselerde bu Kürt asker ve beylerinin her zaman Osmanlı Devleti’nin yanında olanlar olduğu anlaşılmaktadır. Zaten, Osmanlı Devleti’nin yanında olmayan Kürt Bey ve askerleri için Âlî yine o maruf hakaret-âmiz üslubunu konuşmaktan da geri kalmayacaktır. Şöyle ki Sultan Süleyman’ın Bağdad Seferi sırasında isyan eden Bitlis Hâkimi hakkında “*Ekrâd-ı bed-nihâd-ı pür-telbîs*”⁴⁶ tabirini kullandığı görülmektedir. Yine Bitlis Hâkimi’nin Osmanlılara karşı topladığı askerleri “*Ekrâd-ı bed-nihâd*”⁴⁷ şeklinde tavsif etmektedir. Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere Âlî’nin ne hakaret ettiği ne de övdüğü Kürtlere karşı doğrudan bir duruşu yoktur, onun duruşu devletin

38 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü’l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 196/a.

39 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü’l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, F, 4225, 6/a.

40 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü’l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 193/a.

41 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ’idü’n-Nefâis*, 379.

42 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü’l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 193/a.

43 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü’l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 188/b.

44 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü’l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 234/a.

45 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü’l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 353/b.

46 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü’l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, F, 4225, 264/a.

47 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü’l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 253/b.

yanında yahut karşısında olmak tavrına göre şekillenmektedir.⁴⁸ Haliyle Türklere, Türk kavmine, Âlî'nin deyimi ile hikâye ve kıssalarını anlatmaya kitabının tam bir rüknünü ayırdığı Türkler'e de doğrudan bir düşmanlık duyup tavır takındığını düşünmek makul olmayacaktır. Şurası gerçekten ilginçtir: Kendi hayat tarzına aykırı gördüğü, devlet tarafından zapturapt altına alınmadıkları için karşı çıktığı, başıbozukluklarına, Karaman meselesinden Safevî meselesine Osmanlı Devleti'ne sürekli sorun çıkarmalarına tahammül edemediği Türkmenler hakkında dahi yeri geldiğinde övücü sıfatlar kullanmaktadır. Bu “yer” Osmanlı'nın yanında ve müttefiki oldukları zamandır. Bu önemden ve ilginçlikten dolayı Âlî'nin makbul Türkmen/kötü Türkmen ayırımına dair bir şeyler söylemekte fayda vardır zira “*Etrâk-ı bî-idrâk*” meseli etrafında adeta ıstılahlaşacak şekilde literatüre dahil olan bu olgu hakkında ezber bozucu bir niteliğe sahiptir. Eserlerinden anlaşılan o ki Âlî'nin bakışını salt bir “*Etrâk-ı bî-idrâk*” kesinliği ile ifade etmek doğru değildir, onun bakış açısı daha çok “*Türkmân-ı bed-gümân*” ile “*Türkmânân-ı celâdet-nümâ*” tabir ve görüşleri arasındadır.⁴⁹ Âlî, bilhassa Osmanlı ile düşmanlıkları maruf ve müzmin olan, Osmanlılarla kadim Selçuklu coğrafyasında Türk beylikleri üzerinde Selçuklu Hanedanı'nın ve devletin verasetini iddia ederek meşruiyet mücadelesine girişen Karamanlılar için her daim “*Türkmânân-ı bed-gümân*”, “*Türkmânân-ı bed-likâ*” gibi tabirleri tercih edip sair Türkmenler içinde de eğer Osmanlı ile savaş ve mücadele hâlinde iseler “*Tâife-i bagıyye-i Türkmen*”, “*Türkmân-ı bed-nihâd*” gibi aşağılayıcı kavramları kullanmaktan çekinmemekte hatta bazen daha da ileriye gidip Varsak Türklerinin örneğinde olduğu gibi “*bâ'is-i tesvîlât-ı Şeytânî*” gibi çok ağır tabirlere başvurabilmektedir. Ancak durum Osmanlılarla müttefik ve Osmanlıların yanında olan Türkmenlere geldiğinde değişmekte, bu sefer Âlî övücü ve taltif edici sıfatlara yönelmektedir. Örnek vermek gerekirse Mercidabık'ta Osmanlı ordusunda Memluklere karşı savaşan Şehsuvaroğlu Ali Bey ve Ramazanoğlu Mehmed Bey hakkında “*Türkmânân-ı celâdet-iştihâr*”⁵⁰ tabirini, Kara Yahya hakkında ise “*Türkmânân-ı celâdet-nümâ*”⁵¹ tabirini kullanmaktadır. Yine Osmanlıların yanındaki Ali Beğ'in “*Türkmân şîr-i nerleriyle*”⁵² düşmanı bastığını söylemektedir. Safevîlere karşı Lala Mustafa Paşa serdarlığında girişilen 1577-80 yılları arasındaki seferi anlattığı eseri olan “*Nuşret-nâme*”de ise bu sefer Kızılbaz olmayan, rafizîliğe tenezzül etmeyen Yaka Türkmenlerini şu sözlerle övmektedir: “*Bundan mâ'adâ ol revâfız-ı dalâlet-i zemîme ile 'udvân-ı kadîmeleri olup her cihetle dîndâr ve perhîz-kâr ve ehl-i sünnet ü cemâ'at tarîkinde ber-karâr ü pâydâr olan Yaka Türkmenleri ki dâimâ girîbân-ı muhâlefetden baş çıkarmak endîşeleridür ve zümre-i melâhide darb-ı dest-i kahr*

48 Bu tavra dair yüzlerce örneği Âlî'nin “Nusret-nâme” isimli eserinde bulmak mümkündür. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nusret-nâme*, haz. Mustafa Eravcı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014).

49 Meseleye tek taraflı bakan ve sadece yukarıda sayılan olumsuz sıfatlardan yola çıkıp diğer kullanımları göz ardı ederek hatalı çıkarımlarda bulunan bir örnek için bkz. Suavi Aydın, “Etnik Bir Ad Olarak Türk Kavramının Sınırları ve Genişletilmesi Üzerine”, *Birikim Dergisi*, sy 71-72 (Nisan 1974): 50-64.

50 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, v. 180/a.

51 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, v. 41/a.

52 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, F, 4225, v. 242/a.

ü tebâhla pâ-y-mâl u hâk-sâr kılmak kem-pîşeleridür".⁵³ Bundan başka Fatih'in Karaman'ı tamamen ilhak ettiği hadiseler anlatılırken Karaman beylerinden Fatih'in yanında saf tutan Pir Ahmed Bey için övücü ifadeler kullanırken aynı hadisede yine Karaman beylerinden olan fakat bu sefer Osmanlıların karşısında saf tutan Mîr İshak için aşağılayıcı ve tahfif edici ifadelere başvurmaktadır.⁵⁴ Âlî'nin devleti ve hanedanı önceleyip buna göre tahfif yahut takdir sıfatlarını kullanması bir açıdan da bir bürokratik tavidir, bunun güzel bir örneğini "*Nuşret-nâme*"de bulabiliyoruz. Sefer öncesi Osmanlı Devleti'ne tabi ve onunla müttefik devlet, bey ve emirlerle nâmeler gönderilmiştir. Nâmelerin bir tanesi de Gürcistan beylerinden Gorgi Melik Başaçuk'a ulaştırılmış ve aslında "kefere"den olan bir hükümdar için şu ifadelerle yer verilmiştir:

*"Gürcistân Beglerinin şîr-i merdi ve ol vilâyetün merd-i Rüstem-neberdi, 'izzetlü ve sa'âdetlü pâdişahımızun Başaçuk bendesi ve itâ'at ü inkıyâd vâdîlerinin ser-efgencesi Melik Başaçuk Gorgi..."*⁵⁵

Âlî'nin Dilinde Muhtelif Kavramların Farklı Anlamları

Yukarıda farklı vesilelerle zikredildiği üzere, Gelibolulu Âlî'de -tıpkı bugün olduğu gibi- kavim, millet, ümmet, aşiret vb. kelimelerle Türk/Etrak, Tatar, Rum, Yunan vb. kelimelerinin kullanımı arasında tam bir standart mevcut değildir, bu kavramlar kimi zaman birbirleri yerine kullanılmakta kimi zaman da aralarında umum-husus mutlak ilişkisi olacak şekilde karşımıza çıkmaktadır. Türkmen kelimesi de farklı anlamlara gelmekle beraber bu farklı anlamlarından en azından bir tanesinin sürekli aynı şeyi ifade edecek şekilde tam bir standart içerisinde kullanıldığını görmekteyiz. Türkmen kelimesi Gelibolulu Mustafa Âlî'nin dilinde evvela "göçer/göçebe Türk" anlamlarına gelir; bu kelimeyi ilk önce tahmin edebileceğimiz üzere çoğunlukla göçer Türkmenler ve bilhassa Orta Anadolu'da yaşayan Karaman bakiyyesi toplulukları ile Karaman Beyliği için kullanır. Ancak bu kullanım dışında da birçok örneğe rastlayabiliyoruz. Bu örneklerin en çarpıcısı ilk dönem Osmanlı padişahları ve ümerası için de "Türkmen" kelimesini kullanmasıdır⁵⁶; bu kullanım çarpıcıdır zira daha sonraki padişahlar ve ümera için Gelibolulu Âlî bu tabiri tercih etmeyecektir. Aslında burada da yukarıdaki anlamına benzer şekilde ilk Osmanlıların göçer/göçebe geçmişlerine ve hüviyetlerine vurgu yapılmakta, Selçuklular ile Karamanlılar dahil diğer Türk beylikleriyle olan ortak köken ifade edilmektedir. Örneğin, Ertuğrul Gazi'nin yanındakileri için "*El-kıssa 'hayrû's-serâyâ erba'a mi'etün' fehvâsınca dört yüz mikdârı göçer evlü Türkmân ve bazıları kavlince dört yüz kırk nefer-i dilîrân Ertuğrul'un emrine fermân-berân ve şeb-ân-rûz cihâd ü gazâ hizmetinde dâmen-der-meyân idiler.*"⁵⁷ diyerek onlardan Türkmen olarak bahsetmektedir. Bir başka pasajda ise Osman Gazi'nin oğullarından Ali Paşa'nın hayatı anlatılırken kendisine Paşa denilmesinin sebebinin "*Etrâk kabîlesi mâbeyninde ferzend-i mihtere Paşa dinilmek âdet olmağın şehzâde-i*

53 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nuşret-nâme*, 26.

54 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi')*, TY, 5959, v. 102/a.

55 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nuşret-nâme*, 31.

56 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi')*, TY, 5959, 6/b.

57 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi')*, TY, 5959, 6/b.

*mezbûra kiber-i sinnine binâen 'Ali Paşa dinilürdi.'*⁵⁸ şeklinde açıklamakta ve bu sebebin Türkmenler arasındaki âdetten kaynaklandığını, o Türkmenlerden biri olan Osman Gazi'nin oğluna da "Paşa" diye hitap edilmesinin olağan olduğunu vurgulamaktadır. Yani burada Âlî, ilk Osmanlıları Türkmen olarak addetmektedir. Bu kullanımda Gelibolulu Mustafa Âlî kesin bir ayrıma gitmektedir, göçebe/göçer Türkler ile yerleşik/şehirli Türkler her ne kadar soy ve köken itibarıyla aynı olsalar da zamanla farklılaşmışlardır; dilleri, âdetleri, dünyaya bakışları, hanedan ve devlet anlayışları zamanla değişmiştir. Göçebelikten yerleşikliğe geçen Osmanlı Hanedanı da bu değişiklikten payını almıştır, hâliyle artık onların "Türkmen" diye nitelendirilmesine gerek kalmamıştır. Osmanlıların ilk "Türkmen" tarzlarını ve yaşayışlarını yavaş yavaş terk edip daha merkezî-bürokratik bir devlet kurmalarının, Anadolu ve Rumeli'de kurdukları yahut ihya ettikleri birçok şehirde şehirli bir hayat tarzı ve kültürü benimsemelerinin ardından Âlî ne Osmanlı hanedanı için ne de Osmanlı tebaası için "Türkmen" tabirini tercih etmemekte, bunun yerine daha çok -birazdan irdeleneceği üzere- *Rûmî* tabirini tercih etmektedir.⁵⁹ Bu kullanımların yanında açıkça bu ayrıma gittiği başka pasajlar da mevcuttur: mesela Uzun Hasan'ın Tokat'a kadar gelip şehri yağmalamasını anlatırken Uzun Hasan ve askerleri için Türkmen kelimesini tercih edip yağma edilen Tokat'taki şehirli halk için Türk aileleri anlamına gelebilecek olan "düdmân-ı Türkân" tabirini kullanmaktadır.⁶⁰ Burada Âlî yavaş yavaş Osmanlılar ile sair Türkmen beylerini ve beyliklerini ayırmaya başlamaktadır.⁶¹ Meselâ Ramazanoğulları ve yer yer sair Anadolu beylikleri, Akkoyunlular ve Karakoyunlular için "*emîr-i Türkmânân*"⁶² tabirini kullanırken bu tabiri sadece ilk Osmanlılara hasrettiği görülüyor. Ayrıca, Türkmen topluluklarının yoğun olarak yaşadığı Azerbaycan coğrafyası için "*Vilâyet-i Türkmân*"⁶³ tabirini kullanan Âlî, aynı tabiri Karaman Vilayeti için de kullanıp Karaman'a tabi Larende'nin "*Vilâyet-i Türkmân*"da olduğunu, Rum'da yani Osmanlı sınırlarında olmadığını belirterek⁶⁴ artık iyice Türkmen/Rûmî ayırımına gitmeye başlıyor ve Osmanlılardan "Türkmen" lafzı ile bahsetmeyi bırakıyor.

Bunlardan başka Âlî, Osmanlıları Türk devlet geleneğinin bir devamı ve meşru takipçisi olarak kabul etmektedir.⁶⁵ "*Künhü'l-Ahbâr*"ın dördüncü rûknünün başında Arapça, Farsça ve

58 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 14/a.

59 Selçuklu Devletinin idaresinde olan, merkezle yaşadıkları sıkıntılardan dolayı uçlara gönderilen Türkmenlerden göçebeliliği terk edenler ve yavaş yavaş yerleşik hayata geçenler için Türk tabirinin kullanılmasına ve şehirli bir hayat yaşayan yahut ziraat ile uğraşanlara artık Türkmen değil de Türk denilmesine dair bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatları, Destanları* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2016), 155; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri 1540-1640)* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 40.

60 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, v.129/b; Hamidiye 914, v.107/b.

61 Kemalpaşa-zâde'deki benzer bir kullanım için bkz. Hakan Erdem, "Osmanlı Kaynaklarından Yansıyan Türk İmaj(lar)ı", içinde *Dünyada Türk İmgesi*, ed. Özlem Kumrular (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016), 24.

62 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, v. 140/b.

63 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 67/a.

64 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, F, 4225, 73/a.

65 Âlî'nin adı geçen Türk ve Moğol mirasına nasıl baktığına dair detaylar için bkz. Cornell H. Fleischer Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli/ Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati (1541-1600)*, 2013, 283-304.

Türkçe'de cârî olan hükümdarlıkla ilgili mefhumlara değindiği pasajında Âlî hem sayılarının fazlalığı hem de farklı coğrafyalarda farklı anlamlarda kullanılmalarından dolayı bunları açıklamak ve kısmen de olsa bir sarahate kavuşturmak istemiştir. Bu minvalde “*Nitekim payitaht-ı Rûm'da hidîv-i büzürg-vâr olanlara gâh pâdişâh dinilür ve gâh hünkâr utlâk olunur.*” diyerek Osmanlı Sultanları için evvela “padişah” ve “hünkâr” tabirlerinin kullanılması gerektiğini söyler. Daha sonra da diğer coğrafyalarda cârî olan ıstıhlara değinir ve bu ıstıhlaları sıralar; Acem padişahlarına “*Ekâsire*”, Rum padişahlarına “*Kayâsire*”, Türk hâkimlerine “*Havâkin*” ve Selçuklulara “*Selâtin*” ve Harezmliere de “*Kaân*” denilir olmuştur.⁶⁶ Burada Türk hâkimlerine özgü bir ıstılah olarak kullandığı “*havâkin*” kelimesinin müfredi olan “*hâkân*” kelimesini Osmanlı sultanlarını tavsif ederken de kullanmaktadır, özellikle Kanunî Sultan Süleyman için “*hâkân*” tabirini sık sık tercih etmektedir.⁶⁷ Örneğin, İran üzerine gidilecek bir sefer için Üsküdar'da bulunan Sultan Süleyman hakkında Arap topraklarına hakimiyetinden dolayı “Sultan”; Acem, Kürt, Ermenî ve Bağdat civarına hakimiyetinden dolayı “Kaan” ve Deşt-i Kıpçak ve Tatar zeminlerine hakimiyetinden (yahut hakimiyet iddiasından) dolayı “Hakan” tabirlerini kullanmaktadır.⁶⁸ Ayrıca Türklerde “emir” manasına gelen ve devlet hükümdarlarına kullanıldığını bildiğimiz “hân” kelimesini de hemen hemen bütün Osmanlı padişahları ve hatta bazı şehzadeler için dahi kullanmaktadır. Bütün bu ıstılah tercihleri Âlî'nin Osmanlıların bilhassa idarî olarak Türk/Türkistan kökenlerinin farkında olduğunu ve bunu bir meşruiyet imkânı olarak hatırında tuttuğunu ve hatta yer yer hatırlattığını söyleyebiliriz.

Burada adı geçen “Türkistan” kelimesine de kısaca değinmek gerekmektedir. Âlî bu kelimeyi bazen -bugünkü kullanıma da yakın bir şekilde- Türkistan'da yaşayan Türk topluluklarını ifade etmek için kullanmaktadır. Bu coğrafyayı Âlî, sınırları kesin olmamakla beraber “Türkistan” diye adlandırmaktadır. Örneğin; Kanunî Sultan Süleyman'ın “*ecdâd-ı izâm*”ının Türkistan'dan geldiğini⁶⁹, Ahmed Yesevî'nin “*Pîrân-ı Türkistân*”dan olduğunu⁷⁰, Timur'un Türkistan'da fetihler yaptığını⁷¹ ve Anadolu'dan ayrılırken Tatar taifesini Türkistan'a götürdüğünü⁷² belirtmekte ve Cemâlî gibi o bölgelerden gelen şairleri “Türkistan şairleri” olarak nitelemektedir⁷³. Ancak, diğer kavramlarda olduğu gibi bu coğrafi kavramı da bazen bu şekilde genel bazen de daha özel/dar anlamı ile kullanabilmektedir. Örnek vermek gerekirse Timur'un zaferinden sonra fetihnameler gönderdiği bölgeler arasında Kaşgar, Horasan, Harizm, Hatên'le beraber Türkistanı

66 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 5/b.

67 Bu örnekten başka Kanunî Sultan Süleyman için şu kullanımlara da rastlanmıştır; “*mesmû 'i hâkânî*”, “*elviye-yi hâkânî*”, “*hidmet-i mebrûre-yi hâkânî*”, “*hâkân-ı Kısra-yı gulâm*”.

Diğer sultan ve şehzadeler içinse örnekler şunlardır; Şehzade Süleyman için, “*hâkân-ı çâlâk*”, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)* TY, 5959 v.51/a, Çelebi Mehmed için; “*Hâkân-ı memâlik-sitân*”, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, F, 4225, 58/a”, İkinci Selim için; “*Hâkân-ı celâlet-şîâr*”, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, F, 4225, 283/b.

68 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, F, 4225, 283/b.

69 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 265/a.

70 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, F, 4225, 17/b.

71 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, F, 4225, 31/a.

72 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, F, 4225, 33/b.

73 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, F, 4225, 62/a.

da saymaktadır. Bugün genel olarak Türkistan diye adlandırdığımız bu coğrafya için Âlî sınırları kesinlikle çizilememekle beraber kapsayıcı ve umumî kullanımın yanında örnekte olduğu üzere daha hususî bir kullanımı da tercih ederek daha dar bir coğrafi/siyasî bölgeyi Türkistan olarak adlandırabilmektedir. Daha farklı ve ilginç bir kullanım olarak ise Âlî'nin onun yaşadığı zamanda ve bugün anlaşılan Türkistan coğrafyasından başka “Türklerin yaşadığı yer” anlamında da bu kelimeyi kullanıyor oluşu gösterilebilir. Aşağıdaki örnekte Âlî mezkûr mefhumu bir coğrafi ıstılah olmaksızın “Türklerin yaşadığı yer” anlamına gelecek şekilde farklı bir ıstılahlaştırma şeklinde tercih etmektedir. Âlî, “*Şadef-i Şad-Güher*” isimli eserinde azledilip boşta kaldığı zamanlarda bu vesile ile yaptığı ziyaretleri anlatırken şunları söylemektedir:

*“Hıkmət-i Haqq ile bu ‘abd-i haqır
Tolaşub ‘âlemi çü mihr-i münîr
Gâh Rûm illerine düşdi sefer
Gâh Bağdad u Mısr ü Şâm ‘a güzer
Gâh Şirvân u gâh Gürcistân
Gâh Yunan ü gâh Türkistân
Hâşılı olmuşum bu bî-mikdâr
Bunlaruñ niçesinde Defterdâr”*⁷⁴

Burada Âlî, gezdiği ve görev aldığı yerleri saymaktadır. Bugün ve o gün anlaşılan mânâda “Türkistan” a gitmediğini bildiğimizden Âlî burada farklı bir coğrafyayı kastediyor ve Türklerin yoğun olarak yaşadığı bir bölgeye bu ismi veriyor olmalıdır.

Türk kelimesinin yukarıda zikredilenlerden başka kullanım şekli de kelimeye yüklenen “Müslüman” anlamıdır. Tahmin edileceği üzere Âlî, eğer bir gayr-ı Müslim’i konuşturuyorsa ve o gayr-ı Müslim’in ağzından “Türk” kelimesi döküldüyse kastedilen şey “Müslüman”dır. Örneğin; 1444 Varna Muharebesi’nde “*Efrenç*” tayfası “*Müslimîn*” tayfasına hücum ettiğinde “*leşker-i İslâm*” sınımıştır, bunu gören “*kral-ı dâl*” “*Türk’ü tamâm itdük*” diyerek at bırakmıştır⁷⁵. Burada Âlî, Varna Muharebesi’nde öldürülen III. Vladislav’ı konuşturup onun ağzından “*Türk*” kelimesini hemen “*Müslimîn*” ve “*leşker-i İslâm*” tabirlerinden sonra “Müslüman” anlamında kullanmaktadır. Ancak bir başka örnekte, yukarıdaki misalde olduğu gibi bağlam bize yardımcı olmamaktadır. İnegöl Tekfuru ile Karahisar Tekfuru birbirlerine gönderdikleri mektupta yaklaşan Osmanlı tehlikesinden dem vurarak “*Bu yakında yakınımıza yerleşen Etrâk bizimle cenk ü cidalde gündün güne dilîr ü bî-bâk olup tedârikleri görülmezse ve umümen katl ü izâleleri ittifâkla himmet kılınmazsa gütükçe âteş-i fesâdları firuzân olmak ve cümlemüzün hânümânı ihrâk bi’n-nâr kılınup mülk-i mevrûsumuz anlara intikâl etmek mukarrerdir.*”⁷⁶ şeklinde yazışmaktaydılar. Burada “*Etrâk*” lafziyle Müslüman mı yoksa Türkmen mi kastedildiği anlaşılmamaktadır, ancak “Türk” değil de “Etrak” lafzını tercih etmesinden yola çıkarak Türkmen anlamını düşünmüş olabileceği söylenebilir.

74 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ'idü'n-Nefâis*, 12.

75 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 59/b.

76 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 8/a.

Bu bölümde son söz olarak Âlî'nin bilhassa Osmanlı Hanedanı'nın kökeni hakkındaki görüşlerini serdetmek gerekmektedir. Yukarıda Âlî'nin "Türk" kelimesini kimi zaman "Tatar" ve "Oğuz" kelimelerini kapsayacak şekilde kullandığına değinilmişti. Devam eden satırlar Âlî'nin Osmanlı Hanedanı'nın hüviyeti ve kökeni hakkında düşüncelerini ortaya koymaktadır zira Türk kavimlerinden, Tatar aşiretlerinden, Oğuz kabilelerinden bahsettikten sonra "*âl-i Cengiz*", "*âl-i Timur*" ve nihayet "*âl-i Osmân*"dan bahsedeceğini belirtmektedir. Âlî'nin Türk tarihinden bahsetmesinin asıl sebebi okuyucusunu dördüncü ciltteki Osmanlı Hanedanı Tarihi'ne hazırlamaktır, kendisi bunu açıkça ifade etmekte ve Osmanlıları "*kasas ü ahbâr-ı Etrâk*"ın son halkası olarak görmektedir⁷⁷. Âlî *Kühü'l-Ahbâr*'ın ilk sayfalarında Osmanlıların menşei meselesini tartışmaya açmakta; Aşıkpaşazâde, Neşrî, İdris-i Bitlîsî gibi müelliflerin "*neseb-i Osmânî*" silsilelerini karşılaştırıp farklarını ortaya koyduktan sonra bilhassa Selçuklu Tarihi müelliflerinin Osmanlıların soyunu Hazret-i İbrahim'e dayandırmalarının yanlış olduğunu söylemektedir⁷⁸. Ardından da kendi görüşlerini paylaşan Âlî "*cedd-i büzürg-vâr-ı âl-i Osmânîyân olan Ertuğrul-ı zî-şân-ı Selçukîyân*"⁷⁹ dediği Ertuğrul Gazi'yi Selçuklular ile bir soya bağlayıp buradaki künyede kullanılan tabirlerin yanında Osmanlılar ile Selçukluların aynı soydan geldiğine inandığını şu sözleri ile açıkça belirtmektedir:

"*aşâir-i Osmânîyye ki Mâverâü'n-Nehir câniblerinden gelmiş bir gürûh-ı pür-şükûh idi, tâife-yi Selçukîyye ile güya ki bir dâd-mânda hâsıl olmuş iki aşîret-i enbûh idi*"⁸⁰

Buradan da görüldüğü üzere Âlî, Osmanlı ve Selçuklu hanedanlarını âdeta aynı ocakta yoğrulmuş iki aşiret olarak görüp bir soya bağlamakta ve zaten Ertuğrul Gazi için "*Ertuğrul-ı Zîşân-ı Selçukîyân*"⁸¹ ifadesini kullanarak bu Osmanlı-Selçuklu bağına bir kez daha vurgulamaktadır. Kısacası Âlî; Osmanlı Hanedanı'nın kökenini elbette bilmekte, bunu inkâra gitmemektedir. Hatta bilmekten öte "*Kühü'l-Ahbâr*"ın hemen başında Osmanlıların kökenini tartıştığı pasajlarda Osmanlıları Süleyman Şah üzerinden Oğuz Han'a ve Oğuz Han'dan Kayı Han'a bağlamak için özel bir çaba sarfetmekte⁸² ve bu konudaki tartışmaları, Aşıkpaşazâde, Neşrî ve İdris-i Bitlîsî'ye referans vererek yürütmektedir.⁸³ Âlî bu tartışmalarda evvelâ İdris-i

77 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Evvel)*, R, 1119, 9/b.

78 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 6/a.

79 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 5/b.

80 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 3/a.

81 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 5/b.

82 Bu noktada hanedanın (ve onun adına onun tarihini yazanların) Kayı geleneğine sahip çıkarak kendini Türk/Oğuz geleneğine bağlamasını ve bunu yıkıldığı döneme kadar sürdürmesini "belirli bir sahiplenme bilincinin yansması" olarak gören Feridun Emeccen'in çalışmasını zikretmekte fayda vardır; Feridun M. Emeccen, "Kayılar ve Osmanlılar: Sahte bir Kimlik İnşası mı?", içinde *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri (5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2015), 237-44.

83 Âlî'nin zikretmediği ancak görmüş olması kuvvetle muhtemelen olan Reşidüddin Fazlullah'ın "Câmi'ü't-Tevârih" isimli eseri bütün bu tartışmaların ana kaynağı durumundadır. Dünyayı fetheden ve bin yıl yaşayan Oğuz Han'ın siyasi ve idarî meşruiyetinin oğlu Gün Han üzerinden torunu Kayı Han'a geçmesinin formülasyonunu ilk yapanlardan biri Reşidüddin Fazlullah'tır. Bu konuda bkz. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı- Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 2013).

Bitlisi'nin görüşlerini paylaşmış onun Osmanlıların soyunu Iys bin İshak üzerinden Nuh Necî'ye bağladığını söylüyor. Aşıkpaşazâde'nin ve Neşri'nin Yafes üzerinden Hz. Nuh'a giden bir soy kütüğü oluşturmalarını ve Aşıkpaşazâde'nin Kayı Han'ı Osmanlıların soy kütüğüne dahil edip Neşri'nin etmemesini de okuyucusuyla paylaştıktan sonra bazı tartışmalar ve mülahazalarda bulunarak en sonunda “Allah bilir” diyerek kesin fikrini belirtmemektedir. Ancak daha sonraki anlatısını İdris-i Bitlisi'ye göre kurarak ve Kayı Han'ı silsileye dahil ederek tarafını zimnen de olsa belli etmektedir⁸⁴. Âlî'nin Osmanoğulları'nın soyunu Oğuz Han'a ve Kayı Han'a bağlama gayretinin iki tane sebebi olmalıdır: Bunlardan birincisi tahmin edebileceğimiz üzere Osmanlıların Türk dünyasındaki ve bilhassa Anadolu'daki Türk beylikleri ile olan mücadelesinde Türk/Türkmen toplulukları üzerindeki nüfuzunu ve meşruiyetini kuvvetlendirme çabasıdır. Osmanlıların atası olan Kayı Han'ın Cengiz fitnesinden kaçmak için Merv sınırındaki Mehan şehrinden kalkıp Anadolu'ya gelişini uzun uzadıya anlatmakta ve Osmanoğulları'nın en azından bilinen ve takip edilebilen hikayesini de buradan başlatmaktadır. Bununla birlikte Âlî'nin Osmanoğulları'nın silsilesini, Âlî'nin deyişi ile “*harîta-yı neseb-i Osmânî ve silsile-yi haseb-i Orhanî*”⁸⁵yi Kayı Han'a vardırmasının ikinci sebebi ise olabilir: Âlî'ye göre Kayı Han, Oğuz taifesinin lisanınca Iys bin İshak idi; Iys bin İshak isminden de anlaşılacağı üzere İshak Peygamberin iki oğlundan biriydi. İshak Peygamberin diğer oğlu olan Hazret-i Yakub'un soyundan nebiler ve resuller gelmiştir. Hazret-i Iys'ın soyundan ise hükümdarlar gelmektedir ve bu “*ilâ-sâati'l-kıyâm*” böyle devam edecektir. Hâliyle Âlî'nin de muhtemelen Oğuzların arasındaki bu inanca binaen Osmanlıları Iys bin İshak'ın soyuna bağlama gayreti gayet anlaşılır olmaktadır. Âlî, Osmanlı Hanedanı'nı peygamber soyuna bağlamakla ona hem İslamî bir meşruiyet sağlamaya hem de Oğuzlar nezdinde Kayı Han olarak kabul edilen Iys bin İshak'ı öne çıkararak ayrıca Türkler üzerinde de hanedanın meşruiyetini güçlendirmeye çalışmaktadır.⁸⁶ Bu keyfiyet Âlî'nin, kendi ifadesi ile Oğuzlar taifesinin lisanında mevcut ve makbul olan bir düşünceyi ve inancı Osmanlı Hanedanı ile bağdaştırma gayretidir.⁸⁷ Ayrıca Osmanoğulları'nın nesep silsilesini “*ilâ-sâati'l-kıyâm*” hükümdarlar gelecek bir soyun devamı olarak da formüle etmesi dikkat çekici olmasının yanında elbette beklenen ve olağan bir durumdur.

84 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 5/b-6/a.

85 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 5/b.

86 Osmanlıların kökeni ve hanedanın soy silsilesi hakkındaki ilk kaynakların karşılaştırılması ve değerlendirilmesi için Feridun M. Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015), 4-11; XVI. yüzyılda soy kütüklerinin politik olarak kullanılmasına dair bkz. Barbara Flemming, “Political Genealogies in the Sixteenth Century”, *Osmanlı Araştırmaları*, sy 7-8 (1988): 129-37 Bu makalede ayrıca Yafes, Hz. Ali, Cengiz Han, İskender ve Iys bin İshak'a bağlanan soy kütüklerinin hangi siyasi ve toplumsal tercihlerden kaynaklandığı ve ne şekilde formüle edildiklerine değinilmektedir. Ancak Flemming'in, Âlî'nin hanedan soyunu Iys bin İshak'e, Türklerin soyunu Yafes'e dayandırıp Rûmî'leri bu ikisinin karışımı olarak gördüğü iddiasına ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Âlî doğrudan hanedana ve Türklerle farklı silsileler çıkartma gibi bir amaç gütmeyeceği gibi Rûmî kavramına da daha farklı ve daha muhtelit bir anlam vermektedir.

87 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 5/b-6/a; Âlî'nin Türklerin kökeni ile ilgili Türkleri kötüleyen bir efsaneyi kitabına almasına dair bkz. Muhammed Fatih Duman, “Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Zübdetü't-Tevârîh Adlı Eserinin 1-111. Varakları Arası Edisyon Kritiği” (Yüksek Lisans Tezi, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 102.

Bu faslı kapatmadan önce özetlemek gerekirse Âli'nin "Türk" kelimesini bir kavim karşılığı olarak kullandığı, bu kavmi kadim ve soylu kavimlerden saydığı, Osmanlıların atalarından ve Türkistan'daki hanlardan bahsederken hem Türk hem de Türkmen lafızlarını kullandığı söylenebilir. Türkmen lafzıyla çoğunlukla göçebe/konar-göçer Türkleri, onların hayat tarzını ve devlet anlayışlarını kastettiğini ancak bu lafza her zaman hakaret-varî bir anlam yüklediğini yeri geldiğinde -yani Osmanlılarla müttefik olduklarında- övdüğünü söylemek mümkündür. Lakin şunu da unutmamak gerekir; Âli her ne kadar bilhassa Osmanlı Hanedanı'nın Türk/Türkmen kökenini biliyor, buna saygı duyuyor ve hatta kadim Türk devlet anlayışını ve hakimiyet iddiasını yeri geldiğinde bir meşruiyet kaynağı olarak görüp hatırlatıyor olsa da kendisini bir Türkmen olarak görmüyordu; dahası kendi devrinde artık oturmuş, Anadolu ve Rumeli merkezli olmak üzere "*Rûmî*" olarak adlandırılan yeni bir hüviyet etrafında siyasî ve kültürel olarak teşekkül etmiş kimliği de hâliyle Türkmen olarak görmüyor, yaşadığı devir ve öncesinde Osmanlılar ile kesif nüfuz ve iktidar mücadelesine giren Türkmenlerden pek de hazzetmediğini sık sık vurguluyordu.⁸⁸ Bu durum -yani şehirli ve "üst" kimlik mensubu olarak addedilen bir kesimin göçebe ve "alt" kimlik mensubu olarak addedilen bir kesimi hor ve hakir görmesi, anadili ve kökenleri aynı olsa da kendinden başka ve ayrı görmesi durumu- Osmanlılara ve Âli'nin yaşadığı devire has değildi. Memluk coğrafyasında da benzer bir gerginliğin izlerini sürmek mümkündür. Bu izlere bir kanıt olması babında müellifi meçhul "*el-Kavâninü'l-Küllîyye li-Zabti'l-Lügati'l-Türkiyye*" isimli eserde yapılan bir "uyarı"yı hatırlatmakta fayda vardır. Müellif; "Türkmençe"nin, "Türkçe" olarak adlandırdığı Kıpçakça ile karıştırılmaması ve Türkmençe konuşup yazma yanlışlığına düşülmemesi gerektiği hususunda uyarılarda bulunmakta, Türklerin Türkmençe'yi müstehcen bulduklarını söyleyip Türkmençe konuşanları hakir gördüklerini de eklemektedir.⁸⁹ Bu uyarı merkez ile göçebe arasındaki çatışmayı da gösteren bir uyarıdır. Merkezde ve şehirlerde devletin desteklediği, İslam ilim geleneğinin ortak dil ve edebiyat havuzundan daha yoğun olarak etkilenen ve ayrıca arkasına maddî imkanları daha çok olan kurumları alarak gelişen bir kültürle göçebelerin kendi hayat tarzları ve bu hayat tarzı etrafında ulaşılan imkanlar etrafında şekillenen kültürün derin çatışmasının Osmanlı dışındaki coğrafyalarda da ve Osmanlı dışındaki Türk devlet ve topluluklarında da yaşandığının güzel bir örneğidir.

Makalenin son faslında "*Rûmî*" kelimesi irdelenerek Türk ve Türkmen mefhumlarıyla yakından ilişkili olan bu mefhumun Âli'nin dilinde ve anlayışında neye tekabül ettiğinin peşinden gidilecektir.⁹⁰

88 Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli*, 263.

89 *El-Kavâninü'l-Küllîyye li-Zabti'l-Lügati'l-Türkiyye*, haz. M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık ve Recep Toparlı (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999), 7.

90 Adı geçen Türk ve Türkmen kelimelerinin İran/Safevî sahasında nasıl kullanıldıklarına dair sahanın ana kaynaklarına dayanan bir çalışma için bkz. Tufan Gündüz, "Münşi İskender Bey'e Göre XVII. Yüzyılda İran Sahasında Türkler, Türkmenler ve Kızılbaşlar", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 22 (Bahar 2015): 121-32.

Türk ve Rûmî

Gelibolulu Mustafa Âli'de "Türk" mefhumunun ne olduğunu, nasıl kullanıldığını, ne anlamlara geldiğini daha iyi anlayabilmek için Âli'nin "Türk" kelimesi ile yakın bir ilişki içerisinde kullandığı diğer bir mefhum olan "Rûmî" kelimesine de bakmak gerekmektedir. Kelimenin Âli tarafından kullanımında bazı hususiyetler vardır, bu hususiyetler yukarıda ele alınan diğer kavramlarla da ortaklık gösterir. Evvela zaman ve mekân bağlamı çok önemlidir. Âli bu mefhumu kendi devri ve coğrafyası için farklı bir anlamda, başka devir ve coğrafyalar için farklı anlamlarda kullanmıştır. Bir diğer dikkate değer durum ise Rûm/Rûmî kavramının girdiği tamlamalarla aldığı farklı anlamlardır. Bunların bazılarını Âli bizzat kendi açıklamış, bazılarını da açıklamadan bazen tutarlı bir ıstılah şeklinde bazen de başka kelimelerce ikame edilebilecek şekilde kullanmıştır.

Mefhum hakkında bizzat açıklamalar yaptığı, onu hangi anlam ve bağlamda kullanacağını tasrih edip açıklığa kavuşturmaya çalıştığı pasajlarından bir tanesi Rûmî kavminin nasıl bir kavim olduğuna değindiği şu satırlarıdır:

"Eyyâm-ı devlet-fercâm-ı âl-i Osmân'daki akvâm-ı mücennese ve ervâm-ı mütenevvi 'a cild-i sâlisde beyân olunan kabâ'il-i Etrâk ve Tatar'dan ya'nî hâriç değil bir millet-i güzîde ve ümmet-i latife-i pesendîdedir ki zuhûr-ı devletleri cihetinden mümtâz oldukları gibi diyânet ve nezâfet-i akîdet haysiyetünden dahî bâhirü'l-ımtiyâz idüğü zâhirdir. Bundan mâ'adâ ekser-i sükkân-ı vilâyet-i Rûm meclis-i muhtelitü'l-mefhûmm olup ayânında az kimesne bulunur ki nesebi bir Müslim-i cedîde müntehâ olmaya ya'nî ki bâğ ü râğ-ı İslâm ü diyânetde neşv ü nemâ bulan nahl-ı vücûdları serv-i bâlâ gibi engüşt-nümâ ve rastî ve sadâkatle reşk-i dirâht-i Tübâ iken yâ mâder yâhûd peder cihetinden cinsleri bir müşrik-i pelîde nihâyet bulmaya. Faraza iki cins dirâht-i meyve-nisâr birbirlerine vaslla arz-ı berg ü bâr eyledikde semeresi nice ki dürr-i şeh-vâr gibi büzürg ü âb-dâr ise vasîü'l-aslûn dahî evlâd-ı pesendîde-nihâdî beyne'l-enâm ya suretâ hüsn-i halkla bedîdâr olur ve yâhûd ma'rifet ve hüner-verlikle imtiyâz-ı şân bulur."⁹¹

Bu muarraf satırlara göre Gelibolulu Mustafa Âli muarraf "Rûmî" mefhumunu Türk ve Tatar kavimlerinden ayrı bir kavim olarak görmüyor, bilakis onlardan "hâriç" olmadığını bilhassa vurguluyor. Bu kavim -tıpkı Türk ve Tatarlar gibi- temiz ve güzide bir millettir, (*burada "millet" kavramını bizzat Âli kullanıyor*) İslam'a hizmetleri ziyadedir, dindardırlar ve doğru akideye sahiptirler. Ancak onların nesebi, evvelden bu kadar "temiz" ve "pak" değildi zira birkaç nesil önceye gidildiğinde dahî Rum vilayeti sakinleri arasında atası/ceddi Müslüman kimse bulmak çok zordu, illaki ya anne yahut da baba tarafından "murdâr bir kâfire" soyları dayanırdı. Rûmîler meyve veren iki cins ağaç gibidirler, bu cinslerden biri İslam cinsi olduğundan onlar da zamanla temizlenmişlerdir. Rûmî millettine İslam aşısını veren Türk/Tatar kavimleridir.

Âli, bu düşüncesini Türkler ile onun bir "üslubu" olan Rûmîleri, kendi deyişiyle "kavm-i Rûm"u aynı ataya, İys bin İshak'a bağlayarak delillendiriyor:

91 Gelibolulu Mustafa Âli, Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Evvel), Konya, Mevlana Müzesi, İhtisas Kütüphanesi, 3087, 6/b; Cemal Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, 3. bs (İstanbul: Metis Yayınları, 2019), 97-98.

“*hafî olmaya ki asılda kavm-i Rûm İys bin İshâk evlâdından idüğü mâlûm bir kavm-i pâk-
itikâd-ı salâbet-rüsûmdur ki müvahhidleri bisyâr ve mutekidleri bi-şumâr...*”⁹²

Bu satırlarda Âlî, bir önceki bölümde meselenin tartışıldığı pasajda da zikredildiği üzere *Rûmî* kavmini Oğuz Türkleri ile aynı soya bağlıyor ve ayrıca onların tevhid ehli, temiz itikatlı kimseler olduklarını söylüyor. Yani aslında *Rûmî* kavmi, kökeni Müslüman Türk kavmine dayanan ancak Rum vilayetinde sakin olmaları hasebiyle böyle adlandırılan, bununla beraber içlerine birçok başka kavmin karışmasıyla farklı bir hayat tarzı ve üslup kazanan bir kavimdir. Acem'den, Arap'tan, Acem'deki Türkler'den, Türkistan'daki Türkler'den, Türkmenler'den ve hatta Âlî'nin Türkler ile aynı kavimden olduklarını belirttiği Tatarlardan ayırmak için kullanılan bir tabirdir, bir nevî “*Rûmî* Türkleri”dir. Zâten Âlî “*Nâdirü'l-Mehârib*” isimli eserinde “*Rûmî* Türkleri” demeye gelir “*Türkün-ı Rûmî*” tabirini bizzat kullanmaktadır.⁹³ O ayrıca, *Rûmî*leri -tıpkı Türk kavmi gibi- İys bin İshak'a bağlamaya gayret ediyor. Ona göre her ikisi de Oğuzlardan kopma birer kavimdir. Burada ve önceki örneklerde Âlî, iddia edildiği üzere bir “İslam İmparatorluğu” hâline gelen Osmanlı'nın kuruluşunda “*Batı Asya heterodoks halk gruplarından aldıklarını da katarak oluşturduğu kırsal kültür-inanç hamuruna Selçuklu çağından kalma İranî-Rûmî nitelikli kentsel-kültür inançlı mayası çalınmakla*”⁹⁴ oluşturulan terkinin Türk unsurlarını büyük ölçüde dışlamadığını, bilakis bu *Rûmî* tasavvurunun onunla aynı kaynaktan kopma olduğunu vurgulamaktadır.

Âlî buradaki *Rûmî* kavramsallaştırmasını daha da ilerilere taşıyor, *Rûmî*leri köken itibariyle Türkistan'dan gelen Türk/Tatar kavimlerinden kabul etse de bu kökene tam on bir yeni kavim daha ekliyor. Âlî serüveni kabaca şöyle anlatıyor: Hz. Ömer devrinden beri Müslümanlar Anadolu'ya ve Diyar-ı Rûm'a akınlar yapmakta, cihat ve gazadan bir an olsun geri durmamaktadırlar. Malatya'nın zaptından beri süregelen bu devamlı cihat ve gaza serüvenini H. 406 (M. 1015) yıllarında mülk-i Rûm'a ayak basan Selçuklular, burada onlardan önce olan ve yaklaşık kırk elli yıldır cihada devam eden Danişmendlilerle tek vücut ve tek yürek olarak sürdürdüler. Sultan Gıyaseddin'den sonra Selçuklu idaresinin son bulmasıyla sahneye Osmanlı Hanedanı çıkar.⁹⁵ Burada faaliyetlerini sürdüren Danişmendli, Selçuklu ve Osmanlı Türkleri sürekli sınırlarını genişlettiler, “*Rûm illerini açtular*”, esirler alıp evlilikler yaptılar ve iç içe geçtiler. “*Evlâd-ı kefer*” ile “*ehl-i İslâm*”dan birbirine karışan bu milletler toplama on iki tanedir:

92 Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 3/a.

93 Kara, “*Nâdirü'l-Mehârib*”, 184.

94 Nejat Kaymaz, *Kuruluşta “Lâle Devri”ne Osmanlı İmparatorluğu: Çıplak Gözün Gördükleri* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002), 205; Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rum / Rumi Aidiyet ve İmgeleri*, 3. bs (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 16.

95 Âlî burada diğer Türk beyliklerinden hiç bahsetmeden cihat ve gaza bayrağını doğrudan Osmanlılara teslim eder, eserin diğer birçok faslında olduğu gibi Osmanlı dışı ve Osmanlıya rakip yapıları önemsemez ve daha doğrusal bir tarih çizgisini savunur, Selçuklular vazifelerini tamamlamış ve sıra Osmanlılara gelmiştir.

“Fe-emmâ evlâd-ı kefereden zümre-i Ehl-i İslâm ile mahlût ve ricâl ü nisâ cihetinden birbirlerine akd-i nikâhla merbûf olanlar on iki millete ale'l-esâmî mazbut oldu yani ki Arnavud ve Çerkes ve Abaza ve Hurvad ve Efrenc ve Macar ve Gürcü ve Rus ve Erdel ve Boğdan ve cins-i Alaman-ı bed-gümân esirleri geldi.”⁹⁶

Görüldüğü üzere Âlî, on iki milletten bahseder ancak bunları sayarken on bir tane millet ismi zikreder. Çünkü yukarıda da açıklandığı üzere bu on bir millet, aslı Selçuklu ve Osmanlıların da anavatanı olan Türkistan'dan gelen Türklerdir, bu Türkler bir zamanlar Mülk-i Rûm'un sakinlerinin çoğunu oluşturmaktaydılar.⁹⁷ Mez-kûr Türk topluluğu; esir alma, evlenme, beraber yaşama suretiyle diğer milletlerle karışmış ve bir *Rûmî* milletini oluşturmuşlardır. Bu *Rûmî* milleti, Âlî'nin deyişiyle Türk ve Tatar'dan hariç değildir ancak zamanla farklı bir üslup ve hayat tarzı edinmiştir. Türkler ve onlara dahil olan bu on bir kavimden güzel kızlar, cevval ve kabiliyetli erkekler dünyaya gelmiş; onların da oğullarından nice ulema ve fazıl kimseler çıkmış, bir kısmı Acem'e gidip orada eğitim aldıktan sonra Rûm'a geri gelmiş ve yüzyıl sonra Rum beldelerinin sakinlerinden de beledî (*yani şehirli olan, köylü/göçer olmayan*) meyveler, Müslüman elmalar zuhura gelmiştir. Âlî bu inancını şu sözlerle açıklıyor:

“...döle döşe kâbil mâdiyânlarâ aşan ayğırlardan perî-veş dûşize-gân ve oğul balı gibi zî-şân dilberân-ı semen-berân zenân ve dilîrân-ı dil-perîzân-ı beste-dehân hâsıl olup hâlâ ki ulemâ-yı rû-şinâsân ve füzelâ-yı ehl-i irfân bu zümreden nâdir sudûr eyleyüp kırk elli yıla dek mülk-i Rûm'daki müstedân-ı dirâset-nişân tahşîl-i ulûm etmeğe diyâr-ı Acem'e giderdi. Bade-husûli'l-merâm kimi anda kalur ve nicesi yine Rûm'a avdet iderdi. Vaktâ ki yüz yıl mikdârı zamân mürûr etdi, sükkân-ı bilâd-ı Rûm'dan dahi beledî müveler ve aşılama ağaçlardan Müslimî elmalar ve güzide nev-bâveler zuhur eyledi.”⁹⁸

Bu satırlardan çıkarılacak sonuçlardan bir tanesi şudur: Gelibolulu Âlî “*Rûmî*” kelimesini Türk kavramının bir antitezi olarak görmemiştir, bilakis onun Türk ve Tatardan hariç olmadığını kendisi vurgulamıştır.⁹⁹

O, *Rûmî*'yi yeni ve üst bir kültür/hayat tarzı olarak takdim etmiş ve bunu eğitimsiz, kültürsüz, denî ve zapturapt altına alınması gereken Türkmen geleneğinden kendi tabi olduğu gelenek ve hayat tarzını farklılaştırmak için kullanmıştır.¹⁰⁰ Bununla beraber Âlî, Türklerin gelişinden önce bir zamanlar burada yaşayan Rumların da bu “karışım” a katkılarını inkâr etmemektedir; “*çünkü bu dîvâzdeh ecnâs hilkatleri ile mâlûm oldu ve nesl-i Etrâk ve Ervâma karışan gürûh-ı*

96 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 3/a.

97 “*sükkân-ı mülk-i Rûm ekseriyâ yâ guzât-ı Etrâk ve Tatar idüğü mâlûm*”, Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, F, 4225, 37/b.

98 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 3/a.

99 Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği*, 21.

100 Aşağıda örneği verileceği üzere Âlî'nin Türkmen'den bir kastı da “bedevî”dir. Âlî'nin sık sık Türkmen hayat tarzını hor görmesinin sebebi kendi “hadari”liğini yüceltmek ve yaymaktır. Bundan dolayıdır ki Âlî sadece Türk/Türkmen göçebelere değil “*Urbân*” dan olan Arap bedevilerini de sık sık tahkir etmektedir.

nâ-sipâs hasletleri muktezâsınca mağmûm oldı."¹⁰¹ demektedir. Yukarıda Âli'nin, bir zamanlar mülk-i Rûm'un sakinlerinin çoğunluğunu Türklerin oluşturduğunu söylediği ifade edilmiştir, bu sefer de Âli daha eski zamanlara atıf yaparak kadim Doğu Roma nüfusunun oluşan yeni *Rûmî* sıfat ve hüviyetindeki etkisini teslim etmektedir. Yine bu satırlarda Âli, Rûmî kavramının kültürel ve dilsel boyutları bir yana biyolojik yönünü de irdelemekte, bu yeni milletin sadece dil ve kültür açısından farklılaşmadığını ayrıca biyolojik olarak da farklılaştığını vurgulamaktadır.

Âli'nin yukarıda paylaşılan "*Eyyâm-ı devlet-fercâm-ı âl-i Osmân'daki akvâm-ı mücennese ve ervâm-ı mütenevvia cild-i sâlisde beyan olunan kabâil-i Etrâk ve Tatar'dan ya'nî hâriç değil bir millet-i güzîde ve ümmet-i latîfe-yi pesendîdedir.*" ifadelerini Cornell Fleischer günümüz Türkçesine aktarırken "çeşitli Anadolu halkları" tabirini tercih etmiştir¹⁰². Ancak Âli'nin burada kastettiği "çeşitli Anadolu halklarından" ziyade Osmanlı'nın iki merkezî bölgesi olan Anadolu ve Rumeli'dir. Âli en başından beri bu iki bölgedeki kültürü ve buradaki topluluğu *Rûmî* olarak adlandırmaktadır, bunun yanında "*Kühü'l-Ahbâr*"ın dördüncü rûknünün başında da yeni *Rûmî* milletin oluşmasını anlattığı pasajlarda bizzat bu yeni milletin "Anadolu" ve "Rumeli" denilen iki bölgenin halkı olduğunu söyleyip zikredilen on iki milletin burada yeni bir millet oluşturarak yaşadığını belirtmektedir¹⁰³. Yani Âli'nin burada kastettiği "Anadolu"dan ziyade "Anadolu ve Rumeli" olmalıdır, "*Rûmî*" bu ikisinin biraradalığını ifade eden bir tabirdir.¹⁰⁴ Bununla birlikte Âli eserlerinde *Rûmî* mefhumunu zaman ve mekâna bağlı olarak farklı anlamlarıyla kullanmıştır, "*Rûm/Rûmî*" ile kastettiği genelde şu üç maddedir¹⁰⁵:

1. Anadolu'da Roma topraklarında yaşayanlar,
2. Rumeli'den Anadolu'ya geniş bir coğrafyada yaşayanlar; burada kasıt Osmanlı'nın oluşturduğu iki merkezde yaşayan Osmanlı tebaasıdır,
3. Küberadan elit Osmanlılar.

101 Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi')*, H, 914, 5/a; Buradaki "*Ervâm*" ifadesi muhtelif yazmalarda değişik şekillerde imla edilmiştir. TY, 5959, v.4/b'de "*Ervât*" şeklinde, F, 4465, 5/b ve Nuruosmaniye 340, 5/b nüshalarında "*Erdât*" şeklinde verilmiştir. Ali Çavuşoğlu ise çalışmasında "*Ervâs*" okunuşunu tercih etmiştir. Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühü'l-Ahbâr*, haz. Ali Çavuşoğlu, (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2019), s. 8. Ancak bunlar arasından en doğru okunuş "*Ervâm*" olsa gerekir. "*Ervâm*" imla eden diğer nüshalar için bkz. H, 765, 5/a ve N, 3406, 5/b.

102 Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli*, 263.

103 Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi')*, TY, 5959, v. 3/a-3/b.

104 Ayrıca "Rûmî" den her zaman Anadolu, "diyâr/vilâyet-i Rûmî"dan ise her zaman Anadolu anlamamamız gerektiğine dair bkz Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma*, 49-50; Anadolu kavramının dar bir sahaya sıkışması ve zamanla anlamının genişlemesine dair bkz. Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, 64.

105 Âli'nin "Rûmî" tabiriyle alakalı en sıradışı, en "ele avuca sığmaz" kullanımı Büyük İskender olarak da adlandırılan Makedonya Kralı III. Aleksandros (M.Ö. 356- M.Ö. 323) için tercih ettiği "İskender-i Rûmî" tabiridir. Ne Doğu Roma'yu ne Anadolu'yu ne de Osmanlılığı işaret etmeyen bu tabir, tarih araştırmalarındaki -ister Türk/Türkmen/Rûmî gibi bir aidiyet ve hüviyet belirten mefhumlar olsun ister sair kavramlar olsun- çok yönlülüğe, çok anlamlılığa hem bugünkü hem de bütün bir tarihi süreçte kendi içindeki farklılaşmalara işaret etmesi açısından faydalı bir örnektir. Ayrıca; Âli'nin ziyadesiyle değer verdiği, devrinin hükümdarlarına bir örnek olarak sunduğu bu kadim devlet adamını "Hızır"ın rehberliğine mazhar olacak kadar yüceltmesi sadece kavramlara değil şahıslara bakışımızda da edinmemiz gereken esneklik ve sorgulayıcılık hakkında fikir vermektedir. Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâ'idü'n-Nefâis*, 328-29.

Âlî'nin “*memleket-i Rûm*”¹⁰⁶ tabirinden ve müstaklarından anladıkları da hemen hemen yukarıdakilerle uyuşmaktadır ve bu tabir şu anlamlara gelmektedir:

1. Roma toprakları
2. Doğu Roma toprakları
3. Anadolu ve Rumeli'yi içeren “merkez” Osmanlı toprakları
4. Bütün bir Osmanlı ülkesi/ülkeleri

Adı geçen “*memleket-i Rûm*” tabiri için Âlî zaman zaman Doğu Roma topraklarını kastedecek şekilde “*Yunan iklimi*” de der¹⁰⁷ ancak bu “Yunan iklimi” bazen Karaman Eyaleti anlamında da karşımıza çıkar. Örneğin, Fatih'in Karaman Beyliği'ni tamamen ilhak etmesi anlatılırken “*mülk-i Yunan'ı tamâmen feth idti*” tabirini kullanır ve Karaman coğrafyasını kasteder.¹⁰⁸ Başka bir yerde ise “*ya'nî ki Yunan ve mülk-i Ermen ve Rûm i'tibâr etdikleri ekâlim ü merzûbûmdur, Anadolu ülâk olundu*”¹⁰⁹ diyerek Yunan, Ermenî ve Rûm bölgelerini -bu bölgelerden ve sınırlardan ne kastettiği her zaman sarih olmasa da- Anadolu'yu oluşturan alt-kümeler olarak zikretmektedir. Yani “Doğu Roma toprakları” anlamında kullandığı “Yunan/Rum memleketleri” tabirlerini ve daha da özelleştirerek “Karaman bölgesi” anlamında kullandığı “Yunan” kelimesini bu sefer biraz daha özelleştirip daha farklı sınırlar içine sokarak Anadolu'yu oluşturan bölgelerden addetmiştir. Bu hususiyet, Âlî'nin mefhumları ve coğrafi tabirleri zaman ve mekân bağlamına göre farklı anlamlarda kullandığına dair güzel bir örnektir.

Âlî, “*vilâyet-i Rûm*” ve “*mülk-i Rûm*” tabirlerine de farklı farklı anlamlar yüklemektedir. Örneğin; Amasya, Tokat, Sivas merkezli “Rûmiyye-yi Suğra” olarak da adlandırılan idarî bölge için bu iki kavramı kullanmaktadır. Örneğin; II. Murad devri ulemasından Şeyh Ahmed bin Kâtib hakkında bilgiler paylaştığı kısımda onun doğum yerinin Ankara yahut vilâyet-i Rûm kasabalarından biri olmasının muhtemel olduğunu söylemiştir. Daha ileride, Yavuz Sultan Selim devrinde Ferhat Paşa'nın katlinin anlatıldığı bölümde bu sefer daha açık bir şekilde “*vilâyet-i Rûm fukarâsını husûsen Amasya halkının aĝniyâsını*”¹¹⁰ ve “*vilâyet-i Rûm'a tâbî Çorum nâm kasaba*”¹¹¹ ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca kendisinin “*Mirķâtü'l-Cihâd*” isimli eserini yazdığı sırada “*defterdâr-ı hazîne-yi Rûm*”¹¹² olduğunu belirterek bu bölgeyi yine “Rûm”

106 “Bilâd-ı Rûm”un sınırlarını Orta Çağ Arap müellif ve coğrafyacıların eserlerinden istifade ederek çizmeye çalışan bir çalışma için bkz. Koray Durak, “Who are The Romans? The Definition of Bilâd al-Rûm (Land of the Romans) in Medieval Islamic Geographies”, *Journal of Intercultural Studies* 31, sy 3 (Haziran 2010): 285-98.

107 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 6/a.

108 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 101/b; Ayrıca “Câmi' u'l-Buhûr der-Mecâlis-i Sûr” isimli eserindeki şu beyti: “Râbia hâkim-i mülk-i Yunân Mîr-i mîrân-ı diyâr-ı Karamân” Gelibolulu Mustafa Âlî, *Câmi' u'l-Buhûr der-Mecâlis-i Sûr*, haz. Ali Öztekin (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), 104.

109 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 3/a.

110 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 227/a.

111 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ'idü'n-Nefâis*, 399.

112 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mirķâtü'l-Cihâd [Cihadın Basamakları]: Dil İncelemesi-Metin-Dizin*, ed. Ali Akar (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016), 57.

lafzıyla nitelemiştir.¹¹³ Nadiren de olsa “*vilâyet-i Rûm*” tabirini Rumeli’ni kastedecek şekilde de kullanmaktadır¹¹⁴, “*vilâyet-i Rûm*”dan bazen de bütün bir Osmanlı mülkünü kastetmektedir.¹¹⁵

Bundan sonra -açıklanagelen çokanlamlılığın arasından- merkezi, merkezdeki Osmanlı idaresini ve topraklarını, küberaya taalluk eden kullanımı kastederek Âli’nin *Rûm* ve *Rûmî*’den neler anladığına bakabiliriz. Bu bölümün hemen başında zikredildiği üzere *Rûmî*’lik köklerini Türk/Tatar kavminden alan ancak Osmanlı’nın fetihleri, kendine has idare anlayışı, hayat görüşü ve kültürüyle zamanla tebarüz eden Osmanlı’ya has bir mefhumdur. Âli birçok yerde bu Osmanlı’ya has olma ve merkezde olma hususlarını vurgulamaktadır. Bu vurgudaki en çarpıcı örneklerden bir tanesi Ankara Savaşı’ndan sonra oluşan Fetret ortamında taht mücadelesi veren Yıldırım Bayezid’in şehzadeleri hakkında kullandığı tabirlerdir. Âli, I. Mehmed’i en ufak şehzade olmasına rağmen hem cesareti hem de Ankara Savaşı’ndaki yiğitliğinden dolayı tahta en layık aday olarak görmekte, Fetret devrinde dahi ondan “Sultan” olarak bahsetmekte, diğer şehzadeler içinse çoğunlukla “Çelebi” lafzını tercih edip sadece Şehzade Süleyman’a, eserinin başında açıkladığı üzere onu da Osmanlı sultanlarından addeden anlayıştan dolayı “Süleyman Şah” demektedir. Ancak Âli’ye göre “Sultan” Mehmed’dir; merkezde olan odur, hâliyle “Rûm” diyarına ve *Rûm/Rûmî* sıfatına layık olan da odur¹¹⁶. Şu bilinen bir husustur ki Şehzade Mehmed, Şehzade Süleyman, Şehzade İsa ve Şehzade Musa Anadolu ve Rumeli’deki faaliyetlerinde hemen hemen aynı kesimlerin desteğini aramış, benzer toplumsal tabakalardan asker devşirip aynı ileri gelenlerden yardım talep etmişlerdir. Bilhassa aynı asker havuzuna bel bağlamak zorunda olmalarına rağmen Âli sadece Sultan Mehmed dediği Şehzade Mehmed’in askerleri için “*Rûm serverleri*”¹¹⁷ tabirini kullanmaktadır. Şehzade Mehmed henüz devletin birliğini sağlayamamış olsa da bir diğer kardeşi Şehzade Süleyman da bir diğer payitaht olan Edirne’ye hâkim olup devletin asıl yöneticisi yani merkezin sahibi olmak iddiasında olsa da Âli’ye göre bu iddiası geçerli olan Sultan Mehmed’dir ve “*Rûm serveri*” olarak adlandırılmayı hak eden de sadece onun askerleridir.

Benzer bir merkezde olma/olmama durumunu Yemen meselesinde de görüyoruz. Âli, Yemen’deki Osmanlı askerleri için sık sık “*Rûmî*” tabirini kullanıyor, bu uzak eyalet ile merkezi ayırmak için çaba gösteriyordu.¹¹⁸ Yine, Hindistan’daki Osmanlı-Türk varlığı için de *Rûmî* tabirini kullanıyor, eserinin başında Osmanlılarla beraber zikrettiği dört büyük devletten biri

113 Ali Akar, Gelibolulu Mustafa Âli’nin “Mirkâtü’l-Cihād” isimli eseri üzerine yaptığı çok kıymetli neşir ve dil çalışmasının dizin kısmında “Rûmî” kelimesine karşılık “Anadolulu”, “vilâyet-i Rûm” içinse “Anadolu” karşılıklarını vermektedir. Metnin genelinde Âli, yer yer bu anlamı kastederek kullanmış olsa da bilhassa Âli’nin kendi defterdarlık vazifesini anlattığı zaman kastettiği şey “Anadolu” değil muvazzaf olduğu Rum Eyaleti’dir Gelibolulu Mustafa Âli, *Mirkâtü’l-Cihâdi*, haz. Ali Akar, dizin kısmı.

114 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü’l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 39/b; “*vilâyet-i Rûm*’da *Simavna Kalası*’nda toğmuşlardur”.

115 “*Vilâyet-i Rûm*’da Ebu’l-Feth merhûmdan şudür eylemiş rüşen-i nâ-makbûldür”, Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâ’idü’n-Nefâis*, 313.

116 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü’l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 34/b-39/b.

117 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü’l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 44/a.

118 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü’l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 441/a.

olan (Safevî, Timur ve Babür) ve Osmanlılar gibi hem kadim Türk ve Moğol mirasının hem de merkezî ve İslamî bir devletin anlayışının takipçileri olan Babürlüleri Osmanlılardan ayırmak için bu Rûmî ifadesine başvuruyor. Âlî'nin dilinde “*müverrihân-ı mülk-i Rûm*”¹¹⁹, “*sükkân-ı Rûm*”¹²⁰, “*kavm-i Rûm*”¹²¹, “*memleket-i Rûm*”¹²², “*vilâyet-i Rûm*”¹²³, “*leşker-i Rûm*”, “*pâyitaht-ı Rûm*”¹²⁴, “*selâtîn-i Rûm*”¹²⁵, “*şuarâ-yı Rûm*”¹²⁶, “*asâkir-i Rûmîyân*”¹²⁷, “*şehzâdegân-ı Rûm*”¹²⁸, “*şâh-ı Rûm*”¹²⁹ gibi tabirlerle kastedilen “Osmanlı”dır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bilhassa merkezdeki topraklarıyla Osmanlı Hanedanı ve Osmanlı devrinde neşünema bulan ilmî ve kültürel hayata intisap etmiş ve bu ilmî/kültürel hayatın gerektirdiği eğitimi alıp gereklerini yerine getirenler hakkında *Rûmî* tabirini kullanmıştır. Buradaki “*Rûmî*” tabiri, Osmanlıları hem diğer Türk ve Müslüman devletlerden hem de Osmanlı sınırları içinde yaşayan ve merkezle çok da iyi geçinemeyen Türk/Türkmen topluluklarından ve hatta Osmanlı tebaası olup merkezde olmayan gayr-ı Türk sair tebaalardan¹³⁰ da temyiz etmek için kullanılan bir tabirdir. Ancak unutulmamalı ki bu bir “temyiz”dir, tamamen bir koparma yahut “tefrik” etme ameliyesi değildir.¹³¹

Diyâr-ı Rûm'un Sınırları

Bu temyizden bir gerekliliği olarak Âlî, Osmanlı topraklarının bilhassa *Rûmî* lerin yaşadıkları merkezdeki Osmanlı topraklarının sınırlarını çizmektedir ama bu sınırları “*diyâr-ı Rûm bu memlekette başlar şu memlekette biter*” kesinliğinde paylaşmamaktadır. Eğer böyle olsaydı “*diyâr-ı Râm*”un Âlî'nin zihninde tam olarak neye tekabül ettiğini daha rahat anlayabilirdik. Ancak eserlerinde kullandığı kimi ifadeler ve yaptığı ayrımlar “*diyâr-ı Rûm*”un en azından kabaca sınırlarını bize göstermektedir. Bu sınırları bazen “*diyâr-ı Rûm*”un içindeki bölgeler şeklinde kullanır bazen de henüz Osmanlı olmayı diyâr-ı Rum'a dahil etmezken o bölgeler daha sonra Osmanlıların eline geçince *diyâr-ı Rûm* olarak niteler. Yani burada da bir başka ikilik karşımıza çıkmaktadır. *Diyâr-ı Rûm* hem bütün bir Osmanlı coğrafyasıdır hem de bu bütün Osmanlı coğrafyası içerisinde bir alt coğrafi bölgedir. Örneğin Hacı Bektaş'ın Elbistan'dan *diyâr-ı Rûm* 'a gelişini anlatırken “*Badehu Elbistan'dan Rûm'a müteveccih olup Kayseriyye*

119 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 2/b.

120 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 3/a.

121 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 3/a.

122 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 5/a.

123 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 6/b.

124 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 5/a.

125 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 7/b.

126 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 11/a.

127 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 25/a.

128 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 30/a.

129 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 237/b.

130 Mısır ve Rûm'u bu bağlamda karşılaştıran bir eser için bkz. Tietze, *Muştafâ 'Âlî's Description of Cario*.

131 Âlî'nin “*Rûmî*” kavramını ayrıca imparatorluğun dahilinde ve haricinde yaşayan diğer kavimlerden Osmanlıları ayırmak için de kullandığını unutmamak gerekir. Türk/Türkmen'den temyiz ederken sair milletlerden tefrik ettiğini elbette söyleyebiliriz.

şehrine vardılar."¹³² diyerek Elbistan'ı *diyâr-ı Rûm*'un dışında tutar. Bundan başka Molla Fenarî ile ilgili bir bölümde "*Bade-zamân bir husus için şehriyâr ile mâbeynine münâferet düşüp Bursa'dan Konya'ya varduğı gibi Karamânoğlu kendülere yevmî bin akçe ve dânişmendlerine beş yüz akçe ta'yîn etmiş, lakin ol hâlde kalmayıp tekrâr dâvet ü iltifâtle yine Rûm'a gelmişler.*"¹³³ diyerek Konya şehrini *diyâr-ı Rûm*'un dışında bırakmaktadır. Burada tabii ki Konya'nın henüz Karamanlılarda olmasının da etkisi mevcuttur; Osmanlıları bu kadim rakipleriyle ayırmak, gittikçe değişen hayat tarzı ve idari anlayış farklılığını vurgulamak için de Karaman'dan Osmanlı topraklarına gelişi *diyâr-ı Rûm*'a geliş olarak addetmektedir.

Örnekleri çoğaltmak gerekirse Âli, II. Murad devri mollalarından olan Mevlana Alaeddin Semerkandî'nin hayatını anlatırken onun çok fazla *Rûm*'da kalmadığını "*kenâra rağbet*" ettiğini ve sürekli Lârende'de oturmayı tercih ettiğini söyler.¹³⁴ Burada Âli açıkça merkez/kenar ayrımına gider ve bir kez daha Karaman topraklarını merkezin dışında bırakır. Zira "*Vilâyet-i Türkmen*" dediği Karaman toprakları artık Âli'nin zamanında dil, yaşayış, kültür gibi unsurlarla Osmanlı'dan yani *Rûm*'dan ayrılmaya başlamıştır, "*kenâra rağbet*" lafzı bunun güzel bir vurgusudur. *Diyyâr-ı Rûm*'un sınırlarını çizmeye devam edersek Âli, Kürt bölgelerini de bu özel anlamıyla *diyâr-ı Rûm*'un dışında tutar; mesela, I. Mehmed zamanı Kürt âlimlerinden Hafızeddin Muhammed Kürdî *Rûm*'a gelir ve Mevlana Fenarî'den dersler alır. Yine, Fatih devri şairlerinden olan Halilî "*Diyyâr-ı Bekr*"dendir ve sonradan *diyâr-ı Rûm*'a gelmiştir.¹³⁵ Bundan başka Çaldıran sonrası bölgedeki Kürt hükümetlerinin metbu hükümetler hâline getirilmesinin anlatıldığı kısımlarda Âli bu Kürt bölgelerini *diyâr-ı Rûm*'un dışında tutar zira buradan elçiler/askerler vs. hep *diyâr-ı Rûm*'a gider.¹³⁶ Bir başka yerde ise, "*Nehr-i Aras kenârına geldikleri menzilde sûret-i ricâda muhâlefetlerini imâ ile inân-ı azîmetlerin Rûm semtine döndürdüklerini bildirdiler.*"¹³⁷ diyerek Aras Nehri bölgesini de *diyâr-ı Rûm*'un dışında tutar. Diğer örneklerde ise birçok kimsenin Amasya'ya gelip *Rûm*'a yerleştiğini bildirerek "*Rumiyye-yi Suğra*"yı *diyâr-ı Rûm*'dan addetmiştir¹³⁸, hatta bu örneklerden bir tanesinde Erzincan'dan *Rûm*'a gelen Erzincanlı Şeyh Abdurrahman'dan örnek vermiştir.¹³⁹ Bu karinelere ve Âli'nin eseri boyunca tercih ettiği genel kullanım, ifade ve üsluptan yola çıkarak Âli'nin Osmanlıların ülkesi manasına gelen *diyâr-ı Rûm*'dan anladığının Rumeli'de Tuna'nın güneyi ile Anadolu'da kabaca Amasya-Tokat-Sivas'ı içine alan "*Rûmiyye-yi Suğra*"ya kadar (bu bölgede dahil olmak üzere) olduğunu, Karaman diyarının, Zülkadriyye ve Kürt bölgelerinin, bugünkü

132 Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 15/b.

133 Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 31/a.

134 Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 63/a; "*ammâ kenâre rağbet idüp dâimü'd-dehr Lârende'de tavattun etmiştir*".

135 Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 132/b.

136 Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 186/b-187/a.

137 Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 183/a.

138 Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 17/b, 32/b, 126/a.

139 Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 32/b.

Kuzeydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'nun mezkur *diyâr-ı Rûm*'un dışında bırakıldığını söylemek mümkündür¹⁴⁰.

Âlî'nin kullanımlarından kabaca sınırları çizilebilen *Rûm/Rûmî* coğrafyasının, coğrafi olmaktan başka aidiyete bakan bir yönü de vardı elbette. Şöyle ki “*Rûmî*” mefhumu hem Osmanlıların “çekirdek” eyaletlerinin ötesine bakışını ve hem de imparatorluğun diğer eyaletlerinden “çekirdeğe” ve ayrıca sınır dışından imparatorluğa bakışı işaret etmektedir.¹⁴¹ Ancak bu çekirdek bölgeye de daha yakından bakmamız gerekmektedir. Zikredildiği üzere Âlî, *Rûmî* mefhumunu kullanarak hatta kullanmaktan öte ateşli bir şekilde savunarak önce merkez olarak gördüğü yerleri diğer eyaletlerden daha sonra da Osmanlı'yı diğer Türk ve Müslüman devletlerden ayırmaktaydı. Osmanlılar Türk ve Müslümandı lâkin Safevî'den, Özbekler'den, Timurlar'dan da farklı ve ayrıydılar. Ayrıca Âlî'nin mensup olduğunu söylediği, merkezde yayılıp benimsenen bu *Rûmî* kültür, Osmanlı'nın diğer bölgelerinden hatta diyâr-ı Rûm'un hemen yanı başındaki meselâ Karaman'dan ve Kürt bölgelerinden de farklıydı ona göre. Peki durum diyâr-ı Rûm'un içinde nasıldı? Âlî, *Rûmî* aidiyetini ve kimliğini illâ yönetici üst-sınıfa yahut eğitilmiş âlim ve bürokrat tayfasına has görmüyordu. Elbette bu kimseler üst-*Rûmî* kimliğini edinebilmek için gerekli dil donanımını, Arapça ve Farsçayı, bu dillerin edebiyatını, klasik İslamî ilimleri, şiir ve sair sanatları daha kolay takip edip edinebildikleri için bu kimliğin içine daha kolay oturabilmektedirler. Ancak Âlî, bu kültürden beslenen, ulema ve küberâ takımı kadar olmasa da bu “üst” kültürden etkilenecek ve onu belirli ölçülerde benimseyerek kendine has bir hayat tarzı edinen diyâr-ı Rûm'un içindeki şehirli kesimi de *Rûmî* den saymaktadır¹⁴². Muhtemelen, *diyâr-ı Rûm* diyerek tahdid ettiği sınırlar içerisinde yaşayan ve ancak şehirli olmayıp taşrada yahut konar-göçer olarak yaşayan kesimleri *Rûmî* den addetmemekteydi.

Bu minvalde Paul Wittek'in şu sözlerini de ele almak gerekebilir, “Rum Türkleri” lafızıyla bir tabir öneren¹⁴³ Paul Wittek'in söyledikleri şunlardır:

*“Rûm Türkleri tabirinin istenilen şeyi tamamen karşıladığı zannındayız: bu terim Anadolu topraklarını Rumeli kadar, Danişmendiler ve Selçukiler devrini de Osmanlı İmparatorluğu ve emirlerinin kadar içine almaktadır. Muhtelif Türk unsurları, göçebe, kasabalı ve şehirlileri, hakiki Türkleri ve Türkleşmiş unsurları da aynı şekilde ihtiva etmekte ve aynı zamanda, eski Roma memleketleri ve kültürel an'anelerinin Türk canlılığının bu yeni teşekkülündeki büyük payını da belirtmek gerekmektedir...”*¹⁴⁴

140 Diyâr-ı Rûm'un sınırını benzer yerlerden çizen bir örnek için bkz. Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma*, 42.

141 Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği*, 17.

142 Bu üst kültürü edinmek yahut onun bir temsilcisi olmak için değil âlim olmak okur-yazar olmak dahi şartlardan değildi. Bunun bir örneği olarak şair Hufî'yi gösterebiliriz. Okuma-yazma bilmemesine rağmen devam ettiği ilim ve kültür muhitleri ile klasik dilin ve şiirin inceliklerine hâkim olabilen bu şair Âlî'nin de sürekli övdüğü “üst/klasik/elitist/küberacı” dilin güzel örneklerini bizlere bırakabilmiştir. Hufî hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Atillâ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Antolojisi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), 344-45.

143 “*Rûmî* Türkleri” demeye gelir “*Türkân-ı Rûmî*” tabirini bizzat Âlî'nin de kullandığına yukarıda değinilmişti.

144 Paul Wittek, “Rûm Sultanı”, içinde *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), 95-96 ve not 86; Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği*, 45-46.

Yukarıda da belirtildiği üzere Âlî, *Rûmî*'lerin Türk geçmişini, onların Türklerden hariç bir şey olmadığını belirtip Osmanlı'yı uzun Türk tarihinin son merhalesi olarak görmesiyle ikrar etmektedir. Zaten bu *Rûmî* kimliği Osmanlı'yı çağdaşı diğer Türk ve Müslüman devletlerden ayırmak için özellikle vurguladığı bir kimlik durumundadır yani Wittek'in belirttiği "*Türk canlılığını*" o da kabul etmektedir. Ancak Âlî bunun içine "*muhtelif Türk unsurlarını*" sokmamaktadır zira sadece çağdaşı Türk ve Müslüman devletler ve onların halklarından/tebaalarından ayırmak için değil Osmanlı İmparatorluğu'nun içindeki diğer milletler ve diğer Türk topluluklarından da ayırmak için bu tabiri kullanmaktadır. Âlî'ye göre göçebe ve kasabalı unsurlar kesinlikle bu tabirin içine girmemektedir, konar-göçer Türkmenler kesinlikle bu tabirin içine girmemektedir, diyâr-ı *Rûm* sınırları içinde "şehirli" olmak bir kıstastır ancak bu da tek başına yetmemektedir. En azından Âlî'nin övündüğü eğitim seviyesi ve hayat tarzından geçerek oluşan saraylı kültürden beslenmesi, bu kültürün belirli bir oranda da olsa kitleselleşip ve yaygınlaşıp benimsenmesi gerekmektedir. Bu sebeptendir ki hemen diyâr-ı *Rûm*'un yanı başındaki Karaman bölgesinin göçebe, kasabalı ve şehirli Türklerini/Türkmenlerini *Rûmî* olarak addetmemektedir.

Türkçe ve Rûmî İlişkisi

Rûmî kimliğinin Âlî'deki izlerini ve sınırlarını daha da aşikâr kılmak için Türkçe ve *Rûmî* ilişkisi üzerinde de kısaca durulmalıdır zira bir nevi yeni bir üslup/tarz olarak karşımıza çıkan *Rûmî*liğin temel umdelerinden bir tanesi Türk dilli olmaktır. Elbette tek kıstası değildir ama Türk olup *Rûmî* addedilmeyen olduğu gibi anadili olmasa da Türkçe yazan/yazabilen kimseler de diğer şartları sağladıklarında *Rûmî* olarak addedilebilmekteydiler. *Rûmî* hüviyetini bu kadar çok öne çıkartan ve bunu diğer Türk ve Müslüman devletlerden Osmanlı'yı temyiz eden bir mümeyyiz vasıf olarak formüle edip kullanan Âlî, eserlerinde bu kimliğin yazı dili için "*Rûmî* lisanı" yahut "*Rûmîce*" tabirlerini tercih etmiyor bilakis sürekli bu dili Türkçe/Türkî olarak ifade ediyordu¹⁴⁵. Elbette, madem *Rûmî* bir üslup/tarzdır; bu üslup ve tarzın dilinin de diğer üslup ve tarzlardan ayrılması pek tabiidir. Âlî bu hâliyle "*Rûmî* Türkçesi"ni diğer Türkçelerden ayırıyor, henüz "Klasik Osmanlı Türkçesi" şeklini almamış ve bugün Eski Türkiye Türkçesi olarak adlandırılan devrin dilini sevmediğini, üslubunu yavan ve tatsız bulduğunu, edebî olarak yetersiz olduğunu mezkûr Eski Türkiye Türkçesi'nin en kabiliyetli şairlerinden biri olan Şeyhî hakkında bilgiler verirken dile getiriyor¹⁴⁶. O dilin belagat semtinden uzak, nezaket ve zerafetten berî, kıyafetinin bir garip, ziynetlerinin rüküş ve edasız olduğunu¹⁴⁷ söylese de bu üslubun yine de iyi şairleri vardır ona göre; Yunus Emre¹⁴⁸, Ahmed Paşa, Nizamî ve yukarıda ismi anılan Şeyhî¹⁴⁹ Âlî'nin bu sevmediği üsluba rağmen takdir ettiği şairlerdendir. Şairlerden başka, şer'î

145 Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâ'idü'n-Nefâis*, 378.

146 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 53/b.

147 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 53/b.

148 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 36/a.

149 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*, TY, 5959, 53/b.

ve sair ilimlerde kalem oynatan ulema ve hükemânın isimleri tadad olunup hayatları ve eserleri tanıtılırken Âlî'nin *Rûmî* üslup olarak addettiği Klasik Osmanlı Türkçesi'nden önce ve farklı yazan yazarların da dilleri Türkî/Türkçe olarak ifade edilip bu dille yazılan bütün eserler "*lisân-ı Türkî*" olarak tavsif edilmektedir. Bundan başka, XIII. yüzyılda yazılmış bir danişmendnâme'yi kendi devrinin diline çevirdiği eseri "*Mirķātü 'l-Cihād*" adlı eserinde "*Hâlâ ki ol zamânda cârî olan Türkî lisân-ı maḥlûṭla edâ eyleyüp bir kitâb-ı müstetâb kulmuş.*" diyerek o devrin dilini de Türkçe/Türkî olarak ifade etmiştir¹⁵⁰. Ek olarak, "*beyne 'l-Etrâk*" cârî olan yani Türkmenlerin konuştuğu dile, şehirli halk kesiminin konuştuğu günlük ama Âlî'nin ağır, belagat ve fesahat noktasından kusurlu bulduğu dile,¹⁵¹ Osmanlıların devlet mekanizmasında kullanılan ağdalı, Arapça hukukî ıstılahlarla ve Farsça inşa tarzıyla bezeli dile hep Türkçe demektedir¹⁵². Dahası bugün Çağatay Türkçesi dediğimiz dil için dahi "*lisân-ı şarkî-i Türkî*"¹⁵³ tabirini kullanmıştır. Velhasıl Âlî -tıpkı Türk kelimesinde olduğu gibi- Türkçe mefhumunu da bir şemsiye mefhum olarak addedip onu bir cins olarak kabul ettikten sonra Yunus Emre lisanını, Nevâyî lisanını, Türkmen lisanını, şehirli günlük dili, klasik Osmanlı Türkçesi ve bunun nesir ve nazım şekillerinin hepsini -kendi tarzını fasih dil görmekle beraber¹⁵⁴ - bu Türkçe cinsinin bir nevi olarak kabul ediyor ve "*Rûmî dili*" veyahut "*Rûmîce*" diye bir tabir kullanmak cihetine hiçbir zaman gitmiyordu. Ayrıca Âlî bizzat kendisi "*beyne 'l-Etrâk*" cârî olan birçok kelime ve kalıbı kitaplarında kullanmakta, sadece küberanın değil Türkmenlerin dili ile şehirli halk kesiminin dilinden birçok ifadeyi tercih etmektedir. Bilhassa şahısları konuşturduğunda, yani kendi cümlelerinden ziyade bir diyalogun muhatapları olan konuşmacıları konuşturduğunda böyle birçok "*Türkmence*" yahut halk dilinden ifadeye rast ediyoruz. Bu halk dilinden örnekleri en bariz olarak kullandığı eseri "*Mevâ 'idü 'n-Nefâis fi-Kavâ 'idi 'l-Mecâlis*" isimli eseridir. Âlî bu eserini geniş bir kesimin yararlanması için ağır bir üsluptan kaçınarak yazdığını, anlaşılmayan lafızlar kullanmadığını, hatta eserin konuşma diline yakın bir dilde yazılmış olmasının eserin özelliklerden olduğunu bizzat kendisi vurgulamaktadır.¹⁵⁵ Eserin bir nevi bir görgü kuralları kılavuzu olması, doğası gereği böyle bir sade dile yazılmasını gerektirmekteydi. O kadar ki Âlî bu eserinde "*Kilid bozup evler açanlar, derbentlerle yollara inüp kanlar saçanlar*"¹⁵⁶, "*Piliç yağmasına ve kara tavuk yağmasına tadındıktan sonra süriden koyun almağa cür 'et ider. Gözine yegdürdüğü çobanlar ile aç kurd gibi mücâdeleye dikkat ider.*"¹⁵⁷, "*Var çarşıdan fülân getir denildikde bulunmaz sözün söylye veyahud bugün dükkanlar açılmamıştır cevabın*

150 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mirķātü 'l-Cihād*, 60.

151 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü 'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 131/b.

152 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü 'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 179/a.

153 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü 'l-Ahbâr (Rükn-i Râbi)*, TY, 5959, 388/b.

154 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mirķātü 'l-Cihād*, 63.

155 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ 'idü 'n-Nefâis*, 265.

156 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ 'idü 'n-Nefâis*, 286.

157 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ 'idü 'n-Nefâis*, 286-87.

vire.”¹⁵⁸, “*Katış katış olan aş*”¹⁵⁹, “*Yazıp yanılıp sikkeyi mermerde kazmamış*”¹⁶⁰, “*başın yarıp iki gözün çıkararak*”¹⁶¹, “*pus uğrusu*”¹⁶², “*ya 'nî boz toğanlar ve tazılar ve zağarlar idinüp yaz ve kış onmaz köpek gibi sin sin gezmek*”¹⁶³ ve benzeri gayet “sade”, gayet günlük ve “sıradan” addedilen cümleler kurabilmektedir. *Mevâ'idü'n-Nefâis* yanında Âlî'nin hacimli eseri *Künhü'l-Ahbâr*'ı ve *Füsûl*'u da bu tarz örneklerle doludur.

Künhü'l-Ahbâr üzerinden meseleyi genişletebiliriz. Bildiğimiz üzere Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ı bir tarih kitabı olmasının yanında çok güçlü ve zengin bir tabakat kitabıdır. Âlî'nin devrine gelinceye kadar-kendi devri de dahil olmak üzere- Osmanlı coğrafyasında yaşamış birçok devlet adamı, şair, meşayih, ulema ve sair bilim adamları onun eserinin tabakat kısmında kendisine yer bulabilmişlerdir. Âlî ilgili tabakat kısımlarında adı geçen kişilerin hayatlarına dair detayları, anekdotları, latifeleri sık sık paylaşmış ve bilhassa kendi dönemi için eleştirel olmaktan geri durmamıştır. O, bu tarz bir tabakat inşasında -biraz da anlatının doğası gereği- çok da ağıdalı olmayan, sade, günlük dilden beslenen bir üslup kullanmaktadır. Hatta yer yer yerdığı ve tatsız kabul ettiği Türkmenlerin dilinden ve diğer Oğuzların dillerinden de kullanımları ve alıntıları kitabına koymuştur¹⁶⁴. Ayrıca tabakat dışında eserinin siyâsî tarih kısmında da sık sık benzer bir dil ve üslubu tercih etmiştir. Bilhassa padişahların, şehzadelerin ve üst tabakadan Osmanlıların (yani *Âlice* söylessek *Rûmî*lerin) önemli hadiselerini değil de daha günlük, daha sıradan addedilen konuları ele aldığına yine o ağıdalı üslubunu bir kenara bırakıp hızlıca sade, şehirli konuşma/halk diline yakın bir üslubu benimseyebilmektedir. O kadar ki bazen padişahları, şehzadeleri konuştururken bile sade bir konuşma dilini tercih etmektedir. Bu durum bize şunu göstermektedir, tıpkı bugün bizlerin olduğu gibi o devrin insanının da -hâliyle Âlî'nin de- tek bir aidiyet ve hüviyeti yoktu, bilakis birçok aitlik ve kimliği kendi hayatlarında benimsemekte ve yaşamaktaydılar. Zaman zaman bu kimliklerden bazıları birbirine zıtmiş gibi gözükse de aslında bir arada bulunmasında hiçbir beis yoktur; beisten öte hayatın farklı ihtiyaçları, zaruretleri ve resmî ve gayr-ı resmî içtimâî ortamları bu “çok-aitlik ve çok-kimliklilik” durumunu icbar etmekteydi. Zaten çok muhtemeldir ki Âlî, mensubu olmakla övündüğü, sürekli bir propagandasını yapıp “üst/incelmiş” olarak gördüğü Rûmî kimliğinin yanında birçok “alt” kimliği de yaşamaktaydı. Sözelimi günlük muamelelerinde, aile ilişkilerinde, resmî olmasa da gayr-ı resmî hayatında, hısım akrabasıyla, çarşı pazar esnafıyla, “üst/incelmiş” bir kimliğe ve eğitime sahip olmayan tanıdıklarıyla ilişkisini sürdürürken yukarıda örnekleri verilen sade halk dilini kullanmakta, birçok günlük muamelesinde *Rûmî* üslubunu kullanmamakta (yahut

158 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ'idü'n-Nefâis*, 308.

159 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ'idü'n-Nefâis*, 349.

160 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ'idü'n-Nefâis*, 360.

161 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ'idü'n-Nefâis*, 377.

162 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ'idü'n-Nefâis*, 286.

163 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ'idü'n-Nefâis*, 291.

164 “*sa' b tağlara sığınmışlar, kuş uçmaz kulan yürümez, İblis değnekle yürür, Şeytan çarık ıpradup karğa sekmez tavuk nal giymeyince ötesine geçmez diyü beyne'l-Etrâk meseli meşhûr olan...*” Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi')*, TY, 5959, 144/a.

kullanamamakta) ve hatta yine muhtemeldir ki birçok devlet adamı, âlim ve şairle dahi günlük düzeydeki ilişkilerinde devrin halk arasında yaşayan sade dilini tercih etmekteydi. Yani Âli “üst” Rûmî kimliğinin yanında daha alt kimliği olarak Oğuz/Türkmen dil ve âdetlerinden önemli ölçüde etkilenen bir başka kimliği hayatında yaşamaktaydı.¹⁶⁵

Oğuz ve Türkmen kültürünün Âli'nin üzerindeki tesirine dair eserlerinde kısa pasajlar halinde de olsa bazı ipuçları bulmak mümkündür. Bunlardan bir tanesi “*Mevâ'id*”de geçen “*Kızıl Elma*” ibaresidir. Adı geçen ibarenin olduğu bölümde Âli aslında bambaşka bir mesele anlatmakta, bir meclisteki konuşma adabından bahsetmektedir. Bu adaba göre muhabbet birbirine karıştırılmamalı, Yemen'den bahsederken oraya “yakın” bölgeler diye Leh ve Çeh vilayetlerinden, hele hele Kızıl Elma'dan hiç bahsetmemelidir. Âli şöyle diyor;

“*Farazâ ki Yemen'den bahşolunurken Hutun'den söylemez. Min vechin kurb-ı mesâfeleri muqarrerdür; diyü ol münâsebeti ihtiyâr eylemez. Belki serî'u'l-fehm ıssı olup mülk-i Ermen'den söz açar. Şâhib-ı zann ü vehm olsa Engürüs vilâyetinden öte geçer. Göñlü olursa Leh ve Çeh vilâyetlerinde karâr etmeyüp Kızıl Elmâya dek yol açar.*”¹⁶⁶

Anlattığı konu ve verdiği diğer coğrafi misaller göz önünde bulundurularak bu alıntıda Âli'nin Kızıl Elma'dan kastının Viyana olması muhtemeldir.¹⁶⁷ Âli verilen örnekte bu kelimeyi sadece bir şehir ismi olarak kullanmış olsa da Oğuz kültüründe olan bir ifadeyi coğrafi bir nitelime olarak da olsa tercih etmesi onun bu kültürden kopmadığını, dahası onun mefhum ve kelimelerini kullanmakta bir beis görmediğini bize göstermektedir. Yine yukarıda örneği verildiği üzere Âli Oğuzların lisanında kullanılan bir tabiri kendi tezine delil olarak getirebilmekte, Oğuzların nezdinde Kayı Han'ın Iys bin Ishak olduğuna dair inanışlarını kendi görüşünü savunurken öne sürebilmektedir.¹⁶⁸

Bu bölümün bir neticesi olması bâbında Âli'nin şu ayrımların hepsine Türkî/Türkçe umumî ismini verdiğini söyleyebiliriz:

165 Tabakat anlatılarının ve günlük dil alıntılarının dışında Âli hem *Künhü'l-Ahbâr*'ında hem de başka eserlerinde bugün artık “arkaik” kabul edilen öz Türkçe kelimeleri ve Eski Anadolu Türkçesinden yadigâr gramer yapılarını kullanmaktadır. *Künhü'l-Ahbâr* gibi hacimli bir eserde bu tarz kelimelerin sayısı binleri bulmakta ve adı geçen gramer yapılarına da sık sık rastlanmaktadır. Bunların varlığı Âli'nin tamamen kopmadığı “alt” kimliklerinin tezahürüne birer delildir. Bilhassa kullandığı atasözü ve deyimlere bakmak bu konuda daha çok fikir verecektir.

166 Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâ'idü'n-Nefâis*, 285.

167 Kızıl Elma mefhumu için bkz. Orhan Şaik Gökyay, *Kızıl Elma* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018); Fahrettin Kırzioğlu, “Türk Milli Geleneğinde Kızıl Elma”, *Türk Tarih Dergisi*, sy Mart (1985): 31-36 Orhan Şaik Gökyay Kızıl Elma mefhumunu Osmanlılardan çok gerilere götürmekte ve eski Türklerdeki izini sürmektedir. Adı geçen eserindeki derleme makalelerinde Kızıl Elma'nın hem Osmanlılardan başka Oğuz Türklerinde de hem de Oğuzlardan başka Türklerde de olduğuna dair iddia ve deliller serdetmektedir. ; Kızıl Elma mefhumunun Kırgız Türklerindeki varlığı için bkz. Banıççek Kırzioğlu, “Kızıl Elma'nın Türklük İçin Anlamı ve Cengiz Aytmatov'un Kızıl Elma Hikâyesi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy 7 (1997): 89-100; Osmanlı fetih düşüncesinde Macaristan ve Viyana'nın yerini Kızıl Elma mefhumu ve tasavvuru üzerinden tartışan bir çalışma için bkz. Pál Fodor, “Osmanlı Fetih İdeolojisinde Macaristan ve Viyana: Târih-i Beç Kralı (17.yy)”, içinde *Kızıl Elma*, çev. Özgür Kolçak (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020), 65-102.

168 Oğuz geleneğinin ve Türkistan fikir ve bilgisinin Osmanlılardaki tesir ve aksine dair bkz Feridun M. Emecen, “Eski Bir İmajın Yeniden Keşfi- İlk Osmanlı Kroniklerinde Oğuz Geleneği ve Orta Asya Bilgisi”, içinde *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015), 151-60.

1. Kendi ağdalı Osmanlıcasına Türkçe demektir.¹⁶⁹

2. “Türkî-yi Nevâî” dediği, bugün Doğu Türkçesi/Çağatay Türkçesi gibi isimlerle andığımız dile Türkçe demektir.¹⁷⁰

3. Bugün Eski Türkiye Türkçesi olarak isimlendirilebilen Yunus Emre'nin, Şeyhî'nin, Şeyhoğlu Mustafa'nın diline Türkçe demektir.

4. Türkmenlerin diline Türkçe demektir.

5. Oğuzların diline Türkçe demektir.

Ancak kendi dilini “havass” dili kabul edip “avam”ın dilinden ayırmaktadır.¹⁷¹ Tıpkı “Rûmî” yaşayış tarzını “Türkmen” yaşayış tarzının karşısında ve ondan daha üst, incelmış ve kültürlü olarak addettiği gibi Rûmîlerin Türkçesini de diğer bütün Türkçelerden daha üstün tutmaktadır ve “*Mirkâtü'l-Cihād*”da bu keyfiyeti açıkça ifade etmektedir. Âli adı geçen eseri “eski” Türkçe'den kendi devrinin üslubuna çevirmiştir. Burada “kendi devrinin üslubu”ndan kasıt küberanın/havassın dilidir zira ona göre “vacip” olan bu üslupta yazmaktır, zaten avamın da bu tarz şeylere iltifatı yoktur:

“Egerçi 'arz-ı kudret kılmadum ben   Muḥayyel nazmı vâcib bilmedüm ben
Havâşşuñ muḳtezâsınca yazam ger   'Avâmuñ tab 'ı olmaz sipihre perver”¹⁷²

Bu minvalde Rûmî kimliğinin küberacı/elitist bir kimlik olması keyfiyetinin bir kez daha hatırlanmasında fayda vardır. Âli bunu yeri geldiğinde açıkça ifade de etmektedir. “*Mevâ'id*”inde “*Yoldan bucakdan yetişmiş ehrimenlerden istikâmet ummak ve sicil ve hucet akçası ile ğına bulmuş kuzât-ı Etrâk'den 'iffet ü emânet ümidin kılmak ḥuşûsâ ki bunuñ gibileri ya 'nî ki müddet-i 'ömrinde beş on kîse akçayı bir yirde görmeyen ğabîleri beytül-mâle karışdırmak ya müfettiş-i emvâl veyâḥud defter-dâr-ı şâḥıb-ı câh u zalâl idüp tam '-i ḥâmdan biri olsun diyü*

169 Hilyetü'r-Ricâl isimli eseri için “Türkî dilde üç bâb üzerine te'lif olındı” demektir Muna Özezen Yüceol, *Hilyetü'r-Ricâl ve Söz Varlığı* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011), 30; Âli'nin adı geçen kitabında Türkçe kökenli söz varlığının oranı bütün metin içerisinde yüzde onu geçmemektedir. Türkçe kelimeler arasında da fiiller en sık kullanılanlarındandır yani bağlaç, ek ve fiiller Türkçe ağırlıklıdır, hemen hemen bütün isim dağarcığı Arapça ve Farsçadır, fiiller de dahi Türkçe ana fiil durumunda çok az kullanılmış, çoğunlukla Arapça ve Farsça isimler Türkçe yardımcı fiiller ile fiilleştirilmiştir. Ancak cümle diziminin ve fiillerin Türkçe oluşu her şeye rağmen Türkçeyi baskın dil hâline getirmiştir. Bir nevi Âli Türkçe iskelet üzerine Arapça ve Farsça'yı giydirmektedir. Özezen Yüceol, 86; Ancak Türkçe oranının daha yüksek olduğu eserleri de mevcuttur. Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâ'idü'n-Nefâis*.

170 Türkçe unsurların terkedilip yerine Arapça ve Farsça unsurların koyulması, inşa tarzı olarak kadim Arap ve Fars edebiyatlarının inşa tarzının tercih edilmesi ve bu minvalde üst/kübera dili olarak adlandırılan tarz ve üslupta Türkçenin etkisinin ve varlığının azaltılması keyfiyeti Osmanlılara ve Osmanlı coğrafyasına has değildir. Çağatay Türkçesiyle yazan müellifler de benzer bir üslup ve tarzı yer yer benimsemişlerdir. Bu doğrultuda Âli'nin ve Osmanlıdaki çağdaşlarının inşasına benzeyen bir örnek için bkz. Necati Demir ve Özkan Aydoğdu, haz. *Oğuzname [Kazan Nüshası]: İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2015).

171 Gelibolulu Mustafa Âli'nin düzyazı üslubu hakkında bkz. Andreas Tietze, “Gelibolulu Mustafa Âli'nin Düzyazı Biçemi”, içinde *Neşrin İnşası: Düzyazıda Dil, Üslup ve Türler*, ed. Selim S. Kuru, Müjgan Çakır, ve Hanife Koncu (İstanbul: Turkuaz Yayınevi, 2010), 188-215.

172 Gelibolulu Mustafa Âli, *Mirkâtü'l-Cihād*, 62.

*ısmarlamak gayetle yañlıştır.*¹⁷³ diyerek “yoldan bucakdan yetişmiş”lerin ve Türkmenlerin defterdarlık gibi önemli bir mevkiden uzak tutulmaları gerektiğini söylüyor. Yine “*huddām*”a dair bir başka anlatıda edepli “içoğlanların” arasına “*Evlād-ı Etrāk*’den *nā-cins ecnebileri getirüp sokmak*”ın münasip olmadığını anlatırken Türkmenlerden bu defa “*ecnebil*er” olarak bahsetmektedir. Buradaki “*ecnebi*” lafzıyla Âlî Türkmenlerin küberacı tavra göre yabancı oluşlarına vurgu yapmakta ve bir kere daha *Rûmî*leri Türkmenlerden farklılaştırmaktadır. Ayrıca “*Urbān*” dediği bedevî Araplardan bahsederken de “*ecnebi*” lafzını kullanmaktan çekinmemekte ve sadece göçebe Türklere/Türkmenlere değil aslında *Rûmîlik* hayat tarzının yabancıları olan bütün bedevî ve göçmenlere aynı yakıştırmayı yapmaktadır.¹⁷⁴ Meselenin iktisadî, sosyal ve sınıfsal yönüne dair de Âlî’de pasajlar mevcuttur çünkü bu durum sadece kültürel olarak farklı/aşağı görme meselesinden öte ayrıca bir nevi sınıfsal bir farklılığı da vurgulamaktadır. Âlî, “*Nushatü’s-Selâtin*”de “*Etrāk-ı avām*”ın İstanbul, Bursa, Edirne gibi başkentlere ve diğer büyük şehirlere giderek oradaki iktisadî nizamı bozduklarını, bu şehir halklarının gelirlerinin azalmasına ve yiyecek sıkıntısına düşmelerine sebep olduklarını, büyük şehirlerde çalışıp vergi vermediklerini ve ayrıca göç ettikleri için eskiden verdikleri çift bozan vergisini de vermediklerini belirtip bu “*Etrāk*” tayfasına ticaretin gerekmediğini, onların çift bozan vergisiyle hizmet etmelerinin yeterli olduğunu vurgulamaktadır.¹⁷⁵ Âlî, devrindeki sınıf farklılığının aynen korunması gerektiğini düşünmekte ve farklı toplumsal tabakalar arasında geçişkenliklere pek sıcak bakmamaktaydı. *Rûmî*-Türkmen/*Etrāk* “çekişme”sini bu gözle de ele almakta fayda vardır.¹⁷⁶ Ayrıca, yine buradaki tavrının sadece tek bir kavme- diyelim ki *Etrāk* taifesine- karşı olmadığını belirtmeliyiz. Adı geçen eserinde, *Etrāk*’ı sadece ticarete değil devlet yönetimine de layık görmediği pasajlarda sadece *Etrāk*’a değil “*Ekrâd*” diye nitelendirdiği Kürtlere de devlet yönetiminden pay verilmemesi gerektiğini söylemektedir.¹⁷⁷

Makalenin hemen başında Âlî’nin *Rûmî* kimliğini büyük bir gurur ile benimsediği, her fırsatta onu yüceltip bir nevi *Rûmî* kavmiyetçiliği yaptığı belirtilmişti. Bunun tutarlı bir örneğini Âlî’nin “*Hālātu’l-Kāhire mine ’l-’Ādāti ’z-Zāhire*” isimli eserinde görüyoruz. Onun genelde ve kısaca Mısır, özelde ve detaylıca Kahire gözlemlerini içeren bu eserde Âlî sık sık *Rûmî* ile Mısırlıy/Kahireliyi, *diyâr-ı Rûm* ile Mısır’ı karşılaştırmakta ve hiç de şaşırtıcı olmayacak bir şekilde galip gelen her daim *Rûmî* ve *diyâr-ı Rûm* olmaktadır. Örneğin; *Rûm*’un askerleri hep daha cesurdur, cihada daha gönüllü ve savaşmaya daha yatkındır ¹⁷⁸, hatipleri daha belîğ

173 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ'idü'n-Nefâis*, 330.

174 Tietze, *Muştafâ 'Âli's Description of Cario*, 137-38.

175 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nüşatü's-Selâtin (Siyaset Sanatı: İnceleme-Sadeleştirme-Metin-Tıpkıbasım)*, haz.. Faris Çerçi (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015), 333-34.

176 “Ne revâdur ki, bir bölük *Etrāk* /*Hind*’e varmış gibi ticâret ide

Çok mudur-kim hazîneye her sâl / Çift bozan resmiyle hidmet ide?”, Gelibolulu Mustafa Âlî, 334.

177 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nüşatü's-Selâtin*, 340.

178 Tietze, *Muştafâ 'Âli's Description of Cario*, 133-35.

ve hitabete kadir¹⁷⁹, meşayihî ve dervişleri seyr ü sülûkuna daha bağlı¹⁸⁰, havası daha latif¹⁸¹, kadınları daha güzeldir¹⁸². Hatta Âli Rûm'un ve Rûm'dan gelen her şeyin Mısır ve Kahire için birer nimet, birer ganimet olduğunu açıkça söylemektedir.¹⁸³ Bu örnekler Âli'nin “Rûmîci” tavrını ortaya koymaktan başka yukarıda birkaç vesileyle değinilen merkez-kenar ilişkisine dair bazı bilgileri de işmar ile göstermektedir. Mısır ve Kahire büyük, zengin, nimetleri bol, halkı anlayışlı, Arap şairlerinin övmekten kendini alamadıkları beldelerdir¹⁸⁴; yine de bütün bu büyüklük ve zenginliklerine rağmen kenardadırlar, Âli'nin zihnindeki *diyâr-ı Rûm*'un ötesindedirler. Belki bu bölgeleri de Rûm Padişahı olan Osmanlı sultanı yönetmekteydi, bu sebeple genel adlandırmada oralar da *diyâr-ı Rûm*'du. Ancak Âli'nin Osmanlı'ya has kıldığı Rûmîliğin yaşandığı *diyâr-ı Rûm*'dan farklıydı, bu sebeple kenardaydı. Yukarıda paylaşılan ve sürekli Rûmî'nin galip geldiği örneklerin yanında onlarca ve onlarca örnekte de Âli herhangi bir değer yahut yargı belirtmeden *diyâr-ı Rûm*-Mısır/Kahire karşılaştırması yapmaktadır. Çünkü her ne kadar her ikisi de Devlet-i Aliyye'nin idaresinde olsalar da Âli'nin asıl vatani ve Devlet-i Aliyye'nin merkezi *diyâr-ı Rûm* idi.

Sonuç

Osmanlılar son derece merkezîleşmiş bir devlet kurdular ve bu kurdukları devleti korumak için büyük bir çaba sarf ettiler. Âli'nin formüllemesiyle Anadolu-Rumeli merkezli ve çevredeki bölge ve eyaletleri de içine alan bu “bölgesel devlet” bu hâliyle çağdaşları Safevî, Özbek ve Timur-Babürlü devletlerinden ayrılmaktaydı¹⁸⁵. Âli, çağdaş kadar muadil de gördüğü bu devletlerden Osmanlı Devleti'ni kendine has bir şekilde geliştirdiği Rûmî kavramı ile ayırmakta ve bilhassa mezkûr merkeze dair kültürel, askerî, siyasî, sanatsal üretim ve faaliyetleri Rûmîlikle ilişkilendirilmekteydi. Ancak bu “Rûmî”liğin illâ ki “Türk”lük kavramının zıttı olmadığı, bir antitez oluşturmadığı hele hele bir düşmanlık, sürekli bir hor görme durumunun meşrulaştırıcı mefhumu olmadığı yukarıdaki örneklerle izah edilmeye çalışılmıştır.¹⁸⁶ Bilakis, Rûmîlik kaynağını ve kökenini Türklerden almakta, özellikle dil ve devlet idaresi noktasında Türkistan geleneği sık sık vurgulanmakta ve dilin bütün varyantları Türkçe olarak nitelenmektedir. Bu bağlamda “Türk” kelimesini nasıl kullandığına, onu genel ve özel anlamlarıyla nasıl ele aldığına değinilip örnekler verilmiş, aynı süreç “Türkmen” kelimesi için de tekrarlanmaya çalışılmıştır. Bu örnekler “*Türk soyuna yabancı Osmanlı aydınları*”¹⁸⁷ görüşünü de çürütecek niteliktedir zira eğer “Osmanlı aydını” şeklinde bir terkip ile bir kesimden bahsedeceksek hem

179 Tietze, *Muṣṭafâ 'Âlî's Description of Cario*, 122.

180 Tietze, *Muṣṭafâ 'Âlî's Description of Cario*, 123.

181 Tietze, *Muṣṭafâ 'Âlî's Description of Cario*, 117.

182 Tietze, *Muṣṭafâ 'Âlî's Description of Cario*, 106.

183 Tietze, *Muṣṭafâ 'Âlî's Description of Cario*, 126.

184 Tietze, *Muṣṭafâ 'Âlî's Description of Cario*, 92.

185 Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli*, 285-86.

186 Feridun Emecen, “Osmanlılarda Türklük Kavramı Üzerine Notlar: Aşğılama Edebiyatı Miti” İlk Osmanlılar (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016) s. 285-294.

187 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c. II (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1971), 129.

devlet kademelerindeki vazifeleri hem yazdığı eserler hem de savunduğu ve serdettiği fikirlerle bu terkinin en baştaki birkaç temsilcisinden biri Gelibolulu Mustafa Âli olsa gerektir. Elbette bu minvalde Âli'nin bugünkü anladığımız mânâda bir “Türkçülük ve Türklük” iddiasının olmadığını, ona göre Osmanlıların bütün zafer ve başarılarında “*ûtilâ-yı şân*” bulan şeyin İslam ve Osmanlı Hanedanı olduğunu zikretmekte fayda vardır lâkin bu durumun yabancılaşma için yeterli bir delil teşkil etmeyeceği de aşikârdır.

Ayrıca makale boyunca Âli'nin Osmanlı Devleti'ni ve hanedanı önceleyen tavrı da adı geçen kavramlar üzerinden gösterilmeye çalışılmıştır. Zira Âli neredeyse tam bir kullanım standardı oluşturacak şekilde Osmanlı Devleti ile savaşıyor, çatışıyor, anlaşamayan kavim ve milletler için tahfif edici sıfat ve lakaplar tercih ederken aynı kavim ve milletlerden kimseler Osmanlıların yanında durup savaştıkları zamanlarda ise çoğunlukla taltif edici sıfat ve lakaplara yönelmektedir, bu minvalde makalede Âli'nin genel olarak millet/ümme/kavim/kabile vb. mefhumlara yüklediği anlamlar ve kullanımlara da değinilmiştir. Bilhassa “yeni bir millet” olarak adlandırdığı *Rûmî* kavramından ve bu kavramla beraber oluşturulan “*vilâyet-i Rûm, memleket-i Rûm*” tabirlerinden neleri kastettiği kullanımdaki çokanlamlılıkla gösterilmeye gayret edilmiş, ayrıca Âli'nin *diyâr-ı Rûm*'un sınırlarını nereden başlatıp nereden bitirdiğine dair karineler yakalanmaya çalışılmış, bilhassa kendisinin de bir “merkez-kenar” ayrımı yaptığı örneklendirilmiştir. Bundan başka Rûmî'liğe dair kültürel ve dilsel tanımlamalarının yanı sıra yaptığı biyolojik tariflere de değinilmiş, Türk/Türkmen ve Etrâk kelimelerini kullanım şekli de makaledeki “yoğun veri trafiği” ile ortaya koyulmuştur. Çıkan netice olarak Âli'nin Türk kelimesini bugünkü kullanımımıza yakın bir şekilde bazen bütün Türk kavimlerini ve boylarını kapsayacak şekilde şemsiye bir kavram olarak kullandığını bazen Türk kelimesini Türkmen ile eşanlamlı olarak kullandığını, bu kelimelerin çoğulu olan Etrak'ı da bazen Türk'ün bazen de Türkmen'in çoğulu olarak kullandığını söyleyebiliriz. Bu olgunun diğer kavimler için de geçerli olduğunu öne sürebiliriz, şöyle ki “Arap” kelimesini hem bütün Arapları ve Arap kabilelerini kapsayacak şekilde kullanmakta, “Arap” lafzından da biraz da bugün olduğu gibi bütün Arapları kastetmekteydi. Ancak yine aynı “Arap” lafzı ile bazı yerlerde bedevî Arapları kastetmekte ve “*Urbân*” lafzını bu bedevî Arapların çoğulu olarak tercih etmekteydi. Âli hem Türkleri hem de Arapları evvela kadim topluluklardan sayıp onların eserler vermiş az sayıdaki milletlerden olduğunu zikretmekte ancak daha sonra yine aynı lafızları kullanarak bu toplulukların belirli bir kesimini sürekli yerip aşağılamaktadır. Âli'nin takdir ettiği ve eserlerini zikrettiği Türkler ve Araplar şehirli yani hadarî olanlardır. Bu kavimlerin şehirde yaşayanlarına ve yaşadıkları şehirlerde belirli bir ilmî ve kültürel olgunluk yakalamış olanlarına Âli saygı duymaktadır. Lâkin her iki kavmin de göçebelerinin/bedevilerinin hayat tarzını kabullenememektedir. Bir diğer husus olarak ise hem Türk, Türkmen ve Etrak'lara karşı hem de diğer bütün milletlere karşı kullandığını bazen aşağılayıcı bazen yüceltici tabirlerin aslında birer bürokratik tabir olduğunu, yeri geldiğinde aynı milletin farklı hizipleri için aynı paragrafta devlete karşı konumlarına göre farklı ifadeler kullandığını söyleyebiliriz. O kadar ki bulunduğu

her fırsatta yediği Türkmenler ile gayr-i Müslimlerde Osmanlılar ile ittifak kurduklarında övgü ile bahsetmekten çekinmemektedir. Bu doğrultuda makale boyunca Âli'nin külliyatından paylaşılan veriler “*Etrâk-ı bî-idrak*” lafzıyla klişeleşen “Osmanlıların Türkleri aşağıladığı” mitinin klişelerine de cevap verir niteliktedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*. C. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1971.
- Atsız, Nihal. *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya: Birgili Mehmed Efendi, Ebussuud Efendi, Mustafa Âli*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015
- Aydın, Suavi. “Etnik Bir Ad Olarak Türk Kavramının Sınırları ve Genişletilmesi Üzerine”. *Birikim Dergisi*, sy 71-72 (Nisan 1974): 50-64.
- El-Kavâninü'l-Külliyeye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*. haz. Çögenli, M. Sadi, Nevzat H. Yanık, ve Recep Toparlı, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999.
- Demir, Necati, ve Özkan Aydoğdu, haz. *Oğuzname [Kazan Nüshası]: İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.
- Duman, Muhammed Fatih. “Gelibolulu Mustafa Âli'nin Zübdetü't-Tevârih Adlı Eserinin 1-111. Varakları Arası Edisyon Kritiği”. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Durak, Koray. “Who are The Romans? The Definition of Bilād al-Rūm (Land of the Romans) in Medieval Islamic Geographies”. *Journal of Intercultural Studies* 31, sy 3 (Haziran 2010): 285-98.
- Emecen, Feridun M. “Cihangirliğin Yeniden İnşası: 'Sahib-Kıran' Sultan Selim Han”. İçinde *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*, 155-75. İstanbul: Kapı Yayınları, 2020.
- . “Eski Bir İmajın Yeniden Keşfi- İlk Osmanlı Kroniklerinde Oğuz Geleneği ve Orta Asya Bilgisi”. içinde *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015.
- . *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015.
- . “Kayılar ve Osmanlılar: Sahte bir Kimlik İnşası mı?” İçinde *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri (5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri)*, 237-44. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2015.
- . “Osmanlı Tarihinin İlk Büyük Savaş Anlatımı: Osmanlılarla Karamanlılar Arasındaki Frenkyazısı Muharebesi (1386/87)”. *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, sy 49 (2017).
- . “Osmanlılar Türklük Kavramı Üzerine Notlar: Aşağılama Edebiyatı Miti”. içinde *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul: Timaş Yayınları

- Erdem, Hakan. "Osmanlı Kaynaklarından Yansıyan Türk İmaj(lar)ı". İçinde *Dünyada Türk İmgesi*, editör Özlem Kumrular. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.
- Fleischer, Cornell H. Fleischer. *Tarihçi Mustafa Âli/ Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati (1541-1600)*, 2013.
- Flemming, Barbara. "Political Genealogies in the Sixteenth Century". *Osmanlı Araştırmaları*, sy 7-8 (1988): 129-37.
- Fodor, Pál. "Osmanlı Fetih İdeolojisinde Macaristan ve Viyana: Târih-i Beç Kralı (17.yy)". İçinde *Kızıl Elma*, çeviren Özgür Kolçak. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020.
- Gelibolulu Mustafa Âli. *Câmi 'u'l-Buhûr der Mecâlis-i Sûr*. haz. Ali Öztekin. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.
- . *Fusûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd (Müşkül Meselelerin Çözümü ve Gelir Gider Dengesinin Tertibi)*. haz. Süleyman Lokmacı ve Rukiye Özdemir. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2020.
- . *Kühû'l-Ahbâr (1. ve 2. Ciltleri)*. haz. Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020.
- . *Kühû'l-Ahbâr*. haz. Ali Çavuşoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- . *Kühû'l-Ahbâr (Rûkn-i Evvel)*. Konya: Mevlâna Müzesi, İhtisas Kitaplığı, 3087.
- . *Kühû'l-Ahbâr (Rûkn-i Evvel)*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan, 1119.
- . *Kühû'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, 5959.
- . *Kühû'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Fatih, 4225.
- . *Kühû'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa, 765.
- . *Kühû'l-Ahbâr (Rûkn-i Râbi)*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 3407.
- . *Mevâ'idü'n-Nefâis fi-Kavâ'idi'l-Mecâlis*. haz. Mehmet Şeker. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- . *Mirââtü'l-Cihâd [Cihadın Basamakları]: Dil İncelemesi-Metin-Dizin*. haz. Ali Akar. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016.
- . *Nusret-nâme*. haz. Mustafa Eravcı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- . *Nüşatü's-Selâtin (Siyaset Sanatı: İnceleme-Sadeleştirme-Metin-Tıpkıbasım)*. haz. Faris Çerçi. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015.
- Gökyay, Orhan Şaik. *Kızıl Elma*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018.
- Göyünç, Nejat. "Osmanlı Devleti Hakkında-Kuruluşunun 700. Yılı Münasebetiyle-". *Cogito (Osmanlılar Özel Sayısı)*, sy 19 (1999): 88-92.
- Gündüz, Tufan. *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri 1540-1640)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.
- . "Münşî İskender Bey'e Göre XVII. Yüzyılda İran Sahasında Türkler, Türkmenler ve Kızılbaşlar". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 22 (Bahar 2015): 121-32.
- Kafadar, Cemal. *Kendine Ait Bir Roma Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*. 3. bs. İstanbul: Metis Yayınları, 2019.
- Kara, Güllhizar. "Gelibolulu Mustafa 'Âli'nin 'Nâdirü'l-Mehârib' Adlı Eserinin Edisyon Kritiği ve Muhtevasının Değerlendirilmesi". Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, 2009.
- Kaşgarlı Mahmud. *Divânü Lügat-it Türk: Metin, Çeviri, Notlar, Dizin*. haz. Ahmet Bican Erçilasun ve Ziyat Akkoyunlu. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2018.
- Kaymaz, Nejat. *Kuruluştan "Lâle Devri"ne Osmanlı İmparatorluğu: Çıplak Gözün Gördükleri*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002.

- Kırzioğlu, Banıççek. “Kızıl Elma'nın Türklük İçin Anlamı ve Cengiz Aytmatov'un Kızıl Elma Hikâyesi”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy 7 (1997).
- Kırzioğlu, Fahrettin. “Türk Milli Geleneğinde Kızıl Elma”. *Türk Tarih Dergisi*, sy Mart (1985).
- Kütükoğlu, Bekir. “Âli Mustafa Efendi”. içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, II:414-16. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Özbaran, Salih. *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rum / Rumi Aidiyet ve İmgeleri*. 3. bs. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- Özezen Yüceol, Muna. *Hilyetü'r-Ricâl ve Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatları, Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2016.
- Şentürk, Ahmet Atillâ. *Osmanlı Şiiri Antolojisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Tietze, Andreas. “Gelibolulu Mustafa Âli'nin Düzyazı Biçemi”. İçinde *Neşrin İnşası: Düzyazıda Dil, Üslup ve Türler*, editör Selim S. Kuru, Müjgan Çakır, ve Hanife Koncu, 188-215. İstanbul: Turkuaz Yayınevi, 2010.
- . *Muştafâ 'Âli's Description of Cario of 1599: Text, Transliteration, Translation, Notes*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975.
- Togan, Zeki Velidi. *Oğuz Destanı- Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*. İstanbul: Enderun Kitapevi, 2013.
- Witteck, Paul. “Rûm Sultanı”. içinde *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.
- Yazıcızâde 'Alî. *Seļçuk-nâme (İndeksli Tıpkıbasım)*. haz. Abdullah Bakır. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Teoriden Edebî Metne Mustafa Miyasoğlu'nun Gelenek Algısı*

Literary Text to Theory From Mustafa Miyasoğlu's Perception of Tradition

Murat Yusuf ÖNEM¹ , Selim SOMUNCU²

*Bu makale birinci yazarın doktora tezinden üretilmiştir.

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Murat Yusuf Önem (Dr.),
Uluslararası Balkan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Türkçe Öğretmenliği Bölümü, Üsküp,
Kuzey Makedonya
E-posta: m.onem@ibu.edu.mk
ORCID: 0000-0003-4279-4059

Selim SOMUNCU (Doç. Dr.),
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi,
Fen- Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Kahramanmaraş, Türkiye
E-posta: selimsomuncu@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9014-0944

Başvuru/Submitted: 16.09.2021

Revizyon talebi/Revision requested:
27.03.2022

Son revizyon/Last revision received:
27.03.2022

Kabul/Accepted: 29.03.2022

Atıf/Citation: Önem, Murat Yusuf, Somuncu, Selim. "Teoriden Edebî Metne Mustafa Miyasoğlu'nun Gelenek Algısı" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 1 (2022): 315-336.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.996442>

ÖZ

Evrensel ve toplumsal tecrübenin bizzat kendisi olması açısından gelenek, sosyal alanlarda varlığını ve itibarını koruyan bir kavram olarak karşımıza çıkar. Kültürel boyutundan dolayı sosyal alanla sürekli iç içe oluşu, onun kavram olarak geniş bir kullanıma sahip olmasını sağlar. Bundan dolayı gelenek, özellikle edebiyat alanında incelenmeye değer bir kavram olarak görülür. Gelenek, Mustafa Miyasoğlu'nun düşüncesinde önemli bir yere sahip olduğu gibi hikâye ve romanlarının da içeriğini oluşturur. Gelenek kavramını "değişen ve değişmeyen" olarak ikiye ayıran Miyasoğlu, değişen dinamik kısmı toplumsal hayatın tarih içindeki üretimini kapsayan kültürel unsurlar olarak görür. Statik olan ve değişmemesi gereken kısım ise vahiyle gelmiş Kur'anî unsurlardır. Bu durumda Miyasoğlu, gelenekçilik ve gelenekselcilikten mürekkep bir anlayışı benimser. Her iki anlayışın da sürdürülerek yeniden aktarımının sağlanmasında sanatın özellikle edebiyatın rolünü önemser. Gelenekçilik, yazarın eserlerinde geniş kültürel boyutunun yanı sıra modernizm eleştirisi, din ve İslamcılık şeklinde de karşımıza çıkar. Bu çalışmada, Miyasoğlu'nun gelenek ile ilgili düşünceleri üç kategoride incelenmiştir. Bu kategoriler oluşturulurken Miyasoğlu'ndaki gelenekçiliğin ana unsurları dikkate alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Mustafa Miyasoğlu, Gelenek, Edebiyat, Hikâye, Roman

ABSTRACT

Tradition is a universal social experience that has preserved its existence and reputation in social fields. Its cultural dimension and continuous intertwining with the social field enable it to be a widely used concept. Thus, tradition is a notion worth studying, especially in the field of literature. Tradition has an important place in Miyasoğlu's thought and constitutes the content of his stories and novels. Miyasoğlu divides the concept of tradition into "changing and unchanging." The changing, dynamic part represents the cultural elements that include the production of social life in history. In contrast, the unchanging, static part represents the Quranic elements that came with revelation. In this case, Miyasoğlu adopts an understanding of traditionalism. He attaches importance to the role of art, especially literature, in maintaining and transferring both concepts. Traditionalism appears in the writer's works in the form of criticism of modernism, religion, Islamism, and its broad cultural dimension. In this

context, the thoughts of Mustafa Miyasoğlu about tradition were examined under three categories: Miyasoğlu against Western-Centered Thought Movements and Modernism, Miyasoğlu against Turkish Modernization after the Republic, and Language and Tradition in Miyasoğlu. While creating these categories, the main motives of traditionalism, according to Miyasoğlu, were considered.

Keywords: Mustafa Miyasoğlu, Tradition, Literature, Story, Novel

EXTENDED ABSTRACT

Tradition is a universal social experience that has preserved its existence and reputation in social fields. Its cultural dimension and continuous intertwining with the social field enable it to be a widely used concept. Thus, tradition is a notion worth studying, especially in the field of literature.

Tradition has an important place in Miyasoğlu's thought and constitutes the content of his stories and novels. Dividing the concept of tradition into two as "changing and unchanging," Miyasoğlu sees the changing, dynamic part as cultural elements that include the production of social life in history. The unchanging, static part in contrast, refers to the Quranic elements that came with revelation. In this case, Miyasoğlu adopts an understanding of traditionalism. He attaches importance to the role of art, especially literature, in maintaining and transferring both concepts. Traditionalism appears in the writer's works in the form of criticism of modernism, religion, Islamism, and its broad cultural dimension.

In this context, the thoughts of Mustafa Miyasoğlu about tradition were examined under three categories: Miyasoğlu against Western-Centered Thought Movements and Modernism, Miyasoğlu against Turkish Modernization after the Republic, and Language and Tradition in Miyasoğlu. While creating these categories, the main motives of traditionalism, according to Miyasoğlu, were considered.

In Turkish modernization, tradition has not been completely broken. The relationship established with tradition has been worn, interrupted, and sometimes lost its power. The negative attitude developed against tradition has taken a disproportionate state and turned into ontological denial from time to time. The demand for the new and the thought that tradition prevents innovation brought about disruptions in culture and art. While the connection with tradition was maintained in terms of form and content in the period when literature started being Western-oriented, a complete formal transformation was achieved afterward. Although the form and content did not completely transform into each other despite the intense nationalism after the proclamation of the Republic, there were breaks from tradition in terms of content. Along with the distanced attitude toward religion in the official ideology (some abuses under the guise of religion were also effective in this regard), grounds were formed where tradition was marginalized and ignored. The struggle of Mustafa Miyasoğlu for tradition on such grounds is critical. It can be said that the break with tradition is constructed by official discourse and civil circles, but in any case, it is a disconnection between tradition and society in the form of political domination.

His discourse shows that Miyasoğlu adopted the weak and oppositional wing of traditionalism instead of the “socialist realism” movement, which was an important trend in the years of his active literary life. Traditionalism appears as an objection to modernism in addition to conservatism, nationalism, and Islamism in the author’s works. While Miyasoğlu defends the traditionalist understanding in his writings, he tries to create the ground for the application of the concept he theorized in his other types of writings by turning to tradition in his stories and novels. Miyasoğlu considers art and literature a function that searches for the secret of the universe and tries to solve it. He states that the physically perceived universe enters the field of science, and the emotionally perceived universe enters the field of literature. He states that success will decrease in proportion to the artist’s distance from the society he comes from; therefore, the artist will remain on a narrow and shallow ground.

1. Giriş

Gelenek, geçmişte oluşan bir değer veya yöntemin günümüze ya da belli bir döneme kadar sürmesiyle ilgilidir. Böylece geçmişini olan her alan (bilim, sanat, spor, meslek vb.) için gelenekten söz edilebilmesi ona son derece geniş bir kavram olma özelliği kazandırır. Farklı disiplinlerde farklı gelenek tanımlarının olması buradan ileri gelir.

Gelenek, evrensel ve toplumsal tecrübenin bizzat kendisi olması yönüyle sosyal alanlarda varlığını hissettirdiği gibi teorik olarak da özgül ağırlığı olan bir kavramdır. Kültür boyutuyla bakıldığında sosyal hayatla sürekli iç içe olması ve aynı zamanda kullanım alanının genişliği, geleneğin toplum bilim literatürünün önde gelen kavramlarından biri olması sonucunu doğurur. Farklı disiplinlerde farklı gelenek tanımlarının olması da aslında kısmen buradan kaynaklanır.

Avrupa dillerinde “gelenek” kelimesinin karşılığı olarak “tradition” kelimesini görüyoruz. “Tradition” “Bir nesilden diğerine aktarılan inanç ve alışkanlıklar” olarak açıklanmaktadır.¹ Bu sözcük Latince “tradere” den türemiştir. “tradere” kurtuluş, bir bilginin elden ele aktarılması bir öğretiyi başkalarına iletmek, teslim olmak ya da ihanet etmek şeklinde açıklanır.² Larousse 'ta verilen anlama koşut olarak İngilizce-Osmanlıca bir sözlükte “Tradition”, “ecdattan naklolunan rivayet, hadis-i şerif” şeklinde de karşılır.³

Toplumda bir gelenekten söz edilebilmesi için miras olarak aktarılan, toplumca kabul edilmiş bir değer manevi olarak kültürleşmesi öncelenir.⁴ Hançerlioğlu örf, âdet, görenek kavramlarıyla geleneğe açıklık getirirken toplumun yazılı olmayan normlarına işaret eder.⁵ Gordon Marshall geleneği sosyolojik açıdan tanımlarken “norm ve değerleri benimseyip aşılardan, gerçek ya da hayali bir geçmişle süreklilik gösteren ve genellikle yaygın biçimde benimsenen ritüeller ya da başka sembolik davranış biçimleriyle ilişkili toplumsal pratikler kümesi” ifadelerini kullanır.⁶

Gelenek kavramının klasik dönem filozofları arasında da tartışılmış olması onun düşünce açısından önemini gösterir. Modernizmin gelenekten yüz çevirmesi bugünkü toplumsal problemlerle ilişkili görülür. Platon' nun “Başlangıç bir tanrı gibidir, insanlar arasında kaldığı sürece her şeyi kurtarır.”⁷ sözü de bu doğrultuda yorumlanabilir.

Batı'da geleneğin doğru anlaşılması için yapılan çalışmalardan Edward Shils'in *Tradition*'ı son derece dikkate değer bir çalışmadır. Shils bu çalışmasında geleneğin tarihî süreç içerisinde nasıl ötekileştirildiğini izah ederken geleneğe karşı güncel bakışı kritik eder. Shils, 20. yüzyılda geleneğe itibar etmenin kötü bir şey olduğunu düşünürken toplumun giderek mükemmelleştiğini kabul eden birçok entelektüelin varlığından söz eder. Kısmen de olsa geleneğin yanında bir tavır sergilerken modernizme karşı şüphelerini de ortaya koyar. Bu kuşku “eğitilmiş sınıflar”

1 Oxford University, Oxford Advanced Learner's Dictionary (London: Oxford University Press, 1995).

2 Mustafa Armağan, Gelenek (İstanbul: Ağaç Yayınları, 1992), 14.

3 J.W Redhouse, A Lexicon English and Turkish (Constantinople: Boyajian, 1884).

4 Özer Ozankaya, Temel Toplum Bilim Terimleri Sözlüğü (İstanbul: Savaş Yayınları, 1984).

5 Orhan Hançerlioğlu, Toplum Bilim Sözlüğü (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986), 150.

6 Gordon Marshall, Sosyoloji Sözlüğü, çev. O. Akınhay, D. Kömürçü (Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 1999), 258.

7 Hannah Arendt, Geçmişle Gelecek Arasında, çev. Bahadır Sina Şener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 155.

içinde henüz çok yaygınlaşmadığından geleneksel kurumların “revizyonu” ya da “ıskartaya çıkarılması” düşüncesi sürdürülmüştür.⁸

Geleneğin görünür kılındığı önemli alanlardan biri edebiyattır. Yeni Eleştiri okulunun kurucusu T. S. Eliot’ın edebiyat üzerine düşüncelerinin oluşumunda geleneğin önemli bir yeri vardır. Eliot’a göre gelenek, edebiyat ve eleştiri ile ilgili tüm uğraşmayı anlamlandıran bir kavramdır. Bir dil ve kültür çerçevesinde oluşturulan edebiyatın “organik bütün bir yapı” kurduğu düşüncesi çağımızda tüm dünya edebiyatını da içine alan yapıyı meydana getirir. Böylece şair ve yazarların gelenekten faydalanmaları ve ona katkı sağlamaları döngüsel bir gerçekliği oluşturur.⁹

Müstakil bir geleneksel edebiyat teorisi oluşturma noktasında önemli gayretleri olan bir diğer isim de Coomaraswamy’dır. Geleneği dinle bütünleştiren, hatta tamamen din ve Tanrı eksenli bir gelenek tasavvuru kuran Coomaraswamy sadece edebiyatta değil, folklorda, mitolojide, şiirde, felsefede, metafizikte ve sanatta Tanrı’nın ayak izlerini görür¹⁰. Geleneği bu Tanrısallık üzerinden tanımlar. Bu tasavvurda baskın renkleri Hristiyan teoloji ve Hind mistisizmi oluşturur.

Mustafa Miyasoğlu, Cumhuriyet sonrası Türk modernleşmesinin toplumda tüm kurumlarıyla görünür kılındığı bir dönemde, 1946’da dünyaya gelir. Tek Parti dönemi bitmiştir ancak demokrasinin varlığından tam anlamıyla bahsetmek henüz mümkün değildir. Miyasoğlu’nun yazı hayatı Demokrat Parti’nin yönetime gelmesinden sonra başlar. Yazarın edebî kişiliğinin oluşumu Millî Mücadele döneminin önemli yayımlarından olan Dergâh mecmuasına ve buradaki millî, manevi değerler üzerine kurulan çizgiye dayandırılabilir. Bu çizgi çok daha eskilere de götürülebilir. Cumhuriyetin ilk döneminde Batılı devletler seviyesine ulaşma ve onları geçme hedefi ile ulusal bir bilinç oluşturulmaya çalışılırken Millî Mücadele sonrasında insanımızı bir arada tutan gelenek değerlerinden uzaklaşmalar izlenir. Tek Parti döneminden sonra nispeten daha demokratik bir atmosferin oluşmasıyla Necip Fazıl, Nurettin Topçu; daha sonra Sezai Karakoç, Nuri Pakdil etrafında gelenekçi bir tavır belirmeye başlar. Necip Fazıl’ın *Büyük Doğu* hareketi Cumhuriyet sonrasında mukaddesatçı çizginin en önemli temsilcilerindendir. Referanslarını bu doğrultuda oluşturan Miyasoğlu, gelenek üzerine bina edilmemiş bir yenilenmenin köksüzlüğüne inanarak gelenek adına kendi direnişini başlatır.

Miyasoğlu edebiyatı; gelenek, yenilik ve medeniyet problemleriyle bir arada ele almayı amaçladığı *Edebiyat Geleneği* (1975) isimli kitabıyla kavram üzerine yapılan araştırmalar için atıf noktası oluşturur. İslamcı bir karakter olarak belirginleşen Miyasoğlu, gelenek kavramını “değişen ve değişmeyen” olarak ele alır. Değişen dinamik kısım, toplumsal hayatın tarih içindeki üretiminin bütününe kapsayan kültürel unsurlardır. Statik olan ve değişmemesi gereken kısım ise vahiyle gelmiş Kur’anî aktarımdır. Bu durumda Miyasoğlu gelenekçilik ve

8 Edward Shils, “Gelenek” çev. H. Arslan, *Doğu Batı*, 7/25 (2003-2004), 101-135.

9 Thomas Stearns Eliot, *Edebiyat Üzerine Düşünceler*, çev. S. Kantarcıoğlu (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2007), 37.

10 Ray Livingstone, *Geleneksel Edebiyat Teorisi*, çev. N. Özdemiroğlu (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 18.

gelenekselcilikten¹¹ mürekkep bir anlayışı benimser. Her iki anlayışın da sürdürülerek yeniden aktarımının sağlanmasında sanatın, özellikle edebiyatın, rolünü önemser.¹²

Miyasoğlu, kültür kavramını gelenek ve yeniliğin sosyal bir bütünü olarak ele alır. Toplumun devamının ancak değişimle mümkün olacağını düşünen Miyasoğlu, devam ile değişim arasında bir denge olması gerektiğine inanır. Toplum, canlılığını korumak için sürekli bir devinin içinde olmalıdır. Onu olduğu gibi muhafaza etmek, dinamiklerinin durmasına yol açacaktır. Denge kurulmadığı takdirde, yeni nesiller geçmiş ve gelecek sarmalı içinde bocalayacak; ya yeni değerleri üretilmediği için geleceğe tutunamayıp yabancı özentisi içinde olacak ya da geçmişin başarılarıyla avunmak durumunda kalacaktır. Miyasoğlu, toplumumuzun son iki yüz yıllık geçmişinde bu dengenin kurulmadığını savunur. Bu dengesizliğin temelinde, geleneğimiz ve Batılı değerler arasındaki uyumsuzluk ve çatışma vardır. Bu ise milletin içselleştiremediği, kendine aykırı bulduğu, sosyal ve kültürel unsurların çatışma içinde olduğu kültürün devamına ve değişimine mâni durumları ortaya çıkarır.¹³

Miyasoğlu, farklı unsurlardan oluşan bir coğrafyada geleneğin oluşumu için din, dil ve kader birliği ekseninde bilinçli bir yaşantıyı şart koşar. Ona göre görenek ve alışkanlıkların nesilden nesle intikaliyle biriken deneyimde toplumsal şuur ve şuuraltının varlığı geleneğin içeriğini bütündür.¹⁴

2. Batı Merkezli Düşünce Akımlarına ve Modernizme Karşı Miyasoğlu

Dinî bir bakış açısıyla Batı medeniyetini yorumlayan Miyasoğlu, Batının, Müslüman'ı tek düşman, gayrimüslimi de deney mahlûku olarak gördüğünü belirtir. Batılılaşmayı ise boğazına kadar batıla gömülme olarak niteler. Müslümanların bu batıl anlayışa kurban olmaması gerektiğini, İslam dünyasının bugünkü duruma gelmesinde Batının rolü olduğunu ifade eder. Batıcılığı kültürümüzün ve İslami dünya görüşünün inkârı olarak özetler. Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm gibi akımların ise millet ve din anlayışımızın Batılı kalıplara sokulmak istenmesinden ortaya çıktığını belirterek, bunların Türk ve Müslüman devletimizi yıkmaya çalıştığını savunur.¹⁵ Batılılaşmanın ilerleme ve aydınlanma olarak kabul görmesinden itibaren bizim için karanlık bir devrin başladığını savunur.¹⁶

Eserleri ve iddiaları bakımından üç gruba ayırdığı soldaki aydın ve sanatçıların iki grubunu Batıcı olarak niteler. Bunlar Marksistler ve hümanist sosyalistlerdir. İslam öncesi kültüre hayran olmalarından dolayı Hümanistlerin kültürümüzü Yunan kültürüyle bağdaştırarak millet üzerinde farklı bir algı oluşturmaya çalıştıklarını savunur. Marksistlerin ise kendi kültür ve medeniyetimizi Batı toplumundan üstün tutmayarak, Marx'ın gösterdiği yönde bir toplum

11 Gelenekselcilik, vahiyle gelen bilgi odaklıdır.

12 Mustafa Miyasoğlu, Edebiyat Geleneği (İstanbul: Yenisanat Yayınları, 1975), 10.

13 Mustafa Miyasoğlu, Sanat ve Edebiyat Konuşmaları (Ankara: Akçağ Yayınları, 1999), 6.

14 Miyasoğlu, Edebiyat Geleneği, 76.

15 Mustafa Miyasoğlu, Devlet ve Zihniyet (İstanbul: Elifbe Yayınevi, 1981), 63.

16 Miyasoğlu, Devlet ve Zihniyet, 68.

kurma peşinde oldukları düşüncesindedir.¹⁷ Üçüncü grup olarak Osmanlıcı sosyalistlerin ise; Marksistlerin ve hümanistlerin görüşlerinin bir kısmına karşı olmalarının yanı sıra, tarihî değerlerimize yönelerek Doğu'nun sınıfsız yapısına uygun bir birleşimden yana olduklarını belirtir. Osmanlıcı sosyalistleri diğer iki gruba göre tarihî bir kaynağa yöneldikleri için daha gerçekçi bulan Miyasoğlu, onların da metafizik bir temelden yoksun, İslamî değerlerden uzak oldukları ve de Batılı metotlara bağlı kaldıkları için milletle bütünleşemedikleri tespitinde bulunur.

Miyasoğlu Batılı değerler konusunda her zaman tereddütlü davranır, bu değerlerin birçoğunu kabul etmezken, Batı kaynaklı olan postmodern yaklaşımlara sıcak bakar. Postmodernizmi Batı'nın dayattığı ve özellikle Sanayi Devrimi'nden sonra bizi de yoğun olarak etkileyen, kültürümüzden ve değerlerimizden koparan modernizmle mücadelede bir çıkış noktası olarak değerlendirir. Ondaki yerel, geleneksel, isyancı anlayışları modernizmle savaşmakta dayanak noktası gibi düşünürken “yağmurdan kaçarken doluya tutulmak” tereddütünü de göz önünde bulundurur.

Harcîâlem olarak niteleyebileceğimiz “ince şeylerin”, sanat ve edebiyatın varoluşu için önemli olduğuna değinen Miyasoğlu, gündem ideolojik ve siyasî çöküntülerle doldurulurken, bu “ince şeylerin” hakkını sanatçının vermesi gerektiği kanaatinde. Miyasoğlu “ince şeylerde” devlet ve medeniyet değerlerinin yansımalarının bulunabileceğini, bunları parça parça keşfederek bütünü oluşturmaya çalışan sanatçının toplumda öncü çıkışlar yapabileceğini savunur. Böylece hayatın ve insanın bütünü sanat çalışmalarında yansımaları bulacaktır.¹⁸ Sanat ve edebiyattan uzak insanların “ince şeylere” boş veren tipler olduğu tespitini yapar. Bu bağlamda İslam kültürünün incelik üzerine tesis edildiğini belirten yazar, İslam'ın sanat ve edebiyat çerçevesinde insana yaklaştığını vurgular ve edebiyat çalışmalarının İslam'ı evrensel boyutlarıyla kavramak için uygun bir ortam olduğunu düşünür. Geleneksel kültürden ve İslam'dan uzaklaşan insana haysiyetli bir hayat sürdürmek noktasında sanat ve edebiyatın tebliğ görevi üstlendiğini savunur.¹⁹ Edebiyatın ve sanatın bu şuurda yapılmamasının halka yabancı aydın, topluma ters sanatçı ve Müslüman yazarlardan çok Marksizm'e sempati duyan okuyucu tiplerini doğurduğunu savunur.²⁰

Aydın Cahilliği başlıklı denemesinde Miyasoğlu'nun entelektüel profili izlenebilir. Miyasoğlu, bu denemede bundan önceki fikirlerini sağlam delillerle açıklayarak kültürel bir tavır ortaya koyar. *Aydın Cahilliği* ile yazarımızın üzerinde durmak istediği konu aydın dediğimiz insanların kendi alanları dışındaki bilgisizlikleridir. Alan uzmanlıklarının dışında diğer alanlarda vasatî birikimlerinin olmayışı, hayatı bütün olarak kavramalarında eksiklikler doğurmaktadır. Miyasoğlu, aydınların ilgi alanlarının dışında fikir yürütememelerinin, onları cahil durumda bıraktığını savunur. Yazarın özellikle rahatsız olduğu durum ise; İslam hakkında

17 Miyasoğlu, *Edebiyat Geleneği*, 27.

18 Miyasoğlu, *Devlet ve Zihniyet*, 155.

19 Miyasoğlu, *Devlet ve Zihniyet*, 159.

20 Miyasoğlu, *Devlet ve Zihniyet*, 162.

pek birikimleri olmadığı hâlde, sadece kendi alanları açısından düşünerek, dinî alanda hükümler vermeleridir.²¹ Miyasoğlu, bunun nedenini pozitivist bakış açısının fikir hayatımızda hâkim kılınmak istenmesine bağlar. Pozitivist çerçevede aydınların ölüm, ahiret, din ve Allah konularında düşünmek gereğini kendilerine yakıştırmayarak, izah isteyen bu konularda cahil kalmayı kendileri için uygun gördüklerini savunur.²²

Miyasoğlu; Yahya Kemal'e, medeniyeti önemsemesi ve Türk edebiyatı geleneğini sürdürmesi açısından büyük değer verir. Bunda, Yahya Kemal'in geleneğin estetik anlayışını yansıtmamasının payı büyüktür. Ancak onun tarihi ve kültürel değerlere bağlılığının yanı sıra erken Cumhuriyet dönemindeki sükûtunu da şüpheyle karşılar. Yine de Yahya Kemal, Miyasoğlu için büyük bir şair ve topluma karşı duyduğu sorumluluğu yerine getirmiş bir fikir adamıdır. "Esrâr-ı nazmı şerhedemez akl-ı dünyevî / Eflâke per ü bâl açan efkâr söylesün"²³ Millî ve manevi değerlere sıklıkla göndermede bulunan Yahya Kemal'in bu mısralarını *Edebiyat Geleneği* (1975)'nde epigraf olarak kullanması, Miyasoğlu'nun algısının gelenek açısından hangi referanslarla şekillendiğinin göstergesidir. Yaşadığımız evren için anlaşılır bir açıklama getirmek, şimdiye kadar ortaya çıkan dünya görüşlerinin ortak amacı olmasına rağmen, en basitinden en karmaşığınaya kadar yapılan açıklamalar büyük farklılıklara da kapı aralar. Evrenle ilgili beş duyuyla algılanabilen hususlar ise zaten bilim adı altında insana ulaşır. Sanatın alanı ise işte bu noktada ortaya çıkar. Açıkça anlaşılamayan, insanların ortak bir kanaate varamadığı, sezgiyle kavrayabildiğimiz durumların toplumdan topluma farklılık göstererek güzellik anlayışı çerçevesinde ifadesini bulacağı kanaatindedir.²⁴

Miyasoğlu, edebiyatın ahlâkla olan ilgisini de önemser. Edebiyatın medeniyet ve dünya görüşüyle ilişkisi onun ahlâkî bir yanının bulunmasını zorunlu kılar. Batılı edebiyat, kendi medeniyeti etrafında şekillendiği için onun temelindeki felsefî görüşler doğal olarak Eski Yunan'a dayanır. Bu da yazarımıza göre, çatışan sınıflar ve çekişen grupların ifrat ve tefritliklerini edebiyat eserlerinde gösterir. Böylece, Batılılaşma yolunda çaba harcayan edebiyatımızda yerli ve yabancı iki ahlâk anlayışının varlık sürdürmesi söz konusu olmuştur. Bu bağlamda Miyasoğlu "edeb" kökünden gelen edebiyatı bir ahlâk, ahlâkî da bir iman meselesi olarak ele alır.²⁵

Miyasoğlu'nun Tanzimat'la birlikte sanat hayatında ciddi yer edinmeye başlayan "eleştiri"ye ilişkin de şüpheleri vardır. O, eleştiriye en iyimser şekilde, okuyucuyla sanatçı arasında bir köprü olma işlevini yakıştıır. Divan edebiyatımızın Batı tarzındaki bir eleştiriden yoksun olduğu fikrini savunanları bir noktada haklı görür. Bunu da İslam'ın güzelliğe odaklanan tecessüsten uzak anlayışına bağlar.²⁶ Rönesans'la birlikte başlayan eleştirel yaklaşımlar Batı'nın günümüzdeki duruma gelmesine olumlu katkıda bulunmuş, kendini yenilemesinde

21 Mustafa Miyasoğlu, *Kültür Hayatımız* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1999), 56.

22 Miyasoğlu, *Sanat ve Edebiyat Konuşmaları*, 58.

23 Miyasoğlu, *Edebiyat Geleneği*, 7.

24 Miyasoğlu, *Edebiyat Geleneği*, 10.

25 Miyasoğlu, *Devlet ve Zihniyet*, 185.

26 Miyasoğlu, *Devlet ve Zihniyet*, 172.

bir müessese işlevi edinmiştir. Bundan dolayı Miyasoğlu eleştiriye tamamen gereksiz görmez. Güzelliğin ortaya çıkarılması için eleştirel bakışın gerekliliğini vurguladığı gibi modern eleştiri literatüründe geleneğe yönelik olumsuz tutumun da eleştiri konusu olması gerektiğini ifade eder.

Miyasoğlu'na göre; sanatçı dil, üslup ve estetik değerlerden önce, kendi toplumuyla bütünleşmeyi üst seviyede tutmak için sağlam bir dünya görüşüne sahip olmalıdır. Sanatçının güzeli ararken inandığı şeyleri de hesaba katmak zorunda olduğunu, çünkü güzelliğine inanılmayan bir değer paylaşamayacağını belirtir. Miyasoğlu için bu değer öncelikle İslam ve sonrasında ise Türk kültürü olduğunu görür.²⁷ *Baticılığın İki Yüzü* başlığı altında kaleme aldığı beş deneme ile Miyasoğlu, Tanzimattan itibaren kendini açıkça gösteren Baticılığın toplumumuzda asla karşılık bulmamasına rağmen, aydınımızın Batı değerlerini kültürümüze taşımaya çalıştığını vurgular. Baticılıkla birlikte aydınlar İslam'dan uzaklaşarak halktan kopuk bir duruma düşmüşlerdir.²⁸

1972'de düzenlenen Uluslararası Yunus Emre Seminerinden bahseden Miyasoğlu, bu semineri ülkemizde süren zihniyet kavgasının en açık yansıması olarak görür. Burada Yunus'u bir "devrimci" olarak gösteren zihniyetle, onu Müslüman bir derviş olarak gören zihniyetin çatışması vardır. Üstelik bu çatışma uluslararası bir ortamda cereyan eder. Miyasoğlu kendi aydınımız arasında süren bu kavgada taraftır, ancak bu taraftarlığındaki haklılığını göstermek için seminerde söz alan İtalyan Türkolog Anna Masala'nın itirazını dışarıdan biri olarak daha gerçekçi ve objektif bulur.

"Bu sarayda (Topkapı Sarayı'nı göstererek) yaşayan insanlar büyük düşmanlardı biz Batılılar için. Ama siz onların yanında ve bizim karşımızda çok küçük ve taktiçi zavallılarımız. Bize benzemeye çalışıyorsunuz, artık biz sizden korkmuyoruz ve sizi hiç önemli bulmuyoruz. Fakat onlar önemli ve büyük düşmanlardı, onları yenmek için ittifaklar yapıyorduk. Siz bize benzemeye çok uğraşıyorsunuz ve çok da küçülüyorsunuz. Artık sizi yenmek bizim için hiç mesele değil..."²⁹

Bizdeki kültürel yozlaşmayla mücadele etmek için kültürel ve manevi bir seferberlik ilan etmek gerektiğini düşünen Miyasoğlu Moğolların Anadolu ve Ortadoğu'daki büyük Müslüman Türk şehirlerini nasıl istila ettiklerini hatırlatır. Ahmet Yesevi dervişleri, Ahi Evran, Hacı Bektaş, Nasreddin Hoca, Yunus Emre ve Mevlâna gibi manevi önderlerin Moğol akınına karşı duruşta ne kadar önemli olduklarına dikkat çeker. Bugün Anadolu'da Moğolluğunu iddia eden bir unsurun olmayışını bu mücadeleye bağlar. Ortadoğu ve Anadolu'yu istila eden Moğallar, yüzyıl gibi kısa bir sürede Müslüman Türkler tarafından asimile edilerek Müslümanlaşmış ve bölge insanıyla kaynaşmışlardır. Bunda tekke ve dergâhlarda yapılan eğitimden daha çok toplumun görgü ve terbiyesi etkili olmuştur. Miyasoğlu, toplumdaki bu değerlerin yok edilmesinin, hem de kendi içimizden bir hareketle yeni bir Moğol istilasını olduğunu dile getirerek bir "Moğollaşma" tehlikesine dikkat çeker.

27 Miyasoğlu, *Edebiyat Geleneği*, 21.

28 Miyasoğlu, *Edebiyat Geleneği*, 25.

29 Miyasoğlu, *Sanat ve Edebiyat Konuşmaları*, 138.

Kaybolmuş Günler (1975) romanında Beşir, kendi yaşadığı çelişkiyi topluma genellerken köklerinden koparılmış insanın acısını cennetten kovulmuş ve Havva'sından ayrılmış ilk insanın acısına eş değer bulur. Bunun ötesinde Hz. Âdem'in yeryüzünde neden bulunduğunu kime sığmacağını bildiği için; nerden gelip nereye gittiğini bilmeyen, anlam veremediği bir dünyada yaşayan şimdiki insanla kıyaslandığında onun daha alt seviyede bir çileye sahip olduğunu ileri sürer.³⁰ Bütün bunlar düşünüldüğünde Miyasoğlu, sanat çevrelerinde o dönem hâkim olan toplumsal gerçekçilik anlayışına alternatif bir tezi savunur. Toplumcu sanat gerçeğini işçi-işveren, zengin-fakir, sömüren-sömürülen çatışması dışında görmeye çalışarak ona farklı bir bakış açısı getirme gayretindedir. Sistemin maddi olarak ezilen bir kitle oluşturduğunu inkâr etmez ama toplumu da tamamen bununla izah etmez. Miyasoğlu'nun toplumsal gerçeği, manevi ezilme olarak tarif edebileceğimiz, maddeden çok öze ve içe yönelik olan; inancı, kültürü ve tüm değerleri kapsayan bir olgudur. Geleneklerinden, tarihî ve kültürel birikiminden koparılmış olarak salt maddiyatta ilerlemiş ve Doğu'ya hep ideal olarak gösterilmiş Batıcıl hayatı yaşamaya zorlanmak, Miyasoğlu'na göre asıl anlatılması gereken gerçekliktir. Olmadığı ve olamayacağı, olmak için bütün değerlerini bir tarafa bırakabileceği bir insan profiline bürünmek, bunun yanlışlığını özde bilirken, maddeleşen dünyanın çekiciliğine kapılmak insan ve toplum için en büyük ıstıraptır. Miyasoğlu'na göre toplumsal olan gerçeklik budur. İnsanın ve toplumun ruhuna hitap eden sanat çalışmaları bu gerçeği görmezden gelemezler.

Doğu ve Batı medeniyetleri arasında kalışımızı, Âdem ve Havva metaforuyla da ortaya koyan Miyasoğlu'nun bu çelişkiyi kadınlar üzerinden işleyişi ilk değildir. *Pancur* (1998)'de alegorik bir yapı içinde *Kerem ile Aslı* hikâyesini günümüze uyarlayan Miyasoğlu, bu halk hikâyesinin medeniyet problemlerimizi içinde taşıdığına dair bir anlamı olduğunu tartışarak, alegori içinde yeni bir anlam katmanı oluşturmak ister.

“... Kerem Aslı'yı uzun bir arayıştan sonra bulur. Bunların birleşmesini istemeyen Aslı'nın babası Keşiş, bir beyin zoruyla razı olur. Kızına gerdek gecesi öyle bir gömlek giydirir ki, Kerem bir türlü 'vuslata eremez' ... O bu acıya dayanamayarak öyle bir 'ah' çeker ki yanar gider. Küllerini saçlarıyla toplayan Aslı da arkasından... Bununla batılılaşma problemimiz arasında büyük bir benzerlik var. Avrupa bize verdiği, gerçekten ihtiyacımız olan şeylere öyle bir biçim vermiştir ki, biz bir türlü içine giremiyor, yıllardan beri yanıp yakılıyoruz.”³¹

Kaybolmuş Günler (1975)'de Doğu-Batı çatışmasının alegorisi olarak karşımıza iki kadın karakter çıkar. Beşir bu kadınların ikisiyle de arkadaşır. Arkadaşlığın ileri bir safhaya dönüşmesinin önündeki tek engel Beşir'in ne istediğini bilmeyişidir. İçindeki Doğu-Batı çatışması bu kadınların şahsında somutlaşır. Doğu'yu temsil eden Nezihe inançlı, geleneksel özelliklerini koruyan, hayatını bu şekilde kurmak isteyen biridir. Onun bu hâli Beşir'i etkilemektedir. Kendisi için rasyonel olanın Nezihe olduğunu da açıkça dile getirir.

30 Mustafa Miyasoğlu, *Kaybolmuş Günler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2009), 155.

31 Mustafa Miyasoğlu, *Geçmiş Zaman Aynası* (İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1976), 16.

“Nezihe benim için pratik hayattı. Yaşadığım dünyaya onunla uyum yapabiliyordum. Beni olduğum gibi bütün açmazların ve yetersizliklerimle kabul eden bir tek oydu. Diğerleri benden hep bir şeyler istiyordu; en azından değişmemi, söylediklerini yapmamı. Hâlbuki Nezihe, yalnızca veriyordu, vermek istiyordu, bana... Bana katlanabiliyordu. Fakat onu yitirmiştim, onunla birlikte çok şeyi...”³²

Batı’yı temsil eden Kamuran “High School”dan mezun bir İstanbul kızı’dır. Osmanlı’nın son döneminde başlayan Batılılaşma cereyanı içinde pozisyon alan, Cumhuriyet döneminde de kendine yer bulan bir aileden gelmektedir. Fakat Miyasoğlu Kamuran’ı ailesiyle çatışan, bu geçmişini kabul etmeyen, teorik olarak kendisinin gelenekle ilgili tezini destekleyen biri olarak kurgular. Onu geleneğe yönelik uyanışın bir habercisi gibi kendi safında göstererek, Batılılaşmayla olan hesaplaşmasını gerçekleştirir. Gerek fiziksel gerekse düşünsel olarak Nezihe’den daha çok beğendiği Kamuran’a da tutunamaz. Beşir, Peyami Safa’nın *Fatih Harbiyesi*’ndeki Neriman’la benzerlik gösterir. Neriman’ın Doğu’yu temsil eden Şinasi ve Batıyı temsil eden Macit arasında gidiş gelişleri olsa da o sonunda kendi dünyasının insanı olan Şinasi’yi tercih etmiştir. Beşir ise iki tercih arasında kaybolmuştur.

Romanın başındaki “Serüvenin Serüveni yahut Romana Dair Birkaç Söz” isimli ön söz ve romanın ana izleği dikkate alındığında bu metnin bir “gelenek” anlatısı olmanın da ötesinde, roman aracılığıyla bazı sorunsalları tartışmaya açma çabasında olduğu düşünülür. Bunların en önemlisi, Miyasoğlu’nun bütün eserlerinde karşımıza çıkan Doğu ve Batı eksenindeki düşünce biçimleridir. Miyasoğlu toplumu ele alırken, özellikle halk ve aydınlar arasında belirginleşen bu ikileme vurgu yapar. Toplumda iki ayrı kültür yaşandığını ortaya koyar. Millî, İslamî olan ve böylece yerli ve geleneksel bir yaşam içeren bir kültürle, yenilikçi olmayı ancak Batılılaşmada gören kendi değerlerine sırt çevirmiş diğer kültür. Bu kültürler toplumun her katmanında çatışma doğurduğu gibi bireylerin iç dünyalarında da çatışmalara sebep olur.³³

Genç nesiller bu ikileme içinde kendilerini bulmakta zorlanmaktadır. Birçoğu da bu kafa karışıklığı içinde “tutunamayanlar”a dönüşmektedir. Miyasoğlu’na göre Batılılaşmaya çalışmak “taklitçi” özenti bir toplum oluşturacaktır. Kendini inkâr ederek ilerlemek mümkün değildir. Kendi değerleri ile Batı değerleri arasında kalmak da olumsuz örnekler oluşturmaktadır. Eserde 1970’lerin ideolojik evreninden bir kesit Batıcılık, sol dünya görüşü ve resmî ideolojiye yaslanan burjuvazi olarak karşımıza çıkar. Romanda var olan karakterlerin belirleyici özellikleri de bu çerçevede çizilir. Roman karakterleri insani özellikleriyle değil, daha çok ideolojileriyle karşımıza çıkar. İdeolojik farklılığın manevi duyguların önünde olduğu yılların atmosferini anlatması açısından birtakım farklılıklar da romanda kurguya dâhil olur. Aşk romantik boyutunu yitirmiş, dünya görüşü uğruna engellenebilir bir hâl almıştır. Ekrem’in, *Pancur* (1998)’da Asuman’dan ayrılışının arkasında da ister adına yaşam tarzı denilsin isterse düşünme biçimi, teorik olarak “ideoloji” vardır.

32 Miyasoğlu, *Kaybolmuş Günler*, 250.

33 Miyasoğlu, *Sanat ve Edebiyat Konuşmaları*, 181.

Kaybolmuş Günler (1975)'de Miyasoğlu bir yazar olarak söylemini şu şekilde açıklar: "... kısaca fert ve toplum olarak gücünden mahrum bırakılmış bir devletin topraklarında yaşanan "son" olarak ifade edebilirim. Beşir Güner ve çevresindekiler bu sancıyı çeşitli biçim ve ölçülerde idrak ederler. Eserin anlamı bu sancıya yaklaşmak isteğiyle açıklanabilir." Bu açıklama romandan çıkarılacak anlamın özetidir. Miyasoğlu burada bir nevi kendi döneminde, toplum ve sanat için bir varlık mücadelesi içinde olduğunu gösterir. *Kaybolmuş Günler* (1975)'le aynı dönemde yazılmış olan toplumcu gerçekçilik veya sosyalist gerçekçiliğin uygulaması olarak değerlendirilen eserlere göndermede bulunur. Miyasoğlu; deneme, sohbet türünde kaleme aldığı yazılarında *Kaybolmuş Günler* (1975)'i kendi roman anlayışını yansıtan bir manifesto olma özelliği gösterdiğini açıklar. "Kaybolmuş Günler adlı romanım, Beşir Güner'in notlarıyla bir neslin, 68 kuşağı adıyla bilinen ve çoğu yanlış yönlendirilmiş bir gençliğin bazı kesimlerine sözcü olabilecek bir şuurla yazılmıştı... Beşir'in şuuru çok kişiyi etkiledi, roman bir nesle mâl oldu. Sürüp giden bu "Bir Roman Yazımı", o yüzden de benim bundan sonraki sanat hayatımı belirleyen bir program olacaktır..."³⁴ Miyasoğlu, dönemin hâkim sanat anlayışı içinde Türk toplumundaki buhranın altında yatan nedenleri kendi dünya görüşüne göre anlatarak, her ortamda kendilerinin görmezden gelinişini kırmak ister.

Eser 1970'lerin başında iki-üç haftalık bir zaman diliminde geçer. Öğrenci olaylarının yoğun olduğu bu dönem "68 Kuşağı" olarak tabir edilen hareketin de etkin olduğu bir evredir. Cumhuriyetten sonra örselenmiş, kendini ifade ve inancını yaşama noktasında arafta kalmış insanların tutunamayışı ve bu durumun siyasî baskısıyla birleşmesi Miyasoğlu'nu bu eseri yazmaya iter. Başkahraman Beşir'in bunalımı bir nevi onun yaşadığı sosyal-siyasal atmosferden beslenmektedir. Özgürce ifade edememek ve özgürce yaşayamamak insanların iç âleminde bunalımlara sebep olmaktadır.

Kaybolmuş Günler (1975), olay örgüsü açısından değerlendirildiğinde bir olaydan daha çok bir durum, belirli bir zaman aralığının fotoğrafı izlenimi verir. Tezini tamamlayamadığı için mezuniyetini geciktiren bir öğrencinin, arkadaşlık ilişkileri içinde psikolojik ve sosyolojik varlığını sorguladığı bir durum ortaya konur. Bu hâliyle başkahraman Beşir Güner, ferdi özellikleriyle öne çıkarak bir karakter özelliği gösterirken aynı zamanda çağının ürettiği bir insan tipi olarak "tip" hususiyetlerini de taşır.

1970'lerin başında yayımlanan *Tutunamayanlar* Miyasoğlu'nun Türk romanı açısından önem verdiği bir eserdir. Topluma, aileye, genel itibarıyla hayata tutunamama hâlinin ortaya konulduğu romanın *Kaybolmuş Günler*'le, eser ismindeki olumsuzluk ifadesi başta olmak üzere bazı ortaklıklar içinde olduğu görülür. *Kaybolmuş Günler* (1975) tutunamamanın sonucudur. *Tutunamayanlar*'ın Selim Işık'ı ile *Kaybolmuş Günler* (1975)'in Beşir Güner isimleri arasındaki tenasüp de dikkat çekicidir. Beşir Güner adının anlamı düşünüldüğünde, Miyasoğlu'nun romanda çizmiş olduğu karakterle bir imleme yaptığı fark edilir. "Beşir", müjdeciden, müjdeciden, güler yüzlü, güleç anlamlarıyla romandaki karakterin ötesine geçmiştir. Beşir

34 Mustafa Miyasoğlu, *Roman Düşüncesi ve Türk Romanı* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998), 152.

Güner'in tutunamayışı, sıkışmışlığı aydınlık günlere gebe dir. Bu adlandırmadaki simgesel mesaj, okuyucunun bilinçaltına hitap eder. Miyasoğlu'nun dünya görüşünde ise umutsuzluğa yer yoktur. Beşir Güner, tutunmak zorunda oluşun, umudun temsili olarak romanda yer bulur.

Beşir'in, içinde bulunduğu durumla tenakuz oluşturan isminin anlamı düşünüldüğünde, gelenekçi bir yazar olan Miyasoğlu'nun ümitsizlik ve karamsarlığı arttıran bir anlatı ortaya çıkarmak istemediği düşünülebilir. *Tutunamayanlar*'ın Selim Işık'ı gibi sosyal ve psikolojik sıkışmışlığı intiharla neticelendiren bir durum gelenekçi söylemle uyuşmaz. Kur'an'da ümitsizlikle ilgili birçok ayet yer alır. Ümitsizlik ve müjde kavramlarının *Kaybolmuş Günler* (1975)'de birlikte yer alması, Hicr suresindeki Hz. İbrahim ile ilgili kıssayı akla getirir.³⁵ Miyasoğlu'nun ilhamının bir kısmını buradan almış olması mümkündür. Dönemin gençler için oluşturduğu olumsuzluklar "Her gecenin bir sabahı vardır." hakikatiyle tevیل edilmektedir. Romanın bir Berat Kandili'nde bitmesi de bu açıdan manidardır. Bu kandilin İslam'daki yeri düşünüldüğünde, Miyasoğlu'nun bir çıkışı işaret ettiği düşünülebilir.

Miyasoğlu'nun medeniyetle ilgili tartışmaları kurgu içerisinde farklı temsillerle devam eder. Beşir'in bunalımının sebebini de gerçekte bu tartışmalar oluşturur. Osmanlı'nın son döneminden başlayarak Cumhuriyetin ilanından sonra Batılılaşma istikametinde ilerleyişin kesinlik ve sürat kazanmasıyla oluşan savrulma etkisi, eserin başında Beşir Güner takdim edilirken ortaya konur.

"... Yalnızca öğretmen çıkaran bir fakülteye, öğretmen olmamak kararıyla girmiş, iyi bir öğrenci sayıldığı halde, dört yıllık bölümünü beş yılda bitirememiş; şiir ve hikâyeyi denedikten sonra eleştiride karar kılmış, fakat onu da başaramamış bir edebiyat, felsefe ve filoloji öğrencisi; doğulu mu batılı mı olmak gerektiğine henüz karar vermemiş bir Anadolu çocuğu olan ben, Beşir Güner, geleceğimden ne bekleyebilirim... Ben tam anlamıyla yanlış yaşamış, kaybolmuş biriyim. Hayatımın ne manası var, onu da bilmiyorum."³⁶

Henüz yirmi beş yaşında olan Beşir'in, hayattaki başarısızlığının altında kararsızlığı yatsa da kararsızlığının, kaybolmuşluğunun ve hayatın manasını kavrayamayışının sebebi "Doğulu mu Batılı mı" olacağına karar veremeyişidir. Aldığı formal eğitim Batılı olması gerektiğini söylerken, hayata informal olarak baktığında varlığının gerçekliğini sorgulamaya başlar. Böylece hayattaki misyonunu tamamlayamaz ve vizyonunu da kaybeder.

Beşir Güner'in muhafazakâr bir anlayışa sahip olduğu roman boyunca izlenir. Kendi kökleriyle ve değerleriyle alakadardır. Bu konuda kendince bir aydın hassasiyetine sahiptir. İnanıldığı şeylerle ilgili olarak iç âleminde çatışmalar yaşar. İnanıldığı şeylerle ilgili iç âleminde çatışmalar yaşarken dış âlemde bunu bir eyleme dönüştürmez. Ancak bununla birlikte etrafındaki kavgayı sorgulamaktan da geri durmaz/kalmaz. Bir taraf olarak hiçbir kavgaya katılmaz. Tarafların ne için kavga ettiklerinin bilincinde olmadıklarını düşünür. Burada Miyasoğlu'nun taraflara mesafesini koruyan bir tavır içinde oluşunun arkasında karşı taraftaki insanların

35 Kuran-ı Kerim, Hicr Suresi, ayet 55-56 "Biz sana gerçeği müjdeledik. Sakın ümitsizlerden olma" dediler. Dedi ki: "Rabbimin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümit keser?"

36 Miyasoğlu, *Kaybolmuş Günler*, 11.

zihninde bir soru işareti oluşturmak isteği vardır. Bundan dolayı romanda bir taraf olarak değil, kendi çelişkisini yaşayan ve bu çelişkinin anlaşılmasını isteyen bir pozisyonda yer alır. Açıkça taraf olarak karşı tarafa ulaşamayacağı görüşündedir. Bu bağlamda “devrimcilerle” müşterekler oluşturmaya da çalışır. Öğrenci kavgalarını inanç ve inkâr bağlamında görmemesi de bununla alakalıdır. “Bu kavga, inancın da inkârın da kavgası değil. Belki bir reddin, bir düzeni reddin kavgası. Düzene inanmıyorum. Devrimciler de içinden geldiğim topluma ters düşüyorlar. Neyin sözcülüğünü yaptıkları apaçık belli değil. Düzene karşı çıkarken, halkın tarihi değerlerine de ters düşüyorlar zaman zaman ...”³⁷

Reelde yaşanan siyasal çatışma ve baskı ortamı bireyi bir ideolojiye inanmaya, bel bağlamaya itebilir. Köken itibarıyla “tamamen akıl ve akılla ilgili süreçleri imlemesine rağmen ideolojide duygusallık ve romantizm akıldan daha ağır basar.”³⁸ Duygusallığın olduğu yerde tarafsızlığın ihmal edilmemesi mümkün değildir. Bu sistem içerisinde herkes kendini haklı bulur. Davasını savunulması bir dava olarak görür. *Kaybolmuş Günler* böylesi bir siyasi ortamın romanıdır. Beşir salt öğrenci olayları dışında sosyalizmi bir sistem olarak değerlendirmeye çalışır. Kendini güncelden soyutlayarak yaptığı bu iç hesaplaşmada çok daha net bir tutumla karşımıza çıkar. Sözelimi Müslüman devletler arasında yaygınlaşan sosyalizmi, Orta Doğu ve Türkiye için bir lüks olarak görür. Bunun inancını yitiren liderlerin Batılı görünmek istemelerinden kaynaklandığını düşünür. Osmanlının gerçekleştirdiği düzenden sonra kimsesiz kalan Müslüman toplumlar ve aydınları, Batı'nın her değerini kutsal bilmiş, böylece onlardan ithal edilen sosyalizmi kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Sosyalizmin Orta Doğu'ya gönderilen sosyalist aydınlar aracılığıyla yayılmasını, Batı'nın bir projesi olarak görür. 1970'lerdeki neslin bunların öğrencisi olan üniversiteli liberal, Marksist, nasyonalist profesörler olduklarını, Türk-İslam değerlerinin hiçbirisiyle ortak noktalarının bulunmadığını düşünür. Toplumsal karışıklığın, gerginliğin, çatışma hâlinin ortasında, maddi ve manevi çöküş içinde yol alan gençliğin sorumlusu olarak da üniversite hocalarını eleştirir.³⁹

3. Türk Modernleşmesi Karşısında Miyasoğlu

Miyasoğlu bireyi toplum ve devlet yönetiminden bağımsız görmediği gibi onun farklı alanlardaki başarılarını da kişiliğinden bağımsız düşünmez. Buradan hareketle sanat, edebiyat, kültür ve medeniyet kavramlarıyla birlikte ekonomi, siyaset, teknik ve sanayileşme de bağımsız değildir, bu yüzden hedeflenen devlet sistemi onun dünya görüşüyle ilişkilidir.⁴⁰ Kültürümüzü koruyarak, onun varlığını küreselleşen dünya içinde canlı tutmayı, insanımız ve vatanımız için verilecek en büyük mücadele olarak görür.

Miyasoğlu bir sanat eserinin toplumun onuru olduğuna inanır. Sanat eserleri millî değerlerdir ve onlara sahip çıkacak olanlar öncelikle eleştirmenlerdir. Miyasoğlu'nun kamu görevlisi olarak

37 Miyasoğlu, *Kaybolmuş Günler*, 105.

38 Selim Somuncu, *Romanda Bilgi İktidar İdeoloji* (Ankara: Hece Yayınları, 2015), 72.

39 Miyasoğlu, *Kaybolmuş Günler*, 195-196.

40 Miyasoğlu, *Devlet ve Zihniyet*, 30.

gördüğü eleştirmenler, hizmetlerini ifa ederken zafiyet gösteremezler ve görevlerini kötüye kullanamazlar. Sanatçının sorumluluğu bahsinde de Miyasoğlu, eleştirmenleri değerlendirirken olduğu gibi muhafazakâr bir tavır içindedir. Toplumun tarih boyunca oluşturduğu kültür birikimi ile sanatçının toplum içinde geliştirebildiği yeteneği ve evrensel ölçekte duygu, estetik kaygılar sanatçı ve toplum arasındaki diyalogun var oluşunda etkilidir. Bu iki husus normal şartlarda birbiriyle çatışmaz ve sanatçının toplumda tutunmasını sağlar. Fakat Tanzimat'tan günümüze toplumla sanatçı arasındaki ikilem derinleşerek belirgin hâle gelmiştir. Bunun temelinde Doğu-Batı medeniyeti arasında yer alan ve kökü inanca dayalı olan cepheleşmelerin olduğunu düşünür. Müslüman olmamak, Batılı olamamak ve Müslümanlığın dışında kalarak yabancılaşma isteği toplumla sanatçı arasındaki bağı koparır.⁴¹ Cumhuriyetten sonra Batılılaşmanın inanç ve kültür temellerimize aykırı şekilde yürütülmesinin bu dönem sanatçıları ile toplumun arasını iyice açtığı düşüncesindedir. Böyle bir ortamda sanatçının inanç ve estetik kaygılar karşısındaki duyarlılığının artmış olması gerekirken günün eğilimleriyle birlikte sanatçı kendini yapay bir dünyada bulur. Miyasoğlu özellikle 1940-1965 arasındaki Türk şiirini de bu şekilde değerlendirir.⁴²

Edebiyatımız için dönüm noktası olan Tanzimat'tan sonra geleneksel edebiyatımız tamamen form değiştirir. Miyasoğlu'na göre bu değişimle beraber iki tür aydın grubu ortaya çıkar. Birinci grup; Batı'nın kültürel değerlerini benimsemekle birlikte laik, liberal veya sosyalist dünya görüşüyle kendini var eder. İkinci grup ise Doğulu olduğu için komplekslere kapılmayan yazarlar olup birinci gruba nispeten azınlıkta kalmışlardır.⁴³ Miyasoğlu, kendisinin ikinci gruba ait olduğunu dolaylı olarak belirtmenin yanı sıra birinci grupla hep bir çatışma içindedir. Daha önceki yazılarında da dile getirdiği “halka rağmen” sürdürülen sanat faaliyetlerinin halk tarafından kabul edilmeyeceği anlayışını da burada tekrar eder. Bu tip aydınları, halktan yüz bulmamaları nedeniyle halka düşman olmakla ve tarih boyunca düşman olduğumuz (Rusya'yı kast ederek) bir ülkenin resmî ideolojisini benimsemekle suçlar.⁴⁴

Miyasoğlu edebiyatımızdaki yerli düşünceye ulaşmak ve yerli aydınımızı yetiştirmek için öneriler getirir: Toplumdaki yabancılaşmaya aydınlarca öncülük ediliyorsa, devlet de yabancılaşma politikası yürüterek özentî içindeyse yerli düşünce taraftarı aydının sıklıkla öz eleştiri yaparak kendini ve amaçlarını gözden geçirmesini ve aydın-halk bütünleşmesini aklından çıkarmamasını telkin eder. Halk nezdinde karşılık bulmayan her türlü faaliyetin eksik olacağını savunur.⁴⁵

Yazar, Doğu-Batı sentezi gibi yaklaşımları da aldatıcı bulur. Batı üstünlüğünü esas alarak, kültürümüzü bu kaynaklarla beslemek düşüncesini kabul edemez. Peyami Safa'nın çalışmalarını milliyetçilik açısından takdir etse de İslam ahlâkı ve felsefesinden faydalanarak oluşturulan,

41 Miyasoğlu, Edebiyat Geleneği, 18.

42 Miyasoğlu, Edebiyat Geleneği, 18.

43 Miyasoğlu, Edebiyat Geleneği, 44.

44 Miyasoğlu, Edebiyat Geleneği, 45.

45 Miyasoğlu, Edebiyat Geleneği, 46.

ispiertizmanın hâkim olduğu bir mistisizmi kabul etmez. Batıcılık konusunda Cumhuriyet ve devrimlerle hesaplaşmak ister. Milletin kendi değerlerine bağlı entelektüellerini yetiştirdiği zaman “halka rağmen halk için” yapılan çalışmaların biteceğini ve toplumun temel değerlerine düşmanlığın son bulacağını düşünür.⁴⁶

Şiirin kültür hayatımızda, bir lüksten öte, vazgeçilmez ve etkin bir edebî tür olduğunu dile getiren Miyasoğlu, onu insanın günlük kaygılarını aşan duygu ve düşüncelerin en yoğun biçimi olarak tarif eder. Büyük devlet ve toplumların kuruluş ve yıkılışında şiirin fonksiyonuna dikkat çeken Miyasoğlu Anadolu'nun Müslümanlaşmasında şair-dervişlerin katkılarını vurgu yapar.⁴⁷ Toplum için son derece önemli olan şiirin, topluma karşı sorumlu olmak zorunda olan şair için bir var olma biçimi olduğu tespitinde bulunur. Şair, evrensel olana ulaşmak gayesiyle toplumunun çağdaş problemlerine değinmek mecburiyetindedir ve böylece şiiri kendi formundan çıkararak manzum hikâye hatta günlük makaleye dahi dönüştürebileceğini savunur. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Mehmet Âkif ve Hececiler'den bazılarının topluma karşı taşıdıkları sorumlulukları sanatçılıklarının önüne geçirerek şiirin fonksiyonelliğini halk için kullandıklarını belirtir. Divan şiiri geleneğinden uzaklaşarak Batılı değerleri benimsemeye başlamamızla birlikte şiir sürekli olarak değişime uğramış kendi saf mecrasından çıkarak diğer edebî türlerle karışıp özelliğini yitirmiştir. Bu noktada Miyasoğlu; Ahmet Haşim, Yahya Kemal ve Necip Fazıl'ın sağladıkları katkı ile yeni şiire onur verdiklerini söyler. Ahmet Haşim'in yeni dönemde şiirin klasik ölçülerine, Yahya Kemal'in divan şiirinin geleneksel değerlerine ve Necip Fazıl'ın ise şiirinde inanç temellerine sahip çıktığını vurgular. Bunlar arasında Necip Fazıl'ın kurduğu, inancı merkeze alan şiiri önemser.⁴⁸ Tanzimat'tan sonra şiirimizin gelişimi her ne kadar Batılılaşma seyrinde olsa da şiirin Batı ve Doğu medeniyetleri arasında kalması da göz ardı edilemez. Tanzimattan sonra nadiren eskiye yönelim gözlenirse de Divan şiirinden uzaklaşma ana eğilimdir. Bu noktada Miyasoğlu yeni şiirimizin kaynağının klasik şiirimizde aranmasını önemser. Divan tarzında kaleme aldığı *Eski Şiirin Rüzgârıyla* isimli şiir kitabıyla Batı'ya özenilmesinin gereksizliğini ortaya koyan Yahya Kemal'i kendi geleneğimiz açısından bir güvence olarak görür.⁴⁹

Tanpınar'ın “değişerek devam etmek, devam ederek değişmek” düsturu çerçevesinde gelenekten faydalanılması gerektiği kanaatinde olan Miyasoğlu, kaynağını geleneğe dayandırmayan her türlü kültürel çalışmayı beyhude görür.⁵⁰

Miyasoğlu, yerli unsurları kaybetmemenin millî ve evrensel boyutlu bir edebiyat oluşturmakta esas olduğu fikrine sahiptir. Toplumla sıkı bağlar kurarak kendini gerçekleştirmiş bir edebiyatın ancak tutarlı bir biçimde var olabileceğini ve evrensel değerlere ulaşabileceğini savunur. Yıllardır yabancılaşmak için çaba sarf ederek özünden kopmuş olan edebiyatımız için gelenekle

46 Miyasoğlu, Edebiyat Geleneği, 31.

47 Miyasoğlu, Edebiyat Geleneği, 51.

48 Miyasoğlu, Edebiyat Geleneği, 53.

49 Miyasoğlu, Edebiyat Geleneği, 68.

50 Miyasoğlu, Edebiyat Geleneği, 78.

sağlam ilişkiler içine girmekten başka çare görmez. Yahya Kemal'in tarih kültürü ve divan şiiriyle ilgili çıkışını ve Tanzimat'tan itibaren gelenekle irtibatın koparılmasını dile getiren aydınlarımızı benimser. Bir kısım aydınların gelenekle ilgili her konuyu gericilik sayarken Necip Fazıl ve Sezai Karakoç'un kültür ve inanç temellerimize bağlı kalmasını önemser. Miyasoğlu, 1960'larda siyasi olaylarla da paralel olarak edebiyattaki yerli ve yabancı ayrımını ve dünya edebiyatında gelenek üzerine yapılan tartışmaların yenilikçiler aleyhine sürmüş olmasını "Yenilik hevesleriyle bağlarımızı kopardığımız geleneğin hakkı, belki de böyle verilecek." şeklinde yorumlar.⁵¹

Miyasoğlu fertlerin toplum içinde birbirlerine bağlı oluşlarını kültür değerlerine dayandırır. Devlet ve medeniyet değerleri arasındaki bağı da buna benzetir. Kültüre toplumun inanç, düşünce ve sanat ürünleri üzerinde edinilmiş bilgi birikimi olarak bakar. Toplumun ve devletin gücünü kültür ve medeniyet değerlerine bağlar.⁵² Miyasoğlu, ilk Müslüman Türk devleti Karahanlılar'dan başlayarak Osmanlı'nın son dönemlerine kadar oluşan devlet geleneğimizin 1808-1908 (II. Mahmut'un tahta oturduğu yıldan Abdulhamit'in tahttan indirilmesine kadar geçen süredir.) yılları arasında yeniliğin taarruzu altında kaldığı görüşündedir. Gelenek ve yenilik arasındaki mücadele sosyal ve kültürel değerlerin yıkımına yol açmıştır. Miyasoğlu sözü geçen yüz yıllık dönemde aslında bir inanç ve medeniyet kavgası olan mücadelelerin İstiklâl Savaşı'nda belirginleşerek, 1970'lerde gelenekçi ve yenilikçi tavra sahip yeni temsilcileriyle kültürümüze şekil verdiği kanaatindedir.

Miyasoğlu gelenek bağlamında Muallim Naci'ye ayrı bir önem verir. Bu, onun edebiyatımızda geleneği savunan ilk aydınlar arasında olmasındandır. Yahya Kemal ve M. Âkif'in bazı özellikleri, Necip Fazıl'ın tek parti döneminde başlattığı İslamcı eğilimi, Asaf Halet'in kendine özgü dünyası ve Sezai Karakoç'un şiirleriyle varoluşun temellerine yönelişi edebiyat çevrelerinde yıllardan beri neden yok sayılıyorsa, Naci'nin de işte bu sebepten ötürü görmezden geldiğini savunur.⁵³ Naci üzerine eğilmeyi ve onu hayatımıza bir an olsun sokmayı ister. 1880-1890 yılları arasında sanat ve edebiyat çalışmalarını üst seviyede sürdüren Muallim Naci, çalıştığı gazetelerde hazırladığı edebiyat sayfaları ve geniş okuyucu kitlelerinin takip ettiği kitaplarıyla dönemin etkili şahsiyetlerinden biridir. Namık Kemal, Ziya Paşa gibi dönemin bazı önemli isimlerince de takdir edilen Muallim Naci, eskiyi savunduğu için kendini yadırgayanlar arasına hocası ve kayınpederi olan Ahmet Midhat Efendi de katılınca Rezaizade ile arasındaki tartışmada motivasyonunu kaybeder. Miyasoğlu'na göre, eğer böyle bir tepki almasaydı şiirimiz şu an gelenekle bağlarını tamamen koparmamış olacaktı.⁵⁴

Miyasoğlu, Doğu ve Batı medeniyetleri arasındaki çatışmayı dile getirirken tekkeler ve dervişlere de değinir. Bu konuda Şerif Mardin'den referanslar getirir. Cumhuriyetin resmî ideolojisiyle paralel olan düşüncelerinden dolayı Mardin'in konuyla ilgili açıklamaları

51 Miyasoğlu, Edebiyat Geleneği, 85.

52 Miyasoğlu, Devlet ve Zihniyet, 15.

53 Miyasoğlu, Edebiyat Geleneği, 99.

54 Miyasoğlu, Edebiyat Geleneği, 100.

Miyasoğlu'nu etkiler. Mardin'in Cumhuriyetin hiçbir müessesesinin tekkeler kadar insanımıza sahip çıkmadığına dair düşünceleri Miyasoğlu tarafından takdir görür. Bu bağlamda Yunus Emre ve Mevlana'nın tasavvufi yaklaşımlarının özünden saptırılarak devlet ideolojisi kapsamında tüketildiğine de vurgu yapar.

Hayatı maddi ve manevi yönleriyle kültürel bir bütün olarak gören Miyasoğlu, topluma dışarıdan verilen, üretiminde kendi katkısının olmadığı her türlü bilimsel ve kültürel değer in toplumda hazımsızlık yaptığını ve toplum tarafından içselleştirilmediğini savunur. Bununla ilgili olarak aydınlar ölçeğinde Cemil Meriç'in "kendisini başkası sanmak hastalığı" sözünü referans olarak kullanır.

I. Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte toparlanmamızı sağlayan toplumsal dinamiklerimizin Cumhuriyetten sonra görmezden gelinmesi ve çağdaş medeniyetler seviyesine çıkmak için reçetenin "Batılılaşmak" olarak görülmesi, Miyasoğlu açısından kabul edilemez bir çelişkiyi ifade eder. II. Dünya Savaşı'nda ağır yenilgiler almalarına rağmen şu an dünya sahnesinde önemli yere sahip olan devletlere göre toparlanma süreci çok daha önce başlamış olan Türkiye'nin henüz sahnede esaslı bir yeri yoktur. Miyasoğlu bu durumun sebeplerini dinî ve millî değerlerimizden ve her anlamda geleneksel yapımızdan kaçışımıza bağlar. Toplumun değişme ve gelişmesi için gerekli olan doğal süreci işletmek yerine, topluma başkalaşma dayatılmıştır. Anka kuşunun küllerinden yeniden doğuşu benzetmesini Çanakkale ve İstiklal Savaşları sonrasında milletimizi anlatması açısından isabetli gören Miyasoğlu, akabinde topluma Anka olmadığına dayatılmasını saçma bulur.

Cumhuriyetin ilanından sonra ülkenin ekseninin Batı'ya ayarlanmasında kararlı yaklaşımlar sergilenir. Güçlü bağlarla bağlı olduğu Doğu'ya ise sırt çevrilir. İslami değerlerden uzaklaşılması ise bunların neticesi olarak gerçekleşir. Bu dönüşüm Cumhuriyetten önceki yüz yıllık dönemde gündemdedir. Yönetim ve aydınlar düzeyinde tartışılan bu dönüşüm gelişen siyasi olayların ülkeyi dünyaya entegre olmak zorunda bırakmasının neticesi olarak görülür. Miyasoğlu, Tek Parti Dönemi'nden sonra Batı'ya yönelişin referanslarının sosyalizmden alındığını; siyasal ve düşünsel çerçevede Cumhuriyetin ilk yıllarında var olan nispeten daha millî yaklaşımlardan uzaklaştığı görüşündedir. *Kaybolmuş Günler* (1975)'in başkişisi Beşir'in "kayboluşu"na sebep olarak bu gelişmeler gösterilir. Romanın ilerleyen bölümlerinde Cumhuriyetin ilanından 1970'lere kadar olan bu elli yıllık dönemle ve bu dönemin baş aktörü Cumhuriyet Halk Partisi ile hesaplaşma isteği görülür.

"... Cumhuriyetin ellinci yılı için yapılan hazırlığı anlatmış. Bu da hazırlandığı söylenen 50. Yıl Anıtı olmalıydı...

-... 50. Yıl Marşını dinledin mi, ne ömür şey. Tıpkı 10. Yıl Marşı gibi.

Nezihe... Sözlerimin başımıza bir iş açmasından korkuyordu galiba. Çekine çekine anıta çevirdi bakışlarını.

-Peki şu sıra sıra... boruların manası ne?

-Boru değil onlar. Kesin bilmiyorum ama elli yılı temsil ediyor olmalı. Hesabı verilmemiş elli yılı..."⁵⁵

Miyasoğlu, Cumhuriyetten sonraki dönemde tarihe bakış açısından kaynaklanan çapraşık durumların varlığına işaret eder. Tarihi durumların siyasete ve topluma yansımalarını, eleştirilerini ve önerilerini kahramanlarının dünyasından roman kurgusuna yansıtır. "Biz Osmanlıya sadıgız diye Karakeçili aşiretinden devlet memuru bile yapmazlardı... Osmanlı düşmanlığı bazılarının gözünü kör etmişti. Yakın tarihini bilmeyen nesiller yetiştirildi... Din düşmanlığı resmî destek buldu bir zamanlar... Tek Parti ne cinayetler işledi..."⁵⁶

4. Miyasoğlu'nda Dil ve Gelenek

Dili değişik boyutlarıyla ele alan Miyasoğlu onun her türlü iletişim aracı ve kültür taşıyıcısından daha belirgin olarak toplumun zihniyetini yansıttığına vurgu yapar. Dilin toplumun yaşama biçimine göre şekillendiği üzerinde durur. Yazar, dili düşüncenin evi olarak tanımlar. Onun zenginliğini sadece kelime dağarcığının genişliğine bağlamaz. Geçerli, işlek ve ihtiyaca cevap veren gramer yapısının da önemli olduğunu savunur. Yeni kavramları ve nesneleri ifade edecek türetim kabiliyetine sahip olmayan bir dilin zengin bir kelime dağarcığının bulunmasının onu zamanla diğer diller tarafından işgal edilmekten ve canlılığını yitirmekten koruyamayacağını savunur.⁵⁷ Miyasoğlu, yaşayan bir varlık olarak kabul edilen dilin tarihi süreç içinde değişimini normal karşılarken bu değişime onun karakteristik özelliklerine aykırı olarak yapılan müdahalelerin kültürde kimlik kaybına sebep olacağını da ekler.⁵⁸

Miyasoğlu dili fonksiyon boyutuyla da ele alır. Dilin fonksiyonlarını kullanım alanlarına göre dört farklı başlık altında tanımlar: İletişim dili, bilim-meslek dili, felsefe dili ve edebiyat dili. Güçlü ve güzel olmadığı düşünülen bir dille edebî üretimin de kimse tarafından yapılmak istenmeyeceğini söyler.⁵⁹ Bu konudaki her türlü olumsuz tavra karşı durur. Bu olumsuz tavırların bazılarının Atatürkçülük kisvesi altında yapıyor olmasını ise Atatürk'ü anlamamak olarak niteler. "Bağımsızlık benim karakterimdir." diyen Atatürk'ün, dili bayrak gibi bağımsızlık sembolü olarak değerlendirdiği için, toplumu dönüştürürken dil, din ve tarihe hassasiyet gösterdiği kanaatindedir.⁶⁰

Miyasoğlu, dilin güzelliğinin ve gücünün genel anlamda ortaya çıktığı alanın edebiyat olduğunu tekrarlar. Her şeyden önce bir dil işi olan şiirin başarısını da şairin dili kendine ait bir tarzda kullanmasına bağlar. Miyasoğlu, Türkçenin bilim dili olmadığını söyleyenlere itiraz ederken, dilin fonksiyonlarından biri olan bilim dilinin ancak bilim adamlarıyla gelişebileceğini

55 Miyasoğlu, *Kaybolmuş Günler*, 65.

56 Mustafa Miyasoğlu, *Zamansız Bahçeler* (İstanbul: Konak Yayınları, 2012), 116.

57 Mustafa Miyasoğlu, *Edebiyat Sohbetleri* (İstanbul: Konak Yayınları, 2003), 118.

58 Miyasoğlu, *Edebiyat Sohbetleri*, 119.

59 Miyasoğlu *Edebiyat Sohbetleri*, 128.

60 Miyasoğlu, *Edebiyat Sohbetleri*, 128.

hatırlatır. Eğer bilim üretilirken dilin imkânlarına başvurmak yerine -bilimin de ruhuna aykırı olan- kavramlar başka dillerden kopyalanırsa bilim dilinin gelişmesi beklenemez. Bu durumu daha çok bilim adamlarının sorumluluğuna verir.⁶¹ Miyasoğlu Türkçenin günümüzdeki durumunu açıklarken Tarık Buğra'nın "Türkçe altın çağını yaşıyor." sözünü temel referans olarak alır. Türk boylarının kullandıkları lehçelerle oluşturdukları eserleri ve türettikleri kelimeleri tarihin hiçbir döneminde toplu olarak görme imkânı olmamıştır. Türkçenin bütün zenginliğini ve imkânlarını izlemek artık çok kolaydır. Böyle bir birikim ortadayken, Türkçenin yetersizliğinden ya da bilim dili olamayacağından söz etmek kişilerin kendi yetersizliklerini gösterir.⁶²

Dilde sadeleşme mevzusuna da değinen Miyasoğlu, tarihî süreçteki gelişmeleri hatırlatır. Kendinden öncekiler Farsça'yı resmî dil olarak benimsemelerine rağmen Osmanlı Devleti günlük hayatta olduğu kadar resmî dilde de Türkçeyi kullanır. Miyasoğlu, bunda Osman Bey'in medreseli olmayışının etkili olduğunu düşünür ve devlet geliştikçe Türkçe kullanımının zorunluluk hâline gelerek resmî bir hüviyet kazandığının altını çizer.⁶³ Yazar, Osmanlı'nın kuruluş aşamasında o günkü şartlara göre dili oluşturmasını normal karşıladığı gibi, Osmanlı'nın sonu ve yeni devletin kuruluş aşamasında da dildeki yeni oluşumları normal karşılar. Fakat bundan sonraki dil aşamalarında bizi gelenekten koparmak düşüncesiyle hareket edilmesi Miyasoğlu'nun dünya görüşüyle çelişir. Harf İnkılabı'nın da etkisinin olduğuna inandığı "nesillerin köksüzleşmesi" meselesini çözmek için, edebiyatımızın seçkin eserlerinin usta ellerde sadeleştirilmesini savunur.⁶⁴ Bu doğrultuda, klasiklerin gelecek nesillere aktarılmasını temel amaç edinen bir Türk akademisinin kurulmasını salık verir.⁶⁵

Tanzimat'tan günümüze yoğun olarak tartışılan dil konusuna değinen Miyasoğlu, dilin en çok dinî ve tarihî kavramları koruması gerektiğini savunur. Bunun dışında dil meselesi bağlamında üzerinde durulan hususların konuyu kesin bir çekişmeye götürdüğünü belirterek gelenekçi yaklaşımını burada da sürdürür.⁶⁶ Dil ve kültürü hayatın ifadesi olması açısından birbiriyle alakalı gören Miyasoğlu, Georges Louis de Buffon'un "Üslubu beyan ayniyle insan" sözünü bu noktada anlamlı bulur.⁶⁷ Miyasoğlu'nda bağımsız, kendimize ait bir hayat oluşturmak için dilimizdeki ve kültürümüzdeki imkânları incelemek zorunda olduğumuz kanaati hâkimdir.⁶⁸ Bu bağlamda Osmanlıca'yı da önemseyen yazar, Osmanlıca bilmemeyi medeniyet tecrübemizi inkâr ederek düşünüp yazma olarak niteler. Bu konuda ısrar edilmesini ise çılgınlık olarak tarif eder.⁶⁹

61 Miyasoğlu, Edebiyat Sohbetleri, 129.

62 Miyasoğlu, Sanat ve Edebiyat Konuşmaları, 172.

63 Miyasoğlu, Edebiyat Sohbetleri, 130.

64 Miyasoğlu, Edebiyat Sohbetleri, 139.

65 Miyasoğlu, Edebiyat Sohbetleri, 145.

66 Mustafa Miyasoğlu, Muhacir (İstanbul: Suffe Yayınları, 1982). 124.

67 George Louis Buffon, "Üslup Hakkında Bir Nutuk" çev. S. Eyyüboğlu, Tercüme Dergisi, 2/7, 32-37.

68 Miyasoğlu, Devlet ve Zihniyet, 131.

69 Miyasoğlu, Devlet ve Zihniyet, 128.

Sonuç

Türk modernleşmesinde bütünüyle gelenekten kopulmamış, gelenekle kurulan ilişki yıpranmış, kesintilere uğramış, yer yer tavsamıştır. Geleneğe karşı geliştirilen olumsuz tavır ölçsüz bir hâl olarak zaman zaman ontolojik bir inkâra da dönüşmüştür. Yeniye olan rağbet ve geleneğin yenileşmeye engel olduğu düşüncesi kültür ve sanatta kırılmaları beraberinde getirmiştir. Edebiyatta Batı'ya yöneliminin başladığı süreçte gelenekle olan irtibat nispeten biçim ve içerik açısından sürdürülürken, sonrasında tam bir biçimsel dönüşüm sağlanmıştır. Biçim ile içerik tam olarak birbirine muvazi şekilde dönüşmemişse de Cumhuriyetin ilanından sonra bir ihtiyaca binaen milliliğin yoğun olarak yaşanmasına rağmen içerik olarak gelenekten kopuşlar söz konusu olmuştur. Resmî ideoloji de dine karşı mesafeli tavırla birlikte (bunda din kisvesi altındaki bazı suiistimaller de etkilidir) geleneğin ötekileştirildiği ve görmezden geldiği zeminler oluşmuştur. Mustafa Miyasoğlu'nun böyle bir zeminde gelenek için verdiği mücadele önemlidir. Gelenekten kopuşun gerek resmi söylemle gerekse sivil çevrelerce ama her halükârda politik bir tahakküm biçiminde gelenekle toplum arasında oluşturulan bir ilişkisizlik şeklinde kurgulandığı söylenebilir.

Miyasoğlu'nun, yazın hayatında aktif olduğu yıllarda önemli bir eğilim olan “toplumcu gerçekçilik” akımına karşıt olarak, zayıf ve muhalif kanatta yer alan gelenekçiliği benimsediği kendi söyleminde belirlemektedir. Gelenekçilik; yazarın eserlerinde muhafazakârlık, milliyetçilik, İslâmcılık; modernizme ve Batı'ya itiraz şeklinde ortaya çıkmıştır. Miyasoğlu, düşünce yazılarında gelenekçi anlayışı savunurken hikâye ve romanlarında geleneğe yönelerek diğer türden yazılarında teorisini yaptığı kavramın uygulama zeminini oluşturmaya çalışır. Miyasoğlu, sanata ve edebiyata evrenin sırrını araştıran, çözmeye çalışan bir işlev yükler. Duyularla algılanan evrenin bilimin alanına, hislerle algılanan evreninse edebiyat alanına girdiğini belirtir. Sanatçının içinden çıktığı toplumdan uzaklaşmasıyla orantılı olarak başarısının da düşeceğini dolayısıyla dar ve sık bir zeminde kalacağını belirtir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

Arendt, Hannah. *Geçmişle Gelecek Arasında* (çev. Bahadır Sina Şener). İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Armağan, Mustafa. *Gelenek*. İstanbul: Ağaç Yayınları, 1992.

Buffon, George Louis. “Üslup Hakkında Bir Nutuk” çev. S. Eyyüboğlu, *Tercüme Dergisi*, 2, 7 (1941): 32-37.

- Eliot, Thomas Stearns. *Edebiyat Üzerine Düşünceler* (çev. S. Kantarcıoğlu). İstanbul: Paradigma Yayınları, 2007.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Toplumbilim Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986.
- Livingstone, Ray. *Geleneksel Edebiyat Teorisi*. (çev. N. Özdemiroğlu). İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü* (çev. O. Akinhay, D. Kömürücü). Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 1999), 258.
- Miyasoğlu, Mustafa. *Kültür Hayatımız*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- Miyasoğlu, Mustafa. *Zamansız Bahçeler*. İstanbul: Konak Yayınları, 2012.
- Miyasoğlu, Mustafa. *Edebiyat Geleneği*. İstanbul: Yenisanat Yayınları, 1975.
- Miyasoğlu, Mustafa. *Edebiyat Sohbetleri*. İstanbul: Konak Yayınları, 2003.
- Miyasoğlu, Mustafa. *Geçmiş Zaman Aynası*. İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1976.
- Miyasoğlu, Mustafa. *Kaybolmuş Günler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2009.
- Miyasoğlu, Mustafa. *Muhacir*. İstanbul: Suffe Yayınları, 1982.
- Miyasoğlu, Mustafa. *Roman Düşüncesi ve Türk Romanı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998.
- Miyasoğlu, Mustafa. *Sanat ve Edebiyat Konuşmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- Miyasoğlu, Mustafa., *Devlet ve Zihniyet*. İstanbul: Elifbe Yayınevi, 1981.
- Oxford University, *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. London: Oxford University Press, 1995.
- Ozankaya, Özer. *Temel Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Savaş Yayınları, 1984.
- Redhouse, J.W. *A Lexicon English and Turkish*. Constantinople: Boyajian, 1884.
- Selim Somuncu, *Romanda Bilgi İktidar İdeoloji*. Ankara: Hece Yayınları, 2015.
- Shils, Edward. "Gelenek" (çev. H. Arslan). *Doğu Batı*, 7/25 (2003-2004): 101-135.

Orhan Pamuk'un Roman Kuramı Üzerine

On Orhan Pamuk's Novel Theory

Osman Fırat BAŞ¹ , Olga ŻYMINKOWSKA²

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Osman Fırat Baş (Doç. Dr.),
Adam Mickiewicz University in Poznań, Faculty
of Polish and Classic Philology/ Institute of Slavic
Philology, Poznań, Polonya
E-posta: osman.bas@amu.edu.pl
ORCID: 0000-0001-9303-1604

²Olga Jadwiga Żyminkowska (Yüksek Lisans
Öğrencisi), Adam Mickiewicz University in
Poznań, College of Interdisciplinary Individual
Studies in Humanities and Social Sciences
,Institute of Philosophy, Poznań, Polonya
E-posta: olgazyminowska@onet.pl
ORCID: 0000-0002-6049-8854

Başvuru/Submitted: 30.12.2021

Revizyon talebi/Revision requested:
12.05.2022

Son revizyon/Last revision received:
15.05.2022

Kabul/Accepted: 30.05.2022

Atıf/Citation: Baş, Osman Fırat. ve
Żyminkowska, Olga. "Orhan Pamuk'un Roman
Kuramı Üzerine" *Türkiyat Mecmuası-Journal of
Turkology* 32, 1 (2022): 337-353.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1045495>

ÖZ

Bu çalışma, Orhan Pamuk'un roman kuramındaki temel konuları incelemektedir. Yazarın *Saf ve Düşünceli Romancı* (2010) başlıklı kitabında romanın bilişsel değeri, sanatların karşılıklı etkileşimi (romanla resmin ilişkisi), romanın kompozisyonu ve kahramanı kavramlaştırma yöntemi gibi birkaç felsefi ve edebi sorun ayırt edilebilmektedir. Makalenin yazarları, Orhan Pamuk'un yapıtlarında sanatın belirli alanları ile kurgusal türlerin ontolojisi ve alımlama kuramı arasındaki ilişkilere dair pek çok düşünce bulunabileceği sonucuna varmışlardır. Bu makalenin temel amacı, Pamuk'un yapıtının teorik yönüne dikkat çekmek ve Türk yazar üzerine yeni araştırma alanlarını ortaya koymaktır.

Anahtar kelimeler: Orhan Pamuk, Roman Kuramı, Sanatların Karşılıklı Etkileşimi, Romanın Ayırt Edici Niteliği, Bilgisel Değer, Nesnelere Dönüş

ABSTRACT

In this study, the main topics in Orhan Pamuk's theory of novel are examined. The *Naive and The Sentimental Novelist* (2010) is employed to distinguish several philosophical and literary problems: the cognitive value of the novel, relations between the novel and painting, the novel's composition, and the way in which the protagonist has been conceptualized. The authors concluded there are numerous thoughts on the relationships between specific fields of art, ontology of the fictional genres, and reception theory in Orhan Pamuk's work. The main purpose of this article was to examine the theory underlying Pamuk's work and to present new research fields involving the Turkish writer's reflections.

Keywords: Orhan Pamuk, Novel Theory, Relations Between The Novel and Painting, Differentia Specifica of Narrative Fiction, Cognitive Value, Turning Toward Things

EXTENDED ABSTRACT

This article is the result of cooperation within the scope of a project between a Polish philosophy student from the Adam Mickiewicz University in Poznań and a Turkish philologist who works at the same university. The role of the philologist was limited to merely counseling. Undoubtedly, the first author is the Polish philosophy student.

In this study, selected philosophical and literary problems in *The Naïve and The Sentimental Novelist* (2010), including its cognitive value, its *differentia specifica*, the relationship between the novel and painting, the novel's composition, how the protagonist was conceptualized, and Pamuk's approaches to these topics were examined.

The following conclusions were reached.

The novel's cognitive value involves the oscillation between naive and sentimental attitudes. Pamuk's writing strategy is based on creating the feeling that although what he conveys in the novel may be true, the reader is made aware that the novel is fiction. He also recommends that when reading the novel, the reader should apply naive and sentimental attitudes in accordance with how the writer changes the same.

In relation to the *differentia specifica*, Pamuk is of the view that the novel has typical features. However, its primary distinguishing feature from other literary genres is being in possession of the "hidden center."

Regarding the relationship between the novel and painting, the visual quality of the former is emphasized. Pamuk believes the novel's visuality is important in both reading and writing processes. Reading involves primarily transforming words into pictures and creating a perceptible landscape of the world in which the novel is set, whereas writing is reminiscent of the work of a stage designer who oversees each scene's decor.

The composition of the novel focuses on a central point as the dominant element of thought in the novel.

In his conceptualization of the protagonist, Pamuk conveys a distant attitude toward the psychological novel. Thus, the psychology of the protagonist is not fully shaped. Rather, his role is to invite the reader to the novel's secret center. Pamuk begins writing first by identifying the situations that he wants to narrate before shaping the heroes who appear in these situations. In actuality, the protagonist helps the author in the formation of these situations.

Giriş

Aşağıda okuyacağınız metin Poznan Adam Mickiewicz Üniversitesi'nden Polonyalı bir felsefe öğrencisi ile aynı üniversitede görevli Türk kökenli bir filologun bir proje kapsamında bir araya gelmelerinin sonucudur. Projeyi hazırlayan felsefe öğrencisiydi ve gerçekleştirilebilmesi için üniversitenin onayını da almıştı. Proje kapsamında bir dizi etkinlik yapılması öngörülmüştü, ancak koronavirüs salgınınun başlaması nedeniyle bütün bu planlar rafa kalktı. Felsefe öğrencisi tarafından – filolog hocanın danışmanlığında – bir bilimsel metin yazılması ve planlanan etkinlikler kapsamında sunulması – ve hatta mümkün olursa yayınlanması – da düşünülmüştü. Öyleyse hemen girişte belirtmek gerekir ki bu metnin asıl yazarı Polonyalı felsefe öğrencisidir; Türk hocanın rolü önce danışmanlıkla, sonra da öğrencinin ortaya çıkardığı geniş materyalin küçük bir bölümüne bir makale formu vermekle sınırlıdır.

Bazı sanatçılar, sanatları üzerine kuramsal sayılabilecek yazılar da yazar; bunun birçok örneği var. Orhan Pamuk da *Saf ve Düşünceli Romancı*'yı yayınlayarak kendi sanatlarına dair düşüncelerine, onu kavrayışlarına ayrıca bir biçim kazandıran bu sanatçılar arasına katılmış oluyor. Roman özelinde pek çok başka yazar da, hiç değilse *Roman Sanatı* başlıklı deneme kitabıyla Milan Kundera, Pamuk'la aynı şeyi yapmış olduğundan, farklı yazarların kuramsal yaklaşımları karşılaştırmalar yapmak için oldukça cazip bir araştırma alanı açıyor. Felsefe öğrencisi de “daha geniş materyal” diye tanımladığımız ilk çalışmada Pamuk ile Kundera'yı roman sanatını kavrayışları açısından karşılaştırıyordu. Yukarıda başlıkları verilen denemelerinde her iki yazar için de ortak olan ve kafalarını en çok meşgul eden sorun öbekleri belirlenmiş, bunlar karşısında benimsedikleri tutumlar her biri için ayrı ayrı kristalize edilmeye çalışılmış, sonunda da tutumları arasındaki benzerlikler ve farklılıklar gösterilmişti. Bu makale Kundera'yla yapılan karşılaştırmayı kapsamıyor ve yalnızca Pamuk'un düşüncelerine odaklanıyor ama her ikisi için de şu edebi ve kuramsal sorun öbekleri belirlenmişti: Romanın bilgisel değeri, sanatların karşılıklı etkileşim sorunu (Pamuk özelinde resmin edebiyatla olan ilişkisi), romanın özgüllüğü, kompozisyon sorunu, anlatıda bakış açıları ve kahramanın ontolojisi. Bu metnimizde Pamuk'un bu konular etrafında şekillenen görüşleri belirlenmeye ve en sonunda da bir tablo halinde özetlenmeye çalışılmaktadır.

Metinde *Saf ve Düşünceli Romancı*'nın Tomasz Kunz tarafından yapılmış Lehçe tercümesi temel alındı, çünkü felsefe öğrencisi ile hocanın üzerinde konuşabilecekleri metin o dildeydi, dolayısıyla alıntılarda verilen sayfa numaraları da o yayındandır. Ancak alıntılar – çeviriden çeviri yapmak anlamsız olacağından – doğrudan doğruya kitabın İletişim Yayınları'ndan çıkmış Türkçe versiyonundan yapılmaktadır.

Pamuk'a Göre Romanın Bilgisel Değeri

“Romanlar ikinci hayatlardır.”¹ *Saf ve Düşünceli Romancı*'yı Gerard de Nerval'den² alıp biraz değiştirdiği bu cümleyle başlatıyor, Pamuk. Ardından edebiyat yapıtının edebiyat dışı gerçeklikle ilişkisi sorununun yazarın kafasını o henüz daha yazar olmaya karar vermemişken, henüz yalnızca iyi bir okurken de epeyce kurcaladığını okuyoruz. Yazmaya başladığında da bu sorun, yani kurgunun bilgisel değeri sorunu, hem deneme yazılarında roman kuramının merkezinde yer alan bir sorun hem de romanlarının kurgusal dünyasında sıkça tekrarlanan bir motif oluyor. “Bu ikinci hayatların bize gerçeklikten daha gerçek gelmesi, sık sık romanları gerçeğin yerine koymamıza, en azından onları hakiki hayatla karıştırmamıza yol açar. Ama bu yanılısma, bu saflık, şikâyetçi olduğumuz bir şey değildir hiç.”³ Orhan Pamuk'u meraklandıran ve bu olguyu araştırmaya kışkırtan şey de işte tam olarak bu sorun: Yani, bir roman dünyası günlük deneyimlerimize dayalı olabilirlik⁴ hissini hiç vermese bile, bizim ona hayalen katılabilmekten haz alıyor oluşumuz.

Yazar, roman dünyasındaki yaşantımızın gerçeklik içinde ondan tümüyle özerk bir deneyim olarak anlaşılmasını talep eder. Romanın ayırt edici iki niteliği yüzünden böyledir: (1) Gerçek hayatta olduğu gibi bir manzaranın karşında dikiliriz ama onu anlatıcının gözleriyle görürüz ve gerçek hayatta da olabileceği gibi bazı hislere kapılırız, yalnız bunları okuduğumuz sözcükleri sürekli görselleştirerek⁵ hissederiz. (2) Roman dünyasında (Pamuk'a göre edebi türler içinde yalnızca romana özgü olmak üzere) genel gerçeklerden tekil olaylara, manzara resimlerinden anlık yakın çekimlere büyük bir hızla geçiş yapılabilir.⁶ Yani okuyucuyla anlatıcı yan yana durmuş örneğin uçsuz buçaksız bir tarla manzarasına bakarlarken, anlatıcı uzak bir yerlerde – okuyucunun net göremeyeceği kadar uzakta – hoplayıp zıplamaktaki bir tavşanı sanki yakından görüyormuş gibi görüp tasvir edebilir. O yüzden Pamuk için roman sanatının temel özelliği, hayal olduğu bilinen bir şeyin içine, hayal olduğu biline biline duygusal ve zihinsel olarak katılma isteğindeki tutarsızlığı ortadan kaldırabilmesidir. Yukarıdaki basit örneğimiz üzerinden devam edelim: Anlatıcıyla birlikte durdukları yerden o tavşanın gerçeklikte net

1 Orhan Pamuk, *Pisarz naiwny i sentymentalny*, çev. Tomasz Kunz (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2012), 9.

2 Bu sözün aslı “Rüya ikinci hayattır.” şeklinde ve yazarın *Aurélia* başlıklı kitabındandır. Türkçeye çeviri Seçil Kıvrak (İstanbul: Kolektif Kitap, 2018).

3 Pamuk aynı yer.

4 “Edebi olabilirlik dünyanın düzenine ilişkin yaygın görüşlere değil yalnızca, ama aynı zamanda edebi türe de, demek ki toplumsal olarak onaylanıp stabil hâle getirilmiş bir söylem türüne de bağlıdır. Olasılık ve gerçeğin ortak yanı her şeyden önce okuyucunun imgelemine beraberce seslenmeleri, ama onda başka başka bilinç alanlarını harekete geçirmeleridir. Denilebilir ki olası olan, okuyucunun dünyanın yapısı, işleyiş mekanizması, içinde yer alan süreçleri, aynı zamanda da insan davranışlarını yöneten ilkelere ilişkin ön kabullerine seslenir.” Michał Głowiński, *Gry powieściowe. Szkice z teorii i historii form narracyjnych* (Varşova: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973), 19.

5 Edebiyat ile resim arasında kurulan ilişkinin tarihi Horatius'un *Ars Poetica*'sına (diğer adıyla *Pisolarla Mektup*'a) kadar gider (“*ut pictura poesis*”/ “Şiir de resim gibidir” yaklaşımı). Bu konunun ikinci önemli metni ise, Gotthold Ephraim Lessing'in Horatius'a eleştiri olarak yazmış olduğu 1766 tarihli *Laocoön. Resmin ve Şiirin Sınırları Konusunda Bir Deneme* başlıklı yapıt olmaktadır.

6 Pamuk, *Pisarz naiwny i sentymentalny*, 16.

olarak seçilemeyeceğini okuyucu bilir, ama bu bilgi onu hiç rahatsız etmez, bir romanda o tavşanın buldukları noktadan görülüp ayrıntısıyla tasvir edilebileceğine inanmaya hazırdır, hatta bu yapılsın ister ve bundan haz alır.

Pamuk, Friedrich Schiller'in "Saf ve Duygusal Şiir Üzerine" başlıklı denemesinde yaptığı terminolojik ayrıma atıfla, saf yazar (ve okuyucu), yani yaratma ve okumanın teknik boyutlarının bilincinde olmayan, ne olduğu açıklanamaz bir ilhamın etkisiyle yazan, dili ise (kendi bakış açısından) dil dışı gerçekliğe karşılık düşen bir yazar (ve okuyucu) ayrımı yapmaktadır. Bu anlamda dili gerçekliğin bir aynası (ya da Stendhal'ın *Kızıl ile Kara*'daki ünlü metaforunda yazdığı gibi "Yol boyunca gezdirilen ayna") olarak anlamanın saf yazar ve okuyucuya daha yakın olduğu söylenebilir. Saf şair⁷ için sözcükler dünyanın bir resmini yansıtır ve gerçekliğin gizlenmemiş anlamını gösterirler. Balzac tarzı gerçekçi roman geleneği saf tutum açısından çekincesizce kabul edilebilir niteliktedir.⁸ Balzac'ın realizmi kavrayışının ayırt edici niteliği üzerine Michał Glowinski şunları yazıyor: "(...) roman dünyaya dair bir bilginin aktarımıydı, bir şekilde onun doğal durumu oluyordu, ona doğasının verdiği bir armağandı. Romanın mecazen «dünyanın resmi», «gerçekliğin aynası» vb. şekillerde adlandırılması da bundan ileri gelir."⁹

Pamuk da Schiller'in izinden giderek yazar ve okuyucuları düşünceli ve saf olarak iki ayrı grupta toplamaktadır. Düşünceliler kategorisi yazma durumunun ve metni alımlamanın yapaylığının kendisine meftun olmuş, dilin yapısını ise artık dünyanın yapısına simetrik bir yapı olarak görmeyen, bu ikili arasındaki ilişkinin fazlasıyla sorunlu ve felsefi düşünce gerektiren bir ilişki olduğunu düşünen yazar ve okuyucuların kategorisidir. Öyleyse duygusal tutum, romanı Glowinski'nin kuşku çağının ürünü dediği, biçiminin ise dünyanın artık hatasız bir resmi olmadığını söylediği *nouveau roman* ruhuyla düşünmeye yakın bir tutum olabilir.¹⁰ Düşünceli yazar ve okuyucu figürü, öncelikle Alman Aydınlanması'nın dil felsefesi geleneğiyle (Herder ve Humboldt ile)¹¹ uyumlu bir dil düşüncesi için karakteristik ve aslında daha çok postmodern felsefe ile ona ait olan epistemik/bilgisel şüphecilığe özgüdür. Böylece dili bir *ergon* (ürün) değil, ama *energeia* (etkinlik) olarak kavrayış, duygusal tutuma daha yakın durmaktadır. Onlar için, ürünü dünyanın dilsel bir resmi olabilen dil çok daha üretkendir.

Bunun karşısındaki saflık ise, Pamuk'un da kullandığı "manzara" benzetmesini biraz değiştirerek kullanmayı sürdürürsek, yukarıda seyredilen o tarladaki küçücük tavşanın o uzaklıktan görülebileceğine gerçekten inanan yazarla okura özgü bir tutumdur. Anlattığı bu "manzaranın gücüne" bu denli çok inanan yazar da o tavşan hakkında rahatlıkla "konuşmaya ve düşünceli romancıyı kıskandıracak kuvvetli şeyler söylemeye başlayabilir."¹² Ama o tavşanın

7 "Şiir" hem Schiller'de hem de Pamuk'ta genel olarak sanat ve edebiyat anlamındadır.

8 Pamuk *Pisarz naiwny i sentymentalny*, 22.

9 Michał Glowinski, *Porzadek, chaos, znaczenie. Szkice o powieści współczesnej* (Varşova: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968), 96.

10 Glowinski aynı yer.

11 Burada öncelikle Wilhelm von Humboldt'un getirdiği *sprachliche Weltbild* (dünyanın dilsel görünüşü ya da resmi) kavramı söz konusu edilmektedir.

12 Pamuk, *Pisarz naiwny i sentymentalny*, 23.

o uzaklıktan görülemeyeceğini okur kadar yazar da bilmektedir. Öyleyse, Inga Iwasiow'a göre on dokuzuncu yüzyılın erken pozitivist dönem yazarlarının karşı karşıya kaldıkları bir zorluğu, yani kurgunun “çok anlamlılığını, (içgüdüsel olarak sezilen) yapaylığını alt etmek zorundadır. Okuyucuyu bir oyunun içine çeker, onu metne «çivilemeyi», tek anlamlı bir dünya vizyonunu kabule zorlamayı ister.”¹³ Bu hedefe ulaşmak için birçok araca başvurur ki hem yazarın kendisiyle özdeş olan hem de bir çağın çoğunlukça kabul edilmiş fikirlerini seslendiren anlatıcı da bu araçlardan biridir. Saf romancının anlatıcısı her şeyi bilir, roman dünyasına da onun referans ilişkisi içinde olduğu dış dünyaya da hükmeden yasaları belirler, sözlerine onunkilere güvenildiği kadar güvenilmemesi gereken kahramanın zıt kutbu olur. Anlatıcının bu konumu ancak Flaubert sayesinde erişilen bir dönüm noktasından sonra değişmiştir. Glowinski, aşağı yukarı *Madam Bovary*'nin yayınlandığı tarihten başlayarak romanın bir ahlaki tez olmaya karşı çıktığı görüşündedir. “Bu ölçekte belki de ilk kez, türün ahlaki yapısında bilinçli olarak gedikler açan Flaubert'in kalemiyle isyan etti roman. Potansiyel ahlakçılık alanını sınırlayıp yazarın romanının içinde mevcut olmaması gerektiğini, onun lirizminin ve yorumlarının romandan çıkarılması gerektiğini ilan ederken, aslında derdi onun değillesmesini yapmaktı.”¹⁴ Anlatıcının ortadan kalkması ve sözün kahramanlara bırakılması ideali, roman dünyasını hükmedecek bir “nesnel” düzen kurma hakkından vazgeçiş eylemiydi. Anlatıcının bakış açısı artık romanın tartışılmaz ve üzerine söz söylenilmez yorumlama dili olmaktan çıkmaktadır. Bu dönüm noktası tek sesli romandan çok sesli romana geçişle kıyaslanabilir. Bununla birlikte yazar ve okuyucu arasındaki o kendine has anlaşma da değişir. O andan itibaren okuyucu, olayların anlatıcı-yazar tarafından sunulan versiyonuna güvenip kabul etmeye mecbur değildir. Artık hiçbir mutlak sorgulanılmaz olarak kabul edilmeyen çeşitli bakış açıları romanda konuşan kişilerin çoksesliliği ve desantrilizasyonu içinde bulunabilir ancak.

Bu noktada, Pamuk'un (kendisini düşünceli romancı ve okura daha yakın hissetse de) saf ve düşünceli tutumları birbirlerine karşıt olarak konumlandırmadığı, seçimini onların birlikte var olmasından yana yaptığı da vurgulanmaya değer.¹⁵ Her iki tutum arasındaki farkı görünür kılmak için, bir arabanın yolcuları metaforunu kullanır:

Saf romancı ve saf okur, araba manzarada ilerlerken, pencereden görülen memleketi tanıdığına, insanlar anladığına içtenlikle inanan biri gibidir. Arabanın penceresinden gözükken manzaranın gücüne inandığı için de, manzara hakkında, insanlar hakkında konuşmaya ve düşünceli romancıyı kışkıracak kuvvetli şeyler söylemeye başlayabilir. Düşünceli romancı ise, arabanın penceresinden gözükken manzaranın sınırlı olduğunu, zaten ön camın çamurlu olduğunu söyler çoğunlukla ve ya Beckett tarzı bir suskunluğa sürüklenir ya da benim gibi

13 Inga Iwasiów, “Wycofanie głosu – prawda i kłamstwo pisma”, *Kłamstwo w literaturze*, red. Zofia Wójcicka, Piotr Urbański (Kielce: Wydawnictwo Szumacher, 1996), 189-190.

14 Glowinski, *Porządek, chaos, znaczenie. Szkice o powieści współczesnej*, 25.

15 Yine vurgulanmalıdır ki birbirinin zıt kutbu olan bu iki tutumun eşit haklarla ve birbirleriyle çatışmadan bir arada olmasından taraf olmak, postmodern düşüncedir. Çünkü: “Her şeyin karşıtıyla birlikte hiçbir çatışmaya yer vermeden varolduğu, farklılıkların barışçı bir karnaval atmosferi içinde bir arada yaşadığı bir tinsel varoluş biçiminin adıydı postmodern.” Yıldız Ecevit, *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 62.

ve başka pek çok günümüz edebi romancısı gibi, arabanın direksiyonunu, düğmelerini, çamurlu camını, viteslerini de manzaranın bir parçası olarak resmeder ki, gördüklerimizin, romanın görüş açısıyla sınırlı olduğunu hiç unutmayalım.¹⁶

Demek oluyor ki saf yazar dünyanın ona nasıl görüldüğü ile kendi içinde dünyanın ayrımını yapmayan yazardır. Buna karşılık düşünceli yazar kendi bakış açısını keyfi, yanılabilir ve kurguladığı roman dünyasının bütün niteliklerini belirleyen bir nokta olarak algılayarak yazarlık durumun tüm yapaylığını görür. Dolayısıyla onun yazarlığı kavrayışı, *nouveau romanın* kabullerini anımsatmaktadır. Bu programın ana sloganını, Michel Butor'un "Arayış Olarak Roman"¹⁷ denemesinin başlığından aldığı varsayılabilir.¹⁸ Yeni romanın anlatıcısı, örneğin Balzac'ın romanlarında sahip olduğu o sarsılmaz epistemik otoritesini yitirir. "«Yeni romanın» anlatıcısı yalnızca kendi konumuyla sınırlanmış ve her şeyi bilen bir hikâyecinin tanrısal meziyetlerinden yoksun kalmış bir anlatıcı değildir, o aynı zamanda bir «durumun» ya da daha doğrusu «durumların» içindeki bir insandır."¹⁹ Anlattığı hikâye bölüm bölümdür, dardır ve parçalanmıştır, ayrıca metnin basmakalıplığı ve yapmacılık boyutu da görünür kılınır. Düşünceli tutumun karşılığı olan yeni roman, kendi bakış açısının keyfiliğini vurgular. Bu anlamda film çekme yöntemini anımsatır: "(...) zira sinema, bir şeyin izlendiği noktayı işaretlemek zorundadır; fotoğraf bir yerlerden çekilir. Plandaki değişiklikler ilke olarak fark edilir, dolayısıyla da gerekçelendirilmeleri gerekir."²⁰ Sinemanın yeni roman için bir ilham kaynağı olduğunu örneğin Allain Robert-Grillet de kabul eder.²¹

Saf ve düşünceli tutumlar arasındaki bu farklılaşma Pamuk'ta anahtar niteliğinde bir rol oynamaktadır. Sanatın özüne nüfuz etmeye çalışırken yazar, onun çelişkili doğasına işaret eder ve romanın bir kurgu ve yazarın imgelemenin bir ürünü, aynı zamanda da okuyucunun hayal ve düşünceleriyle uygunluğu bağlamında bir gerçek olarak görülmesi gerektiği tezini ileri sürer. Romanın amacı ve özü işte bu iki uç nokta arasındaki, aslında saf ve düşünceli tutum arasındaki bu diyalektik gerilimi korumaktır. Pamuk, "(...) roman sanatının etkileme gücünü, (...) ortak bir kurmaca anlayışı olmamasından" aldığını savunur²², dolayısıyla da yazardan ve okurdan bu konuya karşı kişisel bir tutum takınmalarını, yani düşünceli şair rolünü benimsemelerini talep eder. Metnin yapaylığının ve gerçeklikle ilişkisinin sorunlu doğasının bilincinde olmak, metne safça yaklaşma arzusunu gölgelemez (en azından Pamuk'a göre, gölgelememelidir) ki bu da yapıtı okumaktan alınan keyfin kaynaklarından biri olmaktadır. "İdeal" yazar ve okuyucu "tipi" işte bu iki karşıt tutumun benimsenmesinde, saflık ve düşüncelilik arasındaki yolun yarısında bulunur.

16 Pamuk, *Pisarz naiwny i sentymentalny*, 23.

17 Michel Butor, "Le roman comme recherche (1955)" *Répertoire. Etudes et Conférences 1948-1959* (1960) içinde; Türkçede "Arayış Olarak Roman", *20. Yüzyıl Edebiyat Sanatı*, yay. haz. Hüseyin Salıhoğlu (Ankara: İmge Kitabevi, 1995), 297-302.

18 Głowiński, *Porzqdek, chaos, znaczenie. Szkice o powieści współczesnej*, 49.

19 Aynı yer, 108.

20 Aynı yer, 61.

21 Aynı yer.

22 Pamuk, *Pisarz naiwny i sentymentalny*, 37.

Pamuk romanlarının dünyasında başta İstanbul olmak üzere birçok gerçek yer adı bulunur. Bunlar, okuyucuda saf alımlama için karakteristik olan o gerçeklik duygusunu güçlendirir (Roland Barthes'in sözünü ettiği "gerçeklik etkisi"ni²³ oluşturur). Ama yazarın hayalinin ürünü birçok yer adı da vardır. Dış dünyada karşılığı olan yerler ile yapıtın dışında var olmayan yerlerin bu birleşimi, Pamuk'un bu her iki tutumun da – yani saf ve düşünceli yazar tutumlarının – birleştirilmesi gerektiğine olan inancını işaret etmektedir.

Bu noktada, bu iki tutum arasında gidip gelme ve bunların bir arada var olmaları postulatının oynadığı rolün ne olduğunu ve Pamuk'un bu alternatiflerden birine niçin tam taraf olmadığını sormaya değer. Mevcut entelektüel yönelimler karşısında saf tutumun savunulması, daha önce sözünü ettiğimiz nedenlerden ötürü, biraz anakronik gözükebilir, yine de yazar, okuyucusunun roman dünyasına katılma ve kahramanlarla özdeşleşme hakkını savunmaya çalışarak, dikkatinin çoğunu bu savunmaya ayırır, çünkü bir metni okumaktan keyif almanın kaynaklarından biridir bu. Aynı zamanda Pamuk, her iki tutumun birleştirilmesi olarak sunduğu kurgu yaklaşımının tarihsel gerekçelerini de işaret eder. Akıl yürütmelerinin bu aşamasında kendilerini baskıcı iktidarlar ve sansürlerden korumak için yapıtlarının kurgusallığını vurgulayan, ama bir yandan da romanlarının içeriğinin sansür mekanizmalarının sanacağı kadar da uydurma olmadığını okuyucularına belli belirsiz sezdiren yazarları anar.

Bu noktada da her bir romanın değer kıstasının ne olduğunu sormak uygun düşecektir. Bu değer onun dışarıdaki bir nesnel gerçeklikle uyumu mudur, yoksa romanda sunulan dünyanın yalnızca gerçeğinin bir imkânı olması yetecek midir? Pamuk'a göre bir romanın değeri, onun romanda sunulan dünya vizyonunu gerçek olarak algılabilmek becerisiyle, tek kelimeyle ikna ediciliğiyle ölçülür. Bu gerçeklik izlenimine, bazen karşı konulamaz bile olsa, romanın gerçekliğin kusursuz bir aynası olmadığını, asla saydam bir yansıtıcı yüzey olmayıp yalnızca atıfta bulunulan ve okuyucunun neyi, nasıl göreceğini belirleyen bir "çamurlu cam"²⁴ olduğunun bilgisi daima eşlik etmelidir. Bu bakış açısının öznelliği, en azından romanı algımlarken okuyucu otomatikman ve içgüdüsel olarak romanda anlatılanları kendi deneyimiyle kıyasladığı içindir ki akıldan çıkarılamaz. Ayrıca romandaki önermelerin gerçek ya da sahte olup olmadıklarının sağlamlasının yapılabilmesinin temel yöntemi de budur. Yine de bunun anlamı, okuyucu, kendi görüşleri ile romanın dünya vizyonu arasında bir uyumsuzluk keşfedecek olduğunda bile, yapıtı olumsuz değerlendirmeli demek değildir. Pamuk'un da vurguladığı gibi, romanın normatif değil, ama betimleyici bir niteliği vardır. Başka bir deyişle: Roman, ahlaki veya epistemik otoritelere özgü değerlendirmeler yapmaya değil, ama dünyayı anlamaya, betimlemeye, sunmaya ya da kurgusal bir dünya yaratmaya çalışır. Okurun ve yazarın vizyonlarında bir uyumsuzluk ortaya çıkacak olduğunda, okuyucu saf tutumu benimser, çünkü söz konusu o uyumsuzluk seçilen bir gözlem noktasının keyfilikliğini açığa çıkarmaktadır. Kurgusal dünya vizyonunun tutarsızlığına ya da hatta (genelde ütopya biçimine bürünen) sahteliğine rağmen, o bakış açısına karşı içinde

23 Roland Barthes, "Efekt rzeczywistości", çev. Michał Paweł Markowski, *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja*, nr 4(136) (Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, 2012), 119-126.

24 Aynı yer, 23.

gizli gizli taşıdığı beklentileri karşıladığı için, okuyucunun o vizyonla birleşmeyi ve ona inanmayı istediği olur (hem de bayağı sık olur).

İstanbul’da Pamuk’un kurduğu ve yine onun tarafından finanse edilen Masumiyet Müzesi, aynı adlı romanında adları geçen objelerin sergilendiği bir müzedir. Müzenin varlığı yazarın roman kuramının somutlaşmış bir hâli sayılabilir, çünkü müze, yazar ve okuyucunun iki tutumunu birleştirerek alımlayanda romanda anlatılanların gerçek olduğu duygusunu ortaya çıkartmakta; kahramanın bakış açısından görünen dünyaya yalnızca imgelememde değil, aynı zamanda onu kuşatan nesnelere fiziksel mevcudiyetiyle de girilmesini sağlamak ve üstelik bu olurken, müze ziyaretçisinin aldığı keyif ve kapıldığı hayranlığın nedeninin, romanın dünyası ile müzenin fiziksel dünyası arasındaki farklılığın bilincinde olması olduğu da unutulmamaktadır. Masumiyet Müzesi, kendisini gerçekle edebi kurgunun sınırında konumlandırarak, kurgu ile gerçek dünya arasındaki farkın bilincine vardiıyor ve böylece Pamuk’un yazarlık yaklaşımını ete kemiğe büründürüyor. Roman sanatının özünün çelişkili doğası öyle bir sonuç getiriyor ki artık Pamuk, Flaubert’e atfedilen bir sözü²⁵ biraz değiştirerek aynı anda hem “Ben Kemal’im!” hem de “Ben Kemal değilim!”²⁶ diye haykırabilir. Ve gerçekten böyle bir şey yapacak olsa, bu sözlerindeki tutarsızlık onun tutumunun değerini de düşürmez.

Orhan Pamuk’a Göre Romanın Resimle İlişkisi

Romanın resimle bağlarının ne denli önemli olduğu, Pamuk’un *Saf ve Düşünceli Romancı*’da topladığı derslerinin hepsinde görülmektedir. Okuma sürecinin kendisi de yazara göre romansal bir manzara çizmek demektir:

Savaş ve Barış’ta Borodino Savaşı’nı Pierre’in bir tepeden seyredişini okumak, benim için roman okumanın bir çeşit modeli gibidir. Romanın ince ince işlediği, bizi hazırladığı ve okurken hep aklımızda hazır tutmak ihtiyacını hissettiğimiz pek çok ayrıntı, sanki bu sahnede bir anda bir resimde olduğu gibi görünür olur. Sanki bir romanın kelimeleri arasında değil, bir manzara resminin karşısında olduğunu zanneder okur. Burada yazarın görsel ayrıntıya dikkatiyle, okurun kelimeleri kendi hayalinde bir büyük manzara resmine çevirebilmesidir belirleyici olan.²⁷

Okuyucun romanı algılama süreci, okuduğu sözcükler ile o sözcüklerin zihninde çağrıştırdığı resimler arasındaki sıkı bağa bağlıdır. Pamuk, okuma sürecinin bir manzara resmine bakmakla kıyaslanmasını; panoramik seyirden enstantane yakın çekimlere geçilmesini önerir. Gerçekleşen görselleşme romanın “atmosferini” hissetmenin yöntemlerinden biridir ki bu da okunan şeyden alınacak hazzı belirler. Resimlere dönüştürülmüş sözcükler okunan bir öyküye belirli bir şekil verir, sunulan dünya vizyonunun içine girebilmeyi olanaklı kılar ve böylece de onun “gizli merkezini”, yani olay örgüsünün arkasına saklı temel düşünceyi ya da dünya görüşünü aramayı kolaylaştırır.²⁸ Resimler aynı zamanda kahramanın bakış açısıyla bütünleşmesi için

25 “Ben Madame Bovary’yim.”

26 Kemal, *Masumiyet Müzesi*’nin birinci tekil şahısta konuşan anlatıcı-kahramanı.

27 Pamuk, *Pisarz naiwny i sentymentalny*, 13.

28 Aynı yer, 137.

okuyucuya yapılan bir davet olur, o resimler aracılığıyla romanın dünya vizyonunu daha inandırıcı bir hâle getirirler, okuyucuda bir empati duygusu harekete geçirirler ki bu da o “gizli merkezin” daha tam şekilde anlaşılmasına olanak verir. Okuma eylemi sırasında okuyucu kendi gündelik gözlemlerini ve yaşantılarını (duygusal deneyimini) temel alarak onların hem benzersizliklerinin, tekrarlanamazlıklarının ve hem de öznelerarası iletişilebilirliklerinin farkına varır. Öyleyse duygusal deneyim, özellikle de sözcüklerin görselleştirilmesini mümkün kılan görme duygusu, bir roman metnini alımlama sürecinin temelidir. Pamuk'un yapıtlarında resim sanatının ve edebiyatın yolları işte öncelikle algılama türündeki bu benzerlikte keşişir.

Bu iki sanatın keşiştiği bir sonraki nokta da romancıların görsel (ki bu gruba ilk sırada Tolstoy dâhil edilir) ve “kelimesel” tip (Dostoyevski) yazarlar olarak ayrıldıkları yerdir.²⁹ Pamuk Homeros, Coleridge ve Dostoyevski'nin kahramanlarını karşılaştırarak romanın görsel bir tür olduğu sonucuna varır, çünkü o her şeyden önce okuyucunun görsel zekâsına seslenir ve yazarının mekân duygusuna dayanır.³⁰ “Roman yazmayı” da (Proust'un “Romanım bir resimdir” deyişine atıfla) “kelimelerle resim yapmak” olarak adlandırır. Bu işlem, sanatçının aklındaki zihinsel bir resimden hareket edip onu okuyucusunun zihninde belirli bir sahnenin net bir “doğru hayalini” canlandırabilecek şekilde sunmasıdır.

Resimle edebiyatın yakınlığı üzerine düşünceleriyle Pamuk, Lessing'in zamansal sanat (edebiyat) ve mekânsal sanat (resim) ayrımını da reddetmeksizin, Horatius'un *ut pictura poesis* (“Şiir de resim gibidir”) geleneğine bağlanmaktadır. Şunu yazar:

Romanlar da, tıpkı resimler gibi, dondurulmuş anları gösterir bize. Ama bu küçük ve bölünemez anlardan (...) romanlarda bir değil, binlerce, on binlerce vardır. Roman okumak, kelimelerle tasvir edilmiş bu anları (Zaman'ı) hayalimizde resimlemek, yani Hacim'e çevirmektir.³¹

Pamuk, resim sanatının, gerçekliği temsil etmenin yanı sıra, bir manzaranın maddi gerçekliğini de gösterdiği düşüncesindedir. Bir roman da kelimeleri ne denli ustaca imgelere dönüştürebilirse, o “gerçekliği” (romanda sunulan dünya vizyonunu) o ölçüde iyi temsil eder.

Resmin ve edebiyatın spesifik özelliklerinin keşiştikleri diğer bir düzlem de nesnelere romanda sunulan dünyadaki rolleridir. O dünyanın nesnelere mevcudiyetleri açısından yapılan tasvirleri, etkili bir biçimde bir “gönderme yanılması”, merkez ile – Jolanta Brach-Czaina'ın “varoluşun yarıkları”³² dediği – “hayatın en temel özellikleri”³³ arasındaki ilişkiye dayalı bir gerçeklik iması izlenimi yaratırlar. Yazarın kaleminden büyüyen gelen görsel verilerle zenginleştirilmiş edebi manzara, okuyucunun özellikle saf yaşam deneyimine hitap eder ve böylece romanda sunulan dünyanın gerçek bir dünya olduğuna inancını artırır. Aynı anda da bu inanç, kurgusal dünyanın yapaylığının “duygusal” farkındalığıyla da çelişir. Dolayısıyla burada gene işimiz saf ve düşünceli tutumlar arasında bir salınan bir sarkaç hareketiyledir.

29 Aynı yer, 81.

30 Aynı yer, 84.

31 Pamuk, *Pisarz naiwny i sentymentalny*, 88.

32 Jolanta Brach-Czaina, *Szczeliny istnienia* (Varşova: Dowody na Istnienie, 2018).

33 Pamuk, *Pisarz naiwny i sentymentalny*, 111. Burada söz konusu olan şey öncelikle gündelik duygusal deneyimler.

Pamuk, nesnelere ve onların romanın ve yazma-okuma süreçlerinin yapısındaki rolü üzerine bir hayli felsefi akıl yürütme yapmakla maddi kültür araştırmalarında adına “nesnelere dönüş”³⁴ denilen akıma dâhil oluyor. Masumiyet Müzesi girişimi yazarın edebiyatta maddeselliğe nasıl büyük bir önem verdiği bir kanıtıdır. Fakat Pamuk’un yapıtlarında sunduğu dünyanın şekillendirilmesinde nesnelere nasıl bir ontolojik statüleri olduğu sorusunu sormaya değer. Bunlar bir yandan bir sırrı (romanın gizli merkezini) gizleyen, dolayısıyla romanın “hizmetkârı” olan varlıklardır. Öyleyse rollerine “hipostatik”³⁵, “türevsel”³⁶ ve “aracı” bir rol denilebilir. Bu işlevleri daha ziyade, ana tezi nesnelere metinleştirilmesi olan postyapısalcı gelenek sınırları içine girer.³⁷ Postyapısalcılık maddiliğin kendisine, nesnelere duyumsallığına değil de, daha çok onun içinde bulunduğu söylemin bir türevi oluşuna vurgu yapar. Pamuk da benzer şekilde aynı vurguyu yapmaktadır: *Masumiyet Müzesi*’nin sayfalarında nesnelere kaçınılmaz bir biçimde metinsel tasvirler, kendilerine has birer “ekphrasis”³⁸ işlevi görürler.

Diğer yandan, İstanbul’da maddi olarak var olan Masumiyet Müzesine bakacak olduğumuzda, Pamuk’un yüzünü postyapısalcı yönelimlerden “nesnelere dönüşe” çevirdiği izlenimine kapılırız, çünkü artık yazar için nesnelere “maddiliklerini”, “nesneliklerini”, “fizikselliklerini” göstermek kilit nitelikte bir iş olmuştur. Hâlâ bir sır gizlerler ve kendilerinden daha başka bir şeyi işaret ederler, ancak şimdi buna başka bir ek bildirim de eklenmiştir: Alımlayıcıya nesnelere maddiliklerinin kendisi hitap etmeye başlar. Alımlayıcı artık nesnenin yalnızca metinsel temsiliyle ilişkiye girmez, aynı zamanda o nesnenin bütün duyumsallığını duyusal olarak deneyimleme şansı da vardır. Böylece gerçekliğin duyumsal alanlarını söylemsel olmayan şekilde deneyimlemenin ne kadar önemli bir rolü olduğunu da kavramış oluruz. Buna ek olarak, Masumiyet Müzesindeki nesnelere tam da genetik anlamda metinsel varlıklar olmaları (romanın dünyasındaki rollerini tamamen yerine getirmeleri), ama aynı zamanda da romanın dışındaki bir zaman ve mekâna yerleştirilmişlikleri sayesinde alımlayan ile maddilikleri üzerinden söylemsel olmayan bir düzeyde iletişim kurdukları içindir ki ontolojik statüleri karmaşıklaşır. Burada sözcükler ve şeyler birbirlerini açıklayıp karşılıklı olarak tamamlayarak sıkı bir bağımlılık ilişkisi içindedirler: Sözcükler duyumsal olarak başka tür bir varlık kisvesine “bürünürler”, fiziksel nesnelere ise sözcüklerle ifade edilebilir. Bunlar, aralarında kesintisiz bir “kristal” örgüsünün³⁹ akıp geçtiği iki farklı dildir.

34 “Geçtiğimiz yüzyılın 70’li ve 80’li yılları dilsel ve metinsel geri dönüş zamanları olarak bilinirken, bugünün sosyoloji ve kültür bilim çalışmalarında “nesnelere dönüşü” gözlemliyoruz.” Bjørnar Olsen, *W obronie rzeczy. Archeologia i ontologia przedmiotów*, çev. Bożena Shallcross (Varşova: IBL PAN, 2013), 36. Yine aynı konuda bk. Deyan Sudjic, *Język rzeczy*, çev. Adam Puchajda (Kraków: Wydawnictwo Karakter, 2013).

35 Baskın nitelikte olmayan.

36 İkincil nitelikte olan, türetilmiş olan şey.

37 Bk. Olsen’in kitabında “Bir Metin Olarak Maddi Kültür / Sorunlu Bir İlişkiden Sahneler” başlıklı bölüm, 67-103.

38 Kökeni Yunanca ve doğrudan Pamuk’un yaptığı tanımla “görsel bir sanat eserini şiirle tasvir etmek işi” demek oluyor. Pamuk, bunun bir örneği olarak Homeros’un *İlyada*’da Akhilleus’un yeni kalkanını tasvir edişini verir.

39 “Uzay örgüsü”. Atomların veya atom kümelerinin uzayda meydana getirdikleri kümeler. Onları yedi kristal sistem içinde on dört farklı örgü olarak tanımlayan Auguste Bravais’e atıfla “Bravais örgüleri” diye de biliniyorlar.

Orhan Pamuk Romanlarının Kompozisyonu. Romanın *Differentia Specifica*'sı⁴⁰

Önceki paragraflarda romanın “merkezi” kavramını birkaç kez andık. *Saf ve Düşünceli Romancı*'da Pamuk bu kavramın açıklanmasına epeyce sayfa ayırıyor. Onun yaptığı tanımları bir kez daha anımsayalım:

Merkez; hayat hakkında derin bir görüş, bir çeşit sezgi, derindeki gerçek ya da hayali, esrarlı bir noktadır. Romanları bu yeri araştırmak, onu sezdirmek için yazarız ve romanların böyle okunacağını da biliriz. Ama ilk başta, bir romanı hayal ederken, bu gizli merkez için yazdığımızı bazen düşünüp biliriz, bazen bilmeyiz. (...) Ama manzaradaki ağaçların, evlerin, nehirlerin tek tek çekimine ne kadar kapılırsak kapılalım, her ağacın, her uçurumun harikuladeliği, tuhaflığı ve güzelliği ile ne kadar büyülenirsek büyülenelim, gene de manzaranın tek tek ağaçların, şeylerin toplamından daha derin ve esrarlı bir anlamı olduğunu da biliriz.⁴¹

Dolayısıyla “merkez” bir tür olarak romanın kompozisyon eksenini ve aynı zamanda onun genetik açıdan ayırt edici niteliği oluyor. Romanda sunulan dünya manzarasının bütün o plastik zenginliği (tıpkı nesnelere ontolojisinde de olduğu gibi) o manzaraya göre dışarıda olan bir şeyin (merkezin) işaret edilmesi değil yalnızca, ama aynı zamanda kendisinin metinsel “maddiliğiyle” alımlayıcı için de bir bildirim.

Romanın merkezi, metnin yazara ilham veren ve romanda bir mekân ve zamanın içinde sunulan dünyanın eş merkezli olarak onun etrafında inşa edildiği temel düşünce anlamına geliyor. Bu merkez çoğu kez metin üzerinde çalışılmaya başlanıldığında ortaya çıkıyor. Yazar yazarken, okuyucu ise anlatılanları alımlarken, hikâyelerin üst üste gelerek artışlarıyla birlikte dönüşümlere uğrayan bu “olması şart ama ne olduğu da belirsiz merkezi” arayıp bulmak için yoğun bir çabaya girer. Barthes'in kavramlaştırmasıyla konuşursak, metnin verdiği haz, romanın gizli anlamını gösteren ayrıntıların kodlarını çözmekten ve her şeyden önce “görünüm katmanlarının” resimsel doğasında eserin kendine özgü atmosferini yaratan yapıların, kompozisyonların, karakter portrelerinin tadını çıkarmaktan gelir. Ama bunlar yalnızca bir merkezi işaret etmesi gereken ikincil unsurlar da değildir. Daha ziyade onlar doğaları gereği onun içinde yer alırlar ve onun özüne aittirler.

Fakat bu merkezi yakalamak ne çok kolay ne de çok zor olmalıdır. Merkezin gizlilik derecesini dengelemek, yaratıcı çalışmanın değerinin ana belirleyicisidir. Birazcık bir mağaradan adım adım dışarıya çıkmayı anımsatan bu ayrıntı kodlarını çözme işi, yarı karanlık/yarı aydınlıktan başlanılarak sonunda merkezin için için yanan ışığının beklenmedik bir anda görünüvereceği ana kadar kademeli olarak yapılmalıdır. İşte bu denli muğlaktır “merkez” kavramı (ki ışık metaforu da bunu gösteriyor), çünkü (dünyanın merkezi, hayatın anlamı gibi) diğer kavramlar ve metafizik problemlerle benzer bir doğaya sahiptir. Pamuk, onun, okuyucunun hayata dair kendi görüşlerini merkezden yansıyan “ışıkla” kıyaslayabilmek için boy ölçüşmek zorunda kaldığı “temel mesaj” olduğunu yazıyor. Yine de o hiç değişmeyen, özne ve koşullardan bağımsız bir Arşimet noktası da değildir. Okuma zevklerine ve zamansal-uzamsal

40 Latince'dir ve “ayırt edici vasıf” olarak Türkçeleştirilebilir.

41 Pamuk, *Pisarz naiwny i sentymalny*, 137-138.

bağlama bağlıdır. Onu öznenin tarafından bakarak tanımlamak en kolaydır: En kesin ölçüsü, okuyucunun “zihninin işleyişini şiirsel bir şekilde saptama, bu sayede de hayatımızın şimdiye kadar hiç dikkat edilmemiş ayrıntılarını tasvir etme ve ortaya çıkartma[dan]” aldığı zevktir.⁴² Yazarın tarafından bakıldığında ise, merkez onun türlü biçimsel stratejilerle şekillendirdiği bir yerdir, çünkü “bir hikâyeyi anlatmanın, bir romanı biçimlendirmenin her yeni yolu hayata yeni bir pencereden bakmak anlamına da gelir”⁴³, yani o zaman başka nitelikte bir merkezin inşası da demektir. Bir metin için merkez illa da bir tane olmak zorunda değildir, hatta daha fazla olmalıdır, çünkü romanda tek bir merkez olmaması, bizim bilincimizin ve görüşlerimizin (ya da genel olarak yapıt dışındaki tüm gerçekliğin) de tek bir merkezi olmadığını, ikilemimizin gerçekliği “anlamak için bir merkeze ihtiyaç duymak ile bu merkezin gücüne, hâkim mantığına karşı çıkma” isteği⁴⁴ olduğunu anlamamızı sağlar.

Okuyucunun merkezi keşfetmekten aldığı zevkin temeli en başta ironi (“önemli şeylerden önemsizmiş ve önemsiz şeylerden önemliymiş gibi bahsetme sanatı”)⁴⁵ olmak üzere romana özgü bazı işlemlerde ve romansal kurgunun muğlak statüsündedir (anlatılan olayların “gerçekten olup olmadıklarını” bilmeyiz ve bu durum bizi yalnızca metne karşı değil, ama roman dışındaki dünyaya karşı da mesafeli bir tutum almaya kışkırtır). Üstelik merkez, onu bulma beklentisi ile metnin onu işaret edebilecek gerçek unsurları arasındaki gerilimlerin diyalektik oyunu içine de ulanmıştır. Bu genel anlamda edebiyatla kurulan ilişki için tipik bir gerilimdir.⁴⁶ Çünkü okuyucu edebiyat kültüründe daha önce kazandığı deneyimler sayesinde adına “aktarımda içtenlik” denilebilecek bir ilkeyi benimsemek eğilimindedir, yani metnin bütün unsurlarında bir anlam aramaya ve bunlardan herhangi birini yazarın kötü niyetle romana kattığı bir anlamsızlık ve gereksizlik olarak görmeye isteklidir.

Özetlersek; bir romanın merkezinin önemli oluşu öncelikle onun aranmasında, onun göreliliğinin ve muğlaklığının bilinmesinde, hikâye örgüsünün zenginliğinin kodlarının çözülmesinde, romanda sunulan dünya manzarasının görselleştirilmesinde, kahramanla empati kurarak onun düşünceleri içine girmenin denenmesinde ve son sırada da ahlaki yargılarımızın askıya alınmasında yatmaktadır. Bir koyut olarak (normatif anlayış yerine) tanımlayıcılık, romanın bir tartışma (hatta “en apaçık” şeylerin bile tartışılacağı bir yer), farklı bakış açılarının birbirleriyle eşit haklara sahip çok sesliliklerinin, bizimkilerden daha farklı deneyimlerin içine empati yoluyla girebileceğimiz bir alan olarak anlaşılmasına uygun düşen bir yaklaşımdır.

42 Aynı yer, 146.

43 Aynı yer, 147.

44 Aynı yer, 155.

45 Aynı yer, 151.

46 Jonathan Culler’in bir yorumuna atıf yapıyoruz. Şöyle diyor: “(...) yazının ‘yazınsallık’ niteliği dilsel malzeme ile okurların yazının ne olduğuna ilişkin geleneksel beklentileri arasındaki gerilimle yatıyor olabilir.” Jonathan Culler, *Yazım Kuramı*, çev. Hakan Gür (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2007), 56.

Pamuk'un Roman Kahramanı

“(…) dünyaya roman kişilerinin gözünden, aklından, ruhundan bakmaktır.”⁴⁷ Edebi figür, sunulan dünyanın diğer bileşenlerinin algılanmasını sağlayan bir gözlem noktasıdır. Bununla birlikte, kahramanın kişiliği, yalnızca roman dünyasının diğer tüm unsurları bağlamında anlam kazanır. Yazarlar arasında kahramanın önceliği ve karakter psikolojisine aşırı bir ilgi olduğuna dair yaygın inanca rağmen, Pamuk’a göre, 19. yüzyılın sonunda, araştırmalarda edebi karakterlerin psikolojisine doğru bir kaymanın başladığına tanık olduk. O dönemin pek çok teorisyeni (E.M. Forster dâhil), kahramanı öyküyü, olayın geçtiği yeri ve yapıtın konusunu arka planda bırakarak öne çıkan bir unsur olarak kabul etti. Roman sanatında kahramanın önceliğine dair bu dogma, Pamuk tarafından genel olarak tutarlı ve sabit bir insan kişiliğinin varlığına dair batıl bir inanç olarak algılanır. Ona göre, adına “karakter” denilen nesne, “insan ruhunun sırlarını” resimlemekten zevk alan on dokuzuncu yüzyıl romancılığı tarafından yaratılmış bir yapıdır (örneğin Dostoyevski kişilerinin karmaşık “derinliklerine” duyulan hayranlık da bundan ileri gelir). Pamuk, romanlarının “psikolojik roman” olarak sınıflandırılmasını istemez, çünkü yazarlığının amacı insan karakterlerinin zenginliğini anlatmak değil, ama “hayatın hiç ifade edilmemiş bir bölgesini araştırmak, (...) [onunla] aynı âlemde yaşayan pek çok kişinin yaşadığı durumları, duyguları, şeyleri ilk defa kelimelere geçirmektir”. Kahramanın kendisi, yalnızca yazarın planladığı gerçekliğe bakış açısını harekete geçirdiği için önemlidir. Açıkta ki bu bakış açısı kesinlikle onun bireysel durumuna ve koşullarına bağlıdır. Yazar, karakter inşa ederken, dünyayı onların gözüyle görebilmek, anlayabilmek ve değerlendirebilmek için, onlarla “bütün (...) [gücüyü] özdeşleşmeye” çalışır.⁴⁸

Pamuk’un önerdiği empatik bakış hem yazma eylemine hem de okuma sürecine ilişkindir. Bu yaklaşım, kahramanın yapıp ettiklerini anlayabilmek ve değerlendirebilmek için onunla empatiye dayalı bir özdeşleşmeye, kendini onun yerine koyma denemesine girişmeyi öngörür. Ancak bu durum, kahramana “safça” yaklaşıyor demek de değildir, çünkü kahramanla özdeşleşme, okuyucunun ve yazarın romana bir bütün olarak bakmaya dayanan ve bizi onun odak noktasına götürecektir diğer bir çabasını saf dışı bırakmaz.⁴⁹ Kahramanın başına gelenler, onun prizmasından sunulan dünyaya bakılarak ulaşılan merkezi arama yolu olması açısından önemlidir. Burada saf ve duygusal tutumlar arasındaki gerilimle bir kez daha karşılaşırız:

47 Pamuk, *Pisarsz naiwny i sentymalny*, 57.

48 Aynı yer, 65.

49 Kahramanı anlamaya ve değerlendirmeye çalışmanın tek yolu başkahramanla “özdeşleşmek” değildir. Birçok edebiyat teorisyeninin paylaştığı bir görüştür bu, örneğin Terry Eagleton şöyle yazıyor: “Öncelikle, bütün edebi eserler bizi karakterleriyle özdeşleşmeye çağırır. Ayrıca birini anlamının tek yolu empati değildir. Hatta düz anlamıyla alındığında, empati anlamının bir yolu değildir. (...) Birinin acısını paylaşmakla (sempati) hislerini hissetmek (empati) farklı şeylerdir. Şayet hayal dünyamızda Oidipus’la birbirimize karşısak onun hakkında nasıl yargıda bulunabiliriz? (...) Bir şeyi değerlendirebilmek için onu belli bir mesafede tutmak gerekir; bu tutum sempatiyle örtüşür, ancak empatiyle değil. Antik Yunan’ın edebiyat sanatı bizden insanın kalbine hançer saplanmasının yahut rahminde bir canavar olmasının nasıl bir şey olduğunu hissetmemizi istemez. Onun yerine, karakter ve olayları bizim takdirimize sunmak üzere sahneye koyar.” Terry Eagleton, *Edebiyat nasıl okunur?*, çev. Elif Ersavcı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 86-87.

Karakterlerle özdeşleşme duygusu hiçbir zaman tam değildir ve bu nedenle de saf değildir. Zihnin bir kısmı romanın bir bütün olarak değerlendirilmesiyle ilgilenir, kompozisyonuna bakar, anlatının analiziyle uğraşır ve böylece metnin yapaylığına dair (düşünceli tutum için tipik olan) bir farkındalığı korur. Dolayısıyla işimiz bir yandan özdeşleşmeyle, diğer yandan da mesafeyledir. Bu iki tutum arasında zihnin bir sarkaç gibi salınım hareketi hem yaratma eyleminde hem de alımlamada vardır.

Pamuk’a göre edebi figür, romanın manzarasının, kompozisyonun bir parçası, yazarın yarattığı dünya imgesinin bir ögesidir.⁵⁰ Böylece roman kendisini kahramanla saf bir psikolojik özdeşleşmeye indirgemez, ama kahraman sayesinde ki kendi dünyasının zenginliğini “her hali, her rengi, her olayı, her meyvesi, yani duyuların kendisine ulaştırdığı her şeyle”⁵¹ birlikte okuyucuya açar. Metinle ilişki kurmaktan alınan zevkin kaynağı, kahraman ve roman dünyasının onun tarafından görülen her ayrıntısı üzerinden ulaşılan odak noktasının aranıp bulunmasındadır. Alınan zevk, yalnızca okuyucunun merkezi ararken gerçekleştirdiği analitik zihinsel işlemlerden ileri gelmez. Aynı zamanda o, kaynağını sözcüklerin resimlere çevrilmesinde bulan duyumsal bir deneyimdir (ki böylece bir metinle ilişkiden alınan duyumsal haz, okuma eyleminin Susan Sontag’ın önerdiği erotizm koyutuyla kesişebilir).⁵²

Özetlersek, Pamuk’un vizyonuna göre kahraman, romanın dünyasına açılan bir pencere olmasına rağmen, onun psikolojik olarak kavranan kişiliğinin “romanın konusuna”, gizli merkezi oluşturan ve romanda derinleştirilen problemlere karşı önceliği yoktur. Kahramanı ele aldığı bölümde Pamuk şunları yazıyor:

Romancılar önce çok özel bir ruha sahip bir edebi kişilik icat edip, sonra bu kişinin istediği A, B ve C konularına ya da deneyimlerine sürüklenmezler. Önce A, B ve C konularını anlatmak ister romancılar. Sonra da bu konuları anlatmaya en uygun kahramanları hayal ederler. Ben hep öyle yaptım. Herkesin de bilerek bilmeyerek böyle yaptığını hissettim.⁵³

Tablo

Girişte belirlediğimiz hedefe uygun şekilde, Pamuk’un *Saf ve Düşünceli Romancı*’sında tartıştığı önemli bazı edebi ve kuramsal sorun odaklarını, bunlar karşısında yazarın – yukarıdaki değerlendirmede belirlemeye çalıştığımız – tutumlarını önce bir tablo yardımıyla özetlemeyi deniyoruz.

50 Pamuk, *Pisarz naiwny i sentymentalny*, 69.

51 Aynı yer, 70.

52 Susan Sontag, *Yoruma Karşı*, çev. Osman Akinhay (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2018), s. 20. Sontag diyor ki “Bizim bir yorumbilim yerine, bir sanat erotikasına ihtiyacımız var.”

53 Pamuk, *Pisarz naiwny i sentymentalny*, 72.

Sorun	Orhan Pamuk
Romanın bilgisel değeri	Saf ve düşünceli tutumlar arasında lımım.
Romanın <i>differentia specifica</i>'sı	Pamuk, romanın tipik özellikleri olduğuna inanıyor. "Gizli merkezi" olmasının romanı diğer edebi anlatı türlerden farklılaştıran temel özellik olduğunu düşünüyor.
Roman kompozisyonu	Romanda düşüncenin baskın unsuru olan bir merkez nokta etrafına odaklanan kompozisyon.
Sanatların karşılıklı etkileşimi	Romanın görsel niteliğine vurgu yapıyor.
Anlatının bakış açısı	Arabadan seyredilen manzara: Romanda sunulan dünyanın romanın bakış açısıyla sınırlı olduğunu hiç unutturmuyor. Ama bunu unutturmamak, romanın dünyası ile gerçek dünya arasında bir üstkurmaca konulması demek. Saf ve düşünceli tutumlar arasında bir salınım öneren Pamuk, bakış açısında düşünceli romancı tutumunu benimliyor.
Edebi karakter	Psikolojik romana karşı mesafeli bir tutumu var ve o yüzden kahramanın psikolojisi sonuna kadar şekillendirilmemiş oluyor. Kahramanın rolü okuyucuyu romanın gizli merkezine götürmek. Pamuk, yazmaya önce anlatmak istediği durumları belirleyerek başlıyor, ardından bu durumlar içinde belirecek ve aslında bu durumların oluşmasında yazara yardım edecek kahramanlar biçimlendiriyor.

Sonuç

Yukarıdan beri yaptığımız akıl yürütmelerin sonucunda, Pamuk'un roman gerçekliğiyle dünyanın gerçekliği arasındaki ilişkinin daha çok atıfsal düzeyde kalmasından yana olduğu net olarak görülmektedir. Roman gerçekliğin "aynası" olmaya soyunmamalıdır, hatta soyunamaz da, çünkü o yalnızca belirli bir zamanda, mekânda ve belirli şartlar içinde beliren, anlattığı şeye belirli bir perspektiften bakan tek bir kişinin gerçeklik yorumundan ibarettir. Buna rağmen, okuyucunun kurgusal olana (kurgusal olduğunu da bildiği hâlde) katılma isteğinin (kendisi de bir okuyucu olarak) farkında olan yazar, saf ve düşünceli tutumları bir arada kullandığı bir strateji geliştirmiştir. Bir yandan okuyucusunu (tam da onun beklediği şekilde) anlattıklarının gerçek olabileceğine inandırmaya yönelirken, bir yandan da kesintisiz olarak (ve anlatıcının kısıtlı bakış açısını vurgulayarak) romanın kurgusallığını görünür kılmaya çalışmaktadır. Daha da fazlası; okuyucuya da saf ve düşünceli tutumları yerine göre değiştirerek okumayı salık vermektedir.

Pamuk, romanın en ayırt edici niteliğini gizli bir merkezinin olmasında, yani kompozisyon düzeyinde görüyor, çünkü romanın bütün bir kompozisyonu ve kahramanları bu gizli merkez etrafında şekillendiriliyor. Kahramanlarının ayrıntılı tasvirinden kaçınması da belki biraz yazarın psikolojik romana olan mesafesinden, ama herhalde en çok da kahramanın statüsünü gizli merkezden aşağıda görmesinden ileri geliyor. Pamuk'un kahramanları yalnızca bir durum içinde, tam olarak söylersek "merkeze doğruyken" resmediliyorlar. Bununla birlikte okuyucunun kahramanla özdeşleşebilmesine de büyük bir önem atfediyor. Pamuk'a özgü kahramanla özdeşleşmek ise okuyucunun roman dünyasına girerken, gerçek dünyadaki ahlaki yargılarını bir süreliğine unutması, romanı yalnızca betimleyici bir anlatı olarak okumayı bilmesiyle mümkün. Çünkü silik, hakkında çok şey bilinmeyen, ancak ne olduğu belirsiz bir gizli merkeze

doğru okuyucuyla birlikte yürürken şekillenen bir kahramanla empati kurabilmenin şartı, onun eylemlerini herhangi bir değer yargısı kefesine vurmaktan anlamaya çalışmaktır.

Pamuk açısından romanın görselliği hem okuma hem de yazma süreçlerinde çok önemli: Okumak öncelikle sözcükleri resimlere çevirmeye ve roman dünyasının duyumsanabilen bir manzarasını yaratmaya dayanıyor. Yazmak ise her bir sahnenin dekor ayrıntılarına özen gösteren bir sahne tasarımcısının işini anımsatıyor. Olasıdır ki yazarın örneğin *Cevdet Bey ve Oğulları* gibi aslında büyük gerçekçi romanlar geleneğine bağlanan hacimli romanlar yazması da onun resimle romancılık arasında kurduğu bu güçlü bağın, bir tarihsel dönemdeki toplumsal yaşantının büyük bir tablosunu sözcükler yardımıyla yapabilme idealinin bir sonucudur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Barthes, Roland. “Efekt rzeczywistości”. Çev. Michał Paweł Markowski. *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja*, nr 4(136), Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk (2012): 119-125.
- Brach-Czaina, Jolanta. *Szczeliny istnienia*. Varşova: Dowody na Istnienie, 2018.
- Butor, Michel. “Arayış Olarak Roman”, *20. Yüzyıl Edebiyat Sanatı*. Yay. haz. Hüseyin Salihoğlu. Ankara: İmge Kitabevi, 1995: 297-302.
- Culler, Jonattan. *Yazım Kuramı*. Çev. Hakan Gür. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2007.
- Eagleton, Terry. *Edebiyat nasıl okunur?* Çev. Elif Ersavcı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Ecevit, Yıldız. *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Głowiński, Michał. *Gry powieściowe. Szkice z teorii i historii form narracyjnych*. Varşova: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973.
- Głowiński, Michał. *Porządek, chaos, znaczenie. Szkice o powieści współczesnej*. Varşova: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968.
- Iwasiów, Inga. “Wycofanie głosu – prawda i kłamstwo pisma”, *Kłamstwo w literaturze*. Red. Zofia Wójcicka, Piotr Urbański. Kielce: Wydawnictwo Szumacher, 1996.
- Olsen, Bjørnar. *W obronie rzeczy. Archeologia i ontologia przedmiotów*. Çev. Bożena Shallcross. Varşova: IBL PAN, 2013.
- Pamuk, Orhan. *Pisarz naiwny i sentymentalny*. Çev. Tomasz Kunz. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2012.
- Sontag, Susan. *Yoruma Karşı*. Çev. Osman Akinhay. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2018.
- Sudjic, Deyan. *Język rzeczy*. Çev. Adam Puchejda. Kraków: Wydawnictwo Karakter, 2013.

Tanzimât Döneminde Osmanlı Hariciyesinde Ataşelik Memuriyetinin Teşekkülü

The Founding of the Attaché Office in the Ottoman Empire's Ministry of Foreign Affairs During the Tanzimat

Özhan KAPICI¹

ÖZ

Osmanlı Devleti 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sürekli diplomasiye geçiş tecrübesi yaşasa da yurtdışında diplomatik misyonların oluşumu ve gelişimi ancak Tanzimat'ın ikinci döneminde (1856-1876) tamamlanmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti yeni diplomatik temsilcilikler açmış ve bu temsilciliklerin yapısını, Avrupa modelinde oluşturmuştur. Osmanlı elçiliklerinde 1856'dan sonra diğer Avrupa devletleri modeline göre ataşelik, elçiliklerde en düşük rütbeli memur olarak kabul edilmiştir. Başlangıçta Bâbiâli bu memûriyeti çeşitli uzmanlık dallarında eğitim almak üzere yurt dışına gönderilen Osmanlı talebelerine vermiştir. Ataşelerin atanmasında patrimoniyal ilişkiler etkili olmakla birlikte, Bâbiâli liyakat kriterlerini de dikkate almıştır. Ayrıca Âli Paşa, 1856'dan hemen sonra askeri ataşeliği de kurmuştur. Babiali, önce yurtdışında askeri eğitim için görevlendirilen askeri öğrencileri ataşe olarak görevlendirmiştir. Bu makale, Osmanlı Hâriciye Nezâretinde diplomatik memurluğun uzmanlaştığı dönemde ataşeliğin ortaya çıkışına odaklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ataşe, Ataşemiliter, Tanzimât, Diplomasi, Hâriciye Nezâreti

ABSTRACT

Although the Ottoman Empire had started experiencing the transition to permanent diplomacy in the last quarter of the 18th century, the formation and development of diplomatic missions abroad had been adequately completed in the second period of the Tanzimat (1856-1876). During this period, the Ottoman State opened new diplomatic missions and formed their structure in parallel with the European style. After 1856, the office of attaché was adopted in the Ottoman embassies in accordance with the model of other European states as the lowest-ranking official in foreign missions. Initially, this post was entrusted to some Ottoman students who'd been commissioned abroad for educational purposes. Although patrimonial relations were influential in these assignments, the Sublime Porte also considered the criteria of merit. Moreover, Mehmed Emin Âli Pasha also established the office of military attaché just after 1856 during the Tanzimat. The Sublime Porte initially assigned military officers commissioned abroad for military training as military attachés. This article focuses on the emergence of the office of attaché during the first period of professionalization in the Ottoman foreign ministry.

Keywords: Attaché, Military attaché, Tanzimât, Diplomacy, Ministry of Foreign Affairs

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Özhan Kapıcı (Dr. Öğr. Üyesi),

Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap

Tarihi Enstitüsü, Ankara, Türkiye

E-posta: ozhankapici@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6570-682X

Başvuru/Submitted: 19.04.2022

Revizyon talebi/Revision requested:

30.05.2022

Son revizyon/Last revision received:

30.05.2022

Kabul/Accepted: 01.06.2022

Atıf/Citation: Kapıcı, Ozhan. "Tanzimât

Döneminde Osmanlı Hariciyesinde Ataşelik

Memuriyetinin Teşekkülü" *Türkiyat Mecmuası-*

Journal of Turkology 32, 1 (2022): 355-379.

<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1105943>

EXTENDED ABSTRACT

This paper focuses on one of the aspects of the specialization process in ambassadorial retinue after the Ministry of Foreign Affairs was established in the 19th-century Ottoman Empire. The point of departure in this paper is that the existing literature does not provide details regarding the development of career lines in the Ottoman diplomatic organization, especially abroad. The paid attaché office, which first appeared in the Ministry of Foreign Affairs of France and the Foreign Office of Britain at the beginning of the 1830s, was the lowest rank in the career line of the diplomatic institution in the Ottoman Ministry of Foreign Affairs. However, according to scholars, the title of sirkâtibi was replaced with attaché in the early Tanzimat. The European states had begun to employ diplomatic staff under the title of attaché in their corps diplomatiques during the 1830s. Having been inspired by the bureaucratic structure of the European ministerial organization as a model for the state apparatus during the Tanzimat, the Ottoman Ministry of Foreign Affairs began appointing diplomatic functionaries in its diplomatic staff abroad under this title in the late 1840s. However, following the Crimean War (1853-1856), the attaché office prevalently became a diplomatic trainee service for students sent to Europe for education. The Sublime Porte frequently employed the Ottoman students sent abroad for education as diplomatic attachés in the 1860s and 1870s.

While transitioning to residential diplomacy and reforming the diplomatic mission network, Ottoman reformist statesmen Mehmed Emin Âli Pasha and Fuad Pasha considered the principles of not discriminating against class or religion in the appointments. Under the cosmopolitan Tanzimat rule, predominantly non-Muslim or diplomats who had reverted to Islam, like the Musurus family, Ianko Fotiadi, Aristarchi, Karatheodori, Conemenos, and Rustem Effendis who had served as ministers or ambassadors in European capitals, were almost alternately appointed to the Ottoman embassies. According to Mehmed Emin Âli Pasha's note to Sir Henry Bulwer, the British ambassador in Istanbul, the employment criteria of the Ottoman diplomatic institutions in principle were nationality, honor, and merit. However, these were not consistently observed in practice. In this note Âli Pasha presented to Sir Henry Bulwer on the functioning of the Ottoman diplomacy in 1861, the Grand Vizier described the mission of attaché as the lowest rank in Ottoman diplomatic representations abroad during the Tanzimat.

As noted previously, the candidates were assigned to Ottoman embassies regardless of their Muslim or non-Muslim origins. However, only those with Muslim origins were assigned to the military attaché posts due to non-Muslims being excluded from the Ottoman military bureaucracy. This paper reveals the post of military attaché in the Ottoman State mechanism to have been established right after the Crimean War, in which the Ottomans could observe the structure of the European armies directly. In 1859, a local court trial involving an officer at the Ottoman embassy in Paris demonstrated that military attachés had been employed under diplomatic immunity in embassies in the period following the Crimean War. According to the Ottoman diplomatic documents, the title of military attaché, like its diplomatic attaché, had

initially been entrusted to the officers or officer candidates whom the Sublime Porte had sent abroad for military training. This paper also aims to evaluate the military attaché office as a branch of the diplomacy mechanism divided into professional sub-branches during the course of the 19th century and to identify it within the concept of military diplomacy. Official data on states' military forces began to be published by official periodicals in the middle of the 19th century. States would share information about their military and naval activities with their adjacent peers who were neither enemies nor allies. Military attachés communicated to their General Staffs the public or confidential military information they were able to obtain in the countries where they had carried out their duties and had been charged with settling military issues. Meanwhile, the Sublime Porte appointed its first military attachés from officers who had been sent abroad for military training.

The opening up worldwide more than ever before in the second phase of the Tanzimat made the foreign ministry the most distinguished career line in the bureaucracy. The attaché became the first step in the diplomatic career path within the Ottoman Ministry of Foreign Affairs after the Crimean War. Ottoman diplomatic documents reveal the Sublime Porte to have launched this officialdom almost at the same time as other European states. During the 1870s, this post began to diversify according to sub-specialties, and representatives such as naval or commercial attachés were appointed in accordance with their European counterparts.

Giriş

19. yüzyılda “Şark Meselesi”nin bir özelliği olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun iç ve dış meseleleri arasında çoğu zaman kesin bir ayırım yapmak mümkün değildi. Bu gerçekliğe bağlı olarak takriben 1840’tan itibaren Hâriciye Nezâreti, devletin omurgası hâline geldi. İç ve dış meselelerin iç içe geçtiği bir politik ortamda Osmanlı hâriciyesi yalnızca devletin dış politikasıyla değil, aynı zamanda dış meseleler hâline gelen iç meseleleriyle de ilgileniyordu. Bir tarihçinin deyişiyle 19. yüzyıl Osmanlı dış politikası, bir bakıma iç politikaydı.¹ Askerî gücü Avrupalı rakiplerine göre zayıflayan Bâbîâli için diplomasi ve müzâkere, imparatorluğun toprak bütünlüğünün muhâfazasında daha da önemli hâle geldiği gibi Hâriciye Nezâreti, devletin yeniden yapılanmasının da taşıyıcı kurumuna dönüşmüş, dış politikanın yürütülmesinde ise Avrupa diplomasisinin ilke ve yöntemleri benimsenmiştir.² 1840’lardan itibaren aşamalı olarak benimsenen diplomatik ilke ve yöntemler, gerek merkez teşkilatında gerekse de yurtdışı temsilciliklerde daha geniş bir faaliyet alanını da beraberinde getirdi. Tanzîmâtın güçlü sadrîâzâmlarının Hâriciye kökenli olması, bu kurumun devletin karar alma sürecindeki ağırlığına da yansıtıyordu. Bunun yanında Tanzîmât döneminde Osmanlı hâriciyesi, farklı dinî gruplar ve sosyal sınıflara açık bir şekilde, tam anlamıyla bir imparatorluk organı olarak işliyor, devletin yönetim pratiğini de bütünüyle yansıtıyordu. 1871 yılında ölen Mehmed Emin Âli Paşa’nın arkasında bıraktığı hâliyle Hâriciye Nezâreti, Bâbîâli’nin en gelişmiş ve modern teşkilâtı olma özelliğini taşıyordu.³

Tanzîmât’ın ikinci evresinde (1856-1876) devlet aygıtının yeniden yapılanma sürecinde hâkim figürler olan Mehmed Emin Âli ve Fuad Paşaların Osmanlı dış temsilcilik ağını oluştururken dikkat ettikleri ilkelerin başında, diplomatik atamalarda sınıf veya din ayrımı gözetmemek vardır. 1821’de başlayan Yunan İsyanına müteakip Tercüme Odasının teşekkülüyle birlikte dışişleri bürokrasisinde Rum tebaanın etkinliği, daha önceki dönemlere nazaran geçici olarak azalmıştı.⁴ Ancak Hâriciye Nezâret’nin kuruluşunu izleyen gelişmelere bakıldığında, özellikle Tanzîmât döneminin hâriciye kadrolarına göz atıldığında, özel olarak Rum, genel olarak gayrimüslim kökenli tebaanın hâriciye bürokrasisinden dışlanması, 1821 isyanının yarattığı infîâl dönemi ile sınırlı bir süreç olarak değerlendirmek gerekir. Âli ve Fuad Paşaların iktidarları döneminde en kritik dış misyonlara bilhassa gayrimüslim veya muhtedî diplomatlar atanırdı: Kostaki Musurus, Yanko Fotiyadi, Aristarki, Karatodori, Konemenos, Rüstem Beyler gibi diplomatlar Londra, Berlin, St.Petersburg, Floransa gibi belli başlı başkentlerde elçilik

- 1 Roderic H.Davison, “Ottoman Diplomacy and Its Legacy”, *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middşe East*, L. Carl Brown eds., (New York: Columbia University Press, 1996), 181.
- 2 Roderic H. Davison, “The Modernization of Ottoman Diplomacy in the Tanzimat Period”, *IX.Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981*, cilt II (Ankara: T.T.K., 1986), 1141, 1551. Davison, son derece büyük yetkinlikle Tanzîmât döneminde Osmanlı diplomasisinin benimsediği ilkeleri ve yöntemleri tasnif etmiştir.
- 3 Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, (New Jersey: Princeton University Press, 1980) 183.
- 4 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, (1836-1856)*, (İstanbul: Eren Yayınları 1993), 72-73.

ve büyükelçilik görevlerini uzun yıllar adeta dönüşümlü olarak yürütmüşlerdi. Hatta Londra sefâretinde Musurus ailesinin devamlılığı, uzun yıllar tartışma konusu dahi edilmemiştir. Her zaman tatbik edilmemiş olsa da en azından yasal olarak Tanzîmât dönemi Osmanlı hâriciyesinde istihdâm kriterleri; Osmanlı vatandaşlığı, onur ve liyâkat olarak belirlenmişti. Bir defasında Âli Paşa, Britanya elçisi Sir Henry Bulwer'e bu kriterleri açık bir şekilde ifade etmiştir.⁵ Âli Paşa, bu üç niteliği taşıyanların genel olarak Bâbiâli dâirelerinde istihdâm edilmeleri için yeterli olduğunu vurgulamıştır. Buna göre Hâriciye Nezâreti, bu bürolarda istihdâm edilecek gençlerin eğitim süreçlerindeki gayret ve kapasitelerini de her bakımdan takdir etme gerekçesiyle, öyle ya da böyle yeteneklerine göre ataşe veya kâtip unvânıyla diplomatik bir temsilciliğe atardı.⁶

Âli Paşa'nın 1861 yılında Sir Henry Bulwer'e Osmanlı hâriciye teşkilâtının işleyişi üzerine gönderdiği bilgilendirme yazısında, Tanzîmât döneminde Osmanlı diplomatik misyonlarında ataşelik, en alt seviyedeki meslek memuru statüsünde tanımlanır. Osmanlı hâriciye teşkilâtı üzerine yapılan çalışmalarda, memuriyetin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı ve profesyonel bir memuriyet hâline geldiğine dâir detaylı ve kesin bilgiler mevcut değildir.⁷ Bu makalede, Tanzîmât döneminde Osmanlı dış misyonlarında profesyonel diplomatik bir kadro olarak ataşeliğin ortaya çıkışı üzerinde durulacaktır.

Osmanlı Dış Temsilciliklerinde Ataşelik Memûriyetine Geçiş

Tanzîmât'ın ikinci evresi; yani 1856 Islâhât Fermanı ile 1876 Meşrûtiyet arasındaki evre, Tanzîmât'ın ilk evresine (1839-1856) göre imparatorluğun dışarıya daha fazla açıldığı dönemdir. Şöyle ki Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti birçok ülkede, bu defa dâimî

- 5 “*Le Gouvernement Impérial ne fait aucune distinction de classe ni de religion pour choisir le personnel du service diplomatique. Les seules conditions auxquelles on est admis dans ce service sont: la Nationalité Ottomane, l'honorabilité et la Capacité.*” BOA.HR.MTV.59/1, (İstanbul, Âli Paşa'dan Sir Henry Bulwer'e, 5 Şubat 1861).
- 6 “*il est attaché à une mission diplomatique avec le titre de attaché ou celui de secrétaire selon le plus ou le moins à aptitude dont il a fait preuve.*” Aynı belge.
- 7 Osmanlı hâriciye teşkilâtı üzerine yapılan çalışmalarda ataşelik memuriyetinin gelişimi üzerine detaylı bilgilere ulaşmak mümkün değildir. Hâriciye Nezâreti tarihi hakkında güncel çalışmalardan birinde, ataşelik için “yerli literatürde kişizâde, mülhak memur, maiyet memuru, maiyet sırkâtibi gibi kullanımları olan ataşe tabiri, merkez dairelerindeki mülazımın karşılığı olarak kullanılırdı” denilmektedir. Bkz., Aydın Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilâtının Gelişimi: Hâriciye Nezâreti*. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020) 234-235. Buradan hareketle 1840'ların sonlarında elçiliklere ilk olarak ataşe görevlendirmeleri başladığında “sırkâtib” unvanının bu memuriyet için kullanıldığı görülür. Lâkin özellikle 1856 Islâhât Fermanından sonra Osmanlı hâriciyesi, dış temsilciliklerdeki rütbe ve unvanları Avrupa diplomatik terminolojisine uygun olarak daha berrak bir şekilde tanımlamaya gayret ediyordu. Diğer yandan Yusuf Ağâh Efendi'nin Londra sefâreti örneğinden hareketle sefâret maiyet kâtiplerinin “ataşe” olarak tanımlandığı düşünülmüştür. Örneğin bkz., Thomas Naff, “Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim, III, 1789 – 1807”, *Journal of the American Oriental Society*, 83, 3 (1963), 303; Mehmed Alaaddin Yalçınkaya, “Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi, the First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London (1793-1797)”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 5 (1994), 396, 406. Esasında bu yorumun kaynağı olan Ahmed Cevdet Paşa, “Avrupalıların kişizadelerinden sefâretlerine me'mûr edgeldikleri ataşelere mukâbil Derviş Ağâ nâmında biri dahi maiyyet me'mûru” olarak atandığını ifade etmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet* (Tertîb-i Cedîd), Cilt 6, (İstanbul: Matba'a-i Osmâniye, 1309), 89. Cevdet Paşa'nın görev tanımı itibarıyla ataşenin mukâbili olarak maiyet memurlarını göstermesi, bu memuriyetin Tanzîmât öncesi karşılığının maiyet memuru veyahut maiyet kâtipli olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

statüde olacak şekilde, diplomatik misyonlar açtı. Mevcut diplomatik misyonları ise yeniden yapılandırdı.⁸ Klâsik Osmanlı diplomasının kurumsal yapısından merkez teşkilâtı bakımından kopuş 1836'da gerçekleşmiş olsa da dış misyonlardaki örgütlenme açısından Avrupa diplomatik teşkilâtlarına uyum, tedricen gelişse de tam mânâsıyla 1850'lerde gerçekleşti.⁹ Aslında bir bütün olarak bakıldığında Osmanlı Devleti, her ne kadar III.Selim döneminden itibaren yurtdışında daimî diplomatik temsilcilik kurma girişiminde bulunsa da bu misyonlar ya sınırlı bir faaliyet alanına kapanmış ya da sürekli/yerleşik hâle gelememiştir.¹⁰ 1832'den sonra Mısır meselesinin uluslararası bir hâl almasının neden olduğu olağanüstü vaziyette Avrupa'da mukîm elçiliklerin yeniden açılmaya başlaması, Osmanlı Devleti'nin derhâl modern diplomasi pratiğini benimseyip tatbik edebildiği anlamına gelmiyordu. Öncelikle modern diplomasının işleyişine vâkıf uzmanlaşmış bir diplomatik kadro ihtiyacı, başlıca mesele olarak belirmiş ve hatta elçi olabilecek vasıfları haiz memur bulmakta dahi bir süre güçlük çekilmişti.¹¹ Bu bakımdan yurtdışı temsilcilik ağının genişletilmesiyle birlikte aslında tam manasıyla modern diplomasiye Paris Antlaşması'ndan sonra geçildiğini ileri sürmek mümkündür.¹²

Tanzimât'ın ilk evresinde yetişmiş hâriciye memuru ihtiyacı, Osmanlı hariciyesinin başlıca sorunlarından biri olmaya devam etti. Bu dönemde Osmanlı Devleti, öncelikle Fransa olmak üzere Avrupa devletlerinin hâriciye teşkilâtını örnek almaktaydı. Diplomasi mesleğinde ataşelik adı altındaki diplomatik memuriyet, Fransa hâriciye teşkilâtına açık ve kesin bir şekilde 1833 yılında girdi. 22 Mart 1833 tarihli Fransa hâriciye teşkilâtını düzenleyen kararname "Müstakil olarak bir sekreterin olmadığı yerde (duruma göre) Dışişleri Bakanlığı'nın bütçesi üzerinden atanan bir memur Torino, Napoli, Brüksel, Frankfurt, Hamburg, Karlsruhe, Yunanistan, Vaşington ve Rio de Jeneryo temsilciliklerimiz veya elçiliklerimizde *ataşe* unvanı adı altında yerleştirilecektir" denilmektedir.¹³ Britanya diplomatik terminolojisinde 19.yüzyılın ilk

- 8 Osmanlı hâriciye teşkilâtının gelişimi üzerine tekrardan kaçınmak adına bkz., Zeynep Bostan, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri: II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020). Yazar her ne kadar Osmanlı hâriciyesinin modern temelleri konusunda II. Abdülhamid dönemini vurgulasa da hâriciyenin modern temellerinin aslında Nizâm-ı Cedid ve II. Mahmud dönemlerinde atıldığı ancak Tanzimât döneminde ise kurumsallaşmanın derinlik kazandığı, çalışmanın muhtevâsından da rahatlıkla anlaşılabilir. 1832'den sonra peyderpey yeniden açılmaya başlayan, Tanzimât döneminde ise genişletilen diplomatik temsilciliklere II. Abdülhamid döneminde bazı yeni temsilcilikler eklenmiş olmakla birlikte, yurtdışındaki diplomatik ağı özellikle Âli ve Fuad Paşaların oluşturduğu, hâriciye bürokrasisi üzerine yapılmış çalışmalarda açık bir şekilde izah edilmiştir.
- 9 J.C.Hurewitz, "Ottoman Diplomacy and the European State System", *Middle East Journal*, 15,2 (1961), 149.
- 10 Thomas Naff, "Reform and the Conduct", 303-309; Ömer Kürkçüoğlu, "The Adoption and Use of Permanent Diplomacy", *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?*, A.Nuri Yurdusev eds. (Londra: Palgrave-MacMillan, 2004), 134-136.
- 11 Ahmet Dönmez, "Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden Tesisi, 1832-1841", *Fahir Armaoğlu'na Armağan*, Ersin Embel yay.haz., (Ankara: TTK, 2008),161-163.
- 12 Daha erken dönemler için geniş bir literatür mevcut olduğundan, burada tekrara girilmeyecektir; bkz., Carter V. Findley, (1972). "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry", *International Journal of Middle East Studies*, 3 (1972), 388-416. Ercüment Kuran, (1988). *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Faaliyetleri 1793-1821*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988).
- 13 Emmanuel de Lévis Mirepoix, *Le Ministère des Affaires étrangères - Organisation de l'Administration centrale et des services extérieurs, 1793-1933*, (Angers: Société Anonyme des Éditions de l'Ouest, 1934), 180-181.

çeyreğinde “maaşsız ataşe” şeklinde nadiren kullanılmış olduğu görülse de 1831’den itibaren Britanya Hâriciye Dâiresi’nde de dâimi statüde “ücretli ataşe” veya “maaşlı ataşe” kabul edilerek diploması kurumunun bir parçası hâline gelmiş ve yerleşmiştir.¹⁴ Benzer bir durumun askerî ataşeler için de geçerli olduğu görülecektir. Fransa ve Britanya hâriciyelerinde bu unvanla meslek memuru niteliğinde merkezî atanmaların yapılması, 1850’lerden itibaren diğer Avrupa devletlerince de benimsenecektir.

Âli Paşa’nın 1861 başında Henry Bulwer’e verdiği bilgiye göre Osmanlı diplomatik misyonlarındaki hizmet dereceleri şu şekildedir: Büyükelçi, Fevkalâde ve Tam Yetkili Elçi, Mukîm Elçi, Maslahatgüzâr, Müsteşar, Birinci Sekreter (yahut Birinci Kâtip), Kâtip, İkinci Kâtip ve Ataşe.¹⁵ Terfi için benimsenen tek dayanak ise liyâkat olarak gösterilmiştir. Bir Osmanlı diplomatik misyonunun mensuplarının âmirleriyle ilişkileri ise “mutlak itâate” dayanır. Misyon şefi, emri altında olanların davranışları üzerinde kapsamlı bir denetim hakkına sahiptir. Çünkü bu, onların açığa çıkardıkları karakteri etkilemektedir. Müsteşarın görevi, misyon şefine yetkinliği ölçüsünde yardımcı olmaktır. Evrâkın yazılması ise kâtiplerin sorumluluğundadır. Ataşelere gelince; yazışmaların kopyalanması, düzenlenmesi, temize geçirilmesi ve kaydedilmesinden sorumludurlar. Tercümanların görevleri ise belgeleri Türkçe’ye çevirmek olduğu gibi, ihtiyaç duyulması ve misyon şefinin görevlendirmesi hâlinde, görev yaptığı ülkenin yerel makamları ve Dışişleri Bakanlığındaki meslektaşlarıyla sözlü iletişim kurmaktır. Âli Paşa, yurtdışındaki temsilciliklerde görevlilerin maaş ve ödeneklerini de belirtmiştir. Buna göre sefirlerin maaşları, 270.000 Piastre resmî harcamalara ayrılmak üzere (*à titre de dépenses officielles*) 360.000 piastre olarak belirlenmiştir. Müsteşarlar 52.800, Sefâret Birinci Kâtipleri 39.600, Kâtipleri 21.120, Ataşeler ise 12.320 Piastre maaş almaktadır. Ancak bu personel maaşları, birinci dereceden büyükelçilikler için belirlenmiştir. İkinci dereceden temsilciliklere ise 270.000 Piastre değil,

14 Raymond A.Jones, *The British Diplomatic Service, 1815-1914*, (Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 1983), 66-67. S.T.Bindoff, “The Unreformed Diplomatic Service, 1812-1860”, *Transactions of the Royal Historical Society*, 18 (1935), 145-146. Bu diplomatik terim ilk defa İngilizce sözlüklerde 1835’te yer almıştır. Daha öncesinde araştırmacıların “maaşsız ataşelik” şeklinde gösterdikleri ise elçilerin maiyetlerinde götürdükleri genç yakınlarıdır. Bu maiyet memurları, öncelikle hâriciye tarafından değil, elçilerin kendileri tarafından seçilirdi ve çoğunluğu, diplomatik kariyere mütemayil meslek memurları değildi. Fakat 1830’larda bu patrimoniyal sistemden vazgeçilmiştir. “Maaşlı ataşe” atamalarına ilişkin belgeler 1836 yılında yayınlanırsa da Bindoff, 1815’ten sonra münferit olarak benzer belgelerin görüldüğünü zikreder. Şu durumda Britanya hâriciyesinde de diplomatik kariyer memurluğunda ilk basamak olarak ataşelik memuriyetinin 1830’larda teessüs ettiği anlaşılmalıdır. Zira bu memuriyet özelinde merkezi atamaların, uzmanlaşmış kadroların ve kurumsallaşmanın 1830’lardan itibaren başladığını ileri sürmek mümkündür. Örneğin dış misyonlarda ilk “maaşlı ataşelik”lerden birine 1832’de, St.Petersburg’daki Britanya sefâretinde rastlanmaktadır ve özellikle 1830’ların sonundan itibaren de bu memuriyetin Britanya’nın diğer elçiliklerine de teşmil edildiği anlaşılmalıdır. *British Diplomatic Representatives, 1789-1852*, S.T.Bindoff, E.F.Malvolm Smith, C.K.Webster eds., (Londra: Royal Historical Society, 1934), 116.

15 “*Les grades de service dans le mission diplomatiques sont les suivants: Ambassadeur, Envoyé Extraordinaire et Ministre Plénipotentiaire, Ministre Résident, Chargé d’Affaires, Conseiller, Premier Secrétaire, Secrétaire, Second Secrétaire, Attaché. La seule base adoptée pour les promotions, c’est la capacité.*” BOA.HR.MTV.59/1. 1861 yılında İngiltere’nin İstanbul elçiliğinde Sefâret Sekreteri, Şark Sekreteri, Kıdemli Maaşlı Ataşe, Mahrem Dragoman, Kıdemsiz Maaşlı Ataşeler, Kıdemsiz Dragomanlar, Maaşsız Ataşeler ve Arşivci bulunuyordu. Jones, s.224.

180.000 Piastre ayrılmıştı. Resmî harcamalar için ise 240.000 Piastre düşünülmüştür. Diğer diplomatik ve idârî görevlilerin maaşları aşağı yukarı aynı olmakla birlikte, ikinci dereceden temsilciliklerde ataşelerin maaşları 19.800 Piastre olarak gösterilmiştir. Üçüncü ve dördüncü dereceden misyonlarda ise Malahatgüzâr ve Mukîm Elçiler için 120.000 kişisel, 60.000 Piastre ise resmî giderler için tahsis edilmiştir. Bu misyonlarda Birinci Kâtip 26.400 Piastre maaş almaktaydı. İmparatorluk Hazinesinin sorumluluğunda olan bu ödeneklere ek olarak, Dışişleri Bakanlığında önceden izin alınması şartıyla misyon ikâmetinin kiralanması, balolar ve diplomatik yemeklerin gerektirdiği olağanüstü masrafların hizmet satın alma yoluyla karşılanması ve misyonun mobilyalarının bakımı; tüm posta ve telgraf ücretleri vesâir ücretler; misyonlar tarafından İmparatorluğun herhangi bir ihtiyacına harcanan tüm ücretler, önceden yetkilendirilmeksizin İmparatorluk Hazinesinin sorumluluğundadır. 1861 Yılı itibarıyla Bâbiâli'nin Londra'da, Paris, Viyana'da büyükelçilikleri; St.Petersburg, Berlin, Tahran'da elçilikler; Torino ve Atina'da ise maslahatgüzârlıklar bulunuyordu.¹⁶

Bâbiâli her ne kadar 1832'den itibaren ülke dışında daimî diplomatik temsilcilikler kurmuş olsa da kurumsallaşma, yukarıda da belirtildiği gibi yaklaşık yirmi yılı aşkın bir zaman almıştı. Kırım Harbi sonrasında Bâbiâli yeni temsilcilikler açtığı gibi, mevcut temsilciliklerin personel kadrolarını da genişletmiştir. Ataşelik memuriyetinin de Kırım Harbi'nden hemen sonra neredeyse tüm misyonlara teşmil edildiği anlaşılmaktadır. Buna en iyi örnek, Kırım Savaşı'nın hemen sonrasında büyük devlet kategorisindeki devletler nezdindeki elçilikler yanında, Brüksel'deki gibi daha mutevazi misyonlarda dahi ataşe ünvanıyla bir görevlinin mevcut olmasıdır.¹⁷ Böylelikle diplomatik temsilciliklerde gerek sivil gerekse de askerî ataşelik görevi ihdâs edilmiş, bu göreve de Müslüman veya Gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın personel istihdam edilmiştir. Burada küçük bir parantez açmak gerekir ki Tanzîmât döneminde ataşe ünvanıyla misyonlara yalnızca diplomatik görevlilerin değil, örneğin imamların da tayin edilebildiği anlaşılmaktadır.¹⁸ Bir başka deyişle Osmanlı diplomatik misyonlarına imam tayin edilmesi, II.Abdülhamid döneminden önce başlayan bir uygulama olduğu gibi daha da önemlisi, ataşelik ünvanının imamlara kadar teşmil edilebilmesidir.

1850'lerin başında diplomatik misyonlarında ataşelik unvan ve görevi nadiren tevdi edilse de,¹⁹ 1860 yılından itibaren tamamen yerleşik bir memuriyet hâline gelmiştir. Osmanlı

16 BOA.HR.MTV.59/1.

17 BOA.HR.SFR.4...24/88 (Brüksel, 12 Aralık 1856).

18 Musa Kılıç, "Osmanlı Devleti'nin Sefaret İmamları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7, 16 (2019), s.763. Mustafa Efendi'nin Malta'daki Osmanlı temsilciliğine ataşe olarak imam sıfatıyla tayin edilmesi (*comme attaché au Consulat Imperiale à Malte en qualité d'Imam*) BOA.HR.MTV.59/2, (Âli Paşa'dan Malta'daki Naoum Efendi'ye, 9 Kasım 1864; Naoum Efendi'den Âli Paşa'ya, Malta, 30 Aralık 1864).

19 Frederic Millingen'in Londra sefâret ataşesi olarak atanması; BOA.HR.SFR.3...12/13, (27 Aralık 1851; 13/15, 17 Temmuz 1852); yine aynı şekilde Paris sefâretine "unvansız" olsa da yabancı bir ataşe ataması hakkında; BOA.HR.TO.70/30 (27 Kasım 1850); "...Mösyö Sefils Soldonhof bendelerinin silk-i tebaa-yı saltanat-ı seniyyeye kabulünü âmir muahharen irsâl buyurulan fermân-ı âlî-şânda her ne kadar hakkında maiyyet me'mûru unvânı tasrih ve beyân buyurulmuş ise de..." Nispeten erken döneme ait bu tür belgelerde, ataşeliğin karşılığı olarak maiyyet memurluğu da kullanılmaktaydı.

Devleti'nin yurtdışındaki diplomatik misyonlarında Paris ve Londra sefâretleri, birçok bakımdan öncü bir nitelik taşır. Örneğin Paris'te 1853 yılında ataşe unvanı ile Âgâh ve Tevfik Efendiler görev yapmaktaydı. Daha da ilginç olan nokta Âgâh Efendi; *Takvîm-i Vekâyi*'nin Fransızca nüshasını çıkaracak babası Aleksandr Blak gibi kendisi de Osmanlı basın ve entelektüel tarihinde önemli bir iz bırakacak olan Eduard Mösyö Blak Bey'in (Edouard Blacque) de Paris sefârethânesinde, henüz Kırım Savaşı'nın arefesinde ataşe unvanıyla görev yapıyor olmasıydı.²⁰ Blak Bey, 1849 senesinde Paris sefaretine ataşe olarak atanmıştı.²¹ 1840'ların son yıllarında bazı Osmanlı belgelerinde sırkatibi mahiyetinde ataşe olarak atandığı da görülmektedir.²² Bir başka deyişle benzer göreve ilişkin Avrupa'daki dışişleri yapılanmalarına uygun olarak bir unvân değişikliğinin de söz konusu olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla 1850'lerin hemen başında, Mustafa Reşid Paşa'nın Hâriciye Nâzırlığı ve Sadriâzâmlığı döneminde ataşelik memuriyetinin Osmanlı dışişlerinde ihdâs edildiği, ancak 1850'lerin ikinci yarısında elçiliklerde stajyer veya meslek memuru niteliğinde gittikçe yaygınlaştığı görülüyor. Savaş sonrasına gelince; örneğin 5 Ocak 1859 tarihli Londra sefâret personel listesinde, Paul (Pavlaki) Musurus Birinci Kâtip (*Premier secrétaire d'Ambassade*) olarak görünmektedir. 1859'da Londra sefaretinde ataşelik görevi, personel listesinde bulunmamaktaydı.²³ 30 Aralık 1860 tarihli bir belgede ise Etienne Musurus, ikinci kâtip (*second secrétaire*), Paul Musurus ise birinci ataşe (*premier attaché*) ünvanıyla kayıtlıdır.²⁴ Bu ad altında bir memuriyetin tam anlamıyla yerleştiği 1861 yılının başında Kostaki Musurus'un, Britanya Başvekili Lord John Russel'a sunduğu Londra sefâreti personel listesi şu şekildedir:

Halil Efendi, *Premier Secrétaire d'Ambassade (Başkâtib)*

Monsieur Etienne Musurus, *Second Secrétaire d'Ambassade (İkinci Serkâtib)*

Monsieur Paul (Pavlaki) Musurus, *Premier Attaché (Birinci Ataşe)*

Monsieur Henry Treby, *Employé de Chancelier (Kaңçılarya Memuru)*

Monsieur Claude Bizalion, *Archiviste.*

20 Âgâh Efendi, daha sonra meşhur Tercümân-ı Ahvâl gazetesini çıkaracak ve Türk entelektüel tarihinde önemli bir iz bırakacaktır. "Sefâret ataşelerinden Âgâh ve Tevfik Efendilerin adem-i lüzûmuna mebni Dersâdet'e irsâl olunmuş olmaları..." Eduard Blak Bey, Bâbiâli tarafından Paris'e eğitim amacıyla gönderilmiş, daha sonra ataşe olarak atanmıştı. Kendisinin uygunsuz davranışları nedeniyle ataşelik görevine son verilmişti. BOA.İ.HR.97/4753 (16 Receb 1269/ 25 Nisan 1853 lef 2-3). Âgâh Efendi için bkz., Nuri Yüce, "Âgâh Efendi, Çapanzâde", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Andiklopedisi*, I (1988), 447-448; Blak Bey için bkz., Orhan Koloğlu, "Blak Bey, précurseur du Tanzimat. Une famille française au service de la Sublime Porte (1820-1923)". *Anatolia moderna*, No 1 (1991), 108-109. Literatürde Âgâh Efendi için maiyet kâtibi olarak Paris'te görevlendirildiği yazmakla birlikte, Osmanlı Türkçesindeki bazı belgelerde de unvanı doğrudan "ataşe" olarak geçmektedir. Dolayısıyla bu memuriyetin Osmanlı bürokratik terminolojisinde "elçilik maiyet kâtibi" olarak tercüme edildiği de anlaşılıyor.

21 BOA.HR.TO.70/45 (Paris, 17 Mart 1849).

22 BOA.İ.HR.46/2192 (15 Şaban 1264/ 17 Temmuz 1848). "...Ve üçüncü tercümanlık maaş olarak cânib-i sefâretten i'tâsı mes'ele olan on beş altın münâsefeten verilse geçinebileceklerine ve o cihetle ziyâde bir mesârifî mücib olmayacağına binâen mûmâileyhümânın maiyyet sırkatibi mâ'nâsına olan ataşe unvânıyla ta'yin olunmaları..."

23 BOA.HR.SFR.3..., 42/12.

24 BOA.HR.SFR.3..., 55/25.

Monsieur Boistel, *Professeur de droit des fils de l'Ambassadeur*. (Büyükelçinin erkek çocuklarının hukuk hocası)

Madame Moreau, *Institutrice des filles de l'Ambassadeur* (Büyükelçinin kızlarının öğretmeni).²⁵

Bu listede dikkat çeken hususlardan biri de Osmanlı diplomatik misyonlarının zaman zaman geçici olarak hukukçu çalıştırabildiği gibi, sefirlerin çocuklarının öğretmenlerinin de sefaretteki hizmet personelinden sayılmasıydı. Aynı yıllarda Agop Efendi'nin ise Sefâret Müsteşarı (*Conseiller*) olarak görev yaptığını görmekteyiz.²⁶ Yine daha sonraki yıllarda; 15 Ocak 1862 tarihli listede, Paul (Pavlaki) Musurus *Premier attaché* olarak gözükmektedir. 7 Ocak 1863 ve 8 Ocak 1864, 16 Ocak 1865 tarihli personel listelerinde, Paul Musurus aynı unvan ile görevini yürütmektedir. Dolayısıyla 1860'tan sonra diplomatik ataşelik görevinin Londra misyonunda kesin olarak yerleştiği anlaşılmaktadır.²⁷

Atina elçiliği ile yapılan bir yazışmadan, misyonlarda fahrî ataşe unvanıyla görevlendirilmeler de yapılabildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Yorgaki Apostolidi Bahçevanoğlu isimli bir genç, babası aracılığıyla Atina'daki Osmanlı elçiliğinde fahrî ataşe (*en qualité d'Attaché honoraire*) olarak görevlendirilmek için başvurur. Yorgaki Bahçevanoğlu, Atina Politeknik Okulu (*l'école Polytechnique d'Athènes*) talebesidir. Elçi Fotiyadi Bey, bu talebi Âli Paşa'ya iletir ve İstanbul'dan olumlu yanıt alır. Ancak Âli Paşa, elbette temsilcilikte diğer personele verilen avantajlardan Bay Yorgaki'nin istifade edemeyeceğinin altını çizer.²⁸ Bir diğer örnek Paris sefaretinden verilebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda seçkin bir Ermeni aile olan Dadyanlara mensup, Boğos Bey Dadyan'ın oğlu Mıgırdıç Dadyan eğitim için gittiği Paris'te, aynı zamanda Osmanlı sefaretinde "Fahrî Ataşe" unvanıyla (*le titre d'attaché honoraire de notre Ambassade*) görev yapmıştır.²⁹

Benzer örnekleri çoğaltmak mümkün olmakla birlikte burada asıl dikkat çekilmesi gereken nokta, Tanzîmât döneminde özellikle eğitim amacıyla yurtdışına giden Müslüman, Rum ve Ermeni Osmanlı vatandaşlarının hâriciye temsilciliklerinde ataşelik ünvanıyla istihdâm edilebilmesidir. Diğer yandan yabancılar veya muhtediler de bu unvan ile misyonlarda görev alabilmekteydiler. Torino elçisi Rüstem Bey'in kendisinden sitâyîşle bahsettiği Bay Justin Bosio, 6 yıldır İtalya'daki Osmanlı elçiliğinde çalışmaktadır. Rüstem Bey, Âli Paşa'dan Bosio'ya İmparatorluk Torino Temsilciliği'nde ataşelik ünvanı tevdi edilmesini talep etmiştir. Âli Paşa ise talebin uygun bulunduğunu ve Bay Bosio'nun ataşe olarak atandığını (*nommé*

25 BOA.HR.SFR.3... 31/10 (Bryanston Square, 19 Ocak 1861; HR.SFR.3... 55/25, 30 Aralık 1860).

26 BOA.HR.SFR.3... 52/23, 27 Haziran 1860.

27 BOA.HR.SFR.3... 31/10. Bu dosyada 1857 – 1866 yılları arasında Londa sefaretinin personel listeleri yer almaktadır.

28 BOA.HR.MTV.13/7 (Âli Paşa'dan Atina'daki Fotiyadi Bey'e, 15 Ocak 1862).

29 BOA.HR.MTV.13/9 (Âli Paşa'dan Paris'deki Agop Efendi'ye, 29 Ocak 1862; BOA.HR.MKT.379/48, 18 Zilkade 1277/ 28 Mayıs 1861).

Attaché à la Légation Impériale de Turin) Rüstem Bey'e bildirmiştir.³⁰ Yine 1869 yılında Sir Austin Gaston Morel, Floransa'daki Osmanlı sefaretine, ataşe olarak atanır ancak hâlihazırdaki yabancı vatandaşlığından ayrılıp, Osmanlı vatandaşlığına geçmek şartıyla bu görev kendisine tevdi edilir.³¹ Morel, liyakati de dikkate alınarak, vatandaşlık değiştirdikten sonra ataşe olarak atanmıştır. Daha sonra St.Petersburg elçiliğinde 3. kâtiplikten 2.kâtipliğe terfi edecektir.³² Benzer bir başka örnekte ise imparatorluk eczasısı İtalyan asıllı Faik Paşa (Francesco Della Suda)'nın oğlu Charles Della Suda, Paris'e eğitim amacıyla gittiğinde de aynı zamanda sefârete ataşe olarak tayin edilir.³³

Başlangıçta fahrî ataşeliğin sık uygulandığı görülmektedir. Özellikle eğitim amacıyla yurtdışında bulunan genç Osmanlı vatandaşlarının bir kısmı, ataşelik unvanıyla elçiliklerde bir bakıma stajyer olarak görev alabilmekteydiler. Örneğin Atina'da Yunan kamuoyunda etkili olduğu söylenen ve Osmanlı vatandaşı Pantelli Trallis'in oğlu Nicolas, Atina'da eğitim almaktadır. Nicolas'ın Atina'daki Osmanlı elçiliğinde ataşe olarak istihdâm başvurusu, Bâbîâli'ye bildirildiğinde Âli Paşa tarafından olumlu karşılanmıştır.³⁴ Bu dönemde özellikle eğitim amacıyla gönderilen gençler arasında yetenekli olanların talep etmeleri hâlinde elçiliklerde ataşe olarak istihdam edilmeye başladıkları dikkat çekmektedir. Kâni Paşa'nın oğlu Rıfat Bey, eğitimini tamamlamak için Paris'e gitmeden önce Sultanın emriyle aylık 750 Frank maaşla ilgili Osmanlı sefaretine ataşe atanmıştır. Bu konuda Paris Büyükelçisi Cemil Paşa'ya Sadriâzâm Âli Paşa'nın bizzat referans olduğu görülüyor. Rıfat Bey Paris'e gelir gelmez büyükelçiliğe yerleştirilir ve büyükelçinin himayesinde hem eğitimine hem de görevine başlar.³⁵ Benzeri birçok örnek, Osmanlı hâriciyesinde ataşelik görevinin teşekkül evresinde bu memuriyetin "tahsil-i fûnûn" için Avrupa'ya gönderilen talebelere maaşlı veya maaşsız olarak tevdi edildiğini göstermektedir.³⁶

Avrupa'nın çeşitli şehirlerine eğitim ve bilimsel çalışma için gönderilen Osmanlı talebeleri yahut muallimler, bu unvan ile diplomatik misyonlarda istihdam edilirken bazı atamalarda liyakat usulüne dikkat edilmediği anlaşılmaktadır. Örneğin bir defasında Londra sefaretinde görev yapan Delaver Bey, elçiliğe ait bir miktar parayı zimmetine geçirerek firar etmiştir.³⁷

30 BOA.HR.MTV.13/13 (Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, 20 Eylül 1862; Âli Paşa'dan Rüstem Bey'e, 30 Ekim 1862); HR.MTV.61/34 (Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, Torino, 4 Aralık 1862).

31 BOA.HR.MTV.13/39 (Safvet Paşa'dan Rüstem Bey'e Cevap, 10 Şubat 1869; Rüstem Bey'den Safvet Paşa'ya Cevap, 5 Mart 1869)

32 BOA.HR.MTV.13/59 (2 Temmuz 1871).

33 BOA.HR.MTV.13/23 (Fuad Paşa'dan Cemil Paşa'ya, 30 Eylül 1867; Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, 22 Kasım 1867).

34 BOA.HR.MTV.13/15 (Fotiadès Bey'den Âli Paşa'ya, 25 Şubat 1864; Âli Paşa'dan Fotiadès Bey'e, 17 Mart 1864).

35 BOA.HR.MTV.13/18 (Âli Paşa'dan Safvet Paşa'ya, 20 Mayıs 1866; Safvet Paşa'dan Âli Paşa'ya, 13 Temmuz 1866).

36 "Mâliye Nezâretine buyuruldu: Hekim Kara Teodori'nin mukaddemâ tahsil-i fûnûn eylemek üzere ataşelik unvânıyla Berlin sefâret-i seniyyesi maiyetine ta'yin olunmuş olan mahdumu..." BOA.HR.MKT.184/59 (4 Şaban 1273/ 30 Mart 1857).

37 BOA.HR.MKT. 70/73 (28 Rebiülâhîr 1273/ 26 Aralık 1856).

Ataşe atamalarında patrimonyal ilişkilerin de devam ettiği, bazı örneklerden anlaşılmaktadır. Tanzîmât döneminde Osmanlı hariciyesinin profesyonelleşmesiyle birlikte, Âli Paşa'nın Bulwer'e ifade ettiği aksine, bir ölçüde içe kapanmaya yaşandığı da görülür. Alt kademe memuriyetlere atama yapılırken hâriciye personelinin çocuklarına belli bir öncelik tanınabilmektedir. Örneğin 1867'de Paris sefaretine ataşe tayin edilen Tercüme Odası memurlarından Afif Bey'in oğlu Ahmed Bey, Refet Bey'in yerine, selefinin aldığı 3000 Frank maaşla ataşe tayin edilmişti. Bu genci tavsiye ederken Hâriciye Nâzırı Safvet Paşa, Ahmed Bey'in zekâsı, çalışkanlığı ve yeteneklerine dikkat çekiyordu.³⁸ Neticede Ahmed Bey, "basit ataşe" olarak sefârete atandı.³⁹ Hâriciye kayıtlarında bu türden atamalarda çeşitli resmî referans mektuplarına da rastlamak mümkündür.

1860'larda sefaretlerdeki ataşelerin rütbe tasnifine tâbi tutulduğu ve misyon hiyerarşisi içinde yüklebildikleri anlaşılıyor. 1868'de Londra sefaretinde Birinci Ataşe olarak görev yapan Pavlaki Bey'in (Paul Musurus) rütbesi yükseltilerek bir üst makam olan İkinci Sekreter (Kâtip) olarak atanması, buna işaret etmektedir. Pavlaki Bey, sefir Kostaki Musurus'un oğludur ve diğer oğlunun da misyondaki görevleri dikkate alındığında, Londra sefaretinin, Osmanlı hâriciyesindeki nepotizmin bir örneği olarak gösterilmesi mümkündür.⁴⁰ Aynı şekilde Atina elçisi Yanko Fotiyadı Efendi, Paris'te hukuk eğitimi alan büyük oğlu Etyen Fotiyadı'nın Atina temsilciliğine ataşe olarak atanması için ricada bulunur. Yanko Bey, böylelikle oğlunun meslekî gelişimini de yönlendirme ve takip etme imkânına sahip olacağını ileri sürer. Netice itibarıyla Etyen Fotiyadı, babasının altında fahrî ataşe olarak Osmanlı hâriciye kadrosuna kabul edilmiştir.⁴¹ Hâriciye kadrolarındaki profesyonelleşme sürecinde istisnâî durumlarla da karşılaşılabilirdi. Askerî Ataşe olarak görev yapan Kaimakam (*Lieutenant Colonel*) Aziz Bey'in Berlin elçisi Aristarki Bey tarafından İkinci Kâtipliğe atanmasının ardından St.Petersburg sefiri Karatodori Bey'in Berlin'de eğitimine devam eden oğlu Aleksandr Karatodori, Bâbîâli tarafından Aziz Bey'in yerine ataşe olarak atanır.⁴²

Tanzîmât döneminde Bâbîâli'nin Avrupa'daki misyonlarında Rum kökenli elçilerin çoğunlukta olması, hâriciye kadrolarında da Rumların etkili olmasını beraberinde getiriyordu. Bunun yanında Bulgar kökenli Aleksandr Efendi'nin 2000 Piastre maaşla Paris Büyükelçiliğine ataşe olarak atanması örneğinde olduğu gibi⁴³ imparatorluğun Rum olmayan gayrimüslim tebaası arasından da diplomatik görevlere ataşe olarak atamalar yapılabiliyordu. Her ne kadar

38 BOA.HR.MTV.13/20 (Safvet Paşa'dan Cemil Paşa'ya, 4 Temmuz 1867; Cemil Paşa'dan Safvet Paşa'ya, 9 Ağustos 1867).

39 BOA.HR.MTV.13/24 (Serkis Efendi'den Cemil Paşa'ya, 9 Ekim 1867).

40 BOA.HR.MTV.13/34 (Fuad Paşa'dan Musurus Paşa'ya, 17 Haziran 1868; Musurus Paşa'dan Fuad Paşa'ya, 2 Temmuz 1868).

41 BOA.HR.MTV.14/2 (Fotiyadı Efendi'den Safvet Paşa'ya, Atina 24 Şubat 1875; Safvet Paşa'dan Fotiyadı Efendi'ye, 3 Mart 1875).

42 BOA.HR.MTV.13/35 (Aristarki Bey'den Fuad Paşa'ya, 17 Haziran 1868; Âli Paşa'dan Aristarki Bey'e, 17 Haziran 1869).

43 BOA.HR.MTV.13/42 (Âli Paşa'dan Cemil Paşa'ya Cevap, 3 Mart 1869; Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, 26 Mart 1869).

Ahmed Cevdet Paşa gibi kimi bürokratlar hâriciye kadrolarında gayrimüslimlerin ağırlığını Âli Paşa'nın kendisine bürokraside rakip olabilecek kimselerin çıkmasını engelleme politikası olarak yorumlasa da⁴⁴ bu durumun devletin İslahât Fermânı'nda verdiği taahhütleri uyguladığını Avrupalı devletlere ispatlama politikasının bir parçası olduğu düşünülebilir. Nitekim Âli Paşa'nın ölümünden sonra da bu uygulamanın devam ettiği açıkça gözükmektedir. Örneğin Kostaki Logodes Efendi'nin oğlu Pandelaki Efendi, 1873 yılında Brüksel'de eğitim alırken aynı zamanda Osmanlı temsilciliğine fahrî атаşe olarak atanmıştı.⁴⁵ Benzeri başka örneklerin de bulunması, bu uygulamanın arka planını Âli Paşa'nın kişisel hırslarından ziyade 19. yüzyıl Osmanlı hâriciyesinin kozmopolit yapısında aramak gerektiğine işaret eder. Yine de Viyana Büyükelçiliği'ne атаşe olarak atanan Refik Bey veya St.Petersburg sefaretine атаşe olarak atanan Niyazi Bey örneğinde olduğu gibi, Müslümanların da dış misyonlarda атаşe olarak atandığı görülmektedir.⁴⁶

Âli Paşa'nın Eylül 1871'deki ölümünden sonra yerine gelen Server Paşa'nın personel kadrolarına атаşe atanmasında selefi kadar cömert davranmadığı anlaşılıyor. Örneğin Berlin elçisi Aristarki Bey'in elçilikte Birinci Kâtibin bulunmadığından bahisle şiddetle ihtiyaç duyduğunu belirtmesine karşı Aleksandır Mavroyani isimli birisinin elçiliğe maaşlı атаşe (*attaché paye*) olarak atanmasına Bâbiâli, ekonomik tedbirleri gerekçe göstererek onay vermemiştir.⁴⁷ Lâkin kısa bir süre sonra Paris ve Roma'daki temsilciliklere talebelerden fahrî атаşe atanması örneğinde olduğu gibi, misyonlarda bu görevin artık kalıcı hâle geldiğini gösteriyor.⁴⁸ Hatta daha sonra bakanlık makamına kadar yükselecek olan Gabriel Naradounghian'ın hâriciye tecrübesi de yukarıda örneklere benzerdir. Gabriel Efendi, henüz Paris'te hukuk eğitimi alırken Bâbiâli'ye başvurmuştur. Hâriciye Tahrîrât Kaleminde (*Bureau de la correspondance étrangère*) çalışırken 1871'de izin alarak Paris'e hukuk eğitimi almaya geldiğini başvurusunda belirten Gabriel Efendi, eğitimine devam ederken aynı zamanda Paris'teki Osmanlı sefâretinde çalışmaya başlar. Ağustos 1873'te Raşid Paşa'ya yazdığı mektubunda, Paris sefâretinde fahrî

44 Bkz., Zeynep Bostan, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri*, 84-85.

45 BOA.HR.MTV.13/72 (Halil Paşa'dan Glavani Efendi'ye, 5 Şubat 1873; Glavani Efendi'den Halil Paşa'ya, Brüksel, 6 Mart 1873).

46 BOA.HR.MTV.13/48 (Âli Paşa'dan Viyana'daki Chryssydi (Krisssidi) Effendi'ye, 24 Eylül 1869; Chryssidi Effendi'den Âli Paşa'ya, 9 Aralık 1869); BOA.HR.MTV.13/55 (Âli Paşa'dan Rüstem Bey'a, 5 Ocak 1871; Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, St.Petersburg, 2/14 Şubat 1871). Niyazi Bey'in maaşı 2000 piastre olarak belirlenmiştir. Ancak Niyazi Bey, kısa bir süre sonra istifa edecek ve yerine Rauf Bey, aynı maaşla atanacaktır. BOA.HR.MTV.13/58 (Âli Paşa'dan Rüstem Bey'e, 26 Haziran 1871). 1860'larda Avrupa'daki Osmanlı temsilciliklerine yapılan Müslüman kökenli diplomat atamalarının geneline bakıldığında, Ahmed Cevdet Paşa'nın Âli Paşa'ya yönelik eleştirisinin geçerliliği tartışmalı hâle gelecektir. Âli Paşa döneminde özellikle Müslüman gençler arasından da diplomatik görevlere atama yapıldığı görülmektedir.

47 BOA.HR.MTV.13/58 (Âli Paşa'dan Rüstem Bey'e, 26 Haziran 1871) BOA.HR.MTV. 13/57 (Aristarki'den Server Paşa'ya, Berlin, 18 Ekim 1871; Server Paşa'dan Aristarchi Bey'e, 1 Kasım 1871).

48 Bâbiâli Tercüme Odası memurlarından Kâzım Bey'in hâlihazırda Paris'te bulunan oğlu İzzet Bey'in elçiliğe *attaché honoraire* olarak atanması (BOA.HR.MTV.13/60, Server Paşa'dan Cemil Paşa'ya, 3 Nisan 1872; İzzet Bey'den Server Paşa'ya, 12 Nisan 1872; Cemil Paşa'dan Server Paşa'ya, Paris, 2 Temmuz 1872). Hâlihazırda Roma'da okuyan Tekvur Efendi'nin de Roma temsilciliğine *attaché honoraire* olarak atanması (BOA.HR.MTV.13/66 (Halil Paşa'dan Serkis Efendi'ye, 23 Eylül 1872; Serkis Efendi'den Halil Şerif Paşa'ya, Roma, 22 Kasım 1872).

ataşelik memuriyetine atanma talebini dile getirir. Mektubunda mesaî amirlerini de referans olarak gösterir. Raşid Paşa ise hâlihazırdaki Paris sefiri Ali Paşa'ya danışır.⁴⁹ Ali Paşa ise Bâbîâli'ye verdiği yanıtta, Gabriel Efendi'nin liyâkatini mesai arkadaşlarının da takdir ettiğini belirtmiş, olumlu rapor vermiştir. Bunun üzerine Hâriciye Tahrîrât Kalemi mensubu ve Paris'te hukuk öğrencisi olan Gabriel Efendi Noradunkyan, İmparatorluğun Paris elçiliğine *Attaché Honoraire* olarak atanır.⁵⁰ Bu atama, Gabriel Efendi'nin Osmanlı bürokrasisindeki kariyeri için önemli bir dönüm noktasıdır.

1860'lardan itibaren Osmanlı hâriciyesinde artık ataşelik kurumunun yerleştiğine yukarıda değinilmişti. Bir ataşenin görevine özel sebeplerle başlayamaması üzerine, derhâl onun yerine bir başkası atanıyordu.⁵¹ Devlet, bu tür atamalarda Gayrimüslim ve Müslüman ayrımı gözetmediği gibi, Müslümanlar arasında da genelde bir ayrım gözetmiyordu. Şamlı Şedid Efendi yahut Habeşî Şedid Efendi olarak bilinen Suriye kökenli bir vatandaşın elçilikteki kaçınılmaz işlerinin yürütülmesinde liyâkatinden memnun olan Viyana elçisi Halil Paşa, göreve başlamasından iki ay sonra onun fahrî ataşe olarak atanmasını sağlamıştır.⁵² Kısacası Osmanlı hâriciyesinde ataşelik, 1860'lardan itibaren hâriciyede meslek memurluğunda kariyerin başlangıç aşaması olarak yerleşmiştir.

Askerî Diplomasinin İzinde: Tanzîmât Döneminde Diplomatik Bir Memuriyet Olarak Askerî Ataşelik Üzerine Bazı Gözlemler

1859 yılının Eylül ayında Paris'teki Osmanlı Büyükelçiliği, küçük ölçekli bir diplomatik krizle karşı karşıya kaldı. Elçilikte ataşemiliter olarak görev yapan Binbaşı Rauf Bey, ödemediği mobilya borçları yüzünden alacaklı şahıs tarafından şikâyet edilmesi üzerine polis tarafından gözaltına alınmış, mahkemeye çıkarılmayı beklerken bir gece nezârethânedeki alıkonulmuştur. Osmanlı hâriciyesi derhâl olaya müdahale eder ve Rauf Bey'in elçilik kadrosunda ataşemiliter olarak görev yaptığını, diplomatik dokunulmazlık kapsamında olduğunu iddia eder. Lâkin olan olmuş ve bir bakıma Bâbîâli küçük düşürülmüştür. Osmanlı Devleti, Fransız muhataplarına Osmanlı diplomatik misyonlarındaki ataşemiliterlerin de diplomatik muâfiyetleri hâiz olduklarını, bir başka deyişle diplomat kadrosunda bulduklarını, dolayısıyla Rauf Bey'e yapılan muamelenin diplomatik kâidelerle aykırı ve kabul edilemez olduğunu dile getirir.⁵³ Lâkin borcuna istinâden ataşemiliterin hapse atılması, Paris ve İstanbul arasında küçük çaplı bir diplomatik krize neden olmuştur. Bâbîâli, bu konuda Fransa Hâriciyesinden açıklama talep

49 BOA.HR.MTV.13/82 (Gabriel Naradounghian'dan Raşid Paşa'ya, 11 Ağustos 1873; Raşid Paşa'dan Ali Paşa'ya, 14 Ağustos 1873).

50 BOA.HR.MTV.13/83 (Ali Paşa'dan Raşid Paşa'ya, 20 Ağustos 1873; Raşid Paşa'dan Ali Paşa'ya, 20 Eylül 1873)

51 İstanbul'da izinde olan St.Petersburg elçiliği ataşesi Rauf Bey'in şahsî işlerinden dolayı görevine dönememesi üzerine, yerine Mahmud Nedim Bey'in atanması uygun görülmüştü BOA.HR.MTV.13/100 (Safvet Paşa'dan Kâmil Paşa'ya, 25 Mart 1875).

52 BOA.HR.MTV.14/1 (Viyana sefaretinden Ârifi Paşa'ya, 12 Kasım 1874)

53 BOA.HR.H., 135/3, lef 6, 7 (25 Eylül 1859, İstanbul, Fuad Paşa'dan Agop Efendi'ye).

etmiştir. Sonuç olarak Osmanlı ataşemiliterlerinin diplomatik muafiyetleri görev yaptığı devlet nezdinde kabul edilmiştir.⁵⁴

Bu küçük dava ve diplomatik kriz, 1859'da ataşemiliterlik rütbe ve görevinin Osmanlı hâriciyesinde artık ihdâs edildiğini açıkça göstermektedir.⁵⁵ Bunun yanısıra ataşemiliterlerin, diplomatik kadrolarda istihdam edildiklerini de gösterdiğinden bizi, “askerî diploması” kavramına götürür. Bir başka deyişle ataşemiliterlik, salt bir askerî istihbarat kurumu değil, aynı zamanda bir askerî diploması kurumudur. 1859'da Paris dışında, Berlin'deki Osmanlı elçiliği bünyesinde de bir ataşemiliter bulunmaktaydı.⁵⁶ Osmanlı ordusunda yüzbaşı olan Cemil Bey, bir süredir askerî eğitimini tamamlamak amacıyla Berlin'de bulunmaktadır. Bu genç subayın azmi ve ataşemiliter olarak atanması konusundaki başvurusuna iknâ olan Fuad Paşa, mükâfatlandırmak için ona yeni bir görev vermeyi uygun bulduklarını yazmıştır. Fuad Paşa, Cemil Bey'in Berlin elçiliğine ataşemiliter unvanıyla ataması için Aristarki Bey'i yetkilendirdiğini bildirir. Bu yeni pozisyonun genç subayın eğitime zarar vermesinin herhangi bir şekilde sözkonusu olmadığı ve elçinin denetiminin bu genç askerinin başarısını daha fazla güvence altına aldığı düşünülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Berlin elçiliğinin ilk ataşemiliteri, 1859 başında atanan Cemil Bey'dir. Bir diğer dikkate değer bilgi de Cemil Bey'in de tıpkı Rauf Bey gibi askerî eğitim amacıyla yurtdışına gönderilmiş olmasıdır. Dolayısıyla sivil ataşelerde olduğu gibi askerî ataşelerde de başlangıçta eğitim almak amacıyla Avrupa'ya gönderilen askerî öğrenciler veya subaylar arasından seçilirdi. Bir başka deyişle Osmanlı Devleti'nde ataşemiliterlik, 1864'te Ceride-i Askeriyye mecmuasına girmeden çok daha önce resmen oluşturulmuş bir kurumdu.⁵⁷

19. yüzyılın ortalarında diploması, gittikçe profesyonelleştiği gibi alt şubelere de ayrılmaya başlamıştı. Kırım Harbinden sonra Osmanlı hâriciyesi, bildiğimiz kadarıyla en azından 1858'den itibaren tıpkı sivil ataşelik gibi askerî ataşelik görevini de bir diplomatik rütbe ve memuriyet olarak tanıdı.⁵⁸ Napoléon Savaşları ve Viyana Kongresi sonrasında askerî eğitim meselelerinin bağımsızlaşması, şeref ve paye kodlarının ayrışmasıyla birlikte, silâhlı kuvvetler yabancı

54 BOA.HR.H., 135/3, lef 9 (2 Aralık 1859, Paris, Agop Efendi'den Fuad Paşa'ya; lef 11; 4 Ocak 1860, İstanbul, Fuad Paşa'dan Agop Efendi'ye).

55 Bu konu üzerine yapılan çalışmalarda bu görevin ihdâsı için 1860'ların başına dikkat çekilmektedir. bkz., Gültekin Yıldız, “Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Eliçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdâsı ve Osmanlı Askerî Ataşemiliter Raporları”, *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17 (2012) 239-268; Aydın Çakmak-Süleyman Beyoğlu, “Osmanlı Devleti'nde Bir Modernleşme Uygulaması Olarak Ataşemiliterlik”. *Tarih Dergisi*, 66/2 (2017), 78-106.

56 BOA.HR.MTV.22/01 (26 Ocak 1859, Fuad Paşa'dan Aristarki Bey'e).

57 “*Memâlik-i ecnebiyenin ahvâl-i askerîye ve mevâki-yi harbiyyesine kesb-i ulâ' kılınmak üzere Erkân-ı Harbiye Merkez-i Umûmiyyesinden sefâretler maiyyetlerine zâbitân ilhâk olunması ve buldukları devletlerin mevadd-ı askerîyelerine ve envâ'-i eslihalının tebdilâtuna ve nizâmâtları islahâtuna ve kuvve-yi askerîyelerinin tenzil ve tezâyüdüne ve teşebbüsât-ı harbiyyelerine ve süver-i idâre-yi askerîyelerine peyderpey vukûf peydâ ederek bu bâbda makâm-ı âlî-yi seraskeri ile muhâbere üzere bulunmaları ve işbu zâbitânın iki senede bir tebdil olunmaları.*” Aynı zamanda coğrafya ve topografya ile lojistik gibi başka alanlarda da bilgi aktarmaları bekleniyordu. *Ceride-i Askeriyye*, (Ramazan 13, Def'a 6, Sene 1280), 1.

58 Bu konuda Gültekin Yıldız'ın öncü çalışmaları, meseleye askerî tarih ve askerî istihbarat perspektifinden yaklaşmaktadır. Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Askerî İstihbarat*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021).

ülkelerde mütemekkin askerî ataşeler aracılığıyla uluslararası diplomasi faaliyetlerine girişmişti. Silâhlı kuvvetlerin uluslararası diplomasinin bir parçası hâline gelmesi, 19. yüzyılın devamında diplomasiyi belki de diğer birçok gelişmeden daha fazla etkileyecektir. Avrupa'nın tamamını yoğun bir savaşın içine çeken Devrim ve Napoléon Savaşlarından sonra, 1814-15'te Viyana'da Meternih'in öncülüğündeki diplomatlar, sorunların çözümünü sivil güçlerin çıkarına olacak şekilde askerlerin ellerinden aldılar. Bu süreçte askerler, savaş meselelerinin halledilmesi için diplomat hâline geldiler. Uluslararası düzenin korunmasına daha fazla ihtiyacın olduğu bu dönemde askerler, elçiliklerde görevlendirilmeye başladılar. İlk olarak bu fikir, 1800'de Prusya ordusundan Massenbach tarafından, rakiplerin gelecekte alabilecekleri dostça veya düşmanca askerî pozisyonları öngörülebilme ve askerî istihbarat toplamak amacıyla ortaya atılmıştı. Nitekim daha sonra bu görevi, sıradan diplomatlar üstlendi ve aralarında Napoléon'un general diplomatları gibi askerî meselelere vâkıf olanlar da vardı. Sıradan sivil diplomat heyetlerine bazen uzman subaylar eşlik ederler, yabancı ordular hakkında spesifik bilgiler elde etmeye çalışırlardı. 18.yüzyılda da örnekleri olmakla birlikte 1816'dan sonra ülke dışındaki diplomatik misyonlara askerî gözlemciler de dâhil edilmeye başladı ve Prusya örneğinde bu, bizatihi ordunun talebiyle başlamıştı. Bunların elçiliklere bağlı olmakla birlikte tam olarak onlara tâbi subaylar olduğu söylenemez. Lâkin Hâriciye veyâ Harbiye Nazırlıklarına, daha sonra teşekkül edecek olan Genelkurmaylıklara askerî gözlem raporlarını, sivil elçilikler aracılığıyla iletirlerdi. Her ne kadar kurumun kökleri Napoléon'a kadar gitse de Devrim Savaşlarından sonra Prusya ve Rusya arasında askerî çıkarların ve reaksiyoner sempatilerin ortaya çıkmasıyla iki monark, kendi aralarında doğrudan ilişkinin bir aracısı olarak "askerî temsilciler" atamışlardı; bu temsilciler, Çar ve Kralın maiyetine yerleştirildi ve Hâriciye Nâzırları yahut elçiliklerin başındaki kimselere değil, raporlarını doğrudan hükümdarlara vermeye başladılar.⁵⁹ 19. yüzyıl boyunca diplomatik raporlamanın askerî sektörü gittikçe daha fazla uzmanlık kazandı ve askerî rekabet, yabancı ordular üzerine spesifik enformasyonu gerektirmekteydi.⁶⁰ Avrupalı büyük güçlerin diplomatik temsilciliklerine profesyonel anlamda ilk askerî ataşeler 1830'ların başında atanmaya başlamış olsa da ve bu tür askerî temsilcilik uygulamasına Rusya ve Prusya öncülük etse de tartışmasız olan nokta şudur ki Kırım Savaşı, Avrupalı devletlerin ataşemiliterlik kurumunu tam anlamıyla oluşturmaları için bir dönüm noktasıydı.⁶¹ Örneğin Britanya, elçiliklerde ilk ataşemiliter atamasını Kırım Savaşı sırasında, müttefikleriyle askerî işlerin koordinasyonunu sağlamak amacıyla İstanbul, Paris ve Torino'ya yapmıştı.⁶² Avrupa'nın geneli için bakıldığında Kırım Savaşı'nın, ataşemiliterliğin tarihi için bir dönüm noktası olduğunu ileri sürmek mümkündür ve bu durum, Osmanlı Devleti için de geçerlidir.

59 Alfred Vagts, *A History of Militarism: Civilian and Military* (New York: The Free Press, 1967), 179-180.

60 Alfred Vagts, *The Military Attaché*, (New Jersey: Princeton University Press, 1967), 15.

61 Almanya özelinde bakıldığında, ilk Prusya askeri ataşesinin 1830'da Fransa'ya, Louis Philippe'in sarayına atanmasından itibaren ihdâs edilen ataşeliklerin sayısı istikrarlı bir şekilde arttı. Lamar Cecil, *The German Diplomatic Service, 1871-1914*, (New Jersey: Princeton University Press, 1976), 124.

62 Lothar W. Hibert, "The Early Years of the Military Attaché Service in British Diplomacy", *Journal of the Society for Army Historical Research*. 37 (152) (1959) 165.

Nitekim Osmanlı Devleti de ilk askerî ataşelerini, Kırım Savaşı'na müteakiben atadı. İlk atamalarda Hariciye Nezâreti'nin de Harbiye Nezâreti kadar etkili olduğu anlaşılmaktadır. 1859 yılında Paris'teki Osmanlı sefâretinde de Rauf Bey isminde bir askerî ataşenin bulunması, esasında bu memuriyetin en geç 1859'da teşekkül ettiğine işaret eder.⁶³ Bununla birlikte Bâbîâli, St.Petersburg elçiliğine Paris ve Berlin gibi Avrupa'daki elçiliklerine nazaran daha geç bir evrede ataşemiliter ataması yapmıştır. Rusya ile Osmanlı arasında formel askerî diplomasinin teşekkül döneminde, St.Petersburg'a gönderilen Osmanlı askerî ataşeleri arasında ilk olarak 1864'te Kurmay Albay Şevket Bey'i görüyoruz. St.Petersburg Sefareti'ne askerî ataşe olarak atandığı bilgisi Rus Dışişleri Bakanı Vis-Şansölye Prens Gorçakov'a bildirilen Miralay Şevket Bey, 1865 yılında St.Petersburg'daki Osmanlı elçilik personeli listesinde maslahatgüzâr Konemenos Bey'den sonra gelmekteydi.⁶⁴ 1866 Baharında, Şevket Bey, St.Petersburg'un ikliminin kendisine iyi gelmediğini ileri sürerek sağlık sebepleri nedeniyle aynı görevle Floransa'ya atanmayı talep etti ve talebi Âli Paşa tarafından uygun bulundu.⁶⁵ Yeri gelmişken vurgulamak gerekir ki bu dönemde Osmanlı'daki Rus ataşemiliterlerin aksine Rusya'daki Osmanlı ataşemiliterleri, daha sık aralıklarla değişmekteydi ve Rusların aksine genelde daha tecrübesiz subaylardan seçilmekteydiler.

Bâbîâli, ataşemiliterleri başlangıçta askerî eğitim için yurtdışına gönderdiği subaylar arasından atamaktaydı. Bu durum, Osmanlı başkentine genelde tecrübeli subayları diplomatik görevle göndermeyi tercih eden Rusya başta olmak üzere diğer büyük güçlere göre Bâbîâli açısından bir dezavantaj yaratmış olmalıydı. 1871'den itibaren St.Petersburg'da askerî eğitim alan Osman Efendi'nin daha eğitimine devam ederken ataşemiliter olarak atanmasını buna örnek göstermek mümkündür.⁶⁶ 1872 sonunda ataşemiliter olarak atanan Erkân-ı Harbiye Binbaşısı (*major d'etat*) Osman Efendi'nin bir süredir Rus ordusunda tâlim görmüş olması, St.Petersburg sefâretinde ataşemiliter olarak atanmasını kolaylaştırmıştır. Osmanlı elçiliği, Rus makamlarından Osman Efendi'nin *kordiplomat* listesine eklenmesi için gerekli girişimlerde bulunmuştur.⁶⁷ Rus ordusunda askerî eğitimine devam eden bir Osmanlı subayının ataşemiliter

63 BOA.HR.H., 135/3, lef 1 (9 Eylül 1859, Paris, Agop Efendi'den Fuad Paşa'ya); BOA.HR.H., 135/3, lef 2 (31 Ağustos 1859, Paris, Agop Efendi'den Kont Walewski'ye).

64 BOA.HR.SFR.1... 10/79 (31 Aralık 1864?). “*Le Colonel d'Etat Major Chewket Bey nommé par S.M. le Sultan attaché militaire à cette légation ainsi que Rifat Bey, 2-e secrétaire étant arrivés dernièrement à St.Petersburg, j'ai l'honneur de prier V.E. de vouloir bien faire les démarches nécessaires pour que ces fonctionnaires aient l'honneur de déposer leurs hommages aux pieds de S.M. l'Empereur de l'auguste famille imperiale.*” Personel listesi için bkz., BOA.HR.SFR.1... 12/100 (3 Eylül 1865) (St.Petersburg sefareti ve ona bağlı konsolosluk listesi).

65 BOA.HR.MTV.22/2, lef 2 (19 Nisan 1866, Floransa, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya); BOA. HR.MTV.22/2, lef 1 (11 Ağustos 1866, Âli Paşa'dan Rüstem Bey'e).

66 BOA.HR.SFR.1... 37/78 (St.Petersburg, 6/18 Ocak 1873, Rüstem Bey'den General Danilof'a) Rüstem Bey'in Stockholm'e yapacağı seyahatte beraberinde götüreceği (Rus ordusunda eğitim gören) genç subay Osman Efendi için Orenienbaum'daki General Daniloff'tan izin talebinde bulunulmuştur. Bu belgede Sefâret ataşesi Rauf Bey bu belgede Osman Efendi'nin kendisine Stockholm yolculuğunda eşlik etmesi hususunda General Danilof tarafından izin verilmesini talep eder.

67 BOA.HR.SFR.1... 46/2, (3/15 Şubat 1874, Prens Lieven'e).

olarak atanması, o dönemde Rusya'nın İstanbul'da bulundurduğu tecrübeli askerî diplomatların potansiyelleri dikkate alındığında tuhaf bir atama olarak değerlendirilebilir.⁶⁸

Tanzîmât döneminde ordunun yeniden yapılanması için Osmanlı Devleti, yalnızca Avrupa'dan askerî uzmanlar davet etmekle yetinmeyip, aynı zamanda askerî uzmanlık eğitimi almaları için Avrupa'ya subaylar da göndermekteydi. Bu dönemde askerî tıp alanında yenilikleri takip etmek, askerlik mesleğinin farklı dallarında eğitim almak üzere Seraskerlik tarafından askerî okul mezunu genç subayların yurtdışındaki belli başlı Osmanlı diplomatik misyonlarına gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Burada bir diğer amaç, aynı zamanda görev yaptıkları ülkelerin dilini de öğrenmeleriydi. Yabancı dile vâkıf personel eksikliği sorunu, Tanzîmât'a kadar Osmanlı hâriciye bürokrasisi için olduğu kadar askerî bürokrasisi için de önemli sorunlardan biriydi. Amaç, bunların gittikleri ülkelerde kendilerine uygun birliklerde istihdam edilip, iki yıl boyunca piyade, süvari ve topçu harekâtları alanlarında eğitimlerini tamamlayıp, daha sonraki iki yıl boyunca da gönderildikleri temsilcilikte ataşe militer olarak istihdâm edilmeleriydi. Bu noktada eğitim, askerî istihbarat için de bir vasıta olarak görülüyor olmalıydı. Sağlık subaylarına gelince; onların da klinik hastanelere yerleştirilip, üç yıl boyunca tıbbî cerrahlık operasyonlarını takip edip, meslekleri için gerekli tecrübeyi kazanmaları amaçlanmaktaydı. İşte St.Petersburg'a gönderilen Osman Efendi'nin bu çerçevede görevlendirildiğini Serasker Esad Paşa, açık bir şekilde elçi Rüstem Bey'e bildirmiş ve Osman Efendi'nin ikâmeti boyunca ona gereken himâyeyi göstermesini ve eğitim sürecinin mümkün olduğu kadar verimli geçmesini sağlamasını istemiştir.⁶⁹ Daha sonra Rauf Bey'in ataşe olarak atandığını Gorçakov'a bildiren Osmanlı elçiliği, bir yandan Çar II.Aleksandr'ın onayını beklerken, diğer yandan da Osman Efendi'nin durumunu gündeme getirmiştir. Gorçakov'a yazdığı mektubunda elçi, Osman Efendi'nin St.Petersburg'a henüz ulaştığını, Rusça öğrenmeye hazırlandığını ve Çar'ın da teveccühüyle askerî bilimlerde pratiğini mükemmelleştirmek için Rus ordusunda uygun bir birliğe yerleştirilmesinin sağlanmasını ve bunun için de Çar'a takdim edilmesi hususunda randevu alınmasını rica etmişti. Osman Efendi yalnızca Türkçe konuşabilmekteydi, dolayısıyla takdimi sırasında tercümanlığını da elçi yapacaktı.⁷⁰

68 Rusya, Kırım Savaşı sonrasında giriştiği askerî ıslahâta istinaden yurtdışında geniş bir askerî ataşelik ağı kurmuştur. 1820'lerde Rusya'nın dış temsilciliklerine gönderilen askerî temsilciler, 1864'ten itibaren diplomatik statüye alındılar ve elde ettikleri diplomatik dokunulmazlık, askerî istihbarat faaliyetlerini daha da kolaylaştırdı. İstanbul ve genel olarak Müslüman Doğu'ya yönelik Rus askerî ataşelerinin faaliyetleri ve nitelikleri hakkında bkz., O.A.Gokov, "Osobennosti voennoy razvedki Rossii na Musulmanskom Vostoke (1856 – 1890 gg.)", *Canadian-American Slavic Studies*, 45 (2011), 36-75. İstanbul'daki Rusya elçiliğinde Kırım Savaşı'ndan sonra görev yapan Rus askerî temsilcileri; Albay Boguslavskiy, Albay Frankini ve Zelenyi, Şark dillerini iyi derecede bildikleri gibi askerî şarkiyatçı kategorisine girecek şekilde, Moskova Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü gibi oryantalist kurumlardan da eğitim almışlardı. Konstantin A. Jukov, *Vostochny vopros v istoriosofskoy konseptsii K.N.Leontyeva*. (St.Petersburg: Aleteyya, 2006), 168. Frankini örneğinde olduğu gibi bazıları, İran'da da görev yapmışlardır.

69 BOA.HR.SFR.1... 30/21 (16 Ekim 1871, Esad Paşa'dan Rüstem Bey'e)

70 BOA.HR.SFR.1... 31/79 (25 Aralık 1871/ 6 Ocak 1872, St.Petersburg).

Böylelikle Osman Efendi'nin Rus ordusundaki eğitim süreci başlamış olur. Yukarıda da belirtildiği gibi Osman Efendi, St.Petersburg'a gittiğinde Türkçe'den başka bir dil konuşamıyordu ve hâliyle herhangi bir askerî birlikte ne Rusça öğrenebilmesi, ne de askerî eğitimine Rusça bilmeden devam etmesi mümkün değildi. Osmanlı elçisi bunun üzerine Osman Efendi'ye ülkenin dilini iyi derecede öğretecek bir Rusça öğretmeni buldu ve St.Petersburg'a varışından sonraki yedi ay boyunca Osman Efendi, “özenle çalışıp, birazcık Rusça anlamaya ve kendisini yeterince ifade etmeye” başladı. Elçi, artık Osman Efendi'nin bir askerî birliğe kaydedilmesi ve kendisini askerlik mesleğinde mükelleştirmesinin zamanı geldiği kanaatindeydi. Bunun üzerine Rusya Harbiye Nâzırı ile konuştuğuktan sonra Osman Efendi'nin St.Petersburg'a trenle bir buçuk saatlik mesafedeki, Finlandiya Körfezi kıyısında bulunan Oranienbaum'daki “model alaya” dâhil edilmesi konusunda İmparator'dan yetki alınmasına karar verildiğini ifade eder. Manevra, taktik ve askerî bilimlerin diğer alanlarında bütün reformların ve yeniliklerin diğer askerî birliklerden önce ilk olarak öğretildiği ve tatbik edildiği Oranienbaum'daki karma model alay, Rus ordusunun bütün alaylarından seçilen ikişer veya üçer asker ile birer subaydan müteşekkildi. Hatta kendi oğlu da aynı alayda bulunan Grandük, Osman Efendi için yapılan bu teklifi büyük tevaccütle kabul eder ; yakında onunla Orenienbaum ve *Krasnoe selo*'da bir araya gelebileceklerini belirtir. Elçi, Osman Efendi'nin durumunu Seraskerliğe bildirmiş ve diğer yandan maaşının ödenmesi için de Osmanlı Bankası'na gereken talimâtın verilmesini rica etmiştir.⁷¹ Osman Efendi'nin Rus ordusunda; Orenibaum model alayındaki stajı böylelikle başlar ve St.Petersburg elçiliği düzenli olarak onun eğitimini İstanbul'a rapor eder. Bu süreç, iki rakip devlet arasında askerî diplomasinin işleyişi konusunda bize bazı fikirler vermektedir.

Yurtdışına gönderilen Osmanlı subaylarının karşılaştığı sorunların başında, kendilerine ödenen maaşın yetersiz oluşu geliyordu. Nitekim Osman Efendi'ye de ödenmiş olan avans yetmemiştir. Aynı dönemde yurtdışına eğitim için gönderilen diğer Osmanlı subayları gibi Osman Efendi'nin maaşının da Osmanlı Bankası aracılığıyla aylık ödenmesi planlanmıştır ancak aylık ödemelerinde zaman zaman aksaklıklar yaşanmaktaydı.⁷² Haziran 1872'de elçilikten Bâbîâli'ye gönderilen bir raporda, St.Petersburg'daki hayat pahalılığı ve yüksek fiyatlar dolayısıyla Osman Efendi'nin de maaşının yetmediği ifade edilmiş, dolayısıyla arttırılması talep edilmiştir.⁷³ Osman Efendi'nin aldığı maaşın taburdaki ikâmet ve lokanta masraflarına yetmediği ve içinde bulunduğu ekonomik darlığın, « şân-ı devlete dahi elvermeyeceği » düşünüldüğünden maaşının arttırılması yönünde istenmiştir.⁷⁴

Osman Efendi'nin Rusya ordusundaki meslekî eğitimini sürdürdüğü süre zarfında Osmanlı elçiliğine olduğu kadar Rus askerî makamlarına da sorumlulukları vardı. Hatta eğitimine ara vermesi gereken durumlarda, Rus askerî makamlarından izin alınması icap ediyordu. Nitekim 1872 Aralık'ından beri St.Petersburg elçiliğinde askerî атаşe olarak görev yapan Osman

71 BOA.HR.SFR.1... 33/94 (20 Mayıs/1 Haziran 1872 St.Petersburg).

72 BOA.HR.SFR.1... 32/54, (18/30 Mart 1872, Rüstem Bey'den Server Paşa'ya).

73 BOA.HR.SFR.1... 34/66 (St.Petersburg, 17/29 Haziran 1872, Rüstem Bey'den Server Paşa'ya).

74 BOA.HR.SFR.1... 33/95 (Makâm-ı âli-yi hazret-i Seraskeriye).

Efendi,⁷⁵ 1873 yılı başlarında St.Petersburg'daki Osmanlı diplomatik heyetiyle birlikte üç haftalığına İsveç'e, Stokolm'e gidecektir. Seyahati öncesinde Binbaşı Osman Efendi için elçilik, Rus *General Major* (Mirlivâ) Daniloff'tan 3 haftalık resmî izin almıştır. Bu tür yazışmalar, Osmanlı ataşemiliterlerinin aynı zamanda diplomatik ziyaret ve kabullerde elçilerle birlikte yer aldıklarını gösteriyor.⁷⁶

Dolayısıyla askerî eğitim amacıyla gönderilmiş Osman Efendi, yaklaşık 2 yıldır görev yaptığı Rus ordusunu ve Rusya'yı artık daha yakından tanımış, iyi derece Rusça öğrenmiş olmasından dolayı bu ataşemiliterlik için uygun görülmüş olmalıdır. Ancak Osman Efendi'nin maaş sorunu, aylarca devam edecek, askerî talabeliği döneminde aldığı maaşının 1 Aralık 1872'den itibaren ataşemiliter maaşına yükseltilmesi için Osmanlı Bankası'nın St.Petersburg'daki muhataplarına verdiği tâlimât son derece geç işleme konulacaktır.⁷⁷ Ancak nihayetinde Osman Efendi'nin maaşı, elçiliğin bütün ısrarına rağmen yükseltilmemiştir.⁷⁸ Osman Efendi'nin askerî eğitimine devam ederken ataşemiliter olarak atandığı, aile meseleleri için bir süreliğine İstanbul'a gitmesi gerektiğine ilişkin bir izin talebinden de anlaşılıyor. Yaz döneminde eğitim ve tâlime ara verildiği dönemde Ataşemiliter Osman Efendi'nin iznini İstanbul'da geçirme talebi Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya gönderilmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere ataşemiliterler, her ne kadar diplomatik bir kadroda bulunsalar da izin ve maaş işlemleri, Seraskerliğin onayına tâbiydi.⁷⁹

Osman Efendi askerî ataşe olarak atandıktan sonra benzer bir yol, onun halefi olan Rasim Efendi için de takip edildi. Rasim Efendi'nin Rus ordusunda süvari eğitimi alması için girişimlerde bulunan Bâbiâli, St.Petersburg'dan onay aldıktan sonra bu yüzbaşığı Rusya'ya gönderdi.⁸⁰ Ancak daha sonra Rasim Efendi, süvari sınıfından topçu sınıfına transfer olmuş ve Tsarskoe selo'ya gitmiştir. Teorik ve pratik eğitimini tamamlaması için Rusya'ya gönderilen Rasim Efendi, 10/22 Şubat 1873'te St.Petersburg'a ulaşmıştır.⁸¹ İlk iki yıl süvari ve topçuluk

75 BOA.HR.SFR.1... 41/30 (İstanbul, 8 Haziran 1873, Hüseyin Paşa).

76 BOA.HR.SFR.1... 37/67 (14 Ocak 1873, Büyükelçi Rüstem Bey'e bilgi notu); BOA.HR.SFR.1... 43/54 (18 Eylül 1873, Rusya Harbiye Nezâretinden Kâmil Paşa'ya). ...*je m'empresse de vous informer que les ordres nécessaires concernait le cönge de l'adjudant Major Ottoman Osman Efendi, sont expédiés au général Daniloff.* Kolağası Osman Efendi'nin izniyle ilgili evrâkın Danilof'a gönderilmesi. Rüstem Bey, Veliahd Grandük'ün hastalığından dolayı diplomatik resepsiyonun ertelenmesi dolayısıyla Stokholm'e gidişini bir süre ertelemiş, daha sonra yerine maslahatgüzâr olarak Turhan Bey'i bırakıp Morel ve Osman Efendileri de yanına alarak İsveç'e gitmiştir. BOA.HR.SFR.1... 37/78 (St.Petersburg, 2/14 Ocak 1873 Rüstem Bey'den Halil Paşa'ya).

77 BOA.HR.SFR.1... 42/93 (İstanbul, 20 Ağustos 1873, Petersburg elçisi Halil Paşa'dan Kâmil Paşa'ya).

78 BOA.HR.SFR.1... 45/38 (3 Ocak 1874, Hâriciye Nezâretinden Kâmil Paşa'ya).

79 BOA.HR.SFR.1... 43/21 (St.Petersburg, 21 Ağustos/ 2 Eylül 1873, Hâriciye Nezâretine); 44/9, (St.Petersburg, 23 Ekim 1873, Hâriciye Nezâretinden Kâmil Paşa'ya).

80 BOA.HR.SFR.1... 41/82 (St.Petersburg , 2 Temmuz 1873, Kâmil Paşa'ya); BOA.HR.SFR.1... 49/73 (St. Petersburg, 27 Haziran 1874).

81 BOA.HR.SFR.1... 39/3 (3 Mart 1873). Rasim Efendi'nin eğitim amacıyla Rus ordusuna kabulü hususunda yapılan girişimlerin arzulanan neticeyi vermesi üzerine St. Petersburg'a gelip dil öğrenimi için kendisine hoca bulunmuştur; BOA.HR.SFR.1... 37/89 (St.Petersburg, 8/20 Ocak 1873, Prens Gorçakov'a) Sefir Rüstem Bey, Kurmay Yüzbaşı Rasim Efendi'nin pratik ve teorik eğitimini tamamlaması için Rus ordusuna kabulü konusunda Çar nezdinde teşebbüste bulunmuştur; BOA.HR.SFR.1... 38/1 (St.Petersburg, 11/23 Ocak 1873, Halil Paşa'ya; BOA.HR.SFR.1... 38/9.

alanında eğitimini tamamlamasına müteakip Rasim Efendi de ataşemiliter olarak atandı ve rütbesi de kolağalığına yükseltildi.⁸² Rasim Efendi'nin kariyeriyle ilgili yazışmalardan St.Petersburg'daki Osmanlı elçiliğinde, daha önce belirtildiği üzere askerî eğitim almak için Rusya'ya gelen Osman Efendi'nin de ataşemiliter olarak görev yaptığı belirtilir.⁸³ Dolayısıyla Rasim Efendi'nin askerî diploması kariyeri de Osman Efendi'ninkine müşâbihdir ve “seyyâre” başta olmak üzere askerî eğitim alması için kolağası rütbesiyle St.Petersburg'a gönderilmiştir.⁸⁴

Bir başka örnek olarak Yüzbaşı Daniel (Danyal) Saib Efendi'nin Rusya ordusunda süvari eğitimi için kabulü gösterilebilir.⁸⁵ Kabul yazısı sefarete kısa bir süre sonra ulaştığında sefir Kabuli Paşa'nın Dimitriy Milyutin'e teşekkürlerini ilettiği mektupta, Daniel Saib'in görevine lâayık oduğı ve çalışkanlığı vurgulanmıştır.⁸⁶ Kısacası Osmanlı Devleti, yurtdışına eğitim amaçlı gönderdiği birçok genç subayı, aynı zamanda sefâretlerde çeşitli görevlerde istihdâm ediyordu.⁸⁷

Osmanlı Devleti'nin St.Petersburg elçiliğinde 1870'lerin başında Rauf Efendi'nin de askerî ataşe olarak görev yaptığını, diplomatik resepsiyonlara üniforma ile katılımı hususundaki izin başvurusundan anlıyoruz.⁸⁸ Diğer yandan ataşemiliterler buldukları ülkelerde yalnızca diplomatik resepsiyonlarda Osmanlı ordusunu temsil etmezler, aynı zamanda askerî manevra ve tatbikatlara da davetli olarak katılırlardı. Rusya'da görevlendirilen ataşemiliterlerin faaliyetleri arasında, askerî eğitim kurumlarının yapıları, işleyişi ve eğitim programları hakkında bilgi toplayıp İstanbul'a aktarmak olduğı gibi, bu kurumlarda okutulan ders kitaplarının temin edilmesi

-
- 82 BOA.HR.SFR.1... 42/72 (18 Cemâziyelâhir 1290/ 13 Ağustos 1273). *Ataşemiliterlik hizmetiyle sefâret-i seniyye me'mûr erkân-ı harbiyye zâbitânından izzetlü Râsim Efendi bendelerinin uhdesine bu kerre Kol ağalık rütbesi tevcih ve ihsân buyurulmuş...* BOA.HR.SFR.1... 43/55 (19 Eylül 1873); HR.SFR.1... 57/77, İstanbul, 21 Temmuz 1875)
- 83 BOA.HR.SFR.1... 55/29 (St.Petersburg, 12 Mart 1875, Kâmil Paşa'dan Safvet Paşa'ya). Ayrıca Rasim Efendi'nin maaşı da Osman Efendi'ninki gibi 750 Franka yükseltilmiştir. BOA.HR.SFR.1... 56/62 (St.Petersburg, 26 Mayıs 1875); HR.SFR.58/42 (30 Ağustos 1875); HR.SFR.58/42 (30 Ağustos 1875)
- 84 BOA.HR.SFR.1... 45/66 (26 Ocak 1874, Petersburg sefâret-i seniyyesine); HR.SFR.1... 37/74 (St.Petersburg, 4/16 Ocak 1873, Rüstem Bey'den Halil Paşa'ya).
- 85 BOA.HR.SFR.1... 61/6 (7 Ocak 1876, St.Petersburg, *D. Miliutin à Cabouly Pacha, Ministère de la Guerre, État-Major*).
- 86 BOA.HR.SFR.1... 61/26 (22 Ocak 1876, St.Petersburg, Cabouly Pacha à Aide-de-camp Miliutine, Ministre de la Guerre; BOA.HR.SFR.1... 61/30 (26 Ocak 1876).
- 87 BOA.HR.SFR.1... 45/87 (7 Şubat 1874, Petersburg sefâret-i seniyyesine)
- 88 Anlaşılan o ki Mahmud Nedim Bey, sivil ataşe olarak görev yaparken Rauf Efendi, askerî ataşe olarak görev yapıyordu (BOA.HR.SFR.1... 55/99, St.Petersburg, 21 Nisan 1875, Kâmil Paşa'dan Gorçakov'a; HR.SFR.1... 34/58, St.Petersburg, 17/29 Haziran 1872, Server Paşa'ya; HR.SFR.1... 28/88, St.Petersburg, 5/17 Temmuz 1871, Âli Paşa'ya; HR.SFR.1... 30/59, St.Petersburg, 31 Ekim/ 12 Kasım 1871, Rüstem Bey'den Sever Paşa'ya). Rauf Efendi'nin ataması ve St.Petersburg'a gelişi hızlı olduğundan, kendisine bir rütbe verilmemişti. Çarlık sarayındaki diplomatik resepsiyonlara üniforma ile katılımı icap ederken üniforma giymeye rütbesi yeterli olmadığı için rütbe-i selâseye yükseltilmesi için izin istenmişti.

de bulunuyordu.⁸⁹ Lâkin bunun her zaman gizli istihbarat yollarıyla gerçekleşmediği, resmî diplomatik yollara da başvurulduğu anlaşılıyor. Osmanlı ataşemiliterleri, bu gibi durumlarda doğrudan Rus muhataplarına başvurarak resmî yollardan bazı bilgileri, nizamnâmeleri, müfredat ve ders kitaplarını talep ederlerdi.⁹⁰ Bu tür bilgilerin Osmanlı askerî reformuna katkı sağlayacağı düşünülüyordu. Bir başka deyişle Osmanlılar, ordu reformunda Rusya'nın askerî yapısından da istifade edebileceklerine inanıyorlardı.⁹¹

Sonuç

Osmanlı Devleti daimî diplomasiye Avrupa devletlerine göre epeyce geç bir dönemde geçmiş olsa da Tanzîmât döneminden itibaren rakiplerinin hariciye teşkilâtlarını yakından takip ettiğinden dolayı bu dönem, hâriciye personelinin uzmanlaşma deneyimine sahne olmuş, bir başka deyişle modern Osmanlı hariciyesinin temelleri, III.Selim döneminde atılsa da süreklilik arz edememiş, Tanzîmât döneminden ise kurumsal modernleşme süreklilik kazanmıştır. Özellikle Kırım Harbinden itibaren Osmanlı dış temsilciliklerinin yapısı ve personel kadrosu, Avrupa'daki örneklere göre genişletilip yeniden yapılandırılmış, modern bürokratik yapılanmaya uygun olarak rütbe ve derece tanımlamaları çerçevesinde yeni meslek kadroları ihdâs edilmiş veyahut rakipleriyle uyumlu hâle getirilmiştir. Hâriciye teşkilâtındaki yetişmiş personel ihtiyacı ise başlıca sorunlardan biri olmaya devam etmiştir. 19. yüzyıl öncesinde benzeri görevleri elçilerin maiyetine memur edilen kâtipler gerçekleştirse de 1830'ların başından itibaren Fransa ve Britanya hâriciyesinde profesyonel diplomatik kariyer memurluğu olarak ortaya çıkan ataşelik memuriyeti, Osmanlı dış temsilciliklerinin en düşük rütbedeki meslek memuru kategorisinde 1840'ların sonu ve 1850'lerin başında hâriciye silsilesinde yerini aldı. İlk başta bu unvan, çoğunlukla eğitim için yurtdışına gönderilen talebelere tevdi edilip onların dış temsilciliklerde tecrübe kazanmaları amaçlanırken diğer yandan misyondaki mesailerinin karşılığında kendilerine bir maaş da bağlanmış oluyordu. Yurtdışındaki talebelere devşirilen ataşeler, diplomatik meselelere müteallik işlerle değil, idarî ve özellikle kırtasiye işleriyle ilgileniyorlar, yazışmaların kopyalanması gibi görevleri icrâ ediyorlardı. Lâkin patrimonyal ilişkilerin belirleyiciliği, Osmanlı dış misyonlarında hâlâ devam ediyordu.

Daha önceki çalışmalarda üzerinde pek durulmadığı üzere askerî ataşelik kurumu için de eğitim, başlıca gerekçelerden biriydi. İlk Osmanlı askerî ataşelerinin çoğunluğu, eğitim amacıyla yurtdışına gönderilen subaylardan oluşuyordu. Eğitim, diplomasi mecrasında bir

89 BOA.HR.SFR.1... 43/33 (6 Eylül 1873, Petersburg sefâret-i seniyyesine). *Rusya Devleti piyade ve süvari ve tobcu ve erkân-ı harbîyye mekteplerinde tedris olunan fûnûnun programlarıyla mekâtib-i umûmiyyesinde ta'lim olunan istatistik ve mekâtib-i askerîyyesinde gösterilen istatistik kitaplarının ateşe militer vasıtasıyla bi'î-tedârik bu tarafa irsâli ve esmânî her kaç gurusu bâliğ olur ise gönderilmek üzere mikdârının iş'ârî hususunda taraf-ı vâlâlarına izbârî mekâtib-i askerîyye-yi nezâret-i bahriyyesinden vârid olan tezkere üzerine dâr-ı şûrâ-yı askeriyeden ifade kılınmış...*

90 BOA.HR.SFR.1... 47/4, St.Petersburg, 22 Mart 1874, Stremuhov'dan Kâmil Paşa'ya).

91 BOA.HR.SFR.1... 49/73 (St.Petersburg, 27 Haziran 1874). Rusya'nın askerî mühendis mektepleri ve nizamnamelerinin Osmanlı askerî mekteplerinde yapılacak eğitim reformuna katkı sağlayacağı açıkça düşünülüyordu. Ayrıca bkz., BOA. HR.SFR.1... 31/3 (St.Petersburg, 22 Kasım/ 4 Aralık 1871).

istihbarat vasıtası olarak kullanılmış olsa da bu sürecin diplomatik bir arka planı olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Eğitim için yurtdışına gönderilen subaylar, hem o ülkenin dilini öğreniyor hem de askerî eğitim alırken rakip orduları yakından tanıyordu. Böylelikle başlangıçta; bilhassa 1856'dan 1876'ya kadar Osmanlı askerî ataşeleri, genellikle görev yaptıkları ülkelerde yetişti. Buna Rusya gibi Osmanlı Devleti'nin başlıca rakibi olan devletler de dâhil olduğundan bu çalışmada özellikle St.Petersburg'a gönderilen subaylara yer verilmiştir. Rusya başta olmak üzere diğer Avrupa devletlerinin İstanbul'da askerî atâşe bulundurmaları, Bâbîâli için de muadil bir hak doğuruyor, ancak Bâbîâli'nin askerî alanda ilgili ülkelerin diline ve yapısına vâkıf yetişmiş askerî personel eksikliği, askerî talebe niteliğindeki genç subayların bu memûriyete atanıp ilgili ülkelerde uzman olarak yetişmesini zorunlu kılıyor olmalıydı. Bazı yazışmalarda bu görevlendirmeler, « diplomatik kariyer » olarak dahi nitelendirilebiliyordu.⁹² Bu atamlarda özellikle Erkân-ı Harbiyye'den Kolağası veya Binbaşı gibi daha genç subaylara öncelik tanındığı anlaşılmaktaydı.⁹³ Böylelikle askerî diplomasi ve askerî istihbarat alanında uzmanlaşacak genç subayların yetişmesi hedefleniyordu. Müttefikler arasında acil askerî ve diplomatik koordinasyon ihtiyacının doğduğu Kırım Savaşı'nı ise bu çerçevede bir dönüm olarak kabul etmek gerekmektedir.

Tanzîmât'ın ikinci evresinde Osmanlı Devleti, daha önce hiç olmadığı ölçüde dışarıya açıldı. Bu diplomatik açılım, hâriciye mesleğini Osmanlı bürokrasisinde en gözde kariyer çizgisi hâline getirdi. Ataşelik, bu kariyerin başlangıç aşaması olarak Osmanlı gençleri için gelecek vaat eden bir memuriyet olarak görülmüş olmalıydı. Osmanlı hâriciye kayıtları, Bâbîâli'nin profesyonel anlamda bu memuriyeti diğer Avrupalı devletlerle hemen hemen aynı dönemde ihdâs ettiğini gösteriyor. II.Abdülhamid döneminde ise bu memuriyet, daha da alt uzmanlıklara göre çeşitlenmeye başladı, Avrupa'daki muadillerine uygun olarak ataşenavallik veya ticaret ataşelikleri gibi yeni memuriyetler ihdâs edilip yaygınlaştırıldı.⁹⁴ II.Meşrûtiyet döneminden itibaren ise diplomatik temsilciliklere zırâât gibi alanlarda dahi atâşe atamaları başlayacaktı.

92 BOA.HR.MTV.22/4 (Brüksel, 10 Aralık 1872, Glavani'den Halil Şerif Paşa'ya). Brüksel'e askerî etüt yapmak maksadıyla ataşemiliter olarak atanan Kolağası Rüşdü Bey'in Brüksel'e ulaştığını bildiren Glavani, bu görevi aynı zamanda bir "diplomatik kariyer" olarak tanımlamıştır.

93 Örneğin 1875'te Viyana'ya atanan Hasan Şevki Bey de bir Erkân-ı Harbiye Binbaşısıydı. BOA.HR.MTV.22/8 (Viyana, 26 Nisan 1875).

94 İhtisas ataşeleri de Avrupa hâriciye teşkilâtlarında 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkıp 20. yüzyılın başında yaygınlaşmıştır. Örneğin 19. yüzyılın sonunda Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki temsilciliklerine ticarî ataşeler atamaya başlamıştır. Mathieu Jestin, *Le consulat de France à Selanique, 1781-1913*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Paris: Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, 2014), s.626-627. Osmanlı İmparatorluğu da kısa bir süre içinde dış temsilciliklere tatbik etmiştir. Bkz., Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilâtının Gelişimi*, 240-250.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, (BOA)

İrâde Hâriciye (İ.HR.), 97/4753. 46/2192.

Hukuk (HR.H), 135/3

Mektûbi (MKT), 70/73, 184/59, 379/48

Mütenevviâ (MTV), 13/7, 13/9, 13/13, 13/15, 13/18, 13/20, 13/23, 13/24, 13/34, 13/35, 13/39, 13/42, 13/48, 13/55, 13/57, 13/58, 13/59, 13/60, 13/66, 13/72, 13/82, 13/83, 13/100, 14/1, 14/2, 22/1, 22/2, 22/4, 22/8, 59/1, 59/2, 61/34

St.Petersburg Sefâreti (SFR.1...) 10/79, 12/100, 28/88, 30/21, 30/59, 31/3, 31/79, 32/54, 33/94, 33/95, 34/58, 34/66, 37/67, 37/74, 37/78, 37/89, 38/1, 38/39, 39/3, 41/30, 41/82, 42/72, 42/93, 43/21, 43/33, 43/54, 43/55, 44/9, 45/38, 45/66, 45/87, 46/2, 47/4, 49/73, 55/29, 55/99, 56/62, 57/77, 58/42, 61/6, 61/26, 61/30,

Londra Sefâreti (SFR.3...) 12/13, 13/15, 31/10, 42/12, 52/23, 55/25

Paris Sefâret (SFR.4...) 24/88

Tercüme Odası (TO). 70/30

Literatür

Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet* (Tertib-i Cedîd), Cilt 6, İstanbul: Matba'a-i Osmâniye, 1309.

Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, (1836-1856)*, İstanbul: Eren Yayınları, 1993.

Bostan, Zeynep. *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri: II.Abdülhamid Döneminde Diplomasi*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020.

British Diplomatic Representatives, 1789-1852, S.T.Bindoff, E.F.Malvolm Smith, C.K.Webster eds., Londra: Royal Historical Society, 1934.

Cecil, Lamar. *The German Diplomatic Service, 1871-1914*, New Jersey: Princeton University Press, 1976.

Cerîde-i Askeriye, Ramazan 13, Def'a 6, Sene 1280.

Çakmak, Aydın. *Türk Dışişleri Teşkilâtının Gelişimi: Hariciye Nezareti*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.

Çakmak Aydın- Beyoğlu Süleyman (2017). "Osmanlı Devleti'nde Bir Modernleşme Uygulaması Olarak Ataşenevlik". *Tarih Dergisi*, 66, 2 (2017): 78-106.

Davison, Roderic H. "The Modernization of Ottoman Diplomacy in the Tanzimat Period", *IX.Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981*, cilt II (Ankara: T.T.K., 1986): 1141-1151.

- Davison, Roderic H., “Ottoman Diplomacy and Its Legacy”, *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middşe East*, L. Carl Brown eds., New York: Columbia University Press, 1996, 158-199.
- De Lévis Mirepoix, Emmanuel. *Le Ministère des Affaires Étrangères, Organisation de l'Administration Centrale et des Services Extérieurs (1793 – 1933)*. Angers: Société Anonyme des Éditions de l'Ouest, 1934.
- Dönmez, Ahmet. “Karşılıklı Diplomasıye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa’da Yeniden Tesisi, 1832-1841”, *Fahir Armaoğlu’na Armağan*, Ersin Embel yay.haz., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008, 153-182.
- Findley, Carter V. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, New Jersey: Princeton University Press, 1980
- Findley, Carter V. “The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry”, *International Journal of Middle East Studies*, 3 (1972): 388-416.
- Gokov, O.A. “Osobennosti voennoy razvedki Rossii na Musulmanskom Vostoke (1856 – 1890 gg.)”, *Canadian-American Slavic Studies*, 45 (2011): 36-75.
- Hilbert, Lothar W. “The Early Years of the Military Attaché Service in British Diplomacy”, *Journal of the Society for Army Historical Research*. 37, 152 (1959) : 164-171.
- Hurewitz, J.C. “Ottoman Diplomacy and the European State System”, *Middle East Journal*, 15,2 (1961):141-152.
- Jestin, Mathieu. *Le consulat de France à Selanique, 1781-1913*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Paris: Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, 2014
- Jones, Raymond A. *The British Diplomatic Service, 1815-1914*, Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 1983.
- Jukov, Konstantin A., *Vostochniy vopros v istoriosofskoy konsepsi K.N.Leontyeva*. St.Petersburg: Aleteyya, 2006.
- Kılıç, Musa. “Osmanlı Devleti’nin Sefaret İmamları”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7, 16 (2019): 762-782.
- Koloğlu, Orhan. “Blak Bey, précurseur du Tanzimat. Une famille française au service de la Sublime Porte (1820-1923)”. *Anatolia moderna*, 1 (1991) : 47-114.
- Kuran, Ercüment. *Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Faaliyetleri 1793-1821*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.
- Kürkçüoğlu, Ömer. “The Adoption and Use of Permanent Diplomacy”, *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?*, A.Nuri Yurdusev eds., Londra: Palgrave-MacMillan, 2004, 131-150.
- Naff, Thomas. “Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim, III, 1789 – 1807”, *Journal of the American Oriental Society*, 83, 3 (1963): 295-315.
- Vagts, Alfred. *A History of Militarism: Civilian and Military*. New York: The Free Press, 1967.
- Vagts, Alfred. *The Military Attaché*, New Jersey: Princeton University Press, 1967.
- Yalçınkaya, Mehmed Alaaddin. “Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi, the First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London (1793-1797)”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 5 (1994) : 385-434.
- Yıldız, Gültekin. *Osmanlı Devleti’nde Askerî İstihbarat*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021.
- Yıldız, Gültekin. “Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Eliçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askerî Ataşe Raporları”, *H.Ü.Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17 (2012): 239-268.
- Yüce, Nuri. “Âgâh Efendi, Çapanzâde”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Andiklopedisi*, I: 448-448.

Mütareke Döneminde Prens Sabahattin Yanlısı Bir Siyasi Oluşum: Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası

A Pro-Prince Sabahaddin Political Formation During the Armistice Period: The Ottoman Peace and Welfare Party

Ramazan Erhan GÜLLÜ¹

ÖZ

Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası, Mondros Mütarekesi'nin imzalanması sonrası İstanbul'da teşkil olunan Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti ile Selâmet-i Osmâniyye Fırkası'nın birleşmesiyle kurulmuştu. En temel politik tavrı İttihat ve Terakki karşıtlığı olan ve mütareke dönemi siyasi hayatında önemli bir yer edinen fırka, aynı zamanda Prens Sabahattin yanlısıydı. Ancak Prens Sabahattin, fırkanın resmî lideri olmadığı gibi adı da fırkanın herhangi bir kurulunda yer almamaktaydı. Diğer taraftan Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası sadece Prens Sabahattin yanlılarından oluşmamakta, kuruluşundan itibaren farklı gruplar da fırka içinde yer almaktaydı. Bu açıdan fırkanın siyasi tutumunu belirleyen esas unsurun İttihat ve Terakki karşıtlığı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İstanbul'un resmen işgali sonrası diğer pek çok fırka gibi faaliyetlerini sonlandıran Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası, Ankara Hükümeti ile yakın ilişki kuramamıştı. Bu yüzden 1921 yılında İstanbul'da yeniden çalışmalarına başlasa da etkili olamamış, bir süre sonra da siyasi hayattan tamamen çekilmişti.

Anahtar kelimeler: Prens Sabahattin, Millî Mücadele, Meclis-i Mebusan, Millî Ahrar Fırkası, Liberalizm, Liberal Milliyetçilik

ABSTRACT

The Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye [Ottoman Peace and Welfare] Party was founded with the merging of the Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti [Ottoman Peace and Welfare Union] that had formed in Istanbul after the signing of the Armistice of Mudros with the Selâmet-i Osmâniyye Fırkası [Ottoman Welfare Party]. This party's main political stance was in opposition to Committee of Union and Progress (CUP). It gained a significant political position during the armistice period and was also pro-Prince Sabahaddin. Meanwhile, Prince Sabahaddin supporters were not the only members of the Ottoman Peace and Welfare Party: Different groups were also involved in the party since it was first founded. In this context, to suggest that the main factor determining the political approach of the party was its opposition to CUP would not be wrong. After the official occupation of Istanbul, the Ottoman Peace and Welfare Party had its political activities suspended like other parties and was unable to establish a close relationship with the Ankara government. In view of this,

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ramazan Erhan Güllü (Doç. Dr.),
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: ramazan.gullu@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6819-4003

Başvuru/Submitted: 02.03.2022

Revizyon talebi/Revision requested:
12.05.2022

Son revizyon/Last revision received:
12.05.2022

Kabul/Accepted: 15.05.2022

Atıf/Citation: Güllü, Ramazan Erhan. "Mütareke Döneminde Prens Sabahattin Yanlısı Bir Siyasi Oluşum: Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turckology* 32, 1 (2022): 381-403.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1081681>

although the party relaunched its political efforts in Istanbul in 1921, it was unsuccessful and shortly after completely withdrew from the political arena.

Keywords: Prince Sabahaddin, The Turkish national struggle, The Ottoman Parliament, The National Liberal Party, liberalism, liberal Nationalism

EXTENDED ABSTRACT

The *Sulh ve Selamet-i Osmaniyye Fırkası* [Ottoman Peace and Welfare Party] was founded with the merging of the *Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti* [Ottoman Peace and Welfare Union] that had formed in Istanbul after the signing of the Armistice of Mudros with the *Selamet-i Osmâniyye Fırkası* (Ottoman Welfare Party). This party's main political stance was in opposition to the Committee of Union and Progress (CUP). It had gained a significant political position during the armistice period and was also pro-Prince Sabahaddin.

The party also supported various policies associated with Prince Sabahaddin during the Second Constitutional Era. However, Prince Sabahaddin was neither named the official leader of the party nor a board member. Although Prince Sabahaddin, who had also adopted a similar approach in political activities during the Constitutional era, was not involved officially in the political arena, he gave indirect support and guidance to the parties he supported. He also adopted this approach toward the *Ahrar Fırkası* [Liberal Party] that was associated with him during the Second Constitutional Era, in addition to both the Ottoman Peace and Welfare Party and the *Milli Ahrar* [National Liberal] Party that were founded later.

However, Prince Sabahaddin supporters were not the only members of the Ottoman Peace and Welfare Party: Different groups were also involved in the party since it was first founded. Some of the pro-Prince Sabahaddin members later deserted the party and joined the National Liberal Party. In this context, to suggest that the main factor determining the political approach of the party was its opposition to CUP would not be wrong.

Due to this approach, disputes emerged after the armistice period between these groups and the Ottoman Peace and Welfare Party, which supported the *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* [Freedom and Accord Party] and the Damat Ferid governments. In fact, a personal rivalry was present between Damat Ferid Pasha and Prince Sabahaddin in addition to their political differences. Damat Ferid was clearly against Prince Sabahaddin and his group. He even thought Prince Sabahaddin was trying to become the Grand Vizier instead of him. Similarly, Prince Sabahaddin had a clear attitude toward Damat Ferit and as such did not return to Istanbul until Damat Ferid had left the Grand Viziership. Prince Sabahaddin returned in December 1919 after Damat Ferid had left the Grand Viziership in September of that year.

Therefore, the main reason why the Ottoman Peace and Welfare Party supported the Damat Ferid government and the Freedom and Accord Party was that it openly opposed CUP. The Ottoman Peace and Welfare Party was based in Istanbul and advocated a policy that was based on Sultan Mehmet VI; the party had taken part in such an alliance as a political move

within the conditions of the period. In addition, the party opposed CUP but positively viewed the National Struggle Movement, even having members within it known to be pro-National Struggle. This point of view was one of the factors that increased the disputes between the Ottoman Peace and Welfare Party and the other political groups in Istanbul.

The party's division from other political groups was more clearly seen in the election process in 1919. While all parties had entered the election by forming alliances or becoming members of various groups, the Ottoman Peace and Welfare Party entered the election alone. Thus, it was the only party to participate in the election on its own behalf.

Among the candidates of the party, Prince Sabahaddin was one of the independent candidates the party supported, in addition to those who openly supported the National Struggle. However, Prince Sabahaddin did not win the election. Again, despite the agenda involving Prince Sabahaddin's being included in the lists prepared by the National Forces, this request was not implemented.

As a result, the party entered the elections on its own behalf and with its own candidates, winning two parliamentary seats. Thus, it became the only party that was represented in the Parliament on its own behalf. However, the life of the Assembly did not last long, with it dissolving once Istanbul was officially occupied a few months later.

Having its political activities suspended like the other parties after the official occupation of Istanbul, the Ottoman Peace and Welfare Party was unable to establish close ties with the Ankara government. Although the party approached the National Struggle movement positively, the Ankara Government did not receive the party warmly because it had not given up its Istanbul-based policy. In view of this, although the Ottoman Peace and Welfare Party relaunched its political efforts in Istanbul in 1921, it was unsuccessful and shortly after totally withdrew from the political arena.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılmasıyla birlikte İttihat ve Terakki Fırkası siyaset sahnesinden çekilmiş, üst düzey yöneticileri de ülkeden ayrılmıştı. Başlayan mütareke dönemiyle, İttihat ve Terakki alenen siyasetten çekilirken, savaş sürecinde faaliyetlerini durduran veya kapanan çeşitli fırkalar yeniden siyasi hayata dâhil oldukları gibi, farklı siyasi fırkalar da kurulmaya başlanmıştı. Ancak kurulan fırkaların büyük çoğunluğunun temel özelliği İttihat ve Terakki aleyhtarlığı ve hatta düşmanlığıydı. İttihat ve Terakki savaş girişin, alınan yenilginin ve savaş sürecinde uygulanan birçok politikanın sorumlusu olarak artık suçlu konumunda bir siyasi oluşumdur. Mütareke döneminde İttihatçı veya İttihatçılara yakın olduğu bilinen birçok kişi ve grup da siyasi hayata bir şekilde girmeye çalışırken dahi açıkça İttihatçı kimliklerini ortaya koymadan hareket etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Sultan Vahdettin ve dönemin hükümetleri de açıktan İttihat ve Terakki aleyhtar politikalar izlemişlerdi. Dolayısıyla artık iktidar sahibi olmanın veya iktidara etki edebilmenin önemli ayaklarından birini İttihat ve Terakki karşıtlığı oluşturmaktaydı. Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası da Mondros Mütarekesi'nin imzalanması sonrası kurulan bu tür siyasi partilerdendi. Dönemin hâkim siyasi havasına uygun olarak İttihat ve Terakki karşıtı ve liberal politikalara sahip bir fırka olan Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası, mütareke döneminin siyasi hayatını önemli ölçüde etkilemişti.

Fırkanın Temelleri

Fırkanın temelini, 20 Kasım 1918'de kurulan Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti ile 17 Aralık 1918 tarihinde kurulan Selâmet-i Osmâniyye Fırkası oluşturmaktadır. Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti, fiilen mütareke dönemi öncesinde ve Ankara'da kurulmuştu. Fakat cemiyet İttihatçı muhalifi bir yapı olduğu için mütareke sonrasına kadar gizli bir örgütlenme şeklinde kalmıştı. Mütarekenin ardından 20 Kasım 1918'de İstanbul'da resmen kurulan cemiyet¹, kısa zaman içerisinde İstanbul'la birlikte ülkenin farklı şehirlerinde teşkilatlanmaya başlamıştı². Cemiyetin başkanı Topçu Feriki Ferit Paşa'ydı. Cemiyet aslında Prens Sabahattin yanlılarının kurulmuş bir siyasi oluşumdur. Cemiyetin kuruluşuna öncülük eden ve Ankara'da gizli bir

1 “Osmanlı Sulh ve Selâmet Cem'iyyeti”, *Sabah*, nr. 10422, 22 Kasım 1918, s. 2.; “Sulh ve Selâmet Cem'iyyeti”, *Yeni İstanbul*, nr. 14, 22 Kasım 1918, s. 1.

2 “Osmanlı Sulh ve Selâmet Cem'iyyeti Teşkilâtı”, *Sabah*, nr. 10432, 2 Aralık 1918, s. 2.

örgütken başkanı olan Satvet Lütfi Bey³, Prens Sabahattin'in özel kâatibi ve yakın arkadaşıydı⁴. Bazı gazetelerde “cemiyetin reisi ve müessisi”nin “Sultanzâde Sabahattin Bey Efendi” olduğu yazılmaktaydı⁵. Ancak bu bilgi cemiyetin herhangi bir resmî evrakında geçmemektedir. Cemiyetle ilgili çalışmaları Satvet Lütfi Bey yürütmüş; Prens Sabahattin'in adı herhangi bir yerde zikredilmemişti.

Sulh ve Selâmet-i Osmâniye Fırkası'nın kuruluşuna giden süreç ve sonrasında yaşanan gelişmelerde ise Satvet Lütfi Bey'in de adı geçmemektedir. Sonraki gelişmelerden anlaşıldığı kadarıyla Prens Sabahattin'in destekçileri cemiyet ve fırkanın kuruluşunda etkindiler. Ancak farklı görüş ve gruplardan kişiler de vardı ve ne cemiyet ne de fırka açıkça Prens Sabahattin yanlısı olarak anılmak istemekteydi. Cemiyetin kurucuları arasında İttihatçı muhalifliği dışında ortak noktası olmayacak derecede farklı isimler bulunmaktaydı. Hatta aralarında Ali Kemal ve Sait Molla gibi Prens Sabahattin'in mütareke dönemindeki fikirleriyle de uyuşmayan, onun ve destekçilerinin liberal/milliyetçi tavırlarına karşı olan, Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlısı ve Millî Mücadele aleyhtarı kişiler de vardı⁶.

Cemiyetin nizamnâmesi kuruluşundan birkaç gün sonra gazetelerde yayımlanarak kamuoyuna duyurulmuştu. Nizamnâmesinde ifade edildiği şekliyle cemiyet, Osmanlı unsurlarının bir arada tutulması ve birlikte yaşamlarının sürdürülmesi gerektiği görüşündeydi. Bu görüşün siyaseten uygulanması ve savaştan yenik çıkmış Osmanlı Devleti'nin adil bir sulh antlaşması imzalamasının sağlanması için çalışılacaktı⁷.

Fırkanın temelini oluşturan diğer bir siyasi oluşum olan Selâmet-i Osmâniye Fırkası ise 17 Aralık 1918 tarihinde evraklarını hükümete teslim ederek resmen kurulmuştu. Kurucular arasında yer alan İsmail Subhi (Soysalhoğlu) Bey'in çıkardığı *Söz* gazetesi ile Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer alan Sait Molla'nın sahibi, Süleyman Radi Bey'in de başyazarı olduğu *Yeni İstanbul* gazetesi, fırkanın “nâşir-i efkârı” (resmî sözcüsü) konumunda idiler. Fırkanın reisi İsmail Hakkı Paşa da Prens Sabahattin'e yakın bir isim olarak

3 Satvet Lütfi (Tozan) 1889 yılında Bosna-Hersek'e bağlı Trebinje şehrinde doğmuştu. 9 yaşındayken ailesi İstanbul'a yerleşmiş, eğitimine burada başlamış ve Darülfünun'da hukuk eğitimi almıştı. Öğrencilik yıllarından itibaren Jön Türk hareketi içerisinde yer almıştı ve Prens Sabahattin'le tanışıklığı da yine o yıllara dayanıyordu. Aralarındaki 12 yıllık yaş farkına rağmen Satvet Lütfi ile Prens Sabahattin yakın arkadaş hâline gelmişlerdi. Hatta Satvet Lütfi Bey ilerleyen yıllarda Prens Sabahattin'in özel kâatipliğini de yapacak, ekonomik olarak oldukça zenginleştiği için Prens Sabahattin'in birçok faaliyetine maddî destek temin edecekti. Ayrıca Prens Sabahattin yurt dışındayken Türkiye ile irtibatını ve çeşitli ilişkilerini de Satvet Lütfi sağlayacaktı. Meşrutiyet döneminde Prens Sabahattin'in siyasi faaliyetleri içinde de aktif olarak yer almaya devam eden Satvet Lütfi'nin adı Halaskâr Zabitan Grubu'nun faaliyetlerinden Yakup Cemil olayına kadar birçok yerde geçecek ve çeşitli defalar tutuklanacak ya da İstanbul'dan sürgün edilecekti. Ankara'da Sulh ve Selâmet-i Osmâniye Cemiyetini kurduğu sırada da İttihatçılar tarafından bir sürgün yeri olarak kullanılan Ankara'ya gönderilmiş durumdaydı. Rifat N. Bali, *Satvet Lütfi Tozan: Büyük Bir Maceraperest, Koleksiyoner, Hayırsever*, Libra Kitap, İstanbul 2018, s. 42-70.

4 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt: II - Mütareke Dönemi 1918-1922*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 138.

5 “Sulh ve Selâmet Cem'iyeti”, *Haftalık Gazete*, nr. 29, 16 Ocak 1919, s. 6.

6 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler ...*, s. 138.

7 “Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyetinin Nizamnâme-i Esâsisi”, *Hâdisât*, nr. 36, 24 Kasım 1918, s. 2.

tanınmaktaydı⁸. Fırkanın kurucu ve yöneticileri arasında Ferik Ferit Paşa gibi Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyetinin yöneticileri arasında olan kişiler bulunsa da fırkanın kadrosu büyük oranda cemiyetin kadrosundan farklıydı⁹.

Fırkanın, oldukça detaylı olarak hazırlanmış dâhili nizamnâmesi ile programı ve beyannâmesi bulunmaktaydı¹⁰. Selâmet-i Osmâniyye Fırkasına ait bu resmî ve idari evraklar, cemiyet ile birleşme sonrası teşkil edilecek Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası tarafından da aynı şekilde kabul edilerek kullanılacaktı. Dolayısıyla Selâmet-i Osmâniyye Fırkası adına ifade edilen görüşler ve hazırlanan fırka programı Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası için de aynen geçerliydi. Nizamnâmede fırkanın teşkilat yapısı ve işleyişine dair teknik konular ayrıntılı olarak belirlenmişti. Fakat program ve beyannâmesi daha dar kapsamlı ve temel mevzuların izah edildiği bir şekildeydi. Bunun da ülkenin mevcut durumu dolayısıyla bilinçli olarak yapıldığı belirtilmekte; barış antlaşmasının imzalanması sonrası ülke normal idari işleyişe kavuşunca gereken hususların ayrıntılı olarak yeniden ele alınıp açıklanacağı dile getirilmekteydi. 20 Aralık 1918 tarihinde *Söz* gazetesinde yayımlanan fırka beyannâmesi ile fırkanın teşkili kamuoyuna duyurulurken kuruluş gerekçeleri ve amacı da izah edilmişti. Beyannâmede, farklı fikirlerin siyaset hayatında olmasının önemi vurgulanıyor, meşrutiyet idaresine uygun olarak ve memleketin ihtiyaçları göz önüne alınarak Selâmet-i Osmâniyye Fırkası'nın kurulduğu belirtiliyordu¹¹.

Fırkanın Resmen Kuruluşu ve Programı

Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti kurulurken bazı üyeler cemiyet yerine bir fırka olarak ortaya çıkmayı önermişler; ancak o sırada bu öneri kabul görmemişti. Kısa süreli çalışmalar sonrası cemiyet faaliyetlerinin çok etkili olmayacağını düşünen yönetim, yeni kurulan Selâmet-i Osmâniyye Fırkası ile birleşerek siyasi hayatın doğrudan içinde yer almayı daha doğru bulmuştu. Önceden planlanan hazırlıklar neticesinde 14 Ocak 1919 tarihinde Selâmet-i Osmâniyye Fırkası ile Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyetinin birleştikleri açıklanmıştı¹². Fırkanın başkanı

8 Rodos'ta sürgündeyken Mısır'a firar eden İsmail Hakkı Paşa, Damat Mahmud Celaleddin Paşa ile oğulları Sabahattin ve Lütfullah beylerle burada tanışmıştı. Mısır'dan Avrupa'ya Mahmud Celaleddin Paşa ile birlikte giden İsmail Hakkı Paşa, vefatına kadar da Paşa'nın yanında bulunmaya devam etmişti. (*Vatan Uğrunda Yahut Yıldız Mahkemesi: Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa'nın Hatıraları*, (Yay. Haz. Orhan Sakin), Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 198-200.) Paşa'nın hatıraları, Rodos'a sürgün süreci ve sürgün günlerini anlatmakta, Avrupa'ya firarı ile noktalanmaktadır. Bu yüzden hatıralarında Prens Sabahattin ile ilişkisine dair bilgi bulunmamaktadır.

9 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler ...*, s. 183.

10 Fırkanın nizamnâme-i dâhilisi, Tunaya'nın daha önce yayımladığı beyannâme ve programla birlikte hepsi bir arada olmak üzere ilk kez Mehmet Ö. Alkan tarafından neşredilmiştir. Mehmet Ö. Alkan, "Selâmet-i Osmaniye Fırkası Beyannamesi, Programı ve Nizamname-i Dahilisi", *Toplumsal Tarih*, Cilt: 7, Sayı: 38, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 43-47.

11 "Selâmet-i Osmâniyye Fırkası Beyannâmesi", *Söz*, nr. 38, 20 Aralık 1918, s. 1.; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler ...*, s. 184-185.; Alkan, *Selâmet-i Osmaniye Fırkası ...*, s. 46.

12 "Osmanlı Sulh ve Selâmet Cem'iyyetiyle Selâmet-i Osmâniyye Fırkasından", *Âtı*, nr. 367, 15 Ocak 1919, s. 3.; "Fırkaların Tevhidi", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 2622, 15 Ocak 1919, s. 2.; "Fırkaların Bugünkü Vaz'iyeti", *Muvakkit*, nr. 444, 17 Ocak 1919, s. 1.

İsmail Hakkı Paşa, ikinci başkanı Yahya Adnan Paşa ve Kâtib-i Umûmisi de Ferit Paşa idi. Kuruluş yeri ve merkezi Selâmet-i Osmâniyye Fırkası ile aynı olan yeni fırkanın idarî heyeti de hemen toplanarak çalışmalarına başlayacaktı¹³. Resmî kayıtlardaki kuruluş gerekçesine göre fırka, “Osmanlı vatanını el-yevm maruz bulunduğu tehlikeden kurtarub sulh ve selâmete îsâl için acilen tebeddül-i mukadderat eylemek ve bu yoldaki teşebbüsâta bütün mevcudiyetiyle müzâheretde bulunmak üzere” kurulmuştu¹⁴.

Birleşmeyle aslında Selâmet-i Osmâniyye Fırkası’nın sadece adı değişiyor; bütün yapı, teşkilat ve fikirlerinin Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası için de aynı şekilde geçerli olduğu belirtiliyordu¹⁵. Programına göre fırka, “adem-i merkezîyet” taraftarıydı. Özel kanun ve düzenlemelerle memleketin kimi bölgelerinde siyasi muhtariyetlerin kabul edilmesi gerekliliğini belirtiyordu. Demokrasi ve parlamentarizm esaslarını tahkim etmek ve seçim usulünü bu esaslara göre düzeltmek; kanunun her şeyin üstünde olduğunun kabulü; memleketin gelişmesi için iktisadi hürriyet ile “teşebbüs-i şahsî”ye geniş saha açmak; militarizmden uzak durmak; genel ahlak ve gelenekleri dinî esaslar çerçevesinde ıslah etmek fırkanın temel maksatları olarak zikredilmekteydi¹⁶.

Fırka, “parlamentar ve demokratik bir Osmanlı Devleti”ne muvafık surette hürriyet-i şahsiye ve masuniyet-i mülkiye ve serbesti-i kelâm ve matbuat ve serbesti-i ictimâ ve hürriyet-i tedris ve hakk-ı müsavât esaslarını umde-i kat’iye ittihaz” etmekteydi¹⁷. Resmî dini İslam olan Osmanlı Devleti’nde yaşayan tüm din ve mezheplerdeki unsurlar dinî serbestliğe sahip bulunmaları yanında Müslümanlar gibi tüm siyasi haklara da sahip olacaklardı¹⁸.

Prens Sabahattin Etkisi ve Fırkanın Yayın Organları

Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası’nın en temel fikri ve politik tavrı, mütareke döneminin genel politik havasına uygun olarak İttihat ve Terakki karşıtlığıydı. Ayrıca kuruluşu ve birkaç aylık faaliyetleri sırasında fırka içerisinde Prens Sabahattin yanlılarının oldukça etkili olduğu anlaşılmaktaydı. Cemiyetin ve fırkanın kuruluşunda doğrudan ismi geçmese de bazı fırka mensupları ile program ve beyannâmede zikredilen görüşler fırka içinde Prens Sabahattin yanlılarının etkinliğinin göstergeleriydi. Nitekim fırkanın programında “adem-i merkezîyet”

13 “Hey’et-i Siyâsiyyenin Hey’et-i İdâresi”, *Âtf*, nr. 369, 17 Ocak 1919, s. 3.; “Yeni Hey’et-i Siyâsiyyenin Hey’et-i İdâresi”, *Sabah*, nr. 10478, 17 Ocak 1919, s. 2.

14 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyeti Müdüriyeti 6. Şube (DH.EUM. 6. Şb.)* nr. 53/78 lef 3.

15 Fırka programının aynı olmasına onay veren Dâhiliye Nezâreti, fırka adına istenen ilmühaberleri de aynı şekilde tasdik ederek verdimişti. Hukuk Müşavirliği’nin Dâhiliye Nezâreti’ne 10 Nisan 1335 (1919) tarihli tezkiresi; *BOA., Dâhiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ.)* nr. 4/4.

16 *Selâmet-i Osmâniyye Fırkası Programı*, m. 2. “Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası Programı”, *Söz*, nr. 38, 20 Aralık 1918, s. 1. Program, Tunaya ve Alkan tarafından da yayımlanmıştır. Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler ...*, s. 242-243.; Alkan, *Selâmet-i Osmanîye Fırkası ...*, s. 47.

17 *Selâmet-i Osmâniyye Fırkası Programı*, m. 3.

18 “Din-i resmîsi din-i İslâm olan Devlet-i Osmâniyye’de bil-cümle edyan ve mezâhib-i ma’rûfe serbesti-i tâmma hâiz ve tebaa-i Osmâniyye’den bulunan salikleri ale’t-tesâvi hukuk-ı siyâsiyyeden müstefiddir.” *Selâmet-i Osmâniyye Fırkası Programı*, m. 4.

ve memleketin bazı kısımlarında siyasi muhtariyetin kabulünün gerekliliği vurgulanmaktaydı. Fırka şubelerinin gerçekleştirdiği konferanslarda ve benzeri faaliyetlerde sık sık adem-i merkeziyetin önemi ve gerekliliği üzerinde durulmaktaydı¹⁹. Doğrudan Prens Sabahattin'in yönlendirmeleriyle hareket ettikleri söylenemese de onu destekleyen kişilerin firkadaki varlık ve güçleri açıktır. Ayrıca önceki tecrübelerden de Prens Sabahattin'in doğrudan bir fırka lideri olarak ortaya çıkmayı doğru bulmadığı bilinmektedir²⁰. Mütareke dönemindeki siyasi gelişmeler içinde de Prens Sabahattin'in aynı tavrını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası'nda Prens Sabahattin'in destekçilerinden olan önemli isimlerin başında *Söz* gazetesinin sahibi İsmail Subhi Bey gelmekteydi. Selâmet-i Osmâniyye Fırkası'nın olduğu gibi, sahibi İsmail Subhi'nin firkadan ayrıldığı 19 Nisan 1919 tarihine kadar Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası'nın da İstanbul basınında “nâşir-i efkârı” *Söz* gazetesiydi. Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti'nin kurulmasından bir hafta önce yayımlanmaya başlanan gazete²¹, İsmail Subhi'nin firkadan ayrılışına kadar cemiyetin ve her iki ismiyle de firkanın sözcüsü olmuştu. Bu tarihe kadar firkanın resmî açıklama ve çalışmaları *Söz* gazetesinden takip edilebilmektedir. Ayrıca taşrada da firkanın hem sözcüsü hem destekçisi konumunda gazeteler bulunmaktaydı. İzmir'de *Hukuk-ı Beşer* ile *Sulh ve Selâmet* gazeteleri bunların başında gelmekteydi. *Hukuk-ı Beşer*'in sahibi ve başyazarı Osman Nevres cemiyet olarak kuruluşundan itibaren Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye içerisinde yer almaktaydı. Cemiyetin de firkanın da yöneticilerindendi ve her iki yapının İzmir şubesinin kurucusu kendisiydi. Özellikle *Sulh ve Selâmet* gazetesinde cemiyetin Prens Sabahattin'e bağlı olduğunu açıkça yazmaktaydı²². Sosyalist ve milliyetçi bir dünya görüşüne sahip olduğunu belirten Osman Nevres, Hasan Tahsin müstear ismiyle yazılar yazmaktaydı. Aynı zamanda Prens Sabahattin'in düşüncelerinden etkilenmiş birisiydi ve fikren Prens Sabahattin'in destekçilerindendi. Sonradan fırka içerisinde oluşan görüş ayrılıkları neticesinde, Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası'nın Hürriyet ve İtilaf'ı destekleyen politikalarını gerekçe göstererek firkadan istifa etmişti. Böylece Sulh ve Selâmet-i

19 Fırkanın Fatih şubesinde Mart ayı sonlarında adem-i merkeziyet hakkında verilecek bir konferans şu şekilde duyurulmuştu:

“Yarınki Cuma günü akşamı yani Cumartesi gecesi saat sekizde meslektaşımız Mazhar Neriman Bey tarafından “adem-i merkeziyet” hakkında pek müfid bir konferans verileceğinden bil-umûm mensûbinin leyle-i mezkûrede şü'be'yi teşrif buyurmaları rica olunur. Teşrih olunacak nokat:

1-) Adem-i merkeziyet ile merkeziyet arasındaki fark.

2-) Merkeziyet-i idârenin sükûtunu ihzâr eden avâmil ve mü'essirât neden ibâretidir?

3-) Felaketlerimize nihâyet verecek hangi usûl-i idâredir?

4-) Merkeziyet-i siyâsiyyeyi takviye edecek bir adem-i merkeziyenin idâre-i umûmiyyeye tatbikindeki mecburiyet-i ictimâiyye.” *Söz*, nr. 131, 27 Mart 1919, s. 1.

20 1908 yılında anayasanın yeniden yürürlüğe girişi sonrası kurulan siyasi partilerden olan Ahrar Fırkası'nın Prens Sabahattin'in fırkası olduğu açıkça bilinmesine rağmen kendisi doğrudan fırka liderliğine geçmemiş; hatta fırka ile bağı olduğunu dahi açıkça ifade etmemişti. Fırka daha çok onu destekleyenlerin teşkil ettikleri bir siyasi oluşum olarak kalmıştı. Cenk Reyhan'ın ifadesiyle; “Denilebilir ki Ahrar Fırkası, 1900'lü yıllarda Paris'te oluşan Prens Sabahaddinci akımın 1908'de Osmanlı siyasal hayatına girişi oldu.” Cenk Reyhan, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri: Prens Sabahaddin (1877-1948)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2008, s. 48.

21 “İfâde-i Merâm”, *Söz*, nr. 1, 13 Kasım 1918, s. 1.

22 *Sulh ve Selâmet*, nr. 7, 10 Ocak 1919, s. 1.

Osmâniye Fırkası'ndan benzer gerekçelerle ayrılan ilk yönetici ve yazarlardan birisi Osman Nevres olacaktı. Gazetesini yayımlamaya devam eden Osman Nevres (Hasan Tahsin), İzmir işgal edildiğinde bir Yunan teğmene ateş etmiş ve ardından şehit edilmişti²³.

Cemiyet ve firkadaki Prens Sabahattin etkisi, *Sulh ve Selâmet* gazetesinde daha net görülmekteydi. Gazete, *Hukuk-ı Beşer*'in 10 Aralık 1918 tarihinde "hissiyât-ı İslâmiyye'yi rencide eden bazı yayınları" dolayısıyla kapatılması²⁴ üzerine aynı kadro tarafından yayımlanmaya başlamıştı. *Sulh ve Selâmet* gazetesi kendisini açıkça "Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti'nin nâşir-i efkârı" olarak tanıtmaktaydı²⁵. Cemiyeti de açıkça "Prens Sabahattin Bey'e mensub Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti" olarak zikretmekteydi²⁶. Cemiyet ile Selâmet-i Osmâniyye Fırkası'nın birleşerek yeni fırkayı oluşturmasından birkaç hafta sonra *Hukuk-ı Beşer* yeniden yayımlanmaya başlanınca *Sulh ve Selâmet* de yayın hayatından çekilmişti²⁷.

Osman Nevres'in kısa süre sonra Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkasından ayrılmasıyla *Hukuk-ı Beşer* de firkanın sözcüsü konumundan ayrılmıştı. *Sulh ve Selâmet* gazetesinin kısa süreli yayın dönemi, hem cemiyetten firkaya dönüşüm sürecindeki sürekliliği hem de cemiyette ve firkada Prens Sabahattin etkisinde hareket eden grupları açıkça göstermesi açısından önemlidir. Osman Nevres'in firkadan ayrılması Prens Sabahattin'e yakın olan kadro içinden bazılarının firkadan ayrılmaya başlamalarının da ilk işaretiydi. Ancak bu ayrılışlar firkada tamamen bir dönüşüm yaşandığı anlamına gelmemekteydi. Prens Sabahattin yanlıları da firkada yer almaya devam etmekteydiler. Firkadan kopuşlarda ve dönemin siyasi mücadelelerinde Prens Sabahattin ile Damat Ferit Paşa arasındaki soğukluğun etkili olduğu anlaşılmaktadır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarlığı ile Damat Ferit'in politikalarını destekleyenler, Prens Sabahattin yanlılarından giderek tamamen ayrılmışlardır.

Prens Sabahattin'e yönelik destek ve savunmalar, sürekli Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası ile onu destekleyen gazetelerden gelmekteydi. Örneğin 4 Mart 1919'da Sadaret'e gelmesiyle Damat Ferit Paşa'nın kabinesinde Prens Sabahattin'in Hariciye Nezareti'ne tayin edileceğine dair çeşitli şayialar çıkmış ve konu basının gündemine gelmişti. Prens Sabahattin ile aralarının iyi olmadığı bilinen Damat Ferit Paşa hükümetlerinin yarı resmî yayın organı durumunda olan *Sabah* gazetesinde yayımlanan bir tebliğle, "hayatı boyunca en küçük sefaret umûrunda bile hizmet etmemiş Sabahattin Bey'in Hariciye Nazırlığı'na tayininin uygun

23 Uygur Kocabaşoğlu – Aysun Akan, *Mütareke ve Milli Mücadele Basını: Direniş ile Teslimiyetin Sözcüleri ve "Mahşer" in 100 Atlısı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, s. 95-96.; Zeki Arıkan, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918 – 8 Eylül 1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989, s. 7-8.; Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922 – Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, Ayraç Yayınevi, Ankara 1997, s. 125-126.

24 *Köylü*, nr. 6159, 11 Aralık 1918, s. 2.

25 *Sulh ve Selâmet*, nr. 1, 4 Ocak 1919, s. 1.

26 "Vilâyet Havâdisi", *Sulh ve Selâmet*, nr. 3, 6 Ocak 1919, s. 2.

27 Arıkan, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını*, s. 8.; Berber, *Sancılı Yıllar ...*, s. 126-127.; Kocabaşoğlu – Akan, *Mütareke ve Milli Mücadele Basını ...*, s. 115-116.

olmayacağı” ifade edilmişti²⁸. *Sabah*’ta yayımlanan bu görüşe tepki ve cevap, doğrudan Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası’ndan gelmişti. Fırka, yayımladığı bir beyannâmede, Sabahattin Bey’in “Hariciye Nezâreti’ni değil daha büyük makamâtı idâre edebilecek bir kudret ve meziyyeti hâiz” olduğunu ifade etmiş ve herhangi bir devlet görevinde bulunmamasının onun eksikliğinden kaynaklanmadığını belirtmişti²⁹.

Ayrıca Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye’nin cemiyet olarak kurulduğu sırada kurucular arasında yer alan Ali Kemal ve Sait Molla gibi isimler, Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın yeniden siyaset sahnesine girmesiyle bu fırkaya dâhil olmuşlardı. Aynı şekilde Refik Halid (Karay) da Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası kurulduğu sırada adı zikredilmemekle birlikte kendisinin de orada yer aldığını; ancak Hürriyet ve İtilaf’ın tekrar çalışmalarına başlamasıyla bu fırkaya dâhil olduğunu anlatır. Kendisi Sulh ve Selâmet’in çalışmalarından pek memnun olmadığını belirtmekle beraber, ayrılırken “iki fırka arasında ayrılık gayrılık bulunmadığı”nı vurguladıklarını da ifade eder. Hatta başlangıçta bir “temas komitesi” kurularak iki fırka arasındaki “dostane ilişkiler” sürdürülmeye çalışılmıştır³⁰.

Fırkanın Siyasi Hayata Girişi ve Tevfik Paşa Hükümeti’ne Müdahale

Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası, temelde İttihatçı aleyhtarlığıyla ortaya çıkmıştı ve kurulduğu tarihlerde fırka adına yapılan açıklamalarda, beyanname ve programı itibariyle Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın siyasi tavrının büyük oranda desteklendiği ifade edilmişti³¹. Ancak Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile sürdürülmeye çalışılan dostane ilişkilere rağmen, iki fırka arasında zaman zaman çeşitli tartışmalar da yaşanmaktaydı. Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye, kuruluşunu tamamladıktan sonra hükümetlerle yakın ilişki kurmaya çalışmış, bürokraside kendisine bağlı isimlerin yer almasını sağlamayı başarmıştı. Fırka mensuplarından Mehmet Ali Bey İstanbul Polis Müdürü olurken³², Tevfik Paşa’nın ilk kabinesinin Dâhiliye Nazırı da yine Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası mensubu Selânikli Mustafa Arif Bey idi³³. Buna rağmen Tevfik Paşa’nın ilk kabinesinin icraatlarına muhalefetiyle bilinen fırka³⁴, Paşa’nın kısa süre sonra kabineyi yenileme çalışmaları sırasında Hürriyet ve İtilaf ile oldukça sert anlaşmazlıklar

28 “Esassız Bir Şayi’âya Dâir”, *Sabah*, nr. 10542, 22 Mart 1919, s. 2. O sırada *Sabah* gazetesinin baş yazarı ve sorumlusu olan Refik Halid, gazetede Sabahattin Bey aleyhine yayımlanan bu tebliğ/haberin bizzat Damat Ferit Paşa tarafından kendisine verildiğini, kendisinin Sabahattin Bey’e hürmeten bir hafta kadar haberi yayımlamayı geciktirdiğini anlatır. Fakat sonradan Damat Ferit Paşa ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olmak istemediği için yayımladığını ifade eder. Refik Halid Karay, *Minelbab İlmihrab*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2015, s. 156-157.

29 “Prens Sabahattin Bey ve Hariciye Nezâreti – Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkasından”, *Söz*, nr. 127, 23 Mart 1919, s. 1.

30 Refik Halid Karay, *Minelbab İlmihrab*, s. 98, 103, 120.

31 “Sulh ve Selâmet Cem’iyyetinden”, *İkdam*, nr. 7890, 28 Ocak 1919, s. 2.

32 Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi’nin Gerçekleri: Feryadım*, II. Cilt, (Yayına Hazırlayanlar: Süheyl İzzet Furgaç – Yüksel Kanar), Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 30.

33 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, s. 49.

34 “Fırkalar, Cem’iyyetler”, *Alemdar*, nr. 44-1354, 27 Ocak 1919, s. 2.

yaşamıştı. Her iki grup da kabinede etkin olmak istemiş ve aralarındaki anlaşmazlıklar bu süreçte belirginleşmişti³⁵.

Anlaşmazlıklarına rağmen İttihatçı aleyhtarlığı Sulh ve Selâmet ile Hürriyet ve İtilaf arasındaki en net yakınlıktı. Her iki fırka da o sırada mevcut diğer siyasi oluşumları İttihatçı yapılanmalar olarak görüyorlardı. Mesela Ayan Meclisi Başkanı Ahmed Rıza Bey'in, daha sonra Vahdet-i Milliye Cemiyeti adıyla örgütlenecek olan, ülkenin geleceğiyle ilgili farklı siyasi grupları bir araya getirme çalışmaları için tertip ettiği ilk toplantılardan birine Hürriyet ve İtilaf hiç katılmamış, Sulh ve Selâmet adına toplantıya katılan İsmail Subhi Bey ise “buraya yalnız İttihat ve Terakki Fırkası ile ve İttihat ve Terakki'nin istihâlesi olan diğer fırkalarla teşrik-i mesâi edemeyeceğimizi söylemek için geldik” diyerek toplantıyı terk etmişti³⁶.

Diğer taraftan Tevfik Paşa kabinesi hakkındaki anlaşmazlık, Paşa'nın konağına yapılan baskın şeklinde bir müdahaleye kadar varmıştı. 16 Şubat 1919 tarihli gazetelere yansıdığı şekliyle olay, 14 Şubat Cuma akşamı saat on buçuk civarında gerçekleşmişti. Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkasından bir grup, Sadrazam Tevfik Paşa'nın konağına giderek kendisiyle görüşmek istemişler, Tevfik Paşa da onları kabul etmişti. Grup, Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkasının o sırada mevcut olan kabine kriziyle ilgili bir karar aldığını, bu karar çerçevesinde oluşturulacak yeni kabinede yer almasını istedikleri isimlerden oluşan listeyi de Sadrazam'a teslim etmeleri için kendilerinin görevlendirildiğini belirtmişti. Hatta iddialara göre Sadrazam'a giden grup içerisinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensupları da vardı ve kabinede yer alması istenen isimler arasında Ali Kemal'in de ismi bulunuyordu. Fakat Ali Kemal kendisinin böyle bir şeyden haberinin olmadığını ifade ederek, hakkındaki iddiaları yalanlamıştı³⁷.

Gazetelerde ismi yer almamakla birlikte baskın, fırkanın kurucularından Manavoğlu Nevres³⁸'in önderliğinde gerçekleştirilmişti. Nitekim Ahmet İzzet Paşa da hatıralarında baskını

35 “Hürriyet ve İtilaf ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkaları”, *Âtî*, nr. 390, 7 Şubat 1919, s. 1.

36 “Ahmed Rıza Bey'in Teşebbüsü”, *Alemdar*, nr. 46-1356, 29 Ocak 1919, s. 1.

37 “Sadrazam Paşa Nezdinde Garîb Bir Teşebbüs”, *Eski Gün*, nr. 25, 16 Şubat 1919, s. 1.; “Sulh ve Selâmet Cem'iyetinin Bir Teşebbüsü”, *Sabah*, nr. 10508, 16 Şubat 1919, s. 1.

38 Erkân-ı Harp Mektebi mezunu ve Kolağası rütbesine sahip eski bir asker olan Bursalı Manavoğlu Nevres, II. Abdülhamit döneminden itibaren muhalif bir kişilik olarak siyaset sahnesi içerisinde yer almıştır. Bir dönem İttihatçılarla birlikteyken sonradan İttihat ve Terakki'ye de muhalif olmuştur. Mahmut Şevket Paşa Suikastı sonrası Sinop'a sürgün edilenler arasında yer almış, sürgünde bulunduğu sırada birkaç arkadaşıyla birlikte deniz yoluyla Bursa'dan kaçarak Sivastopol'a gitmişti. Daha sonra Atina ve Mısır'da bulunmuş, Mondros Mütarekesi sonrası İngilizlerin onayıyla İstanbul'a dönmeye izin verilmişti. Mütarekeden sonra Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası'ndaki çalışmalarıyla birlikte Millî Mücadele karşıtı ve İngiliz yanlısı olarak bilinen “Askerî Nigehban Cemiyeti”nin de kurucuları arasında yer almıştı. İstanbul'un resmen işgali ve Mebusan Meclisi'nin kapatılması üzerine ise İstanbul'dan ayrılarak Ankara Hükümeti'ni desteklemek için Anadolu'ya geçenlerden birisi de kendisiydi. Bu sırada, eskiden beri irtibat halinde olduğu ve oradaki çalışmaları desteklediği memleketi Bursa'ya geçmişti. Bursa'da Redd-i İlhak ve Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin kurulması ve faaliyetlerinin genişletilmesi çalışmalarında kendisinin de yer aldığı bilinmekteydi. Ancak sonradan Ankara Hükümeti ve Mustafa Kemal Paşa'ya da muhalefet etmiş; halifelik kaldırılması kararı sonrası, son halife Abdülmecit Efendi'nin maiyyetinde olarak yurt dışına çıkmıştı. 1928 yılında da Lazkiye'de vefat etmişti. Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Ömer Hakan Özalp, “Siyaset Dehizlerinde Kaybolmuş Bir Asker: Manavoğlu Nevres Bey”, *Müteferrika – Kitabiyat Dergisi*, Sayı: 18, İstanbul 2000, s. 55-86.

Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası mensuplarından Emekli Kolağası Manavoğlu Nevres önderliğindeki bir grubun gerçekleştirdiğinden bahseder³⁹. Baskınla ilgili en detaylı bilgiyi ise Tarık Mümtaz Göztepe verir. Göztepe'nin anlatımına göre Manavoğlu Nevres yanında birkaç arkadaşı ve kendilerini destekleyen bir grupla birlikte Sadrazam'ın konağına gitmiş, Tevfik Paşa ile görüşmek isteyerek olay çıkarmışlardı. Paşa ile görüşmelerinde de bir an önce istifa etmesini istemişlerdi. Olayın büyümesi üzerine Manavoğlu Nevres ile yanındaki arkadaşı Bombacı Lütfi tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne gönderilmişlerdi. Olaydan bir süre sonra Sadrazam Tevfik Paşa, istifasına yönelik farklı baskıların da etkisiyle istifa ederek Sadaret'ten çekilmişti⁴⁰.

Fırka öncelikle yaşanan olayla ilgili olarak kendilerinin herhangi bir bilgiye sahip olmadıklarına dair basına bir açıklama yapmış⁴¹, hadiseyle ilgili görüşleri sorulan Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası Reisi İsmail Hakkı Paşa ise olayı doğrulamakla birlikte giden grubun kendileri tarafından görevlendirilmediğini; yaşananların, farklı fırkalara mensup kişilerin kendi arzularıyla yaptıkları bir girişim olduğunu ve kendi fırkalarından birilerinin de o grup içinde yer aldığını ifade etmişti. Kısaca İsmail Hakkı Paşa, olayı tasvip ettiğini hissettiren üslubuyla birlikte yaşananların Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye'nin sorumluluğunda olmadığını dile getirmekteydi. Fakat *Yeni Gün* gazetesine göre (o sırada *Eski Gün* ismiyle yayımlanmaktaydı) olayın Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye içerisinde çıktığı kesindi. Hatta bu yüzden fırka içinde ciddi bir ayrışma yaşanmakta, cemiyet ile fırkanın tekrar ayrılması dahi gündeme gelmekteydi. İsmail Hakkı Paşa ise bu iddiaları reddediyor, cemiyet ile fırka arasında “esaslı bir ihtilaf olmadığını” söylüyordu. Gazeteye göre bu cevap, arada bazı sorunlar olduğunun itirafıydı. Hatta *Söz* gazetesi iki günden beri yayımlanmamaktaydı ve *Yeni Gün*'e göre bunun nedeni de fırka içindeki bu çatışmaydı⁴². Farklı gazetelerin olayla ilgili tahkikatlarından da anlaşıldığı kadarıyla olayı doğrudan fırka organize etmemekle beraber, olayda yer alanların çoğunluğu fırka mensuplarıydı. Hadise, Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye'nin kabineye doğrudan müdahale etme çabası ile birlikte fırka içindeki farklı grupların mücadelesi olarak da yorumlanmaktaydı⁴³.

39 “Sulh ve Selâmet Fırkası başkanlarından Manavoğlu Nevres adında bir Kurmay Kolağası emekli, bir gece başına topladığı bir grupla sadrazamın evine giderek istifa etmesi için sıkıştırmaya kalkışıyor.” Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, s. 52.

40 Ancak Göztepe, “bir cunta hareketi” olarak tanımladığı olayın tarihini yanlış olarak 27 Aralık 1918 olarak verir. Ayrıca yaşananlardan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın çok rahatsızlık duyduğunu, buna karşılık Tevfik Paşa'nın istifasının fırkayı sevindirdiğini ifade eder. Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahu Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994, s. 82-86.

41 “Kabine ve Sulh ve Selâmet”, *İkdam*, nr. 7910, 17 Şubat 1919, s. 2.; “Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası Riyâseti'nden Gönderilmişdir”, *İleri*, nr. 400, 17 Şubat 1919, s. 1.; “Kabine Buhrânı Zâil Olmuş”, *Tasvir-i Efkâr*, nr. 2655, 17 Şubat 1919, s. 2.

42 “Sulh ve Selâmet Fırkası Reisiyle Mülakat”, *Eski Gün*, nr. 27, 18 Şubat 1919, s. 1.

43 “Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye'nin Sadrazam Paşa'ya Müracaatı Etrafında”, *Tasvir-i Efkâr*, nr. 2656, 18 Şubat 1919, s. 2.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve Damat Ferit Hükümetiyle İlişkiler

Fırkadaki farklı gruplar arasındaki çatışmanın Prens Sabahattin yanlıları ile doğrudan Prens Sabahattin taraftarı olmasa da İttihatçı muhalifliği dolayısıyla fırkaya mensup olan diğer yetkililer arasında yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu grubun en etkili mensubu da anlaşıldığı kadarıyla Ferik Ferit Paşa'ydı. Ancak fırka bu ayrışma hakkında kamuoyuna net bir açıklama yapmadığı gibi döneme dair hatıralarda da bu hususta açık bir bilgi bulunmamaktadır. Diğer taraftan fırka, diğer siyasi grupların içinde İttihatçılar bulunduğu gerekçesiyle, olası siyasi birlikteliklere muhalif tavrını da sürdürmekteydi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası dışındaki siyasi grupların Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkasına yönelik temel eleştirileri, fırkanın kendileriyle bir araya gelmekten uzak durmasına duyulan tepkiydi. Tüm grupları İttihatçı etkisinde olmakla suçlayan fırka, diğerleri tarafından memleket sorunlarının çözümü için birlikte hareket etmeye engel oluşturmakla suçlanıyordu. Fırkaya yönelik eleştirilere cevap veren İsmail Subhi Bey, Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye'nin programına bakıldığında memleketin sorunlarına dair görüşlerinin anlaşılacağını belirtirken temel fikirlerinin İttihatçı karşıtlığı olduğunu da inkâr etmiyordu. Hatta bunu, memleketi içinde bulunduğu durumdan kurtarmaya çalışmakla eşdeğer bir zorunluluk ve millî ihtiyaç olarak görüyordu⁴⁴.

Tevfik Paşa'nın ikinci sadaretinin ardından büyük oranda Hürriyet ve İtilaf kadrolarından oluşan Damat Ferit Paşa hükümetinin kurulması üzerine Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası, yeni hükümeti destekleyeceğini ve Damat Ferit Paşa'nın yanında yer alacağını açıklamıştı⁴⁵. Hatta diğer İttihatçı muhalifi parti ve gruplar arasında Damat Ferit Paşa kabinesini desteklemeyenler bulunmasını da çok yanlış buluyordu. Fırkaya göre, "İttihat ve Terakki hükümetinin hakiki muhaliflerinden herhangi bir fırka hükümeti ele almış olsa diğer fırkaların asla hilâf-gîr olması vârid-i hatr olamaz"⁴⁶. Fırka bu şekilde Damat Ferit yanlısı bir tavır sergilerken, Damat Ferit'in Prens Sabahattin'e yönelik tavrı ise – Hariciye Nazırlığı hakkında çıkan şayiada görüldüğü üzere - aslında olumsuzdu. Damat Ferit Paşa, Prens Sabahattin'e ve Satvet Lütfi'ye sert sayılacak şekilde muhalifti. Sadrazam olduktan sonra Damat Ferit, Sultan Vahdeddin'e her iki ismin aleyhinde konuşarak onlara karşı aleni tavır almıştı⁴⁷. Buna rağmen fırkanın Damat Ferit'i destekleyen tavrının, Prens Sabahattin yanlısı olarak bilinen kişilerden bazılarının bir süre sonra Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkasından ayrılmasının ana nedenlerinden olduğu söylenebilir. Hatta Damat Ferit, Prens Sabahattin'in kendisinin yerine Sadrazam olacağına dair çıkan bazı söylentiler yüzünden onun ülkeye dönmesini istemiyordu. Prens Sabahattin'in Sadrazam olması gibi bir durum gerçekleşme de İstanbul'a Damat Ferit'in Sadaret'ten

44 İsmail Subhi, "Muhâlif Fırkalara Hücum Ediyorlar – Acaba Muhalif Fırkaların Yeri Yok da İttihat Fırkasının Yeri mi Var?", *Söz*, nr. 97, 20 Şubat 1919, s. 1.

45 "Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası ve Yeni Hükümet", "Hürriyet ve İtilâf Fırkası erkânından müteşekkil Damad Ferid Paşa kabinesine karşı Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası müzâhir bir vaz'iyet almaya ve bu hükümetin icra'atını tasvib etdiği müddetce müzâheretini idâmeye karar vermiş olduğu müstahberdir." *Söz*, nr. 110, 5 Mart 1919, s. 1.

46 "Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkasının Beyannâmesi", *Söz*, nr. 114, 10 Mart 1919, s. 1.

47 Rifat N. Bali, *Satvet Lütfi Tozan ...*, s. 75.

ayrılışından birkaç ay sonra dönmüş olması, ikili arasındaki anlaşmazlığın bir yansıması olarak değerlendirilebilir⁴⁸.

Fırka Damat Ferit Paşa'yı desteklemekle beraber, Hürriyet ve İtilaf ile çok fazla yakınlaştıklarına hatta birleşeceklerine dair iddiaları reddediyordu. Fırkanın Hürriyet ve İtilaf'a dâhil olacağı şeklindeki söylentileri fırka yetkilileri yalanlıyor, Sulh ve Selâmet'in kendi siyasi yapısını korumaya devam edeceğini vurguluyorlardı⁴⁹. Bununla birlikte tamamen Hürriyet ve İtilaf'a iltihak etmese de Sulh ve Selâmet'ten ayrılarak Hürriyet ve İtilaf Fırkasına katılan gruplar bulunmaktaydı⁵⁰. Fırkanın "nâşir-i efkârı" *Söz* gazetesi dahi bunları tamamen yalanlamıyor, bu durumun bazı şubelerde "birkaç zâtın fırka değiştirmesinden" ibaret olduğunu yazıyordu⁵¹.

Diğer taraftan fırka bu tartışmalara rağmen Hürriyet ve İtilaf dışındaki gruplara uzak tavrını sürdürmüştü. Buna karşılık fırkanın kamuoyundaki sözcüsü konumunda olan İsmail Subhi Bey bir süre sonra istifa ederek Milli Ahrar'a katılmıştı. Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkasından istifasını ve gazetesinin de artık fırkayla bir bağının kalmadığını 19 Nisan 1919 tarihinde sunduğu istifa metni ile fırkaya iletmişti. İsmail Subhi kısaca kendisinin fikirlerini net olarak açıklayan ve savunan bir kişi olduğunu, buna karşılık aynı tavrı sergilemeyen Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkasından ayrıldığını belirtmekteydi. İstifa metni 26 Nisan tarihli *Söz* gazetesinde yayımlanmıştı. Kendisini "adem-i merkezîyet yanlısı" bir "liberal nasyonal" olarak tanımlamakta ve bu fikirleri savunan başka bir fırkaya geçeceğini belirtmekteydi⁵².

İsmail Subhi Bey'in firkadan ayrılmasına etki eden esas sorunun, Sulh ve Selâmet'in, Hürriyet ve İtilaf ile çok fazla yakınlaşması olduğu söylenebilir. Fırkayı "liberal nasyonal" çizgide olmamakla suçlaması da bu durumun bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Hürriyet ve İtilaf'a muhalifliği açık olarak bilinen İsmail Subhi Bey'in Sulh ve Selâmet'e dâhil olmasındaki temel nedenler, Prens Sabahattin destekçiliği yanında – kendisi de eski bir İttihatçı olmakla beraber sonradan ayrılarak sert eleştirilerde bulunduğu - İttihatçılara muhalifliği idi. Bununla beraber Hürriyet ve İtilaf politikalarına katılmayı da doğru bulmuyordu. Benzer şekilde Wilson Prensipleri Cemiyeti'ne de katılmamıştı. Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkasından ayrıldıktan sonra Milli Ahrar Fırkasının kurucuları arasında yer alarak bu firkada siyasete devam etmişti. *Söz* gazetesi de Nisan ayı sonlarında yayın hayatını sonlandırmıştı⁵³. İsmail Subhi Bey ise İstanbul'un işgalinden sonra daha önce bahsettiğimiz gibi Anadolu'ya geçmiş

48 Damat Ferit'in ilk Sadaret dönemi 30 Eylül 1919 tarihinde sonlanmıştı. Prens Sabahattin de 1919 yılı Aralık ayı içerisinde İstanbul'a dönmüştü. Cavit Orhan Tütengil, *Prens Sabahattin*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1954, s. 47.; Nezahet Nurettin Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaaları*, Güneş Neşriyatı, İstanbul 1977, s. 397-398.

49 "Bir Firkadan Bir Fırkaya İltihâk Rivâyeti", *Söz*, nr. 114, 10 Mart 1919, s. 1.

50 "Firkalar – Cem'iyetler", *İkdam*, nr. 7935, 14 Mart 1919, s. 2.

51 "Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Kasımpaşa Şubesi", *Söz*, nr. 115, 11 Mart 1919, s. 1.; "Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Kasım Paşa Şubesi Hakkında" – "Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Râmi Şu'besinden", *Söz*, nr. 120, 16 Mart 1919, s. 2.; "Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası Râmi Şu'besinden", *Söz*, nr. 123, 19 Mart 1919, s. 2.

52 *Söz*, nr. 151, 26 Nisan 1919, s. 1.

53 Kocabaşoğlu – Akan, *Mütareke ve Milli Mücadele Basını ...*, s. 38.

ve Millî Mücadele'yi desteklemişti. *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Anadolu'da Yeni Gün* gazetelerinde çalışmış, Burdur Mebusu olarak Meclis'e girmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın yönlendirmeleriyle farklı görevlerde de bulunmuştu⁵⁴.

İsmail Subhi'nin istifasının ardından fırkanın resmî sözcüsü *Tarik* gazetesi olmuştu. Selâmet-i Osmâniyye Fırkası'nın kurucuları arasında yer alan Hasan Hicabi Bey'in yayımladığı ve başyazarlığını Muslihiddin Adil Bey'in yaptığı gazete Temmuz 1919'da yayımlanmaya başlamıştı. Yayına başlamasından itibaren Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye ile Milli Ahrar fırkalarının sözcülüğünü yapan gazete, Anadolu hareketine sıcak bakmaktaydı. Ancak Damat Ferit ve mandacılığa muhalifliği nedeniyle yaptığı yayınlar birkaç ay içerisinde kapatılmasına neden olmuştu⁵⁵.

İzmir'in İşgali Sonrası Fırkanın Siyasi Tutumu

Fırka, İzmir'in işgali sonrası, işgalin mütarekeye ve sulh konferansının kararlarına aykırı olduğunu ifade ederek protestoda bulunan siyasi gruplardandı⁵⁶. Hatta İzmir'in işgalinden birkaç gün sonra, memleketin içinde bulunduğu durum dolayısıyla ve işgaller sonlanıp hayat normale dönünceye kadar siyasi programları bir kenara bırakarak her görüşten vatandaşla birlikte çalışacaklarını açıklamışlardı. Bundan böyle işgaller bitene kadar ne siyasi gayeler için çalışılacak ne de karşıt görüşlerle mücadele için uğraşılacaktı. Ülkenin içinde bulunduğu durumdan sorumlu olup haklarında takibat yapılanlar hariç herkesin ilk görevinin, ülkeyi en az zararlı içine düştüğü badireden kurtarmaya çalışmak olması gerektiği vurgulanıyordu. Amacı memleketin kurtuluşu olan herkese fırkanın kapısının açık olacağını ifade edildiği açıklama tam olarak aşağıdaki gibiydi:⁵⁷

“Vatan-ı mukaddesimizin bugün ma'rûz bulunduğu tehlike-i inkısam karşısında bil-umum siyasi fırkaların yalnız bir gâyesi olduğuna ve onun da menâfi'-i vataniyenin te'mini zımında bil-umum vatandaşların yek-dil ve can olarak müttehid bir kitle sûretinde çalışmasından ibaret bulunduğu kani' olan firkamız her nev' siyasi programlardan hâl-i tabii hulûlüne kadar sarf-ı nazar ederek vatanın bu hâl-i elfime sükûtunda alâka-dâr olub kanunen haklarında ta'kibât icrâsı lâzım gelenler müstesna olmak üzere bil-umum vatandaşların el ele vererek millet ve memleketi bu bâdire-i uzmâdan en az zararlı istihlâs emrinde müştereken çalışmasına azm etmiş olduğundan bu günden i'tibâren bu gâye etrafından teşriik-i mesaiye râğbet edeceğinde iştibah olunamayan kardaşlarına firkasını küşad bulundurmağa karar verdiğini kemâl-i fahr ile i'lân eder.”

54 Kocabaşoğlu – Akan, *Mütareke ve Milli Mücadele Basını ...*, s. 446.

55 Kocabaşoğlu – Akan, *Mütareke ve Milli Mücadele Basını ...*, s. 71.; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler ...*, s. 183.

56 “Fırkaların İçtimâ'ı ve Mukarrerâtı”, *Alemdar*, nr. 147-1457, 19 Mayıs 1919, s. 1.

57 “Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası Merkez-i Umûmisinden”, *Alemdar*, nr. 148-1458, 20 Mayıs 1919, s. 2.; *Sabah*, nr. 10601, 20 Mayıs 1919, s. 2.; “İttihâd-ı Millîye Da'vet”, *Tasvir-i Efkâr*, nr. 2730, 20 Mayıs 1919, s. 2.

Fırka, İzmir'in işgali sonrası süreçte, önceleri desteklediği Damat Ferit Paşa hükümeti ile alakası olduğuna dair haberleri yalanlamıştı⁵⁸. Ayrıca Amerikan mandası ve Doğu Anadolu'da bir Ermenistan teşkili taleplerine de şiddetle karşı çıkmaktaydı. King-Crane heyeti olarak bilinen ve daha sonra "King-Crane Raporu" adıyla meşhur raporlarını yayımlayan Amerika heyeti 1919 yılı Temmuz ayı sonlarında İstanbul'a gelmişti. Henry C. King ve Charles R. Crane'in başkanlıklarındaki heyet, İstanbul'da çeşitli fırka temsilcileri, dini ve sivil yetkililer ve örgüt temsilcileri ile görüşerek, Türkiye'nin geleceğine dair görüşlerini almışlardı. Heyetin sonradan yayımlanan raporunda bölgenin idaresi için en iyi çözümün "Amerikan mandası" olacağı vurgulanmaktaydı⁵⁹.

Heyetle görüşenler arasında Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası yetkilileri de vardı. Fırka yetkilileri heyete, Amerikan mandasına ve Doğu Anadolu'da bir Ermenistan teşkiline karşı olduklarını ifade ettikleri gibi aynı görüşü birçok defa kamuoyuna da açıklamışlardı⁶⁰. Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Cemiyeti İstanbul'da kurulduğunda cemiyetin reisi olup hem Selâmet-i Osmâniyye Fırkası'nda hem de birleşme sonrası Sulh ve Selâmet'te kâtib-i umumi olan Ferit Paşa da fırkanın nâsir-i efkârı *Tarık* gazetesiyle yaptığı bir mülâkatta aynı şekilde manda taleplerine itirazlarını belirtmişti. Manda ve himayenin asla kabul edilemeyeceğini ifade eden Ferit Paşa, "şan ve namusuyla çarpışan ve harbeden bir millet, mağlub olsa bile hiçbir zaman esir olamaz", "gerek hukuk-ı tabiiyyemize gerekse Wilson prensiplerine muvafık olan istiklal hakkımızı talep ve iddia etmekteyiz" demekteydi. Avrupalıların Türkleri "barbar" olarak görmelerine tarihten verdiği örneklerle itiraz ediyor, Türkiye'nin yürüttüğü istiklal davasını "her saniye takip edilecek en haklı bir iddia" olarak tanımlıyordu. "Türkiye'yi kurtaracak en doğru hatt-ı hareket, istiklalimizin tanınmasını temin etmek ve bunu asla ihmal etmemekten ibarettir" diyerek manda ve himaye yanlısı fırkaları eleştirdiği gibi, Doğu Anadolu'da bir Ermenistan teşkili talebine de şiddetle karşı çıkıyordu. Hatta 1918 yılında Kafkasya'da kurulmuş olan Ermenistan coğrafyasında yaşayan Türklerle, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin mübadele ile yer değiştirmelerinin en doğru çözüm olacağını belirtiyordu. Türklerin ne İstanbul'da ne de Anadolu'da fedakârlık yapacaklarını ve kendi milli sınırları içerisinde yaşamaya devam edeceklerini, aynı şekilde boğazlarda tam Türk hâkimiyetinin sağlanmasının zorunluluk olduğunu düşündüklerini de sözlerine ekliyordu⁶¹.

58 "Sulh ve Selâmet Fırkası'ndan", *İleri*, nr. 532, 29 Haziran 1919, s. 3.; "Sulh ve Selâmet ve Hükümet-i Hâzıra", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 2770, 29 Haziran 1919, s. 2.

59 Ramazan Erhan Güllü, *İstanbul Türklüğünün Muhafazası: İstanbul'un Kimlik ve Güvenlik Endişesi (1918-1941)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, s. 73-74.

60 "Fırka Mümessilleri Hey'et Nezdinde", *İstiklal*, nr. 217, 1 Ağustos 1919, s. 1.; "Fırka Mümessilleri Amerika Hey'eti Huzurunda", *Sabah*, nr. 10672, 1 Ağustos 1919, s. 1.; "Amerika Hey'etinin Tedkikâtı", *Tarık*, nr. 12, 1 Ağustos 1919, s. 1.; "Sulh ve Selâmet ve Manda", *Türkçe İstanbul*, nr. 248, 12 Ağustos 1919, s. 1.; "Amerika Hey'eti A'zâsından Bir Zat ile Mülâkat", *İkdam*, nr. 8087, 15 Ağustos 1919, s. 2.; "Amerika Hey'etinin Tahkikâtı", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 2813, 15 Ağustos 1919, s. 1. Fırka, Amerikan heyetine görüşlerini yazılı olarak da ilettiği. "Amerika Hey'eti ve Fırkalar – Sulh ve Selâmet Lâyihasını Verdi", *Tarık*, nr. 28, 17 Ağustos 1919, s. 2.; "Fırkaların Cevabı", *Zaman*, nr. 459, 17 Ağustos 1919, s. 1.; "Sulh ve Selâmet Fırkası'nın Ermenistan Hakkındaki Nokta-i Nazarı", *İkdam*, nr. 8094, 22 Ağustos 1919, s. 2.

61 "Sulh ve Selâmet Fırkası Reisi Ferid Paşa'nın Beyânâtı", *Tarık*, nr. 23, 12 Ağustos 1919, s. 1. Gazete haber başlığında Ferid Paşa'yı "fırka reisi" olarak tanıtırken, mülâkat metninde "reis-i sâbık" olarak bahsetmekteydi. Fırkayla ilgili farklı gazetelerdeki haberlerde de zaman zaman benzer karışıklıklar görülmektedir. Bu durumun cemiyetten fırkaya geçiş sürecindeki gelişmelerden kaynaklandığı anlaşılıyor.

Fırkanın diğer temsilcileri de gazetelere verdikleri beyanatlarda aynı tavrı ısrarla vurgulamışlar, manda veya Türkiye'nin istiklaline aykırı görünen diğer hususlarda asla taviz verilmemesi gerektiği şeklindeki düşüncelerini tekrarlamışlardı⁶². Ayrıca fırka bütün şubelerine yolladığı bir tamim ile manda ve himaye konusundaki görüşlerini fırka mensuplarına yeniden detaylı olarak izah etmiş, bu hususlarda herhangi bir tavizi kabul etmeyeceklerini fırkanın resmî görüşü olarak tüm mensuplarına iletmişti. *Tarik* gazetesi tamimi okuyucularına, “bugüne kadar fırkaların hiçbiri tarafından bu mes’ele hakkında bu kadar sarahet ve kat’iyyetle beyân-ı efkâr edilmiş değildi” diye tanıtmakta ve fırkanın destekçisi olduklarını doğrulayan bir yorumla, “Sulh ve Selâmet Fırkasının nokta-i nazarı öteden beri gazetemizin kemâl-i azm ile müdafaa ve iltizâm eylediği siyâk-ı tefekküre tamamiyle tetabuk eylemektedir” demektedir⁶³.

Fırkanın işgale karşı tavrı ile manda ve himaye hakkındaki görüşlerine benzer şekilde fırka yetkilileri, Millî Mücadele hareketi ve Mustafa Kemal Paşa ile fikrî yakınlığı olan kişiler olarak görülmektedirler. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a geçişi sonrası İstanbul ile yaşadığı çatışmalar neticesinde kendisine bağlı bölgelerde İstanbul'dan gelecek emir ve tebligatlara uyulmamasını istemesi, Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Paşa'yı azlederek İstanbul'a çağırarak istemesine kadar varmıştı. Fakat Dâhiliye Nezâreti'nin bu kararını Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa onaylamamış ve Babîâlî'ye iletmemişti. Bunun üzerine yaşanan tartışmalar neticesinde Şevket Turgut Paşa istifa etmiş, yerine “Mustafa Kemal Paşa meselesini halletmek şartıyla”, Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkasından Ferit Paşa atanmıştı⁶⁴.

Tarik Mümtaz Göztepe'ye göre Ferit Paşa'nın bu göreve getirilmesinin nedeni, Mustafa Kemal Paşa ile fikren ve ruhen iyi anlaşabilecek birisi olarak görülmesiydi. Ancak Ferit Paşa başarılı olamadığı gibi kısa süre içerisinde de görevinden azledilmişti⁶⁵. Mustafa Kemal Paşa ise Nutuk'ta, Harbiye Nazırı Ferit Paşa'nın kendisinin İstanbul'a dönüşünü sağlamaya yönelik aldattıcı telgraflarına bir şekilde cevap vererek zaman kazanmak için uğraştığını anlatır. Fakat görevden azline kadar varan tartışmalar neticesinde, kendisi vazifesinden istifa etmiştir⁶⁶. Mustafa Kemal Paşa'nın, Ferit Paşa'nın Harbiye Nazırlığı görevini kabul etmesine tepkili olduğu sözlerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, ülke genelinde etkin olan Millî Mücadele aleyhtarı yapılanmalardan bahsederken Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile birlikte Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye'yi de zikreder⁶⁷. Bununla birlikte kendisi Amasya'dayken, Sivas'ta toplanacak kongreye davet için yayımlanan tamim birçok yetkiliye şifre halinde

62 “Mustafa Arif Bey'in Beyânâtı”, *Peyâm*, nr. 257, 16 Ağustos 1919, s. 1.

63 “Sulh ve Selâmet Fırkası'nın Ta'mimi”, *Tarik*, nr. 29, 18 Ağustos 1919, s. 1.

64 Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 232-237.; Tarık Mümtaz Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 194-200.

65 “Mustafa Kemal Paşa ile fikren ruhen çok iyi anlaşılan ve Anadolu ile İstanbul arasında en mâkül ve mükemmel bir hava yaratacağı muhakkak olan Harbiye Nazırı Ferit Paşa'nın bu nazırlığı yazık ki, ancak birkaç gün devam edebilmiş ve 29 Haziran 1919 Pazar günü bu vazifeye tayin; yerine 22 Temmuz 1919 Pazartesi günü üçüncü kabinesini teşkil eden Damad Ferit Paşa tarafından fevkalâde Divan-ı Harbi Örfî Reisi Ferik Nazmi Paşa getirilmişti.” Tarık Mümtaz Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 200.

66 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Türk Tayyare Cemiyeti Yayını, Ankara 1927, s. 28.

67 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, s. 6.

iletildiğinde Paşa, İstanbul'da bulunan bazı zevâta mevcut durumu izah eden bir mektup da göndermiştir. Tamimdeki görüşlere benzer olarak ülkenin kurtuluşu için yapılması gerekenlerden bahsedilen mektupta, "İstanbul'un Anadolu'ya hâkim değil tâbi olmak mecburiyetinde olduğu" vurgulanmıştır. Mektubun gönderildiği kişiler arasında Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkasından Ferit Paşa da bulunmasına rağmen, mektup sonrası Ferit Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında bir temas yaşanmamıştır⁶⁸.

1919 Seçimlerinde Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası

Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası, İzmir'in işgali sonrası yaşanan gelişmeler doğrultusunda, barış antlaşması imzalanıncaya kadar siyasi partilerin birlikte hareket etmeleri taraftarıydı. Bir seçim durumunda böyle bir birlikteliği sağlayabilmek için hükümet henüz seçim çalışmalarını başlatmadan önce, kurulduğu dönemdeki tutumunun aksine farklı siyasi gruplarla toplantılar tertip edilmişti. İlk toplantılara Hürriyet ve İtilaf, Milli Ahrar, Milli Kongre, Sosyal Demokrat, Ahali-i İktisad, Mesai gibi fırka ve siyasi gruplarla Trabzon Adem-i Merkeziyet Cemiyeti katılmıştı⁶⁹. Hükümet tarafından seçim hakkında henüz resmî bir çalışma başlatılmamış olmakla birlikte Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası, önceden bu şekilde bir siyasi birlikteliğin önemli olduğu görüşündeydi. Fırkanın merkez-i umûmî üyelerinden Mehmed Ali Bey'e göre, Hürriyet ve İtilaf ile aralarında giderek daha da belirginleşen görüş farklılıklarına rağmen, barış antlaşmasına giden süreçte Sulh ve Selâmet sert bir muhalefet tavrı göstererek onlarla bir çatışma içine girmek niyetinde değildi⁷⁰. İttifak çabalarının en temel amacının, ülkenin içinde bulunduğu iç ve dış problemlerden kurtulmasına destek ve özellikle devam eden barış görüşmeleri çerçevesinde dış sorunları milli menfaatler lehine çözmeye katkı sağlamak olduğu vurgulanıyordu⁷¹. Fakat önceki dönemdekine benzer olarak fırka, kısa süre içinde diğer firkalarla birlikte hareket etme veya ittifak çalışmalarından vazgeçerek, seçime tek başına katılacağını açıklayacaktı. Hatta fırka, sadece kendilerinin değil, diğer tüm firkaların da seçime kendi başlarına katılmalarını daha doğru bulmaktaydı⁷².

Bununla birlikte hükümetin seçimleri yaparak Meclis-i Mebusan'ı yeniden açmak istemesinin nedeni, Anadolu'da güçlenen Millî Mücadele hareketine karşı iktidar gücünü tekrar tamamen İstanbul'da toplamaktı. Böylece Anadolu hareketinin siyaseten etkisizleştirilmesi hedefleniyordu. Fakat Anadolu hareketi de seçimlere dâhil olacak ve Meclis'te bir grup oluşturacak güce ulaşacaktı. Dolayısıyla seçim de aslında Anadolu hareketi lehine bir ortam oluşmasını sağlayacaktı. Seçim hazırlıkları için kendi içinde bir encümen de teşkil etmiş olmasına

68 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, s. 21.

69 "Firkalar Arasında", *İkdam*, nr. 8059, 18 Temmuz 1919, s. 2.

70 "Vaz'iyet Karşısında Sulh ve Selâmet Fırkası", *Memleket*, nr. 159, 20 Temmuz 1919, s. 2.

71 "Firkaların Dünkü İçtimâ'ı", *Memleket*, nr. 165, 26 Temmuz 1919, s. 1.

72 "Meb'usân İntihâbı Etrafında", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 2873, 17 Ekim 1919, s. 1.

rağmen⁷³ hükümetin seçimlerin yapılacağını resmen ilan edip bir kararname yayımlamasını⁷⁴ takip eden günlerde basında fırkanın seçimlere katılmayacağına dair haberler çıkmıştı⁷⁵. Ancak fırka kesin olarak seçime katılacağını açıklamış⁷⁶ ve seçim hazırlıkları ile mebus adaylarının belirlenmesi konusunda çalışmalara başlamıştı. Bir başka deyişle seçim süresince aktif olarak çalışmalarını sürdürmüştü⁷⁷.

Seçime münferiden iştirak eden fırka, İstanbul'dan on aday çıkarmak istemekteydi. Beşi parti adayı, beşi müstakillerden oluşan fırka adaylarının “müstakil (bağımsız)” olanları arasında Prens Sabahattin de bulunmaktaydı⁷⁸. Prens Sabahattin'in fırka adayı olarak değil de müstakil aday olarak desteklenmesi, fırkanın açıkça Prens Sabahattin yanlısı olarak görülme istememesinin yansımalarından biri olarak görülebilir. Aynı zamanda Prens Sabahattin de zaten fırkanın lideri veya yönlendiricisi konumunda yer almak istemediği için müstakil adaylar arasında yer almak onun için de daha doğru görülmüş olmalıdır.

Fırkanın İstanbul adayları arasında Millî Mücadele yanlısı basının takdirini alan ve onlar tarafından adaylığı desteklenenler de vardı. Örneğin, Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye'nin İstanbul'daki sözcüsü olarak kabul edilen *İleri* ile *Yeni Gün* gazeteleri, eski Konya ve Trabzon valisi, *İleri*'nin de yazarlarından olan Samih Rıfat Bey'in Sulh ve Selâmet tarafından aday gösterilmesini büyük bir takdirle zikretmekteydiler⁷⁹. Heyet-i Temsiliye

73 “Sulh ve Selâmet İntihâbat Encümeni”, *Türk Dünyası*, nr. 2, 22 Ağustos 1919, s. 2.

74 Fatih Mehmet Sancaktar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anayasa, Seçim ve Meclis Tecrübesi (1876-1923)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, s. 167-170.

75 “Hürriyet ve İtilâf ve Sulh ve Selâmet Arasında”, *Alemdar*, nr. 312-1613, 24 Ekim 1919, s. 2.

76 “Sulh ve Selâmet Fırkası”, *Alemdar*, nr. 313-1614, 25 Ekim 1919, s. 1.

77 “İntihâbat Etrafında – Sulh ve Selâmet Fırkası”, *Tarık*, nr. 84, 17 Ekim 1919, s. 2.; “Sulh ve Selâmet Fırkası Namzedleri”, *İkdam*, nr. 8149, 19 Ekim 1919, s. 1.; Selahaddin Adil, “İntihâbat ve Firkalarımız”, *Tarık*, nr. 88, 21 Ekim 1919, s. 1.; “Sulh ve Selâmet Fırkası Arasında”, *Alemdar*, nr. 351-1651, 2 Aralık 1919, s. 1.

78 “Sulh ve Selâmet'in İstanbul Namzedleri”, *İkdam*, nr. 8153, 23 Ekim 1919, s. 1.; “İstanbul'da İntihâbat Fa'aliyetleri”, *İkdam*, nr. 8192, 2 Aralık 1919, s. 1.; “İntihâbat Fa'aliyetleri Etrafında”, *Alemdar*, nr. 352-1652, 3 Aralık 1919, s. 1.; “Sulh ve Selâmet Fırkası'nın Beyannâmesi”, *İkdam*, nr. 8193, 3 Aralık 1919, s. 1.; “İntihâbat Etrafında – Sulh ve Selâmet Fırkası'nın Namzedleri”, *Sabah*, nr. 10793, 3 Aralık 1919, s. 2.; “Sulh ve Selâmet'in İstanbul Namzedleri”, *Tasvir-i Efkâr*, nr. 2920, 3 Aralık 1919, s. 1.; “İntihâbat Hitâm Buluyor”, *Vakit*, nr. 746, 3 Aralık 1919, s. 1.; “Sulh ve Selâmet Namzedleri”, *Yeni Gün*, nr. 257, 3 Aralık 1919, s. 2. Fırkanın İstanbul adayları olarak belirlenen on isim şu şekildeydi:

Fırkaya mensub olan namzedler:

- Fırka Kâtib-i Umûmîsi Harbiye Nâzır-ı Esbâkı Ferid Paşa
- Ulemâdan Ahmed Fazil Efendi
- Erkân-ı Harbiye Mirlivalığından Mütেকaid Sermed Paşa
- Konya Vali-i Esbâkı Samih Rıfat Bey
- Ticaret ve Ziraat Nazır-ı Esbâkı Kâmil Paşazâde Abdullah Bey

Müstakillerden namzedler:

- Lütfi Fikri Bey
- Maarif Nazır-ı Said Bey
- Prens Sabahaddin Bey
- Hüdâvendigâr Valisi Hazım Bey
- Süferâ-yı Saltanat-ı Seniyye'den Safâ Bey

79 “Samih Rıfat Bey'in Meb'usluğu”, *İleri*, nr. 684, 4 Aralık 1919, s. 4.; “İki Namzed”, *Yeni Gün*, nr. 259, 5 Aralık 1919, s. 1.

tarafından İstanbul seçimlerini kontrolde tutmak amacıyla İstanbul'a gönderilmiş olan Kara Vasıf Bey de Mustafa Kemal Paşa'ya 6 Kasım tarihinde yolladığı bir şifrede, "Sulh ve Selâmet'i tamamen kazandık" demektedir⁸⁰. Hatta Prens Sabahattin'in mebusluğunun, Heyet-i Temsiliye tarafından da gündeme getirildiği anlaşılmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Paşa'ya yazdığı bir telde, Kuva-yı Milliye taraftarı olan Prens Sabahattin'in mebusluğu hakkında kendisiyle görüşüldüğünü ifade etmekteydi⁸¹.

Neticede fırka tek başına İstanbul ve farklı bölgelerde gösterdiği adaylarla seçime dâhil olmuştu⁸². İstanbul adaylarından kazanan bulunmamakla birlikte Amasya'dan İsmail Hakkı Paşa ile Kırkkilise'den Mustafa Arif Bey Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası mebusları olarak Meclis-i Mebusan'a seçilmişlerdi. Diğer fırkaların hepsi çeşitli ittifak veya gruplarla seçime dâhil oldukları için, Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası iki mebusuyla mecliste kendi adına mebus bulunduran ve doğrudan kendisini temsil eden tek fırka olmuştu⁸³.

Fırkanın Sonu ve Değerlendirme

16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un resmen işgali sonrası Meclis'in kendini feshetmesiyle birlikte diğer fırkalar gibi Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası da faaliyetini durdurmuştu. İstanbul Hükümeti'ne bağlı Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin, Meclis'in dağılması sonrasına ait fakat tam tarihi belli olmayan bir raporunda da fırka "tatil-i faaliyette" kaydıyla zikredilmektedir⁸⁴. Fırkanın meclisteki iki mebusundan ne İsmail Hakkı Paşa ne de Mustafa Arif Bey Ankara'ya geçen mebuslardandı. Özellikle İsmail Hakkı Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile arasının iyi olmadığı, 1923 seçimlerinde mebus aday olmak için teşebbüste bulunsa da başarılı olamadığı bilinmektedir.

Diğer taraftan fırkanın 1921 yılı başlarında İstanbul'da yeniden siyasi faaliyetlerine başladığı görülmektedir. Bu dönemde fırka başkanlığını üstlenen Ferit Paşa, gazetelere verdiği bir beyânatta faaliyetlerine yeniden başladıklarını duyurmuştu. Paşa, fırkanın "icâb-ı hâle tevfikân terk ettiği faaliyetine yeniden başladığını" bildirmiş ve ülkenin durumu kötü görünse de gelecekte ümitli olduklarını söylemişti. Ülkede otuza yakın fırka olduğunu ancak bunların hiçbirisinin vatan için faydalı olmadığını belirten Ferit Paşa, siyasi görüş ayrılıkları ve şahsi menfaatlerin ülkede tüm unsurların cesaretini kırdığı görüşündeydi. Kendilerinin önceden beri sürdürdükleri, siyasi programları bir kenara bırakıp ülkeyi mevcut durumundan çıkarmaya çalışma prensibine bağlı kalacaklarını, bu görüş doğrultusunda mevcut hükümeti

80 Kara Vasıf Bey'in "Sulh ve Selâmet'i tamamen kazandık demektir. Milli Türk kezâ bizim, Milli Ahrar'ı yıkıyoruz. Milli Kongre yola gelecek" şeklindeki sözlerini Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta "vâhi (boş) şeyler" olarak değerlendirmekteydi. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, s. 163.

81 Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 299.

82 Fırkanın farklı şehirlerdeki örgütlenmesi ve seçim sürecindeki teşkilatları hakkında çeşitli emniyet raporları için bkz. BOA. Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi (DH.EUM.AYŞ.) nr. 18/26; 18/75; 19/76; 20/3.

83 Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 260-261.

84 BOA. Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti 5. Şube (DH.EUM. 5. Şb.) nr. 79/30 lef 4.

desteklediklerini ifade ediyordu⁸⁵. Bu durum fırkanın Ankara'ya karşı yeniden İstanbul merkezli bir politik tavra girmiş olduğunu göstermektedir. Bu ilginç duruma, Ferit Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile önceki çatışma durumunun düzelmeyerek devam etmesinin neden olduğu da söylenebilir.

Fırkayla ilgili ilginç noktalardan birisi de döneme dair kaleme alınan hatıralarda fırkadan neredeyse hiç bahsedilmemesidir. Örneğin Câmi (Baykurt) Bey, Selâmet-i Osmâniyye Fırkası'nın kurucularından olmasına ve cemiyet ile fırkanın birleşmesi sonrası da yeni fırka çalışmalarında yer almasına rağmen hatıralarında fırkadan hiç bahsetmez. Kendisi sonradan Milli Ahrar Fırkasının kurucuları arasında yer almıştır ve ağırlıklı olarak bu fırkadaki çalışmalarını anlatır⁸⁶. Benzer şekilde Ahmed Bedevî Kuran da sadece fırkanın adını zikretmekle yetinir. Fırkanın kuruluşunda ve faaliyetlerinde Prens Sabahattin'in etkisi açık ve Kuran da radikal sayılabilecek derecede Prens Sabahattin yanlısı olmasına rağmen, fırkayı – kuruluş bilgilerini de karıştırarak - sadece Ferit Paşa'nın temsil ettiği bir siyasi hareket olarak tanımlar⁸⁷. Özellikle Kuran'ın tavrını fırka içinde farklı unsurların mücadelesinin yansıması olarak görmek doğru olacaktır. Fırkayı, Ferit Paşa'nın temsil ettiği bir siyasi hareket şeklinde tanımlaması da fırkanın geçirdiği fikrî dönüşümün işaretidir.

Fırka kurulduğu dönemde daha açık bir şekilde Prens Sabahattin yanlısıdır. Gerek sözcüsü gerekse destekçisi konumunda olan gazetelerin Prens Sabahattin yanlısı görüşleri de fırkadaki siyasi tavrın anlaşılmasını sağlayan etkenlerdendir. *Söz, Yeni İstanbul, Tarik, Hukuk-ı Beşer* ile *Sulh ve Selâmet* gazetelerinin tamamı açıkça Prens Sabahattin taraftarı olduklarını zikreden gazetelerdi ve hepsi de Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye'yi gerek sözcü gerekse fırka yanlısı konumunda desteklemişlerdi. Diğer taraftan fırka içerisinde farklı görüşlerden kişilerin de olduğu, dönem dönem kendi aralarında yaşanan çeşitli tartışmalardan anlaşılmaktadır. Fakat bu durum da Prens Sabahattin yanlılarının fırkada esas güçlü ekibi oluşturduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Ancak öyle anlaşılmaktadır ki Ankara'daki Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonraki süreçten itibaren fırka bu çizgiden daha açık bir şekilde kopmuştur. Zira Prens Sabahattin'in kendisi ve destekçileri Ankara Hükümeti'nin yanında yer almışlar; buna karşılık Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkasının mebusları Ankara'ya dâhil olmadıkları gibi fırka da İstanbul'da siyasi çalışmalarını sürdürmeye çalışmıştır.

85 “Sulh ve Selâmet Fırkası Re’isinin Beyânâtı”, *İkdam*, nr. 8577, 27 Ocak 1921, s. 3.

86 Erdal Yılmaz, *Dört Devirde Bir Muhalif: Abdülkadir Câmi Baykurt (1877-1949) (Mütareke Dönemi Hatıraları ile Birlikte)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 67-68, 96.

87 “... Topçu livası Ferid Paşa'nın temsil ettiği Sulh ve Selâmet Fırkası da üye toplamaya başlamıştı. Bu ad, daha Umumi Harp içinde Ankara'da sürgün bulunan Satvet Lütfi ve arkadaşları Şehsüvarzade Hacı Bey, Hoca Müfîd Efendi ve Mustafa Kemal beyler tarafından gizli olarak kurulan bir teşkilata aitti. Yeni kurulan fırka Sulh ve Selâmet adını gereksiz olarak almıştı. Bir de Amasya Milletvekili İsmail Hakkı Paşa ile Hoca Fazıl Efendi, Hüseyin Hicabi Bey ve daha birkaç kişinin girişimiyle oluşan ve 1334 senesinde 49 maddelik bir program yayımlayan Selâmet-i Osmâniyye Fırkası ortaya çıkmıştı ...”, Ahmed Bedevî Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000, s. 456.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dâhiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ.) nr. 4/4.

BOA., Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Asayış Kalemi (DH.EUM.AYŞ), nr. 18/26; 18/75; 19/76; 20/3.

BOA., Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti 5. Şube (DH.EUM. 5. Şb.) nr. 79/30.

BOA., Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyeti Müdüriyeti 6. Şube (DH.EUM. 6. Şb.) nr. 53/78.

Gazeteler

Alemdar

Âtî

Hâdisât

Haftalık Gazete

İkdam

İleri

İstiklal

Köylü

Memleket

Muvakkit

Peyâm

Sabah

Söz

Sulh ve Selâmet

Tarik

Tasvir-i Efkâr

Türk Dünyası

Türkçe İstanbul

Vakit

Yeni Gün (Eski Gün)

Yeni İstanbul

Zaman

Kitaplar ve Makaleler

- AHMET İZZET PAŞA, *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri: Feryadım*, II. Cilt, (Yayına Hazırlayanlar: Süheyl İzzet Furgaç – Yüksel Kanar), Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.
- ALKAN, Mehmet Ö., “Selamet-i Osmaniye Fırkası Beyannamesi, Programı ve Nizamname-i Dahilisi”, *Toplumsal Tarih*, Cilt: 7, Sayı: 38, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 43-47.
- ARIKAN, Zeki, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918 – 8 Eylül 1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1989.
- BALİ, Rıfat N., *Satvet Lütfi Tozan: Büyük Bir Maceraperest, Koleksiyoner, Hayırsever*, Libra Kitap, İstanbul, 2018.
- BERBER, Engin, *Sanclı Yıllar: İzmir 1918-1922 – Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997.
- EGE, Nezahet Nurettin, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaaları*, Güneş Neşriyatı, İstanbul, 1977.
- GAZİ MUSTAFA KEMAL, *Nutuk*, Türk Tayyare Cemiyeti Yayını, Ankara, 1927.
- GÖZTEPE, Tarık Mümtaz, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1994.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, *İstanbul Türklüğünün Muhafazası: İstanbul'un Kimlik ve Güvenlik Endişesi (1918-1941)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2021.
- KARAY, Refik Halid, *Minelbab İlelmihrab*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2015.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur – AKAN, Aysun, *Mütareke ve Milli Mücadele Basını: Direniş ile Teslimiyetin Sözcüleri ve “Mahşer”in 100 Atlısı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019.
- KURAN, Ahmed Bedevî, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.
- ÖZALP, Ömer Hakan, “Siyaset Dehlizlerinde Kaybolmuş Bir Asker: Manavoğlu Nevres Bey”, *Müteferrika – Kitabiyat Dergisi*, Sayı: 18, İstanbul 2000, s. 55-86.
- REYHAN, Cenk, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri: Prens Sabahaddin (1877-1948)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008.
- SANCAKTAR, Fatih Mehmet, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anayasa, Seçim ve Meclis Tecrübesi (1876-1923)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2021.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt: II - Mütareke Dönemi 1918-1922*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.
- TÜTENGİL, Cavit Orhan, *Prens Sabahattin*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1954.
- YILMAZ, Erdal, *Dört Devirde Bir Muhalif: Abdülkadir Câmi Baykurt (1877-1949) (Mütareke Dönemi Hatıraları ile Birlikte)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.
- Vatan Uğrunda Yahut Yıldız Mahkemesi: Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa'nın Hatıraları*, (Yay. Haz. Orhan Sakin), Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2014.

The Lost Circassia and the Found Circassians: Caucasian Migration to the Ottoman Empire

Kayıp Çerkesya ve Bulunan Çerkesler: Osmanlı İmparatorluğu'na Kafkas Göçü

Veronika TSİBENKO¹

ABSTRACT

The article deals with the history of pan-Caucasian (Circassian) nation-building in the context of international relations, which helps to provide a new look at the migration from the North Caucasus to the Ottoman Empire in the 19th century. The author analyses a wide range of materials including archival documents, historiographical works, and the British and French press to show that subjectification of the Caucasus in the international arena and Circassian nation-building were the real triggers of migration. The success of Western (primarily British) diplomacy can be seen in the formulation of the Circassian question and the emergence of a pan-Caucasian national project. However, Russia's military advancement in the Caucasus, and the difference between British and French foreign policy strategies halted the nation-building process. Besides, the efforts of nation-builders were not enough to unite North Caucasians, due to such obstacles as the lack of experience of common statehood, and linguistic and ethnic diversity. Thus, migration was the result of the failure of the British Circassian nation-building project, and it summed up the long period of subjectification of the North Caucasus in the international arena in the 19th century.

Keywords: Ottoman History, Caucasus, Circassian Question, Caucasian Migration, International Relations

ÖZ

Bu araştırma 19. yüzyılda Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na göçen yeni bir bakış sağlamaya yardımcı olan pan-Kafkas (Çerkes) ulus inşasının tarihini uluslararası ilişkiler bağlamında ele almaktadır. Yazar, Kafkasya'nın uluslararası arenada özneleştirilmesinin ve Çerkes ulus inşasının göçün gerçek sebepleri olduğunu göstermek için arşiv belgeleri, tarih yazımı eserleri, İngiliz ve Fransız basını gibi çok çeşitli materyalleri analiz ediyor. Batı (öncelikle İngiliz) diplomasisinin başarısı, Çerkes sorununun formüle edilmesinde ve bir pan-Kafkasya ulusal projesinin ortaya çıkışında görülebilir. Bununla birlikte, Rusya'nın Kafkasya'daki askeri ilerlemesi ve İngiliz ve Fransız dış politika stratejileri arasındaki fark, ulus oluşturma sürecinin duraklamasına neden oldu. Ayrıca, ulus kurucuların çabaları, ortak devletçilik deneyimi eksikliği,

¹Corresponding author/Sorumlu yazar:

Veronika Tsibenko (Assoc. Prof. Dr.),
Southern Federal University, Centre for
Interdisciplinary Studies in the Humanities,
Rostov-on-Don, Russia
E-mail: tsibenkovv@yandex.ru
ORCID: 0000-0001-5755-1231

Submitted/Başvuru: 31.12.2021

Revision Requested/Revizyon Talebi:
12.05.2022

Last Revision Received/Son Revizyon:
29.05.2022

Accepted/Kabul: 30.05.2022

Citation/Atıf: Tsibenko, Veronika. "The Lost Circassia and the Found Circassians: Caucasian Migration to the Ottoman Empire" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 1 (2022): 405-431.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1051776>

dilsel ve etnik çeşitlilik gibi engeller nedeniyle Kuzey Kafkasyalıları birleştirmek için yeterli olmadı. Dolayısıyla göç, İngiltere tarafından gerçekleştirilen Çerkes ulus inşası projesinin başarısızlığının bir sonucu oldu ve 19. yüzyılda Kuzey Kafkasya'nın uluslararası arenada uzun süren özneleştirilmesi sürecini özetledi.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Tarihi, Kafkasya, Çerkes Meselesi, Kafkas Göçü, Uluslararası İlişkileri

1. Introduction

Over a period of centuries, the Ottoman Empire and the peoples of the Caucasus developed a complex relationship that included military-political and economic relations based on a well-developed trade system. The key element of the latter was the slave trade, in which the Ottomans succeeded the Genoese, who had been exporting “live goods” from the Caucasus since the 13th century. The slave trade formed kinship ties between the Caucasian nobility and representatives of the Sultan’s court to whose harems Caucasian women were sold. This in turn supported the second widespread use of Caucasian slaves – military service, in which Caucasians with kinship ties in harems of Ottoman political elites received additional opportunities to build successful military and political careers in the Middle East. Moreover, since the 19th century, Ottoman sultans not only married Caucasian women, but also had Caucasian mothers.

The first instances of the term “Circassian” were recorded in the 13th century. To explain this, scholars offer Turkic, Iranian, Greek, and Italian origins. Originally only the population of the North-Western Caucasus were called Circassians, but in the 16th-17th centuries all mountain tribes of the North Caucasus that led similar lifestyles started to be perceived as Circassian. The term, as it can be seen, in the beginning had a geographical and social meaning, and it is in this sense that it began to be used in the Ottoman Empire.

The main mass influx of Caucasians into the Ottoman Empire came in the 19th century after the completion of the Russian conquest of the Caucasus, when up to two-thirds of the population left their homeland. By the final stage of Russia’s military activity in the Caucasus, the Ottoman Empire provided the Caucasians with a well-known migration route, a network of blood kinship, and cultural orientation. This was because the religious factor began to play an important role in the 19th century in the North Caucasus, turning Ottoman territories into lands of Islam and the Ottoman sultan into a religious leader (caliph) for Caucasian Muslims. Due to all these reasons a very large part of the North Caucasian population decided to migrate to the Ottoman Empire.

Nevertheless, there is another underestimated factor fundamental to Caucasians’ decision to immigrate. This factor lies in the nation building process launched by nation builders of predominantly Western origin, who were also key players in national movements in the Balkans, the Arab provinces and other parts of the Ottoman Empire. I want to highlight that the use of modern, for that time, nation-building techniques in the Caucasus was aimed at the subjectification of the Caucasus in international relations being an instrument of British foreign policy.

In this regard, the main purpose of this study is to examine the history of Circassian nation-building in the context of international relations and to identify its role in the migration of Caucasians to the Ottoman Empire. I will use extensive literature in English, German, French, Russian, and Turkish languages about the history of the North Caucasus. Although there is

a research tradition of studying national struggle and national resistance in the Caucasus¹, it has been predominantly apologetic and/or ethnocentric and needs to be revised in order to understand the underlying processes that took place in the Caucasus. The British Empire's involvement in Caucasian affairs has been sufficiently well studied. However, nation building in itself in the North Caucasus in the 19th century in the context of international relations has not yet been an object of separate scientific research.

2. Methods

As I have previously stated, Circassian nation-building and Caucasian migration to the Ottoman Empire were initially conditioned by conflicts in the international arena. I support this thesis through a set of international treaties relating to the Caucasus. All texts of international treaties have been used in the Russian-language version. Since the arguments of the parties are important for international relations, I also make use of Russian and Ottoman historiographical works of the 18th and 19th centuries to substantiate the positions of the Russian and Ottoman empires with regard to the North Caucasus. I also show these positions on the basis of Russian and Ottoman archival documents. To reveal the specifics of British foreign policy on the Caucasian issue, I use records of debates in the British Parliament, Russian consular reports, and historical descriptions belonging to contemporaries of the events.

To study nation-building in the North Caucasus, I examined materials published by the nation-builders themselves – thematic books and newspaper articles. Because societies in the 19th century began to exert a strong influence on politics and vice versa, the press became an important source and tool of nation-building. A systematic analysis of British (including Irish, Scottish, and Welsh) and French newspapers of the 19th century provides a picture of the formation of public opinion on the Caucasian issue and reflects the positions of both the authorities and the opposition in Britain and France. I have used electronic press archives to access newspaper articles – “The British Newspaper Archive” (Great Britain, britishnewspaperarchive.co.uk) and “Retro News” (France, retronews.fr). “The British Newspaper Archive” provides access to the British Library's press collection from 1700 to the present, and “Retro News” provides access to 1,500 periodicals published in France from 1631 to 1950.

1 See: John Baddeley, *The Russian conquest of the Caucasus*, (London, New-York, Bombay, Calcuta: Longmans, Green and Co, 1908); Peter Brock, “The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy”, *The English Historical Review*, 71/280 (1956), 401-427; Willis Brooks, “The Politics of the Conquest of the Caucasus, 1855-1864”, *Nationalities Papers*, 24/4 (1996), 649-660; Moshe Gammer, *Russian Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, (London: Frank Cass, 1994); Paul B. Henze, “Fire and Sword in the Caucasus: The 19th Century Resistance of the North Caucasian Mountaineers”, *Central Asian Survey*, 2 (1983), 5-44; Kadir I. Natho, *Circassian History*, (Wayne-New Jersey: Xlibris Corporation, 2009).

3. Russian and Ottoman Points of View Concerning the Legal Status of the North Caucasus

The North Caucasus, or Circassia, was not a subject of international relations, including the interaction with the Ottoman Empire, for an obvious reason: the lack of statehood, for which no conditions were prepared. By the 19th century, the North Caucasus was still a mosaic border and contact zone between the Russian, Ottoman, and Persian Empires, populated by multilingual (mostly unwritten) ethnic groups with a pronounced tribal structure.

Due to its advancement to the Caspian Sea under the Tsar Ivan IV, Russia came into permanent contact with the North Caucasians as early as the 16th century. Russian tsars had been receiving petitions for allegiance and help against the Crimean khans and Ottoman troops from the population of the North-Western Caucasus since the 1550s.² Based on these petitions and the military and political support provided in the 17th century, the Russian titlature of the Russian tsars included the wording about the lord and sovereign of “the Iberian land, the tsars of Kartalin and Georgia, and the Kabardian land, the Cherkassy and Mountain princes”³.

However, the North Caucasians were equally taking oaths and receiving status gifts from the sultans of the Ottoman Empire, which dominated the Caucasus from the middle of the 15th century. The Ottomans justified their claim to the North Caucasian territories by subordination of Circassians to the Crimean khans⁴ who, since 1475, were vassal dependents of the Sultan⁵. Crimean historian Abdulgaffar Qirimi stated that by the beginning of the 18th century, Circassians had been in a subordinate state under the rule of the Crimean state for three hundred years⁶. As the secretary of one of the Crimean khans Ibrahim bin Ali Kefeli pointed out in the 18th century, the Circassian lands, which stretched from the Caspian Sea to the Black Sea had been given by Genghis Khan to his son Jochi⁷.

Another line of Ottoman historiography talks about the transition of vassalage from the Genoese to the Ottomans on the basis of the capture of Constantinople in 1453 that cut off the Black Sea routes to the Genoese colonies, and then a military campaign in 1479 by Cezeri Kasım Pasha to the Circassian region, accompanied by the capture of Anapa and Kuban. Mentions of this campaign can be found in works of the contemporaries of the events: the

2 Ekaterina N. Kusheva, *Narody Severnogo Kavkaza i ikh svyazi s Rossiei (vtoraya polovina XVI – 30-e gody XVII veka)* (Moscow.: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1963), 198-207.

3 References about Georgian, Circassian and Kabardian lands in the Russian official titlature begin with Tsar Mikhail Feodorovich Romanov. See: Galina V. Talina, “Titul pravoslavnogo samodержzhtsa Moskovskogo tsarstva tret'ei chetverti XVII veka”, *Voprosy istorii*, 6 (2013), 167-172.

4 This is confirmed by the large number of references to the Circassians in the Ottoman act books with registers of Crimean possessions (Güney Kırım Tapu Defteri). See: *Osmanskii reestr zemel'nykh vladenii Yuzhnogo Kryma 1680-kh godov*. Is. 1, ed. by A.V. Efimov (Moscow: Institut Naslediya, 2020).

5 Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1976), 36.

6 Abdulgaffar Kyrymi. *Umdet al-akhbar*. Vol. 1: Transkriptsiya, faksimile. Is. 1. (Kazan: Institut istorii im. Sh.Mardzhani AN RT, 2014), 294-b.

7 Ibrahim bin Ali Kefeli, *Tevârih-i Tatar ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ölkeleri'nindir* (Pazarcık), 23, 25-27.

Grand Vizier of the Ottoman Empire Karamani Mehmed Pasha⁸ and the Ottoman historian Ibn Kemal (Kemalpashazade), who described it in detail.⁹

In turn, the 19th-century Ottoman historian Ahmet Cevdet Pasha specified that Kabardins and other Circassian tribes served the Sultans and were handed over to the Crimean Giray dynasty by Bayazid II in response to a request to that effect.¹⁰ As Bilge points out with reference to Ottoman archival documents, before Bayazid, the Circassians constituted a cavalry regiment in Rumelia (the so-called Circassian sipahi), but the sultan gave the Circassian tribes into the service of Mengli Giray in 1484 in gratitude for his assistance in the successful siege of the Moldavian fortress of Akkerman. As a result, the Circassians had to pay an annual tribute to Crimean Khans and provide mounted warriors for their campaigns.¹¹

4. International Treaties on the North Caucasus

The Russian-Ottoman rivalry in the North Caucasus began in the 16th century. This was self-added to the regional Ottoman-Persian confrontation and came to the foreground in the 18th and 19th centuries, having turned the Caucasus into an arena of the Ottoman-Russian confrontation. The issue of statehood of the North Caucasian territories was settled during the wars between the Russian, Ottoman, and Persian Empires and was fixed by international treaties.

The Russian-Ottoman military rivalry led to the recognition by both sides of the “free” status of the Greater and Lesser Kabarda and their transformation into a “barrier” between the empires according to the Belgrade Peace Treaty of 1739.¹² Then the Treaty of Küçük Kaynarca of 1774 consolidated the right of the Crimean khans to determine the ownership of Kabarda¹³.

This decision becomes understandable in view of the Karasubazar Treaty signed between the Russian Empire and the Crimean Khanate two years earlier, the third condition of which recognized the Russian ownership over the Greater and Lesser Kabarda.¹⁴ Thus, the Ottoman Empire agreed with the Crimean khans’ right to the already completed cession of the Circassian territories to Russia, after which the inter-imperial border passed along the Kuban River.

After the loss of Crimea, the territories of Circassia (Cherkezistan in Ottoman tradition) became much more important to the Ottoman Empire. As Eshba notes, after the solution of the painful Crimean problem, both Saint Petersburg and Istanbul sought to use the peoples inhabiting the eastern coast of the Black Sea for their political and strategic

8 Mükrimin Halil (Yinanç), “Millî Tarihimize Dair Eski Bir Vesika”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 3/80 (1340/1924), 154.

9 İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman: VII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon)* (Ankara: TTK Yayınları, 1954), 126b, 127a.

10 Cevdet Pasha, “Opisanie sobytii v Gruzii i Cherkessii po otnosheniyu k Ottomanskoi imperii ot 1192 goda po 1202 god khidzhry (1775 – 1784)”, *Russkii arkhiv*, 3/3 (1888), 373.

11 Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)* (İstanbul: Kitabevi, 2012), 63.

12 *Dogovory Rossii s Vostokom politicheskoe i torgovye*, 19.

13 *Ibid.*, 35.

14 *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda. 1770-1774. S 1649 po 12 dekabrya 1825 g.* Vol. XIX (Saint-Petersburg: Tip. 2-go Otd-niya Sobstv. ee imperat. velichestva kantselyarii, 1830), 710.

purposes, which led to the new “Circassian” problem coming to the fore instead of the old “Crimean” one.¹⁵

The Ottoman sultans considering the Circassians outside the Kabarda as their subjects, and demanded that they participate in hostilities on the side of the Ottoman Empire. In peacetime, in contrast, the sultans demanded that they refrain from raids on Russian territory in order not to strain Russian-Ottoman relations.¹⁶ Circassian military raids on Russian territories in the 18th-19th centuries repeatedly caused official Russian claims to Ottoman territories, and the Belgrade Peace Treaty gave both empires the right to punish the Circassians if they raided them.

The Russian military advance in the North Caucasus in the 19th century was determined by political and geostrategic as well as economic reasons and was accompanied by the signing of a number of international agreements. With the recognition of the protection and supreme power of Russia over Eastern Georgia by the Treaty of Georgievsk in 1783 and the subsequent annexation of these territories to Russia in 1801, the conquest of the Northern Caucasus had become of paramount importance for the Russian Empire. The Treaties of Gulistan (1813) and Turkmanchay (1828) with the Persian Empire consolidated Russia’s ownership not only of the territory of the South Caucasus but also of Dagestan.

According to the Treaty of Adrianople (Edirne), which ended the Russian-Ottoman War of 1828-1829, Ottoman Empire lost its territories to the Russian Empire, including vast coastal areas populated by the Circassians under the “perpetual possession” of the Russian Empire. The official motive for this decision was the intention to stop the raids by Caucasian tribes.¹⁷

As Bilge notes, the Treaty of Adrianople ended 375 years of Ottoman rule in the Caucasus and it was a significant loss to the Ottoman Empire, which regarded the Caucasian peoples as a source of strength and reliability against Russia and Iran. Moreover, according to the historian, Russia gained a dominant position in the Black Sea. This led to the beginning of the “Great Game” in Eurasia, which continues to the present.¹⁸

From the second quarter of the 19th century, the Russian Empire’s use of the Black Sea became the key theme of Russian-Ottoman relations, also entering the foreign policy agenda of the great powers and bringing fear, due to Russia’s strengthening in the international arena. The greatest tension happened when Russia used its naval fleet to support the Ottoman Sultan against his rebellious Egyptian vassal, Mehmed Ali Pasha in 1833, while the Black Sea squadron was stationed on the Bosphorus.

Of particular concern to the great powers was the signing of the Treaty of Hünkâr İskelesi, with a secret clause in which the Ottoman Empire would undertake to close the Dardanelles

15 Elana D. Eshba, 2014. “Cherkesskii faktor v sisteme mezhdunarodnykh otnoshenii na Kavkaze v XIX – nachale XXI vv.”. (PhD diss., Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences, 2014), 51.

16 Zübeyde Güneş-Yağcı, “Osmanlı Devleti’nin Kuzey Kafkasya Siyaseti: Çerkeslerden Bağlılık Senedi Alınması”, *Karadeniz*, 2 (2009), 106.

17 *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Ot № 2575 do 3398*. Vol. IV (Saint-Petersburg: Tip. 2-go Otd-niya Sobstv. ee imperat. velichestva kantselyarii, 1829), 624-625.

18 Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, 357.

Strait in case of hostilities from the warships of third powers.¹⁹ In fact, this clause ensured Russia's invulnerability in the Black Sea in the event of an attack by any non-Black Sea state.

The treaty, which caused official notes of protest and threats from the great powers, was not renewed after its expiration. It was replaced by The London Convention of 1840, which was signed by the Russian Empire, Great Britain, Austria, Prussia, and the Ottoman Empire. This treaty replaced the old one and established a temporary international protectorate over Istanbul and the straits, which in turn were closed to warships of all the powers.²⁰ These provisions became permanent under the London Convention of 1841.²¹

The Paris Peace Treaty of 1856 ended the Crimean War, and it was the culmination of the confrontation between Russia and the great powers in the Black Sea region. It declared the Black Sea neutral, prohibiting the presence of military vessels in it in peacetime and obliging the Ottoman and Russian empires to destroy their naval arsenals on the Black Sea shores and not to build new ones.

5. British Foreign Policy Strategy and the Formation of the Circassian Question

In the 19th century, under British coordination, which saw Russia's expansion into the Black Sea as a direct threat to its colonial interests in the Middle East, Central Asia, and India, the so-called Circassian question, as a question of the international political status of North Caucasian territorial-political entities, became an integral part of the international agenda.

It was from this moment on that the strategy of constructing the political subjectness of the North Caucasus (in other words, subjectification), according to the model previously applied in the Balkans, became one of the main elements of British foreign policy strategy. The hostilities of the North Caucasians against Russia were characterized by British politicians and political writers (as well as travelers, diplomats, journalists, and intelligence officers who visited the region personally) as a struggle against subjugation by Russia and a "modern struggle for liberty."²²

Great Britain made efforts to transform the raid system into an organized war against Russia with pronounced political goals, carrying out a general mobilization of the Circassians within their own state Circassia.²³ It is known that the plans of Lord Palmerston were either to create a completely independent Circassian (North Caucasus) state, or to place it under the protectorate of the Ottoman Empire with the Sultan as "suzerain", while maintaining British control.²⁴

19 *Dogovory Rossii s Vostokom politicheskie i torgovye*, collected by T. Yuzefovich (Saint-Petersburg, 1869); *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii*, 30-49.

20 Ibid, 95-96.

21 Ibid, 101-103.

22 Rolland, Stewart E. *Circassia: Speech [of Stewart E. Rolland,] [on behalf of the Circassians in their struggle against subjugation by Russia] at a public meeting at Preston held at the Corn Exchange, Preston, October 1, 1862 to receive the deputies from Circassia [in a report of the meeting]* (London: Hardwicke, 1862), 344; Russell Lee, *Stories from Russia, Siberia, Poland and Circassia* (London: T. Nelson and Sons, 1853), 344.

23 Bliev, Mark M., Degoev Vladimir V. *Kavkazskaya voina* (Moscow: Roset, 1994), 455-456.

24 Philip Guedalla, *Palmerston* (London: Hodder and Stoughton, 1937), 315.

British diplomacy focused on the non-recognition of Russian power in the North Caucasus, neither de facto nor de jure, and it was justified by claims of Circassian tribesmen about the illegitimacy of the Ottoman Empire's transfer of Circassian territories that had never belonged to it.²⁵ To counter Russia in the region, the British Empire used a variety of methods, including supporting the North Caucasians with money and weapons,²⁶ sending reconnaissance officers, instructors, and agitators²⁷ to the Caucasus, forming public opinion in support of the Circassian struggle for independence, and applying diplomatic efforts to recognize the independence of Circassia.

In general, Great Britain was guided by the principle of free trade, and it attached great importance in the development of Black Sea trade and carried out various diplomatic experiments.²⁸ These experiments were provocative campaigns of sending commercial vessels with weapons formally unrelated to the government to the Black Sea coast in order to challenge their belonging to the Russian Empire. This raised the question of the international status of Circassia, and at the same time provided Circassians with weapons for armed struggle.²⁹

At the same time, the Ottoman authorities prevented arms deliveries to the Caucasus from their territory outside the periods of the Russian-Ottoman wars. In 1835 an arms delivery ban and relevant instructions were sent to the governor of Trabzon,³⁰ and in the 1940s, "due to the strong friendship that exists between the Ottoman and Russian states,"³¹ the Ottoman authorities' fight against arms smuggling to the Black Sea coast became systematic.³² This course was again confirmed in 1857 at a special government meeting.³³

The British embassy in Istanbul became a center of coordination of the emerging Circassian national movement, and meetings of British emissaries with Circassians were also held in the Black Sea region of the Ottoman Empire, where Circassians had their representatives.³⁴ As a

25 *Akty, sobrannyye Kavkazskoi arkheograficheskoi komissiei*. Vol. 9. Kavkaz i Zakavkaz'e za vremya upravleniya generala-ad'yutanta generala ot infanterii Evgeniya Aleksandrovicha Golovina, 1837-1842; Kavkaz i Zakavkaz'e za vremya upravleniya generala ot infanterii Aleksandra Ivanovicha Neidgardta, 1842-1844 (Tiflis: Tip. gl. upr. Namestnika Kavk., 1884), 455.

26 Russian State Navy Archive (RGAVMF) 1071. 1/33, 27r; RGAVMF 243, 1/6749, 1-1 rev. Great Britain also carried out the plans in the 1930s to collect Circassian cavalry and later supported the creation of the Polish legion. See: Abdullah Temizkan, "Lehistanlıların İstanbul'da Lobi Faaliyetleri ve Kafkasya'ya Lejyon Gönderme Girişimleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 28 (2010), 363-393.

27 Thus, David Urquhart (1834), John Longworth, and James Stanislaus Bell (1837-1839) were sent to Circassia bypassing Russian customs regulations.

28 Vladimir V. Degoev, *Bol'shaya igra na Kavkaze: istoriya i sovremennost'*. *Stat'i, ocherki, esse* (Moscow: SPSL-Russkaya panorama, 2003), 133.

29 These activities attracted close attention and protests from the Russian side. See: RGAVMF 1071, 1/33, 27. Great Britain sent its ships to the Russian Black Sea coast from 1832. The most famous was the incident with the merchant ship "Vixen" in 1836, which almost provoked the Russo-English war and led to the discrediting of Palmerston and the removal of Urquhart from the diplomatic service.

30 Baturay Özbek (Yediç), *Çerkes Tarihi Kronolojisi* (Ankara: Kafdağı Yayınları, 1991), 61.

31 The Ottoman Archives of the Prime Ministry (BOA). Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı (A.MKT) 54/34.

32 BOA, A.MKT, 121/52.

33 BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 9/366.

34 Özbek (Yediç), *Çerkes Tarihi Kronolojisi*, 58.

“recruitment base,” the British embassy used Polish emigrants, who had been regularly sent to the Ottoman capital and the Caucasus since the Polish uprising of 1830-1831.³⁵ At the same time, the Ottoman authorities, apart from the time of the Crimean War, prevented Poles from entering the Caucasus, calling it their “duty of friendship” toward Russia.³⁶

6. British Nation-building Technologies in the Caucasus

The main conductor of British policy in the Caucasus and the actual inventor of the Circassian question was David Urquhart (1805-1877), a protégé of the founder and head of the newly created British secret service, Jeremiah Bentham.³⁷ From 1831 Urquhart became an employee of the Trade Mission, and in 1835 was appointed secretary of the British Embassy in Istanbul. From the same year Urquhart began to publish a weekly magazine “Portfolio”, where information support for the Circassian question was carried out.

Among other things, “Portfolio” published a declaration of independence of the Circassians.³⁸ In a letter published in the same issue, Urquhart urged all North Caucasians from the Black Sea to the Caspian Sea to declare themselves as Circassians within the state of Circassia. Urquhart emphasized that the information coming from England would soon make them a people and a nation which was respected by themselves and others.³⁹ Urquhart carried out national agitation in the Caucasus as well, telling the North Caucasians about the need for political unification into a single nation,⁴⁰ forcing national assemblies and even designing a national flag (sancak şerif) for them⁴¹.

Through these documents, prepared under the guidance of British agents, Britain tried to present Circassia as a subject of international relations and took on intermediary functions as an arbitrator in the regulation of the Russian-Circassian conflict.⁴² Forced subjectification of Circassia was also manifested in the fact that British emissaries recommended that Circassians

35 Vladimir V. Degoev, *Kavkaz i velikie derzhavy 1829-1864 gg. Politika, voyna, diplomatiya* (Moscow: Rubezhi XXI, 2009), 64-65.

36 BOA. A.MKT. 66/67; Özbek (Yediç), *Çerkes Tarihi Kronolojisi*, 102-103, 147.

37 Joseph Brewda, Linda de Hoyos, “David Urquhart’s holy war”, *Executive Intelligence Review*, 26/36 (1999), 24. The King William IV is also supposed to be the protector of Uquhart. See: Charles Webster, “Urquhart, Ponsonby, and Palmerston”, *The English Historical Review*, 62/244 (1947), 339.

38 In 1834 a similar petition was addressed through Urquhart to William IV; in 1838, 1839, 1843, 1857 to Queen Victoria; in 1862 to the English Parliament; and in 1836 the Circassians sent an appeal to the British Ambassador in Istanbul, Lord Ponsoby, for the introduction of direct trade. See: George H. Bolsover, “Lord Ponsonby and the Eastern Question (1833-1839)”, *The Slavonic and East European Review*, 13/37 (1934), 451; Özbek (Yediç), *Çerkes Tarihi Kronolojisi*, 89; Degoev, *Kavkaz i velikie derzhavy 1829-1864 gg.*, 60.

39 “Extract of a Letter from Constantinople”, *The Portfolio; a Collection and other Documents and Correspondence, Historical, Diplomatic and Commercial*, VI/XLIII (1837), 143, 145.

40 This is described in detail by Bell, who followed the footsteps of Urquhart and collected information from those who had contact with him. See: James Bell, *Journal of a residence in Circassia, during the years 1837, 1838, and 1839*. In 2 vol. London: Edward Moxon, 1840.

41 *The Flag of Circassia: Speech of Mr. Urquhart, Glasgow, May 23, 1838* (London: The Circassian Committee, 1863), 18.

42 Degoev, *Kavkaz i velikie derzhavy 1829-1864 gg.*, 64.

should offer Russia a treaty to turn Kuban into a border between Russia and Circassia in exchange for an end to raids.⁴³

It is important to note that Urquhart fully engaged in public diplomacy both in the Caucasus and in Britain. This was aided by the Foreign Affairs Committees he created in the 1850s as public platforms for working class representatives,⁴⁴ which were used for alternative diplomacy, i.e. creating public pressure on the British government on issues related to British foreign policy towards Russian and Ottoman empires.⁴⁵

In addition, Urquhart positioned himself as a diplomatic representative of the Circassians in England,⁴⁶ organized “ambassadorial” missions of Circassians to European capitals (during such a trip in 1862, such a delegation toured major British cities, speaking about the suffering of the Circassians) and in 1862 created the Circassian Committee in London⁴⁷ as a representative body of the Circassians.⁴⁸ Peter Brock described his efforts toward Circassia, together with the activities of Polish emigrants and the Circassians themselves, with the precise term “private diplomacy”⁴⁹.

There is disagreement among scholars as to whether Urquhart was really the creator of Circassian nationalism or if it was only his wishful thinking. However, the nation-building processes beginning before Urquhart had a different orientation: in the 19th century, the Russian Empire already had a pronounced group solidarity of national or proto-national type among the Kabardins, Abkhazians, Ossetians, and Vainakhs, and a religious (Islamic) and supranational type of unification was simultaneously spreading in the Northeastern Caucasus. Consequently, it was Urquhart who became the creator or conductor of Circassian pan-Caucasian nationalism.

From the age of twenty, Urquhart directly participated in the national liberation war in Greece⁵⁰ and practically knew how modern technologies of national mobilization⁵¹ were applied. That is why he noted as paramount tasks for the Circassians the formation of a unified

43 Bliev, Degoev, *Kavkazskaya voina*, 455-456.

44 Urquhart was engaged in their discovery after leaving the British Parliament, where he had been a member from 1847 to 1852.

45 The committees had 134 representative offices throughout England and published a monthly magazine, the Free Press. See: Charles King, “Imagining Circassia: David Urquhart and the Making of North Caucasus Nationalism”, *Russian Review*, 66/2 (2007), 246; John F. Kutolowski, “English Radicals and the Polish Insurrection of 1863-4”, *The Polish Review*, 11/3 (1966), 56.

46 *The Flag of Circassia*, 1.

47 Vice-Admiral Krabbe, the director of the Naval Ministry, called it “a society for helping the rebellious mountaineers of the Caucasus”. See: RGAVMF 1071, 1/33, 10.

48 Characteristically, the first meeting featured a presentation of high-quality cotton fabrics from Georgia and silk fabrics from Dagestan. The committee demanded free trade and transport communication with Circassia. See: İzzet Aydemir, *Göç. Kuzey Kafkasya’lıların Göç Tarihi* (Ankara: Gelişim Matbaası, 1988), 166-167.

49 Brock, “The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy”, 427.

50 Margaret Lamb, “The Making of a Russophobe: David Urquhart – The Formative Years, 1825-1835”, *The International History Review*, 3/3 (1981), 332, 334.

51 For more details see: Veronika V. Tsibenko, Sergey N. Tsibenko, *Tekhnologii etnonatsional’noi mobilizatsii* (Moscow: Ves’ Mir, 2021).

language, press and national flag⁵² and dealt with this in practice. Urquhart, by giving Circassian nation-building a territorial-cultural, Caucasian form, created an international Circassian issue.

7. Preparation for North Caucasian Migration

At the end of the Crimean War in 1856, British efforts to create Circassia as a barrier to Russian advancement, expressed as a demand to create a buffer state or transfer Circassian territories under nominal control of Ottoman Empire, ended in diplomatic defeat.⁵³ The French authorities, who at the beginning of the war were considering a plan of intervention in Circassia, concluded that the significance and prospects of the Circassian movement were overestimated.⁵⁴

An important role in this was played by the Circassians themselves, who did not take a large part in the hostilities against Russia,⁵⁵ partly because of their distrust of the Allies.⁵⁶ Underestimation of the level of independence of the mountaineers in determining foreign policy priorities led to a de facto failure of the Allies' plans to use Circassians in the military confrontation with the Russian Empire.⁵⁷

As a result, France refused to include the Circassian clause in the Paris Peace Treaty, which secured Russian ownership of the Caucasus. Russia had achieved real power in the region by 1864, with the end of the Caucasian War. For Britain, as Luxenburg noted, this failure in the Caucasus set off a "chain reaction" that led to the landmark Sepoy uprising in India.⁵⁸

Under these circumstances, Britain supported the idea of migration of Western Caucasus Circassians to the Ottoman Empire, counting on using them in the next war with the Russians, and participated in developing the resettlement plan.⁵⁹ In doing so, it relied on that portion of the North Caucasian elite that embraced the Circassian identity, became part of the emerging Circassian national movement, and was subsequently prepared to fight for the independence of the Circassians, using the Ottoman territory as a springboard.

The Ottoman Empire's interest in the Circassian resettlement process (muhajirism)⁶⁰ was caused by its desire to solve the problems arising with national self-determination in the imperial outskirts through strengthening the presence of a loyal Muslim population, ready to

52 *The Flag of Circassia*, 1.

53 Joachim Hoffmann, "Die Politik der Mächte in der Endphase der Kaukasuskriege", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Neue Folge, 17/2 (1969), 219-220, 255-256.

54 Michel Lesure, "La France et le Caucase a l'Epoque de Chamil: a la lumiere des depeches des consuls francais", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, 19/1-2 (1978), 5-65.

55 Özbek (Yediç), *Çerkes Tarihi Kronolojisi*, 98-99.

56 Degoev, *Kavkaz i velikie derzhavy 1829-1864 gg.*, 150.

57 Eshba, Cherkesskii faktor v sisteme mezhdunarodnykh otnoshenii na Kavkaze v XIX – nachale XXI vv., 90.

58 Norman Luxenburg, "England and the Caucasus during the Crimean War", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, 16/4 (1968), 504.

59 Allen-Muratoff, *Kafkas Harekatı. 1828–1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966), 17.

60 From the Arabic word "muhajir," a settler, used in the Ottoman Empire only in relation to Muslims by analogy with the migration of the Prophet Muhammad from Mecca to Medina. See: Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e muhacir komisyonları ve faaliyetleri, 1860-1923* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 6-8.

suppress the national liberation movements in the Balkans, Eastern Anatolia, and the Empire's Arab provinces by force.⁶¹

In turn, the Russian Empire saw in the eviction of “unruly” Circassians “an important government measure to end the war as soon as possible.”⁶² and “a helping means of subjugation of the Western Caucasus, which would not ... drive the mountaineers to despair and give a free way out to those of them who prefer[ed] death and ruin to obedience to the Russian Government.”⁶³ Russian diplomacy made efforts to negotiate a ban on Circassian settlers (muhacir) from settling near its borders and preventing their return to the Caucasus.⁶⁴

Russian and Ottoman empires, as well as the Circassians themselves, viewed the resettlement of Circassians in the same context as the exchange of Christian and Muslim populations between the empires,⁶⁵ as at the time they were encouraging resettlement to Crimea and the Caucasus of Anatolian Christians,⁶⁶ similar to what had happened in the 18th century with the annexation of Crimea. Mark Pinson interprets this process as “demographic warfare” on religious grounds between the two empires.⁶⁷

In 1857, the Resettlement Ordinance (Muhaceret Nizamnamesi) was promulgated, inviting all who were prepared to swear allegiance to the Sultan and respect Ottoman laws to migrate to the Ottoman Empire. The state allocated land and exempted those who migrated from taxes and military service.⁶⁸ The decree was aimed at encouraging not the Caucasians, but the Crimean Tatar elite, to resettle in the first place. Special conditions were provided for them, and their residence in the imperial capital or major cities was secured.⁶⁹ For the Caucasus, similar schemes were applied only to Imam Shamil and his inner circle,⁷⁰ as well as to high-ranking Circassian military officers serving in the Russian army.

The Ottoman Empire migration was governed by a universal rule: the lower the status of an ethnic group, the greater its dispersal throughout the Ottoman territories and the farther its

61 Svetlana G. Kudaeva, *Ognem i zhelezom: Igny et Ferro. Vynuzhdennoe pereselenie adygov v Osman. imperiyu (20 - 70 gg. XIX v)* (Maikop: Tip. MGTI, 1998), 93-111.

62 Russian State Military Archive (RGVIA) 14257, 3/534, 16.

63 Ibid.

64 Archive of Foreign Policy of the Russian Empire (AVPRI), Saint-Petersburg Main Archive (F.SPb.GA) 1-9, 8/30, 34, 35 rev.

65 In 1860 Lobanov-Rostovsky noted “the popular opinion, as if by a treaty recently concluded, Russia ceded to the Porte all its Muslim subjects in exchange for the Christian inhabitants of Turkey. See: AVPRI, F.SPb.GA 1-9, 8/30, 34, 35 rev.

66 At the same time, the resettlement of Anatolian Christians in the Crimea and the Caucasus was encouraged. See: Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, (Wisconsin: University of Wisconsin, 1985), 68.

67 Mark Pinson, “Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy, 1854-1866” (PhD diss., Harvard University, 1970).

68 Ilgın Barut, “Osmanlı Dönemi’nde Gerçekleşen Göçlerin Kurumsallaşma ve Göç Politikaları Üzerindeki Etkileri”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*. 40/2 (2018), 175-176.

69 David Cameron Cuthell, “The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia. 1860-1866” (PhD diss., Columbia University, 2005), 128-130, 188.

70 Ibid. P. 134, 136-137.

residence from Istanbul. For the Circassians who did not have an Ottoman identity and had a problem in the form of a language barrier, the second option was applied.⁷¹ Moreover, in the case of the Circassian leaders, a different scheme was used than in the case of the Crimean Tatars: they were separated from the subordinate and serving Caucasians and co-opted into military or religious circles.⁷²

8. The Mass Resettlement of North Caucasians and British Policy

The Ottoman Empire had agreed with Russia to accept no more than 40-50 thousand Caucasians,⁷³ but the real figures significantly exceeded Russian and Ottoman plans. The resettlement process was particularly tragic: its active phase took place from 1860-1865.⁷⁴ The funds provided by the Russian government were insufficient to ensure the departure of the Circassians, which acquired a spontaneous character. The settlers, most of whom migrated from the Northwest Caucasus, died en masse during their journey,⁷⁵ and upon arrival to the Ottoman ports, died from starvation and epidemics such as cholera, plague, typhus and smallpox⁷⁶.

The unwillingness to accept the mass influx of migrants from the Caucasus was pointed out by the Ottoman government as early as 1859, when the Foreign Ministry asked the Russian side, if not to stop, then at least “to limit the flow of migrants”⁷⁷. However, as the Russian envoy to Istanbul Lobanov-Rostovsky remarked in his conversation with Foreign Minister Fuad Pasha, “The temporary effect of these measures could not hinder the unconscious desire of the Caucasian natives to migrate, the unrealistic rumors and hopes that lured so many Caucasians to the borders of Ottoman Empire continue to act on the minds of these uneducated tribes, and new settlers are preparing to cross our borders.”⁷⁸

Estimates of the number of immigrants vary greatly. The maximum is usually given by Kemal Karpat who carried out a demographic analysis of the data of the Ottoman archives – about 2 million from 1859 to 1879, of which only a million and a half survived.⁷⁹ Another historian-demographer, Justin McCarthy, gives a figure of 600 thousand immigrants in 1864⁸⁰

71 Ibid. P. 142, 158.

72 Ibid. P. 162.

73 Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, 67.

74 The next periods of high activity occurred during the years of the Russian-Turkish war of 1877-1878, when an especially large influx of immigrants came from Abkhazia.

75 Kemal Karpat estimates about 20% of all settlers: Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, 69. Маккартни указывает 30%: Justin McCarthy, *Population History of the Middle East and the Balkans* (Istanbul: Isis, 2010), 106.

76 Detailed reports by Dr. Barozzi have been preserved about this. See: Özgür Yılmaz, “An Italian Physician in the Caucasian Migration of 1864: The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi – Journal of Modern Turkish History Studies*, XIV/28 (2014), 5-44.

77 AVPRI, F.SPb.GA, 1-9, 8/30, 33. In 1865 the Ottoman authorities had already asked the Russian side to keep the Caucasians from resettling to Turkey. RGVIA 38, 7/448, 52, 53-53 rev.

78 AVPRI, F.SPb.GA, 1-9, 8/30, 33.

79 Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, 27, 68-70.

80 McCarthy, *Population History of the Middle East and the Balkans*, 104.

and Mark Pinson points out that 470 thousand Circassians moved from the Caucasus to the Ottoman Empire from 1858 to 1866.⁸¹ Besides, according to the report given to the Sultan published in the press in 1870 and the data from it, 682 thousand Circassians were settled from 1855 to 1865 in the Ottoman Empire.

The smallest figures are given in reference to Russian and Western contemporaries of the events. For example, the British Memorandum Respecting Circassian Emigrants in Turkey⁸² gave figures of 300,000; the number of 100,000-300,000 resettlers was also discussed in the British parliament.⁸³ The British Ambassador in Saint Petersburg Francis Napier wrote to Count Russell in 1864 a figure of about 100-150 thousand immigrants, which the press estimated at 300,000.⁸⁴ Bergé, Chairman of the Caucasian Archaeological Commission in 1864-1886, gave the Russian official figure of 470,000 migrants who moved to Ottoman Empire through the ports of the eastern shore of the Black Sea from 1858 to 1865⁸⁵.

While the Russian Empire was busy organizing the eviction of “unruly mountaineers,” and the Ottoman Empire was trying to cope with the massive influx of new subjects, Britain used the tragic aspects of displacement for its foreign policy purposes by raising the Circassian question at the highest level. It was discussed in the House of Lords on June 2nd: Stratford Canning, former ambassador to Istanbul, asked the Foreign Secretary to comment on press reports of the Circassians defending their “national rights” and “national independence”, as well as to provide documents on these issues and information on the actions of Russian and Ottoman empires to support resettlement. Russell responded by saying yes, but only in general terms.⁸⁶

On July 25th, the discussion was already held in the House of Commons, where the Circassian question was addressed in a more radical form – as an attempt of Russia, within the framework of its policy against “rebellious or resistant races” (Circassians, Poles), to get rid of all population opposed to its power and replace them with “the pure Russian race.” The British interest was explained at the meeting not only by general interest in humanity, but also by pragmatic reasons of opposing Russian advancement to the East. Members of Parliament requested documents to provide information to the Queen about the Ottoman Empire’s actions about the immigration of the “valiant race” of Circassians.⁸⁷

81 Mark Pinson, “Demographic Warfare”, 122.

82 King, “Imagining Circassia”, 253.

83 “Circassians (Turkey). Vol. 176: debated on Monday 25 July 1864.” *Hansard. UK Parliament*. Accessed December 1, 2021. [https://hansard.parliament.uk/Commons/1864-07-25/debates/859917b7-b5d7-4c8a-a5f7-b8ad682218d1/Circassians\(Turkey\)](https://hansard.parliament.uk/Commons/1864-07-25/debates/859917b7-b5d7-4c8a-a5f7-b8ad682218d1/Circassians(Turkey)).

84 *Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey. Presented to the House of Commons by Command of Her Majesty, in pursuance of their Address dated June 6, 1864*, (London: Harrison and Sons, 1864), 6-7, 9-10.

85 Adolf P. Berzhe, “Vyselenie gortsev s Kavkaza”, *Russkaya starina*, 33 (1882), 164-166.

86 “The Circassians – Question. Vol. 175: debated on Thursday 2 June 1864.” *Hansard. UK Parliament*. Accessed December 1, 2021. <https://hansard.parliament.uk/Lords/1864-06-02/debates/334779d4-d275-4a79-958b-72ec0bee3fe1/TheCircassians%E2%80%9494Question>.

87 Circassians (Turkey).

Britain also made extensive use of charitable activities in its foreign policy interests. In May 1864, the British ambassador in Istanbul, Bulwer, wrote to the Minister of Foreign Affairs Earl Russell: “Circassia is gone; what yet remains to save is the Circassians.”⁸⁸ He further proposed a plan, already approved by Ali Pasha and Fuad Pasha, to settle Circassians on the Black Sea coast near Erzurum, creating a military colony, which on one hand would build a road from Trabzon to Erzurum, and on the other hand would replenish the exhausted Ottoman army.

To finance this plan, the ambassador proposed the creation of a fund-raising support committee in London and Paris and a commission in the Ottoman Empire with European delegates.⁸⁹ In the same year, this charity committee was formed in London, headed by Canning. In the course of its work between 1864 and 1865 the committee was able to raise and donate about two thousand pounds for the needs of the settlers in Istanbul.⁹⁰

A little more was provided by the British government: despite the appeals of the British ambassador to Istanbul, Henry Bulwer, it refused to provide the Porte with a loan of one and a half million pounds, limiting itself to the provision of biscuits for five thousand pounds, the delivery of which was to be paid by the Ottoman authorities. The British Parliament pointed out that the Russian government had done nothing but provide three or four ships, while the British government had provided all possible assistance – vehicles and “a large amount of biscuits.”⁹¹

9. The British and French Press and Changing Attitudes towards the Circassian Question

A key role in actualizing the Circassian question was played by the British press, which used the resettlement of Circassians as a convenient occasion to demonstrate Russian aggression. In 1864, through British newspapers, an information campaign was launched that formed an opinion about the exodus of Circassians, who were presented as exiles from their Caucasian homeland, Circassia, invaded by Russian troops (Graphic 1). The British press, quoting Ottoman diplomats and private accounts (letters from Istanbul) told extreme stories of the sufferings of displaced Circassians,⁹² who were allegedly put before the Russian authorities with a choice: to either exile to Siberia or move to Ottoman Empire.⁹³ In reality, the Russian authorities demanded them to move “to places indicated by us on the plane, or to Ottoman Empire”⁹⁴.

This campaign did not find support in France: French newspapers, whose attention was much less drawn to the mass resettlement of Circassians from the Caucasus, described it in a rather dry and informative way, using the neutral term “Circassian emigration.” Nevertheless,

88 *Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey*, 4.

89 *Ibid.* P. 4-5.

90 *The Times*, April 3, 1865, 9.

91 *Circassians (Turkey)*.

92 *See: Globe*, August 31, 1864, 2.

93 *Illustrated Times*, February 11, 1860, 81.

94 *RGVIA 14257, 3/540, 38-38 rev.*

emotional assessments of the resettlement, as deportations⁹⁵ or, for example, “a barbaric and gigantic operation undertaken by the Russians to get rid of the Circassians,”⁹⁶ were present in the French press as well, mainly with reference to British sources.

One of the authors of the anti-government newspaper “Le Siècle,” a well-known publicist and polonophile named Leon Plée, pointed out in several articles in 1864 that the Caucasus was a natural barrier between Asia and Russia, as well as Poland being a natural barrier between Europe and Russia.⁹⁷ The events were described by another opposition writer Alfred Assollant, who noted that the deportations of the Circassians and executions of the Poles were part of the general confrontation between Europe (the French Empire) as a civilization and Asia (the Russian Empire) as barbarism, with Ottoman Empire, Germany, Denmark, and other states becoming buffers between them.⁹⁸

However, the general attitude of the French elite toward the Circassian question is well illustrated by the Paris staging of the comic opera “La Circassienne” in 1861 by the famous French composer Daniel Auber. A classic example of French Orientalism, it is set during the war in Circassia, and the “Circassian Praskovia” is a disguised Russian Lieutenant Zubov, with whom General Orsakov falls in love in this guise. The real Circassians appear in the opera only to attack the Russian fort and take the girls, including Praskovia, to the Sultan’s harem.⁹⁹ This example is not the only one, and was followed in France by a series of other entertainment with Circassian themes until the end of the 19th century.

By the 1870s, interest in the Circassian question in Britain decreased (Graphic 2). This is clearly visible in publications in the British press, in which the Circassian question began to reappear in the 1880s, because of the connection with the anti-Circassian uprising in British-occupied Egypt and attempts by France to challenge the legality of British forces in the country by offering international alliance control over Egyptian territories.¹⁰⁰

The Circassian question was then replaced by a new Armenian question, which became a key one for Britain (as well as for France) from the moment it lost interest in preserving the Ottoman state. The Armenian issue was directly related to the Circassians, as they were declared the main instrument of punitive repression in the Ottoman Empire, along with irregular formations of Bashibuzuks and Kurds. Moreover, according to the investigations conducted by the Ottoman authorities, Great Britain actively participated in provoking the conflicts between Armenians and Circassians on the ground.¹⁰¹

95 Nouvelles Étrangères. Angleterre. Gazette nationale ou le Moniteur universel, Juin 5, 1864, 2.

96 Manuel général de l’instruction primaire, Septembre 10, 1864, 966.

97 Le Siècle, Juin 14, 1864, 2.

98 Courrier du dimanche, Juillet 24, 1864, 5.

99 La France Nouvelle, Mars 10, 1861, 3; Messenger des Théâtres et des Arts, Février 7, 1861.

100 The British newspapers, which supported the Circassian military elites in Egypt against the Arab ones, pointed out that it was allied control that led to turmoil in the country, and the departure of the British troops would be a tragedy for the local population and the European colonists. See: London Evening Standart, October 4, 1882, 5.

101 In 1896 the dragoman (interpreter) of the British embassy, Monsieur Shilly, sent to study the situation in the districts of Izmit and Adapazara, was seen in such activities. BOA. Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK) 109/53, 12.

The actualization of the Armenian question was incomparable with the Circassian question and reached almost twelve thousand articles during 1895 (Graphic 3). The Daily News, which opposed the British government, noted in 1888 that the resettlement of “the bands of Circassians” (600 families) from the Anatolia territories occupied by Russia ten years earlier to the Armenian regions of Van and Erzurum caused panic among the Armenians. It was pointed out that the placement of such “bad neighbors” near Armenians was a deliberate plan of the Ottoman authorities.¹⁰²

A wave of articles describing Circassian atrocities towards Armenians was published in the 1890s. Moreover, as the following graphic (4) clearly shows, the main peak of articles concerning Circassians in the British press was observed during the suppression of the uprising in Bulgaria and the mass killings of Armenians in 1895. Although the peak in 1876 is also associated with public interest towards the high-ranking Circassian military leader Hasan,¹⁰³ there were 593 articles about “atrocities” of Circassians in Bulgaria in 1876-1878. The graphic clearly shows that press interest towards Circassians began to disappear by the end of the 19th century.

The French press had been following a similar process since the 1870s (Graphic 5). Many newspapers showed anti-Circassian sentiments. Thus, in 1876 *La France* reported: “Despite the armistice, yesterday the Turks attacked, and the Circassians burned two villages in the area of Alexinac.”¹⁰⁴ One of France’s largest regional newspapers, *Le Petit Marseillais*, described murderous gangs in Bulgaria consisting of Bashibuzuks and Circassians who competed in criminality and barbarity and committed horrible crimes. The newspaper stated that the only occupation of the Circassians in Ottoman Empire was theft and banditry, which made even the Turks afraid of them. It concluded with descriptions of the massacres in Bulgaria with the words: “If it continues in this vein, Bulgaria will be completely pacified for the simple reason that there will be no more Bulgarians there.”¹⁰⁵

In the 1890s, the French press actively covered the bloody clashes of the Circassians with other ethnic groups in the Ottoman Empire, such as the Druze,¹⁰⁶ but the main focus was on the Armenian issue. Claiming massacres (carnage, boicherie) of Armenians by Circassians and Kurds in Trabzon, Erzurum and dozens of other places, newspapers summoned the government to intervene. However, by the end of the 19th century, the French press also showed a cooling of interest in the Circassians, although the demand for Circassian exotics persisted, which can be seen, for example, in the popularity of the “Circassian fantasy” in the Parisian circuses in the 1890s.

102 Daily News, July 9, 1888, 5.

103 The brother of Abdul-Aziz’s wife, who, after the overthrow and death of the sultan in 1876, killed the instigators of the plot and was himself executed.

104 *La France*, Septembre 20, 1876, 1.

105 *Le Petit Marseillais*, Juin 23, 1876, 1.

106 *La Mayenne*, Septembre 12, 1894, 1.

10. Discussion

Thus, we can see the constant attempts by Britain throughout the 19th century to artificially subject the North Caucasus as Circassia. As a legitimate basis, Britain adopts the thesis of the struggle of the North Caucasians as a single Circassian nation for independence against the Russian Empire. This thesis did not have a legal basis in the form of internationally recognized treaties. It was supported, on the one hand, by accelerated nation-building among the Circassians through nation-building technologies, including the development of national symbols. On the other, it was supported by the formation of the image of the Circassian nation in the European public consciousness through the media, which also partially affected France.

Since the idea of the Circassian nation was born and its first national leaders appeared in this period, we can speak of the existence of the Circassian national project, national mobilization and movement launched by it (though it had not yet acquired a mass character) since at least the second half of the 19th century.

There was no ethnic basis (common language, common ethnic identity, etc.) to unite the North Caucasians into a single nation, which is why the national unification was built on a political pseudo-state basis. In other words, the Circassian national project attempted to turn the constructed Circassian nation into a modern-style state. This was not based, for example, on the Kabardian ethnic unity, which already had its own proto-statehood and was fixed in international treaties.

The success of Western diplomacy (including public diplomacy) was the subjectification of the North Caucasus as Circassia in international relations, the formulation of the Circassian question and the emergence of a pan-Caucasian national project. However, Russia's military advancement in the Caucasus, the fractured state of the North Caucasians and their unwillingness to unite in a war against Russia, and the difference between British and French foreign policy strategies led to pausing the nation-building process and also to the mass expulsion of North Caucasians to the Ottoman Empire. Hence, we can see that the subjectification of the Caucasus in the international arena and that forced nation-building were the real triggers of migration.

11. Conclusions

After the completion of the mass and tragic resettlement of North Caucasians to the Ottoman Empire, the assessment of their perception by the political elites of the Western powers changed dramatically. This is especially true for Great Britain, which focused its foreign policy on the Circassian issue as an instrument to contain Russia on the world stage. One can note a consistent loss of British interest in the Circassians after the end of the Caucasian War. After the Russian-Ottoman war of 1877-1878, it accepted the Russian presence in the region as fact.

Under the terms of the Berlin Treaty,¹⁰⁷ the Sultan undertook not to use irregular troops – Bashibuzuk and Circassians – in the border regions and to ensure the safety of Armenians from attacks by Circassians and Kurds. For the first time, Circassians appeared as the aggressor party in international treaties with the great powers. Negativization of their image was enshrined in the European press, further reducing the importance of subjecting the Caucasus to the international agenda.

Attempts by Western powers to use the Circassian issue to counter Russia in the Black Sea ended in failure, with the most negative consequences for the North Caucasians themselves. Nevertheless, for the Ottoman and Russian empires the results can be considered rather positive. They did not get another British colonial state on their border. At the same time, Russia was able to “pacify” the North Caucasus, and the Ottoman Empire was able to improve its demographic situation and replenish its army with loyal and combat-ready Muslim Caucasians.

As a conclusion, I can note that the consideration of nation-building among North Caucasians in the context of international relations makes it possible to take a new look at the migration from the North Caucasus to the Ottoman Empire in the 19th century. On the one hand, migration was caused by nation-building, as it motivated North Caucasians to continue their military action as a war for national independence and to assert the rights of their nation in the international arena, making it impossible for them to remain in the Caucasus under the conditions that the Russian authorities put before the local population.

On the other hand, migration became a consequence of the failure of national mobilization in the North Caucasus, which did not get a mass character due to the weak and unrooted idea of a united nation. In fact, despite the efforts of nation-builders, the obstacles in the form of the lack of experience of a common statehood, linguistic and ethnic diversity, were too strong for the North Caucasians to unite. Thus migration was the result of the failure of the British Circassian nation-building project, and it summed up the long period of subjectification of the North Caucasus in the international arena in the 19th century.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

---

107 *Sobranie traktatov i konventsii, zaklyuchennykh Rossiei s inostrannymi derzhavami*. Vol. VIII. Traktaty s Germaniei, (Saint-Petersburg: Tip. Ministerstva Putei Soobshcheniya, 1888), 639-676.

References

- Abdulgaffar Kyrymi. *Umdet al-akhbar*. Vol. 1: Transkriptsiya, faksimile. Is. 1. Kazan: Institut istorii im. Sh.Mardzhani AN RT, 2014.
- Avakyan, Arsen G. 2002. “Cherkesy v sisteme gosudarstvennoi vlasti Osmanskoi imperii i Turtsii (vtoraya polovina XIX-pervaya chetvert’ XX vv.)” PhD diss., Moscow State University.
- Allen-Muratoff. *Kafkas Harekatı. 1828–1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966.
- Aydemir, İzzet. *Göç. Kuzey Kafkasya’lıların Göç Tarihi*. Ankara: Gelişim Matbaası, 1988.
- Baddeley, John. *The Russian conquest of the Caucasus*. London, New-York, Bombay, Calcuta: Longmans, Green and Co, 1908.
- Barut, Iğın. “Osmanlı Dönemi’nde Gerçekleşen Göçlerin Kurumsallaşma ve Göç Politikaları Üzerindeki Etkileri”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*. 40/2 (2018), 161-190.
- Bell, James. *Journal of a residence in Circassia, during the years 1837, 1838, and 1839*. In 2 vol. London: Edward Moxon, 1840.
- Berzhe, Adolf P. “Vyselenie gortsev s Kavkaza”, *Russkaya starina*, 33 (1882), 161-176.
- Bilge, Sadık Müfit. *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*. İstanbul: Kitabevi, 2012.
- Bliev, Mark M., Degoev Vladimir V. *Kavkazskaya voina*. Moscow: Roset, 1994.
- Bolsover, George H. “Lord Ponsonby and the Eastern Question (1833-1839)”, *The Slavonic and East European Review*, 13/37 (1934), 98-118.
- Brewda, Joseph, Hoyos Linda de. “David Urquhart’s holy war”, *Executive Intelligence Review*, 26/36 (1999), 24–27.
- Brock, Peter. “The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy”, *The English Historical Review*, 71/280 (1956), 401-427.
- Brooks, Willis. “The Politics of the Conquest of the Caucasus, 1855-1864”, *Nationalities Papers*, 24/4 (1996), 649-660.
- Ahmet Cevdet Pasha. “Opisanie sobytii v Gruzii i Cherkesii po otnosheniyu k Ottomanskoi imperii ot 1192 goda po 1202 god khidzhry (1775 – 1784)”, *Russkii arkhiv*, 3/3 (1888), 369-392.
- Cuthell, David Cameron. 2005. “The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia. 1860-1866.” PhD diss., Columbia University.
- Degoev, Vladimir V. *Bol’shaya igra na Kavkaze: istoriya i sovremennost’. Stat’i, ocherki, esse*. Moscow: SPSL-Russkaya panorama, 2003.
- Degoev, Vladimir V. *Kavkaz i velikie derzhavy 1829-1864 gg. Politika, voina, diplomatiya*. Moscow: Rubezhi XXI, 2009.
- Eshba, Elana D. 2014. “Cherkesskii faktor v sisteme mezhdunarodnykh otnoshenii na Kavkaze v XIX – nachale XXI vv.” PhD diss., Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences.
- Erdem, Ufuk. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e muhacir komisyonları ve faaliyetleri, 1860-1923*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Gammer, Moshe. *Russian Resistance to the Tsar. Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*. London: Frank Cass, 1994.

- Guedalla, Philip. *Palmerston*. London: Hodder and Stoughton, 1937.
- Güneş-Yağcı, Zübeyde. “Osmanlı Devleti’nin Kuzey Kafkasya Siyaseti: Çerkeslerden Bağlılık Senedi Alınması”, *Karadeniz*, 2 (2009), 99-112.
- Halil (Yinanç), Mükrimin. “Millî Tarihimize Dair Eski Bir Vesika”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 3/80 (1340/1924).
- Henze, Paul B. “Fire and Sword in the Caucasus: The 19th Century Resistance of the North Caucasian Mountaineers”, *Central Asian Survey*, 2 (1983), 5-44.
- Hoffmann, Joachim. “Die Politik der Mächte in der Endphase der Kaukasuskriege”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Neue Folge, 17/2 (1969), 215-258.
- İbn Kemal. *Tevârih-i Âl-i Osman: VII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon)*. Ankara: TTK Yayınları, 1954.
- Karpat, Kemal H. *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*. Wisconsin: University of Wisconsin, 1985.
- Kefeli İbrahim bin Ali. *Tevârih-i Tatar ve Dağistan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ölkeleri’nindir*. Pazarcık.
- King, Charles. “Imagining Circassia: David Urquhart and the Making of North Caucasus Nationalism”, *Russian Review*, 66/2 (2007), 238-255.
- Kırzioğlu Fahrettin. *Osmanlılar’ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1976.
- Kudaeva, Svetlana G. *Ognem i zhelezom: Igni et Ferro. Vynuzhdennoe pereselenie adygov v Osman. imperiyu (20 - 70 gg. XIX v)*. Maikop: Tip. MGTI, 1998.
- Kusheva, Ekaterina N. *Narody Severnogo Kavkaza i ikh svyazi s Rossiei (vtoraya polovina XVI – 30-e gody XVII veka)*. Moscow.: Izdatel’stvo Akademii nauk SSSR, 1963.
- Kutolowski, John F. “English Radicals and the Polish Insurrection of 1863-4”, *The Polish Review*, 11/3 (1966), 3-28.
- Lamb, Margaret. “The Making of a Russophobe: David Urquhart – The Formative Years, 1825-1835”, *The International History Review*, 3/3 (1981), 330-357.
- Latham, Robert G. *Elements of Comparative Philology*. London: Walton and Maberly, 1862.
- Lee, Russell. *Stories from Russia, Siberia, Poland and Circassia*. London: T. Nelson and Sons, 1853.
- Lesure, Michel. “La France et le Caucase a l’Epoque de Chamil: a la lumier des depeches des consuls francais”, *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, 19/1-2 (1978), 5-65.
- Luxenburg, Norman. “England and the Caucasus during the Crimean War”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, 16/4 (1968), 499-504.
- McCarthy, Justin. *Population History of the Middle East and the Balkans*. Istanbul: Isis, 2010.
- Natho, Kadir I. *Circassian History*. Wayne-New Jersey: Xlibris Corporation, 2009.
- Özbek (Yediç), Batıray. *Çerkes Tarihi Kronolojisi*. Ankara: Kafdağı Yayınları, 1991.
- Pinson, Mark. 1970. “Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy, 1854-1866.” PhD diss., Harvard University.
- Saydam, Abdullah. *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.
- Talina, Galina V. “Titul pravoslavnogo samoderzhitsa Moskovskogo tsarstva tret’ei chetverti XVII veka”, *Voprosy istorii*, 6 (2013), 167-172.

Temizkan, Abdullah. “Lehistanlıların İstanbul’da Lobi Faaliyetleri ve Kafkasya’ya Lejyon Gönderme Girişimleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 28 (2010), 363-393.

Tsibenko, Veronika V., Tsibenko, Sergey N. *Tekhnologii etnonatsional’noi mobilizatsii*. Moscow: Ves’ Mir, 2021.

Webster, Charles. “Urquhart, Ponsonby, and Palmerston”, *The English Historical Review*, 62/244 (1947), 327-351.

Yılmaz, Özgür. “An Italian Physician in the Caucasian Migration of 1864: The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi – Journal of Modern Turkish History Studies*, XIV/28 (2014), 5-44.

Documents

Akty, sobrannye Kavkazskoi arkheograficheskoi komissiei. Vol. 9. Kavkaz i Zakavkaz’e za vremya upravleniya generala-ad’yutanta generala ot infanterii Evgeniya Aleksandrovicha Golovina, 1837-1842; Kavkaz i Zakavkaz’e za vremya upravleniya generala ot infanterii Aleksandra Ivanovicha Neidgardta, 1842-1844. Tiflis: Tip. gl. upr. Namestnika Kavk., 1884.

“Circassians (Turkey). Vol. 176: debated on Monday 25 July 1864.” *Hansard*. UK Parliament. Accessed December 1, 2021. [https://hansard.parliament.uk/Commons/1864-07-25/debates/859917b7-b5d7-4c8a-a5f7-b8ad682218d1/Circassians\(Turkey\)](https://hansard.parliament.uk/Commons/1864-07-25/debates/859917b7-b5d7-4c8a-a5f7-b8ad682218d1/Circassians(Turkey)).

Dogovory Rossii s Vostokom politicheskii i torgovye. Collected by T. Yuzefovich. Saint-Petersburg, 1869.

“Extract of a Letter from Constantinople”, *The Portfolio; a Collection and other Documents and Correspondence, Historical, Diplomatic and Commercial*, VI/XLIII (1837), 142-146.

Osmanskii reestr zemel’nykh vladenii Yuzhnogo Kryma 1680-kh godov. Is. 1. Ed. By A.V. Efimov. Moscow: Institut Naslediya, 2020.

Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey. Presented to the House of Commons by Command of Her Majesty, in pursuance of their Address dated June 6, 1864. London: Harrison and Sons, 1864.

Rolland, Stewart E. *Circassia: Speech [of Stewart E. Rolland,] [on behalf of the Circassians in their struggle against subjugation by Russia] at a public meeting at Preston held at the Corn Exchange, Preston, October 1, 1862 to receive the deputies from Circassia [in a report of the meeting]*. London: Hardwicke, 1862.

Sobranie traktatov i konventsii, zaklyuchennykh Rossiei s inostrannymi derzhavami. Vol. VIII. Traktaty s Germaniei. Saint-Petersburg: Tip. Ministerstva Putei Soobshcheniya, 1888.

“The Circassians – Question. Vol. 175: debated on Thursday 2 June 1864.” *Hansard*. UK Parliament. Accessed December 1, 2021. <https://hansard.parliament.uk/Lords/1864-06-02/debates/334779d4-d275-4a79-958b-72ec0bee3fe1/TheCircassians%E2%80%9494Question>.

The Flag of Circassia: Speech of Mr. Urquhart, Glasgow, May 23, 1838. London: The Circassian Committee, 1863.

Archive documents

Archive of Foreign Policy of the Russian Empire (AVPRI). Saint-Petersburg Main Archive. (F.SPb.GA) 1-9, 8/30.

Russian State Military Archive (RGVIA) 38. 7/448.

Russian State Military Archive (RGVIA) 14257. 3/540.

Russian State Military Archive (RGVIA) 14257. 3/534.

Russian State Navy Archive (RGAVMF) 243. 1/6749.

Russian State Navy Archive (RGAVMF) 1071. 1/33.

The Ottoman Archives of the Prime Ministry (BOA). Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.MKT) 54/34.

The Ottoman Archives of the Prime Ministry (BOA). Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.MKT) 66/67.

The Ottoman Archives of the Prime Ministry (BOA). Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.MKT) 121/52.

The Ottoman Archives of the Prime Ministry (BOA). İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS) 9/366.

The Ottoman Archives of the Prime Ministry (BOA). Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK) 109/53.

Newspapers

Courrier du dimanche. Juillet 24, 1864.

Daily News. July 9, 1888.

Globe. August 31, 1864.

Illustrated Times. February 11, 1860.

La France. Septembre 20, 1876.

La France Nouvelle. Mars 10, 1861.

La Mayenne. Septembre 12, 1894.

Le Petit Marseillais. Juin 23, 1876.

Le Siècle. Juin 14, 1864.

London Evening Standart. October 4, 1882.

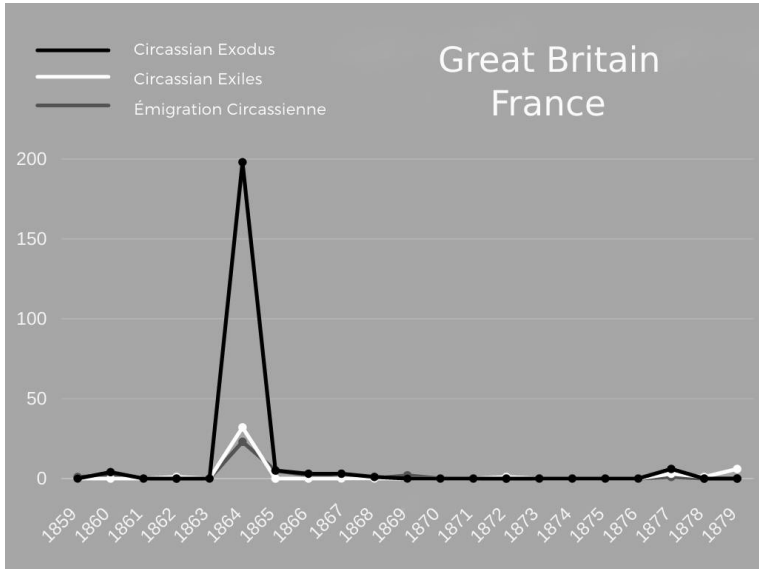
Manuel général de l'instruction primaire. Septembre 10, 1864.

Messenger des Théâtres et des Arts. Février 7, 1861.

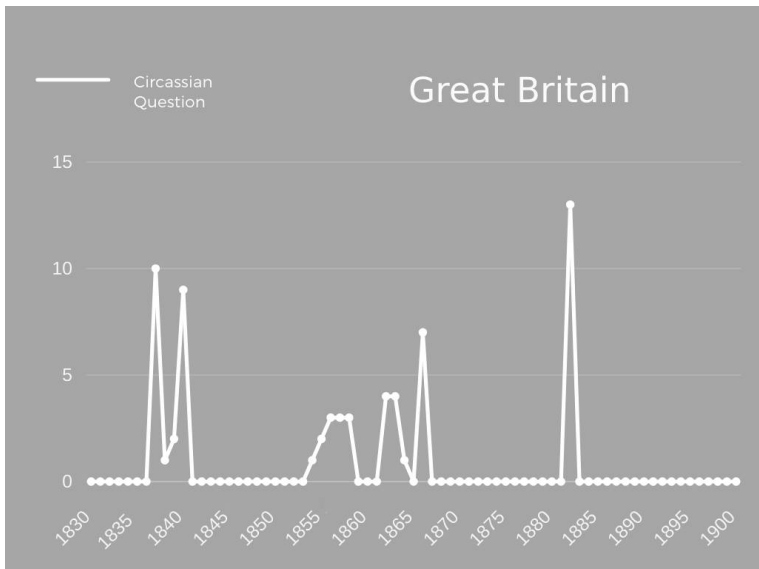
Nouvelles Étrangères. Angleterre. Gazette nationale ou le Moniteur universel. Juin 5, 1864.

The Times. April 3, 1865.

Figures, Tables and Graphics

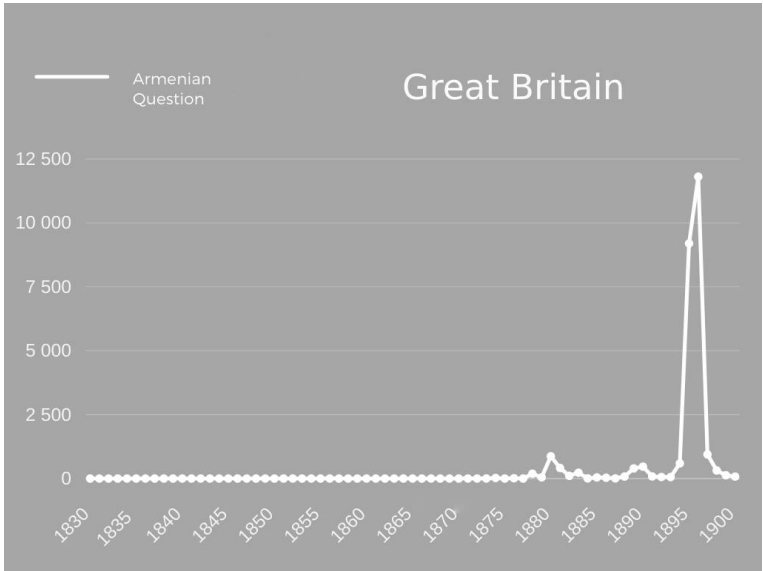

Graphic 1. Number of newspaper articles mentioning Circassian migration.

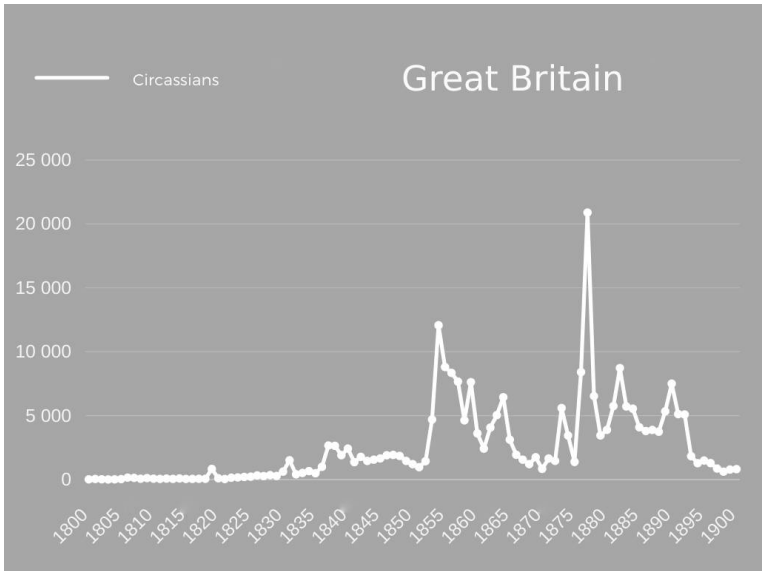

Graphic 2. Number of newspaper articles mentioning the Circassian question.

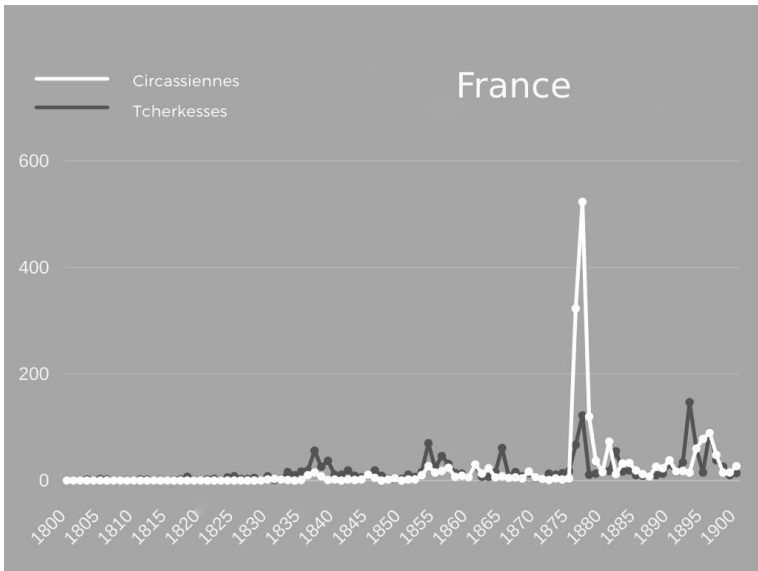

Graphic 3. Number of newspaper articles mentioning the Armenian question.

Graphic 4. Number of newspaper articles mentioning Circassians (Great Britain).

Graphic 5. Number of newspaper articles mentioning Circassians (France).

Sezer Özyaşamış Şakar'ın “Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü” adlı eserinin değerlendirilmesi

Review of “Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü ”by Sezer Özyaşamış Şakar

Sezer Özyaşamış Şakar, *Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü* (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021, 328 s.) ISBN: 978-625-7760-44-7

Halil İbrahim IŞIK¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Halil İbrahim Işık (Arş. Gör.), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: halil.ishik95@gmail.com ORCID: 0000-0003-4471-0736

Başvuru/Submitted: 26.11.2021 • **Kabul/Accepted:** 30.05.2022

Atf/Citation: Işık, Halil İbrahim. Sezer Özyaşamış Şakar'ın “Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü” adlı eserinin değerlendirilmesi. *Türkiyat Mecmuası- Journal of Turkology* 32, 1 (2022): 433-436. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1028690>

Anahtar kelimeler: Eski Türkiye Türkçesi, Söz Varlığı, Eski Anadolu Türkçesi, Deyimler Sözlüğü

Keywords: Old Turkic Languages, Vocabulary, Old Anatolian Turkish, Idioms Dictionary

Eski Türkiye Türkçesi -diğer adlandırmalarla Eski Anadolu Türkçesi, Eski Osmanlıca-, Batı Türkçesinin ilk dönemidir. Oğuzların kullandığı dile dayanan bu yazı dili için Eski Oğuz Türkçesi, Eski Oğuzca terimleri de kullanılır. Yazar eserinde Eski Türkiye Türkçesi terimini kullandığı için bu yazıda da aynı terim kullanılmıştır. 13. yüzyılda başlayıp 15. yüzyılda bitmiş olmasına rağmen 15. yüzyıldan sonra yazılan eserlerde de Eski Türkiye Türkçesinin dil özelliklerini görmek mümkündür. Bu dönemde başta edebiyat olmak üzere tarih, tıp, botanik, din ve tasavvuf gibi pek çok alanda ve konuda eserler kaleme alınmıştır. Bu eserler

incelendiğinde Eski Türkiye Türkçesinin ne kadar zengin bir söz varlığına sahip olduğu fark edilir. Sezer Özyaşamış Şakar'ın hazırlamış olduğu çalışmanın konusu işte bu söz varlığının bir parçası olan deyimlerdir. *Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü* dilde önemli bir yere sahip olan deyimlerin gelecek kuşaklara aktarılması, bugün unutulup kullanılmayan veya kullanılan deyimlerin o dönem metinlerinde nasıl geçtiğini göstermek ve Eski Türkiye Türkçesinin söz varlığına katkı sağlamak amacıyla hazırlanmıştır. Bu konu hakkında birçok yazı, tez, kitap vb. çalışmalar yapılmıştır.¹ Fakat yapılan çalışmaların çoğunda belirli bir yüzyıl, belirli şahsiyetler veya eserler üzerinde durulmuştur. *Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü* kitabı, dönemin farklı yüzyıllarında yazılmış eserlerdeki deyimleri içermesi bakımından önemlidir.

Kitabın hazırlanışında Eski Türkiye Türkçesinin dönemlerine ait altmıştan fazla eser tanınmıştır. Bu eserler arasında dönemin temel eserlerinin de mevcut olduğu görülür. *Süheyl ü Nevbahar*, *Yunus Emre Divanı*, Şeyyâd Hamza'nın *Yûsuf u Zelihâ*'sı, Erzurumlu Darîr'in *Kıssa-i Yûsuf* u ve Âşık Paşa'nın *Garib-nâme*'si örnek olarak verilebilir. Tarama neticesinde tespit edilen deyimler madde başı olarak alınmıştır. Ardından deyim anlamı açıklanıp eserlerden örnek cümleler verilmiştir. Kitap, "Ön Söz", "Giriş", "Kısaltmalar ve İşaretler", "Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü", "Sonuç" ve "Kaynaklar" bölümlerinden oluşmaktadır.

"Giriş" bölümünde Osmanlı Türkçesi döneminde deyim kavramının "tabir, ıstılah" kelimeleriyle karşılandığı belirtildikten sonra çeşitli araştırmacıların deyim tanımları yer alır. Türkçe deyimler için hazırlanan sözlükler ve diğer çalışmalar hakkında bilgiler verilir. Türkçenin tarihî dönemlerindeki deyimleri üzerine yapılan çalışmaların daha çok lisansüstü tezler ile makalelere dayandığı ve bu çalışmalarda da genellikle belirli şahısların veya eserlerin temel alındığı ifade edilmiştir. Kitabın konusu, amacı ve hazırlanışında uygulanan yöntem "Giriş" bölümünün içerisinde, "Çalışmanın Konusu, Kapsamı ve Amacı", "Sözlüğün Hazırlanmasında Uygulanan Yöntem" şeklinde iki alt başlıkta anlatılmıştır.

"Giriş" bölümünden sonra gelen "Kısaltmalar ve İşaretler" kısmında taranan eserlerin isimleri yer almaktadır.

Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü'nün temel dayanağı Eski Türkiye Türkçesinde yer alan deyimleri tespit etmektir. Bu doğrultuda dönemin belli başlı eserleri tanınmış, dönem ve eserler üzerine hazırlanan kitap, makale ve tezlerden istifade edilmiştir.

1 Örnek olarak: E. Kemal Eyüboğlu, **On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Atasözleri ve Deyimler**, 1-2 Cilt, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1973.

Yaşar Şimşek, "Kan Kaşanmak Deyimi Üzerine", **Turkish Studies**, Volume 8/1, Winter 2013, s. 2539-2546.
Emine Yılmaz, Nurettin Demir, "Kıyas-ı Enbiyâ'dan Eski Anadolu Türkçesinin Söz Varlığına Katkılar I", **International Journal of Central Asian Studies**, Volume 13, 2019, s. 495-517.

Sevil Öge, **15. Yüzyıl Şairlerinden Mesihî, Cem Sultan, Ahmed Paşa, Necatî Beg, Üsküblü İshak Çelebi ve Şeyhi'nin Divanlarında Atasözleri ve Deyimler**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2001.

Yağmur Kartal, **14. Yüzyıl Anadolu Sahası Şairlerinden Kadı Burhaneddin, Ahmedî ve Hoca Dehhâni'de Atasözleri ve Deyimler**, Çaç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2020.

Sözlük hazırlanırken deyimler alfabetik sıraya göre dizilmiş ve çeviri yazıyla yazılmıştır. Deyimleri oluşturan sözcüklerin bazılarında dönem, eserin oluşturulduğu bölge, müellif ya da müstensihden kaynaklanan ağız özelliği görülebilmektedir. Bu durumda taranan metinlerde yaygın olarak kullanılan şekil madde başına alınmış, farklı biçimi ise parantez içerisinde gösterilmiştir. Kapalı e ve i meselesi Türk dilinin tartışmalı konularından biridir. Sözlük hazırlanılırken e-i ve diğer ses değişiklikleri gösteren kelimelerde metinlerdeki yaygın biçim kullanılmıştır: “amân (/emân) dilemek, allak bullak (/alah bulah/alak bulak/allak bulag) kılmak, ışık (/eşik) gözlemek, işigine (/eşigine) baş yaştamak” Aynı anlama gelen farklı sözcüklerden oluşmuş deyimler ve bu sözcüklerin ek almış şekilleri de mevcuttur. Deyim eserde nasıl geçiyorsa o şekilde madde başına alınmış, sözcüklerin ek almış şekilleri de parantez içerisinde gösterilmiştir: “aklı (/aklın/ögin/ussın) başa (/başına) divşürmek (/devşürmek/dirşürmek), serden (/başdan) geçmek, yüregine od (/âteş) düşmek”. Sözcüklerdeki ses değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan ve metinlerde görülen farklı şekiller parantez içerisinde belirtilmiştir: “kokusu (/kokısı) çıkmak, sikkesi yürimek (/yürümek), sovuğ (/sovuğ) demür dögmek”. İyelik eki almış sözcüklerde teklik üçüncü şahıs çekimi madde başına alınmıştır: “anasından emdüğü süd başdan gelmek, güci yitmek, ödi yarılmak”. Savaş, göç, ticaret, coğrafi yakınlık gibi çeşitli sebeplerle diller arasında etkileşim meydana gelmektedir. Türkçe ve Farsça arasında da böyle bir etkileşim olmuştur. Çalışmada yer alan bazı Türkçe deyimlerin Farsçadaki karşılıkları verilmiştir: “âferin okımak (âferin h'ânden), el çekmek (dest keşiden), gâlib düşmek (gâlib âmeden)” Bu karşılıkların gösterilmesi eserin değerini arttıran diğer bir noktadır.

“Sonuç” bölümünde taranan eserlerden hareket edilerek tespit edilen, kelime grubu ve cümle biçiminde oluşturulmuş deyimlerin yapı bakımından incelemesi vardır. Cümle biçiminde oluşturulmuş deyimlerin kelime grubuyla oluşturan deyimlerden daha az olduğu da tespit etmiştir. Yazar tespit edilen deyimlerin bir kısmının günümüz Türkçesinde kullanıldığı (aç gözlü, göz dikmek, kanına girmek), bir kısmının unutulduğu (and sımak, rakîbün itine yürürmek, söz eslemek), bir kısmında deyimleri oluşturan sözcüklerin bazılarının günümüzde unutulup yerine başka kelimelerin geldiği ya da değiştiği (agzına **oyan** urmak>ağzına **gem** vurmak, **sofra** çekmek>**ziyâfet** çekmek, suya **iletüp** susuz getürmek>suya **götürüp** susuz getürmek) ve bazılarının hem Türkçe hem Farsça kelimelerle oluşturulup iki şeklinin de bulunduğu (tuz etmek hakkı/nân u nemek hukûkı, engüşt ber dehân urmak/barmak ağza urmak) sonuçlarına varır. “Bu çalışmada, Türk Dil Kurumunun hazırladığı sekiz ciltlik *Tarama Sözlüğü*, Cem Dilçin’in düzenlemesini yaptığı *Yeni Tarama Sözlüğü*, Mehmet Kanar’ın *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, Ahmet Bâdi Efendi’nin *Armağan*, E. Kemal Eyüboğlu’nun *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler* ve Ali Tanyeri’nin *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler* adlı eserinde geçen deyimler dışında, bu eserlerde geçmeyen birçok yeni deyim örnekleriyle yer almıştır.” (Özyaşamış Şakar, 314-315) Sözlükte toplam 3241 madde başı bulunmaktadır.

Sezer Özyaşamış Şakar'ın Eski Türkiye Türkçesi dönemine ait birçok eseri tarayarak ortaya çıkardığı ve anlamlandırdığı deyimlerden oluşan bu eser Türkçenin söz varlığına, sözlük çalışmalarına ve Eski Türkiye Türkçesi alanındaki çalışmalara yaptığı katkı bakımından önemlidir. Sonraki baskılar için daha fazla eserin incelenmesiyle eserin deyim sayısı bakımından zenginleşmesi ve yeni, farklı deyimlerin ortaya çıkması sağlanabilir.

Sözlükten Madde Başlı Örnekleri

acı gelmek: Söz veya davranışlarla bir kimseye yaralayıcı, kırıcı, üzüntü verici olmak.

Ana andan acı gelmedi ki atam gelüp beni oda atмага mancılığa yapışdı. (Süleymânnâme-i Kebîr, 43. cilt, 4a/12)

gücin üzmek: Bir şey yapamaz duruma getirmek, zayıf duruma düşürmek, güçsüzleştirmek.

Kişinün ne var ışk üzere gücin (Süheyl ü Nevbahâr, 1988)

od issi: Cehennemlik, günahkâr.

Kâfir oldılar Çalablarına dahi şunlar bendlerdür boyunlarında dahi şunlardur od issileri anlar içinde anun ebedî kalıcılardur (Satır Arası Kur'an Tercümesi, 262b/6)

reng virmek: Hile yapmak, aldatmak, oyun etmek.

... bize dürlü dürlü hileler idüp azim rengler virüp aldadup elimizden halâs oluyor (Hamza-nâme, 8. Cilt, 4b/14)

yol eri: Bir tarikat şeyhinin tarikate aldığı kişi, derviş, yolcu.

Yol eridür yüzi yirde zülfi yâra cân virür (Necati Beg Divanı, g. 623/2)

Kaynakça/References

Özyaşamış Şakar, Sezer (2021). *Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 328 s.

Ferdi Güzel'in "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eskicil Kelimeler" adlı eserinin değerlendirilmesi

Review of "Archaic Words in Turkish Dialects" by Ferdi Güzel

Ferdi Güzel, Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eskicil (Arkaik) Kelimeler (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2021, 158 s.) ISBN: 978-625-7351-15-7.

Nermin YILDIRIM¹

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Nermin Yıldırım (Doktora Öğrencisi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye.
E-posta: yyildirimnermin61@gmail.com ORCID: 0000-0003-1245-9989

Başvuru/Submitted: 28.04.2022 • Kabul/Accepted: 12.05.2022

Atıf/Citation: Yıldırım, Nermin. Ferdi Güzel'in "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eskicil Kelimeler" isimli kitabının değerlendirilmesi. *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 1 (2022): 437-443. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1110520>

Anahtar kelimeler: Türkiye Türkçesi, Ağızlar, Eskicil Kelimeler, Söz varlığı, Eski Türkçe

Keywords: Turkey Turkish, Dialects, Archaic Words, Vocabulary, Old Turkic

Dil bilimi terimi olarak ağız; bir dilin, yazı diline oranla belli bölgelerinde belirli insanlar tarafından kullanılan ve sınırları içerisinde yer aldıkları dilden, söyleyiş, şekil, anlam ve söz dizimi bakımından farklılık gösteren konuşma biçimi şeklinde tanımlanmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarının teşekkülü, 11. yüzyıldan itibaren farklı coğrafyalardan gelip Anadolu topraklarına yerleşen Oğuz boylarının çeşitli ağız özelliklerine sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Yine Anadolu'ya farklı zamanlarda türlü sebeplerle gelen Oğuzlar dışındaki Türk boyları ve yabancı halkların Türkiye Türkçesi ağızlarının oluşumunda mühim

etkileri olmuştur. Ağızlara dair çalışmalar, 19. yüzyılın sonlarına doğru, yabancı araştırmacılar ile başlamıştır. 1940'lı yıllardan itibaren Türk araştırmacılar da Türkiye Türkçesi ağızları üzerine çalışmalar yapmıştır. Günümüzde ise ağızlar hakkında birçok derleme, karşılaştırma, sınıflandırma ve inceleme çalışmalarının yapıldığı görülmektedir.

Ferdî Güzel tarafından hazırlanan *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eskicil (Arkaik) Kelimeler* isimli eserin başlığında geçen eskicil (arkaik) kelimesi, son yıllarda hakkında yapılan yayınlardan hareketle, dilde yer alan ses ve yapı özelliklerinin eski şeklini devam ettirmek, Eski Türkçeye benzer biçimde kullanmak gibi anlamlara gelmektedir ve arkaik kelimesinin anlamını karşılamaktadır. Geçmişe ait birçok ses hususiyeti ve kelime hazinesini koruyan Türkiye Türkçesi ağızları da bu özellikleriyle Türk dili tarihindeki bazı sorunların çözülmesine ışık tutacak niteliktedir. 2021 yılında *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eskicil (Arkaik) Kelimeler* ismiyle yayımlanan bu eser Türkiye Türkçesi ağızlarındaki Eski Türkçe ile benzer şekilde kullanılan kelimelerin tespitiyle bu kelimelerin art ve eş zamanlı karşılaştırılmasına yer vermesi açısından önem arz etmektedir.

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eskicil (Arkaik) Kelimeler isimli eserde, ağızlarda yer alan eskicil (arkaik) kelimeler tespit edilmiş ve eserin ön sözünde de belirtildiği gibi bu kelimelerden yola çıkılarak Eski Türkçedeki bazı kelimelerin yapısı, okunuşu ve anlamlandırılışı ile ilgili ihtilafların çözümüne katkı sağlanması gaye edinilmiştir.

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eskicil (Arkaik) Kelimeler giriş, inceleme ve sonuç olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. Eserde yer alan bölümler ve sayfa aralıkları şu şekildedir:

- “Giriş” ‘Eskicil (Arkaik) ve Eskicilik (Arkaizim)’, ‘Türkiye Türkçesindeki Eskicil Unsurlar Üzerine Çalışmalar’, ‘Amaç’, ‘Kapsam ve Sınırlılıklar’ ve ‘Yöntem’ olmak üzere beş alt başlığa yer verilmiştir (s. 1-7).
- “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eskicil (Arkaik) Kelimeler” (s. 9-129).
- “Sonuç” (s. 131-138).

“Giriş” bölümünde *Gramer Terimleri Sözlüğü*, *Türkçe Sözlük* ve daha önce eskicil (arkaik) terimleri hakkında yapılan araştırmalara atıfta bulunularak eskicil (arkaik) ve eskicilik (arkaizim) kavramları üzerinde durulmuştur. Eskicil unsurlar hakkında yapılan çalışmaların sayısının fazla olmadığı ve bu çalışmaların daha çok makale ya da bildiri türünde olduğu bilgisi verilmiştir. Ardından eserin amacının Türkiye Türkçesi ağızlarındaki nadir eskicil kelimeleri tespit etmek ve tespit edilen bu kelimelerden hareketle, Eski Türkçedeki bazı kelimelerin yapısı, okunuşu ve anlamlandırılışı ile ilgili sorunların çözümüne katkı sağlamak olduğu bildirilmiştir. Eserde, Anadolu ağızlarında yaşayan Eski Türkçe kelimelerden Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayanları yani Türkiye Türkçesi yazı diline göre eskicil (arkaik) özellik taşıyan ağız kelimeleri incelenmiştir. Çalışmada, Eski Türkçe dönemi için Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçesinin söz varlığıyla ilgili dört temel eser taranmıştır: *Drevnetyurkskiy Slovar, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*,

Uigurisches Wörterbuch ve *Old Turkic Word Formation*. Adı geçen ilk iki eser madde başı kelimelerin tamamında, son ikisi ise temel kaynaklarda bulunmayan kelimelerde başvuru yardımcı kaynak olarak kullanılmıştır. Eserde madde başı olarak ele alınan Eski Türkçe kelimeler, *Drevnetyurkskiy Slovar* ve *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*'e göre tanımlanmıştır. Türkiye Türkçesi ağızlarında yer alan eskicil kelimelerin tespiti için *Derleme Sözlüğü*'nden yararlanılmış ve bu çalışma *Derleme Sözlüğü* ile sınırlandırılmıştır. *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eskicil (Arkaik) Kelimeler*'de sözlük birimi düzeyindeki eskicil unsurlar tetkik edilmiş, buna ek olarak daha önceki çalışmalarda tespit edilen eskicil kelimeler hakkında yeni bilgiler verilecekse bu kelimeler de çalışmaya dâhil edilmiştir. Çalışmada, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki eskicil kelimeler alfabetik düzene göre sıralanmıştır. Tetkik edilen kök veya gövde ile ilgili Eski Türkçede birden fazla şekil varsa bunlar, ayrı madde başı biçiminde ele alınmamış; ilgili kök veya gövdenin türevlerine aynı maddede yer verilmiştir. Misal; *gımk, kınık, kındır-, gınak-, gımk-, kınak-, kınık-* kelimelerinin Eski Türkçe *kın-* fiilinden türetildiği yazar tarafından açıklanmıştır. İlgili yedi kelimenin kökü olan *kın-* fiili madde başı yapılmış ve bu kelimeler *kın-* maddesinde ele alınmıştır. Bu bilgilerin ardından madde başı kelimenin ağızlardaki türevleri sıralanmış kelimenin yapısı, okunuşu ve anlamlandırılışı hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Çalışmanın “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eskicil (Arkaik) Kelimeler” isimli bölümünde, alfabetik şekilde sıralanan Türkiye Türkçesi ağızlarındaki eskicil (arkaik) seksen madde başı kelime incelenmiş, bununla beraber madde içleriyle yüzü aşkın kelime tetkik edilmiştir. Bu bölümde incelenen madde başı kelimeler şunlardır:

1. adaş-	21. kaldra-	41. ögir-	61. tuşuş-
2. *ar-	22. kavza-	42. öşer-	62. tümile-
3. arkaş-	23. kemiş-	43. *öy-	63. üdür-
4. aya-	24. keşren-	44. öz	64. ügi-
5. bös-	25. kepi-	45. saş	65. ümgük
6. buş-	26. kın-	46. şaşur-	66. ün-
7. *bür-ke-	27. koðurçuk	47. satula-	67. ünür
8. çaldır	28. komı-	48. sayra-	68. üşkir-
9. *çant-	29. koşur	49. sıdığ	69. üzüt
10. çert-	30. kōr	50. söçü-	70. yağra-
11. çıpırt-	31. kōler-	51. suwlaş	71. yektür-
12. çüg	32. kōli-	52. *süye-	72. *yelpi-
13. çupart-	33. köñüz	53. talgur-	73. yemir-
14. *ent-	34. kuvra-	54. talula-	74. yıg-
15. ersek	35. küldre-	55. teş-	75. yıpa
16. ewze-	36. möñ-	56. *tep(i)-	76. yint-
17. ıç-	37. mūn	57. teşük	77. yöрге-
18. imik	38. olıg	58. tıd-	78. *yu-
19. iñir	39. os-	59. *tirke-	79. *yur-
20. kak	40. öçe-	60. tört-	80. yüg

Eserin “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eskiçil (Arkaik) Kelimeler” isimli inceleme bölümünde madde başı kelime, örneğın *adaş-* kelimesi şu şekilde tetkik edilmiştir:

1. ‘Biriyle dost olmak, arkadaş olmak’ anlamlarındaki *adaş-* fiilinin tarihî dönemlerde incelenen eserlerden *Kutadgu Bilig*’de bir kez geçtiğı bilgisi söylenmiş ve söz konusu cümleye yer verilmiştir.
2. ‘Biriyle dost olmak, arkadaş olmak’ anlamlarındaki *adaş-* fiili ile Eski Türkçede ‘dost, arkadaş’ anlamında kullanılan *adaş* isminin aynı temele dayandığı söylenmiş, çağdaş Türk lehçelerinde bu anlamların dışında bir de ‘isimdeş’ anlamında kullanıldığı belirtilmiştir.
3. ‘Biriyle dost olmak, arkadaş olmak’ anlamlarındaki *adaş-* fiili, ‘dost, arkadaş’ ve ‘isimdeş’ anlamındaki *adaş* isimleri karşılaştırılmış, bu kelimelerin aynı kelimeler olup olmadığı tartışılmıştır.
4. *Adaş-* fiili ve *adaş* ismi hakkındaki görüşlere yer verilmiş, ardından kelimenin kökeniyle ilgili görüş bildirilmiştir.
5. *Adaş-* ve *adaş* kelimelerinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki türevleri ve anlamları izah edilmiştir.
6. *Adaş-* ve *adaş* kelimelerinin yapısı üzerinde durulmuştur.
7. *Adaş-* ve *adaş* kelimeleri ile benzer anlam ve yapıya sahip olan Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kelimeleri karşılaştırılmasının faydalı olacağı kanaati ile “badaş”, “badaş-” kelimelerine yer verilmiştir.

Sonuç bölümünde, çalışmada elde edilen neticeler dokuz madde hâlinde sıralanmıştır:

1. Tarihî Türk lehçelerinde varlığı tartışılan kelimelerin Türkiye Türkçesi ağızlarında tespit edilmesi ile bu kelimelerin tarihî Türk lehçelerindeki varlıkları desteklenmiştir.
2. Eski Türkçede birtakım türevleri bulunduğu hâlde bazı kök veya gövdeler Eski Türkçede tespit edilememiş ancak bu kök ve gövdeler sonraki tarihî dönemlerde belirlenmiştir. Eski Türkçede tespit edilemeyen bu kelimeler, ağızlarda yaşayan kelimelerle desteklenerek Eski Türkçe döneminde var olabileceğı düşünölen kök veya gövde tablolarında gösterilmiştir. Ayrıca bu tablolarında ilk kez yazar tarafından dile getirilen görüşler koyu renkle belirtilmiştir. Aşağıda eserde yer alan tablolardan bazı örnekler verilmiştir.

ESKİ TÜRKÇE TÜREV	TASARLANMIŞ KÖK VEYA GÖVDE	KÖK VEYA GÖVDEYİ DOĞRULAYAN YAHUT DESTEKLEYEN TİA. VERİLERİ
bürkek-, bürkür-	*bürke-	bürkü, bürgü bürküm...
çandış-, çantur-	*çant-	çentel- çentele-, çenteleş-

3. Eski Türkçede okunuşu hakkında görüş ayrılıkları bulunan bazı kelimelerin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki verilerden yola çıkılarak doğru okunuşlarının nasıl olması gerektiği hakkında bilgi verilmiştir. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* ve *Drevnetyurkskiy Slovar* adlı eserlerde yanlış okunduğu düşünülen kelimelerle ilgili daha önce yapılan düzeltme teklifleri ve ilk kez yazar tarafından yapılan öneriler tabloda gösterilmiştir. Yazarın ilk defa dile getirdiği düzeltme teklifleri tabloda kalın harflerle belirtilmiştir.

DTS	ED	ÖNERİ	TTa. VERİLERİ
töñüş-	tünüş-	tunuş-	tumuş- tum- tumarla-
ügi-	ögi-	ügi-	üğüüt-, üğüüd-, üvüt-, ügün-

4. Türkiye Türkçesi ağızlarındaki bazı verilerin, Eski Türkçede nadir görülen kelimelerin (misal; *olig, saşur- yıpa-*) anlamlandırılmasıyla ilgili sorunlar hakkında bilgi verilmiştir.
5. Eserde bazı kelimelerin yapısı değerlendirilmiş ve bu kelimelerden bir kısmı için daha önce yapılan çalışmalardan hareketle etimoloji önerilerinde bulunulmuştur.
6. Eski Türkçede nadir görülen kimi kelimelerin çağdaş Türk lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarındaki durumu tespit edilmiştir. Ayrıca çağdaş Türk lehçelerinde nadir bulunan bu kelimelerin Türkiye Türkçesi ağızlarında yer almasının önemli bir kazanç olduğu vurgulanmıştır.

ET	TTa.	Çağdaş Lehçeler
<i>arkaş-</i>	<i>arkaş-</i>	Tuv. <i>arğaş-</i>
<i>çıpırt-</i>	<i>cıbart, çıbart-, zıbart-, zıbırt-...</i>	-

7. Türkiye Türkçesi ağızlarındaki bazı kelimelerin birçok çalışmanın aksine farklı kaynaklardan geldiği belirtilmiştir. Örneğin, *tört-*“sürtmek, sürmek” ve *türt-*“dürtmek” fiillerinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki veriler neticesinde farklı kaynaklara sahip olduğu açıklanmıştır.
8. *Derleme Sözlüğü*'nde eskicil özellik taşıyan kelimelerin mahiyeti ve bu eserdeki eskicil verilere nasıl yaklaşılması gerektiği hakkında bazı değerlendirmelere yer verilmiştir.
9. Çalışmada tespit edilen Türkiye Türkçesi ağızlarındaki eskicil kelimelerin özellikle Batı grubu ağızlarında yoğunlaştığına dikkat çekilmiştir.

Sonuç bölümünden sonra 515 kelimededen oluşan ‘Eski Türkçe Kelimeler Dizini’ (s. 139-145) ve dizin ardından eserde kullanılan kaynakların yer aldığı ‘Kaynaklar’ isimli kısım mevcuttur.

Tarihî dönemlerde kullanılıp Türkiye Türkçesinde unutulmuş birçok kelime Anadolu ağızlarında yaşamaya devam etmektedir. Bu sebeple, Türkçenin tarihî devirleri ile arasındaki ilişkinin devam ettiğinin tespit edilmesinde Türkiye Türkçesi ağızları büyük öneme sahiptir ancak Türkiye Türkçesi ağızlarında yer alan eskicil unsurlar hakkındaki çalışmalar çoğunlukla makale ve bildiri türündedir. Tanıtımı yapılan *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eskicil (Arkaik) Kelimeler* isimli çalışma Türkiye Türkçesi ağızlarındaki eskicil öğeleri konu alan kapsamlı ilk eser olması sebebiyle önem arz etmektedir. Ayrıca söz konusu eser bölümleri ve içeriğiyle amacına uygun nitelikte bilgiler ihtiva etmektedir.

Kaynakça/References

- Demir, Nurettin. "Ağız Terimi Üzerine", *Türkbilig* 4 (2002): 105-116.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım, 2009.
- Gülsevin, Gürer. "Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihî Batı Rumeli Ağızlarının Tespitindeki Önemi", *The Journal of Academic Social Science Studies* 32/3 (2015): 1-12.
- Güzel, Ferdi. "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ezgert- (< es+ker-t-) Fiili", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi* 4/9 (2021): 45-56 .
- Güzel, Ferdi. "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yapım Ekleri I: Yazı Dilinde Bulunmayan Yapım Ekleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı -Belleten* 66/1 (2018): 73-114.
- Güzel, Ferdi. "Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Bazı Kelimelerin Kökeni Üzerine 2", *Mavi Atlas* 7/2 (2019): 141-149.
- Karahan, Leyla. *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1996.
- Korkmaz, Zeynep. *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1992.
- Ölmez, Mehmet. "Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine", *Mustafa Canpolat Armağanı*, Ankara, (2003): 135-142.
- Yıldırım, Ferdi. "Türkiye Türkçesi Ağızları ve Etnik Yapı: Çukurova Ağızları Örneği", *Türkbilig* 4 (2002): 136-153.

Ek 1. Dış Kapak (Ferdî Güzel. *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eskicil (Arkaik) Kelimeler*.
Erzurum: Fenomen Yayınları, 2021.)

Uğur Uzunkaya'nın "Budizm'in Mahāyāna Ekolüne İlişkin Eski Uygurca Belgeler (Metin - Aktarma - Açıklamalar - Sözlük - Dizin)" adlı eserinin değerlendirilmesi

Review of "Budizm'in Mahāyāna Ekolüne İlişkin Eski Uygurca Belgeler (Metin - Aktarma - Açıklamalar - Sözlük - Dizin)" by Uğur Uzunkaya

Uğur Uzunkaya, *Budizm'in Mahāyāna Ekolüne İlişkin Eski Uygurca Belgeler (Metin - Aktarma - Açıklamalar - Sözlük - Dizin)* (İstanbul: Kesit Yayınları., 2020. 478 s.) ISBN 978-605-7898-90-6.

Sema BAL¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Sema Bal (Doktora Öğrencisi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye E-posta: semabal@gmail.com ORCID: 0000-0001-7097-3738

Başvuru/Submitted: 27.04.2022 • **Kabul/Accepted:** 25.05.2022

Atıf/Citation: Bal, Sema. Uğur Uzunkaya'nın "Budizm'in Mahāyāna Ekolüne İlişkin Eski Uygurca Belgeler (Metin - Aktarma - Açıklamalar - Sözlük - Dizin)" adlı eserinin değerlendirilmesi. *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 1 (2022): 445-450. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1110142>

Anahtar kelimeler: Uygurca, Eski Uygurca, Uğur Uzunkaya, Budizm, Eski Türkçe

Keywords: Old Turkic, Old Uighur, Budism, Uğur Uzunkaya, Uighur Turkish, Old Turkish

Erzurum Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi Dr. Uğur Uzunkaya'nın, Ekim 2020 itibariyle Kesit Yayınları'ndan iki kitabı birden yayımlandı. Uzunkaya'nın çalışmalarından ilki doktora tezinin¹ genişletilerek kitaplaştırılmış hâli olan *Budist Eski Uygur Edebiyatından İki Metin*²'dir. Bu kitap Gönül Aris³ ve Hüseyin Yıldız⁴ tarafından birer yazıyla tanıtılmıştır. İkincisi ve bu tanıtımın konusu olan ise *Budizm'in Mahāyāna Ekolüne İlişkin Eski Uygurca Belgeler* adlı eserdir.

Bu çalışma aslen Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi Turfan Koleksiyonu'nda bulunan ve mecmua olarak nitelendirilebilecek Eski Uygurca bir yazma eserin fragmanlarını işleyen bir metin neşridir. Kitapta neşredilen fragmanların fiziksel bilgileri 2012 yılında Özertural⁵ tarafından hazırlanmış olan kapsamlı katalogta yer almıştır. Uzunkaya'nın eseri, Özertural'ın "Çin Faxiang Ekolünden Yazma Mecmua" ana başlığı altında *1. belirlenmiş ve yer numarası belirli fragmanlar*, *2. belirlenmiş fakat yer numarası belirsiz fragmanlar*, *3. belirlenmemiş fakat yer numarası belirli fragmanlar*, *4. belirlenmemiş ve yer numarası belirsiz fragmanlar* şeklindeki dört alt başlıkta ele aldığı çalışmasının dördüncü başlığının kapsamına giren 123 fragmandan, daha önce neşredilmemiş, irili ufaklı ve kimi kısımları hasarlı olan 122'si temelinde oluşturulmuştur ve toplamda 2623 Eski Uygurca satırdan müteşekkildir. Yazar, diğer çalışmalarının giriş bölümlerinde Budizm ile ilgili kapsamlı bilgiler vermiş bulunduğu için bu eserde tekrara düşmemek amacıyla Budizm için müstakil bir başlık oluşturmadığını belirtmiş ve altı ana bölümde işlediği eserini şu kısımlar altında vücuda getirmeyi tercih etmiştir: *Kısaltmalar ve İşaretler* (s. 7-13), *Ön Söz* (s. 13-15), *Giriş* (s. 15-35), *1. Eski Uygurca Metnin Çeviri Yazısı ve Harf Çevirisi* (s. 35-233), *2. Eski Uygurca Metnin Türkiye Türkçesine Aktarması* (s. 233-319), *3. Eski Uygurca Metne İlişkin Açıklamalar* (s. 319-445), *Sonuç* (s. 445-447), *Kaynaklar* (s. 447-457), *Çalışmaya Dâhil Edilen Fragmanların Erişim Adresleri* (s. 457-478).

Altı ana bölümün ilki olan *Giriş* bölümünü oluşturan dört alt başlık şunlardır: *I. Araştırma Tarihçesi* (s. 17-20), *II. Çalışmaya Dâhil Edilen Fragmanlar ve Metnin Tesisi* (s. 20-31), *III. Çalışmaya Dâhil Edilen Fragmanların İmlâsı Üzerine* (s. 31-32), *IV. Çalışmada Takip Edilen Yöntem* (s. 32-35). Bu bölümde Doğu Türkistan ve Turfan vahasına yapılmış olan keşif seferlerinden, Eski Uygurcadan ve Budizm'in ekollerinden ana hatlarıyla kısaca

- 1 UZUNKAYA, Uğur (2017). *Son Dönem Budist Uygur Edebiyatından İki Örnek (Metin - Çeviri - Açıklamalar - Dizin)*. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- 2 UZUNKAYA, Uğur (2020). *Budist Eski Uygur Edebiyatından İki Metin, (Metin - Çeviri - Açıklamalar - Dizinler)*. Kesit Yayınları. İstanbul. 300 s. ISBN: 978-605-7898-89-0.
- 3 Aris, G. (2020). Uğur UZUNKAYA, *Budist Eski Uygur Edebiyatından İki Metin, (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizinler)*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2020, 300 s., ISBN: 978-605-7898-89-0. . International Journal of Old Uyghur Studies , 2 (2) , 245-248 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijous/issue/58557/836801>
- 4 Yıldız, H . (2021). Uzunkaya, U. *Budist Eski Uygur Edebiyatından İki Metin*, İstanbul: Kesit Yayınları, 2020, ss. 300, ISBN: 978-6057-898890 . Journal of Old Turkic Studies , 5 (1) , 240-246 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jots/issue/59546/845161>
- 5 ÖZERTURAL, Zekine (2012). *Alltürkische Handschriften. Teil 16: Mahāyāna-Sūtras und Kommentartexte*. [VOHD 13, 24.] Stuttgart: Steiner.

bahsedilmiş daha sonra ilgili alt başlıklara geçilmiştir. Budizm'in, Siddhārtha Gautama'nın [MÖ 563-483] ölümünden sonra Theravāda yani 'eskilerin yolu' yahut Hīnayāna 'küçük araç' ve yenilikçi kesimin oluşturduğu Mahāyāna 'büyük araç' ekollerine ayrılması daha sonra Mahāyāna ekolünden de Mādhyamaka ve Yogācāra adlı iki felsefi sistemin ortaya çıkması anlatılmıştır. Yogācāra'nın maddi gerçekliği inkar edip yalnız zihinsel gerçekliği tanıyan bir felsefi idealizm biçimi olduğu ve yoga/meditasyon uygulamasını esas aldığı bilgisi verilmiştir. Yogācāra'nın önemli isimlerinden biri olan Vasubandhu'nun *Triṃśikā* adlı eserine atfen Uzunkaya, 602-664 tarihleri arasında yaşamını sürdürmüş bir seyyah ve keşiş olan Xuanzang (玄奘) 'ın *Cheng weishi lun* (成唯識論) adlı eserini yazarak bu eser yoluyla Faxiang (法相宗) ekolünü meydana getirdiğini aktarmıştır. Çalışmasının amacını da "çoğunluğu Budizm'in Mahāyāna ekolünün Faxiang kolundan olan şimdiye kadar neşredilmemiş Eski Uygurca belgeleri Türk dili araştırmalarına kazandırmak ve araştırmacılar için yeni dil verileri sunmak" olarak ifade etmiştir.

I. Araştırma Tarihesi alt başlığında Uzunkaya, eserinde incelemiş olduğu el yazması mecmuanın ilk zikredildiği çalışma olarak Özertural'dan atıfla, Gabain'in 1963 yılında neşrettiği 'Zentralasiatische türkische Literaturen I: Vorislamische alttürkische Literaturen I' yazısını gösterir. Özertural, bu yazıda değinilmiş olan *Yogācāryabhūmiśāstra*'yla çok muhtemel olarak bu eserin kast edildiğini düşünmektedir. Ayrıca yazarın düştüğü dipnotta, Gabain'in 1982 tarihli *Handbuch der Orientalistik*'te yayımladığı 'Zentralasiatische türkische Literaturen I: Nichtislamische alttürkische Literatur' adlı yazısının bu yazı ile aynı olduğunu öğreniyoruz.

Metne dair yapılmış diğer çalışmalar şu şekilde sıralanmıştır: ikinci çalışma W. Scharlipp'e aittir. Scharlipp, 1986 yılında 'Fragmente eines uigurischen Kommentars zur *Triṃśikāvijñaptimātratāsiddhi* adlı bir makale yayımlamış ve bu makalede eserin 21. bölümünden toplam 107 satır tutan dört fragmanı neşretmiştir. Daha sonra Eski Uygurca *Cheng weishi lun* tefsirine ait olduğu tespit edilmiş olan bu fragmanlarla ilgili bilgileri Uzunkaya bir tabloda göstermiştir. K. Kitsudō'nun 'A preliminary report on the study of the so-called Uigur Lehrtext: Chapter 20 and 21' adlı, 20 Kasım 2009 tarihinde Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi'nde düzenlenen *Collegium Turfanicum 45*'te sunulmuş fakat yayımlanmamış olan çalışması üçüncü çalışmadır. Özertural'ın aktardığına göre bu çalışmada mecmuanın 20 ve 21. bölümlerinin hangi Eski Uygurca metnin fragmanları olduğu tespiti yapılmıştır. Bu tespite göre en az 30 bölümden oluştuğu düşünülen eserin 20. bölümü Huayan ekolünün yazınsal kaynağı olan *Buddhāvataṃsakasūtra*'nın bir tefsirinin Eski Uygurcaya tercümesi, 21. bölümü bir Bodhisattva'nın Buddhalığa erişme yolunda gerçekleştireceği "alıştırma safhası"nın anlatılması, 30. bölümü ise bir *Xuanzang Biyografisi*'ne ait filolojik tefsirdir. Ayrıca Özertural'ın A. Semet'in verdiği bilgilere istinaden bu eserin Huili ve Yancong'un *Xuanzang Biyografisi* hakkında, en azından onun Eski Uygurca versiyonu hakkında olmadığını düşündüğü de belirtilmiştir.

Dördüncü çalışma olan Semet'in çalışması eserin 21. bölümünün yani Eski Uygurca *Cheng weishi lun*'un 1. yaprağını oluşturan U 1345 (Glas: T I L) arşiv numaralı fragmanın neşridir. Özertural'ın bu fragmanın çeviriyazısının Kitsudō'nun 2009'da sunduğu yayımlanmamış yazısında da yer aldığı belirtilmiştir.

Bu mecmuanın büyük bir bölümünü oluşturan 21. bölümüne yani Eski Uygurca *Cheng weishi lun*'a ait fragmanlara dair en güncel çalışmalar ise Uğur Uzunkaya ve Tümer Karaayak tarafından metin neşri, Türkiye Türkçesine aktarım, notlar, dizin ve sözlük şeklinde yapılmıştır⁶. Uzunkaya ve Karaayak'ın çalıştıkları daha önce yayımlanmamış 526 satır metni kapsayan fragmanların hangileri olduğu bir tablo ile gösterilmiştir.

Son olarak zikredilen çalışma Mehmet Ölmez'in Eski Uygurca *körşi* 'komşu' sözcüğü üzerine yazmış olduğu ve bu mecmuanın 30. bölümünü oluşturan Xuanzang'ın gezi notlarını içeren Mainz 841 (T I D 1), Mainz 847 (T I D 4) ve Mainz 819 (T I D 2) arşiv numaralı fragmanlara atıf yaptığı yazısıdır. Ölmez yazısında yalnızca *körşi* sözcüğünün geçtiği satırların çeviri yazısını vermiştir.

Bu şekilde araştırma tarihçesini aktarmayı tamamlayan Uzunkaya, *II. Çalışmaya Dâhil Edilen Fragmanlar ve Metnin Tesisi* alt başlığında, işlediği fragmanları *Satır no.*, *Fragman*, *Ait olduğu Düşünülen Metin* adlarındaki üç sütundan oluşan uzun bir listeyle ayrıntılı bir şekilde göstermiş, fragmanların imlâ özelliklerini ise *III. Çalışmaya Dâhil Edilen Fragmanların İmlâsı Üzerine* alt başlığında ayrı olarak ele almıştır. Metnin imlâ özellikleri kısaca şöyledir: metinde bazı yanlış yazımlar bulunmaktadır, ayrıca fragmanlardan birinde fazladan yazılmış bir elif mevcuttur, fazladan/yanlış yazılmış bir ek parçası görülmektedir, ötümlü süreksiz patlayıcı diş ünsüzü /d/ ile ötümsüz süreksiz patlayıcı diş ünsüzü /t/'nin birbirlerinin yerine kullanılmasından kaynaklanan diş seslerinin karışıklığına (Alm. Dentalkonfusion) sıkça rastlanmaktadır, birleşik yazımlar görülmektedir ve artdamaksıl /g/'nin çift noktalı <ğ> ile yazıldığı da tespit edilmiştir.

Giriş bölümünün dördüncü ve son alt başlığını oluşturan *IV. Çalışmada Takip Edilen Yöntem* şu şekildedir:

- ★ Çeviri yazı ve harf çevrimi yapılırken <ç> yerine <ç> ve <ş> yerine <ş> kullanılmış olması dışında *Uigurisches Wörterbuch*'da [=Uygurca Sözlük] kullanılan yöntem olduğu gibi kullanılmıştır.

6 UZUNKAYA, Uğur ve Tümer KARAAYAK 2019a. 'Eski Uygurca *Cheng weishi lun* Tefsirine İlişkin Fragmanlar (6. ve 8. Yapraklar).' *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 47: 97-113.

UZUNKAYA, Uğur ve Tümer KARAAYAK 2019b. 'Eski Uygurca *Cheng weishi lun* Tefsirine İlişkin İki Fragman (12. ve 13. Yapraklar).' *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 59/2: 467-492.

UZUNKAYA, Uğur ve Tümer KARAAYAK 2019c. 'Eski Uygurca *Cheng weishi lun* Tefsirine Ait Belgeler (14. ve 15. Yapraklar).' *Dil Araştırmaları* 25: 115-137.

UZUNKAYA, Uğur ve Tümer KARAAYAK 2019d. 'Eski Uygurca *Cheng weishi lun* Tefsirine Ait İki Fragman (16. Yaprak ve Başka Bir Yaprak).' *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 19/2: 327-353.

UZUNKAYA, Uğur ve Tümer KARAAYAK 2020. 'Eski Uygurca *Cheng weishi lun* Tefsirine İlişkin Belgeler (2. ve 3. Yapraklar).' *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* XVII/66: 549-561.

- ★ Metin bölümünde işlenen Eski Uygurca satır sayısı 2623'tür fakat bunlardan 396'sı Türkiye Türkçesine aktarılması mümkün olmayan harf kalıntılarından oluştuğu için esasen çalışmada 2227 Eski Uygurca satırdan söz edilebilir.
- ★ Metnin bazı satırları büyük ölçüde hatalı olduğundan bağlamı takip etmek her zaman mümkün olmamıştır. Bu nedenle yazar Türkiye Türkçesine aktarımı yaparken esas metne bağlı kalarak satır satır çeviriyi uygun görmüştür. Bağlamın tespit edilemediği durumlarda sözcüklerin en yaygın olarak bilinen anlamları tercih edilmiş varsa Sanskritçe karşılıkları yay araç içerisinde verilmiştir.
- ★ Metinde dil incelemesi için ayrı bir başlık oluşturulmamış, metinde geçen Budizm'le ilgili kavramlar, metni ilgilendiren dil bilgisi, köken bilgisi ve ikilemelere ilişkin bilgiler ile metin üzerinde yapılmış tamamlamalar 3. *Eski Uygurca Metne İlişkin Açıklamalar* bölümünde notlar şeklinde yazılmıştır.
- ★ Fragmanların Çince eşdeğer metinleri tespit edilememiş olduğundan metindeki Çince ifadelerin karşılıkları diğer Eski Uygurca metinler ve sözlüklerden tespit edildiği şekilleriyle verilmiştir.
- ★ Ayrıca yazar, açıklamalar bölümünde kimi anlamlandırma ve okuma tereddütlerini de belirttiğini ifade etmiştir.
- ★ Alfabetik olarak hazırlanmış olan sözlük kısmı aynı zamanda analitik ve bağlamlı bir dizin içermektedir. Madde başları seçilirken tüm yazım biçimlerine ve tamamlanmış biçimlere yer verilmiş, bağlamın tespit edilmesinin mümkün olmadığı yerlerde sözlüklerde ve diğer kaynaklarda rastlanan ilk anlamlar alınmıştır. Farklı yazımları mevcut olan sözcükler çapraz göndermelerle gösterilmiş, alıntı ifadelerin orijinal biçimleri de verilmiştir.

Yöntem bölümünde tarif ettiği şekliyle önce metnin çeviri yazısı ve harf çevrimini, ardından gelen bölümde Türkiye Türkçesine aktarmasını yapan araştırmacı, açıklamaların yer aldığı bölümde metne ilişkin açık olmayan kimi noktaları ve etimolojileri aydınlatmış, çalışmasıyla ulaştığı çıkarımları *Sonuç* bölümünde vermiş, son olarak da *Kaynaklar*'ın ardından işlediği fragmanların erişim adreslerini bir liste olarak sunmuştur. Böylece dileyen başka araştırmacıların bu fragmanları yeniden değerlendirebilmelerine olanak sağlamıştır.

Sonuç bölümünde, metnin imlâ hususiyetlerinin tüm metinde aynı olması itibarıyla tek bir kişinin kaleminden çıktığını düşündürdüğü belirtilmiştir. Ayrıca daha önceki Eski Uygurca metinlerde görülmemiş ve bu metinde ilk kez tespit edilen ifadelere yer verilmiştir. Bu çalışmayla, bilinen Eski Uygurca söz varlığına kazandırılmış 11 yeni ifade şunlardır: *adıntur-* 'ayıltmak, bilincini yerine getirmek', *barsız* 'lüzumlu': *yoksuz* sözcüğü ile ikileme şeklinde geçmektedir), *äpit-* 'korumak, saklamak': önceki metinlerde *apit-* olarak geçen bu sözcük bu metinde aldığı ek sayesinde ön ünlülü olarak tespit edilmiştir, *keñirttir-* 'genişletmek', *käsüksüz* 'aralıksız, daima', *közüngülänmäk* 'görünme', *kurat-* 'kurutmak': daha önce yalnızca bir Eski Uygurca metinde görülmüştür, *ötrüm* 'anlayış, tolere': bu sözcük daha önce

çok farklı olarak 'müşhil' anlamında görülmüştür, *turkıgsız* 'arsız, hayasız', *yoşuk*- 'usanmak (veya 'uslanmak'?).

Bu yayın, sağladığı dil verilerinin yanı sıra Orta Asya Türk Budizmi'nin ekollerinin ve bu ekollerin yazılı kaynaklarının öğrenilip anlaşılmasına yaptığı katkılar bakımından da önemlidir.

Kaynakça

Uzunkaya, Uğur. *Budizm'in Mahāyāna Ekolüne İlişkin Eski Uygurca Belgeler (Metin - Aktarma - Açıklamalar - Sözlük - Dizin*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2020.

TANIM

Türkiyat Mecmuası – Journal of Turkology, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün yayınıdır. Açık erişimli, hakemli, yılda iki kere Haziran ve Aralık aylarında yayınlanan uluslararası bilimsel bir dergidir. 1925 yılında kurulmuştur. Yayınlanmak üzere gönderilen yazılar Türkçe, İngilizce, Azerice, Kazakça, Kırgızca, Tatarca, Özbekçe veya Türkmençe olmalıdır.

AMAÇ VE KAPSAM

Türkiyat Mecmuası– Journal of Turkology, uluslararası yayın standartlarına uygun yüksek kalitede makaleler yayınlayarak bilimsel bilginin yayılmasına katkıda bulunmayı ve Türkoloji alanında bilim camiasına katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Türkiyat Mecmuası – Journal of Turkology, Türk Dili, Türk Edebiyatı, Türk Tarihi, Türk Sanatı ve genel olarak Türk Kültürü sahasında yapılmış bilimsel çalışmaları yayımlar.

EDİTORYAL POLİTİKALAR VE HAKEM SÜRECİ

Yayın Politikası

Dergiye yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin içeriği derginin amaç ve kapsamı ile uyumlu olmalıdır. Dergi, orijinal araştırma niteliğindeki yazıları yayınlamaya öncelik vermektedir.

Genel İlkeler

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirilmeyen ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir.

Ön değerlendirmeyi geçen yazılar iThenticate intihal tarama programından geçirilir. İntihal incelemesinden sonra, uygun makaleler Editör tarafından orijinaliteleri, metodolojileri, makalede ele alınan konunun önemi ve derginin kapsamına uygunluğu açısından değerlendirilir.

Bilimsel toplantılarda sunulan özet bildirimler, makalede belirtilmesi koşulu ile kaynak olarak kabul edilir. Editör, gönderilen makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir.

Makale yayınlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez. Yayına kabul edilmeyen makale, resim ve fotoğraflar yazarlara geri gönderilmez.

- **Yazılar soyadına göre harf sırasıyla dergide yer alır.**

TELİF HAKKINDA

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) olarak lisanslıdır. CC BY-NC 4.0 lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

AÇIK ERIŞİM İLKESİ

Dergi açık erişimlidir ve derginin tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir. Bu BOAI açık erişim tanımıyla uyumludur.

Derginin açık erişimli makaleleri Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

İşleme Ücreti

Derginin tüm giderleri İstanbul Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.

Hakem Süreci

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Baş editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

Yayın Etiği ve İlkeler

Türkiyat Mecmuası– Journal of Turkology, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Türkiyat Mecmuası– Journal of Turkology araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluştan gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, “yöntem” bölümünde katılımcılardan “bilgilendirilmiş onam” alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli

izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını **Telif Hakkı Anlaşması Formunda** imzalı olarak belirtmek zorundadırlar.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve Dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve/veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyorsa ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Dil

Yayın dili Türkiye Türkçesi, İngilizce ile Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tataristan, Özbekistan ve Türkmenistan Türkçesidir.

Yazıların Hazırlanması ve Yazım Kuralları

Aksi belirtilmedikçe gönderilen yazılarla ilgili tüm yazışmalar ilk yazarla yapılacaktır. Makale gönderimi online olarak <https://dergipark.org.tr/iuturkiyat> adresinden erişilen <http://dergipark.org.tr/login> üzerinden yapılmalıdır. Gönderilen yazılar, makale türünü belirten ve makaleyle ilgili detayları içeren (bkz: Son Kontrol Listesi) kapak sayfası; yazının elektronik formunu içeren Microsoft Word 2003 ve üzerindeki versiyonları ile yazılmış elektronik dosya ve tüm yazarların imzaladığı Telif Formu eklenerek gönderilmelidir.

1. Yazılar **Makale Şablonu** kullanılarak hazırlanmalıdır. Makale ana metninde, çift taraflı kör hakemlik süreci gereği, yazarın / yazarların kimlik bilgileri yer almamalıdır.
2. Yayınlanmak üzere gönderilen makale ile birlikte yazar bilgilerini içeren kapak sayfası gönderilmelidir. Kapak sayfasında, makalenin başlığı, yazar veya yazarların bağlı oldukları kurum ve unvanları, kendilerine ulaşılabilecek adresler, cep, iş ve faks numaraları, ORCID ve e-posta adresleri yer almalıdır (bkz. Son Kontrol Listesi).

Giriş bölümünden önce 150-250 kelimelik çalışmanın kapsamını, amacını, ulaşılan sonuçları ve kullanılan yöntemi kaydeden Türkçe ve İngilizce öz ile 600-800 kelimelik İngilizce geniş özet yer almalıdır. İngilizce ve Türkçe özlerin altında çalışmanın içeriğini temsil eden, 5 adet Türkçe ve 5 adet İngilizce anahtar kelime yer almalıdır. Makale İngilizce ise İngilizce genişletilmiş özet istenmez.

Çalışmaların başlıca şu unsurları içermesi gerekmektedir: Türkçe başlık, öz ve anahtar kelimeler; İngilizce başlık, öz ve anahtar kelimeler; ana metin bölümleri, kaynaklar, tablolar ve şekiller.

Makale Türleri:

Araştırma Makaleleri: Orijinal araştırma makaleleri derginin kapsamına uygun konularda önemli, özgün bilimsel sonuçlar sunan araştırmaları raporlayan yazılardır. Orijinal araştırma makaleleri, Öz, Anahtar Kelimeler, Giriş, Yöntem, Bulgular, Tartışma, Sonuçlar, Kaynaklar bölümlerinden ve Tablo, Grafik ve Şekillerden oluşur.

Öz: Türkçe yazıların İngilizce özetlerinde mutlaka İngilizce başlık da yer almalıdır. Araştırma yazılarında Türkçe ve İngilizce özetler 150-250 kelime arasında olmalı ve çalışmanın amacı, yöntemi, ana bulguları ve sonuçlarını ifade etmelidir.

Giriş: Giriş bölümünde konunun önemi, tarihe ve bugüne kadar yapılmış çalışmalar, hipotez ve çalışmanın amacından söz edilmelidir. Hem ana hem de ikincil amaçlar açıkça belirtilmelidir. Sadece gerçekten ilişkili kaynaklar gösterilmeli ve çalışmaya ait veri ya da sonuçlardan söz edilmemelidir. Giriş bölümünün sonunda çalışmanın amacı, araştırma soruları veya hipotezler yazılmalıdır.

Yöntem: Yöntem bölümünde, veri kaynakları, çalışmaya katılanlar, ölçekler, görüşme/ değerlendirmeler ve temel ölçümler, yapılan işlemler ve istatistiksel yöntemler yer almalıdır.

Yöntem bölümü, sadece çalışmanın planı ya da protokolü yazılırken bilinen bilgileri içermelidir; çalışma sırasında elde edilen tüm bilgiler bulgular kısmında verilmelidir.

Bulgular: Ana bulgular istatistiksel verilerle desteklenmiş olarak eksiksiz verilmeli ve bu bulgular uygun tablo, grafik ve şekillerle görsel olarak da belirtilmelidir. Bulgular yazıda, tablolarda ve şekillerde mantıklı bir sırayla önce en önemli sonuçlar olacak şekilde verilmelidir. Tablo ve şekillerdeki tüm veriyi yazıda vermemeli, sadece önemli noktaları vurgulanmalıdır.

Tartışma: Tartışma bölümünde o çalışmadan elde edilen veriler, kurulan hipotez doğrultusunda hipotezi destekleyen ve desteklemeyen bulgular ve sonuçlar irdelenmeli ve bu bulgu ve sonuçlar literatürde bulunan benzeri çalışmalarla kıyaslanmalı, farklılıklar varsa açıklanmalıdır. Çalışmanın yeni ve önemli yanları ve bunlardan çıkan sonuçları vurgulanmalıdır. Giriş ya da sonuçlar kısmında verilen bilgi ve veriler tekrarlanmamalıdır.

Sonuçlar: Çalışmadan elde edilen sonuçlar belirtilmelidir. Sonuçlar, çalışmanın amaçları ile bağlantılı olmalıdır, ancak veriler tarafından yeterince desteklenmeyen nitelsiz ifadeler ve sonuçlardan kaçınılmalıdır. Yeni hipotezler gerektiğinde belirtilmeli, ancak açıkça tanımlanmalıdır.

Şekil, Resim, Tablo ve Grafikler: Yazı içindeki şekil, resim, tablo ve grafikler Arap sayıları ile numaralandırılmalıdır. Şekillerin metin içindeki yerleri belirtilmelidir. Metin içinde kullanılan fotoğraf, plân, harita vb. materyallerin ".jpg / .tiff" uzantılı kayıtları gönderilecek dokümanlara eklenmelidir. Bu tür belgelerin baskı tekniğine uygun çözünürlükte (en az 300 piksel) ve sayfa alanını aşmayacak büyüklükte olmasına dikkat etmeli, ayrıca birden fazla olması hâlinde numaralandırılmalı ve başlık eklenmelidir. (Resim 1; Harita 1; Tablo, Figür 1, vb.). Metin için parantezle atıfta bulunulan resim, harita veya diğer ekler makalenin sonuna eklenmelidir.

Derleme: Yazının konusunda birikimi olan ve bu birikimleri uluslararası literatüre yayın ve atıf sayısı olarak yansıtmış uzmanlar tarafından hazırlanmış yazılar değerlendirmeye alınır. Yazarları dergi tarafından da davet edilebilir. Derleme yazısı, başlık, öz ve anahtar kelimeler, ana metin bölümleri ve kaynaklardan oluşmalıdır.

Referanslar derginin benimsediği Chicago Style of Manual stiline uygun olarak hazırlanmalıdır.

Kurallar dâhilinde dergimize yayınlanmak üzere gönderilen çalışmaların her türlü sorumluluğu yazar/ yazarlarına aittir.

Kaynaklar

Referans Stili ve Formatı

Türkiyat Mecmuası – Journal of Turkology Chicago Style of Manual 16. Edisyonunu kullanır.

Dergiye katkıda bulunacak yazarların, aşağıdaki örneklerle dayanarak dipnotları düzenlemeleri ve kaynakça oluşturmaları rica olunur. Bu örnekler, yazarlara kolaylık sağlamak amacıyla, Chicago Style of Manual kılavuzundan (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html) ilavelerle derlenmiştir. Dipnot-kaynakça yöntemi hakkında ayrıntılı bilgi ve çok sayıda örnek Chicago Manual of Style'in 16. baskısının 14. ve 15. bölümlerinde yer almaktadır.

Örnekler:

ID ilk dipnot, **SD** sonraki/kısa dipnotlar, **K** kaynakça

Kitap, tek, iki ve üç yazarlı

Dört ve daha fazla yazar için Kaynakça'da bütün yazarlar belirtilir, dipnotlarda yalnızca birinci yazar belirtilip ardına "ve diğerleri" anlamında "vd." yazılır.

İD Laurie Bauer, *A Glossary of Morphology* (Edinburg: Edinburg University Press, 2004), 55.

SD Bauer, *A Glossary of Morphology*, 55.

K Bauer, Laurie. *A Glossary of Morphology*. Edinburg: Edinburg University Press, 2004.

İD Mustafa Özkan ve Veysel Sevinçli, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi* (İstanbul: 3F Yayınevi, 2008), 90.

SD Özkan ve Sevinçli, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, 90.

K Özkan, Mustafa ve Veysel Sevinçli. *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: 3F Yayınevi, 2008.

İD Abdurrahman Özkan, Mustafa Toker ve Ufuk Deniz Aşçı, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi* (Konya: Palet Yayınları, Konya, 2016), 78.

SD Özkan, Toker, Aşçı, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, 25.

K Özkan, Abdurrahman, Mustafa Toker ve Ufuk Deniz Aşçı. *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. Konya: Palet Yayınları, 2016.

KİTAP, yazara ek olarak çevirmen veya hazırlayan varsa

Hazırlayan varsa, dipnotta "çev." yerine "haz."; kaynakçada "Çeviren" yerine "Hazırlayan" kullanılır.

İD Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002), 45.

SD Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 45.

K Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çeviren Osman Karatay. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002.

KİTAP, çok ciltli

İD A. Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 2: 100.

SD A. Zeki Velidî Togan *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, 1: 90.

K Togan, A. Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*. 2 cilt. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

Kitap içinde bölüm veya kitabın bir kısmı

İD Şinasi, Tekin, "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı, Dil-Kültür-Sanat* içinde, II (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2002), 69-119.

SD Tekin, "Eski Türkçe", 69-119.

K Tekin, Şinasi. "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı, Dil-Kültür-Sanat* içinde, II, 69-119. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2002.

Kitap içinde önsöz, sunuş, giriş ve benzeri kısımlar

İD İsmail Aka, *Timur ve Devleti* adlı kitabına önsöz (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017), 9.

SD Aka, önsöz, 9.

K Aka, İsmail. *Timur ve Devleti* adlı kitabına önsöz, 9. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.

Kitap, elektronik olarak yayımlanmış

Eğer kitap birden fazla formatta yayımlanmış ise, kullanılan formatı referans verilir. Online başvurulmuş kitaplar için URL verilir. İstenirse erişim tarihi eklenir. Eğer sayfa numarası yoksa, bölüm başlığını veya başka bir sayı eklenebilir.

İD Emin Özdemir, *Türk ve Dünya Edebiyatı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1980) Erişim 7 Eylül 2019, <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=128>.

SD Özdemir, *Türk ve Dünya Edebiyatı*, 206.

K Özdemir, Emin. *Türk ve Dünya Edebiyatı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1980. Erişim 7 Eylül 2019. <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=847>.

Dergi makalesi, telif

İD Filiz Meltem Uçar Erdem, "Çağatay Türkçesi'nde Eski Türkçe'nin İzleri", *Turkish Studies* 6/1 (2011), 1827-1834.

SD Uçar Erdem, "Çağatay Türkçesi'nde Eski Türkçe'nin İzleri", 1827-1834.

K Uçar Erdem, Filiz Meltem. "Çağatay Türkçesi'nde Eski Türkçe'nin İzleri", *Turkish Studies* 6/1 (2011): 1827-1834.

Dergi makalesi, çeviri

İD A. K. Borovkov, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai", çev. Rasime Uygun, *TDAY-Belleten*, (1954), 59-96.

SD Borovkov, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai", 59-96.

K Borovkov, A. K. "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai", Çeviren Rasime Uygun. *TDAY-Belleten* (1954): 59-96.

Dergi makalesi, elektronik

Eğer DOI (Digital Object Identifier) numarası verilmiş ise eklenir. Eğer yoksa ve yayıncı veya bilim dalı gerekli kılıyor ise erişim tarihi eklenir.

İD Murat Yümlü, "Yarım Asra Ulaşan Basın Emeği Işığında Gazeteci Abidin Dâver", *Türkiyat Mecmuası* 29/1 (2019): 244, erişim 7 Eylül 2019, doi.org/10.18345/iuturkiyat.560284.

SD Yümlü, "Yarım Asra Ulaşan Basın Emeği Işığında Gazeteci Abidin Dâver", 244.

K Yümlü, Murat. "Yarım Asra Ulaşan Basın Emeği Işığında Gazeteci Abidin Dâver", *Türkiyat Mecmuası* 29/1 (2019): 249-299. Erişim 7 Eylül 2019. doi.org/10.18345/iuturkiyat.560284.

Gazete makalesi, baskı

İD Adnan Adıvar, "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller," *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948, 2.

SD Adıvar, "Fikir Hareketleri," 2.

K Adıvar, Adnan. "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller." *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948.

Gazete haberi, elektronik

Gazete makale ve haberleri genellikle kaynakçaya alınmaz. Alındığı takdirde yukarıdaki gösterimler kullanılır. Makalenin veya haberin yazarı belli değilse referansa haber veya makalenin başlığı ile başlanır.

İD "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü," *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018, erişim 14 Mart 2018, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun__dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

SD "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü."

K "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü." *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018. Erişim 14 Mart 2018. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun__dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

Kitap tanıtımı

İD Muhammed Doruk, "Derbendnâme", Gökçe Yükselen Peler'in *Derbendnâme* adlı eserinin tanıtımı, *Türkiyat Mecmuası*, 28/2 (2018), 333, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/597501>

SD Doruk, "Derbendnâme", 334.

K Doruk, Muhammed. "Derbendnâme". Gökçe Yükselen Peler'in *Derbendnâme* adlı eserinin tanıtımı. *Türkiyat Mecmuası*, 28/2 (2018): 333-338. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/597501>.

Tez

İD Nilgün Doğrusöz, Hafız Post Güfte Mecmuası (Türkçe Güfteler), (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1993), 90

SD Doğrusöz, Hafız Post Güfte Mecmuası (Türkçe Güfteler), 90

K Doğrusöz, Nilgün. Hafız Post Güfte Mecmuası (Türkçe Güfteler). Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1993

Ansiklopedi maddesi

İD Ahmet Temir, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 8, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 416-432.

SD Temir, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı", 416-432.

K Temir, Ahmet. "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı". *Türkler Ansiklopedisi*. 8: 416-432. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Yayımlanmamış bildiri

İD Erdal İnönü ve Harun Doğan, "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar" (Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004).

SD İnönü ve Doğan, "Türk Bilimcilerinin."

K İnönü, Erdal ve Harun Doğan. "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar." Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004.

Yazma eser

İD Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 48a.

SD Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, T6833, 51b.

K Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 1a-70b.

İD Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 26a.

SD Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, Ayasofya 3682, 23b.

K Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 1a-311a, Kopyalanma tarihi 10 Rebiülevvel 1135 (19 Aralık 1722).

Arşiv belgesi

İD Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1797).

SD BOA, C.AS. 71/3352.

K Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1920).

İD Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), E. 3202-2=597-2-7.

SD TSMA, E. 3202-2=597-2-7.

K Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA). E. 3202-2=597-2-7.

Web sitesi

İD "Bilginin İzinde," Bilim Tarihi, erişim 14 Mart 2018, http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html

SD "Bilginin İzinde."

K Bilim Tarihi. "Bilginin İzinde." Erişim 14 Mart 2018.

http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html.

E-posta veya metin iletisi

Genellikle yalnızca dipnotlarda verilir. Kaynakçada yer alma zorunluluğu yoktur.

d Ahmet Temir, yazara e-posta iletisi, 16.10.2015.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- Makalenin türünün belirtilmiş olduğu
- Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu
- Sponsor veya ticari bir firma ile ilişkisi varsa, bunun belirtildiği
- İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
- Referansların derginin benimsediği Chicago Style of Manual 16. edisyonuna uygun olarak düzenlendiği
- Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu
- Daha önce basılmış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
  - ✓ Makalenin kategorisi
  - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
  - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi), e-posta adresleri
  - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks nosu
  - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
- Makale ana metni
  - ✓ Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almaması gerekir.
  - ✓ Türkçe ve İngilizce başlık
  - ✓ Özetler: 150-250 kelime Türkçe, 150-250 kelime İngilizce öz ile 650-800 kelime İngilizce geniş özet.
  - ✓ Anahtar Kelimeler: 5 adet Türkçe ve 5 adet İngilizce
  - ✓ Makale ana metin bölümleri
  - ✓ Finansal destek (varsa belirtiniz)
  - ✓ Çıkar çatışması (varsa belirtiniz)
  - ✓ Teşekkür (varsa belirtiniz)
  - ✓ Kaynaklar
  - ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, tanım ve alt yazılarıyla)

DESCRIPTION

Journal of Turkology - Türkiye Mecmuası is the publication of Istanbul University Research Institute of Turkology. It is an open access, scholarly, peer-reviewed journal published biannually in June and December. The journal was founded in 1925. Manuscripts submitted for publication must be in Turkish, English, Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Uzbek or Turkmen.

AIM AND SCOPE

Journal of Turkology - Türkiye Mecmuası aims to contribute to the dissemination of scientific knowledge through publication of high quality articles in accordance with the international publishing standards and contribute to the scientific community in the field of turkology.

The journal publishes studies in the fields of Turkish Language, Turkish Literature, Turkish History, Turkish Art and Turkish Culture in general.

EDITORIAL POLICIES AND PEER REVIEW PROCESS

Publication Policy

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the journal. The journal gives priority to original research papers submitted for publication.

General Principles

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by editor-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope.

Short presentations that took place in scientific meetings can be referred if indicated in the article. The editor hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims. Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors. Refused manuscripts and graphics are not returned to the author.

COPYRIGHT NOTICE

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>) and grant the Publisher non-exclusive commercial right to publish the work. CC BY-NC 4.0 license permits unrestricted, non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Open Access Statement

The journal is an open access journal and all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy,

print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author. This is in accordance with the BOAI definition of open access.

The open access articles in the journal are licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license.

Article Processing Charge

All expenses of the journal are covered by the Istanbul University. Processing and publication are free of charge with the journal. There is no article processing charges or submission fees for any submitted or accepted articles.

Peer Review Process

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by Editor-in-Chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by Editor-in-Chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Is adequate references made to other Works in the field?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

Publication Ethics and Publication Malpractice Statement

Journal of Turkology - Türkiyat Mecmuası is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), to access the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All parties involved in the publishing process (Editors, Reviewers, Authors and Publishers) are expected to agree on the following ethical principles.

All submissions must be original, unpublished (including as full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct we will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

Research Ethics

Journal of Turkology - Türkiyat Mecmuası adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

Author Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. And authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in "conceptualization and design of the study", "collecting the data", "analyzing the data", "writing the manuscript", "reviewing the manuscript with a critical perspective" and "planning/conducting the study of the manuscript and/or revising it". Fund raising, data collection or supervision of the research group are not sufficient roles to be accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the **Copyright Agreement Form**. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author's obligation to promptly cooperate with the Editor to provide retractions or corrections of mistakes.

Responsibility for the Editor and Reviewers

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors. He/She provides a fair double-blind peer review of the submitted articles for publication and ensures that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential before publishing.

Editor-in-Chief is responsible for the contents and overall quality of the publication. He/She must publish errata pages or make corrections when needed.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers. Only he has the full authority to assign a reviewer and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers must have no conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the research funders. Their judgments must be objective.

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees must be ensured. In particular situations, the editor may share the review of one reviewer with other reviewers to clarify a particular point.

MANUSCRIPT ORGANIZATION

Language

The publication languages of the journal are Turkish, English, Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Uzbek and Turkmen.

Manuscript Organization and Submission

All correspondence will be sent to the first-named author unless otherwise specified. Manuscript is to be submitted online via <http://dergipark.org.tr/login> that can be accessed at <https://dergipark.org.tr/iuturkiyat> and it must be accompanied by a TitlePage specifying the article category (i.e. research article, review etc.) and including information about the manuscript (see the Submission Checklist). Manuscripts should be prepared in Microsoft Word 2003 and upper versions. In addition, **Copyright Agreement Form** that has to be signed by all authors must be submitted.

1. Manuscripts should be prepared using the **Article Template**. Due to double blind peer review, manuscript file must not include any information about the author.
2. A title page including author information must be submitted together with the manuscript. The title page is to include fully descriptive title of the manuscript and, affiliation, title, e-mail address, ORCID, postal address, phone, mobile phone and fax number of the author(s) (see The Submission Checklist).
3. Before the introduction part, there should be an abstract of 150-250 words both in English and in Turkish. An extended abstract in English between 600-800 words, summarizing the scope, the purpose, the results of the study and the methodology used is to be included following the abstracts. If the manuscript is in English, extended abstract is not required. Underneath the abstracts, 5 keywords that inform the reader about the content of the study should be specified in Turkish and in English.
4. The manuscripts should contain mainly these components: title, abstract and keywords; sections, references, tables and figures.
5. **Article Types**

Research Article: Original research articles report substantial and original scientific results within the journal scope. Original research articles are comprised of Abstract, Key Words, Introduction, Methods, Results, Discussion, Conclusion, References and Figures, Tables and Graphics.

Abstract: The abstracts in English and in Turkish must be between 150- 250 words and state aim, method, result and conclusions of the study.

Introduction: This section must contain a clear statement of the general and specific objectives as well as the hypotheses which the work is designed to test. It should also give a brief account of the reported literature. It should clearly state the primary and secondary purposes of the article. Only, the actual references related with the issues have to be indicated and data or findings related with the current study must not be included in this section.

Methods: This section must contain explicit, concise descriptions of all procedures, materials and methods (i.e. data sources, participants, scales, interviews/reviews, basic measurements, applications, statistical methods) used in the investigation to enable the reader to judge their accuracy, reproducibility, etc. This section should include the known findings at the beginning of the study and the findings during the study must be reported in results section.

Results: The results should be presented in logical sequence in the text, tables, and figures, giving the main or most important findings first. The all the data in the tables or figures should not be repeated in the text; only the most important observations must be emphasized or summarized..

Discussion: The findings of the study, the findings and results which support or do not support the hypothesis of the study should be discussed, results should be compared and contrasted with findings of other studies in the literature and the different findings from other studies should be explained. The new and important aspects of the study and the conclusions that follow from them should be emphasized. The data or other information given in the Introduction or the Results section should not be repeated in detail.

Conclusions: Conclusions derived from the study should be stated.. The conclusions should be linked with the goals of the study but unqualified statements and conclusions not adequately supported by the data should be avoided. New hypotheses should be stated when warranted, but should be labeled clearly as such.

Figures, Tables and Graphics: Figures, Tables and Graphics should be numbered in Arabic numerals in the text. The places of the figures, tables and graphics should be signed in the text. Figures, tables and graphics materials should be ".jpg, .tiff or .jpeg" format and they should be submitted with the article. These materials should be min. 300 pixels and they must not be bigger than page size. If there are visuals more than one, each one must be enumerated. (For Example, Picture 1, Map 1, Figure 1 etc.) The pictures, maps and other appendixes that are shown in bracket should be added at the end of the article.

Review Article: Reviews prepared by authors who have extensive knowledge on a particular field and whose scientific background has been translated into a high volume of publications with a high citation potential are welcomed. These authors may even be invited by the journal. Review article should contain title, abstract and keywords; body text with sections, and references.

6. References should be in accordance with Chicago Style of Manual 16th Edition.
7. Authors are responsible for all statements made in their work submitted to the Journal for publication.

References

Reference Style and Format

Journal of Turkology – Türkiyat Mecmuası complies with Chicago Style of Manual 16th Edition for referencing and quoting.

Authors who would send proposals to the journal are kindly invited to follow the examples given below when writing the footnotes and compiling the bibliography. These examples are borrowed from the Chicago Style of Manual (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html). A few more examples have also been added. Further information and numerous examples about the “notes and bibliography” system are available at the 14th and 15th chapters of the Chicago Manual of Style (16th edition).

Examples:

FF first footnote, **NF** next/short footnotes, **B** bibliography

Book, one, two or three authors

For four or more authors, each of them is cited in the bibliography, only the first author's name is cited in footnotes and “et al.” is added next to it, which stands for “and the others”.

FF Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, (Oxford: Clarendon Press, 1972), 55.

NF Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 55.

B Gerard Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*. Oxford: Clarendon Press, 1972.

FF A. Nazarov Bakhtiyar, Denis Sinor, *Essays on Uzbeks History, Culture and Language*, Research Institute for Inner Asian Studies, (Bloomington: Indiana University, 1993), 55.

NF Bakhtiyar ve Sinor, *Essays on Uzbeks History, Culture and Language*, 55.

B Bakhtiyar, A. Nazarov ve Denis Sinor. *Essays on Uzbeks History, Culture and Language*. Bloomington: Indiana University, 1993.

FF E.R. Tenişev, A.M. Şçerbak, D.M. Nasilov, V.M. Nadelyayev, *Drevnetyurkskiy Slovar*, XXXVIII, (Leningrad: Izdatel'stvo <<Nauka>>Leningradskoe Otdelenir, 1969), 60.

NF Tenişev, Şçerbak, Nasilov, Nadelyayev, *Drevnetyurkskiy Slovar*, 25.

B Tenişev, E.R., A.M. Şçerbak, D.M. Nasilov, V.M. Nadelyayev, *Drevnetyurkskiy Slovar*. XXXVIII. Leningrad: Izdatel'stvo <<Nauka>>Leningradskoe Otdelenir, 1969.

BOOK, if there is an editor/translator in addition to the author

If there is an editor, then one should cite it as “ed.” instead of “trans.” in footnotes; as for the bibliography “Edited by” instead of “Translated by”.

FF Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, trans. Osman Karatay, (America: Harrassowitz Verlag, 1992), 36.

NF Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, 36.

B Golden, Peter B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Translated by Osman Karatay. America: Harrassowitz Verlag, 1992.

BOOK, voluminous

FF Robert Dankoff, James Kelley, *Mahmûd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lugât at-Turk*, (Harvard: University Printing Office, 1985), 4: 100.

NF Robert Dankoff, James Kelley, *Mahmûd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lugât at-Turk*, 1: 90.

B Dankoff, Robert, James Kelley, *Mahmûd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lugât at-Turk*. 4 cilt. Harvard: University Printing Office, 1985.

A chapter/section in a book

FF Beatrice Forbes Manz, "Timur", *The Rise and Rule of Tamerlane*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 90-120.

NF Manz, "Timur", 90-120.

B Manz, Beatrice Forbes. "Timur", *The Rise and Rule of Tamerlane* içinde, 90-120. Cambridge: Cambridge University, 1989.

Preface, presentment, introduction and similar parts in a book

FF Maria Eva Subtelny, *Timurids in Transition*, Preface to the book titled *Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran* (Boston: Brill, Leiden ,2007), 5.

NF Subtelny, önsöz, 5.

B Subtelny, Maria Eva. *Timurids in Transition*, Preface to the book titled *Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran*, 5. Boston: Brill, Leiden, 2007.

BOOK, electronically published

If the book is published in multiple formats, the one that is used is cited. URL is given for the online books that are cited. The access date can be added on preference. If the page number is missing, either the title of chapter or another number can be added.

FF Peter Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples* (America: Harrassowitz Verlag, 1992), Accessed September 18, 2019.

https://www.researchgate.net/publication/281319978_An_Introduction_to_the_History_of_the_Turkic_Peoples

NF Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, 206.

B Golden, Peter. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. America: Harrassowitz Verlag, 1992. Accessed September 18, 2019. https://www.researchgate.net/publication/281319978_An_Introduction_to_the_History_of_the_Turkic_Peoples

Journal article, copyright

FF John E. Woods, "The Rise of Timürid Historiography", *Journal of Near Eastern Studies*, 46/2 (1987), 81-108.

NF Woods, "The Rise of Timürid Historiography", 81-108.

B Woods, John E. "The Rise of Timürid Historiography", *Journal of Near Eastern Studies*, 46/2 (1987), 81-108.

Journal article, translation

FF Michiko Kakutani. "Friendship Takes a Path That Diverges", by Zadie Smith, *Review of Swing Time*, New York Times, (2016), 69-90.

NF Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges", 69-90.

B Kakutani, Michiko, "Friendship Takes a Path That Diverges", by Zadie Smith, *Review of Swing Time*. New York Times. 2016: 69-90.

Journal article, electronic

DOI (Digital Object Identifier) number should be cited if it was specified. If not, and if also the publisher or the research area requires it, the access date is cited.

FF Shao-Hsun Keng, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality", *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (2017): 1–34. <https://doi.org/10.1086/690235>.

NF Keng, Lin, Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality", 1–34.

B Keng, Shao-Hsun, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality", *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (2017): 1–34. <https://doi.org/10.1086/690235>.

Newspaper article, published

FF Rebecca Mead, "The Prophet of Dystopia", *New Yorker*, April 17, 2017, 2.

NF Mead, "The Prophet of Dystopia", 2.

B Mead, Rebecca, "The Prophet of Dystopia", *New Yorker*, April 17, 2017.

Newspaper article/report, electronic

Newspaper articles or reports do not usually take place in bibliographies. Otherwise, the above citation forms are used. If the author of an article or report is not specified, then the citation should begin with the title of article/report.

FF "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera." *New York Times*, March 8, 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

NF "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera."

B "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera." *New York Times*, March 8, 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

Book Review

FF Michiko Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges.", *Review of Swing Time*, by Zadie Smith, *New York Times*, 7 (2016), 67.

NF Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges.", 67.

B Kakutani, Michiko. 2016. "Friendship Takes a Path That Diverges." *Review of Swing Time*, by Zadie Smith. *New York Times*, November 7, 2016.

Thesis

FF Cynthia Lillian Rutz, "King Lear and Its Folktale Analogues". (PhD diss. University of Chicago. 2013), 90.

NF Rutz, "King Lear and Its Folktale Analogues", 90.

B Rutz, Cynthia Lillian. 2013. "King Lear and Its Folktale Analogues." PhD diss., University of Chicago.

Encyclopedia entry

FF Ahmet Temir, "Mongol (or Turko-Mongol) Khanate", *Encyclopedia of Turks*, v. 8, (Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002), 416-432.

NF Temir, Mongol (or Turko-Mongol) Khanate"; 416-432.

B Temir, Ahmet. "Mongol (or Turko-Mongol) Khanate". *Encyclopedia of Turks*. 8: 416-432. Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002.

Unpublished announcement

FF Erdal İnönü and Harun Doğan, "Some Discoveries that are Named After Turkish Scientists" (The announcement that was presented in the II. National Symposium of History of Science and Philosophy Work Group, Assos, 18-20th June 2004).

NF İnönü and Doğan, "Some Discoveries."

B İnönü, Erdal and Harun Doğan. "Some Discoveries that are Named After Turkish Scientists". The announcement that was presented in the II. National Symposium of History of Science and Philosophy Work Group, Assos, 18-20th June 2004.

Manuscript

FF Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, İstanbul, İstanbul University The Library of Rare Collection, T6833, 48a.

NF Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, T6833, 51b.

B Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, İstanbul, İstanbul University The Library of Rare Collection, T6833, 1a-70b.

FF Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Library, Ayasofya 3682, 26a.

NF Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, Ayasofya 3682, 23b.

B Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Library, Ayasofya 3682, 1a-311a, Copy date 10 Rebiülevvel 1135 (19th December 1722).

Archive document

FF The Ottoman Archives of the Prime Ministry (OAPM), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (April 07, 1797).

NF OAPM, C.AS. 71/3352.

B The Ottoman Archives of the Prime Ministry (OAPM). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (April 07, 1920).

FF Topkapı Palace Museum Archives (TPMA), E. 3202-2=597-2-7.

NF TPMA, E. 3202-2=597-2-7.

B Topkapı Palace Museum Archives (TPMA). E. 3202-2=597-2-7.

Website

FF Yale University. n.d. "About Yale: Yale Facts." Accessed May 1, 2017. <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

NF "About Yale: Yale Facts."

B Yale University. n.d. "About Yale: Yale Facts." Accessed May 1, 2017. <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

E-mail or text message

Usually they are only cited in footnotes. There is no requirement for giving any bibliographical reference.

Footnote: Robert Dankoff, E-mail message to the author, 16.10.2015.

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- Confirm that the category of the manuscript is specified.
- Confirm that "the paper is not under consideration for publication in another journal".
- Confirm that disclosure of any commercial or financial involvement is provided.
- Confirm that last control for fluent English was done.
- Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in with Chicago Style of Manual 16th Edition.
- Copyright Agreement Form
- Permission of previous published material if used in the present manuscript
- Title page
  - ✓ The category of the manuscript
  - ✓ The title of the manuscript
  - ✓ All authors' names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
  - ✓ Corresponding author's email address, full postal address, telephone and fax number
  - ✓ ORCIDs of all authors.
- Main Manuscript Document
  - ✓ Important: Please avoid mentioning the the author (s) names in the manuscript
  - ✓ The title of the manuscript
  - ✓ Abstract (150-250 words)
  - ✓ Key words: 5 words
  - ✓ Body text sections
  - ✓ Grant support (if exists)
  - ✓ Conflict of interest (if exists)
  - ✓ Acknowledgement (if exists)
  - ✓ References
  - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title, explanation, captions)

COPYRIGHT AGREEMENT FORM / TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU

İstanbul Üniversitesi
Istanbul University

Dergi Adı: Türkîyat Mecmuası
Journal name: Journal of Turkeyology

Telif Hakkı Anlaşması Formu
Copyright Agreement Form

Sorumlu Yazar <i>Responsible/Corresponding Author</i>	
Makalenin Başlığı <i>Title of Manuscript</i>	
Kabul Tarihi <i>Acceptance date</i>	
Yazarların Listesi <i>List of authors</i>	

Sıra No	Adı-Soyadı Name - Surname	E-Posta E-mail	İmza Signature	Tarih Date
1				
2				
3				
4				
5				

Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, v.b.) <i>Manuscript Type (Research Article, Review, etc.)</i>	
--	--

Sorumlu Yazar:
Responsible/Corresponding Author:

Çalıştığı kurum	<i>University/company/institution</i>
Posta adresi	<i>Address</i>
E-posta	<i>E-mail</i>
Telefon no; GSM no	<i>Phone; mobile phone</i>

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder:
Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını,
Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını,
Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını,
Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını,
Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayınlamasına izin verirler.
Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanımı dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.
Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, fikri mülkiyet hakları saklıdır.
Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslara vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz.
Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz.
Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından ayrı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

The author(s) agrees that:
The manuscript submitted is his/her/their own original work and has not been plagiarized from any prior work,
all authors participated in the work in a substantive way and are prepared to take public responsibility for the work,
all authors have seen and approved the manuscript as submitted,
the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere,
the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone.
ISTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.
The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights.
I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements and does not contain material or instructions that might cause harm or injury.
This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Sorumlu Yazar: <i>Responsible/Corresponding Author:</i>	İmza / Signature	Tarih / Date
		...../...../.....